

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovathoz szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

161259

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

121. évfolyam

2005

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Gábor</i> : Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei	193
<i>Borsa Gedeon</i> : Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői	1
<i>Deák Eszter</i> : A morvaországi gróf Sigmund Berchtold magyar kapcsolatai	309
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása	25
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában. 1661–1690. I.	289
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.	385
<i>Guilbaud, Juliette</i> : La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVII ^e et XVIII ^e siècles	42
<i>Holler László</i> : Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében	273
<i>Kertész Balázs</i> : Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez	373
<i>Kiss Farkas Gábor</i> : Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban	140
<i>Knapp Éva</i> : Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez	167
<i>Láng Benedek</i> : Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve	117
<i>Stift, Hildegard</i> : Joseph Stanislaus Albach	410

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél	92
<i>Bánfi Szilvia</i> : Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák	449
<i>Barsi János–Farkas Gábor Farkas</i> : Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról	435
<i>Bellágh Rózsa</i> : Mecenatúra Bod Péter korában	328
<i>Czeglédi László</i> : A fűzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században	233
<i>Fata Márta</i> : Német bevándorlók olvasmányai a 18. században	73
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja	250
<i>Gömöri György</i> : A londoni francia protestáns egyház magyar segélyezettjei	325
<i>Gömöri György</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában	222
<i>H. Kakucska Mária</i> : Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása	65
<i>Kakucska Mária</i> : Révai Miklós: A Magyar Tudós Társaságnak Képe	335
<i>Kertész Balázs</i> : A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben	218
<i>Knapp Éva</i> : Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban	56
<i>Kókay György</i> : Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839)	247
<i>Mózes Huba</i> : Műfaji–formai kezdemények a pálos írásbeliségben	422
<i>Postma, Ferenc</i> : Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai	442
<i>Rózsa Mária</i> : Egy Széchenyi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama	77
<i>Surányi Imre</i> : Új ösnyomtatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban	430

<i>Szabó Ferenc</i> : Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz	226
<i>Thoroczkay Gábor</i> : Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról	213
<i>Ujvári Hedvig</i> : Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung	80
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből	344
<i>Zágorec-Csuka Judit</i> : A szlovéniai magyar könyvkiadás	463
<i>Zágorec-Csuka Judit</i> : A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig	351

FIGYELO

<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult az ÖNB ösnyomtatványai katalógusának megjelentetése	471
<i>Dörnyei Sándor</i> : Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760)	97
<i>Gerics József</i> : Vita helyett	475
<i>K. Gy.</i> : Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kitüntetése	254
<i>Kókay György</i> : Búcsú B. Hajtó Zsófiától	470
<i>Kókay György</i> : Első folyóirataink szövegkiadásai	356
<i>Körmendy Kinga</i> : Fata libelli	96

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zotán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben	478
--	-----

SZEMLE

A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeáll. Szabó Henriette. Bp. 2002. (<i>Perger Péter</i>)	366
A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményeinek katalógusa. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	363
A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	103
A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegyesitanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerk. Körmendi Géza. Bp. 2004. (<i>Mészáros István</i>)	255
Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003. (<i>Monok István</i>)	113
Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII. Bp. 2005. (<i>Rojas Mónika</i>)	498
Bibles imprimées du XV ^e et XVIII ^e siècle conservées à Paris. Paris, 2002. (<i>Monok István</i>)	114
Bibliographia Sociniana. Ed. by Piet Visser. Hilversum–Amsterdam, 2004. (<i>Monok István</i>)	264
Borsa Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp. 2003. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	361
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (<i>Monok István</i>)	111
Göröngyös úton. Kárász József-émlékkönyv. Hódmezővásárhely, 2004. (<i>Lakatos Éva</i>)	108

Greffé, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	265
Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. (<i>Plihál Katalin</i>)	258
L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Éd. par/ Hrg. von Frédéric Barbier etc. Vol. I–III. Leipzig, 2005. (<i>Németh S. Katalin</i>)	368
Mellot, Jean-Dominique – Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500–vers 1810). Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	268
Rózsa Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (<i>Seidler, Andrea</i>)	109
Rozsonдай Marianne: A könyvkötés művészetének rövid története. 2. jav., bőv. kiad. Szerk. Kastaly Beatrix. Bp. 2004. (<i>Steimann Judith</i>)	358
Szűcs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (<i>Czibula Katalin</i>)	106
Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. (<i>Körmendi Tamás</i>)	494
Vizkelety András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp. 2004. (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	491
Zeman László: Gymnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai. Somorja –Dunaszerdahely, 2003. (<i>Kókay György</i>)	500
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo poszrednyicsesztva v vengerszkoj recepcii ruszszkoj lityeraturi (XIX vek). München, 2004. (<i>Dukkon Ágnes</i>) ..	261

NÉVMUTATÓ*

- Abaffy Csilla, N. 428, 429
 Abdul-Hamid, II., szultán 499
 Ablonczy Balázs 478
 Abruji György 291, 305
 Abu A'bdallah Muhammad al-Idrisi 258
 Abu-Masar 150, 156
 Ács Margit 468
 Adamovics József 235
 Adelung, Johann Christoph 20
 Adriányi Gábor 11
 Ady Endre 92, 93, 489
 Aegidius Romanus → Colonna, Egidio
 Ágai, Adolf 88, 90
 Agnethler Mihály 102
 Ágoston, Szent 50, 150, 232, 239
 Agricola, Johann 162
 Agrippa, Heinrich Cornelius 123
 Ahsmann, Margreet 443
 Aigner, Lajos 412
 Aiszóposz 74
 Ajtai Mihály 448
 Ajtmatov, Csingiz 499
 Ajtony, magyar vezér 379
 Akantisz Viktor 391
 Alantsee, Lukas 18
 Albach József Szaniszló 410–421
 Alberti, Johann 19
 Albertus de Judenberg 138
 Alcabitius 150
 Aldobrandinus de Cavalcantibus 492
 Áldor Imre 323
 Aldus → Manuzio, Aldo
 Alexandre, Jean 16
 Alexandre, pape → Sándor, VI., pápa
 Alexovits, Basilius 243, 245
 Alfonz, V., portugál király 440
 Allen, Don Cameron 161
 Almansar → Abu-Masar
 Almási Gusztávné 93
 Almási Tibor 220
 Álmos, magyar herceg 215, 496
 Álmos, magyar vezér 376–378, 380, 381, 383
 Alsted, Anna 56, 58
 Alsted, Johann Heinrich 56–59, 61–64, 160, 391, 407, 408
 Alvern, Wilhelm 433
 Ambrosovszky Mihály 239, 242
 Ambrus Zoltán 92
 Ambrus, Szent 227
 Amerbach, Johann 10
 Amesius, Guillelmus 265
 Ammonius Hermiae 473
 Amort, Eusebe 51
 Andala, Ruardus 265
 Anders, Stefan 223
 András, egri püspök 422
 András, I., magyar király 314, 374
 András, II., magyar király 68, 69
 Andrásy Júlia 318
 Andreucci, Andrea Girolamo 242
 Angielini, Nicolo 482
 Angyal Dávid 344
 Angyal Endre 143
 Angyal Géza 195
 Anjou Lajos toulouse-i püspök → Lajos, Szent, toulouse-i püspök
 Anonymus 333, 373, 378, 380, 381, 383, 384, 496

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

- Anshelm, Thomas 16, 19
 Antal István 485
 Antalfy Gyula 490
 Anturini, Giuseppe 239
 Anzelm, Szent 426
 Apáczai Csere János 61, 142, 155, 489
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 289–291, 293–295, 297, 299–305, 307, 308, 385, 388, 389, 391, 392, 394, 399–403, 409
 Apor Péter 364
 Apponyi Sándor 479
 Áprily Lajos 263
 Aquinói Szent Tamás → Tamás, Aquinói Szent
 Aranka György 182, 183, 333
 Arany János 83, 262, 322
 Arany László 262
 Arbour, Roméo 113, 114
 Arbutus, Agricola → Komáromi Csipkés György
 Ardia Antonius 240, 243, 245
 Argoli, Andrea 152
 Arisztophanész 152
 Arisztotelész 141, 267, 436
 Arnauld, Antoine 50, 51
 Arnim, Bettina von 420
 Arnoldi, Nicolaas 265
 Arnulphus de Lovanio 428
 Árpád, magyar vezér 373
 Árva Bethlen Kata → Bethlen Kata
 Árva Vince 423, 424, 427, 429
 Aspremont gróf 312
 Astrophilus → Misch, Johann
 Aszalay József 259
 Aszlányi Károly 198, 200
 Asztalos István 488
 Atatürk, Mustafa Kemal 200
 Atkáriné Meszlényi Zsuzsanna 479, 486
 Attila, hun uralkodó 284, 373, 375
 Augustin, Saint → Ágoston, Szent
- Baade, Walter 437
 Baccamude, Daniel 306
 Bacon, Francis 141
 Badagos, René 13
 Bády István dr. 455
 Baes, Martin 29
 Bagó, Martin 75
 Bahrdt, Karl Friedrich 310
 Baïf, Lazare de 266
 Bailey, Michael D. 118
- Bajkay Endre 318
 Bajza József 248, 252
 Bakó Dorottya 29
 Bakti László 447
 Balassi Bálint 430
 Balázs István 485
 Balázs Lajos G. 436
 Balázs Mihály 57
 Balazsek Dániel 464
 Balbi, Luigi 20
 Balbulus („Hebegő”) Notker → Notker, Balbulus
 Baldini, Ugo 141, 142
 Bálint Gábor 92–95, 193–212, 196–198, 483, 485
 Bálint György 210
 Bálint Ignác János 104
 Bálintffy Gergely 176
 Ballagi Aladár 399
 Ballagi Géza 399
 Ballard, Christophe 53
 Balogh Béla 336
 Balogh Jolán 221
 Balogh Sándor 452
 Balsamo, Jean 43
 Bán Antal 452
 Bán Imre 61, 155
 Bán Magdolna 480
 Bándi László 481
 Bandissin, Pauline 88
 Banffy de Losontz, Sigismundus → Bánffy Zsigmond
 Bánffy Farkas 404
 Bánffy Zsigmond 444
 Bánffy György 182, 183
 Bánfi Szilvia 26, 97, 449, 449–462
 Bánk József 237
 Bar, Jean de 119
 Bárány József 457
 Baranyai Decsi János 478, 480, 482, 483
 Baranyai Pál 426
 Barbarics Zsuzsa 484
 Barbeyrac, Jean 47
 Barbier, Frédéric 368, 369
 Barbosa, Augustinus 243, 246
 Barclay, John 240, 242, 245
 Barcza József 399, 400, 483
 Bárczi Ildikó 373, 375
 Bárczy István 488
 Barcsai Ákos 385

- Bárdi Nándor 468
 Barker-Benfield, Bruce 286
 Barkóczi Jolán 485
 Barlay Katalin 201
 Barlay Péter → Tábori Pál
 Barna Gábor 478
 Barnay, Sylvie 124
 Baronius, Caesar 267
 Baróti Szabó Dávid 176, 320–322
 Barsi János 435–442
 Barsi Ödön 201
 Bársony György 392
 Bartakovics Albert 236
 Bartalis Antal 167–183, 189–192
 Bartalis Máté 175
 Bartenstein, Johann Christoph 48
 Bártfai Szabó László 419–420
 Bartha Lajos 436, 482
 Bartha Lajos, ifj. 143, 158
 Bartholomaeus de Pisa 380
 Bartoniek Emma, 375, 376
 Basics Beatrix 481
 Basignana, Étienne 16
 Báthoriak 67
 Báthory Zsigmond 483
 Báthory Zsófia 290, 392
 Báti Koncz Zsuzsanna 351, 352, 354, 355
 Báti Zsuzsa 464
 Bátor László 423, 427
 Bátor, Ingrid 266
 Batsányi János 357
 Batthányi Calimir → Bathhyány Kázmér
 Batthyány Ádám 27
 Batthyány Antal 315
 Batthyány Ferenc 27, 39
 Batthyány Gyula 95
 Batthyány József 173
 Batthyány Kázmér 420
 Batthyány Lajos, miniszterelnök 347, 350, 420
 Batthyány Lajos, nádor 65, 66
 Bauer, Friedrich 37
 Baxter, George Owen 198, 204
 Bayle, Pierre 248
 Bazarád → Basarab, havasalföldi vajda
 Beatus Adalbertus → Gellért, Szent
 Beatus Stephanus protomartyr → István, Szent,
 első vértanú
 Becher, Clemens 241
 Becius, Johannes 265
 Becker, Rudolf Zacharias 320
 Beckmann, Sabine 223
 Becskereki Mihály 104
 Beda Venerabilis 426, 427
 Beech, Beatrice 114
 Beély Fidél 247, 249
 Beke Antal 57, 302, 303, 403
 Beke Kristóf 250
 Beke Zoltán 453
 Bekker, Balthasar 242, 244, 245
 Bél Károly András 100
 Bél Mátyás 101, 102, 328, 482, 490, 494
 Béla, I., magyar király 314, 374
 Béla, III., magyar király 384
 Béládi Miklósné Hajtó Zsófia 470
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 262
 Bellágh Rózsa 328–335
 Bellarmino, Roberto 27, 239, 242, 245
 Bem József 420
 Bence Lajos 464, 465, 468, 469
 Bence Lajos dr. 352–355
 Bence Utrosa Gabriella 467, 468
 Benczédi Gergely 405
 Bendeguz 373–375, 379
 Bene Sándorné 97
 Benedek Elek 92
 Benedek, Aladár 83
 Benedikt, Heinrich 48
 Benits Péter 480
 Benkő Elek 220
 Benkő József 389
 Benoît, Pierre 204
 Bentivoglio, Angela 264
 Benzing, Josef 11, 13–16, 18, 268
 Benyák Bernát 323
 Benyák, Joseph → Benyák Bernát
 Bényei Miklós 479
 Beöthy Zsolt 92
 Béranger, Pierre-Jean de 48, 54, 420
 Béraud, Nicolas 17
 Berchtold, Eva 316
 Berchtold, Friedrich 319
 Berchtold, Leopold 310, 311, 314, 319, 320
 Berchtold, Ludmilla 313
 Berchtold, Sigmund 309–322, 324
 Berchtold, Sigmund, ifj. 313
 Berchtold, Walburga 313
 Bérczy Károly 262, 263
 Berecz Ágnes 487

- Beregszászi Magdolna 498
 Beregszászi Pál 321
 Berei Farkas András 481, 482
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 182, 183
 Berkovits Ilona 273, 274, 284
 Berlász Jenő 450
 Bern, Maximilian 88, 89
 Bernacki, Ludwik 120–123, 126–129, 131–132, 134
 Bernardus 138
 Bernát, Szent 428
 Bernáth Aurél 361
 Bernáth István 329
 Bernjak, Elizabeta 464
 Bertano, Giovanni Antonio 19
 Bertényi Iván 275, 284, 476
 Berthold von Regensburg 473
 Bertók Lajos, dr. 490
 Berzeviczy Henrik 142
 Berzsényi Dániel 322
 Besmi, Ottavio 154
 Besold, Christoph 57
 Besse, Pierre de 240, 242, 245
 Bessenyei György 189, 321, 322, 337
 Besztróczy Zsolt 489
 Bethlen Ádám 444
 Bethlen Elek 292, 293
 Bethlen Farkas 389, 408
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 29, 56, 58
 Bethlen Imre 335
 Bethlen Kata 319, 330, 334, 335, 364
 Bethlen Miklós 66, 296, 306, 307, 391, 392, 408
 Bethlen Pál 307
 Bettini, Mario 159
 Bettinus → Bettini, Mario
 Betuleius, Josquinus 140
 Beauvelet, Matthieu 240, 243, 244
 Bevilaqua, Giacomina 21
 Beyerlinck, Laurentius 153
 Beza, Theodor 267
 Bíbor Máté János 499
 Bíborbanszületett Konstantin → Konstantin, VII., bizánci császár, a Bíborbanszületett
 Bielek László 235, 241, 243, 246
 Bienayse, Jean 17
 Biggers, Earl Derr 201
 Birányi Ákos 417
 Birkásné Vincze Rita 479, 488
 Birken, Sigmund 79
 Birkenmajer, Aleksander 136
 Bisterfeld, Johann Heinrich 56–59, 64
 Bitskey István 373
 Blair, Ann 153
 Blaschke János 481
 Blauenstein, Salomon von 147
 Bléchet, Françoise 46
 Bled, Jean-Paul 48
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 67
 Bocskai István, főispán 401
 Bod Péter 328–332, 334–335, 398, 482
 Bodenstedt, Friedrich Martin 262, 263
 Bodin, Jean 157
 Bodius, Hermann 267
 Bodnár Zsigmond 173, 174
 Boeles, Willem Boele Sophius 443
 Boethius, Ancius Manlius Torquatus Severinus 436
 Bognár Edit 479
 Bohutský, Jonata 28
 Bókay Péter 220
 Bokor József 469
 Bokros Ferenc 235
 Bollani, Domenico 433, 434
 Bollano → Bollani, Domenico
 Bollók János 282, 480
 Bóna Gábor 316
 Bonaventura, Szent 492, 493
 Bonfini, Antonio 101, 365, 497
 Bonomi Jenő 75
 Bonvelet → Beauvelet, Matthieu
 Bor, Matej 466
 Borbás Imre 457
 Borda Lajos 1, 11, 361
 Borkowska, Urszula 121, 124, 125
 Bornemisza Anna 293, 295, 296, 300, 302, 306, 386, 393, 401, 403
 Bornemisza Péter 25
 Boronkai Iván 220
 Borosnyai Lukács Simon 330
 Borosnyai Nagy Zsigmond 442–448
 Boross Elemér 194, 204, 205
 Boross Klára 435
 Borsa Gedeon 1–24, 19, 23, 25, 33, 38, 96, 97, 155, 254, 268, 293, 361–364, 449, 471–475, 481
 Borvölgyi Györgyi 487
 Borzsák István 329
 Bosse, Samuel 238

- Bossuet, Jacques Bénigne 239
 Bot Mihály 404
 Botond 284
 Boudet, Jean-Patrice 119, 122, 126, 127, 130
 Bouhours, Dominique 240
 Bowers, Fredson 47
 Boyer, Carl B. 147
 Boyle, Robert 140, 141
 Bozzola, Pietro 22, 23
 Bozzola, Tommaso 23
 Böhm, Julius 83
 Bőjte Csaba 366
 Böning, Holger 344
 Bösörményi István 295
 Braekman, Willy Louis 128
 Brahe, Tycho 140, 142, 145, 154, 436–440
 Brand, Max 198
 Brassai Major Márton 293, 300, 304, 390
 Brastberger, Immanuel Gottlob 75
 Bredetzky, Samuel 323
 Bretholz, Berthold 214
 Breuer Dávid 459
 Breuer Jakab 459
 Broek, G. v. d. 448
 Brosche, Peter 436
 Brosseder, Claudia 437
 Brósz Károly 490
 Bruno, Giordano 267
 Brunsvik Teréz 486
 Brückner, Wolfgang 75
 Bry, Johann Theodor de 28, 59
 Bubenheimer, Ulrich 57
 Buchholz, Wilhelm 89
 Buda, hun uralkodó 73
 Budai Ézsaiás 323
 Budai László 458
 Budé, Jean 266
 Bujtás László Zsigmond 483
 Bulgarin, Faggyej Venegyiktovics 262
 Bunyitay Vince 221
 Burgundiai Károly → Károly, Merész, burgundiai herceg
 Burián Pál 172, 173
 Burkus András 460
 Burne-Jones, Edward 360
 Burnett, Charles 117
 Burns, Williams E. 161
 Busa Margit V. 109, 111
 Buttola Ede 194, 205
 Buzinkai György 447
 Byg, William alias Lech 119
 Byron, George Gordon Noel 262
 Cabeo, Niccolo 154
 Caesar, Julius 151
 Calamato, Alessandro 238
 Calvin, Jean 111, 113, 267
 Camara, González de 228
 Camerota, Michele 154
 Camille, Michael 135
 Campian, Edmund 239
 Canisius, Peter 320
 Cankar, Iván 466
 Cár József 352
 Caracciolo, Roberto 433, 434
 Cardano, Girolamo 64, 140, 150
 Carillo, Alfonso 141
 Carolo rex Siciliae → Károly, szicíliai király
 Carolus Burgundus → Károly, Merész, burgundiai herceg
 Casanova, Giacomo Girolamo 468
 Castellio, Sébastien 264
 Cellarius → Keller, Christoph
 Cerný, Jiří 28
 Charles Robert → Károly, I., magyar király
 Charteris, Leslie 200, 212
 Chateaubriand, François René de 310
 Checherii 365
 Chemnitz, Martin 27
 Chevalier, Maxime 266
 Cheyney, Peter 201
 Chladenius Márton 100, 102
 Chmielkowska, Bozena 137
 Chrisostomos, Joannis → Johannes, Chrysostomus, Sanctus
 Christen, Ada 88, 89
 Christie, Agatha 200
 Čičaj, Viliam 266, 368
 Cicero, Marcus Tullius 112
 Ciegler, Georg 140
 Cimmermann Toplák János → Czimmermann Toplák János
 Classen, Peter 217
 Claudianus, Claudius 160, 332
 Claus, Joseph Ignaz 240, 242
 Clavius, Christophorus 140, 141, 145, 149
 Clein, Jean 15, 16
 Cleynmann, Carl 412

- Clichtove, Josse 184
 Cloppenburg, Johannes 265, 365
 Clucas, Stephen 134
 Cob Frigyes Farkas 159
 Cobden-Sanderson, Thomas James 360
 Coccejus, Johannes 265, 399, 400
 Cognet, Louis 228
 Colonna, Egidio 473
 Comenius, Johannes Amos 265, 321
 Condorcet, Jean Antoine Nicolas Caritast de 310
 Constantinus de Orvieto 492
 Copernicus → Kopernikusz, Mikolaj
 Coppenstein, Johann Andreas 238, 240, 242
 Copus, B. 325
 Cornaeus Menyhárt 153
 Cornides Dániel 332–334
 Cornillau, Jean 18
 Corsinus, Christoph 56, 58
 Corvin János 434
 Cosmas Pragensis 214, 215, 477
 Cosmerovius, Matthaeus 26, 32–37, 39–41
 Courcelles, Dominique de 114
 Crellius, Johannes 265
 Crescence → Seilern Crescencia
 Crespin, Jean 111–113
 Croll, Oswald 146, 149, 162
 Curio, Celio Secondo 264
 Cusanus, Nicolaus 154
 Cyprianus, Caecilius, Sanctus 238
 Cysatus, Johann Baptist 154
 Czanyuga, Joseph 323
 Czapik Gyula 237
 Czecherii 365
 Czeplédi István 296–300, 302, 388, 392–398, 407, 408
 Czeplédi László 233–247
 Czeplédi Nagy Ferenc 109
 Czeplédi Sándor 485
 Czenadi 365
 Czibula Katalin 106–108
 Czimmermann Toplák János 464, 465, 467
 Czine Mihály 465, 468
 Cziráky Antal 412
 Czirbesz Jónás András 333
 Czövek Zoltán 478–490
 Czuczor Gergely 89, 322
 Csaba 373, 375
 Csaba György Gábor 143
 Csaholci Gergely 326
 Csáki Pál 212
 Csákvári 104
 Csáky család 66
 Csáky Miklós 103, 104
 Csáky S. Piroska 483
 Csanád 379
 Csanád Béla 184, 425, 426, 429
 Csanádi 365
 Csanádi Adalbert 423–427, 429
 Csanády István 318
 Csanak Dóra, F. 332, 334
 Csaplár Benedek 335
 Csaplovics, Johann 322, 323
 Csapodi Csaba 120, 132, 184, 254, 480
 Csapodiné Gárdonyi Klára 120, 273, 275, 281, 286
 Császtvay Tünde 82
 Csatár Imre 490
 Csathó Kálmán 92
 Csáti Demeter 378
 Csatkai Endre 412, 415, 420
 Csécs Teréz 479, 487
 Cséfalvay Pál 215
 Cseh Eduárd 344, 345, 348, 349, 350
 Cséka György 499
 Csenki Éva 361
 Csepregi Zoltán 483
 Cserei Mihály 364
 Cserey Farkas 170, 171
 Csernátoni Pál 306, 307
 Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 263
 Csernus Tibor 361
 Csete István 185
 Csetri Lajos 427, 430
 Csicséri 365
 Csislár Miklósné 488
 Csobai László 488
 Csokonai Attila 483, 485
 Csokonai Vitéz Mihály 105, 171, 191, 322
 Csonka Ferenc 425, 429
 Csontos Nóra 481
 Csuka Judit → Zágorec-Csuka Judit
 Csuka László 453
 Csuka Zoltán 453

- Csurgai Horváth József 481
 Csúzy Zsigmond 238, 240
 Csűrös Ferenc 399

 Dalmar, Karl 89
 Dalos György 483
 Damiani Petrus 492
 Dana, Dan 482
 Danes, Ludovicus 239
 Dániel Polyxénia 332
 Dankó István 459
 Dankó József 173, 179
 Dankovský, Gregor 323
 Dannenfeldt, Karl H. 146
 Dante Alighieri 498
 Darrell, William 230
 Darvas Ferenc 65
 Dávid Ferenc 364
 Dávidházi Péter 365
 Dayka Gábor 322
 De Angelis, Maria Antonietta 215
 De Gerando Ágost 250, 322
 De Guibert, Joseph 228
 Deák Ágnes 345
 Deák Antal András 482
 Deák Eszter 309–324, 311
 Deák Ferenc 323, 412, 421, 485
 Deák Gedeon 244
 Debreczeni Attila 356, 357
 Debus, Allen George 146
 Decembrio, Angelo Camillo 487
 Dede Franciska 484
 Dee, John 134
 Deér József 216, 217
 Deinhardt, Wilhelm 47, 53
 Delaroche, Paul 420
 Delatte, Armand 117, 119, 129
 Delaveau, Martine 114
 Delft, Louis van 266
 Delisle, Guillaume 482
 Demeter Zsófia 481
 Demokritosz 322
 Dénes fia, Dezső 281
 Dercsényi Dezső 274, 286
 Descartes, René, 147, 307, 399, 400
 Desiderius, Pius 321
 Desprez, Guillaume 42–47, 50, 51, 53, 55
 Desprez, Guillaume, fils 42, 52
 Dessewffy József 489
 Deutsch, Gebrüder 90, 91
 Deutsch, Leopold 88
 Deutsch, Moriz 88
 Devecseri Gábor 329
 Deza, Massimiliano 240, 243, 245
 Dézsi Lajos 61, 173, 174
 Długosz, Jan 137
 Dobosics József 464
 Dobra, Johannes de 137
 Dóczy József 315
 Domanovszky Ákos 499
 Domanovszky Sándor 282, 375, 376
 Domokos György 498
 Domonkos, Szent 493
 Doré, Gustave 91
 Dorell, Josef 230
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 263
 Dörnyei Sándor 97–102, 317
 Drábik, Mikulás 155
 Drexel, Hieremias 150
 Dreyer, John L. Emil 437
 Driscoll, Daniel 126
 Droppáné Debreczeni Éva 487
 Drucker Tibor 488
 Dsida Jenő 429
 Du Cange, Carolus 221
 Dubovszky János 142
 Duby, Georges. 380
 Ducreaux, Marie-Elisabeth 368
 Dudás Anikó 486
 Dudith András 161, 437, 440, 442
 Duerbeck, Hilmar W. 436
 Dukkon Ágnes 142, 143, 160, 261–264, 482
 Dukrét Géza 483
 Duns Scotus, Johannes 150, 435
 Dupac de Bellegard, Gabriel 51
 Dupebe, Jean 122
 Duprat, Antoine 266
 Durand, Gulielmus 150
 Durstmüller, Anton 25
 Dux, Adolf 82, 84, 88, 89, 323
 Dzsingisz kán 440

 Echard, Jacobus 20
 Ecsedy Judit, V. 25–41, 27, 29, 35, 97, 103–106,
 268, 289–308, 293, 295, 304, 319, 385–409,
 388, 392, 397, 405, 480
 Edward, VI., angol király 325
 Effmurt Jakab 403

- Egey Emese 479
 Eimann, Johann 74
 Eisermann, Falk 118
 Eitzenberger Ferenc Antal 104
 Elekes Károly 250
 Eleud 373, 376, 377
 Elffen, Nicolais 239
 Ember Győző 65
 Emericus → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Emese 377
 Emődi András 103–106, 481
 Emődi György 201
 Emődi Hajós Zsuzsa 201
 Enessey György 320
 Engel Ferenc 456
 Engel József 456
 Engelsing, Rolf 73
 Enodbilie 376, 377
 Entz Géza 220, 222
 Enyedi Sándor 183
 Eötvös József 82, 88, 322, 323
 Epikurosz 231
 Erdélyi János 322
 Erdő Péter 215
 Erdődy Gábor 239
 Eredics Péter 489
 Ericson, Eric 394
 Erményi János 453
 Erni, Hans 360
 Érszegi Géza 219, 424
 Erzsébet Krisztina, német-római császárné 48
 Erzsébet, Szent, Árpádházi 493
 Esopus → Aiszóposz
 Esparza, Martinus de 33
 Esprit, Jacques 52
 Esrom, Rüdinger 439, 440
 Esterházy Ferenc 187
 Esterházy János 176
 Estienne, Robert 112
 Estmor, Michael 146
 Estreicher, Karol 431
 Eszterházy Károly 234, 241
 Ethele → Attila, hun uralkodó
 Étienne → István, I., Szent, magyar király
 Eugène de Savoie → Savoyai Jenő
 Eugénia, francia császárné 91
 Euklidész 126
 Evans, Robert John Weston 56, 147
 Ewald, Johann Ludwig 310
 Eyb, Zacharias 18
 Eymeric, Nicolaus 118
 Ezer Mihály 456
 Fábián József 490
 Fabiny Tibor 484
 Fabó Edit 499
 Fabre, Jean-Pierre 148, 238
 Fagniez, Gustave 114
 Fáji J. Béla 92
 Falckenheimer, Wilhelm 224
 Falk Miksa 80, 81, 89, 344
 Fallenbüchl Zoltán 435
 Faludi Ferenc 169, 178, 180, 226–233
 Fanger, Claire 117, 122–127, 134, 135, 138
 Fangor, Siegmund Oswald 80
 Fanzos, Karl Emil 88
 Faragó Miklós 197
 Faragó Tibor 196
 Farkaš Brigitta 355
 Farkas Gábor 481
 Farkas Gábor Farkas 435–442
 Farkas János 323
 Farkas János, füzesabonyi plébános 235
 Farkas Mária, Cz. 486
 Farkas Max 89
 Farkas Mihály 458
 Farkas Sándor, dr. 457
 Farkas Szerafin 410, 421
 Farrer, James Anson 191
 Fata, Márta 76, 77
 Fáy András 322
 Fazakas Gergely Tamás 487
 Fazakas József 387, 401
 Fazekas Csaba 484
 Fazekas főhadnagy → Fazekas Mihály
 Fazekas Mihály 170, 171, 322
 Febei, Francesco Antonio 238
 Febronius → Hontheim, Nicolas de
 Febvre, Lucien 265
 Fehér Katalin 250–253, 484, 489
 Fekete Csaba 483
 Fekete György 187
 Fekete István 95
 Fekete Nagy Antal 335, 336
 Feldhay, Rivka 141
 Feleki Kamill 195
 Fellini, Federico 468, 469
 Felmer Márton 334

- Fényes Elek 323
 Ferdinánd, I., magyar király 484
 Ferdinánd, II., német-római császár, magyar király 28
 Ferdinánd, V., osztrák császár, magyar király 107, 248
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 80, 82, 316
 Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 106
 Ferenc, Szent, Xavéri 229
 Ferenczes István 485
 Ferenczffy Lőrinc 26–29, 36, 41
 Ferenczi Zoltán 392
 Ferinaria, Elisabeth 224
 Ferinaria, Kunigunda 222
 Ferrandus, Johannes 131
 Ferrebouc, Jacques 17
 Feyerabend, Paul 140
 Fias István 455
 Ficsor → Kövesdi Ficsor (Ficsor) Ádám
 Fidler, Hans 27, 39, 41
 Filep Antal 259
 Finály Henrik 433
 Findlen, Paula 140, 145
 Firmicus, Maternus Julius 150
 Fischer Dániel 102
 Fischer István 244, 246, 247
 Fischer János 360
 Fischer, Ernst 344
 Fitz József 93, 95
 Flach, Martin 14
 Flacius, Matthias Illyricus 267, 435, 436
 Flaschner, Gotthelf Benjamin 77
 Fliszar, Dragan 351
 Fludd, Robert 59–62, 64
 Fockema, Andreae Sybrandus Johannes 443
 Fodor Béla 490
 Fodor Ferenc 461
 Fogarasi János 323
 Fogarasi Pap József 331
 Font Márta 214, 478
 Forgách Ferenc 27, 35, 39
 Formica, Matthaeus 26–29, 31, 32, 35–37, 39, 41
 Formikin, Maria 26, 32
 Forray Julia 416
 Forster, Georg 310
 Fouché, Pascal 44
 Földesi Ferenc 306, 405, 489
 Földi János 171, 322
 Fraknói Vilmos 173
 Franciscus Kákonyi → Kákonyi Ferenc
 Frank Ádám 306, 308, 405
 Frank Ádám, ifj. 305
 Franzos, Karl Emil 89
 Fridvaldszky János 176
 Friedmann Sámuel 453
 Frigyes, II., Nagy, porosz király 331
 Frigyes, III., német-római császár 434
 Frigyük Katalin 481
 Fritsi Fekete Ferenc 182
 Fritz, Georg 32, 34, 37, 38
 Frivaldszky János, id. 480
 Frölich Dávid 149, 151, 155, 160
 Fuchs Ferenc 244, 246
 Fuchsné Benák Katalin 488
 Fulgentius, Szent 50–52
 Funke, Fritz 479
 Futaky István 170
 Fürbeth, Frank 118
 Gaal György 322
 Gaál János 452, 455
 Gaál Jánosné 452
 Gabiano, Baldassare 16
 Gábor Zoltán 464, 465, 467, 468
 Gácsér József 178
 Gadányi Károly 469
 Gaguin, Robert 431
 Gál György Sándor 203
 Gál Sándor 322
 Galambos Sándor 485
 Galántai Erzsébet, Sz. 375
 Galavics Géza 483
 Galgóczy Árpád 263
 Gálcs István 467
 Galilei, Galileo 140, 154, 156, 267
 Galli Katalin 394, 396, 397, 480
 Gánóczy Antal 104
 Ganszynec, Ryszard 120–123, 125–1239, 131–134
 Garampi, Giuseppe 487
 Garay János 89, 172, 322
 Gardner, Erle Stanley 200
 Gárdos János 317, 318
 Garin, Eugenio 161
 Gaskell, Philippe 47
 Gáspár Ibolya 485

- Gasparich Márk Kilit 411
 Gáti István 321
 Gávai Mihály 307, 308
 Gazda István 442, 484
 Géczy József 455
 Gécs Béla 481, 485
 Gecsényi Lajos 261
 Géfin Mária 49
 Gégel József 236, 242, 243
 Gegő Elek 411, 415 417
 Gelbhaar, Gregor 26, 28, 35
 Geleji Katona István 57, 400
 Gellért, Szent 379, 383
 Gellis Mór 459
 Gemma, Cornelius 440
 Gentilis bíboros 422
 Geréb László 282, 283
 Gerenday József 455
 Gergely György → Tábori Kornél
 Gergely Jenő 485
 Gergely, VII., pápa 214
 Gerics József 213–218, 475–477, 475, 476
 Geringer, Karl 344, 345
 German, Wilhelm 11
 Gerson, Johannes Charlier 228
 Gerstocker Antal 240, 242, 245
 Géza fejedelem 373, 374, 382, 383
 Ghelen, Johann van 26, 32, 34, 35, 38, 39, 41
 Ghilányi Gergely 403, 404
 Ghilányi Jakab 403–405
 Giard, Luce 142
 Gibier, Éloi 112
 Giczi Zsolt 485
 Giftschütz, Franz 48, 54
 Gigli, Ottavio 141
 Gilmont, Jean-François 111–113
 Ginther, Antonius 240, 243
 Glatz Oszkár 94
 Glockendon, Jörg, jun. 18
 Gockler Imre 174
 Goclenius, Rudolf 224
 Godard, François 53
 Goethe, Johann Wolfgang von 273
 Goff, Frederick Richmond 471
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 262
 Goltz, Dietlinde. 162
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 263
 Gondola, Joseph Franz 185
 Goold, George Patrick 439
 Gorman, Michael John 141
 Gorup Ferenc 393
 Gottermayer cég 360
 Gottus, Ludovicus 240, 242, 245
 Gozновичhj, Seraphinj 435
 Göcz János 465
 Göcsei Imre 258
 Gömör Béla 484
 Gömöri György 222–226, 325–328, 326, 328, 489
 Gömör János 500
 Göncz László 354, 464, 465, 468, 469
 Göntér János 464
 Görög Demeter 258
 Görög József 488
 Götz, Paul 13, 14
 Gráberné Bösze Klára 480
 Graf, Eckhard 118
 Gran, Heinrich 11, 13,–15, 20, 24
 Granasztói Olga 368, 369
 Grant Edward 436
 Gratianus 432
 Graus, Igor 489
 Graveson, Ignace Hyacinthe Amat de 236, 242, 245
 Green, A. David 436
 Greffe, Florence 265
 Gregorius Benedicti de Gniges → Gyöngyösi Gergely
 Greguss Ágost 322
 Greiner, Frank 148
 Grezsa Ferenc 109
 Gribaldi, Matteo 265
 Grienberger, Christoph 141
 Griffio, Giovanni, jun. 22, 23
 Gróf László 482
 Grohmann, Karl Gottfried 77, 78
 Grohmann, Oskar Julius 77
 Grolier, Jean 359
 Groote, Geert 228
 Gross, Ferdinand 88, 89
 Grönroos, Hnerik 266
 Gruner, Johann 13
 Gründer, Gottfried 34
 Guerinet 131
 Gueynard, dit Pinet, Étienne 16
 Guidi, Cipriano 20
 Guilbaud, Juliette 42–55
 Guillaume d'Auvergne 117, 118

- Guillelmus Parisiensis 432, 433
 Guillermus frater → Guillelmus Parisiensis
 Guintherius, Ioannes Andernacus 146
 Guldinus Paulus 145
 Gulyás Elek 410–412
 Gulyás Pál 293, 471
 Gunst Péter 485
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 399
 Gusztos Károly, dr. 457
 Gutenberg, Johann 32
 Guttmann János Pál 104
 Guttmann Miklós 468, 469
 Guzmics Izidor 247, 249, 410–412
 Gültingen, Sybille von 9, 13, 15, 16
 Gvadányi József 322
 Gwynn, Robin 328

 Gyalogi János 185
 Gyalui Farkas 490
 Gyalui Torda Zsigmond 501
 Gyáni Gábor 487
 Gyányi Lajos 456
 Gyárfás Tihamér 301, 303, 304, 403
 Gyarmathy János 247
 Gyöngyösi Gergely 423, –427, 429
 Gyöngyösi István 321
 Gyöngyösi Pettyen Pál 100, 102
 Györfly György 213, 219, 220, 222, 381, 424, 429
 György Károlyné Rabi Lenke 488
 Györi L. János 483
 Gyulaffi Lestár 499
 Gyulai Pál 82, 83, 89, 90,
 Gyurácz Ferenc 468, 485
 Gyűre Lajos 485

 Haacke, Wilmont 78
 Haader Lea 480
 Habsburg család 471
 Habsburgok 496
 Hacque, Johann Baptist 26, 32–34, 38, 40, 41
 Hadnagy Bálint 426, 430, 483
 Haebler, Konrad 10
 Haefs, Wilhelm 344
 Hagecius, Thaddaeus 441
 Hagymás István 464, 467, 469
 Haiman György 388, 390, 398
 Hain Ludovicus 9, 474
 Hajdu Tibor 490

 Hajnal Mátyás 29, 30
 Hajo van den Honert, Taco 444, 446
 Hajós György, E. 201
 Hajós József 59
 Hajtó Zsófia → Béládi Miklósné Hajtó Zsófia
 Halász Albert 464, 465, 467, 469
 Halász Margit 361
 Halász Péter 204
 Haldenwang, Johann Georg 76
 Halicius, Michael 59, 64
 Halmágyi Pál 490
 Hamilton, C. 201
 Hámori Tibor 194, 197, 203, 206, 207
 Hanapus, Nicolaus 242, 245
 Hanka, Václav 314, 323
 Hannaway, Owen 162
 Hannulik János Krizosztom 105
 Hantsch, Hugo 309, 316
 Hapák József 482
 Haradil, Jože 466
 Haraszi Mihály 489
 Hardius, Johannes, 241, 244
 Hargitai Henrik 484
 Harmath Imre 205
 Harsányi István 168, 174, 396
 Hartlieb, Johannes 118, 119
 Hartmann, Johann 162
 Hartvik 213, 214, 216–218, 374, 375, 382, 384, 475, 476
 Hašek, Jaroslav 194, 212
 Haynau, Julius 420
 Heckenast Gusztáv 65
 Hedegard, Gösta 126
 Hegedüs Géza 193, 194, 197, 198, 201, 206, 207, 210
 Hegyi Ádám 328, 487
 Heimbach, Matthias 240, 243
 Heindl, Waltraud 368
 Heine, Heinrich 420
 Hekeli László 481
 Helden, Albert van 440
 Heldmann András 101
 Hell Miksa 102, 333
 Hellebrant Árpád 9, 97
 Hellebronth Károly 312
 Heller János Konrád Henrik 104
 Hellmann, Clarisse Doris 436
 Belmont, Joan Baptist van 146, 147
 Heltai család 405

- Heltai Gáspár 365
 Heltai János 297
 Heltai Jenő 194, 208, 210
 Henricus Bohemus 136–139
 Henrik, germán költő 426
 Henrik, III., francia király 153, 267
 Henrik, IV., német-római császár 214, 215, 476
 Henrik, IV., francia király 267
 Henryk Czech → Henricus Bohemus
 Henszleman Imre 221
 Herczeg Ferenc 92–95
 Herczeg János 489
 Herendi János 460
 Herepei Gergely 249
 Herepei János 58, 155, 293, 301, 304, 305, 390, 402, 403
 Herman Ottó 106
 Herman, Lukas 161
 Hermann, diakónus, prágai püspök 214
 Hermann, Hermann Julius 273, 276
 Herner János 119
 Herolt, Johannes 433
 Hersche, Peter 51, 53, 54
 Herzan Ferenc 49
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 262
 Hesz Alfréd 458
 Hesz György 458
 Hevenes Gábor 101, 102, 229, 241, 243, 245, 258
 Hevesi Lajos 490
 Hévízi István 390, 407
 Heyden Sebald 174
 Heyinger, Johann Ignatz 39
 Heyne, Christian Gottlob 170
 Hideg Ágnes 490
 Hiebner, Israel 155, 159, 161
 Hieronymus Sanctus → Jeromos, Szent
 Higman, Fancis 111
 Hillard, Denise 114
 Hincz Gyula 95
 Hippokratész 267
 Hist, Konrad 13
 Hochmeister, Martin 175, 183, 389
 Hoffhalter, Raphael 25
 Hoffmann Edith 132, 274
 Hoffmann Gizella 328
 Hoga György 361
 Hohenlohe gróf 12
 Holl Béla 26, 28, 29, 36
 Hollander, August den 115
 Holler László 273–288, 274, 280, 282, 286, 480, 483
 Holmayer Ernő 481
 Holub József 424
 Homérosz 102
 Honorius of Thebes 127
 Hontheim, Nicolas de 54
 Honthy Hanna 203
 Hoornbeek, Johannes 265
 Hooykaas, Reijer 436
 Horányi Elek 175, 176, 180
 Horatius Flaccus, Quintus 175, 181
 Hormayr, Josef von 310
 Hornyák Mária 486
 Horschetzky Károly 250
 Horthy Miklós 95
 Horti István 404
 Horvát István 172, 173, 177, 179, 262
 Horváth András 323
 Horváth Árpád 485
 Horváth Cyrill 173, 174
 Horváth Géza 481
 Horváth Iván 428, 430
 Horváth János 335, 381
 Horváth János, püspök 484
 Horváth Jenő 454
 Horváth József 484
 Horváth Mihály 323, 346
 Horváth Richárd 373, 376
 Horváth Sándor 488
 Horváth Sz. Ferenc 486
 Horváth Zsolt 479
 Hotson, Howard 56
 Höefer, Henricus 147
 Höefer, Wolfgang 147
 Hölzel, Hieronymus 13, 14
 Hölvényi György 49, 52, 53
 Hörling, Johann David 54
 Hörte Károly 312, 313
 Hradil, Jože 468
 Huber, Wolfgang 18
 Hubert, H. 448
 Hudi József 489, 490
 Hugo a Sancto Caro 492, 493
 Hugo, Victor 262
 Hunnius, Helfrich Ulrich 240, 242, 245
 Hunyadi János 429
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király

- Hurtado, Pedro 153
 Huszár Gál 26
 Huszár I. Jeromos 416, 420
 Huszti György 448
 Huszti István 241, 243
 Hübl, Albert 134
 Hübner György 318
 Hviezdoslav → Orszagh Hviezdoslav, Pavol

 Iconius, Raphael Eglinus 224
 Ignác, Szent, Loyolai 111, 226, 228, 229, 232
 Ignotus 500
 Ikas, Wolfgang-Valentin 431
 Iklódy Gyula 457
 Ilenczfalvi Szász Péter 329
 Illényi Éva 485
 Illés András 243
 Illés Ibolya 488
 Illés István 240 242, 245
 Illés József 240, 243, 245
 Ilosvay Lajos 490
 Ilyés Mihály 481
 Illyés István 238
 Imre Géza 451
 Imre porkoláb 422
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 373, 376, 380, 384
 Ionesco, Eugene 194, 212
 Irinyi József 322
 Isidorus, Sevillai 258
 Issaly, Jean 53
 István herceg, Kálmán magyar király fia 218
 István, főherceg, nádor 346
 István, I., Szent, magyar király 167, 168, 170, 172, 174, 178, 179, 184–187, 213, 214, 217, 219, 220, 222, 373–380, 382–384, 475, 500
 István, IV., magyar király 379
 István, Szent, első vértanú 383
 István, V., magyar király 379
 Istvánffy Miklós 101, 480
 Iszokratész 102
 Ivanics Ferenc 258

 Jablonczay János 326
 Jagelló család 121, 129, 131
 Jagelló Ulászló → Ulászló, I., magyar király; L. még → Ulászló II., magyar király
 Jakab Elek 183
 Jakab Judit 499

 Jakó Zsigmond 38, 96, 306, 363
 Jakubovich Emil 279, 280
 Jakubovits József 453
 Jancsó Elemér 183
 Jankó János 82
 Jankovich Miklós 489
 Jankovics József 368, 391
 János generális 423
 János, Szent, Keresztelő 233
 Jánosi Mónika 375
 Jánoska Antal 480, 481
 Jantsits Gabriella 481
 Janus Pannonius 426, 429
 Jaschik Álmos 360
 Jaschikné Müller Mária 360
 Jászberényi Pál 307
 Jaulmes, Yves 325
 Jawor, Nicolaus 119
 Jayne, Sears 266
 Jean de Morigny → Morigny, Jean de
 Jehan de Bar 119
 Jenfk z Bratřic, Jan 314
 Jennis, Lukas 56, 57
 Jeromos, Szent 491
 Johannes Balistarii 492
 Johannes Chrystostomus, Sanctus 241, 243, 246
 Johannes de Castello 492
 Johannes de Morigniaco → Jean de Morigny
 Johannes de Opreno 492
 Johannes de Orta 379
 Johannes de Ragusio 137
 Johannis, Erasmus 265
 John of Salisbury 119
 John the Monk 124, 139
 Jókai Mór 82, 89, 94, 263, 322, 466
 Joly, Bernard 148
 Jónás Károly 487
 Jordanus von Quedlinburg 432
 Jósika Miklós 250–253, 322
 Josip Broz Tito → Tito, Josip Broz
 József Attila 466, 489
 József nádor 346, 411
 József, I., német-római császár, magyar király 244
 József, II., német-római császár, magyar király 48, 55, 74, 472
 Jöcher, Christian Gottlieb 20, 432–434
 Juhani Nagy János 487
 Juhász György 468

- Juhász György, szabómester 236
 Julian, Carmen 114
 Juratic, Sabine 114
 Just, Franci 467
 Justus de Palma → Pósházi János
 Jüngling, Stefan 291
 Jürgensmeier, Friedhelm 75
- K.Gy. → Kókey György
 Kabán Annamária 429, 430
 Kacs Kovics-Reményi Andrea 427, 429
 Kádi Ferenc 461
 Käfer István 96
 Kaitar, Joseph 321
 Kajali Klára 331
 Kákay Aranyos → Kecskeméthy Aurél
 Kákonyi Ferenc 435
 Kakucska Mária, H. 65–73, 66, 335–344, 335, 336
 Kalapis Rókus 468
 Káldi György 29, 32
 Kállai Gergely 104
 Kállay család 65
 Kálmán László 196
 Kálmán, magyar király 213–215, 217, 218, 476, 477
 Kalmár György 176, 190, 191, 321
 Kálti Márk 280
 Kanyó Leona, Sz.- 464, 469
 Kappi, Johannes Erhardus 239
 Kaprol, Mihail 484
 Karacs Ferenc 481
 Karácsonyi János 61, 220
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 262
 Karancsi György 292, 398, 399
 Kárász József 108, 109
 Kárász József, ifj. 108, 109
 Karasszon István 448
 Karinthy Frigyes 194–196, 198, 203, 205, 208, 209, 212
 Karner Katalin 484
 Károly Róbert → Károly, I., magyar király
 Károly VI., német-római császár, III., magyar király 244
 Károly, I., magyar király 221, 281, 284, 384
 Károly, IX., francia király 153
 Károly, Merész, burgundi herceg 438, 440
 Károly, szicíliai király 378, 379
 Károlyi Antal 103
- Károlyi Árpád 411
 Károlyi-család 309
 Karsai Géza 280
 Karsay Orsolya 273
 Kassák Lajos 485, 486
 Kastaly Beatrix 358
 Kästner, Erich 204
 Katalin, II., orosz cárnő 331
 Katalin, Szent, Alexandriai 276
 Katalin, Szent, Sienai 493
 Katona Ferenc 456
 Katona István 175
 Katona József 88
 Katsányi Sándor 488, 490
 Katz Sándor 454
 Kaym, Urbanus 14
 Kazinczy Ferenc 168–171, 173–175, 179, 181, 182, 189, 311, 322, 357, 410–413, 415, 420, 421, 500
 Kazinczy Gábor 262
 Kázmér lengyel herceg 440
 Kazy Ferenc 243
 Keckermann, Bartholomaeus 160
 Keczei 302
 Kecskeméthy Aurél 323, 344
 Kecskeméthy Csapó Dániel 172, 178
 Kecskeméti Gábor 491–494
 Kelecsényi Gábor 191
 Kelecsényi Péterné 479
 Kelemen, II., ellenpápa 214
 Kéler Gottfried 500
 Kellér Andor 206, 208, 209
 Kellér Dezső 205
 Keller, Christoph 74
 Kemál Atatürk → Atatürk, Mustafa Kemal
 Kemény János 307
 Kemény József 57
 Kemény Zsigmond 322
 Kempen, Thomas von → Kempis, Thomas a
 Kempffer, Erasmus 59
 Kempis, Thomas a 227–229, 238, 239, 240 243, 245, 414
 Kenbach, Elias 36
 Kennedy Jenő 196
 Kénosi Tözsér János 306, 405
 Kepler, Johannes 141, 154, 155, 159
 Kerbriant, Jean 17
 Kercsmár Rózsa 464, 465
 Kerekes Amália 485

- Kerékgyártó Árpád 323
 Kereskényi Ádám 320
 Keresztelő Szent János → János, Szent, Keresztelő
 Keresztési József 104
 Kereszturi József Alajos 221
 Kéri Borgia Ferenc 495
 Kertbeny Károly Mária 322, 410, 420
 Kertész Balázs 218–222, 373–384, 374, 375, 377, 379, 380, 383
 Kertész József 481
 Kertész Péter 481
 Kéry János 34
 Keserű Bálint 57, 119, 304, 390, 402
 Keserű Gizella 405
 Kessler von Wetzler, Franz 162, 163, 165
 Kéthly Anna 485
 Keve 373
 Keveházi Katalin 370
 Kézai Simon 381
 Kezelius, Wolfgang 224
 Kieckhefer, Richard 117, 119, 121, 124, 126, 128
 Kilián István 106
 Kilián János 236
 Kimpfler, Gregor 240, 242
 Kinizsiné Magyar Benigna 427
 Király István 428, 429
 Király M. Jutka 468
 Király Péter 483
 Királyvölgyi, Andreas 323
 Kircher 111
 Kircher, Athanasius 140, 144–149, 153, 155–157, 162, 166
 Kis Imre 297, 298, 393, 396, 397, 407
 Kis János 322
 B. Kis Attila 306, 405
 Kiski Benedek 173
 Kisfaludy Károly 322
 Kisfaludy Sándor 322
 Kiss Áron 400
 Kiss Bori 479
 Kiss Elemér 414, 418, 420
 Kiss Endre, dr. 452
 Kiss Farkas Gábor 140–166
 Kiss József 89, 93
 Kiss Károly 322
 Kisvárdai János 326
 Klaassen, Frank 135
 Klaniczay Gábor 117, 422, 425, 426, 429
 Klaniczay Tibor 119
 Klary, Paul Aloys 316
 Klee, Paul 360
 Klein András Miklós
 Klein Mór 456
 Klein Sándor 456
 Klein, Ephraimo 321
 Kleist, Heinrich 322
 Klier, Karl Magnus, 410., 420
 Klimó György 49
 Klinda Mária 97
 Klinghammer István 494, 498
 Klobinger, Pancraz 37
 Klobusichki, Joannes 165
 Knapp Éva 56–64, 75, 148, 167–192, 184, 185, 189, 481, 482, 500
 Knauz Nándor 375, 384
 Kneidl, Pravoslav 309, 316, 319
 Kner Imre 462, 484
 Knijff, Philip 264
 Knobloch, Johann 13, 14
 Koberger, Anton 15, 18, 184
 Koberger, Anton id. 15, 19
 Koberger, Anton, ifj. 18
 Koberger, Johann 16, 19
 Koch, Uwe 437
 Kocon, Jožef 355, 464
 Kocsis Gyula 468, 469
 Kohn antikvárius 472
 Kókay György 247–250, 254, 356–357, 470, 484, 500–501
 Kolárits Joachim 188
 Kolbani, Paul 321
 Kolisch, Sigmund 323
 Kollár Ádám 333
 Kollár, Adam Franz 472
 Kollár, Johann 323
 Koller József 478, 487, 489
 Kolosvári István 326
 Koltai Gyula dr. 459
 Komáromi András 326
 Komáromi Csipkés György 159–161, 166, 308, 392, 397, 407, 408
 Komáromi István 399
 Komjáti Benedek 170
 Koncz József 299, 300, 302
 Koncz Pál 361
 Konok Péter 485

- Konstantin, VII., bizánci császár, a Bíborban-
született, 495, 496
 Kopcsányi Márton 27
 Kopernikusz, Mikolaj 436
 Kopiáry Borbála 236
 Koppenstein, Andreas → Coppenstein, Johann
 Andreas
 Korabinszky János Mátyás 500
 Kornis Gyula 95
 Kornya László 490
 Korompai Gáborné 490
 Korompai János dr. 454
 Korpás István 362
 Korzeniowski, Jozef 120
 Kósa László 478
 Kosáry Domokos 226, 227, 229
 Kosmač, Ciril 466
 Kossuth Lajos 107, 314, 322, 323, 347, 412,
 484, 500
 Koszorús Katalin 488
 Koszyk, Kurt 77, 79
 Kóthy 455
 Kovács Anna 490
 Kovács Attila 465
 Kovács Béla 235
 Kovács Éva 486
 Kovács Imre 108
 Kovács Mária 363, 479
 Kovács Péter 148
 Kovács Sándor 249
 V. Kovács Sándor 282, 429
 Kovács Valéria 484
 Kovács, Élisabeth 49
 Kovats Mihály 318
 Kováts Zsigmond 447
 Kowalczyk Maria 137
 Kowalská, Eva 368
 Koyré, Alexandre 436
 Kozma Ferentz 185
 Kozma, Prágai → Cosmas Pragensis
 Köblös Péter 304
 Köblös Zoltán 22
 Köbölkuti Katalin 484
 Kökösi Mihály 365
 Kölcsey Ferenc 248, 249, 262
 Köleséri Sámuel 388
 Kömlei János 320
 Köncei Mihály 307
 König Kelemen 485
 Könyves Tóth Kálmán 490
 Köpeczi Balázs 326
 Köpeczi Béla 49, 65, 412
 Körmendi Géza 255, 257
 Körmendi Joannis 240
 Körmendi Péter 326
 Körmendi Tamás 494–498
 Körmendy Kinga 96–97, 481
 Környei János 322
 Kőszegfalvi Ferenc 108, 109, 479, 487
 Kőszeghy Péter 479
 Kővágó Sarolta 485
 Köves József 482
 Kövesdi Fitsor (Ficsor) Ádám 328
 Kramer János György 102
 Krammer, Roman 243, 246
 Kranjec, Miško 466, 468, 469
 Kratochwill Mimi 482
 Kraus, Georg 161
 Krause, Jakob 359
 Krausz Imre 459
 Krausz Tamás 214
 Krausz, David 33
 Kresznerics Ferenc 323
 Krex, Dezső 411
 Kristó Gyula 213, 220, 375, 380, 381, 422, 430,
 477
 Kristó Nagy István 108
 Kriza Borbála 486
 Król de Zurawica, Marcin 137
 Kroner, Margareta 390, 407
 Kroupa, Jiří 310
 Kroust, Johann Michael 241, 243, 246
 Kruppa Tamás 57
 Kuhn, Ernst 140
 Kulcsár Péter 97, 273, 435, 485
 Kumorovitz L. Bernát 424
 Kurcz Ágnes 219
 Kurtz Vilmos 418, 420
 Kuszálík Eszter 363
 Kuthy Lajos 344, 345, 351
 Kürner, Johann Jacob 26
 Kürti László dr. 469
 Kvacsala, Johann 56
 L'Angelier, Abel 43
 L'Angelier, la veuve 43
 L'Estoile, Louis de 266
 L'Estoile, Pierre de 265–267

- L'Estoile, Pierre Toussain de 266
 La Placette, Jean 47
 La Rochefoucauld, François duc de 322
 Labarre, Albert 265
 Lachner, Wolfgang 13
 Lactantius, Firmianus, Laelius Caecilius 140
 Laczkó János 312
 Ladányi Erzsébet 213, 215, 475, 476
 Ladányi Sándor 444
 Ladislav → László, I., Szent., magyar király
 Lafontaine, Jean de 322
 Lainšček, Feri 467
 Lajos, I., Nagy, magyar király 172, 274, 276, 280, 282, 285, 373, 376, 377, 380, 381
 Lajos, Szent, toulouse-i püspök 284
 Lajos, XI., francia király 151
 Lajos, XIII., francia király 267
 Lakatos Éva 108–109, 479, 485
 Landerer- nyomda 479
 Landmann, Florenz 12
 Landovits István 240, 243, 245
 Láng Benedek 117–139, 125, 126, 134, 136, 137, 139
 Lang János 241
 Láng Sándor 452
 Lángi József 487
 Lányi András 194
 Lányi András 206
 Laskai Osvát 1–24, 184, 218–222, 373, 374, 382, 384
 László, herceg, Kálmán magyar király fia 218
 László, I., Szent, magyar király 100, 215, 216, 218–220, 222, 284, 370, 373, 374, 380, 384, 477
 László, IV., magyar király
 Latabár Kálmán 108
 Lauf Judit 435
 Laurent de Normandie 112
 Laverge → Lavery
 Lavery Gibson → Rejtő Jenő
 Lažanský, Leopold 316
 Lázár deák 258, 497
 Le Courayer, le père 51
 Le Goff, Jacques, 380
 Le Maistre de Sacy, Isaac Louis 50, 52, 53
 Le Monnier család 360
 Le Preux, Poncet 17
 Le Roy, Pierre 17
 Lebeau, Christine 42, 54
 Léces Károly 480
 Leel-Óssy Lóránt 329
 Lehrreihné Dürgö Brigitta 488
 Leistner József Ignác 102
 Lengyel Ágnes 484
 Lengyel András 489
 Lengyel Imre, dr. 490
 Lengyelné Vértess Lenke 201
 Leo Cisterciensis 492
 Léopold I^e → Lipót, I., német-római császár, magyar király
 Lercher-nyomda 34, 38, 41
 Lermontov, Mihail Jurjevics 262
 Lerner, Michel-Pierre 142
 Lescuyer, Bernard 16
 Leška, Stephan 323
 Less Lajos 237
 Lévárdy Ferenc 287
 Levente, magyar herceg 374
 Levente, magyar herceg 374
 Libavius, Andreas 146, 162
 Libermann Géza 454
 Libermann József 454
 Lichtmann Lajos 453
 Lignoli, Carolus 239
 Likai Skalich Pál 56
 Linné, Karl von 102
 Lipót, I., német-római császár, magyar király, 48 66, 147, 184, 244
 Lippay György 36
 Lippay János 32, 142, 157
 Lipsius, Justus 107, 241, 244, 445
 Lipszky János 258
 Lipták András 453
 Lipták Dorottya 82, 368, 369
 Liszkai András 326
 Liszt Ferenc 421
 Literáti Nemes Sámuel 191
 Litván György 485, 490
 Livius, Titus, Patavinus 480
 Lobinger, Johann 37, 39, 40
 Lobinger, Pancraz 38–40
 Lochmair, Michael 12
 Loew András 102
 Loew Károly 102
 Lohner, Tobias 238
 Lónyay Menyhért 82
 Lorántffy Zsuzsanna 290, 294, 299
 Lorme, Jean-Louis de 53

- Lorraine, Jean de 18
 Lorre, Charles → Nagy Károly
 Lothe, José 265
 Lotz, Friedrich 74
 Louis le Grand → Lajos, I., Nagy, magyar király
 Louvain, Françoise de 43
 Lovassy Lajos 412
 Loyolai Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
 Lőkös István 261
 Löw Nándor 454
 Löw, Philipp Heinrich 74
 Lucanus, Marcus Annaeus 440
 Lucencis, Ciprianus 20
 Ludmann Ottó 500
 Ludovicus II. → Lajos, II., magyar király
 Luekhner, Johann 35
 Lugossy József 173
 Lukács Olga 481
 Lukács, Ladislaus 141, 143, 144, 157
 Lukianosz 102
 Lukinich Imre 293
 Lullus, Raymundus 56
 Luther, Martin 113, 238, 267, 359, 436

 M. Tótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Má dai Dávid Sámuel 102
 Madan, Falconer 120, 131, 132
 Madarász Márton 364
 Madas Edit 117, 273, 373, 422, 425, 426, 429
 Maecenas, Caius Cilnius 328, 329
 Maffei, Antonius 241, 243, 246
 Magnis, Johanna von 309, 311
 Magyarschützi gr. Berchtold Zsigmond → Berchtold, Sigmund
 Maioli, Tommaso 359
 Majer István 248
 Majláth János 322, 323
 Major Árpád 488
 Makart, Hans 91
 Makk Ferenc 215
 Makó Pál 100
 Makrantzi István 448
 Maksai Máriaffi Lajos 176
 Malatin Antal 481
 Malatyinszki József 481
 Maléter Pál 501
 Málnási László 330, 335
 Malpighi, Marcello 149
 Mamerot, Sébastien 431
 Mancosu, Paolo 141
 Mangeant, Catherine 45
 Manilius, Marcus 439
 Manlius, Johannes 27
 Mansfield, Edgar 360
 Manutius, Aldus → Manuzio, Aldo
 Manutius, Paulus → Manuzio, Paolo
 Manuzio, Aldo, 23, 112
 Manuzio, Paolo 112
 Márai Sándor 95, 467, 485
 Máramarosi Gottlieb Antal 104
 Marcello, Niccolo 434
 Marchetti, Pietro Maria 21–23
 Marci, Marcus 147
 Maresius, Samuel 265
 Márfi Attila 485
 Mária Dorottya főhercegnő 411, 421
 Mária Terézia, magyar királynő, 47, 48, 55, 66, 103, 185, 187–189, 244, 320
 Mária, IV. István magyar király lánya 378, 379
 Marianus, Ambrosius 241
 Marik Sándor 485
 Márk mester 279
 Markó György 235
 Markos András 335
 Markos Béla 451–453, 459, 460
 Márkus prépost 279
 Markusfalvi Gaal János 448
 Marnef, Engelbert de 16
 Marosi Ernő 273, 274, 280
 Marrone, Steven P. 118
 Martin von Troppau 431
 Martin, Henri-Jean 265, 266
 Martini, Gregorius 149
 Martinus (Strepus) Polonus → Martinus Oppaviensis
 Martinus Oppaviensis 430–432, 435, 492
 Martinus Strepus → Martinus Oppaviensis
 Márton József 309, 313–315, 323, 324
 Marton Miksa 194
 Márton testvér → Martinus Oppaviensis
 Mártonffy György püspök 172, 173
 Mārza, Eva 369
 Mārza, Iacob 368
 Maternus de Cilano György Krisztián 100
 Mathers, Liddell MacGregor 130
 Mathesius, Johann 163

- Mathias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Mathiesen, Robert 127
 Matkó István 407
 Mátraházi Zsuzsa 487, 481
 Matton, Sylvain 148
 Mátyás, I., magyar király 70, 172, 239, 242, 245, 333, 359, 434, 487
 Mátyás, II., magyar király 323
 Mauditier, Jean 18
 Maurolico, Francesco 436
 Maurolyco → Maurolico, Francesco
 Máyer Géza 456
 Mayer, Anton 25, 27, 33, 35–37
 Mazal, Otto 471–475
 McNeile, Herman Cyril 201
 Meceériné Doktor Rozália 488
 Medgyesi Pál 487
 Medgyesy-Schmikli Norbert 374
 Meijer, Theodorus Josephus 443
 Meitner, Dr. 91
 Melanchthon, Philipp 267, 436, 437
 Melchior, Albertus Wilhelmus 443, 446–448
 Melischek, Gabriele 110
 Mellot, Jean-Dominique 268
 Mendo, Andreas 238
 Meninski, Franz 37
 Mercator, Bernardinus 240, 243, 245
 Mercator, Gerard 258
 Merész Károly → Károly, Merész, burgundi herceg
 Mergzel Erzsébet 487
 Merian, Matthaeus 28
 Merle d'Aubigné, Jean Henri 264
 Mesmer, Anton 317
 Mészáros Dezső 457
 Mészáros Eszter 487
 Mészáros István 255–258
 Meszelics Király Jutka 353
 Meszelics László 352, 467
 Mészöly Gedeon 263
 Methuen, Charlotte 436
 Metternich, Clemens Lothar Wenzeslaus 323
 Mezei Márta 426, 429
 Mezey László 184, 279, 282, 283
 Mező János 328, 489
 Michael de Hungaria 9, 19
 Michalek Manó 430
 Michlem → Mihály, magyar fejedelem
 Middell, Matthias 368
 Mihalovicsné Lengyel Alojzia 484
 Mihály, magyar fejedelem 373
 Miklós, III., pápa 431
 Mikó Árpád 489
 Mikoviny Sámuel 482
 Miksa, I., német-római császár 14
 Mikszáth Kálmán 92, 466, 483
 Milfai Ferencz 458
 Miller Jakab Ferdinánd 104
 Milton, John 91
 Mininski → Meninski, Franz
 Mirabeau, Honoré-Gabriel de Riquetti, comte de 310
 Mirković, Mijo 435
 Miró, Joan 360
 Misch, Johann Astrophilus 140, 142–144, 145–149, 151–153, 155–160, 162, 165, 166
 Miskolczy Zoltánné 488
 Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Mittarelli, Johannes Benedictus 434
 Mittendorfer, Konstanze 471
 Mitrovský, Jan Nepomuk 309, 310
 Mix, York-Gothart 344
 Mizaud, Anton 386
 Moczulska, Agnieszka 266
 Moetlin, Michael 159
 Molitoris, Johann 142
 Moll, Bernhard Paul 500
 Moller Dániel Vilmos 100
 Molnár Ferenc 194
 Molnár Ferenc, A. 489
 Molnár István 460
 Molnár János 321
 Molnár József 188
 Molnár Tünde 486
 Monaque, Antoine 268
 Monok István 59, 97, 111–113, 113–114, 114–115, 146, 233, 264–265, 266, 265–267, 268, 295, 368, 369, 435, 479, 487
 Monostori György 480
 Monostori Imre 485, 488
 Montaigne, Michel de 266
 Móra Ferenc 480, 484
 Moreau, Brigitte 15, 18
 Móricz Zsigmond 466
 Morigny, Jean de 124–127, 129 135, 138, 139
 Móró Mária Anna 489

- Morris, William 360
 Moscorow, Andreas 407
 Mossoczy Institoris Mihály 368
 Mosto, Giovanni Battista 483
 Mózes Huba 422–430
 Mravik László 489
 Mudrák József 490
 Mund-Dopchie, Monique 111
 Munkácsy Mihály 85
 Murányi Gábor 482
 Muratori, Lodovico Antonio 54
 Murmelius, Johannes 174
 Muszka Miklós 100, 102
 Mügelni Henrik → Henricus de Mügel
 Müller Dávid 197, 203, 212
 Müller György 203
 Müller Izidor 203
 Müller Jakab 360
 Müller Pál 197, 204, 207–212
 Müller, könyvkereskedő 419
 Mylius, Johann Daniel 165

 Nadányi János 295, 296, 303, 386, 387, 394, 407
 Nádasdy Ferenc 33, 40, 145, 155, 364
 Nádasdy Lipót 416
 Nádaszi János 101, 102
 Nádaszy László 196, 197
 Nagy András 453
 Nagy Ferenc 240
 Nagy Gábor 170
 Nagy György János 320
 Nagy István, ifj. 458
 M. Nagy István 302
 Nagy Iván 490
 Nagy János 141
 Nagy Júlia 488, 489
 Nagy Károly 201, 212
 Nagy Lajos 193
 Nagy Ödön 461
 Nagy Rezsőné 49
 Nagylucsei Dóczi Orbán 473
 Nagysolymosi Koncz Boldizsár 390, 407
 Nagyszigethi Szily Kálmán 490
 Nalácz József 444
 Naményi Lajos 104
 Napóleon, I., francia császár 78
 Napoleon, III., francia császár 91
 Négyesy László 65

 Nelson, Nicolas Harding 161
 Néma Sándor 258, 259
 Nemes Erzsébet 487
 Nemeséri Lilla 260
 Nemeskürty István 423, 429
 Németh András 498, 499
 Németh György 486
 Németh László 264, 466, 486
 Németh Noémi 59
 Németh S. Katalin 97, 155, 363–366, 368, 368–370
 Némethi Jakab 28, 29, 32, 35, 36
 Némethi Mihály 292, 305, 308, 391, 403, 405, 406
 Nepos, Franciscus → Nepveu, François
 Nepveu, François 238
 Neumann, Jacob Friedrich 77
 Newton, Isaac 140
 Nicolaus de Lyra 433
 Nicole, Pierre 47, 50–52, 54
 Nicquetius, Honorius 144, 145, 156, 166
 Niederhauser Emil 214
 Niessen, James P. 488
 Nigrinus, Georgius 27, 28, 36
 Nordau, Max 80, 81, 83, 84, 88, 89
 Nordmann, Johannes 90
 Notker, Balbulus 496
 Nussbächer, Gernot 96
 Nyman, Gunborg 266

 Nyáry család 65, 336
 Nyéki József 484

 O'Malley, John W. 141
 Ochino, Bernardino 264, 265
 Odojevskij, Alekszandr Ivanovics 262
 Oeglin, Erhard 13
 Ojtozi Eszter 481, 489
 Okal, Miroslav 501
 Oláh Miklós 480
 Oláh Szabolcs 373
 Olasz Márton 235
 Olivier, Pierre 18
 Opitz, Antonia 486
 Opitz, Theodor 262, 322
 Oporinus, Johann 436
 Oravecz Mónika 49, 52
 Orbán Péter 467
 Orbán, II., pápa 213, 214, 216–218

- Orczy III. Anna 65
 Orczy József 335, 336, 338
 Orczy Lőrinc 65–70, 335, 336
 Orczy VIII. István 65, 336
 Orczyak 335
 Origano Glacensi Silesiano, Davide 155
 Ormós Miklós dr. 456
 Orosz Ferenc , 239, 242
 Orosz Magdolna 484
 Orszagh Hviezdoslav, Pavol 501
 Osler, Margaret J. 140, 161
 Ostorodt, Christoph 264
 Osualdus de Lasko → Laskai Osvát
 Oszkó Beatrix , 427, 429
 Otmar, Johann 12–14
 Ott Ádám 317
 Ott Lajos 461
 Ottó bajor herceg 282
 Otto, Everardus 443, 446, 447
 Otto, Louise 89

 Ötvös Péter 57, 479
 Őze Sándor 374

 P. Howard → Rejtő Jenő
 P. mester → Anonymus
 Paál László 486
 Pächt, Otto-Alexander 120
 Paczolay Gyula 482
 Padeloup család 360
 Pagel, Walter 146
 Pájer Antal 248
 Pajorin Klára 487
 Pál, Szent, apostol, 170, 227, 422
 Pál, Szent, Remete 422–426
 Palacký, František 314
 Pálffy János 65
 Pallavicini, Sforza 141
 Pálma Pál 235, 236, 242, 243
 Pálmány Béla 315, 318
 Palotai Mária 486
 Pályi Jenő 198
 Pap Endre 248
 Pap Gábor 468
 Pápai Páriz Ferenc 149, 176, 321, 433
 Pápay Sámuel 171
 Papp István 488
 Papp János 250
 Papp Júlia 481, 500

 Papp Károly, dr. 458
 Papp Z. Attila 486
 Paracelsus, Theophrastus 146
 Paraeus, David 160
 Pascal, Blaise 50, 52
 Paschalis, II., pápa 213, 217
 Pastor, Adam 265
 Pásztor János 233
 Patachich Ádám 103, 104
 Pataki József 404, 405
 Pataki Sámuel 404, 405
 Pater Stanislaus → Albach József Szaniszló
 Pathai István 398, 407
 Pauer János 472
 Paulay Lajos 208
 Pauler Tivadar 82
 Pauli , Stephanus 405
 Paulus → Pál, Szent, Remete
 Pável Ágoston 465
 Pavercsik Ilona 148, 151, 155, 159, 394, 396, 397
 Pázmány Péter 28, 29, 35, 39, 141, 154, 226, 227, 229, 230, 232, 237, 238, 240, 242, 245, 320, 365, 394, 429
 Péchoin, Daniel 44
 Péczeli József 321, 322
 Pejacsevich, Peter 82
 Pelbárt Jenő 482
 Pelbartus de Themeswar → Temesvári Pelbárt
 Pelleggrin, Elisabeth 130
 Pelleggrin, Nicole 114
 Pensinger, Sebastian Heinrich 238
 Péntek Imre 468, 469
 Pereire, Benito 141
 Pereszlényi, Paulus 321
 Perger Péter 38, 293, 366–368, 478–490, 490
 Perkins, William 160, 161
 Persovits József 487
 Pertrik Géza 389
 Péter László 373
 Pethe Ferenc 314
 Petit, Jean 17
 Petőfi Sándor 82, 83, 88, 89, 198, 263, 322, 346, 420, 466, 500
 Petrarca, Francesco 427
 Petri, Adam 13, 16, 19
 Petrik Géza 367
 Petrovay György 336
 Petrovay II. József 335

- Petrovay Zsuzsanna 65
 Petrowitsch, E. 89
 Petrőczy Éva 385
 Petrů, Jaroslav 309
 Petrus Remensis 492
 Petrus Ungarus 13
 Petřvaldský család 319
 Peucer, Caspar 437–439
 Peypus, Friedrich 19
 Pezold, Marie von 89
 Pfeffer, Johann 238
 Philippus de Barberis 431
 Philomathes 154
 Physcius, Paul Thomas 61
 Pichler, Vitus 241, 243, 246
 Pignon Laurens 119
 Pilcz család 479
 Pilinyi Péter 481, 485, 486, 490
 Pimodan, Georges von 323
 Pingree, David 136
 Pintér István 486
 Pirich, Gustav 48, 54
 Piscator, M. Philipp Ludwig 56, 59
 Piti Ferenc 213
 Pius, IX., pápa 435
 Pius, V., pápa 23
 Pius, VI., pápa 241
 Pius, VII., pápa 244
 Pivar Ella 352, 464
 Planck, Max 196
 Plihal Katalin 258–261, 482
 Pluskal, Frantisek Sales 309
 Pócs Dániel 480
 Pócs Éva 137
 Podlacha, Wladislas 120, 132
 Podmaniczky Frigyes 322
 Pogány György 482, 489, 490
 Pogányné Rózsa Gabriella 490, 499
 Pokorny 266
 Pollyáni Víz József 176
 Ponnickau, Johannes Georgius 222, 224
 Ponori Thewrewk József 322, 323
 Pontano, Giovanni 442
 Portonariis de Tridino, Vincent de 16
 Pósa Endre 461
 Pósa János 142, 155, 297, 298, 391, 392,
 394–397, 399, 400, 406–408
 Postel, Guillaume 153, 440
 Postma, Ferenc 442–448, 447
 Pott, Sandra 47
 Prágai Cosmas → Cosmas Pragensis
 Prágai Kozma → Cosmas Pragensis
 Práger Ferenc 457
 Práger Sándor 457
 Prato, Fioravante a 23
 Pray György 169, 176, 185, 187–1290, 323, 333
 Pražák, Richard 309, 315, 316, 483
 Préclin, Edmond 51
 Prešeren, France 466
 Prévost, Jean 148
 Priszter Szaniszló 155
 Prive, Jacobus 131
 Probst, Franz 418, 420
 Proctor, Robert 10, 474
 Prukner Zoltán 486
 Przybyszewski, Boleskaw 137
 Przypkovich, Samuel 265
 Ptolemaiosz 150, 267, 436, 440
 Pulitzer József 490
 Pulszky Ferenc 412, 418, 420, 421
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 262, 263
 Püspöky Ferenc 65
 Pyrker László 418
 Queen, Ellery 212
 Quetif, Jacobus 20
 Queval, Élisabeth 268
 R. M. → Rózsa Mária
 Raabe, Paul 96, 369
 Rabecz István 454
 Rácz Ágnes 479
 Rácz Ambrus 403
 Ráday család 360
 Ráday Eszter 331, 334
 Ráday Gedeon 333
 Ráday Pál 65, 331, 487
 Radimská, Jitka 42, 48
 Radu, Mariuca 482
 Raine, James 119
 Rajcsányi János 239
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 42, 48, 49,
 52, 65, 66, 481
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 57
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 290
 Rákóczi Katalin 483
 Rákócziak 67, 289, 293
 Rákóczi-család 65

- Rákosi Jenő 93
 Rákosi Szidi 194
 Ramus, Petrus 64
 Rapolt 282
 Ráth György 402
 Ravensberg, Johannes de 14
 Rawlinson, Richard 131
 Récsy Viktor 432
 Rédlich, P. Aloysius 61
 Reginald de Piperno 492
 Regiomontanus, Johannes 440
 Regnault, François 17, 18
 Regnault, François, ifj. 17, 18
 Regnault, Pierre 18
 Reich Jenő → Rejtő Jenő
 Reich Károly 482
 Reich Lipót 194
 Reinhardt, Max 194
 Reisz T. Csaba 483
 Rejtő Jenő 193–197, 201, 203–205, 207–212
 Remete László 488
 Remete Szent Pál → Pál, Szent, Remete
 Renaldo, John J. 141
 Renan, Ernest 92, 322
 Renouard, Philippe 9, 15, 17, 18
 Rényi (Róth) Dezső 460
 Rényi Dezsőné özv. 460
 Répási László 460
 Rettégi György 329, 334
 Rettich Béla 487
 Reuss, David 483
 Révai Miklós 172, 173, 178, 179, 208
 Révész T. Mihály 485
 Reviczky Gyula 263
 Rex Dezső 410, 412, 413
 Réz, Heinrich 81
 Rhenanus, Beatus 169
 Rhetikus, Georg Joachim, 437
 Ribay György 489
 Riccioli, Giovanni Battista 149, 154, 156, 159, 439
 Richterová, Alena 368
 Rickhes, Michael 28, 32, 35, 36, 41
 Ricobaldus Ferrariensis 431
 Rictius, Matthaeus 36
 Riedel Szende 322, 323
 Riedel, Andreas 311
 Rilejev, Kondratyij Fjodorovics 262
 Rimaszombathi Mihály 326
 Ring Éva 368
 Ritter Aladár 208
 Roberto da Lecce → Caracciolo, Roberto
 Roberts, Fred 198, 200, 204
 Robertus de Sorbone 492
 Rodriguez, E. A. → Barsi Ödön
 Rojas Mónika 498–500
 Rókay Péter 375
 Romer, Augustin 33
 Róna Emy, D. 196
 Ronsard, Pierre de 266
 Rosegger, Peter 88, 89
 Rosenthal, Kaspar 18
 Rosnyai János 291, 292, 298, 299, 301, 388, 394–399
 Ross, David 436
 Rossi, Gabriele 20
 Rotarides Mihály 101
 Róth Tamás 333
 Rousseau, Jean-Jacques 248
 Royss, Ferdinand 74, 77
 Rozgonyi József 332
 Rózsa György 79, 483
 Rózsa Mária 77–80, 81, 109–111, 486, 490
 Rozsmán Erzsébet 464, 469
 Rozsonдай Marianne 184, 273, 358, 359, 361, 479
 Rubertus Maiister → Caracciolo, Roberto
 Rubeus, Gabriel → Rosso, Gabriele 20
 Rubinyi Mózes 94
 Rudaš Jutka 468, 469
 Rudingerus, Esromus 437
 Rudnay Sándor
 Rudolf, II., német-római császár, I., magyar király 323
 Ruiz-Lapuente, Pilar 438
 Ruland, Martin 165
 Rummy Károly György 483
 Rupp Miklós 195
 Ruskin, John 360
 Ruszoly József 480
 Rüdinger, Esrom 437, 438, 440, 442
 Rynmann, Johannes 11–15, 20, 24
 S. Rex Stephanus → István, I., Szent, magyar király
 Saád József 490
 Sabbio, Vincenzo 23
 Sacon, Jacques 15, 16

- Ságody Győző 457
 Saint Étienne → István, I., Szent, magyar király
 Sajnovics, János 169, 176, 189
 Sajó Géza 43
 Saki, Francois 326
 Salm, Hugo Franz 309, 310
 Salomon, Ludwig 78, 79
 Samareus, Johannes 326
 Samareus, Sámuel 326
 Samarjai Péter 303
 Sámbar Mátyás 398
 Sambucus → Zsámboky János
 Sand, George 89, 90
 Sandinus, Christophorus 265
 Sándor István 174, 182, 490
 Sándor Lipót főherceg 337, 338
 Sándor Tibor 479
 Sándor, I., orosz cár 105
 Sándor, VI., pápa 431
 Sándor, VII., pápa 144
 Sántha Attila 194
 Sántha Emese 363
 Sántáné Antal Sára 479
 Sapper → McNeile, Herman Cyril
 Sarbak Gábor 430, 483
 Sárdi Nagy János 301, 302
 Sasku Károly 250
 Savoyai Jenő 48, 51
 Savreux, Charles 44
 Scalichius, Paulus 56
 Scaliger, Paulus 56
 Schaffer, Andreas 145
 Schaidenperger, Georg 147–149, 166
 Schalmayr, Johann 31, 35–37, 39
 Schanz, Julius 88, 89
 Schanz, Paulina 89
 Schedel Ferenc 322
 Schedius Lajos 168–170, 174, 176, 182, 259
 Schenda, Rudolf 75
 Schenkl, Georg Jakob 242, 245
 Scherer, Georg 240, 242, 245
 Schier, Xystus 169
 Schiller, Friedrich 322
 Schindling, Anton 75
 Schlachta, Etelka 412, 420, 421
 Schmeizel Márton 100, 102
 Schmid János Miklós 104
 Schmidt-Künsemüller, F. A. 287
 Schneyer, Johann Baptist 491, 494
 Schnitzer, Ignaz 82, 83, 88, 89
 Schnitzler, Jakob 161
 Schodelné Klein Rozália 107
 Schoepf, August 250
 Schott, Wilhelm 262
 Schön, Erich 75
 Schönlin, Johann Theodor 239
 Schönsperger, Johann 14
 Schöpflin Aladár 210
 Schöpflin Géza 501
 Schöps, Andreas 224
 Schramkó Péter 482
 Schröder-Devrient, Wilhelmine 420
 Schucker, Conrad 162
 Schulte, Christoph 80, 88
 Schultens, Albertus 444, 446
 Schultes, Jacob 238
 Schultz-Birányi → Birányi Ákos
 Schump, Wolfgang 28
 Schuppener, Georg 142
 Schurman, Anton 266
 Schuster, Johann Traugott 323
 Schuwer, Philippe 44
 Schütz Antal 435
 Schwamm, Kristin 170
 Schwandtner, Johann Georg 101, 495
 Schwarcz Jenő 460
 Schwartner Márton 496
 Schwarz Gottfried 100, 102, 389
 Scribanus, Carolus 111–113
 Scultetus, Tobias 224
 Sebestyén Mihály 489
 Seethaler, Josef 110
 Segner János András 100, 102
 Segner, Paul 238–243, 245, 246
 Seguenny, André 265
 Seidler Andrea 109–111, 111
 Seidler, Wolfram 111
 Seilern Crescencia 415
 Selmeczi Pálma 487
 Semmelweis, Karl 33
 Seneca, Lucius Annaeus 227
 Sennert, Daniel 146, 162
 Sennyey László 240, 242, 245
 Serényi család 309, 311
 Serényi Mária Franciska 311
 Serfőző József 142, 143
 Serfőző Szabolcs 480
 Servet, Miguel 264, 265

- Sesti, Emanuela 274
 Severina (Türsch), Susanna 395
 Severinus Sörenssen Longomontanus, Christ. 154
 Sevillai Izidor → Isidorus, Sevillai
 Seyfert, J. G. 77
 Sforza, Bianca Maria 434
 Shakespeare, William 210
 Siebert, Harald 145
 Silagi, Gabriel 376
 Silberstein, Adolf 81, 84
 Silberstein-Örvös, Adolf 84
 Silbiger Boriska 196
 Simar, Jan 18
 Simon Katalin 176
 Simon Máté 188
 Simon Melinda 335
 Simon, Mattheus 188
 Simonin, Michel 43, 114
 Simonyi Károly 436
 Singer Károly 459
 Sinka István 108, 109
 Sipos András 488
 Sipos Anna Magdolna 499
 Sipos Balázs 486
 Sipos Csaba 487, 488
 Sipos Gábor 363, 366, 444, 479
 Sixtus, IV., pápa 434
 Sixtus, V., papa 20, 21
 Skalbierz, Stanislas de 136
 Skalics Pál 56
 Slézia Gabriella 488
 Slíz Mariann 484
 Słowacki, Juliusz 262
 Sógor György, ifj. 481
 Soltész Erzsébet 43
 Somkuti Gabriella 487
 Somló Bódog 490
 Sommervogel, Carlos 144, 157
 Somogyi Sándorné 488
 Soós Imre 233
 Soós Imre 482
 Sozzini, Fausto 264, 265
 Sozzini, Lelio 264
 Spaiser-nyomda 479
 Spanyol, Glicér 323
 Speer, Daniel 155
 Spielhagen, Friedrich 92
 Spina Giovanni Francesco 156, 157
 Sporck, Frantisek Antonin 48, 53
 Staël, Anne Louise Germaine de 310
 Stanihurstus, Guillelmus 240, 243, 245
 Stanislas de Skarbimierz 136, 137
 Stapleton, Thomas 243
 Stark, Johann Friedrich 75
 Stassmann, Moritz 83
 Stedler, Ulrich 146
 Steinacker, Gustav Wilhelm 410–412, 419, 420
 Steinitz, Wolfgang 143
 Steinmann Judith 358–361
 Steinmann, Martin 438
 Stemler Ágnes 478, 483
 Stephanus de Borbone 492
 Stephenson Francis Richard 436
 Stift, Hildegard 410–421
 Štirban, Sofia 482
 Stoll Béla 189
 Stopp, Klaus 79
 Storchenau, Sigismund 243
 Streibig-nyomda 479
 Stuchs, Johann 18, 19
 Sturm, Albert 82, 88
 Sturm, Caspar 224
 Sujánszky Antal 248, 415
 Supka Géza 200, 482, 485
 Surányi Imre 430–435
 Surányi Miklós 94, 95
 Švabenský, Mojmr 309
 Svatoš, Martin 368
 Svéd László 486
 Sylvanus, Georgius 101, 365
 Sylvester János 174, 189
 Szabó Ágnes 335
 Szabó András 222
 Szabó Endre 263
 Szabó Ernő, P. 468
 Szabó Ervin 479, 488, 490
 Szabó Ferenc 226–233, 227
 Szabó Henriette 366, 367
 Szabó J. 247
 Szabó József 467, 468
 Szabó Károly 9, 97, 173, 294, 296, 297, 364, 386–388, 391–394, 398, 399, 401, 406
 Szabó Lilla 468
 Szabó Lőrinc 95
 Szabó Mária 464
 Szabó Miklós 442
 Szabó Pál 108, 109

- Cs. Szabó László 95
 Szakács Béla Zsolt 480
 Szakáts István 487
 Szaki, Ferenc 326
 Szalai Béla 482
 Szalai Károly 490
 Szalay Imre 323
 Szalay Károly 198
 Szalay Lajos 95
 Szalay László 323
 Szállási Árpád 486
 Szalóky Sándor 455
 Számadó Emese 488
 Szamosközy István 499
 Szamosy → Szontágh Gusztáv
 Szamota István 173, 174
 Szana Tamás 84
 Szántai Lajos 480, 482
 Szapáry János 321, 472
 Szapáry, Franz 318
 Szarka Géza 485
 Szarka László 468
 Szathmáry László 146
 Szauder József 335
 Szczucki, Lech 136, 437
 Sebeni Olivér 480
 Széchenyi Ágnes 479
 Széchényi Ferenc 369, 450, 487
 Széchenyi István, 107, 314, 321, 322, 337, 347, 410–416, 418–421
 Szegedi Ferenc 394
 Szegedi György 176
 Seitz Ferenc 460
 Székely András Bertalan 468
 Székely Gábor 486
 Székely István 365
 Székely Vladimir 198
 Székelyhidi Nethlebius Mihály 328
 Szekula, Julius 82, 89
 Szelestei N. László 104, 336, 366, 480, 487
 Szemere Bertalan 107, 344
 Szénási Zsófia 483
 Szenci Kertész Ábrahám 291, 293–296, 299–301, 303–305, 307, 385, 388, 392, 401, 402, 404, 405
 Szenci Molnár Albert 61, 63, 113, 140, 222–226
 Szendrei Ferenc 326
 Szent Ágoston → Ágoston, Szent
 Szent Ambrus → Ambrus, Szent
 Szent Anzelm → Anzelm, Szent
 Szent Bernát → Bernát, Szent
 Szent Bonaventura → Bonaventura, Szent
 Szent Domonkos → Domonkos, Szent
 Szent Erzsébet → Erzsébet, Szent, Árpádházi
 Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
 Szent István első vértanú → István, Szent, első vértanú
 Szent István király → István, I., Szent, magyar király
 Szent Katalin → Katalin, Szent, Alexandriai
 Szent Katalin → Katalin, Szent, Sienai
 Szent László → László, I., Szent, magyar király
 Szent Pál → Pál, Szent, apostol
 Szent Tamás → Tamás, Szent, Aquinói
 Szenteleki Kornél 464
 Szentí Tibor 490
 Szentiványi Márton 142, 143, 153, 155, 158, 159, 166, 240, 242, 245
 Szentpéteri Márton 61
 Szentpétery Imre 143, 144, 218, 219, 276, 279, 282, 374, 442
 Szép József 455
 Szepessy Tibor 437
 Szepesy, Ignác 242
 Szerafin érsek 214, 215
 Szerbhorváth György 486
 Szerdahelyi Gábor 240
 Szerdahelyi József 173, 188
 Szigethi Ágnes 274
 Szigeti Lajos Sándor 109, 486
 Szigligeti Ede 315, 322
 Szíj Rezső 361
 Szíjjártó Imre 468
 Szilády Áron 173, 190
 Szilágyi Ferenc 191
 Szilágyi György 101, 102, 365
 Szilágyi István 335
 Szilágyi Márton 356, 357
 Szilágyi Sámuel 320
 Szilágyi Sándor 387
 Szily Kálmán 178
 Szinnyi József 106, 175, 315, 317, 389, 420
 Szirák Péter 486
 Szirmai János 360
 Szitányi György 206
 Szókratész 196
 Szollás Ella 462
 Szollogub, Vlagyimir 262

- Szombathelyi Tamás 423, 427
 Szombathi János 174
 Szomi Pál 464, 468, 469
 Szontágh Gusztáv 252
 Szovák Kornél 215, 219, 279, 374, 476, 480
 Szögi László 442, 486, 498
 Szöke Imola 363
 Szöllösi Mihály 398, 407
 Szőnyi György 485
 Szőnyi György Endre 117
 Szőnyi Nagy István 399, 408
 Szörényi László 119, 226
 Sztankovits János 418
 Sztipszky Hiador 387
 Szukits Marianna 484
 Szűnyogh Sándor 353–355, 464, 465, 468, 469
 Szuromi Szabolcs 215
 Szűcs Jenő 381
 Szűcs Miklós 106
 Szűcs Sámuel 106, 108
 Szvák Gyula 214
 Szvorányi Róbert 435
- Tabajdi Márta 488
 Tábori Kornél 198, 201
 Tábori Pál 198, 201
 Takács Anna 479
 Takács Béla 290, 296–298, 388, 395, 396, 398
 Takáts József 453
 Takó Gábor 488
 Taksony, magyar fejedelem 373
 Tállyai Pál 480
 Tamás, Szent, Aquinói 150, 153, 158, 382, 425, 492
 Tamerlán → Timur Lenk
 Tanai Péter 260
 Tánicsics Mihály 322
 Tandori Dezső 499
 Tanstetter György 258
 Tapié, Victor-Lucien 48
 Tapolcainé Sárai Szabó Éva 481, 487
 Tarnai Andor 280, 335, 423, 427, 430
 Tarnóc Márton 154
 Tasner Antal 411
 Tasso, Torquato 322
 Tekeres Lajos, dr. 461
 Telegdi Miklós 172, 177–179, 190, 238
 Telegdy Pál 108
 Teleki család 329
- Teleki Eszter 330, 331
 Teleki József 331–334
 Teleki József, unoka 333
 Teleki Józsefné Bethlen Kata → Bethlen Kata
 Teleki László 322, 329–331, 333, 334
 Teleki Mihály 299, 300, 302, 306, 329
 Teleki Sámuel 311
 Temesvári Pelbárt 1–24, 220, 378, 379
 Tenke Sándor 448
 Terentius Afer, Publius 499
 Térffy Gyula 451
 Ternar, Jože 468
 Tersztyánszky János 239
 Tessedik Sámuel 320, 321
 Tétémi Pál 426
 Teuffenbach, Albin 310
 Deutsch, Friedrich 37
 Tevan Andor 481
 Thévet, André 266
 Thiergen, Peter 261
 Thomas a Campis → Kempis, Thomas a
 Thomas Sanctus → Tamás, Szent, Aquinói
 Thomay József 457
 Thorde → Torda
 Thoren, E. Victor 437
 Thorndike, Lynn 440
 Thoroczky Gábor 213–218, 213, 215, 216, 218, 381, 475–477
 Thou, Christopher de 266
 Thou, Jacques-Auguste de 266
 Thököly Imre 67, 364, 389
 Thun, Leo 323
 Thuróczy János 374–377, 379, 380, 384, 495
 Thysanodes, Georgius Nicolaus → Komáromi Csipkés György
 Tímár Andor 92
 Timkó György 480, 481
 Timpler, Clemens 64
 Timur Lenk 440
 Tirinus, Jacobus 240, 242, 245
 Tistabets, Gaspar → Tiszabecsi Gáspár
 Tiszabecsi Gáspár 325
 Tito, Josip Broz 352
 Tobenz, Daniel 241, 243, 246
 Tobos, A. 201
 Tofeus Mihály 306, 404
 Toldy Ferenc 172–174, 177, 179, 248, 249, 262, 365
 Toldy László 416

- Tollet, Daniel 42
 Tolnai Gábor 301, 402, 449, 451
 Tolnai Lajos 90
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 263
 Tomcsányi Szusanna 487
 Tomka Szászky János 101, 494–498
 Tompa József 171
 Tompa Mihály 89, 322
 Toplák János 464
 Torda 373, 375
 Torda István 490
 Tordai Zádor 142
 Torday György 201
 Tótfalusi Kis Miklós 26, 37–39, 291–293, 296, 305–308, 359, 390, 391, 404–406
 Tóth András 450
 Tóth Ferenc 42, 49
 Tóth Ferenc 454
 Tóth Gergely 494–498
 Tóth István György 73
 Tóth Kálmán 444, 448
 Tóth Krisztina 487
 Tóth Péter 499
 Tóth Vilmos 82
 Tóth Zoltán 214
 Tóth-Barbalics Veronika 486
 Tóthi Gábor 486
 Tótsolymosi János 280
 Toussaint, Jacques 266
 Toxon → Taksony
 Tököli → Thököly Imre
 Tóltényi Miklós 315, 490
 Tóltési István 292, 308, 399, 400
 Török Enikő 494, 495, 498
 Török József 222
 Török Rezső 198
 Török Zsolt 482
 Trassler József György 54
 Trattner János Tamás 54
 Tsernátoni Pál 296
 Tuba László 485
 Tuckerman, Bryant 440
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 89, 263
 Turlino, Policreto 23
 Turnowski, Jan 223
 Turóczi József 482
 Turóczi-Trostler József 155
 Türsch özvegye, Susanna 394
 Türsch, Johann David 395–397
 Tüskés Gábor 75, 184, 185, 189, 481
 Tzútz István 105
 U. H. → Ujvári Hedvig
 Udvarhelyi Mihály 291, 294–296, 300, 302–304, 306, 307, 386, 387, 390, 394, 400, 401, 403
 Ugyel 373, 376, 377
 Ujvári Hedvig 80–91, 486
 Újvári Péter 84
 Újvárosi István 302
 Ulászló, I., magyar király 69, 70, 117, 120–124, 128, 130–132, 135–139
 Ulászló, II., magyar király 120, 132, 133, 139
 Ungváry Rudolf 489
 Unrest, Jakob 375, 376
 Unti Mária 259
 Untzer, Matthias 162, 163
 Váczy János 170
 Vahot Imre 323
 Vaj Lajos 469
 Vajda János 322
 Vajda Péter 323
 Vajkovics Emericus 241, 243, 246 /?/
 Vajnági Márta 483
 Valgrisi, Felicita 21
 Vallasek Júlia 486
 Van Alphen, Hieronymus Simons 442, 443, 446–448
 Van Eeghen, Isabella Henriette 53
 Van Espen, Zeger Bernhard 54
 Van Megen, Alexander 447, 448
 Van Sluis, Jacob 447
 Van Swieten, Gerard 48
 Vanyó Tihamér 233
 Várad Miklós 155
 Varga András 59
 Varga Gábor 361
 Varga Gyula 461
 Varga József 464, 465, 468, 469
 Varga József dr. 354, 355
 Varga Katalin 195, 208
 Varga Róbert 489
 Varga Sándor 351, 352, 355, 464
 Varga Sándor, könyvtörténész 92, 93, 462
 Vargha Dezső 478
 Varjas Béla 426, 430
 Varju Elemér 173, 174
 Várkonyi Ágnes, R. 65

- Varnhagen von Ense, Karl August 262, 420
 Vas Gereben 322
 Vásárhelyi 305, 306
 Vásárhelyi Judit, P. 96, 97, 140, 144, 361–363, 449
 Vaszary Gábor 198
 Vata 379
 Vatable, François 267
 Vauchez, André. 380
 Vayer Lajos 274
 Vécsey Leó 201
 Veenstra, Jan Riepeke. 119
 Végh Kálmán 458
 Vekerdi József 479
 Vekerdi László 485, 489
 Velenczei Katalin 97, 430
 Verdi, Giuseppe 315
 Verdussen, Hieronymus 32, 33, 40
 Veres Péter 109
 Veresegyházi István 292, 304, 305, 391, 406
 Veresegyházi Szentel Mihály 291, 292, 294,
 300–305, 308, 386–388, 391, 392, 398,
 401–403, 405, 406
 Verhovay Gyula 485
 Verneron 431
 Verók Attila 368, 369, 479
 Véronese, Julien 122
 Verseggy Ferenc 322, 484
 Vertel József 482
 Vesalius, Andreas 59
 Veszprémy László 214, 218, 219, 374–376,
 378, 381, 480
 Viard, Jules 124
 Vid Katalin 487
 Vida János 464
 Vida Máté 498
 Vidoue, Pierre 18
 Vietor, Konrad 222
 Vigand, Martin → Wigandt, Martin
 Villám Judit 487
 Vilmos testvér → Guillelmus Parisiensis
 Vilmos, IV, Bölcs, hessen-kassel-i örgróf 439
 Vincze Tamás 483
 Virág Benedek 175, 322, 426
 Virág Rita 486
 Viskolcz Noémi 28, 56–59, 64
 Visser, Sibbe Jan 264
 Visser, Piet 264
 Viszota, Gyula. 410, 413, 415, 416, 418, 420
 Vita Zsigmond 58
 Vitéz János 440, 499
 Vitringa, Campegius 265
 Vizi László Tamás 481
 Vizkelety András 254, 491–494
 Vlačić Ilirik, Matija → Flacius, Matthias Illyri-
 cus
 Vladislas Varnenczyk → Ulászló, I., magyar ki-
 rály
 Vljaj Lajos 351, 464, 468
 Vlieger, A. 448
 Vogel Sándor 161
 Voigt Vilmos 478
 Voigt, Christoph Nicolaus 368
 Voigt, Leopold 34, 41
 Voit Krisztina 489
 Volney, Constantin-François Chasseboeuf de 310
 Voltaire 248
 Völgyesi Orsolya 344, 344–351
 Völgyi János 464
 Vörös Imre 226, 230
 Vörös László 486
 Vörösmarty Mihály 248, 323
 Vratislav család 309
 Vratislav z Mitrovic, Jozef 316
 Vratislav z Mitrovic, Ludmilla 314
 Wacker, Jakob 13
 Waczulik Margit 143, 159
 Wagner József 234
 Wajai Gábor 447
 Walch, Christian Wilhelm Franz 489
 Wallentinyi Samu 500
 Walsh, James Edward. 474
 Wanka Lajos 458
 Wann, Paul 12
 Warnenczyk Ulászló → Ulászló, I., magyar
 király
 Watson, Nicholas 124, 125, 134, 139
 Wéber Simon Péter 481
 Wechel, Andreas 27
 Wechel, Johannes Sigismund 27
 Wehli Tünde 273, 274, 381
 Weichenhan, Michael 436
 Weiler, Kurt Walter 436
 Weinert-Wilton, Louis 200
 Weinmann, Marcus 175
 Weiss, Ignaz Philipp 81
 Weiss, M. 410, 419, 420
 Weisz Ede 484

- Weisz Sándor 454
 Welten, Oskar 89
 Weöres Sándor 466
 Werbőczy István 364
 Werner, Carl 222
 Wernher, Georg 163
 Wesselényi Miklós 322, 332
 Westman, S. Robert 437
 Weyrauch, Erdmann 266
 Wheatley, Dennis 200
 Wiberl, Johann Christian 12
 Widebram, Friedrich 437–439, 442
 Wiederstein, Peter 58, 64
 Wiegand, Johann 320
 Wieland, Christoph Martin 47, 78, 481
 Wielgus, Stanislaw 136
 Wierix, Antoine 29
 Wigand, Johann 436
 Wigandt Martin 242
 Willer Aladár 203
 William of Auvergne → Guillaume d'Auvergne
 Windisch Éva, V. 307
 Windisch, Karl Gottlieb 320
 Windischgrätz, Alfred 347
 Winter, Eduard 143
 Wirth István 460
 Wissowatius, Andreas 265
 Wittman, Reinhard 266
 Wohlberg Izidor 454
 Wohlberg Jónás 454
 Wohlberg József 454
 Woidowsky, Andrzej 264
 Wolf József 104
 Wolf, Hieronymus 437
 Wolff de Pfortzheim, Jakob 10, 11
 Wolfner József 92, 93
 Wollzogen, Johannes Ludovicus 265
 Wood, Anthony a 325
 Wotlitianus, Andreas Ambrosius 225
 Woude, Ad van der 266
 Wucherer, Matthias 35
 Young, Edward 321
 Zabanius, Johannes 37
 Zach, Franz Xaver 436
 Zacus Francois 326
 Zadjeli-Schlachta, Etelka → Schlachta Etelka 420
 Zádori István 326
 Zágorec-Csuka Judit 351–355, 353, 463–469, 464, 465, 467–469, 484
 Zákonyi Ferenc dr. 459
 Žalik, Franc 354
 Zappella, Giuseppina 21–23
 Zathay, Jerzy 136
 Zbosky Vencel 153
 Zefferin, Bernard 157
 Zeman László 500, 501
 Zemon Davis, Natalie 114
 Zemplén Jolán, M. 143, 159
 Zenaro, Damiano 19, 21, 22
 Zenker, Ernst Victor 78
 Zetserfledt, Nicolaus 224
 Zeyk Miklós 250
 Zichy Ferenc 347, 348
 Ziegler → Ciegler, Georg
 Ziegler, Walter 75
 Ziletti, Francesco 20–23
 Zimmermann Ferenc 58
 Zimmermann, Frank 222
 Zipser, Andreas 323
 Zoller, Friedrich 74, 76
 Zolnai Béla 49, 52
 Zoltán 373
 Zoltán András 480
 Zombori István 215, 476
 Zoványi Jenő 395, 444
 Zöldhelyi Zsuzsa 261–264
 Zrínyi Miklós 32, 146
 Zrínyiek 468
 Zudrell, Petra 88
 Župančič, Oton 466
 Zwelfer, Joan 148
 Zwicker, Daniel 265
 Zwinger, Theodor 153
 Zsámboky János 365, 471, 473
 Zschokke, Heinrich 420
 Zsemlye Ferenc 461
 Zsófia, lengyel királyné 137
 Zsoldos Endre 435, 436
 Zsoldos Ignác 250

BORSA GEDEON

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői

Egyetlen más Magyarországon élt szerző műveinek sem jelent meg a 15–16. században annyi kiadása nyomtatásban, mint az obszerváns ferences rend két tagjának: Laskai Osvátnak és Temesvári Pelbártnak. Természetesen mindkettő kora tudományosságának nemzetközi nyelvén, latinul írt. Így nevük a külföldi szakirodalomban Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco), ill. Pelbartus de T(h)emeswar (T(h)emeswar) formában olvasható. A mai ismertek alapján e két szerző munkáinak az alábbi kiadásairól lehet tudni:¹

LASKAI OSVÁT (kb. 1450 Laskó (Baranya) – 1511.VI.10 Pest)

Biga salutis

- 1A. De sanctis Hagenau 1497.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 37, CIH 2484, H 9054.
- 1B. De tempore Hagenau 1498.I.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 39, CIH 2482, H 9052.

- 2A. De sanctis Hagenau 1499.VII.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 47, CIH 2485, H 9055.
- 2B. De tempore Hagenau 1499.IX.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 48, CIH 2483, H 9053.

- 3A. Quadragesimale Hagenau 1501.XII.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 89, BNHC O 238, VD 16 O 1418.
- 3B. De tempore Hagenau 1502.II.17. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 108, BNHC O 245, VD 16 O 1425.
- 3C. De sanctis Hagenau 1502.VI.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 107, BNHC O 242, VD 16 O 1422.

- 4A. De tempore Hagenau 1506.IX.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 136, BNHC O 246, VD 16 O 1427.

¹ Ez az összeállítás napvilágot látott már nyomtatásban: *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái. The works of Pelbartus de Themeswar and Osualdus de Lasko*. BORDA Lajos gyűjteménye. Collection of Lajos BORDA. Zebegény, 2004. 52–57, 72–73. – Az egész évre szóló *Biga salutis* és a *Pomerium* c. beszédgyűjtemény tagjait szűk időhatárok között ugyan, de külön-külön jelentették meg. A részek szerinti hasznos áttekintést Borda Lajos készítette (*i. m.* 58–59, 73.).

- 4B. De sanctis Hagenau 1506.X.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 135, BNHC O 243, VD 16 O 1423.
- 4C. Quadragesimale Hagenau 1506.XI.4. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 137, BNHC O 239, VD 16 O 1419.
- 5A. Quadragesimale Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 199, BNHC O 240, VD 16 O 1420.
- 5B. De sanctis Hagenau 1516.V.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 210, BNHC O 244, VD 16 O 1424.
- 5C. De tempore Hagenau 1516.VII.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 211, BNHC O 247, VD 16 O 1428.
6. Quadragesimale (boh.) Praha 1605 Niger. – 8°
RMK III 7518, Knihopis 5551.

Gemma fidei (szerzésének ideje: 1506).

7. Quadragesimale Hagenau 1507.VI.6. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 141, BNHC O 241, VD 16 O 1421.

Biga salutis

1.	De sanctis	Hagenau	1497. VII. 27.	1A.
2.	De sanctis	Hagenau	1499. VII. 14.	2A.
3.	De sanctis	Hagenau	1502. VI. 12.	3C.
4.	De sanctis	Hagenau	1506. X. 13.	4B.
5.	De sanctis	Hagenau	1516. V. 10.	5B.
1.	De tempore	Hagenau	1498. I. 22.	1B.
2.	De tempore	Hagenau	1499. IX. 28.	2B.
3.	De tempore	Hagenau	1502. II. 17.	3B.
4.	De tempore	Hagenau	1506. IX. 10.	4A.
5.	De tempore	Hagenau	1516. VII. 9.	5C.
1.	Quadragesimale	Hagenau	1501. XII. 24.	3A.
2.	Quadragesimale	Hagenau	1506. XI. 4.	4C.
3.	Quadragesimale	Hagenau	1515. XII.	5A.
4.	Quadragesimale	Praha	1605.	6.

TEMESVÁRI PELBÁRT (kb. 1435 Temesvár – 1504.I.22 Buda)

Stellarium (szerzésének ideje: 1480–1483).

8. Stellarium Hagenau 1498.V.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 41, CIH 2558, H 12563. vö. 31.
9. Stellarium [Basel c.1499 Jakob Wolff.]. – 4°
RMK III 76, CIH 2559, H 12562.
10. Stellarium Hagenau 1501.I.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 90, BNHC P 260, VD 16 P 1206. vö. 33.

11. Stellarium Hagenau 1501.IV.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III.91, BNHC P 261, VD 16 P 1207. vö. 34.
12. Stellarium Hagenau 1502.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 109, BNHC P 263, VD 16 P 1209. vö. 35.
13. Stellarium Augsburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 103, BNHC P 262, VD 16 P 1208. vö. 36.
14. Stellarium Hagenau 1504.III.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 120, BNHC P 264, VD 16 P 1210. vö. 37.
15. Stellarium Hagenau 1505.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 127, BNHC P 265, VD 16 P 1211. vö. 38.
16. Stellarium Straßburg 1506 Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 138, BNHC P 267, VD 16 P 1212. vö. 39.
17. Stellarium Hagenau 1508.III.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 150, BNHC P 268, VD 16 P 1213. vö. 40.
18. Stellarium Hagenau 1509.IX.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 153, BNHC P 269, VD 16 P 1214. vö. 41.
19. Stellarium Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 158, VD 16 ZV 24944, Gültlingen I.214.48. vö. 42.
20. Stellarium Lyon [1509] Clein. – 4°
RMK III 160, BNHC P 266, Gültlingen I.135.34. vö. 43.
21. Stellarium [Hagenau] 1511.X.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 169, BNHC P 270, VD 16 P 1215. vö. 44.
22. Stellarium Lyon 1514.VII.12. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 190, BNHC P 271, Gültlingen III.103.6. vö. 45.
23. Stellarium [Hagenau] 1515.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 201, BNHC P 272, VD 16 P 1216. vö. 46.
24. Stellarium Paris 1517.V.7. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 216, Inv.chron. II. 1683, Renouard III.594. vö. 47.
25. Stellarium [Nürnberg] 1518.XII.25. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK II 223, BNHC P 274, VD 16 P 1217. vö. 48.
26. Stellarium Hagenau 1520.VII.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 233, BNHC P 275, VD 16 P 1218. vö. 49.
27. Stellarium Paris 1521.VI.18. Vidoue ny. [Regnault kiad.]. – 8°
RMK III 5112, BNHC P 276, Inv. chron. III.197. vö. 50.
28. Stellarium Venezia 1586 Bertano. – 4°
RMK III 751, BNHC P 277, EDIT 32906.

Expositio (szerzésének ideje: 1483–1487).

29. *Expositio* Hagenau 1504.V.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 124, BNHC P 213, VD 16 P 1162.
30. *Expositio* Hagenau 1513.IV.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 183, BNHC P 214, VD 16 P 1163.

Pomerium (szerzésének ideje: 1489–1498).

- 31A. *De tempore Hyem. & Est.* Hagenau 1498.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 42, CIH 2556, H 12551. vö. 8.
- 31B. *De sanctis Hyem. & Est.* Hagenau 1499.II.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 49, CIH 2554, H 12555.
- 31C. *Quadragesimale* Hagenau 1499.XI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 50, CIH 2552, H 12559.
- 32A. *De tempore* Hagenau 1500.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 56, CIH 2557, H 12552.
- 32B. *De sanctis* Hagenau 1500.VI.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 55, CIH 2555, H 12556.
- 32C. *Quadragesimale* Hagenau 1500.VII.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 57, CIH 2557, H 12560.
- 33A. *De tempore Hyem. & Est.* Hagenau 1501.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 94, BNHC P 231, VD 16 P 1179. vö. 10.
- 33B. *Quadragesimale* Hagenau 1501.IV.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 96, BNHC P 246, VD 16 P 1192.
- 33C. *De sanctis Hyem. & Est.* Hagenau 1501.VI.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 92, BNHC P 215, VD 16 P 1164.
- 34A. *Quadragesimale* Hagenau 1501.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 97, BNHC P 247, VD 16 P 1193. vö. 11.
- 34B. *De tempore* Hagenau 1501.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 95, BNHC P 232, VD 16 P 1180.
- 34C. *De sanctis* Hagenau 1501.IX.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 93, BNHC P 216, VD 16 P 1165.
- 35A. *Quadragesimale* Hagenau 1502.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 112, VD 16 P 1195. vö. 12.
- 35B. *De tempore* Hagenau 1502.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 111, BNHC P 234, VD 16 P 1182.
- 35C. *De sanctis* Hagenau 1502.IX.7. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 110, BNHC 16 P 217, VD 16 P 1167.
- 36A. *Quadragesimale* Augsburg 1502.X.31. Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 106, BNHC P 248, VD 16 P 1194. vö. 13.
- 36B. *De tempore* Augsburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 105, BNHC P 233, VD 16 P 1181.

- 36C. De sanctis Ausgburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 104, BNHC P 218, VD 16 P 1166.
- 37A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1503.IX.25. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 113, BNHC P 235, VD 16 P 1183. vö. 14.
- 37B. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1504.I.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 121, BNHC P 219, VD 16 P 1168.
- 37C. Quadragesimale Hagenau 1504.II.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 123, VD 16 P 1196.
- 38A. De tempore Hagenau 1504.X.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 122, VD 16 P 1184. vö. 15.
- 38B. De sanctis Hagenau 1505.I.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 128, BNHC P 220, VD 16 P 1169.
- 37C. Quadragesimale Hagenau 1505.IV.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 129, BNHC P 249, VD 16 P 1197.
- 39A. De sanctis Straßburg 1505.II.4. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 131, VD 16 P 1171. vö. 16.
- 39B. De tempore Straßburg 1505.XII.1. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 132, BNHC P 236, VD 16 P 1185.
- 39A. Quadragesimale Straßburg 1506.III.20. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 139, BNHC P 250, VD 16 P 1198.
- 40A. De tempore Hagenau 1507.X.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 143, BNHC P 237, VD 16 P 1186. vö. 17.
- 40B. De sanctis Hagenau 1507.XII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 142, BNHC P 221, VD 16 P 1172.
- 40C. Quadragesimale Hagenau 1507.XII.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 144, BNHC P 251, VD 16 P 1200.
- 41A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1509.IV.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 155, BNHC P 238, VD 16 P 1187. vö. 18.
- 41B. Quadragesimale Hagenau 1509.V.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 156, BNHC P 252, VD 16 P 1201.
- 41C. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1509.VII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 154, BNHC P 222, VD 16 P 1173.
- 42A. De tempore Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 161, BNHC P 239, VD 16 ZV 24936, Gültlingen I.213.46. vö. 19.
- 42B. De sanctis Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 159, BNHC P 223, VD 16 ZV 24943, Gültlingen I.213.45.
- 42C. Quadragesimale Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 162, BNHC P 253, VD 16 ZV 24937, Gültlingen I.214.47.
- 43A. De tempore Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4° vö. 20.
RMK III. 79, Gültlingen I. 134.30–31.
- 43B. De sanctis Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4°
RMK III 5063, BNHC P 224, Gültlingen I.134.32–33.

- 43C. Quadragesimale Lyon 1509.XI.23. Cleyn. – 4°
RMK III 163, BNHC P 254, Gültlingen I.134.29.
- 44A. Quadragesimale Hagenau 1511.I.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 172, BNHC P 255, VD 16 P 1202. vö. 21.
- 44B. De sanctis Hagenau 1511.VII.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 170, BNHC P 225, VD 16 P 1174.
- 44C. De tempore Hagenau 1511.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 171, BNHC P 240, VD 16 P 1188.
- 45A. De tempore Lyon 1514.III.23. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 192, Gültlingen III.102.4. vö. 22.
- 45B. De sanctis Lyon 1514.VI.3. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 191, BNHC P 226, VD 16 ZV 25164, Gültlingen III.102.3.
- 45C. Quadragesimale Lyon 1514.VII.26. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 193, BNHC P 256, Gültlingen III.102.5.
- 46A. Quadragesimale Hagenau 1515.X. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 203, BNHC P 257, VD 16 P 1203. vö. 23.
- 46B. De sanctis Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 202, BNHC P 227, VD 16 P 1175.
- 46C. De tempore Hagenau 1516.II.19. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 212, BNHC P 241, VD 16 P 1189.
- 47A. De sanctis Hyem.& Est. Paris 1517.II.5. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 217, Inv. chron. II.1684, Renouard III.595. vö. 24.
- 47B. De tempore Hyem.& Est. Paris 1517.VI.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 218, Inv. chron. II.1685, Renouard III.596.
- 47C. Quadragesimale Paris 1507[=1517].VIII.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 147, Inv. chron. II.1686, Renouard III.597.
- 48A. Quadragesimale [Nürnberg] 1519.III.3. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 230, BNHC P 258, VD 16 P 1204. vö. 25.
- 48B. De tempore [Nürnberg] 1519.VIII.1. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 229, BNHC P 242, VD 16 P 1190.
- 48C. De sanctis [Nürnberg] 1519 [Stuchs ny.] Koberger kiad. – 2°
RMK III 228, BNHC P 228, VD 16 P 1176.
- 49A. Quadragesimale [Hagenau] 1520.V. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 235, BNHC P 259, VD 16 P 1205. vö. 26.
- 49B. De sanctis Hagenau 1520.XI. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 234, BNHC P 229, VD 16 P 1177.
- 49C. De tempore Hagenau 1521.II.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 240, BNHC P 243, VD 16 P 1191.
- 50A. Quadragesimale Paris 1521 [Cornillau ny.] Regnault kiad. – 8°
RMK III 245, Inv. chron. III.198. vö. 27.
- 50B. De sanctis Hyem.&Est. Rouen 1521.IV.5. Olivier ny. Regnault kiad. Paris. – 8°
RMK III 5113, BNHC P 230.
- 50C. De tempore Hyem.&Est. Paris 1521.IX.20. Vidoue ny. Regnault kiad. – 8°
RMK III 5114, BNHC P 244–245, Inv. chron. III. 381.

*Pomerium**Sermones de tempore.*

Vasárnapokra, és az egyház állandó ünnepeire írott beszédsorozat.

A pars hyemalis rész a téli, a pars estivalis rész a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De tempore	Hagenau	1498. VII. 27.	31A.
2.	De tempore	Hagenau	1500. II. 22.	32A.
3.	De tempore	Hagenau	1501. II. 22.	33A.
4.	De tempore	Hagenau	1501. VIII. 3.	34B.
5.	De tempore	Hagenau	1502. VIII. 3.	35B.
6.	De tempore	Augsburg	1502.	36B.
7.	De tempore	Hagenau	1503. IX. 25.	37A.
8.	De tempore	Hagenau	1504. X. 3.	38A.
9.	De tempore	Straßburg	1505. XII. 1.	39B.
10.	De tempore	Hagenau	1507. X. 5.	40A.
11.	De tempore	Hagenau	1509. IV. 13.	41A.
12.	De tempore	Lyon	1509. VIII. 8.	42A.
13.	De tempore	Lyon	[1509]	43A.
14.	De tempore	Hagenau	1511. VIII. 31.	44C.
15.	De tempore	Lyon	1514. III. 23.	45A.
16.	De tempore	Hagenau	1516. II. 19.	46C.
17.	De tempore	Paris	1517. VI. 20.	47B.
18.	De tempore	[Nürnberg]	1519. VIII. 1.	48B.
19.	De tempore	Hagenau	1521. II. 5.	49C.
20.	De tempore	Paris	1521. IX. 20.	50C.

Sermones de sanctis.

Szentekről írt beszédgyűjtemény. Pars hyemalis része a téli, pars estivalis része a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De sanctis	Hagenau	1499. II. 20.	31B.
2.	De sanctis	Hagenau	1500. VI. 8.	32B.
3.	De sanctis	Hagenau	1501. VI. 14.	33C.
4.	De sanctis	Hagenau	1501. IX. 30.	34C.
5.	De sanctis	Hagenau	1502. IX. 7.	35C.
6.	De sanctis	Augsburg	1502.	36C.
7.	De sanctis	Hagenau	1504. I. 31.	37B.
8.	De sanctis	Hagenau	1505. I. 23.	38B.
9.	De sanctis	Straßburg	1505. II. 4.	39A.
10.	De sanctis	Hagenau	1507. XII. 3.	40B.
11.	De sanctis	Hagenau	1509. VII. 31.	41C.
12.	De sanctis	Lyon	1509. VIII. 8.	42B.
13.	De sanctis	Lyon	[1509]	43B.
14.	De sanctis	Hagenau	1511. VII. 1.	44B.
15.	De sanctis	Lyon	1514. VI. 3.	45B.
16.	De sanctis	Hagenau	1515. XII.	46B.
17.	De sanctis	Paris	1517. II. 5.	47A.
18.	De sanctis	[Nürnberg]	1519.	48C.
19.	De sanctis	Hagenau	1520. XI.	49B.
20.	De sanctis	Rouen	1521. IV. 5.	50B.

Sermones Quadragesimales.

*Nagyböjti beszédvázlatok a bűnbánatról, a bűnről és
a Tízparancsolatról.*

1.	Quadragesimale	Hagenau	1499. XI. 10.	31C.
2.	Quadragesimale	Hagenau	1500. VII. 10.	32C.
3.	Quadragesimale	Hagenau	1501. IV. 30.	33B.
4.	Quadragesimale	Hagenau	1501. VI. 10.	34A.
5.	Quadragesimale	Hagenau	1502. VI. 10.	35A.
6.	Quadragesimale	Augsburg	1502. X. 31.	36A.
7.	Quadragesimale	Hagenau	1504. II. 14.	37C.
8.	Quadragesimale	Hagenau	1505. IV. 23.	38C.
9.	Quadragesimale	Straßburg	1506. III. 20.	39C.
10.	Quadragesimale	Hagenau	1507. XII. 20.	40C.
11.	Quadragesimale	Hagenau	1509. V. 8.	41B.
12.	Quadragesimale	Lyon	1509. VIII. 8.	42C.
13.	Quadragesimale	Lyon	1509. XI. 23.	43C.
14.	Quadragesimale	Hagenau	1511. I. 24.	44A.
15.	Quadragesimale	Lyon	1514. VII. 26.	45C.
16.	Quadragesimale	Hagenau	1515. X.	46A.
17.	Quadragesimale	Paris	1507[=1517]. VIII. 20.	47C.
18.	Quadragesimale	[Nürnberg]	1519. III. 3.	48A.
19.	Quadragesimale	[Hagenau]	1520.V.	49A.
20.	Quadragesimale	Paris	1521.	50A.

Rosarium (szerzésének ideje: I. 1500, II–III. 1501–1503, IV. 1504–
gondozója Laskai Osvát).

- 51A. *Rosarium* I. Hagenau 1503.IX.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 114, BNHC P 206, VD 16 P 1158.
- 51B. *Rosarium* II. Hagenau 1504.V.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 125, BNHC P 207, VD 16 P 1159.
- 51C. *Rosarium* III. Hagenau 1507.VIII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 145, BNHC P 208, VD 16 P 1160.
- 51D. *Rosarium* IV. Hagenau 1508.XII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 151, BNHC P 209, VD 16 P 1161.
52. *Rosarium* I–IV. Venezia 1585–1586 Ziletti ny. & kiad., Bozzola [Brescia], Grif-
fio, Marchetti [Brescia], Zenaro kiad. – 4°
RMK III 752, BNHC P 210, EDIT 39553, 47322, 52604.
53. *Rosarium* I–IV. Venezia 1589 Prati. – 4°
RMK III 792, BNHC P 211, EDIT 35949.
54. *Rosarium* I–IV. Brescia 1590 [Sabbio? Turlino? ny.] P. Bozzola, T. Bozzola,
Marchetti kiad. – 4°
RMK III 803, 5498, 5499, BNHC P 212, EDIT 27314, 28571.

A fenti összeállítás kihagyta a szakirodalomban említett, de példánnyal nem bizonyítható kiadásokat. A számításba vehető bibliográfiák közül csak a legfontosabbak kerültek be, hogy számuk – az áttekinthetőség végett – nem haladja meg

tételenként a négyet. Ugyancsak tudatosan figyelmen kívül maradt, hogy a *Biga salutis* szerzőségét a legutóbbi időkig a külföldi szakirodalomban többen újra meg újra – tévesen – Michael de Hungaria-nak tulajdonították.

Az idézett szakirodalom rövidítésének feloldása:

BNHC – *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. I–III.* Budapestini, 1990.

CIH – *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–III.* Bp. 1990.

EDIT – *Le edizioni italiane del XVI secolo: censimento nazionale. I–* Roma, 1985 – A még publikálatlan rész hozzáférhetősége az Interneten:
<http://edit16.iccu.sbn.it>

Gültlingen – GÜTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle. I–* Baden–Baden, 1992–

H – HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum... I–IV.* Stuttgart – Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.

Inv. chron. – *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle. I–* Paris, 1972–

Knihopis – *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II. Část I–IX.* Praha, 1939–1967.

Renouard – RENOARD, Philippe: *Imprimeurs et libraire parisiens du XVIe siècle. I–* Paris, 1964–

RMK III – SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. 1–2. rész.* Bp. 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. füzet. Bp. 1990–1996.

VD 16 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. I–XXII.* Stuttgart, 1983–1995.

A két ferences munkái bizonyos átfedést mutatnak, hiszen Temesvári halálával megszakadt dogmatikai művének, a *Rosariumnak* (Rózsakert) negyedik kötetét Laskai fejezte be. Mind Laskai, mind Temesvári munkáinak áttekintését nehezíti az a körülmény, hogy azok közül az egy-egy prédikációs gyűjtemény három-három tagja között – a megjelentetés idejében is – szoros összefüggés mutatkozik. A *Biga salutis* (Az üdvösség szekere) és a *Pomerium* (Gyümölcsöskert) három-három részének (De tempore, De Sanctis és a Quadragesimale) közreadása időben viszonylag egymást gyorsan követően, sorozatszerűen történt. Itt fokozott figyelmet igényel az, hogy a *Pomeriumnak* a vasárnapokra (De tempore) és a szentek ünnepeire (De sanctis) szóló részek szövege olyan terjedelmes, hogy negyedréti alakú kiadások esetében a téli (pars hyemalis), ill. a nyári (pars aestivalis) részhez idővel külön-külön címlap készült, mert nagy terjedelme miatt célszerű volt mindkét művet két-két darabba kötetni. Sőt később mindkét részhez külön, összefoglaló címlapot is nyomtattak. Tovább nehezíti az áttekinthetőséget az, hogy Temesvári legkorábbi munkáját, az Istenanya tiszteletére írt beszédeinek gyűjteményét, a *Stellariumot*, mintegy negyedik részeként, a *Pomerium* kiadásaihoz csatolták.² Laskai

² Az 1498. évi *Stellarium* (8) fólió alakban készült, így az nem ízesült még pontosan a *Pomerium* 1498–1499-ben készült, negyedréti alakú kiadásához (31), jöllehet mindkettőt a Rynmann–Gran páros jelentette meg.

Biga c. művének *Quadragesimale* része, amelynek kézírata talán csak ekkorra készült el, ugyancsak a 16. század első évében látott először nyomtatásban napvilágot, és csatolták ettől kezdve a másik kettőhöz. Ugyancsak egyedül ezt a részt – egészen rendkívüli módon – a 17. században csehre lefordítva is kinyomtatták.

Laskai *Biga salutis*ának hét kiadása közül hatot Hagenauban, egyet Prágában készítettek. Temesvári *Stellarium*ának 21 kiadása közül egyet Bázelen, 11-et Hagenauban egyet Augsburgban, egyet Straßburgban, hármat Lyonban, kettőt Párizsban, egyet Nürnbergben és egyet Velencében állítottak elő. Az *Expositio*nak mindkét kiadása Hagenauban látott napvilágot. A *Pomerium* 20 kiadása közül 13 Hagenauban, egy Augsburgban, három Lyonban, kettő Párizsban, (közülük az egyik részben Rouanban), egy pedig Nürnbergben készült. A *Rosarium* négy kiadása közül egyet Hagenauban, kettőt Velencében és egyet Bresciában állítottak elő. Temesvári 47 kiadása közül tehát összesen Bázelen egyet, Hagenauban 27-et, Augsburgban kettőt, Straßburgban egyet, Lyonban hatot, Párizsban négyet, Nürnbergben egyet, Velencében kettőt és Bresciában egyet nyomtattak. Laskai két munkájának hét tételben 15 kiadványa, Temesvári négy munkájának 47 tételben 106 kiadványa ismeretes. Összesen tehát a két szerző hat művének 54 tételben 121 kiadványának számbavételéről van szó.

* * * * *

A fentiekben felsorolt 121 kiadvány közül csupán egyetlen egy nem árulja el, hogy hol, mikor és ki állította elő. Ez Temesvári elsőként megírt munkája, a *Stellarium* egyik kiadása (9. sz.). E kötet nyomdájának és elkészítése idejének hiánya az időrendi besorolásban gondot okoz. Szerencsére a 15. századi kiadványok, az ún. ősnymtatványok hiányzó impresszumadatainak meghatározásához a 19/20. század fordulóján az angol Robert Proctor és a német Konrad Haebler igen hatékony módszert dolgozott ki. Ennek alapján viszonylag nagy pontossággal és meglehetősen megnyugtató módon lehet kiegészíteni a hiányzó adatokat. Temesvári *Stellarium*ának említett, impresszum nélküli kiadása meghatározására elsőnek éppen Proctor vállalkozott, aki azt az abban alkalmazott három betűtípus alapján a bázeli Johann Amerbach műhely év nélküli termékei közé sorolta.³ Alig másfél évtized után – ugyanezt a példányt – az időközben immár Haebler által tökéletesített módszer felhasználásával – a British Museum alapvető és példamutató ősnymtatvány-katalógusa a bázeli Jakob Wolff de Pfortzheim 1497–1499 között készített termékei közé sorolta.⁴ Ezt a meghatározást azután valamennyi mértékadó ősnymtatvány-katalógus a mai napig kivétel nélkül mind magáévá tette.⁵

³ PROCTOR, Robert: *An Index to the early printed books in the British Museum*. London, 1898. 7640. sz.

⁴ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. P. III. London, 1913. 778. IA 37733.

⁵ Így legutóbb a világ legnagyobb ősnymtatvány-gyűjteménye is: *Bayerische Staatsbibliothek. Inkunabelkatalog*. (BSB-Ink) Bd. IV. Wiesbaden, 1998. P-136.

A kiadvány elkészítésének pontos időmeghatározása, a nyomtatvány előállításához felhasznált három betűtípus datált kiadványokban egyidejű alkalmazása 1497 és 1499 között mutatható ki.⁶ A datálás e három éven belül a betűtípusok használata alapján tovább már nem pontosítható. Éppen erre vállalkozott más megközelítésben Borda Lajos,⁷ aki a bázeli kiadvány elkészültét az 1499. év második felére helyezte. Indoklása szerint a *Stellarium*ot Hagenauban a *Pomerium* három részével időben mindig igen közel együtt jelentették meg.⁸ Ez alól csupán egy kivétel akad 1499-ben, amikor is a *Pomerium*mal (37) párhuzamosan nem jelent meg a *Stellarium*. Ezt Borda azzal magyarázta, hogy éppen ekkor készült bázeli kiadás (9) miatt e művel – pillanatnyilag – telített volt a piac.

Temesvári a *Stellarium*át már 1480–1483 között vetette papírra, de az elsőként 1498. V. 2-án látott nyomtatásban napvilágot (8.). A legkorábbi megjelentetése a most vizsgált két szerzőnek Laskai Bigájának 1497. VII. 27-én megjelent *De sanctis* (1A) és az 1498. I. 22-én elkészült *De tempore* része (1B) ezt időben röviddel megelőzte.

Feltűnő, hogy a fentebb említett bázeli nyomtatvány az egyetlen e városból Laskai és Temesvári 121 kiadványa között. Így valahogy nem illeszkedik a két hazai szerző munkáinak 1497-től évtizedeken át folyamatosan kiadott sorozataiba, amelyek élén különben minden esetben az augsburgi Johannes Rynmann kiadó megbízásából a hagenai Heinrich Gran által nyomtatott kiadványok⁹ állnak. A szakirodalomban több helyen is olvasható az a feltételezés,¹⁰ hogy Rynmann érdeme Temesvári kézírata értékének felismerése, annak Németországba hozatala.

Rynmannak jól érzékelhető módon kulcsszerepe volt a két magyar ferences műveinek a német nyelvterület könyvpiacára juttatásában, így érdemes ő vele valamivel behatóbban is foglalkozni.¹¹ A württembergi Öhringen városkában született (Stuttgarttól északra) 1455–1460 között. Származási helyét kiadványain – legalább is Temesvári és Laskai könyvein – neve mellett, szinte hangsúlyosan, mindig feltüntette. Ezzel szemben Augsburgot, ahol jelentős kiadói tevékenységét kifejtette, csak egészen kivételesen jelölte meg ugyanezekon a helyeken. (A két

⁶ Jakob Wolff tevékenysége az 1492 és 1518 közötti évekből ismeretes. Vö. BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden, 1982. 32.

⁷ 1. jegyzet 11.

⁸ 1498–1499: (8) & (31), 1501: (10) & (33) és (11) & (34), 1502: (12) & (35) ... 1520: (26) & (49) összesen nem kevesebb, mint 11 alkalommal.

⁹ Gran tevékenysége az 1489 és 1527 közötti évekből ismert: BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171.

¹⁰ Így pl. Adriányi Gábornál: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd. VII. (Hamm, 1994). Sp. 174–178.

¹¹ Életrajzi adatainak és tevékenységének legalaposabb összefoglalása, amelyen ez az összefoglalás is készült: GERMAN, Wilhelm: *Der Buchhändler Johannes Rynmann von Öhringen 1460–1522*. = Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte 1914. 155–194.

hazai szerző művein egyetlen alkalommal sem.)¹² 1485–1490 között Nürnbergben dolgozott, mint „puchtrucker”. Önálló nyomdásztevékenysége nem ismeretes, így vagy alkalmazott volt, vagy betűmetsző, ill. betűöntő lehetett. Ez utóbbi a valószínűbb.¹³ 1491-től immár véglegesen Augsburgban könyvkereskedést nyitott, ahol két év múlva a polgárságot is elnyerte. Mint új vállalkozó nyilván mindent megtett, hogy üzletét felvirágoztassa. (Ebben igen csak eredményes volt, mert néhány év alatt sikerült magát és családját – hatalmas összeg ellenében – a Hohenlohe gróftól a jobbágyi kötöttségből kivásárolnia.) Az új vállalkozásoknál a kapcsolatok személyes kiépítése volt mindig a leghatékonyabb módszer. Különböző helyeken (pl. 1508-ban Heidelbergben) mozgó könyvraktáiról is lehet tudni. Vagyis minden korszerű eszközt megragadott könyvkereskedése fellendítése érdekében. Az egyik életrajzi forrás¹⁴ szerint ekkoriban igen sokat utazott mind Németországban, mind külföldön. Ez megerősíti azt a fenti feltételezést, amely szerint Rynmann a budai és a pesti ferenceseknél járva személyesen vette fel a kapcsolatot Temesvárral és Laskaival. Kétségtelen, hogy kiadói tevékenysége megkezdésének első évében, vagyis 1497-ben már közreadta a *Biga salutis*nak” a szentek ünnepeire írt részét (1A).

Rynmann augsburgi kiadói tevékenységét az 1497–1522 közötti időből több mint kétszáz könyve tanúsítja. Leginkább teológiai és prédikációs irodalom megjelentetésével foglalkozott.¹⁵ Érdekes párhuzam érzékelhető, hogy a legtöbb prédikációs kötet, amelyet megjelentett, a két említett magyar ferencesen kívül, két passauai szerző (Paul Wann és Michael Lochmair) munkája. Rynmann kiadói tevékenységének első három évében (1497–1499) az említett négy szerző tucatnyi kötetén kívül mindössze két további könyvet jelentetett meg. Úgy tűnik, hogy a kiadói tevékenységének megkezdése előtt megtett utazásai során e két passauai szerző prédikációs könyvei is megragadhatták figyelmét.¹⁶

¹² Ennek azután az lett a következménye, miután legtöbb kiadványát a hagenau Grannal nyomtatta, hogy őt is az általa kiadott könyvek többségében hagenai kiadónak tartották (pl. VD 16 XXV. 121–122.).

¹³ Erre utalhat egyik 1502-ben készített kiadványa, amelynek zársoraiban ez olvasható „Impressit ex archetypo Johannes Rynmannus Augustensis: characterum venetorum opifex et ingeniosus” (VD 16 R 4014). A könyv azonban az augsburgi Johann Otmar műhelyében készült (VD 16 XXV. 17γ).

¹⁴ WIBEL, Johann Christian: *Hohenlohische Kirchen- und Reformations-Historie. I–III*. Onolz-bach, 1752–1755. III. 215. Az 1498. évben szülővárosában kelt oklevél Rynmannról így írt: „...etliche Jare ein Handel vnnd gewerbe mit gedruckten büchern vnd anderm In vßwerdig konnigreichen vnd Nationen, auch in Nidern vnnd hohen Teutzschen landen gefurt vnnd alle Jar grosse vnnd weyte reyßen getan.”

¹⁵ LANDMANN, Florenz: *Der Augsburger Buchhändler Johannes Rynmann und die von ihm in den Jahren 1497–1522 verlegten Predigtbücher*. = Kirche und Kanzlei 1930. 35–44.

¹⁶ Wann ugyan 1489-ben már elhunyt, de a két magyaron kívül Lochmair „felfedezése” is Rynmann érdeme lehet.

Rynmann nevezhető az első, szorosabb értelemben vett kiadónak Németországban,¹⁷ vagyis olyan vállalkozónak, akinek nem volt saját nyomdája.¹⁸ A könyvnyomtatás első századaiban a mai értelemben vett kiadók, vagyis akik a könyv elkészítésének költségét vállalták annak minden hasznával, ill. ráfizetésével, gyakorlatilag mind könyvkereskedők voltak. Így kiadványaikon nevük mellett általában a „librarius” vagy „bibliopola”, ill. „Buchführer” megjelölés olvasható. A tipográfusok maguk évszázadokon át egyben kiadók is voltak, vagyis az alkalmi megrendeléseken kívül saját kockázatukra állítottak elő termékeik kisebb-nagyobb részét. A legjellegzetesebb ilyen kiadvány a naptár volt, amely egyik legbiztosabb anyagi alapot biztosított a régi idők nyomdászainak. Közülük, akik idővel anyagiilag kellően megerősödtek, nem ritkán abbahagyták ezt a mesterséget (vagy „művészetet”, ahogy ők inkább szívesebben jelölték magukat). Tipográfiai felszerelésüktől megválva a továbbiakban könyvkereskedőként, egy részük pedig kiadóként is tevékenykedett.¹⁹

Rynmann több nyomdászt is foglalkoztatott könyvei elkészítéséhez, azonban Temesvári és Laskai kiadását már egytől-egyig a hagenai Gran-féle műhellyel állíttatta elő számára. Ráadásul nem is keveset! Laskainak – az egyetlen 17. századi, prágaitól eltekintve – valamennyi kiadása, míg Temesvárinak a 106-ból pontosan a fele, vagyis 53.

Az 1497-ben kialakult együttműködés az augsburgi kiadó és a hagenai nyomdász számára egyaránt meghatározó jelentőségű volt.²⁰ Mind Rynmann,²¹ mind Gran²² mással közösen is jelentetett meg ugyan nyomtatványokat, mégis a két magyar szerző munkái alkották mindkettőjük számára egyaránt tevékenységük rendkívül jelentős részét. Mintaképpen a 16. század első négy évét összesítve kiderül,

¹⁷ BENZING, Josef: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. XVIII. Frankfurt a. M., 1977. 1250. has.

¹⁸ A könyvnyomtatás korai időszakában a latin nyelvű munkáknál az impresszumban általában a kiadóra (bibliopola) az „expensis”, „impensis”, „sumptibus” stb., a nyomdászra (chalcographus, artis impressoriae magister) pedig az „arte”, „cura”, „labora”, „opera” „industria”, „impressit” stb. szavak közül egy, vagy nem ritkán több is utal.

¹⁹ Jó példa erre a magyarországi származású Petrus Ungarus (Pierre Hongre), aki 1482–1501 között Lyonban nyomtatott, majd 1510-ben ugyanott már „bibliopola”-ként adott ki könyvet más, helyi műhelyben nyomtatva. Vö. GÜTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon. Avec la collaboration de René Badagos [recte Badogos]*. I. – Baden-Baden, 1992–8.

²⁰ Közös kiadványaik száma 112. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171. – BENZING, Josef: *Bibliographie haguénovienne*. Baden-Baden, 1973. 7–44.

²¹ Rynmann nyomdászeit: magában Augsburgban Johann Otmar (pl. VD 16 R 4014), Erhard Oeglin (pl. VD 16 M 4465) és Jakob Wacker (pl. VD 16 A 4462), Nürnbergben Hieronymus Hölzel (pl. VD 16 B 123), Bázisban az 1499. évi *Stellarium* kapcsán már említett Jakob Wolff, de csak egy évtizeddel később (pl. VD 16 M 5640) és Adam Petri (pl. VD 16 J 784), Straßburgban Johann Knobloch sen. (pl. Grannal hármában VD 16 H 1566).

²² Gran kiadói Rynmannon kívül: Bázisban Wolfgang Lachner (pl. VD 16 F 1888), Speyerben Konrad Hist (pl. VD 16 S 7358), Ulmban Paul Götz (pl. VD 16 J 804). Ugyancsak Ulmból, de már Rynmann halála után Johann Gruner (pl. VD 16 V 263)

hogy a hagenai nyomdász 37 kiadványa egy kivételével mind az augsburgi kiadó rendelkezésére készült. A 36 közül nem kevesebb, mint 29 Temesvári és Laskai munkája. Mindössze hétnek nem magyar a szerzője. E kiadó-nyomdász páros nagyon szoros együttműködését ugyancsak számszerűen jól bizonyítja, hogy Rynmann 1522-ben bekövetkezett halála után Gran 1523–1528 között mindössze hat művet nyomtatott, vagyis évente átlagosan egyet, míg ennek előtte 22 éven át összesen több mint kétszázat, vagyis évente mintegy tizet.²³

Temesvári és Laskai műveinek kimagaslóan legjelentősebb megjelentetője tehát az augsburgi Rynmann és a hagenai Gran együttesen volt. Időrendben a következő ilyen, a magyar ferencesek műveit közreadó nyomdász-kiadói páros mindkét tagja Augsburgban működött: Johann Otmar nyomdász²⁴ és id. Johann Schönsperger kiadó. 1502-ben az ő gondozásukban látott napvilágot a teljes *Pomerium* (36.) és hozzá a *Stellarium* (13.). Itt érdemes megjegyezni, hogy Schönsperger eredetileg nyomdász volt 1481–1520 között,²⁵ és mint ilyen, rendkívül színvonalas munkájával kimagaslott kortársai közül. Miksa császár udvari nyomdászként készített számára több, a korabeli nyomdászat csúcsteljesítményei közé tartozó kiadványt.²⁶ 1502-ben azonban már kiadóként más nyomdással is készíttetett könyveket. Ilyen az említett Temesvári sorozat, de ugyanebben az esztendőben, Nürnbergben is foglalkoztatott más tipográfust.²⁷

Az 1505–1506. években újabb páros vállalkozott a Temesvári-féle sorozat (39. és 16.) megjelentetésére: a strasbourg-i id. Johann Knobloch,²⁸ mint nyomdász és a kölni Johannes de Ravensberg,²⁹ mint kiadó. Knoblochnak az 1500–1528 közötti években kifejtett tevékenysége több száz kiadványával jelentősnek mondható. Feltűnő, hogy az említett kölni kiadón kívül 1508–1515 között rendszeresen csak a fentiekben szerepelt hagenai Gran nyomdával volt kapcsolata, még pedig ez esetben Knobloch mint kiadó és nem nyomdász.³⁰ A strasbourg-i Martin Flachnál ugyancsak kiadó volt Knobloch 1511-ben,³¹ amíg az ugyancsak strasbourg-i Paul Götz kiadó 1514-ben Knoblochnál nyomatott.³² Magyarországi kapcsolatai is voltak: a budai Urbanus Kaym könyvkereskedő 1515-ben két tankönyvet is készíttetett Knoblochnál.³³ Ezzel szemben a kölni kiadó nevéhez csupán Temesvári munkáinak ez a megjelentetése köthető. Ravensberg 1507-ben Párizsban az egyetem

²³ A statisztikák a VD 16 alapján készültek.

²⁴ Johann Otmar 1502 és 1514 között dolgozott Augsburgban. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 14.

²⁵ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 13.

²⁶ Ilyen az imádságoskönyve (1513), a „Teuerdank” (1517 és 1519) és a „Gilgengart” (1520).

²⁷ Pl. Nürnbergben Hieronymus Höltzelt (VD 16 P 4288).

²⁸ 1500–1528 között dolgozott (BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 438.)

²⁹ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1239. has.

³⁰ VD 16 A 2955, G 4054, V 1248, W 3334, H 1994, ZV 14934, S 6057, S 6058.

³¹ VD 16 T 369.

³² VD 16 J 373.

³³ *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet ... 5. füzet.* Bp. 1996. 273.

könyvkereskedőjeként tevékenykedett „in vico S. Jacobi sub signo trium coronarum”.³⁴ Ma mindössze három, párizsi kiadványa ismeretes.³⁵

Időrendben a következő, nem a Gran–Rynmann páros által közreadott Temesvári kiadások 1509-ben Lyonban készültek. Ezzel a magyar ferences munkáinak megjelentetése kilépett a német nyelvterületről. Ráadásul e francia városban, ebben az évben két különböző nyomdában állították elő Temesvári munkáját: augusztusban Jacques Sacon fólió (42. és 19.), novemberben pedig Jean Cleyn negyedréte alakban (43. és 20.).

Jacques Sacon a Temesvári-féle *Pomeriumot* (42.) – természetesen az ahhoz immár állandóan társított *Stellariummal* (19.) – vagyis mind a négy művet ugyanarra a napra (1509. aug. 8) keltezve a nürnbergi Anton Koberger kiadó megrendelésére készítette. Így kézenfekvő a magyarázat, hogy miképpen lépte át a magyar ferences munkáinak megjelentetése a német nyelvterületet, ahol az összes korábbi kiadása napvilágot látott. A német kiadó kora kimagaslóan legnagyobb nyomdájának tulajdonosa volt. Amint fentebb erről már szó esett, a gazdaságilag megerősödött nyomdászok egy idő után a könyvek előállításá helyett, mint kiadók és könyvkereskedők, inkább csak annak forgalmazásával foglalkoztak. A már a 15. század hetvenes éveinek elejétől nyomtató Koberger a 16. században első éveiben hagyott fel ezzel a tevékenységével. 1513-ban bekövetkezett haláláig főleg kiadóként működött.³⁶ Természetesen nem csak Lyonban, de Bázelen³⁷ és Straßburgban is³⁸ nyomtatta kiadványait. Visszatérve Saconra, magyar szempontból fontos, hogy nála készült – a nyomdász és a kiadó nevének feltüntetése nélkül – az esztergomi misekönyv 1501. május 6-án kelt kiadása.³⁹ Úgy tűnik kölcsönösen elégedettek voltak a Temesvári-sorozat közös elkészítésével, mert tucatnyi további kiadvány jelent meg 1510–1522 között Jacques Sacon és Anton Koberger nevével.⁴⁰ A lyoni tipográfus különben főleg a helybeli kiadók számára dolgozott: jó fél tucat számára állított elő könyvet.⁴¹ De további német kapcsolattal is rendelkezett, mert pl. Würzburg számára is állított elő misekönyvet.⁴²

A Saconnál augusztusban elkészült és négy darabból álló Temesvári-sorozat felkelthette egy másik lyoni nyomdász, a Svábföldről érkezett Jean Clein érdeklődését. Miután a Sacon által Koberger számára előállított Temesvári-sorozat példányai a nürnbergi kiadóhoz kerültek, Cleyn érdemesnek tartotta azt lyoni terjesztésre

³⁴ RENOARD, Philippe: *Répertoire des imprimeurs parisiens*. Paris, 1965. 361, 463.

³⁵ MOREAU, Brigitte: *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle. I*. Paris, 1972. 1507: 59, 63, 193. sz.

³⁶ BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 351, *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

³⁷ VD 16 B 2579.

³⁸ VD 16 N 1514.

³⁹ RMK III 102.

⁴⁰ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 215–260. – Természetesen az idősebb Koberger 1513. október 3-án bekövetkezett halála után azonos nevű fia értendő.

⁴¹ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 205–258.

⁴² GÜTLINGEN *i. m.* (19. jegyzet) 213. 44.

előállítani Az ő ottani tevékenysége az 1496–1530 közötti évekből ismeretes. Német származását számos kiadványán a neve mellé helyezett „Alemannus” jelzővel működése során folyamatosan hangsúlyozta.⁴³ 1509. november 23-i keltezéssel közreadta a *Pomerium* nagybőjti részét (43C) negyedréti alakban. Ez könnyebben forgatható, mint a Sacon által néhány hónappal előbb kiadott fólió formátum, de ennek megfelelően ugyanaz a szöveg jóval vastagabb köteteket töltött meg. Feltehetően 1509 utolsó negyedében nyomtatta ki a Temesvári-sorozat három további tagját (43A, 43B, 20.) de dátum nélkül, ami szokatlan a Temesvári és Laskai kiadványok esetében. Ráadásul ez az egyetlen olyan Temesvári-, ill. Laskai-sorozat, amely nem nyomdász-kiadó páros vállalkozásában jelentettek meg: Clein ezek szerint a maga kockázatára készítette el ezeket a köteteket.

Clein üzleti kapcsolatait rendszeresen fenntartotta szülőhazájával. Jó példa erre az, hogy – Saconnal párhuzamosan – a nürnbergi Koberger kiadó részére nyomtatott több könyv is. Ezek közül 1513-ban még a műhelyalapító Anton számára.⁴⁴ Az ő halálakor azonos nevű fia még csupán 13 éves volt, így nagykorúságáig unokabátyja, Johann Koberger volt a gyám.⁴⁵ Ezt követően immár az ő, vagyis Johann megrendelésére több kiadványt is készített Cleyn 1516–1518 között.⁴⁶ De ő természetesen más kiadók számára is nyomott könyveket: így a lyoni Vincent de Portonariis de Tridino és Étienne Gueynard, dit Pinet, a párizsi Engelbert de Marnef, az angersi Jean Alexandre. De itáliai kapcsolatai is voltak: pl. Asti városából Baldassare Gabiano kiadó.⁴⁷

Időrendben a következő lyoni Temesvári-sorozat mind a négy kötete az 1514. év során látott napvilágot Bernard Lescuyer műhelyében, amelynek kiadója az említett nürnbergi Johann Koberger volt (22. és 45.). Az ő ilyen jellegű működése 1526-ig ismeretes, amelynek során Thomas Anselm hagenauai és Adam Petri bázeli nyomdász munkáját is igénybe vette.⁴⁸ A lyoni tipográfusnak az 1513–1521 közötti években folytatott tevékenységének emlékét ma mindössze 16 kiadványa őrzi, amelynek tehát egynegyede Temesvári műve. Lescuyer Johann Kobergernek ezeken felül még más könyvet is nyomtatott. Leginkább a lyoni kiadó, Étienne Bassignana foglalkoztatta. Liturgikus kiadványokat azonban viszonylag széles körben állított elő: nem csupán a saját költségén megjelentett franciaországi Belley és Vienne egyházmegyék, de fél Európa számára is: Krakkótól (Poznań számára), Trieren át Barcelonáig.⁴⁹

Három évvel a lyoni Lescuyer-féle Temesvári-féle sorozat megjelentetése után a francia fővárosban is napvilágot látott ugyanez a négy mű Jean Bienayse mű-

⁴³ GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 128–152.

⁴⁴ GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 140. 54.

⁴⁵ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

⁴⁶ GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 145. 72 – 145. 7 – 147. 87.

⁴⁷ GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 129. 7 – 130. 10 – 134. 28 – 135. 36 – 136. 39. – 139. 53 – 148–149. 93–94.

⁴⁸ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

⁴⁹ GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) III. (1995). 102–105.

helyében (24. és 47.). Ráadásul – minden korábbi kiadástól eltérően – nyolcadrét alakban. A tipográfus korábban kiadó volt Rouenban, majd 1510–1521 között Párizsban dolgozott, mint könyvkereskedő, kiadó, nyomdász és betűöntő. Kizárólag csak a Temesvári kötetek megjelentetésének évében, 1517. esztendőben nyomtatott egyedül: korábban Jacques Ferrebouc, később Jean Kerbriant volt a társa. A ma ismert 17 darabból álló nyomdai tevékenységének középpontjában breviáriumok és misekönyvek készítése állt a legkülönbözőbb egyházmegyék (pl. az angliai Salisburytól a norvégiai Trondheimig) és rendek (pl. premontreiek, ciszterek, ferencesek, domonkosok) számára. Néhány prédikációs kötetet is készített, így Temesváriét is.⁵⁰

Párizs – Velence mellett – az akkori idők nyomdászatában kimagaslóan vezető helyet töltött be. Egyidejűleg sok-sok tucat kiadó és nyomdász dolgozott egyre fejlettebb szervezeti megoldásokkal. A költségek megosztása végett a nyomdászok egy-egy közösen készített, nagyobb lélegzetű munka megjelentetéséhez öntött betűik és (vagy) könyvdíszek egy részét – ideiglenesen – átengedték az immár így kialakult közös vállalkozásnak. Ugyanígy jártak el a kiadók is, hogy a nyomtatás költségének kockázatát csökkentsék. Így más a 15. század végétől egyre gyakoribb volt ez a megoldás: a megosztott kiadás (*édition partagée*). Ennek a Temesvári-sorozatnak így három kiadója is volt: Poncet La Preux, Jean Petit és François Regnault. Mindhármuk neve együtt szerepel a szedett kolofonban. Az elkészült példányok végére – az egymás között előzetesen megállapított számú példányra – rányomták az illető kiadó jelvényét. Így elvben e sorozat mind a négy tagjából három-három változat létezik. A Bienayse-féle műhely kiadványainak módszeres feldolgozására – hála annak, hogy a betűrendben viszonylag elől foglal helyet – már sor került, a fentiekben körvonalazott és a rendkívüli fejlettség miatt igencsak bonyolult, párizsi körülmények között. Ennek során még arra is fény derült, hogy a *Quadragesimale* kötet szedéséhez a füzetek jelentős részénél más nyomda (feltehetően Nicolas Bérauld vagy Pierre Le Roy) betűit használták.⁵¹ Az említett kiadók közül Poncet Le Preux könyvkereskedői és kiadói tevékenysége 1498 és 1559 között ismertes.⁵² A könyvek korának legnagyobb párizsi közreadója, Jean Petit volt, aki kb. 1492–1530 között működött,⁵³ amíg François Regnault (apa és fiú) 1501 és 1540 között.⁵⁴

Temesvári sorozatának másik párizsi kiadására 1521-ben került sor, az előzővel azonosan, ugyancsak nyolcadrét alakban (27. és 50.). Ez alkalommal is Temesvári mind a négy kötetét megjelentette François Regnault kiadó. Ő az első, négy évvel korábban megjelentetett, párizsi Temesvári-sorozat egyik közreadója volt. Úgy tűnik, hogy beváltanak tekintette e művek forgalmazását, és ezért vállalkozott, immár egyedül, annak újbóli kinyomtatásának megrendelésére. François Regnault névvel

⁵⁰ RENOARD: *Imprimeurs...*, i. m. III. 440–456.

⁵¹ RENOARD: *Imprimeurs...*, i. m. III. 597. sz.

⁵² RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 268–269.

⁵³ RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 339–341.

⁵⁴ RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 362–364.

1501 és 1540 között két személy is tevékenykedett: apa és fia. 1521-ben már nem élt az idősebb, így a fiatalabb vezette ekkor a családi könyvkereskedést. A családnak szoros kapcsolatai voltak Rouen városával. Így pl. az ifjabb Regnault is ott halt meg.⁵⁵

Különlegessége e sorozatnak, hogy az összes korábbi kiadásoktól eltérően a négy kötet nem ugyanannál a nyomdásznál készült, sőt az egyik nem is Párizsban. Az 1521. április 5. napján elkészült *De sanctis* részt Rouen-ban Pierre Olivier állította elő, aki ott 1501 és 1530 között tevékenykedett.⁵⁶ Előbb Jean de Lorraine, majd Jean Mauditier társaként, de 1506-tól immár egyedül. Számos roueni kiadón kívül több párizsi, caeni, angersi, sőt angliai megrendelésére is dolgozott. A helyi kiadók közül az első években különösen kiemelkedő szerepet töltött be Olivier megrendelői között Pierre Regnault. Nyilván az ő rokona volt a párizsi François Regnault, aki számára a roueni nyomdász már 1511-től folyamatosan készített kiadványokat, és néhány év múlva Olivier legfontosabb parterévé vált egészen 1525-ig.⁵⁷ Temesvári *Quadragesimale* kötetének, amely hónap és nap megjelölése nélkül viseli az 1521. évszámot, nyomtatója a betűtípusok tanúsága szerint a párizsi Jean Cornillau,⁵⁸ aki az 1518–1530 közötti években dolgozott.⁵⁹ A Regnault-féle Temesvári-sorozat másik két kötete, a *Stellarium* és a *Pomerium* De tempore része 1521. június 18. és szeptember 20. napokra keltezve hagyta el Pierre Vidoue párizsi sajtóját. Az ő munkássága az 1510–1543 közötti évekből ismeretes.⁶⁰

A négy darabból álló Temesvári-sorozatnak van még egy nürnbergi kiadása is, amely 1518–1519-ben készült az ifjabb Anton Koberger megbízásából, de immár nem Lyonban, mint ahogy ezt apja és unokabátyja tette korábban, hanem Nürnbergben Johann Stuchs műhelyében (25. és 48.). Az apai műhelyt öröklő nyomdász tevékenysége az 1509–1535 közötti évekből ismeretes.⁶¹ Viszonylag ritkán nyomott mások számára 1512-től, és akkor is legtöbbször – éppen ezzel a Temesvári sorozattal növelve e kiadványok számát – Anton Koberger részére. Más nürnbergi kiadók is rendelték nála egy-egy kiadványt: Wolfgang Huber, Zacharias Eyb, Jörg Glockendon jun.⁶² De a tiroli Schwazban tevékenykedett Kaspar Rosenthal, a bécsi Lukas Alantsee, de a cseh Jan Šimar is készítették Johann Stuchs-szal egy-egy könyvet.⁶³ Az ifj. Koberger, a 15. század végének „nyomdászkirálya” id. Anton Koberger volt, akinek műhelyében 24 könyvsajtó és több mint száz alkalmazott dolgozott.

⁵⁵ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 362–364.

⁵⁶ *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle*. 22. Baden-Baden, 1975. 38–71.

⁵⁷ *Répertoire* (56. jegyzet) 48–49, 52, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64.

⁵⁸ MOREAU: *i. m.* (35. jegyzet) III. 198. sz.

⁵⁹ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 94.

⁶⁰ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 428–429.

⁶¹ BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 353–354. – Gutenberg Jahrbuch 1954. 130–132.

⁶² VD 16 H 2002, H 2014, B 1160.

⁶³ VD 16 M 5079, S 4144, H 5117.

Ehhez képest azonos nevű fiának kiadói tevékenysége igencsak szerénynek mondható. A bázeli Adam Petri és a hagenai Thomas Anshelm & Johann Alberti mellett – a Temesvári-sorozatot elkészítő Johann Stuchson kívül – csupán az ugyancsak nürnbergi Friedrich Peypust foglalkoztatta kiadványai elkészítéséhez.⁶⁴ Érdekes, hogy a Koberegerek által kiadott három Temesvári-sorozatot három különböző személy adta közre: az id. Anton (19. és 42.) 1509-ben, a gyám Johann (22. és 45.) 1514-ben és az ifj. Anton (25. és 48.) 1518-ben.

Az eddig felsorolt nyomdászok és kiadók állították elő, ill. hozták forgalomba a mohácsi vész előtt Laskai és Temesvári valamennyi munkáját és kiadását. E két szerző homiletikai és teológiai tartalmú könyveinek közreadását a reformáció megszakította. Ezt követően évtizedekig nem látott nyomtatásban napvilágot Temesvári egyetlen műve sem. A tridenti zsinatot követő évtizedekben – elsősorban Itáliában, de Németországban is⁶⁵ – sorra megkísérelték újra megjelentetni a Luther fellépte előtti időkben kedvelt, így számos kiadást megért és elsősorban a papság által olvasott könyveket. A 15.–16. század fordulója előtti és utáni két-két évtized ilyen jellegű munkái láttak egy évszázaddal később újra napfényt újra nyomtatott formában. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a reformáció első évtizedei olyan változást okoztak a római egyházon belül is, hogy a korábbi írások közül a prédikációgyűjtemények a hallgatóság számára immár „porossá” váltak: megjelentetésük néhány kiadási próbálkozás után szinte kivétel nélkül folytatás nélkül maradt.

Hosszú szünet után Temesvári két művét is megjelentették a 16. század utolsó két évtizedében, de nem a német, vagy francia nyelvterületen, ahogy ez korábban történt, hanem Itáliában. Itt volt az ellenreformáció különösen erős, és a nyomdászat rendkívül fejlett. Temesvári legkorábban írt munkája a *Stellarium* 1586-ban látott napvilágot Velencében Giovanni Antonio Bertano gondozásában (28.). Az ő nyomdászati tevékenysége az 1570–1599 közötti évekből ismert. A mintegy másfélszáz könyv közül, amelyet előállított alig fél tucat készült más kiadó megrendelésére. Közülük még a legtöbbször kiadója Damiano Zenaro volt. Temesvári könyvét is Bertano saját kockázatára jelentette meg.⁶⁶ Ő különben nagyon sok más prédikációgyűjtemény közreadására vállalkozott. Úgy tűnik nem sok sikerrel, mert a *Stellarium*nak ez egyben az ismert utolsó kiadása.

A másik Temesvári-féle munka, amelyet Itáliában 1585 és 1590 között három alkalommal is kinyomtattak (52, 53. és 54.), a szerző írásai közül időrendben éppen az utolsó, a Laskai által befejezett *Rosarium*. Ez nem kifejezetten prédikációkat tartalmaz, hanem az ilyen jellegű könyveknek az egyházatyák műveinek igénybevételével a lelkipásztori tevékenységben történő gyakorlati felhasználását segítő kézikönyv. Ezzel magyarázható, hogy míg a tridenti zsinatot követően a reformáció előtti idők legkedveltebb beszédgyűjteményeinek újra történő megjelentetése

⁶⁴ VD 16 A 4180, P 1819, V 1183, B 5594, T 626.

⁶⁵ Pl. Michael de Hungaria *Sermones tredecim* művének más címmel közreadott kiadásai Kölnben, 1611-ben és 1621-ben. Vö. BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Bp. 1997. 120–127.

⁶⁶ EDIT CNCT 2685.

sorra kudarcot vallott, ezzel szemben a *Rosarium*ot Itáliában – jóval később – többször is megjelentették. A négy kötetes munka első kiadása 1503–1508 között jelent meg a Gran-Rynmann páros gondozásában (51.). Érdekes módon ez visszhang nélkül maradt, mert többször nem is látott nyomtatásban napvilágot évtizedeken keresztül. Éppen ezt a német nyelvterületen ezek szerint nem kelendő művet adták ki Velencében és Bresciában háromszor is a 16. század vége felé. De a *Rosarium* itáliai sikerét a beszédgyűjteményektől eltérő módszerén kívül az a törekvés is segíthette, hogy azt közreadói minél jobban olvashatóbbá és használhatóbbá igyekeztek tenni: Ennek érdekében egyrészt túlnyomó részben feloldották a korábbi számtalan rövidítésjelet, másrészt mutató készült hozzá. Jól érzékelhető tehát az igyekezet, hogy ezt a nem éppen friss írást minél kelendőbbé tegyék. E törekvés nem is maradt hatás nélkül, amit a fél évtizeden belüli három kiadás igazol.

Az első kiadás (52.) nyomdász, Francesco Ziletti 1585. augusztus 13-án V. Sixtus pápának címzett ajánlásában panaszkodott arról, hogy Temesvári munkáját méltatlanul elfelejtették. Az eredeti kiadáshoz is csak nehezen jutott hozzá, amelyet végül is Aloysius Balbustól kapott meg, aki ügyvéd és neves könyvgyűjtő volt Velencében.⁶⁷ A hagenai szöveget a lapszéli jegyzeteken kívül alcímekkel tagolták Velencében, a helyesírást következetesebbé tették jobban közelítve a klasszikus latinhoz (pl. „questio” helyett „quaestio”). Mindezekon felül a frissítés legfontosabb eszköze a mutató, amely az itáliai kiadásokhoz készült. Ezt a munkát, amint erről egyedül az 1589. évi kiadás (53.) címszövege tájékoztat, feltehetően Cipriano Guidi és Gabriele Rossi domonkosok végezték el.⁶⁸ Ennek a mutatónak jelenlétét mindhárom itáliai kiadás címlapján külön is feltüntette.⁶⁹

Jóllehet a három kiadás szövege azonos, azonban nem egyetlen szedésről készült, hanem három alkalommal szedték ki Temesvári, ill. Laskai szövegét. A mutató levélszámmal és annak négy hasábjára betűvel hivatkozott. Hogy ez a fáradságos munkával készült új rész változtatás nélkül használható legyen a két későbbi kiadásban is, ezeknél az egész munka szövegének szedését hasábonként mindig szóra pontosan az első kiadással azonosan kellett zárni. De nem csak hasábonként, hanem igen sűrűn soronként pontos az utánszedés. A három mutató összevetéséből kiderül, hogy ennek utalásai meglehetősen pontatlanok, ami pedig a vesztét jelenti a keresett szövegrész megtalálásnak. Így pl. az „Actus triplex” hivatkozása 1586-ban a helyes „217d”, 1589-ben ez „218d”-re és 1590-ben „317d”-re torzult. Ebből az is kiviláglik, hogy a harmadik szedés az első és nem a második alapján történt. Érdemes még megjegyezni, hogy mindhárom kiadásban füzetjelzőt használtak. Ez a mű címének igen apró betűkkel szedett rövidítése a kötetszámmal

⁶⁷ Luigi (Aloysio) Balbi l. ADELUNG, Johann Christoph.: *Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers Allgemeinem Gelehrten-Lexicon. I.* Leipzig, 1784. 1360. has.

⁶⁸ Nunc denuò summa cura, ac diligentia ab innumeris mendis, quibus non sine gravi studiosorum damno erat refertum, expurgatum, ac illustratum per r.r.p.p. Ciprianum Lucencem, Venetiis Academicum Uranicum, ac Gabrielem Rubeum Venetum, almi ord. S. Dominici. – cf. Quetif, Jacobus – ECHARD, Jacobus: *Scriptores ordinis praedicatorum*. Paris, 1719–1721. Suppl. Noviss. 6.

⁶⁹ Cum rerum notabilium indice.

(pl. Aur. Ros, Tom.1), amelyet minden ív első lapjának legalján balra szedtek. Erre a nagyobb nyomdáknál azért volt szükség, mert azokban párhuzamosan több munkát állítottak elő, és az ívek az egyes munkafázisban (pl. szárítás) könnyen összekeveredtek. A füzetjelző segítségével ellenőrizhető volt, hogy idegen művek, vagy a *Rosarium* más köteteinek füzetei ne hogy tévedésből belekeveredjenek az összehordásakor. Mindhárom esetben – eltekintve a második kiadás első 12 füzeténél tapasztalható egyenetlenségektől – a füzetjelző az első és a harmadik levélen áll. Ebből megállapítható, hogy a füzeteket két ívből állították össze oly módon, hogy az elsőt a másodikra helyezték, majd a kettőt együtt hajtogatták össze.

A három most tárgyalt kiadás közül kettő is olyan, hogy több kiadó közös vállalkozásaként jelentették meg. Erről, a fejlett könyvkereskedelemre jellemző megoldásról a fentiekben, Párizs kapcsán már szó esett. A *Rosarium* első itáliai kiadása esetében (52.) ez a francia fővárosban tapasztaltnál is színesebb. Itt ugyanis két városból (Velence és Brescia), öt különböző személy neve szerepel négyféle címlapon, nem csupán jelvényükkel különböztetve meg egymást, mint Párizsban.

A négy kötetből álló *Rosarium* velencei nyomdája Francesco Ziletti volt, aki mint nyomdász és könyvkereskedő (egyben kiadó) 1568–1587 között dolgozott, és mintegy 300 kiadványa ismeretes. Mind a saját, valamint mindkét felesége (Giacomina Bevilacqua és Felicita Valgrisi) révén a velencei nyomdászat jeles családjaihoz tartozott. Több társsal is dolgozott időnként, majd 1584-ben a tucatnyi tagból álló, Società dell'Aquila kiadói egyesülés alapításában is részt vett.⁷⁰ Mind-ebből világosan érthető, hogy kiterjedt kapcsolatai alapján több személyt is bevont Temesvári *Rosariuma* megjelentetésébe. A négy kötetből álló munkát 1585-ben kezdte nyomtatni, amint ez a második kötet végén álló kolofonból és Ziletti V. Sixtus pápához ez év nyarán írt és a fentiekben már említett ajánlásából kiderül. Azonban mind a négy kötet címlapján a nyomdász és kiadó Ziletti neve mellett az „1586” évszám olvasható. Felette – a címlap közepén – az első kötetben az említett pápa arcképe, míg a három további kötetben Ziletti üstököst viselő jelvénye látható.⁷¹

A többi kiadó nevével ellátott példányokat is mind ugyanarról a szedésről nyomtatták, csupán a címlap közepén álló jelvényt, ill. képet és az utolsó sorban álló kiadó nevét változtatták meg. Ilyen formában látott napvilágot e Temesvári mű Damiano Zenaro nevével és az ő égő szalamandrát ábrázoló jelvényével.⁷² Az ő kiadói tevékenysége az 1563–1600 közötti évekből és jóval több, mint háromszáz általa megjelentetett műből ismeretes. Számos velencei társával közösen jelentetett meg könyveket. Ő is tagja volt, akárcsak Ziletti, a Società dell'Aquilának.⁷³ „Venetiis sumptibus P. Marię Marchetti” megjelöléssel, de Ziletti jelvényével a címlapon, is megjelent a *Rosarium* 1586-ban. Pietro Maria Marchetti azonban

⁷⁰ EDIT CNCT 247.

⁷¹ ZAPPELLA, Giuseppina: *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento. I–II.* Milano, 1986. II. 369. sz.

⁷² ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 1016. sz.

⁷³ EDIT CNCT 294.

Bresciában volt 1578–1600 között kiadó. Több mint száz ismert kiadványán mindig feltüntette ezt a városnevet.⁷⁴ Ez azonban kivétel lehet, mert a nyomtatás egyértelműen azonos a Ziletti nevével készülttel, akinek neve a második kötet végén az 1585. évszámmal itt is megtalálható. Hasonlóan szokatlan az immár negyedik változata az ugyanezzel a Ziletti-féle szedéssel készült Temesvári műnek címlapján álló legalsó sor: „Venetiis apud Ioan. Gryphium, sumptibus Petri Bozolae. A címlapon griffmadarat ábrázoló jelvény látható, amelyeket mindketten használtak.⁷⁵ Ebből azt kell gondolni, mintha Gryphius nyomtatta volna a munkát. Pedig a szedés egyértelműen azonos a Ziletti-félével. Giovanni Griffio jun. mint nyomdász 1579–1599 között készített közel száz könyvből tudott, de kiadói tevékenysége eddig ismeretlen volt.⁷⁶ Pietro Bozzola kiadó az 1574–1590 között Bresciában és Cremonában végzett munkásságának alig kéttucatnyi termékét tartja a szakirodalom számon.⁷⁷ 1586-ban feltehetően Bresciában volt, amire egyrészt a fentebb említett Pietro Maria Marchetti, valamint e mű alább ismertetendő 1590. évi bresciai kiadása alapján lehet következtetni, mert ezen a kiadáson Bozzola kapcsán városnevet nem tüntettek fel a *Rosariumon*.

Köblös Zoltán, aki a szakirodalomban elsőként különböztetett meg ebből a velencei kiadásból három változatot (Zenaro, Ziletti, Griffio), úgy vélte, hogy mind-egyik más és más szedésről készült.⁷⁸ Ennek bizonyítékát abban látta, hogy a levélszámozás összevetése során eltéréseket észlelt a három különböző névvel megjelent kötetek között. Ilyeneknek minősítette, ahol az egyikben ugyanazon a helyen van, ill. nincs szám, vagy ha egyikben hibás, míg a másokban helyes szám látható. Sajnos ez az ellenőrzés a szedésnek éppen olyan helyén történt, ahol a szedés a nyomtatás közben a legsérülékenyebb, vagy is a szegélyeken. Itt ugyanis, ha az öntött betűk hasábjai nem voltak elég feszesen egymáshoz szorítva, úgy eldőlhettek vagy besüppedhettek. Ez esetben a nyomtatáskor a papír nem ért az öntvénynek a betű, vagy szám alakját mutató, kidomborodó részéhez, így az a könyvben azután nem látható. A levélszám hiánya tehát erre vezethető vissza. A másik, Köblös által észlelt eltérésnek, vagyis helyes és helytelen számozásnak pedig az a magyarázata, hogy a régi tipográfusok a nyomtatás során észlelt hibákat igyekeztek a szedés megigazításával – legalább a még ezt követően előállított példányokban – menet közben kijavítani. Köblös a három eltérő névvel ellátott címlapú példányoknak a levélszámozásban általa észlelt eltéréseit táblázatba foglalta. Ebből is egyértelműen kiviláglik, hogy azokban olyan azonos hibák (ismétlődő, kimaradt, hibás számok) találhatók, amelyeket csakis azonos szedéssel magyarázhatók. Ez utóbbiak száma különben jóval nagyobb, mint az önálló szedésre – alaptalanul – gyanút adó eltérések.

⁷⁴ EDIT CNCT 255.

⁷⁵ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) I. 209, II. 706. és 710. sz. hasonló, de nem azonos.

⁷⁶ EDIT CNCT 552.

⁷⁷ EDIT CNCT 735.

⁷⁸ Erdélyi Múzeum 1906. 264–267.

Temesvári e munkájának első itáliai kiadása nyilván sikeres volt, mert 1589-ben Velencében címlapján „apud Fioravantem à Prato & socios” megjelöléssel hasábra pontos utánszedésben ismét napvilágot látott (53.). Prati 1584–1618 között tipográfus volt, aki főleg a „Società Minima” részére dolgozott.⁷⁹ Ez az egyetlen ismert kiadványa ennek a nyomdásznak a 16. századból, amely a „társai” megjelölést viseli.⁸⁰ A címlapon Prati jelvénye foglal helyet.⁸¹ Úgy tűnik, hogy e nagyobb lélegzetű, négy kötetből álló kiadvány megjelentetésének költségeit a meg nem jelölt nevű társaival osztotta meg.

A *Rosarium* harmadik itáliai kiadása 1590-ben látott napvilágot „Brixiae” helymegjelöléssel három, különböző nevet viselő címlappal (54). Közülük kettő részt vett ugyanennek a munkának Velencében Ziletti által nyomott, korábbi kiadásában: Pietro Maria Marchetti és Pietro Bozzola. (Ez utóbbi akkoriban ifj. Giovanni Griffio társaságában.) A harmadik személy, aki részt vállalt ennek a bresciai kiadásnak megjelentetésében Tommaso Bozzola volt, aki ugyancsak kiadóként működött 1566–1600 között, és talán Pietro apja volt.⁸² Arra lehet gondolni, hogy az első velencei közös vállalkozás sikerén felbuzdulva mind Velencében, mind Bresciában – egymástól függetlenül, de időben csaknem párhuzamosan – annak újabb megjelentetésébe fogtak. (Mintha megerősítené ezt a feltevést az, hogy a bresciai szedéséhez a korábbi és nem a későbbi velencei kiadást használták, amint erről fentebb szó volt.) Az 1590. évi bresciai kiadásnak tehát három változat van, amely csupán a címlap alsó felében (a jelvény és a megjelentető neve) tér el egymástól. Ez egyik Pietro Bozzola, a másik Tommaso Bozzola, azonos griffmadaras, ezek szerint családi jelvénnel⁸³ és a harmadik Marchetti, Aldus-féle jelvénnel, amelyet a bresciai kiadó is használt.⁸⁴ Sajnos a nyomdászra csupán következtetni lehet, mert a könyv egyik változata sem tünteti fel azt. Ebben az időben Bresciában két olyan nyomdász is tevékenykedett, aki mind a Bozzola család, mind Marchetti számára évtizedeken keresztül dolgozott: Vincenzo Sabbio és Policreto Turlino.⁸⁵

A fentiekben kísérlet történt a középkor végi két legnagyobb hatású magyar szerző munkáit kiadó és nyomtató személyekről vázlatos kép nyújtására. Ezen a kiséren keresztül remélhetőleg egyben sikerült némi bepillantást nyújtani a könyvek készítésének és forgalmazásának akkori helyzetéről.

⁷⁹ EDIT CNCT 576.

⁸⁰ EDIT CNCT 4060.

⁸¹ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 26. sz.

⁸² EDIT CNCT 344.

⁸³ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 703. sz.

⁸⁴ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) I. 51, II. 48. sz.-hoz hasonlít, de azzal nem azonos.

⁸⁵ BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465–1600. I–II.* Budapestini, 1980. II. 294.

GEDEON BORSA

Les éditeurs des ouvrages de Osualdus de Lasko et de Pelbartus de Themeswar

Aucun d'autres auteurs de la Hongrie des 15-16e siècles ne connaît plus d'éditions de ses ouvrages que les deux franciscains, Osualdus de Lasko et Pelbartus de Themeswar. Évidemment, les deux écrivaient en latin, langue internationale de la science de l'époque, ainsi leurs noms autant dans leurs livres que dans la littérature spéciale figurent en forme latinisée, respectivement Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco) et Pelbartus de T(h)emesvar (T(h)emeswar).

La bibliographie de leurs ouvrages et des éditions ignore systématiquement les publications dont certains auteurs avaient donné nouvelle aux 19e-20e siècles, mais dont l'existence n'est pas prouvée par un exemplaire retrouvé. Il est presque certain, que ces „éditions” ne sont que des „phantômes” bibliographiques, nés de malentendu, ou d'erreurs d'écritures.

Des 121 volumes répertoriés 73, c'est-à-dire la plupart, sont publiés par Johannes Rynmann, éditeurs et bibliopole d'Augsburg (1491-1522). En Allemagne il était le premier éditeur sans atelier d'imprimerie. Aux premières années de son activité, il avait recherché partout en Europe des ouvrages, dignes d'être publiés. Ainsi avait-il fait la connaissance des deux auteurs franciscains et de leurs ouvrages manuscrits, dans les deux couvents franciscains situés sur le territoire de la capitale hongroise actuelle.

Parmi leurs ouvrages c'étaient les volumes de sermons, que Rynmann avait fait paraître en plusieurs éditions par l'atelier de Heinrich Gran à Hagenau. Ces éditions ont été reprises – jusqu'en 1521 – par plusieurs éditeurs de Bâle, d'Augsburg, de Strasbourg, de Lyon, de Paris et de Nürnberg. A partir cette dernière date, par l'influence de la Réforme, aucun des ouvrages des deux franciscains hongrois n'était pas édités pendant plusieurs décennies.

Au moment de la Contre-Réforme, surtout en Italie on avait fait paraître en longue série des ouvrages répandus au tournant des 15e et 16e siècles. C'était le cas de Pelbartus également (1585-1590, à Venise et à Brescia), mais le succès leur avait manqué, car les vieux sermons n'avaient plus tellement d'influence aux croyants que jadis. Il est une exception curieuse, l'édition d'un volume de sermons d'Osualdus au 17e siècles à Pragues, et de plus, traduit en tchèque.

Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása¹

Régóta ismert, hogy milyen sok szállal kötődött a 16. század magyarországi nyomdászata a korabeli bécsi könyvnyomtató-műhelyekhez. A magyar határhoz közel fekvő Bécs a Nyugat felé vezető utak első állomása volt, kereskedelmi és kulturális téren egyaránt. A latin nyelven író magyar szerzők első és legfontosabb megjelenési helye Bécs volt, nemcsak azokban az évtizedekben, amikor átmenetileg szünetelt a magyarországi nyomdászat (1481–1535), hanem később is. Történeti és szépirodalmi munkák sora bizonyította, hogy nemcsak latin, hanem magyar nyelvű könyvek is megjelentek itt azután is, hogy az országban már számos hazai tipográfia is dolgozott. A gazdasági, kereskedelmi és kulturális érintkezés jellegzetes területe volt a bécsi nyomdák és hazai tipográfiák kapcsolata. Érdekes módon még a magyarországi protestáns nyomdák közül is (az országban a 16. sz. folyamán ezek voltak túlnyomó többségben) nem egynek Bécsből származott a felszerelése.² A Debrecenben meglepedő, majd több magyarországi városban is működő Hoffhalter-nyomdát pedig éppen Bécsből menekítette tulajdonosa, Raphael Hoffhalter. Mindaddig amíg protestáns meggyőződése miatt távozni nem kényszerült, nyomdája egyike volt a császárváros legjelesebb officínáinak.³

Míg a magyarországi könyvnyomtatás e korai szakaszának bécsi kapcsolatait a hazai szakirodalom nagyrészt feltárta, annál kevésbé kutatott terület a bécsi és magyarországi nyomdák 17. századi összefüggése.⁴ Minthogy önálló hazai betűké-

¹ A bécsi kutatásokat a Klebersberg-ösztöndíj tette lehetővé 2004 áprilisában.

² Például Bornemisza Péternek, a kizárólag protestáns munkákat kiadó nyomdatulajdonos prédikátornak.

³ Hoffhalter 1556–1563 között működött Bécsben, önálló könyvkiadóként és nyomdászként, 1560–1561 között a bécsi jezsuiták számára is nyomtatott. Munkásságáról és felszereléséről l.: BORSA, Gedon: *Die Illustrationen de ältesten ungarischen Perikopenbücher, II, Hoffhalter*. = Gutenberg-Jahrbuch (Mainz) 1980. 246–257.

⁴ Bécs nyomdászatára nézve az alapvető mű MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882. Bd. I–II*. Wien, 1883–1887. Az ausztriai könyvnyomtatásról, benne részletesen Bécs nyomdászatáról száz évre rá jelent meg összefoglalás: DURSTMÜLLER, A.: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1–2*. Wien, 1980. Mindkét összefoglaló mű tárgyalja az egyes nyomdák kiadványai között a magyar vonatkozásúakat is, de a nyomdai kapcsolatokkal, tipográfiai összefüggésekkel egyik sem foglalkozik.

szítésre az 1690-es évek előtt⁵ – M. Tótfalusi Kis Miklósnak kolozsvári működéséig – nem került sor, a hazai nyomdák felszerelésének eredetét kutatva nyilvánvalóan külföldi beszerzési forrással kellett számolni, és a földrajzi közelség tekintetében megint csak elsősorban Bécs jöhetett számításba. Különösen nyugat-dunántúli és általában katolikus nyomdáink esetében volt valószínűsíthető a bécsi forrás.

A korai bécsi és magyarországi nyomdák kapcsolataival osztrák szemszögből nem foglalkoztak. A 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák tipográfiai felszerelésének rekonstruálására eddig – egy kivétellel⁶ – nem történt kísérlet. Ezzel szemben az ugyanebben a században dolgozó magyarországi könyvnyomtató-műhelyek rekonstrukciója révén szinte teljes áttekintést sikerült nyerni arról, hogy milyen tipográfiai felszerelést használtak hazai nyomdáink. A soron következő lépés annak meghatározása, hogy ezek a különböző hazai nyomdákban használt, egymástól eltérő tipográfiai felszerelések honnan származtak? A kutatásnak ebben a fázisában elkerülhetetlennek látszott, hogy a megismert hazai nyomdafelszereléseket európai környezetükben vizsgáljuk. Az elmúlt évtizedek kutatásai során ugyan nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai tipográfiáknak Krakkóval, Sziléziával, Prágával és távolabbi, németalföldi városokkal is voltak kapcsolatai, ezt kellően bizonyítják az onnan származó tipográfusok és néhány ily módon azonosított nyomdafelszerelés.

Bécs kiemelkedő szerepét azonban érdemesnek látszott átfogóan, külön is megvizsgálni, remélve, hogy ily módon nemcsak a hazai nyomdafelszerelések eredetéhez találunk bizonyítékokat, hanem a 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák felszerelése is megismerhető, az egyes műhelyek pedig azonosíthatók lesznek.

A tipográfiai módszerrel végzett kutatások során a kézbevert nyomtatványok betűinek és díszjeleinek elemzésével sikerült egyéni jellemzőik segítségével elkülöníteni egymástól az egyes 17. századi bécsi műhelyeket, minden esetben regisztrálva, ha azonosság volt felfedezhető egy-egy magyarországi nyomda felszerelésével. Az alábbiakban e kutatás eredményeinek összefoglalására kerül sor, amelynek legfőbb tanulsága az volt, hogy jellegzetes tipográfiai együttesüknek köszönhetően még a 17. században is elkülöníthető az azonos városban – Bécsben – működő több tucatnyi nyomda felszerelése.⁷ Az első pillantásra hűsznál többnek tűnő nyomda azonban nem jelent ennyi önálló nyomdafelszerelést, hiszen pl. a Gelbhaar-műhelyt Kürner vitte tovább, a Formica-officina munkáját Cosmerovius folytatta, a Hacque-nyomdát van Ghelen vásárolta meg. Egyidejűleg 3–5 nyomdánál több nem dolgozott folyamatosan a császárvárosban.

⁵ A legújabb kutatások sejteni engedik, hogy Raphael Hoffhalter magyarországi, debreceni működése idején készített egy vagy két betűsorozatot. Lásd BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa.* = MKSz 1986. 1–16.

⁶ Kivéve Ferenczffy Lőrinc munkásságát, l. HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980.

⁷ A hazai nyomdák felszerelésének azonosításakor a betűtípusoknak és díszeknek azt a jelölését vettem át, amely publikációkban közlésre került. A betűtípusokat sorszám, betűfajta és a nemzetközi gyakorlatban használt mm-ben mért 20-sor méret jellemzi (pl. 4A 150, azaz 4. számú antikva, amelynek 20-sormérete 150 mm).

Ha a bécsi és magyarországi nyomdák közötti kapcsolatokat időrendben próbáljuk áttekinteni, akkor a betűkben és díszekben mutatkozó első egyezések az 1610-es évek elején a Formica-nyomda és a pozsonyi Érseki nyomda között fedezhetők fel. A Forgách Ferenc esztergomi érsek által alapított nyomdát 1609-ben vagy közvetlenül ezt megelőzően szerelhették fel betűkkel és díszekkel. Az említett két tipográfiaának egyik betűtípusa és két iniciálé-sorozata azonos.⁸ Az 1616–1617-es években a bécsi officína és a pozsonyi érseki nyomda szoros kapcsolatát mutatja egy magyar nyelvű imádságoskönyv,⁹ amelynek 1616-ban, Formica által nyomtatott íveihez valamivel később Pozsonyban az Érseki nyomdában új címlapot, ajánlást és előszót illesztettek.

A korabeli források közül a legkorábbi fennmaradt adat mindjárt egy teljes bécsi tipográfiaának Magyarországra kerüléséről szól. A Bécsben 1611-től kezdve nyomtatással és könyvkereskedéssel foglalkozó Hans Fidler a jelek szerint 1615-ben fel kívánt hagyni a könyvnyomtatással¹⁰ és teljes tipográfiaját eladta Batthyány Ferencnek, aki ezzel Németújvárott (Güssing) nyomdát alapított. Az előző században itt már működött nyomda: Johannes Manlius műhelye hosszú időn át a Batthyány-család pártfogása alatt bocsájtott itt ki könyveket. Ez a most, ugyancsak a Batthyány-család egyik tagja által létesített tipográfia is a nyugatmagyarországi protestánsok számára dolgozott, előbb Németújváron, majd Pápán, Tejfalun (Mliečno, Milchdorf, Szlovákia), Somorján (Šamorin, Schüttsommerein, Szlovákia)¹¹ és végül Kőszegen. E három utóbbi helyen a nyomda vezetője Johannes Sigismund Wechel ill. Andreas Wechel volt, a neves európai protestáns nyomdász-dinasztiaának, a Wechel-családnak két tagja. Az egykor 1615-ben Fidlertől vásárolt nyomdafelszerelést utoljára az 1659-re szóló kőszegi naptárban látni viszont. E vásárlást nemcsak a Bécsben, majd Németújváron megjelenő azonos betűk tanúsítják, hanem fennmaradt a Fidler által átadott teljes nyomdai felszerelés jegyzéke is, az eszközök, betűk, díszek felsorolásával.¹²

Ezt a tipográfiaát szünetelése idején, 1634-ben Ferenczffy Lőrinc királyi titkár meg akarta vásárolni a nyomda-alapító fiától, Batthyány Ádámtól. Érdekes, hogy bár ekkor már évek óta birtokában volt, és használta a Prágában vásárolt Nigrinus-féle officína kiváló felszerelését, amikor tudomására jutott, hogy a Batthyány-család tulajdonában lévő tipográfiaát a németújvári várban raktározzák és nincs használatban, azonnal vételi ajánlatot tett rá. A vásárlás azonban aligha történt meg.

⁸ A 12 K 132 kurzív szövegtípusnak és a „b” és „d” jelű iniciálé-sorozatnak reprodukcióját lásd V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975 (Bp. 1976.) 349–421.

⁹ KOPCSÁNYI Márton: *Az evangéliumok és epistolák*. Bécs–[Pozsony], 1616–[1617] [Matthaeus Formica et typ. Archiepiscopalis], lásd RMNy 1145; MAYER: *i. m. I.* 215. Nr. 1097.

¹⁰ Fidler nyomdai felszerelésének értékelését Matthaeus Formica végezte. A jegyzéket közli MAYER: *i. m. II.* 400.

¹¹ 1976-tól Tejfalun nem önálló, hanem Somorjához tartozik.

¹² Az eredeti, német nyelvű forrásokat is közli V. ECSÉDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. (Bp. 1981.) 303–352.

Különleges helyet foglal el a magyar nyomdatörténetben a már említett Ferenczffy Lőrinc személye, aki Bécsben előbb magyar könyvek magán-kiadójaként, majd nyomdatulajdonosként tette emlékezetessé nevét. Személyes ismeretség fűzte Johann Theodor de Bry-hez, a neves frankfurti nyomdászhoz, akivel már 1619-ben, II. Ferdinánd császárrá koronázása alkalmával is találkozott, de Bry veje pedig, Mattheus Merian rézmetszetekkel díszített bibliájának negyedik kötetét 1627-ben neki ajánlotta, mint a művészetet értő és pártoló magasrangú személynek.¹³ A Bécsben élő királyi titkár 1628-ban vált maga is nyomdatulajdonossá, amikor Prágában megvásárolta a híres Georgius Nigrinus (Jiří Černý) illetve utóda Jonata Bohutský tipográfiáját. A Ferenczffy tulajdonában lévő 54 képből álló fametszetes illusztráció-sorozat azonban nemcsak saját, a Nigrinus-féle tipográfiával Bécsben nyomtatott kiadványain látható, hanem különböző időpontokban három másik bécsi műhelyben is: Gregor Gelbhaarnál 1618–1626 között,¹⁴ Michael Rickhesnél 1629-ben,¹⁵ és Matthaues Formicánál 1627–1637 között.¹⁶ Ferenczffy ugyanis, míg Prágában vásárolt betűkészletét külön kezelte, kölcsön vagy használatra nem adta ki, addig fametszetű képeit a jelek szerint az általa kiadott, de más bécsi tipográfiákban nyomtatott kiadványok díszítésére is felhasználta.¹⁷

Szemmel láthatóan a szép, illusztrált, metszetekkel gazdagon díszített könyvek kiadására törekedett. Mint kiadónak az említett három bécsi nyomdával való kapcsolatát meggyőzően bizonyítják fametszetes szentkép-sorozatának darabjai. Egyik 1637-ben, saját nyomdájában megjelent díszes kiállítású könyvén finom, virágokat ábrázoló, rézmetszetű keret látható.¹⁸ Az 1618–1621 évek között Bécsben működött Wolfgang Schump, aki magát „typographicus aulicus”-nak nevezte egyik 1620-ból származó nyomtatványán, Pázmány Péter *Vindicia ecclesiasticae* c. művét ugyanezzel a címlapkerettel díszítette.¹⁹ Holl Béla pedig a bécsi Gregor Gelbhaar-nál készült Pázmány-kiadásról említi, hogy címlapján ezt a keretdíszet látni. Lehetséges, hogy ez a rézmetszet Ferenczffy tulajdona volt már akkor, amikor saját nyomdája még nem volt, de ismeretes, hogy gyűjtötte a rézlemezeket.²⁰

Némethi Jakabnak, a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda prefektusának kapcsolata Ferenczffy Lőrincel akkor kezdődött, amikor Némethi évekig Bécsben tartózkodott, és Pázmány Péter esztergomi érsek, bíboros munkáit készítette sajtó alá. Egyidőben tűnnek fel Ferenczffy és Némethi kiadványaiban a rézmetszetű illusztrációk, címlapok is. A legkorábbi rézmetszetekkel díszített könyv Ferenczffy

¹³ VISKOLCZ Noémi: *Ferenczffy Lőrinc és Matthaues Merian d. Ae. kapcsolatához.* = MKsz 2000. 478–483.

¹⁴ RMK III 1212, RMK III 1211, RMNy 1259 és RMK III 1394.

¹⁵ RMNy 1422.

¹⁶ RMNy 1377, RMNy 1489, RMNy 1574 és RMNy 1666.

¹⁷ HOLL Béla: *i. m.* 59–62.

¹⁸ RMK III 1518.

¹⁹ RMK III 1287.

²⁰ HOLL Béla: *i. m.* 165.

kiadványai között Hajnal Mátyás elmélkedő könyvecskéje, amelynek legfőbb ékessége egy 18 darabból álló, szívet ábrázoló embléma-képsorozat (1. kép).²¹ E rézlemezek nem tartoztak Ferenczffy gyűjteményéhez, hagyatékában sem szerepelhettek, ezért a második, pozsonyi kiadásban²² a képeket kezdetlegesebb fametszetek helyettesítik, amelyek néha az eredetinek tükörképei.

Azok a fametszetes képek, amelyek Ferenczffy kiadói tevékenysége során több bécsi nyomda kiadványaiban is megtalálhatók, a királyi titkár nyomdájának többi felszerelésével együtt halála után a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda tulajdonába került (1640). A Ferenczffytől származó nyomdafelszerelés nagy jelentőségű volt a jezsuiták számára. Először is, amint az a későbbi iratokból kitűnik, az egykori királyi titkár tipográfiája matricákkal is fel volt szerelve, továbbá jelentősen gazdagította az addig szerénynek mondható pozsonyi illusztrációk sorát. A Ferenczffytől származó felszerelés azonban később (1662) Nagyszombatba került,²³ ahogy az egyetem mellett a nyomda egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ferenczffy egykor Prágában és Bécsben használt fametszetes dúcai még a 17. század végi nagyszombati nyomtatványokban is viszontláthatók.

Matthaeus Formica Kölner-Hof-ban működő nyomdáját több magyar nyelvű, és magyar vonatkozású, magyar szerzőtől származó kiadvány hagyta el az 1620–1630-as években. Ebből az időből három betűtípusnak és két iniciálé-sorozatnak a pozsonyiakkal való egyezését lehetett felfedezni. Míg Pozsonyból eltűntek (mert Bethlen Gábor intézkedése nyomán Gyulafehérvárra kerültek) az Érseki nyomda betűi és díszei, iniciáléi,²⁴ addig Bécsben a Formica-műhelyben továbbra is használatban voltak. Az újonnan, Pázmány Péter által 1623-ban alapított pozsonyi nyomda két típusa is közös a Formica-nyomdáéval, ezek egyike rendkívül jellegzetes, szögletes metszésű betűtípus.²⁵ Fent már szó volt Ferenczffy Lőrincnek a Formica-nyomdában készült kiadásairól. A Formica műhelynek a későbbiekben is volt kapcsolata a pozsonyi tipográfiával, mert a pozsonyi nyomda későbbi prefektusa, a már említett Némethi Jakab Káldi György segítőtársa volt Bécsben akkor is, amikor Formicánál biblia-fordítását nyomtatták („adiutor P. Káldi in impressione”).²⁶

²¹ Az embléma-képek eredetijét Antoine Wierix németalföldi festő képei nyomán Martin Baes németalföldi rézmetsző készítette.

²² RMNy 1952.

²³ Egyes díszei azonban már évekkel korábban, 1656-ban felbukkantak Nagyszombatban, még mielőtt a felszerelés hivatalos átadására sor került volna. Lásd HOLL Béla: *i. m.* 185.

²⁴ Ezeknek és a Formica-nyomda betűinek és iniciáléinak azonosságáról lásd a 7. jegyzetet.

²⁵ A Pázmány által alapított pozsonyi nyomda 6A 117 és 14A 150 antikva típus használatáról lásd V. ECSEDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–403.

²⁶ RMNy 1352. Káldi és Némethi együttműködését lásd BAKÓ Dorottya: *Káldi György élete és művei*. = MKSz 1987. 84–85.

1. Szívet ábrázoló emblémák Hajnal Mátyás ún. Szíves könyvecskéjéből. Fent rézmetszetes képek az első kiadásból (Bécs 1629), lent fametszetes másolataik a második kiadásból (Pozsony 1642).

Még nagyobb mértékű egyezés tapasztalható a Formica nyomda 1638–1640 közötti nyomtatványai és a pozsonyi nyomda 1635–1640 között bővített betűkészlete között: kilenc típus azonos a két nyomdában. Ezek közül egy antikva,²⁷ a többi német szöveg nyomtatására használt fraktúr ill. schwabacher betű. Vagyis a bécsi Formica és a pozsonyi jezsuita nyomdát szinte pontosan egyszerre és ugyanazokkal a betűkkel bővítették ki. A fennmaradt nyomtatványok azt mutatják, mintha a felújítás előbb történt volna meg Pozsonyban, és csak ezután néhány évvel Bécsben, Formicánál. Az egyezés a Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda között olyan mértékű, hogy Formicának csak olyan német betűi vannak, amelyek ugyanúgy megtalálhatók Pozsonyban is.²⁸ Ugyancsak egyezést mutat az egyik nagy, díszes szövegkezdő betűsorozat is.²⁹ A bécsi Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betű közti számos egyezést egy közös betűöntő működésére lehet visszavezetni, amint arról a betűöntőkkel kapcsolatban még szó esik. (2. kép)

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c d e

f g h i j k l m n o p q r s t

u v w x y z . : ;

roische geschichten der fürnehmen Männer nicht allein
von dem gemainen Volck vnd andern Leuten mit gra-
tulirn vnd frelocken möchten statlich gelobt vnd hoch-
erhebt werden / sondern auch damit sie nicht in vergeß-
ung / bey denen die damahls lebten / solten kommen / vnd
hernach bey den Nachkömblingen ganz vnd gar ver-

2. Fraktúr betűtípus, amelyet Johann Schalmayr betűöntő Bécsben készített egyidejűleg a pozsonyi jezsuita nyomda és a bécsi Formica-műhely számára az 1630-as években.

²⁷ 14A 150 nagyobb fokozatú antikva-típus.

²⁸ 21F 150, 23F 88, 20F 100, 25F 9 mm, 22F 125, 27S 125, 26S 88 és 24S 100 típus.

²⁹ A pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda „k” jelű sorozata.

Matthaeus Formica özvegye (Maria Formikin) 1640-ben ezen a néven vezette a nyomdát, majd hozzáment Matthaeus Cosmerovius lengyel származású nyomdászhoz (aki ezután több, mint harminc évig állt a nyomda élén: 1640–1674 között). Cosmerovius műhelye továbbra is a Kölner-Hof-ban volt. 1649-től udvari nyomdász, majd lovagi címmel tüntette ki a császár. A korszak egyik legjelentősebb műhelye volt az övé. Betűi legnagyobb részét saját műhelyében öntette.³⁰ Sokat nyomtatott olaszul, latinul, magyarul. Nála jelent meg Zrinyi Miklós *Adriai tengernek syrenája*³¹ és Lippai János *Posonyi kertjének* három könyve közül is az egyik,³² ami a bécsi Cosmerovius és a nagyszombati Akadémiai nyomda közötti szoros kapcsolatra utal. Betűkészletében három olyan típus található, amely azonos a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betűivel, mindhárom fraktúr típus,³³ és mindhárom megvolt egyidejűleg a Rickhes-nyomda készletében is.

Számos magyar vonatkozású kiadvány nyomdásza volt Michael Rickhes is, sőt a pozsonyi nyomdával olyan szoros kapcsolata volt, hogy a 1620-as 1630-as években néhány terjedelmesebb magyar nyelvű nyomtatvány egy része nála, más része a pozsonyi nyomdában készült,³⁴ vannak olyan nyomtatványok is, amelyek címlapján bécsi Michael Rickhes nyomdász neve szerepel, de pozsonyi helymegjelöléssel.³⁵ Nem valószínű, hogy Rickhes műhelyének egy részét áthelyezte volna Pozsonyba, hiszen éppen ekkor Némethi Jakab Káldi György rendfőnök mellett Bécsben felügyelte a nyomtatást: „Praest typo” illetve 1631-ben: „praest typo et imprimit Postillam.” Ez az együttműködés Pozsony és a bécsi Rickhes műhely között 1636-ig mutatható ki (ebben az évben halt meg a bécsi mester).

Rickhes műhelye előbb az az Újvilágban „in der Neuen Welt” működött, majd 1633-ban költözött át officinájával a Lugeck-re, ahol ma Gutenberg szobra áll. Ezt a helyet Rickhes latinosan „ad Lubecam”-nak jelölte, maga az épület valójában a Regensburger-Hof, azaz a bajor kereskedők székháza. 1629–1647 közötti nyomtatványain látható betűi azonosságot mutatnak a Pázmány-féle felszerelés két típusával,³⁶ mindkettő címbetű, amelyek nem lehettek ritkák a maguk idejében. A későbbiekben egy kurzív kiemelő típus közös a nagyszombati Akadémiai nyomda készletében találhatóval.³⁷ Itt feltehetően közös beszerzési forrásról lehet szó, mert nincs adatunk arról, hogy a Rickhes-műhelyben betűöntés folyt volna.

1663-ban jelent meg a bécsi nyomdászok sorában Johann Baptist Hacque (1663–1678), aki antwerpeni nyomdász-család tagjaként már ott kapcsolatban állt az utóbb szintén Bécsben letelepedett Hieronymus Verdussen és Johann van Ghelen

³⁰ FRITZ, Georg: *Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart 1482–1923*. Wien, 1924. 29.

³¹ RMNy 2360.

³² RMK I 1054.

³³ 22F 125, 21F 150 és 23 F 88 fraktúr típus.

³⁴ RMNy 1421, RMNy 1422, RMNy 1509 és RMNy 1510

³⁵ Káldi György magyar nyelvű prédikációs-kötetei: RMNy 1509 és RMNy 1510 (1631)

³⁶ 1A 13 mm és 5A 8 mm

³⁷ 2K 9 mm kurzív címbetű

nyomdászokkal. Hacque néhány évi önálló bécsi tevékenység után 1667-ben üzleti kapcsolatba lépett Verdussen nyomdással és könyvkereskedővel. Első közösen nyomtatott könyvük a mai ismeretek szerint Augustin Romer *Servitus Mariana* (1667),³⁸ de közösen adták ki Martinus de Esparza *Quaestiones* című,³⁹ többkötetes munkáját is 1667-ben és 1668-ban.

Hacque és Verdussen együttműködése magyar szempontból azért érdekes, mert két közösen nyomtatott könyvük tipográfiai jellemzői azt mutatják, hogy teljes egészében ezzel a felszereléssel azonos a Pottendorfbán, és részben azonos a Lajta magyarországi partján, Loretomban, ugyancsak Nádasdy által alapított tipográfia betű- és dísz anyaga. Verdussen önálló bécsi tevékenységének nincs bizonyítéka, hacsak az a három, magyarországi egyházmegyeiek számára kiadott *Rituálé* nem,⁴⁰ amelyek a nyomtatás helyének elárulása nélkül Verdussen 1666-os impresszumát viselik. Pottendorfi nyomtatványnak tartották ezeket, bár egyébként nincs bizonyíték az ottani nyomda ilyen korai, 1666-os működésére. Az azonban továbbra sem kétséges, hogy a Nádasdy Ferenc országbíró által alapított pottendorfi nyomda ugyanazzal a felszereléssel dolgozott, mint bécsi együttműködésük idején Hacque és Verdussen. Úgy látszik, hogy a pottendorfi nyomdaalapítás alkalmából csak egy részt vettek ki a bécsi felszerelésből, hiszen bécsi nyomtatványok Hacque impresszumával a továbbiakban – Nádasdy tipográfiájának működése idején is – megjelentek. Másik magyarázat lehetne, ha a bécsi Hacque műhelyben is folyt volna betűöntés. Ez megmagyarázná a két helyen egyszerre jelen lévő azonos betűket. Hacque és Verdussen kapcsolata azonban további kutatást igényel, amelynek révén talán felderíthető lenne, hogy miért látható a pottendorfi nyomtatványokon Hacque nyomdászjegye, ha a nyomdászuk Verdussen volt? Ez a jelvény motollát ábrázol, amelyet felhőből kinyúló kéz hajt forgattyú segítségével. Felirata „Ingenio et virib[us]”.

Azután, hogy Nádasdy Ferencet felségárulás vádjával 1671-ben kivégezték, Verdussen névvel bécsi nyomtatványon sem találkozunk. Amikor Nádasdy kivégzése után a pottendorfi és lorettói nyomdát leltárba vették, ott Verdussen neve nem szerepelt, az értébecslést Cosmerovius végezte.⁴¹ Minthogy a pottendorfi nyomdafelszerelés teljes egészében egyezni látszik a Hacque-tól, Bécsből ismerttel, így meglehetősen nehéz különválasztani a Bécsben Hacquenál és a Pottendorfbán Verdussennél készült nyomtatványokat, amennyiben azok impresszum nélküliek. A pottendorfi és a magyarországi lorettói műhely között feltétlen kapcsolat keresendő, hiszen időben szorosan követték egymást. Ez utóbbinak nyomdavezetője David Krausz, akinek személye azonban Bécsből nem ismert.

³⁸ MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1835

³⁹ MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1836, 1837

⁴⁰ RMK III 2383, RMK III 2358 és Országos Széchényi Könyvtár: RMK III 2358b

⁴¹ SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt, 1972. 75–77. – BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)*. = MKsz 1975. 201–207.

Hacque-nak más magyarországi kapcsolatai is lehettek. Megállapítható ugyanis, hogy Kéry János *Universa* c. három kötetes munkájának⁴² azok a részei, amelyek nem a pozsonyi Gottfried Gründer nyomdász (1669–1673) felszerelését tükrözik, Hacque műhelyében készültek, minthogy tipográfiai jellemzői teljes egyezést mutatnak Hacque bécsi nyomtatványaival. Tehát Gründernél készült az első kötet törzse és a második kötet törzsének fele, minden más Hacque-nál. Egyik kötet címlapja sem Gründer nyomtatványa, annak ellenére, hogy mindegyik – valójában Hacque-nál készült címlapon – az áll, hogy „imprimebat Posonii Gottfried Gründerus 1673”. Az első kötet ajánlásának tartalmából is egyértelmű, hogy legkorábban 1674-ben készülhetett – ekkor pedig Gründer már nem volt Pozsonyban.

Hacque özvegyétől Johann van Ghelen vásárolta meg a tipográfiát (1678–1721), aki Westphaliából Antwerpenbe került református nyomdász-családból származott. Az 1670-es évek elején jött Bécsbe. Hacque műhelyében alkalmzták mint tapasztalt nyomdászt, akit széleskörű nyelvismerete is alkalmassá tette a műhely fellendítésére. Hollandul, németül, latinul, franciául, olaszul, spanyolul és állítólag magyarul is tudott, éppen ezért főleg idegennyelvű kiadványok nyomtatását vállalta. Van Ghelen műhelye a Cosmerovius-nyomda mellett Bécs legjelentősebb nyomdája volt, amely öt sajtót foglalkoztatott folyamatosan. Cosmeroviushoz hasonlóan betűit saját használatra maga állította elő betűöntődjében.⁴³ Nyomdai felszerelésében 1695-től kezdődően számos azonosság mutatható ki a kolozsvári Unitárius nyomda betűivel, amelyet ugyancsak ekkortájt szereltek fel Bécsben vásárolt betűkkel. Hét típus esetében tapasztalható teljes azonosság a bécsi és az erdélyi műhely készletében.⁴⁴

A 17. század utolsó harmadának egyik jelentős bécsi nyomdásza Leopold Voigt (1670–1706) egyetemi nyomdász. Nyomdája nagy számban adott ki magyar vonatkozású munkákat, és bőséges betűválasztéka között exotikus típusok is szerepeltek. 1669–1689 közötti nyomtatványait áttekintve megállapítható, hogy 1674-ben az ő műhelyében is új típusok jelentek meg, amelyek azonosak a nagyszombati Akadémiai nyomdában egy évvel később, 1675-ben megjelenő két új szövegtípussal.⁴⁵ Az azonos típusok egyidejű megjelenése azonos beszerzési forrásra utal.

A Bécsben 1693-ban alapított Lercher-nyomda felszerelése különösen érdekes számunkra, tekintve hogy típusai szinte kivétel nélkül azonosak a kolozsvári Unitárius nyomda számára néhány évvel később, Bécsből vásárolt betűkészlettel.⁴⁶ Ezek a betűk a bécsi Lercher-nyomda 1693–1710 közötti nyomtatványain mutathatók ki.

*

⁴² RMK II 1325

⁴³ FRITZ: *i. m.* 33.

⁴⁴ Az Unitárius nyomda 4A 140, 2A 200, 3K 200, 6A 120, 9K 99, K 84 és K 100 típusa a bécsi Van Ghelen officínában is megtalálható

⁴⁵ A 85 és K 85 antikva ill. kurzív típus

⁴⁶ Az Unitárius nyomda 9K 99, 8A 99, 4A 150, 2A 200 típusa

Az előbbieken többször vontuk le azt a következtetését, hogy a különféle nyomdák felszerelésében egyidejűleg megjelenő azonos típusok közös beszerzési forrásra vezethetők vissza. Ezt bizonyítottnak vehetjük, tekintve hogy megbízható források számolnak be arról, hogy bizonyos időpontokban – amikor egyébként az azonosságok egyszerre megszorodtak – név szerint is ismert betűöntők dolgoztak Bécsben. Az egyes nyomdáknál felismert és elemzett azonosságok jelentős részben arra vezethetők vissza, hogy a bécsi nyomdák számára olyan, általában Augsburgból vagy Nürnbergből származó betűmetszők és betűöntők dolgoztak, akiket egyes magyarországi nyomdák is megbíztak hasonló feladatokkal. Nagyrészt ebből a körülményből adódik a bécsi és egyes hazai nyomdai készletek azonossága.

Anton Mayer megállapítása szerint a 17. sz. folyamán a nagyobb bécsi műhelyekben (mint a Gelbhaar, Cosmerovius, és van Ghelen officínában) helyben öntötték a betűket, saját használatra.⁴⁷ Főleg az ún. kenyérbetűket, azaz a gyakran és nagy mennyiségben használt szövegbetűket öntötték helyben, a ritkábban használt kiemelő, címbetűket külföldről vásárolták. A 17. században az első Bécsben működő és név szerint említett betűöntő Johann Schalmayr, akinek neve korabeli forrásban először 1637-ben a pozsonyi nyomdával kapcsolatban, majd 1640-ben a Formica-nyomdával kapcsolatban fordul elő.

Ő az az augsburgi származású betűöntő, aki 1635–1637 között a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda számára készített többféle szövegbetűt Némethi Jakab nyomdai prefektus megrendelésére.⁴⁸ Ugyanaz a Némethi Jakab, aki korábban, már a Forgách Ferenc és Pázmány Péter érseksége idején is jelen volt Bécsben, amikor Formica és Rickhes officínájában magyar nyelvű könyvek nyomtatását felügyelte. Némethi már 1635-ben új betűket rendelt a pozsonyi jezsuita kollégim számára, méghozzá magyar szöveg nyomtatására alkalmas betűket. E vásárlás időpontját két ezzel kapcsolatos korabeli forrás is megerősíti, de ugyanezt bizonyítják az 1635 után megjelent pozsonyi nyomtatványok tipográfiai anyagában bekövetkezett változások is. Ezek között szerepel az augsburgi Hans Schalmayr betűöntőnek Némethi megbízásából kifizetett összeg elismervénye is. Ugyanezzel a legkorábbi – 1635. évi – vásárlással kapcsolatos az a levél, amelyet Némethi Jakab írt Johann Luekhner kereskedőnek Pozsonyból Bécsbe, 1636. július 9-én. Az 1635. október 9-i szállítás után az 1637. április 4-i következik. Ez alkalommal a bécsi Matthias Wucherer ügynök a Schalmayr augsburgi betűöntő által elvégzett javításokra hivatkozik és arra, hogy ezeket ugyanaz a fent említett Luekhner át is szállította Pozsonyba. Külön érdekesség, hogy az 1635. október 9-i vásárlás tételesen is fel van sorolva: cicero antikva, cicero kurzív és verzális betűkből áll ez a vétel.

Természetesen a Némethi névéhez fűződő teljes, újonnan beszerzett készlet ennél jóval több volt. E vásárlásból származó betűk 1636-tól mutathatók ki a po-

⁴⁷ MAYER: *i. m.* I. 70, 339

⁴⁸ Az eredeti német nyelvű forrásokat is közli V. ECSÉDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–391.

zsonyi nyomtatványokon. Ezt a felszerelést a korabeli iratok „typus novissimus”-nak nevezték, megkülönböztetve a Pázmány által adományozott betűktől és az 1640-ben, Lippay György támogatásával megszerzett „typus Ferenczffyanus”-tól. Ezt az adományozást a rendi feljegyzések is megőrizték: „Georgius Lippay Hungariae Cancellarius ad eam typographiam quam nobis Eminentiss. Card. Pazmanus donavit, adjecit etiam quoque, quem... Laurentius Ferenczffy... possedit, quoque prioricopiosior fuerit, ac facile 3000 flor aestimata”⁴⁹ Az 1662-ben rögzített iratok szerint Némethi a „typus Ferenczffyanus” betűkészletét nagy költséggel újraöntötte. A kiadványok betűi azt bizonyítják, hogy az újraöntést 1641-ben végezték.

Érdekes, hogy a Cosmerovius saját betűinek 1640-ben történt felöltéséről egy későbbi, pozsonyi nyomdával kapcsolatos iratból értesülünk: az említett, 1662-ből származó feljegyzés szerint a Ferenczffy-féle betűk újraöntést bizonyíthatja Matthias Cosmerovius bécsi tipográfus is, aki hasonló újraöntésnek vetette alá saját típusát, és igazolhatja azt is, hogy az a munka 4000 forint költséggel járt. Egyébként is ez a Ferenczffy-féle felszerelés lehetett – a pozsonyi nyomda most már háromféle felszerelése közül – a legértékesebb, hiszen ehhez matricák is tartoztak, nemcsak öntött betűk, amint azt az iratok több alkalommal is hangsúlyozták. Az előbbiekből emlékezhetünk, hogy Ferenczffy nyomdai felszerelése, amelyet Bécsben használt, eredetileg a prágai Nigrinus-officínáé volt.

A Bécsben dolgozó augsburgi származású Schalmayr betűöntőtől vásárolt felszerelésről 1652-ben mintakönyv⁵⁰ is készült. Feltehető, hogy a pozsonyiak ennek a felszerelésnek eladására is gondoltak, és ennek elősegítésére készülhetett a betűmintakönyv. A korabeli iratok hangsúlyozzák, hogy „juxta syllabum characterum omnium Latinorum et Germanicorum impressum. Posonii. Anno 1652.” Maga a betűmintakönyv azonban nem maradt fenn, emlékét csak a korabeli feljegyzések őrizték meg. Másrészt fennmaradt az a leltár, amelyet Matthaues Formica halála után (1640) tipográfiájáról felvettek. A nyomdai hagyaték becslését Elias Kenbach könyvnyomtató, Johann Schalmayr betűöntő, és Matthaues Rictius (Rickhes) könyvnyomtató végezte és írta alá.⁵¹ Mivel a Formica-féle betűk már régiek voltak, Cosmerovius 40 mázsa ólmot vásárolt Lengyelországból és egy augsburgi betűöntővel – aki Schalmayr lehetett – újraöntette. (Erre a munkára utalnak az említett pozsonyi iratok.)⁵² Ugyancsak ismert Cosmerovius özvegyének, Maria Formikinnek végrendelete is 1643-ból,⁵³ A nyomda leltározását, értébecslését ekkor is Matthaues Rickhes és Elias Kenbach könyvnyomtatók végezték. Megtudni belőle, hogy a betűkhöz matricák is tartoztak. A harminc évvel később, Matthaues Cosmerovius halálakor (1674) felvett leltár részletesen⁵⁴ beszámol

⁴⁹ HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászati történetéhez a 17. század első feléből.* = MKsz 1973. 377–379.

⁵⁰ *Syllabus characterum* lásd RMNy 2436A

⁵¹ A nyomdai hagyaték felbecslését közli MAYER: *i. m. II.* 400–401.

⁵² HOLL Béla: *Forrásszövegek ... i. h.* 377–379.

⁵³ MAYER: *i. m. II.* 401.

⁵⁴ MAYER: *i. m. I.* 340. és FRITZ: *i. m.* 29.

többek között arról, hogy a műhelynek minden típushoz volt matricája, és 30 öntőkészüléke.

Schalmayrt mint önálló betűöntőt a szakirodalom nem tartja számon. Lehetséges tehát, hogy munkássága Bécsben kizárólag a Formica-Cosmerovius-officinához kötődik. Ugyanakkor a pozsonyi betűmegrendelésekről fennmaradt iratok Schalmayrral kapcsolatban nem említik a bécsi Formica- ill. Cosmerovius-műhelyt.

A 17. század végén többször egyes betűmetszőként és betűöntőként említik a nürnbergi származású Lobinger-testvéreket, akik több helyen is működtek.⁵⁵ 1675-ben a bécsi diplomata és orientalista Franz Meninski (Mininski) hívta Bécsbe Johann Lobingert, hogy újonnan alapítandó nyomdája számára egzotikus betűket metsszen és öntsön. Lobinger 1683-ig maradt Bécsben, Bécs elfoglalását követően Prágába ment, ahol több éven át önállóan, de csekély sikerrel betűöntőként tevékenykedett. Már ottani letelepedése is nehézségekbe ütközött lutheránus vallása miatt.⁵⁶ Miután Meninski megkapta a császári privilégiumot nyomda alapítására, Johann Lobinger Bécsben betűöntődét rendezett be, egzotikus betűket metszett számára keleti nyomtatványok kiadására, itt készült minden Meninski számára szükséges betűtípus.⁵⁷ Bár erre vonatkozó bizonyíték egyelőre nincs, mégis valószínűnek látszik az összefüggés a nagyszombati Akadémiai nyomda betűkészletének 1675. évi felfrissítése és Johann Lobinger bécsi munkálkodása között. A nagyszombati betűkkel azonos típusok ugyanekkor más bécsi műhelyekben is megjelentek, ami bizonyára nem véletlen.

Pancraz Lobinger, feltehetően Johann Lobinger bátyja, előbb 1678-ban Salzburgban foglalkozott betűmetszéssel és betűöntéssel, ahol kibocsájtott egy antikva típusokat felsorakoztató plakátformájú betűmintalapot.⁵⁸ A munkásságára vonatkozó következő adat már mint bécsi betűmetszőről és betűöntőről szól, 1693. augusztus 19-ről van adat, amikor a bécsi Pancraz Lobinger betűöntő átnyújtott a szebeni tanácsnak egy árajánlatot „für die Einrichtung einer Druckerei mit Schriften”⁵⁹ Mayer értelmezése szerint Lobinger megbízatása matricákra is vonatkozott. M. Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy az 1697. évi tűzvészben a szebeniek új típusa elolvadt.⁶⁰ Bizonyára arról az új betűanyagról van szó, amelyre 1693-ban Bécsben Pancraz Lobinger betűöntőtől ajánlatot kértek, és akivel Johannes Zabanius szebeni bíró Bécsben tárgyalta a szebeni nyomda részére készítendő betűkről.⁶¹

⁵⁵ BAUER, Friedrich: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland und den deutschsprachigen Nachbarländern*. 2. erg. Aufl. Offenbach am Main, 1928. 157.

⁵⁶ BAUER: i. m. 158, 168–169.

⁵⁷ FRITZ: i. m. 31.

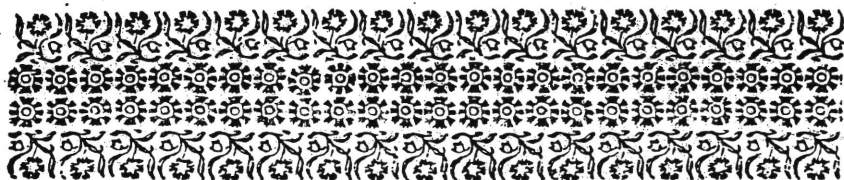
⁵⁸ BAUER: i. m. 158, 172.

⁵⁹ Részletesen közli az árajánlatot MAYER: i. m. I. 342.

⁶⁰ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség* 182, 230.

⁶¹ TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels (VI.) 1881. 65–66.

A C D E F G H I K L M N O P R S
 T U Y Z A I M N O R T u a æ b c d e é é é
 è g h i j k l m n o ö p q r s f u y z -, . ❀ ❀

3. Pancraz Lobinger Bécsben működő betűmetsző és betűöntő antikva-típusa és nyomdai cifrái a kolozsvári Unitárius-nyomdából (1697). Ugyanezeket a típusokat és ornamenseket szerezte be egyidejűleg a bécsi Hacque, Van Ghelen és a Lercher-officina is.

Újabban felfedezett források azt bizonyítják, hogy ekkortájt és ugyancsak Pancraz Lobingertől Bécsben vásárolta felszerelését újonnan a kolozsvári Unitárius egyház is.⁶² Erről a Bécs nyomdászatával foglalkozó munkák még nem tudtak. Fritz szerint Pancraz Lobinger Bécsben működő önálló betűöntődéjének termékeiből semmi sem maradt ránk, de bizonyítottan üzemeltetett Bécsben egy betűöntődét.⁶³ Ezt az állítást azzal egészíthetjük ki, hogy bár valóban nem maradt fenn betűmintalap Lobingertől, de Bécsben készített és forgalmazott betűi számos bécsi nyomtatványban tettenérhetők, de legteljesebben a kolozsvári Unitárius nyomda 1697-től megjelenő nyomtatványain (3. kép). Szerencsétlen véletlen folytán ugyanabban az évben, amikor az új szebeni betűk tűzvészben elolvadtak, Kolozsvárott is tűz ütött ki. Az 1697. május 6-i nagy tűzvészről ismét M. Tótfalusi Kis Miklós tudósít, akinek közelben lévő nyomdája viszont szerencsésen megmenekült. M. Tótfalusi úgy tudta, hogy az unitáriusok betűi teljesen elpusztultak, „mert elégett a tipográfiaháza”.⁶⁴ Az unitáriusok 1696-ban létesített nyomdája azonban hamarabb kiheverte a tűzvész okozta károkat, mint azt Tótfalusi gondolta. Már 1698-tól fogva jelentetett meg kisebb terjedelmű kiadványokat, így volt lehetőség a Lobinger betűöntőtől származó betűtípusok rekonstruálására

⁶² Eredeti forrásokat a megvásárolt betűtípusok jegyzékével lásd PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való szemvetés*. In: *Fata Libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon tiszteletére*. Bp. 2003. 289–304.

⁶³ FRITZ: i. m. 34.

⁶⁴ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség*. In: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal ellátta JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1871. 240.

is. Amikor arról ír, hogy mennyire nem becsülik meg otthon betűöntő tevékenységét, Tótfalusi még hozzát teszi: „mert a bécsi fusor félannyi munkát, mint amennyit én egy talléron adtam, egy aranyra becsül. Micsoda pedig az ő munkája az enyémhez képest!”⁶⁵

*

A fentieket röviden, és ez alkalommal a magyarországi nyomdák szemszögéből nézve, az alábbiak szerint foglalhatjuk össze. Nem meglepő, de mindenesetre a tipográfiai anyag sokszorosán bizonyítja, hogy a 17. század folyamán a legtöbb bécsi kapcsolata a pozsonyi és nagyszombati nyomdának volt. A legkorábbi pozsonyi katolikus nyomda, a Forgách Ferenc által alapított (1610) érseki tipográfia egy típusa és két iniciálé-sorozata felfedezhető a bécsi nyomdák kiadványaiban. A következő, Pázmány Péter által alapított, és a pozsonyi jezsuiták kezelésére adott nyomda (1623) jellegzetes betűi ugyancsak azonosak egyes bécsi nyomdák ekkortájt beszerzett típusaival.

Megállapítható, hogy az 1635–1640 között a pozsonyi nyomdában folyó felújítások pontosan egybeestek a bécsi Formica (később Cosmerovius-officína) ugyanilyen mértékű felújításával, mindez pedig Schalmayr augsburgi származású betűöntő átmeneti bécsi tevékenységével magyarázható. Ugyanilyen kapcsolatot lehetett felismerni a század utolsó harmadában (1675) és végén, az 1690-es években is, amikor két nürnbergi betűmetsző és betűöntő, előbb Johann Lobinger, majd testvére Pancraz Lobinger dolgozott egyszerre egyes bécsi, és egyes hazai (erdélyi!) nyomdák számára is. Úgy látszik, hogy az 1675-ös nagyszombati felújítás után a betűtípusok terén újabb frissítésre az 1690-es években került sor. Még az 1720-as évek nagyszombati kiadványait is ugyanazok az elemek díszítik, mint amelyek Bécsben az 1690-es évektől már fellelhetők, feltehetően az említett betűmetszők és betűöntők munkájának eredményeként.

Teljesében bécsi eredetű az a tipográfia, amelyet Batthyány Ferenc Németújváron létesített, hiszen Hans Fidler bécsi nyomdáját vásárolta meg (1615), amely Magyarországra kerülve a nyugat-dunántúli protestánsok tipográfiajaként működött.

Azonosságok figyelhetők meg a kolozsvári Unitárius nyomda, valamint a bécsi Van Ghelen, Heyinger, de főként az éppen az 1693-ban dolgozni kezdő, és nyilván helyben felszerelt Lercher-nyomda betűinél. Ennek az a magyarázata, hogy Pancraz Lobinger Bécsben dolgozó nürnbergi betűmetsző és betűöntőtől származik a kolozsvári Unitárius nyomda felszerelése (1696), és ugyancsak tőle kért ajánlatot valamivel korábban (1693) a szebeni városi nyomda is. Ez utóbbinak újonnan vásárolt betűi azonban néhány év múlva tűzvészben elpusztultak.

A Nagyszombatban az 1690-es években megjelenő görög és héber betűk is feltehetően Johann vagy Pancraz Lobingtól eredhettek, ez azonban még további kutatást igényel. Régóta foglalkoztatja a kutatókat, hogy honnan származik a nagy-

⁶⁵ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség...* 240.

szombati nyomda 1680-as évek végén megjelenő cirill betűkészelte? További kutatást igényel, hogy nem Pancraz vagy fivére Johann Lobinger, az egzotikus betűk szakembere metszette-e ezeket is?

Várákozásainkkal ellentétben nem látszik bécsi eredetűnek az 1676-ban alapított csíksomlyói Ferences kolostori nyomda felszerelése. Ennek beszerzési forrását tehát másutt kell keresnünk.

Az 1660–1670-es években Nádasdy Ferenc által felállított két Lajta melleti katolikus nyomda, az osztrák területen lévő pottendorfi és a magyar területen fekvő lorettói nyomda felszerelése is bécsi eredetű: az ottani Hacque és Verdussen-tipográfia betűivel és díszeivel, vagy legalábbis annak egy részével mutat azonosságot.

Az egyes bécsi és magyarországi nyomdák felszerelése között kimutatható azonosságokat a fentiekben ugyan megpróbáltuk számba venni, de megnyugtató és minden részletkérdésre kiterjedő magyarázatot ezekre az azonosságokra nem tudunk adni. Éppen a betűöntők tevékenységével kapcsolatban több kérdés is megválaszolatlanul marad. Először is kérdés, hogy a Bécsben működő, név szerint ismert betűöntők saját matricáikról öntöttek-e betűt, vagy az egyes nyomdák tulajdonában lévő matricákról? Vajon a nagyobb officínák, amelyek számos betűtípus matricájával rendelkeztek és öntőműhelyük is volt, valóban csak saját használatra öntöttek-e betűt, vagy megrendelésre is dolgoztak? Másrészt voltak olyan hivatásos mesterek, akik betűmetszéssel, öntéssel és öntött betűk árusításával foglalkoztak. Pusztán a betűtípusok azonossága alapján nem tisztázható, hogy közös forrásból vásároltak-e a nyomdák, ugyanattól a betűöntőtől, vagy a matrica származott-e közös forrásból? Mindezzel csak a kérdés összetettségét akarjuk érzékelteni, és azt, hogy az öntött betűk útja csak a betűk vizsgálata alapján egyértelműen nem tisztázható. Itt csak felvetettük azokat a számba vehető lehetőségeket, amelyek megmagyarázhatják a tipográfiai felszerelések közötti részleges azonosságokat. További útmutatóul a korabeli iratok szolgálhatnak, amelyek alátámasztják és megmagyarázhatják a tipográfiai megfigyeléseket.

Mindezeket figyelembe véve is, annyit megállapíthatunk, hogy Bécs a magyarországi nyomdák egyik legfontosabb beszerzési forrása volt. A bécsi nyomdák tipográfiai elemzésének csak egyik eredménye, hogy a hazai műhelyek bécsi nyomdákkal való kapcsolatát, és számos esetben felszerelésük bécsi eredetét sikerült tisztázni. Másik eredménye, amelynek remélhetőleg az osztrák nyomdatörténeti kutatás is hasznát veszi, hogy az egyidejűleg működő bécsi officínák tipográfiai jellegzetességeiknek, díszeknek és betűiknek sajátos együttese révén még a 17. században is megkülönböztethetők és jól elkülöníthetők egymástól.

Bécs és a magyarországi nyomdák kapcsolata tehát több síkon folyt: magyarországi szerzők magyar és latin nyelvű könyvei jelentek meg, több esetben sor került a korábban Bécsben kiadott, magyar szerzőtől vagy fordítótól származó művek pozsonyi vagy nagyszombati újrakiadására. Sok jel mutat arra, hogy a nagyszombati akadémiai nyomdának az 1650–1670-es években a bécsi officínák közül a Cosmerovius-műhellyel volt a legszorosabb a kapcsolata, az utóbbinál ekkor jelent meg a legtöbb magyar vagy magyar vonatkozású nyomtatvány. Ahogy korábban

a Formica és a Rickhes-nyomda, ugyanúgy később ezt a szerepet Voigt, Hacque és a Van Ghelen nyomdája vette át Cosmeroviustól. Tanúi vagyunk két teljes, egykor Bécsben használt nyomdafelszerelés Magyarországra kerülésének: a Fidler és a Ferenczffy-nyomda esetében. Mindkettőnek betűi és díszai a későbbiekben évtizedekig jelen voltak a hazai nyomdák felszerelésében. Különösen feltűnő ez a Pozsonyban és Nagyszombatban megjelenő könyvekben. Emellett azonos díszek (és betűtípusok) egyidejűleg is megjelentek Bécsben és Magyarországon, a közös beszerzési forrásoknak köszönhetően. Mindezek a sokrétű kapcsolatok különböző intenzitással, de a 17. század egészére jellemzőek.

JUDIT ECSÉDY, V.

Vienne: une des sources des équipements d'imprimerie des officines hongroises du 17e siècle

Les relations de l'imprimerie hongroise du 16e siècle avec Vienne sont en grande partie mis au jour par nos collègues, par contre, l'évolution de ces mêmes rapports au 17e siècle est beaucoup moins recherchée. Examinant l'origine des équipements des ateliers hongrois, il est tout clair, qu'il faut prendre en compte des sources d'achat étrangères, à cause de la proximité géographique, en premier lieu Vienne. Les recherches des dernières décennies rendaient clair, que les officines typographiques hongroises avaient également des relations avec Cracovie, la Silésie, Prague et d'autres villes plus lointaines, comme celles des Pays-Bas, toutefois le rôle prépondérant de Vienne semblait mériter une attention toute particulière.

Les rapports des officines hongroises et viennoises peuvent être prouvés parfois à partir des sources écrites, mais la plupart des cas, ce sont les recherches typographiques, qui mènent à un résultat quelconque. Dans certains cas, (comme celui de l'officine Fiedler, venant de Vienne à Németsújvár, oubien celui de l'apparition de l'équipement de l'officine de Ferenczffy à Pozsony et à Nagyszombat), les sources écrites et les preuves typographiques se renforcent les unes les autres. Les examens de l'auteur prouvent toutefois, que les rapports des officines viennoises et hongroises sont beaucoup plus intenses que l'on n'avait supposé auparavant. Non seulement les officines hongroises catholiques, mais également certains typographies de Transylvanie prenaient en compte Vienne comme source d'achat de leur équipement, ainsi au moment du rafraîchissement de l'imprimerie de la ville de Szeben, ou la fondation de la typographie unitaire de Kolozsvár.

Les identités manifestes des équipements des officines de Vienne et de ceux des officines hongroises ramènent dans plusieurs cas à l'activité viennoise d'un graveur ou d'un fondeur de caractères d'Augsbourg ou de Nürnberg. Il semble que les officines hongroises achetaient les nouveaux caractères de ces mêmes officines. La plupart des identités sont retrouvées entre les officines viennoises de Rickhes, de Cosmerovius, de Hacque, de Lercher et certains officines hongroises.

L'analyse typographique des officines de Vienne poursuivie par l'auteur a donné un résultat également pour l'histoire d'imprimerie autrichienne; il est prouvé, que les différentes officines viennoises du 17e siècle sont encore faciles à différencier par leur équipement.

GUILBAUD, JULIETTE

La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles

Périodiquement renouvelée, la question de la diffusion du jansénisme en territoires de langue allemande et en Europe centrale, aux XVIIe et XVIIIe siècles, reste encore un vaste terrain de recherches mêlant histoire sociale, culturelle, politique et religieuse, mais aussi différentes histoires nationales liées alors à celle de l'Empire et des États de la maison des Habsbourg d'Autriche. Si l'on s'accorde à reconnaître au livre un rôle essentiel dans l' "exportation" des idées jansénistes,¹ les routes par lesquelles il a circulé demeurent largement méconnues.

Les recherches présentées ici s'inscrivent dans le cadre d'une thèse de doctorat portant sur le Parisien Guillaume Desprez, libraire et imprimeur du Roi dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Par son ascension dans la hiérarchie et sa réussite professionnelle, à partir de sa réception comme libraire en 1651, il s'inscrit remarquablement dans l'histoire du livre et de l'édition du XVIIe siècle et lègue à son fils Guillaume II, au début du XVIIIe siècle, l'une des officines les plus prospères de Paris, en relation avec des libraires et imprimeurs de province et de l'étranger. Ses relations avec Port-Royal, pour lesquelles il apparaît rapidement comme l'un des libraires attitrés des jansénistes, mais aussi ses efforts pour s'attirer opportunément la bienveillance du pouvoir royal, le place au cœur de l'histoire politico-religieuse de son temps. Au chapitre de l'histoire sociale, enfin, Desprez constitue un exemple de réussite individuelle, en permettant à ses descendants d'accéder à la notabilité.

Partie intégrante de ce projet, la reconstitution du catalogue de Guillaume Desprez² a été entreprise, d'abord pour mettre en évidence les orientations de sa

¹ *Le Jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles* [colloque, Paris, 1998]. Éd. Daniel TOLLET. Paris, Presses universitaires de France, 2002. X-298 p., notamment les communications de KÖPECZI, Béla: *Le jansénisme de François II Rákóczi*. 39-45., RADIMSKÁ, Jitka: *Le jansénisme dans les bibliothèques de Bohême au XVIIe siècle*. 93-116., TÓTH, Ferenc: *Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely*. 183-196., LEBEAU, Christine: *Les livres interdits dans la monarchie des Habsbourg : la prudence efficace (1754-1776)*. 245-261.

² Par "reconstitution du catalogue", il faut comprendre plusieurs choses. Il s'agit d'abord de la recension des éditions sorties de presses de Guillaume Desprez, ou imprimées et/ou diffusées officiellement avec sa participation, c'est-à-dire, à l'exclusion des contrefaçons (portant parfois pourtant son adresse au titre !). Par ailleurs, un certain nombre de titres effectivement imprimés par G. Desprez,

production imprimée, au-delà du simple qualificatif “janséniste”. Parallèlement, la recherche systématique d'exemplaires des éditions recensées devrait permettre de mieux connaître les voies de diffusion du livre janséniste et des idées dont il est porteur. Commencée dans les bibliothèques parisiennes et de province, l'enquête s'est poursuivie dernièrement dans des bibliothèques allemandes et d'Europe centrale, dans l'intention de mettre en évidence les modalités de transmission des idées jansénistes par le livre dans ces régions. Lors des examens de bibliographie matérielle réalisés à cette occasion, une attention particulière est portée aux éventuelles marques de provenance contenues dans les ouvrages (ex-libris, reliures aux armes, notes manuscrites, etc.). C'est à l'aide de ces indications, en se gardant bien de les “surinterpréter”, que nous voudrions jeter un éclairage sur les routes suivies par le livre dit janséniste hors du royaume de France, vers des territoires où se sont ultérieurement (essentiellement au XVIIIe siècle) développés des courants de pensée philojansénistes, voire jansénisants.

Après un rappel des diverses sources utilisées dans la reconstitution du catalogue seront évoqués les bibliothèques dont les fonds ont été examinés, ainsi que les différents critères ayant présidé à leur sélection. La dernière partie se veut une présentation non exhaustive de quelques-uns des résultats de cette enquête encore en cours.

La reconstitution du catalogue d'un imprimeur ou d'une officine d'imprimerie³, outil d'importance non négligeable – pour ne pas dire primordial – pour le bibliographe, est paradoxalement à l'image d'un parcours semé d'embûches, devant la multiplicité des sources à exploiter et leurs carences respectives.

Les catalogues de livres, imprimés par Guillaume Desprez lui-même tout au long de sa carrière, offrent un premier aperçu de ce que l'on pourrait prendre pour “le” catalogue des impressions sorties de ses presses. Conclusion par trop hâtive, puisque s'y mêlent, le plus souvent sans signe distinctif pour l'historien, le fonds (ou sortes) et l'assortiment, c'est-à-dire les « livres dont un éditeur-libraire n'assure que la vente, à l'édition desquels il n'a pris aucune part et dont il n'est pas le

et pris en compte par exemple dans l'évaluation du roulement des presses, ne rentreront pas dans ce catalogue-ci : il s'agit des nombreux travaux réalisés par l'imprimeur dans son statut d'imprimeur du Roi, comme les règlements, arrêts, édits, mémoires, etc., tirés à de très nombreux exemplaires pour être diffusés auprès des administrations et des autorités compétentes. Le catalogue Desprez en train d'être constitué (puisque'il n'y en a jamais eu encore sous cette forme finalement) se veut ainsi la présentation des éditions à caractère commercial et/ou littéraire imprimées par G. Desprez.

³ On peut citer, parmi les exemples récents, BALSAMO, Jean-SIMONIN, Michel: *Abel L'Angelier & Françoise de Louvain. (1574–1620), suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620)*. Genève, Droz, 2002. 636 p.

distributeur privilégié ».⁴ Pour Desprez ont été dépouillés, pour en faire une juste répartition des titres (entre fonds et assortiment), les quatre catalogues conservés à la Bibliothèque nationale de France,⁵ ainsi que les neuf du fonds de la bibliothèque Mazarine (Paris).⁶ De format variable (12°, 8°, 4°), de six à huit pages, seuls deux des catalogues examinés contiennent exactement les mêmes titres. Un seul exemplaire porte sa date d'origine (imprimée : 1675). Cela n'empêche toutefois pas la datation a posteriori des autres catalogues, si l'on prend soin de comparer les titres qu'ils contiennent (et dont on connaît par ailleurs l'année d'impression), ainsi que les mentions d'éditions annoncées comme imminentes – qui, malheureusement, sont parfois /imminentes/ plusieurs années durant ! Cette datation rétrospective laisse envisager une assez bonne représentativité de l'ensemble de l'échantillon de catalogues – répartis de la décennie 1670 jusqu'aux premières années du XVIIIe siècle –, d'autant plus que Desprez n'est à l'origine que libraire, et imprimeur seulement occasionnel, avant d'exercer pleinement les deux activités.⁷

Les registres concernant la librairie, de plusieurs natures, ainsi que les procès-verbaux ou comptes rendus des visites et enquêtes auprès des gens du livre, ne sont pas dépourvus d'un moindre intérêt, malgré la mauvaise tenue notoire de certains d'entre eux, notamment dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Parmi ces sources, on peut citer le registre de la Caisse de conversion, rassemblant « différents mémoires concernant la fourniture des livres faites [*sic*] aux nouveaux catholiques pour leur instruction », ⁸ autrement dit, les contrats passés entre les

⁴ *Dictionnaire encyclopédique du livre*. T. I. Dir. Pascal FOUCHÉ, Daniel PÉCHOIN, Philippe SCHUWER. Paris, Éd. du Cercle de la librairie, 2002. 164.

⁵ Bibliothèque nationale de France (citée ci-après "BNF"), exemplaires cotés [Q-9442, [Q-8347, [Q-2425 et [Q-2426.

⁶ Bibliothèque Mazarine, exemplaires cotés [4° A 11278-3, [4° A 16030-15, [4° A 16032-10, [Réserve 4° A 16031-1, [Réserve 4° A 16031-2, [Réserve 4° A 15395-9, [Réserve 4° A 15395-10, [Réserve ms. 4299-21 et [Réserve ms. 4300-23.

⁷ La recherche de ces catalogues, que l'on pourrait presque qualifier de publicitaires, se fait assez aisément dans les catalogues de bibliothèques, car leur titre commence toujours par « Catalogue des livres de Guillaume Desprez [...] ». Il est intéressant de remarquer qu'ils témoignent des changements d'enseigne de l'officine de G. Desprez. Le plus ancien des catalogues consultés (probablement au début des années 1670) s'intitule « Catalogue des livres de Guillaume Desprez, libraire rue Saint Jacques à Saint Prosper, avec les prix de chacun » (BNF, Q-9442) ; celui que l'on peut à bon droit considérer comme l'un des plus tardifs de l'échantillon s'intitule quant à lui « Catalogue des livres de Guillaume Desprez, imprimeur et libraire ord. du Roy, qui a acheté tous les livres de défunt Charles Savreux, & qui demeure rue S. Jacques, vis-à-vis la porte du cloître des Mathurins, à l'enseigne de saint Prosper & des trois Vertus : tous les livres de ce catalogue avec leur juste prix, ainsi qu'il les vend à sa boutique » (BNF, Q-2426). Or, c'est entre la mort de son confrère Charles Savreux (1669), autre libraire proche de Port-Royal, et 1673, date de son mariage, que G. Desprez rachète auprès de la veuve du défunt le fonds de sa librairie. C'est à partir de cette époque qu'il adjoint l'enseigne *Aux Trois Vertus* – autrefois celle de Ch. Savreux – à la sienne propre, *À saint Prosper*.

⁸ BNF, manuscrit français 7054 (fonds cité ci-après "ms. fr").

Une fois dressée la liste des impressions supposées sorties de l'imprimerie Desprez, il convient d'en examiner tous les titres dans les éditions mises en évidence et d'en faire la collation méthodique selon les règles et conventions de bibliographie matérielle en usage,²¹ afin de pouvoir proposer un catalogue d'impressions dans lequel se seront glissées le moins de contrefaçons possible. L'examen bibliographique en France étant encore en cours,²² ne seront ici évoquées que les recherches menées dernièrement en Europe centrale où ont été diffusées, par la conjonction de plusieurs influences, les idées jansénistes parties de France.

C'est avec un certain retard, du moins un recul de quelques décennies par rapport à la chronologie qui est la sienne en France, que le jansénisme pénètre en territoires allemands²³ et, plus généralement, dans les terres d'Empire et les États héréditaires de la maison des Habsbourg d'Autriche, principalement lorsqu'est fulminée en 1713 la bulle pontificale *Unigenitus*. Jusque-là, rares sont encore les théologiens ou prédicateurs qui, à l'instar de Jean La Placette, pasteur français réfugié à Berlin au moment de la Révocation, exportent de fait les idées jansénistes en tentant d'adapter certains principes moraux prônés par les théologiens proches de Port-Royal comme Pierre Nicole.²⁴ Ce sont en effet les protestants qui, en révélant les points communs entre l'augustinisme et les principes professés par les réformés sur la grâce, la morale et le gouvernement de l'Église, se font les premiers vecteurs des idées jansénistes.

Mais c'est surtout à partir des années 1720 et dans la seconde moitié du XVIIIe siècle que se révèle une véritable influence de la pensée janséniste, jusque dans les cercles du pouvoir autour de l'impératrice Marie-Thérèse. Car c'est d'abord

²¹ Parmi les ouvrages de références en la matière, on peut citer GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography* [1re éd., Oxford, Oxford University Press, 1972]. Winchester, St Paul's Bibliographies / Newcastle (Del.), Oak Knoll Press, 1995, 438 p., et BOWERS, Fredson: *Principles of Bibliographical Description* [1re éd., Princeton, Princeton University Press, 1949]. Winchester, St Paul's Bibliographies / Newcastle (Del.), Oak Knoll Press, 1994. XXV-499 p.

²² Les fonds français examinés de manière exhaustive sont : à Paris, ceux de la Bibliothèque nationale de France (auxquels sont associés ceux de la bibliothèque de l'Arsenal), de la bibliothèque de Port-Royal, si possible (pour des questions matérielles) de la bibliothèque Mazarine ; celui de la bibliothèque municipale de Lyon, contenant notamment le fonds de la bibliothèque jésuite des Fontaines. Des sondages dans le Catalogue collectif de France, ainsi que dans le catalogue rétrospectif (conversion en cours) des notices des bibliothèques municipales, devraient venir compléter cette recherche. L'idéal demeurant de pouvoir consulter en mains propres le plus grand nombre d'éditions pour en faire la recension exacte.

²³ DEINHARDT, Wilhelm: *Der Jansenismus in deutschen Landen. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 18. Jahrhunderts*. Réimpr. [de l'éd. de München, Kösel & Pustet, 1929]. Hildesheim, H. A. Gerstenberg, 1976. 28. : « Vor dem Jahre 1713 hat das katholische Deutschland von der jansenistischen Bewegung kaum recht Notiz genommen. »

²⁴ POTT, Sandra: *Reformierte Morallehren und deutsche Literatur von Jean Barbeyrac bis Christoph Martin Wieland*. Tübingen, M. Niemeyer, 2002. 24.

la noblesse, lettrée, et dont certains membres ont même fait leur *Kavalier tour* en France dès le début puis tout au long du siècle, qui s'imprègne de la littérature polémique publiée autour de Port-Royal par les Messieurs comme par leur contradicteurs jésuites – littérature et débat qu'elle rapporte à son retour dans les territoires autrichiens.²⁵ On peut citer le cas du prince Eugène de Savoie (1663–1736), émigré de France en 1683 et entré alors au service de Léopold Ier ou encore, celui du comte František Antonín Šporck (1668–1738) qui, pour sa part, en lutte contre les autorités pour ses engagements, n'en demeure pas moins le grand promoteur des idées jansénistes en Bohême, depuis son château de Kuks et par l'intermédiaire de son imprimerie située à Lysá-nad-Labem.²⁶ Avant même de recevoir les conseils de son médecin Gerhard Van Swieten, venu des Pays-Bas et « adepte d'une spiritualité plus exigeante et plus intérieure et [partisan d'un] culte religieux et raisonnable », ²⁷ Marie-Thérèse a elle-même été éduquée dans un milieu attaché à des habitudes rigoureuses de pratique, héritées notamment du protestantisme. Pour des “nouveaux catholiques”, tels l'impératrice Élisabeth Christine ou le chancelier Bartenstein, précepteur du futur Joseph II, le jansénisme incarne une morale exigeante, finalement en phase avec l'objectif de la Réforme catholique qui est de lutter contre les excès du catholicisme baroque.²⁸ Ainsi transmis en Autriche par la noblesse et par un haut clergé philojanséniste promoteur du *Reformkatholizismus*, pour des raisons d'abord plus politiques que morales – en réaction au centralisme romain incarné, loin de Rome, par la Compagnie de Jésus²⁹ –, le jansénisme gagne à la fin du XVIIIe siècle le clergé de moindre rang (élevé au séminaire et à l'université de Vienne), qui y voit des principes moraux particulièrement recommandables aux fidèles.³⁰

Quoique moins bien connu, le “jansénisme hongrois” connaît lui aussi son développement par l'intermédiaire de la noblesse et du haut clergé. Au sein de la première, on peut citer l'exemple du prince Rákóczi qui, après avoir connu le jansénisme lors d'un séjour en France – notamment à l'occasion d'une retraite chez les Camaldules de Grosbois –, s'en fait le promoteur et un lecteur acharné, après sa conversion (1715) et jusqu'à sa mort en 1735, comme le montre l'inven-

²⁵ PIRICH, Gustav: *Franz Giftschütz (1748–1788). Der erste Wiener Pastoraltheologe. Theologische Grundlinien in Leben und Werk unter dem Einfluß des Jansenismus, der katholischen Aufklärung und des Ultramontanismus*. Würzburg, Seelsorge / Echter, 1992. 71.

²⁶ Quoiqu'ancienne, l'étude suivante reste de qualité, bien que nettement orientée du point de vue de l'histoire culturelle, BENEDIKT, Heinrich: *Franz Anton Graf von Šporck (1662–1738). Zur Kultur der Barockzeit in Böhmen*. Wien, Manz, 1923. 471 p. Sur la bibliothèque de Šporck (voir ci-après), entre autres princes de Bohême, voir RADIMSKÁ, J.: *Le jansénisme dans les bibliothèques de Bohême au XVIIe siècle...*, 97.

²⁷ TAPIÉ, Victor-Lucien: *L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux Lumières*. Paris, Fayard, 1973. 240.

²⁸ BÉRENGER, Jean: *Histoire de l'empire des Habsbourg 1273–1918*. Paris, Fayard, 1990. 473 ; BLED, Jean-Paul: *Marie-Thérèse d'Autriche*. Paris, Fayard, 2001. 351.

²⁹ BÉRENGER, J.: *Histoire de l'empire des Habsbourg...*, 473–474.

³⁰ PIRICH, G.: *Franz Giftschütz (1748–1788)...*, 72.

autorités et les libraires et/ou imprimeurs après la Révocation de 1685, au sujet des livres devant désormais “faire autorité” auprès des Nouveaux Convertis. Y sont détaillées notamment les dépenses engagées par les libraires et imprimeurs pour la fabrication des ouvrages recommandés, ainsi que les sommes perçues par les gens du livre pour la fourniture de ces volumes. Ainsi Desprez engage-t-il les sommes suivantes pour l'impression du *Catéchisme du concile de Trente*, 12°, contenant

30 feuilles ½. Le papier luy couste la rame 6 l. t. L'impression la rame 5 l. t. L'assemblage la rame 5 s. [Le tout] 11 l. t. 5 s. C'est pour le blanc 14 s. Pour la relieure en parch. carton 5 s. En veau 8 s.⁹

Durant l'année 1685, Desprez fournit un total de trois cent cinquante volumes pour une somme de 437 l. t. 10 s.,¹⁰ puis, entre le 1er avril et le 1er juillet 1686, cinq cent cinquante volumes pour 740 l. t. le tout.¹¹ Ont été également dépouillés les registres de privilèges accordés par le chancelier entre les années 1653 et 1710, que ce soit pour des impressions ou des réimpressions,¹² les registres de saisie d'ouvrages au titre du dépôt légal, loin d'être toujours appliqué,¹³ le registre des livres de privilèges reçus par la bibliothèque du Roi de 1684 à 1720,¹⁴ ou encore la fiche rédigée sur Desprez lors de l'enquête du Bureau de la librairie de 1701 qui indique, entre autres informations sur la formation du maître ou la composition de son atelier en matériel et en personnel, les ouvrages dont l'impression est en cours, en l'occurrence,

la bible de M. de Saci latine & françoise de petit romain, [mais Desprez] ne peut dire le nombre de feuillets n'estant pas presté d'estre achovée. Il imprime encore la Pratique de la prière continuelle petit in douze.¹⁵

De façon partielle pour l'un, et (théoriquement) exhaustive pour l'autre, le contrat de mariage¹⁶ et l'inventaire après décès de Guillaume Desprez¹⁷ offrent également

⁹ BNF, ms. fr. 7054, fol. 14r.

¹⁰ BNF, ms. fr. 7054, fol. 174r.

¹¹ BNF, ms. fr. 7054, fol. 170r.

¹² Registres de privilèges de librairie – années 1653–1660 : BNF, ms. fr. 21944 ; années 1660 (environ)–1673 : BNF, ms. fr. 21945 ; années 1673–1687 : BNF, ms. fr. 21946 ; années 1688–1699 : BNF, ms. fr. 21947. Extraits des registres du Conseil d'État – années 1703–1705 : BNF, ms. fr. 21948 ; années 1705–1710 : BNF, ms. fr. 21949.

¹³ BNF, ms. fr. 22076.

¹⁴ BNF, ms. archives Ancien Régime 34.

¹⁵ BNF, nouvelles acquisitions françaises 400, fol. 118r.

¹⁶ Archives nationales (citées ci-après “AN”), Minutier central des notaires parisiens (cité ci-après “MC”), étude CII, liasse 79, 12 p. : contrat de mariage entre G. Desprez et Catherine Mangeant (22 novembre 1673).

¹⁷ AN, MC, étude XCVIII, liasse 372, 81 p. : inventaire après décès de G. Desprez (22 juillet et 22 octobre 1709).

une aide précieuse dans la reconstitution du catalogue de l'imprimeur. Le premier présente déjà, outre les modalités du contrat d'union proprement dit, un « état sommaire des marchandises [...] appartenant à Desprez »¹⁸ – en l'occurrence, les livres –, tandis que le second, en séparant cette fois fonds et assortiment, dresse en une vingtaine de pages la liste supposée complète des titres et le nombre de leurs exemplaires respectifs conservés dans l'officine à la mort du libraire-imprimeur. Le principal écueil de ces actes notariés, pour l'identification des livres, reste leur formulation souvent très approximative et pas du tout systématique : le titre de l'ouvrage y est généralement retranscrit selon l'usage et non selon la page de titre, l'auteur ou le format, voire les deux, sont trop souvent omis. Quant aux volumes de peu d'importance ou mésestimés par les recenseurs, ils disparaissent littéralement dans des prisées globales ("X volumes de peu d'importance", selon la formule consacrée !) sans que l'on en sache même la teneur.

S'ajoutent enfin à ces sources principales des mentions de titres glanées çà et là dans les mémoires, journaux contemporains, ou autres écrits retranscrivant notamment la polémique politico-religieuse déclenchée par les publications jansénistes. On ne saurait non plus omettre de citer parmi les sources, entre autres ressources électroniques, le catalogue informatisé de la Bibliothèque nationale de France.¹⁹ Configuré notamment pour pouvoir faire une recherche par nom d'éditeur, libraire et/ou imprimeur, il se révèle – quand il fonctionne ! – une aide précieuse, mettant en quelques minutes à la disposition du chercheur plusieurs centaines de notices enregistrées à l'adresse de Guillaume Desprez, dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Il faut toutefois se garder d'un trop grand optimisme, puisque les quelque six cents notices trouvées par le sondage mêlent aussi bien les éditions originales que les contrefaçons, connues, supposées ou encore non dévoilées, sans parler des doublons ni des erreurs de catalogage. Quelques sondages aléatoires supplémentaires ont ainsi fait ressortir des titres sinon introuvables, du moins non recensés par une recherche méthodique – en raison de coquilles dans la rédaction de la notice, par exemple. Autant d'exemples de sources, donc, pour montrer combien leur recoupement est indispensable pour pallier les incomplétudes ou la difficulté d'exploitation des unes ou des autres. Enfin, les premiers sondages effectués dans les catalogues de vente n'ayant pas laissé entrevoir un apport suffisant à ce stade de l'enquête, l'exploitation de cette source n'a pas été poursuivie pour l'instant.²⁰

¹⁸ AN, MC, étude CII, liasse 79, p. 7.

¹⁹ On peut citer comme autres ressources électroniques d'importance, également en ligne, le catalogue informatisé de la bibliothèque municipale de Lyon, ou le Catalogue collectif de France – ce dernier, d'utilisation moins commode, car il faut, pour l'interroger, au moins un auteur ou un titre ; une recherche par nom d'imprimeur, libraire et/ou éditeur n'est pas possible.

²⁰ Pour une première approche, BLÉCHET, Françoise: *Les Ventes publiques de livres en France, 1630–1750. Répertoires des catalogues conservés à la Bibliothèque nationale*. Oxford, Voltaire Foundation, 1991. 156 p.

taire de sa bibliothèque de Rodosto (dans l'actuelle Turquie).³¹ Parmi les prélats, des évêques comme György Klimó, à Pécs,³² ou Ferenc Herzan, à Szombathely, ont également été lecteurs et vecteurs, dans leur diocèse, du jansénisme français.³³

Le transfert de la pensée janséniste en Europe centrale, dans tous les sens du terme – c'est-à-dire telle quelle, partiellement et/ou pour en faire une "adaptation locale" – ne pouvant être contesté, il semble légitime de s'interroger sur le mode de diffusion de ces idées. C'est dans ce but qu'a été menée la recherche d'exemplaires d'éditions Desprez dans les fonds de plusieurs bibliothèques : à Vienne, la bibliothèque nationale autrichienne (Österreichische Nationalbibliothek, ÖNB) ; à Budapest, la bibliothèque nationale hongroise (Országos Széchényi Könyvtár, OSZK) et la bibliothèque universitaire (Eötvös Loránd Tudományegyetem / Egyetemi Könyvtár, ELTE) ; à Prague, la bibliothèque nationale tchèque logée dans le Klementinum (Národní knihovna České republiky, NKP) et la bibliothèque du monastère de Strahov (Strahovská knihovna, SK). On pourra naturellement contester la représentativité de bibliothèques dites nationales, de même que l'absence regrettable de certaines institutions (telle la bibliothèque universitaire de Vienne), ou celle encore de bibliothèques ecclésiastiques, privées – princières ou religieuses³⁴ –, susceptibles de conserver des ouvrages jansénistes.³⁵ Il va sans dire que les résultats ici présentés ne sauraient être généralisés sans l'apport d'analyses complémentaires, mais se veulent plutôt les premiers fruits d'une enquête en cours. Le choix s'est porté sur des bibliothèques nationales non en tant que telles, mais pour des contraintes d'abord matérielles : en un temps limité, ces institutions conjuguèrent à la fois la richesse et la variété du fonds, une facilité d'accès appréciable (par rapport à des institutions "privées") et, dans le meilleur des cas, la mise à disposition de ressources électroniques facilitant les conditions de consultation des ouvrages (dans un souci, il faut l'avouer, de rentabilité de l'entreprise dans le

³¹ KÖPECZI, B.: *Le jansénisme de François II Rákóczi...*, 39.

³² HÖLVÉNYI, György: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn*. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus* [colloque, Wien, 1977]. Éd. Elisabeth KOVÁCS. Wien, Verl. für Geschichte und Politik, 1979. 93–100 ; sur ce point, 99.

³³ TÓTH, F.: *Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely...*, 189–196.

³⁴ L'intérêt incontestable des bibliothèques privées souffre malheureusement du fait qu'elles n'ont pas toujours été inventoriées et, lorsqu'elles l'ont été, elles ne sont aujourd'hui pas systématiquement conservées en un seul dépôt, ce qui rend la consultation de leurs ouvrages malaisée. Jusqu'à présent ont été consultés, parmi les inventaires disponibles, celui de la bibliothèque du prince Rákóczi par ZOLNAI, Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 27 p. ; pour Szombathely et la bibliothèque de l'évêque Herzan, le mémoire de ORAVECZ, Mónika: *Les Livres de langue française de la bibliothèque diocésaine de Szombathely* [mém. de fin d'études dactylographié]. Szombathely, 1994. 173 p. ainsi que l'inventaire réalisé par NAGY, Rezsőné-GÉFIN, Mária: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai*. Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1934. 96 p. L'enquête se poursuit.

³⁵ On peut par exemple s'attendre à trouver un grand nombre d'éditions jansénistes dans les bibliothèques de leurs principaux contradicteurs, les Jésuites.

temps imparti). La qualité de la production de Guillaume Desprez, que l'on a pu qualifier à bon droit de "libraire de Port-Royal", couvre assez bien l'ensemble du spectre des ouvrages dits jansénistes : on y retrouve les écrits d'Antoine Arnauld, de Pierre Nicole (ouvrages de morale et écrits plus polémiques), les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament dans la traduction de Le Maistre de Sacy, des éditions de saint Augustin ou de saint Fulgence, les traités mathématiques comme philosophiques de Pascal, etc. S'attacher à repérer ces éditions en particulier n'a donc rien de hasardeux.

Des examens de bibliographie matérielle menés en bonne et due forme accordent une attention particulière à la description des marques de provenance portées par les ouvrages : marques de possession externes – telles les reliures aux armes –, ou internes comme les ex-libris, les dédicaces, les simples notes manuscrites, etc. Toutefois, il est absolument impératif d'en faire une interprétation raisonnée, sous peine de prêter le flanc à une critique méthodologique pleinement justifiée. À cet égard, il n'est pas inutile de rappeler certains points qui, tout évidents qu'ils paraissent, n'en sont parfois que plus vite oubliés. D'abord, le possesseur d'un ouvrage n'est pas toujours identifiable, faute de quelque marque de provenance que ce soit (et c'est très souvent le cas) ; quand il l'est, il n'est pas toujours, loin s'en faut, connu (qu'il s'agisse d'un particulier ou d'une collectivité). Ensuite, posséder un livre ne signifie pas nécessairement l'avoir lu. Enfin, en matière de littérature polémique, comme c'est le cas ici pour les ouvrages jansénistes, on peut être détenteur d'un livre pour deux raisons diamétralement différentes, à savoir l'adhésion, ou au contraire le désaccord avec le contenu. (Dans ce dernier cas, connaître les arguments de l'adversaire permet de mieux le combattre, comme on peut s'y attendre de la part des Jésuites.) La bibliothèque "contemporaine" comme institution, lieu de conservation et de consultation doué d'une histoire propre, par le fait qu'elle a pu acquérir et intégrer dans ses fonds des éditions effectivement du XVIIe siècle, mais à une époque bien ultérieure (et pour une durée parfois limitée), joue ici pleinement son rôle d'intermédiaire en facilitant l'accès à des ouvrages de consultation sinon beaucoup plus confidentielle.³⁶

Il s'agit donc avant tout d'examiner dans quelle mesure le livre, comme objet matériel, a pu être un vecteur de diffusion du jansénisme français en Europe centrale. Les voyages parisiens, voire les visites à Port-Royal de quelques nobles allemands, autrichiens, de Bohême ou de Hongrie, non plus que les séjours d'études des futurs hauts ecclésiastiques au Collegium Germanicum de Rome – à l'occasion desquels ils ont pu s'imprégner de la pensée augustinienne soit pour la faire leur, soit pour

³⁶ On peut citer comme exemple le cas français de la bibliothèque municipale de Lyon, dépositaire du fonds de la bibliothèque jésuite des Fontaines "seulement" jusqu'en 2049.

la combattre³⁷ –, ne sauraient expliquer à eux seuls la propagation et l'évolution des idées jansénistes dans les territoires d'Empire et les États héréditaires. Rares sont également, semble-t-il, les correspondances assidues entre les partisans français et étrangers, du moins sur les questions théologiques et politiques au cœur des controverses.³⁸ Car s'il est un correspondant actif et efficace pour relier les cercles jansénistes français, hollandais, allemands et autrichiens, organiser l'envoi massif d'ouvrages de la France vers l'étranger, et assurer la diffusion des *Nouvelles ecclésiastiques*, c'est bel et bien Gabriel Dupac de Bellegarde (1717–1789),³⁹ proche de l'Église d'Utrecht et éditeur scientifique de la prestigieuse édition in-quarto des œuvres d'Antoine Arnauld en quarante-trois tomes.⁴⁰ Enfin, une fois sur place, que ce soit en Autriche, en Bohême ou en Hongrie, comment et par qui les livres jansénistes peuvent-ils être transmis, et avec eux leur contenu ?

Les examens des exemplaires des éditions Desprez retrouvés dans les bibliothèques d'Europe centrale mettent en évidence plusieurs aires de réception de ces ouvrages. Les cercles du pouvoir constituent l'une d'entre elles, comme semblent le montrer plusieurs titres détenus par le prince Eugène de Savoie. Sa bibliothèque, rassemblant quelque quinze mille volumes aujourd'hui conservés à Vienne (ÖNB), s'est constituée par les achats successifs commandés par le prince à des agents à travers toute l'Europe. Reliés en maroquin de couleur différente selon leur contenu, les ouvrages les plus précieux portent en plus les armes du prince, reconnaissables à la croix de Savoie et à la chaîne de l'ordre de la Toison d'or.⁴¹ Parmi eux ont été retrouvées plusieurs "éditions Desprez", dont les œuvres de Fulgence,⁴² promoteur de l'augustinisme et très prisé pour cette raison des jansénistes, un traité d'Antoine Arnauld et/ou Pierre Nicole,⁴³ un traité de morale,⁴⁴ ainsi qu'une contre-

³⁷ L'influence italienne est largement mise en avant par HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, Verl. der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977. VIII–451 p. Sur le passage du jansénisme autrichien à l'*Aufklärung*, voir HERSCHE, P.: *Les jansénistes en Autriche et en Allemagne face à la Révolution*. In: *Jansénisme et Révolution* [colloque, Versailles, 1989 ; *Chroniques de Port-Royal*, n° 39, 1990]. Éd. Société des amis de Port-Royal, Paris, Bibliothèque Mazarine, 1990. 253–268.

³⁸ PRÉCLIN, Edmond: *L'influence du jansénisme français à l'étranger*. = *Revue historique*, n° 182, 1938. 24–71. E. Préclin cite l'exemple du chanoine régulier Eusèbe Amort, jeune prêtre et professeur du monastère haut-bavarois de Polling (à l'est de l'Ammer Bach et au sud-ouest du Würmseel), qui commença une correspondance avec le père Le Courayer, bibliothécaire de Sainte-Geneviève (31).

³⁹ HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich...*, 232–234.

⁴⁰ *Œuvres de messire Antoine Arnauld [...]*. Paris-Lausanne, S. d'Arnay, 1775–1783. 43 t., 4°.

⁴¹ Les ouvrages de la bibliothèque d'Eugène de Savoie sont immédiatement identifiables, qu'ils soient ou non reliés aux armes du prince, car ils portent tous en tête de leur cote les initiales "BE", pour Bibliotheca Eugeniana.

⁴² FULGENCE: *Opera, quæ sunt publici juris, omnia [...]*. Paris, G. Desprez, 1684. 4° (ÖNB, BE.1.M.18).

⁴³ *Le Renversement de la morale de Jesus-Christ par les erreurs des calvinistes [...]*. Paris, G. Desprez, 1672. 4° (ÖNB, BE.2.L.25).

façon de la première édition des *Pensées* de Pascal.⁴⁵ À un niveau différent, les ordres religieux se montrent naturellement sensibles à la littérature janséniste (outre le fait que devrait être certainement conservé un grand nombre des éditions recherchées dans des bibliothèques jésuites). On peut citer, à titre d'exemple, les augustins du couvent Sainte-Catherine de Prague, détenteurs des œuvres de saint Fulgence déjà rencontrées,⁴⁶ ou encore des oratoriens lecteurs des traités physiques et mathématiques de Pascal,⁴⁷ conformément à leurs préoccupations scientifiques. À un autre niveau de la hiérarchie ecclésiastique, on retrouve des ouvrages jansénistes jusque dans les bibliothèques diocésaines : ainsi en Hongrie, à Szombathely, une bible de la traduction de Le Maistre de Sacy, mais plus tardive, sortie des presses de Guillaume Desprez fils en 1724.⁴⁸ De façon semblable, la bibliothèque diocésaine de Pécs semble conserver une importante collection d'éditions jansénistes françaises originales, qui devront être examinées prochainement pour être identifiées.⁴⁹ Une quatrième sphère de rayonnement, plus diffuse, se révèle enfin, celle de princes en marge des réseaux de pouvoir, mais qui se veulent dans leur entourage les promoteurs des idées et principes jansénistes. À l'instar des fonds diocésains, ces bibliothèques princières, parfois conservées intactes, restent encore à explorer dans le détail pour en identifier les éditions. L'inventaire des livres de Ferenc II Rákóczi, malheureusement ancien, laisse espérer des résultats non négligeables. Le tiers de sa bibliothèque est constitué par de la littérature janséniste (environ quatre-vingt-dix ouvrages), comme par exemple deux traités de Pierre Nicole ou une collection de livres de la Bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy, ainsi que quelques autres éditions susceptibles d'être sorties des presses de Guillaume Desprez.⁵⁰ Qu'ils soient religieux ou laïcs, les milieux touchés en premier lieu par le jansénisme sont lettrés, car le livre semble bel et bien constituer un vecteur important de la diffusion de ces idées politico-religieuses. Il est également notable que, si les sphères de pouvoir (civil comme ecclésiastique) sont d'abord séduites par l'aspect politique, "gallican" du mouvement, refusant de se plier au centralisme romain, les autres princes, de leur côté, mettent plutôt l'accent sur la piété intériorisée et la morale rigoureuse telles qu'elles sont prônées par les jansénistes.

⁴⁴ ESPRIT, Jacques: *La Fausseté des vertus humaines* [...]. Paris, G. Desprez, 1678. 2 vol., 12° (ÖNB, BE.3.T.46-47).

⁴⁵ PASCAL, Blaise: *Pensées de M. Pascal sur la religion* [...]. Paris, G. Desprez [sic], 1670. 12° (ÖNB, BE.1.X.31).

⁴⁶ FULGENCE: *Opera, quæ sunt publici juris, omnia* [...]. Paris, G. Desprez, 1684. 4° (NKP, 29.G.6).

⁴⁷ PASCAL, Blaise: *Traitez de l'équilibre des liqueurs* [...]. Paris, G. Desprez [contrefaçon ?], 1663. 12° (ÖNB, 72.M.96).

⁴⁸ ORAVECZ, M.: *Les Livres de langue française*..., 30.

⁴⁹ HÖLVÉNYI, G.: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn*..., 99.

⁵⁰ ZOLNAI, B.: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*..., 23-25.

Un signe supplémentaire du succès du jansénisme en Europe centrale est probablement la large diffusion des contrefaçons dans ces régions. Un exemple particulièrement édifiant est l'abondance, dans toutes les bibliothèques explorées, des éditions des livres de la Bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy, mais surtout dans leur forme contrefaite, à savoir en format 12°, œuvres vraisemblablement d'officines de Bruxelles ou d'Amsterdam. Dans le cas précis de la Bible, cela tendrait à confirmer l'hypothèse selon laquelle, la demande étant bien supérieure à l'offre, l'imprimeur Guillaume Desprez – officiellement seul détenteur du privilège d'impression des traductions bibliques de Sacy par contrat passé avec son exécuteur testamentaire⁵¹ –, ne peut se prémunir contre une contrefaçon d'une telle ampleur. L'absence jusqu'ici constatée de toute tentative de poursuite en justice des contrefacteurs vient conforter cette idée, car Desprez est d'ordinaire plutôt procédurier. On ne saurait avancer l'argument de l'inefficacité de toute poursuite entamée contre des libraires et/ou imprimeurs non régnicoles, car plusieurs réseaux de gens du livre entre la France et les Pays-Bas se sont vus condamnés en justice sur la requête de Desprez lui-même.⁵² Voire, ce dernier est loin d'être désarmé face à ses confrères étrangers, puisqu'il va même jusqu'à leur faire appel pour s'associer dans des entreprises d'impressions.⁵³

Enfin, une autre des conséquences évidentes du succès de la littérature janséniste en Europe centrale est, après la diffusion des éditions originales accessibles à un public encore assez limité, le développement des traductions de ces œuvres en langue vernaculaire. Précurseur en la matière, le comte Šporck fait d'abord imprimer les traductions d'œuvres jansénistes (réalisées par sa fille) dans son imprimerie de Lysá-nad-Labem, avant de se faire auteur lui-même d'ouvrages d'inspiration janséniste. Que ce soit en Allemagne⁵⁴ ou en Autriche⁵⁵ dès les années 1760, ou une décennie plus tard en Hongrie,⁵⁶ la littérature janséniste fait tourner

⁵¹ AN, MC, étude LXXVI, liasse 83, 7 p. : contrat passé entre G. Desprez et Jean Issaly pour la cession des privilèges d'impression-édition de la "Bible de Sacy" (9 mars 1684).

⁵² À titre d'exemple, on peut citer, au début du XVIIIe siècle, l'affaire opposant G. Desprez à François Godard, libraire de Reims, pour l'édition – qualifiée par Desprez de contrefaçon – d'une bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy en 4 volumes, 2°, imprimée à Liège et Luxembourg. Voir à ce sujet BNF, ms. fr. 22071, pièce 199, 2°, 14 p. : « Mémoire, pour servir au procès qui est à juger entre Guillaume Desprez, imprimeur et libraire ordinaire du Roy : et François Godard, libraire à Reims ; Christophe Ballard, imprimeur à Paris ; & autres » [novembre 1702].

⁵³ C'est le cas en 1707, avec l'imprimeur d'Amsterdam Jean-Louis de Lorme, pour l'édition d'une bible française (dans la traduction de Le Maistre de Sacy) en 8 volumes 18°. On en retrouve trace dans la correspondance de J.-L. de Lorme, éditée par VAN EEGHEN, Isabella Henriette: *De Amsterdamse Boekhandel 1680–1725. (T. I.), Jean Louis de Lorme en zijn copieboek*. Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1960. 179 p.

⁵⁴ DEINHARDT, W.: *Der Jansenismus in deutschen Landen...*, 106.

⁵⁵ HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich...*, 235.

⁵⁶ HÖLVÉNYI, G.: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn...*, 100.

les presses. En Autriche, à la fin du XVIIIe siècle, 60 % des œuvres jansénistes imprimées sont des traductions.⁵⁷ Cette production est assurée pour un quart au moins par le Viennois Trattner qui contribue ainsi, à sa manière, à la diffusion du livre janséniste d'origine française. À l'exception de Trassler, établi à Brno en Moravie, tous les autres éditeurs jansénistes sont à Vienne, comme Hörling, en charge, à partir de 1785, des *Wiener Kirchenzeitungen* (*Nouvelles ecclésiastiques de Vienne*).⁵⁸ Et si les auteurs du jansénisme presque contemporain font plus largement recette que leurs prédécesseurs du XVIIe siècle, Pierre Nicole et ses *Essais de morale* connaissent encore un franc succès, notamment dans les rangs du clergé non épiscopal et d'une certaine bourgeoisie, soucieuse de pratiquer une religiosité respectable et sans excès.⁵⁹

Dans l'attente d'examens plus nombreux, nous nous garderons bien de prêter au livre janséniste français une influence supérieure à celle qu'il a pu réellement avoir sur la diffusion des idées du mouvement en Europe centrale à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle. Ce serait négliger deux autres "filiales" essentielles de propagation de cette pensée, passant par les Pays-Bas et l'Italie. L'influence des premiers se manifeste déjà, mêlée au réseau français, dans la circulation des contrefaçons, à laquelle il faut ajouter le rôle important de l'Église d'Utrecht. Et c'est encore à Louvain que Nicolas de Hontheim, *alias* Febronius, s'imprègne de la doctrine du canoniste janséniste Van Espen.⁶⁰ Attaché également au principe français du gallicanisme, il se prononce pour une restriction du pouvoir pontifical tendant vers l'épiscopalisme, dans son traité controversé *De statu Ecclesiæ et legitima potestate Romani Pontificis* (1763), formant le projet d'une Église impériale autonome non hostile à la réunion des confessions et rappelant, par certains aspects, le joséphisme.⁶¹

Quant à l'Italie, elle reste, par le rôle central de Rome dans la formation des évêques réformateurs de l'Empire, un lieu d'étape incontournable, où ceux-ci ont pu prendre connaissance des idées jansénistes. C'est en effet au Collegium Germanicum que s'est infiltré le courant de la sana dottrina prônée par Muratori, partisan d'un retour aux véritables sources du christianisme, à l'Écriture et aux Pères de l'Église, tendance qui n'est pas sans rappeler certains des principes mis en avant par les partisans de l'augustinisme.

Il ne fait cependant pas de doute que, à défaut de véritables relations entretenues entre l'Europe centrale et la France, le livre, cet objet imprimé, constitue une excellente "introduction" au jansénisme français, réservée cependant à une

⁵⁷ HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich...*, 235.

⁵⁸ BÉRENGER, J.: *Histoire de l'empire des Habsbourg...*, 477.

⁵⁹ PIRICH, G.: *Franz Giftschütz (1748-1788)...*, 72.

⁶⁰ *Deutsche biographische Enzyklopädie (DBE)*. Vol. V. München, K. G. Saur, 1997. 169.

⁶¹ LEBEAU, Christine: *Les livres interdits...*, 254.

élite lettrée – incarnée par la noblesse, proche du pouvoir ou non, et les prélats. Introduceur d'idées politiques et religieuses nouvelles, dans des régions où se propagent à la fois la Réforme catholique, soucieuse de bannir les excès d'une religiosité trop baroque, et un mouvement d'opposition forte au centralisme romain, le jansénisme inspire tant le pouvoir civil que religieux dans leur volonté réformatrice, sous les règnes de Marie-Thérèse et Joseph II.

JULIETTE GUILBAUD

**A janzenista eszmék térhódítása Közép-Európában a XVII–XVIII. században
a francia könyvek segítségével**

Az eszmetörténethez szorosan kapcsolódó egyéb kutatási területek, társadalom, kultúra, politika, vallás éppúgy, mint a különböző nemzeti történelmek idetartozó fejezetei, hatalmas, mindedig kihasználatlan lehetőségeket rejtene a történeti vizsgálódás számára.

A tanulmány a francia janzenizmus szinte „hivatalos” nyomdásza, könyvkiadója, Guillaume Desprez tevékenységének bemutatásával, egyúttal a janzenista eszmék terjedésének lehetőségeiről is szól.

Desprez munkásságát több oldalról lehet és kell megközelíteni. A nyomdatermékek összeírása, katalógizálása, a könyvjegyzékek és leltárak felkutatása, bemutatása éppúgy, mint a Desprez műhelyben megjelent művek meglétének vizsgálata különböző könyvtárak állományában, kiváló áttekintést ad az eszmetörténet, a politikatörténet és a nyomda- és könyvtörténet összefüggéseiről. A vizsgálódás kiterjed az Osztrák Nemzeti Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár valamint a prágai Národní knihovna és a strahovi gyűjtemény állományára, így kísérve meg számba venni a janzenista eszmék terjedésének mértékét a Közép-Európa ebben az időben eljutó francia nyomtatványok segítségével.

KÖZLEMÉNYEK

Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Johann Heinrich Alsted könyvtáráról éppoly kevés adat áll rendelkezésünkre, mint Alsted egész életéről. A könyvtár magyarországi, erdélyi sorsával legutóbb Viskolcz Noémi foglalkozott a Johann Heinrich Bisterfeld-bibliográfiája és -könyvtár kapcsán.¹ Az 1629 őszén Bethlen Gábor meghívására, Alsteddel és M. Philipp Ludwig Piscatorral együtt Gyulafehérvárra érkezett Bisterfeld nem csupán a gyulafehérvári főiskola filozófia professzora volt, hanem Alsted Anna nevű lányának férje, akinek közvetlen köze lehetett Alsted könyvtárához és annak utóéletéhez.

Megbízható források hiányában a könyvtárra vonatkozó eddigi kutatások eredményei a következőkben összegezhetők:

1. Alstednek Herbornban, ahonnan Erdélybe indult, saját könyvtára volt. Ehhez tartozott az a könyvtárrész, amelyet apósától, az 1620 októberében elhunyt herborni nyomdásztól, Christoph Corsinustól örökölt végrendeleti úton. Az Alsted-könyvtár egyik fennmaradt kötetét ma is Herbornban őrzik.² Ez Paulus Scalichius *Satirae philosophicae sive miscellaneorum tomus primus* (Königsberg 1563) című műve, amelyben Alsted 1613-ban kelt autográf tulajdonosi bejegyzése olvasható: „Liber hic dono missus e[st] ex Poloniâ. Johan. Henr. Alstedius anno 1613.”³ A bejegyzés fő jellegzetessége, hogy két részből áll. Alsted először azt rögzítette, hogy a kötetet Lengyelországból kapta. Ezt követően latin alakjukból rövidített keresztnévei után – ugyancsak latinos formában – jegyezte be családnevét, végül rögzítette a könyvtárba kerülés évét. A XVI. századi hermetikus érdeklődésű tudományos kalandor, a magát horvát létére a hunok grófjának valló kabalista, Raimund Lull nézeteit követő Scalichius (Scaligius, Scaliger, Likai Skalich Pál, Skalics Pál) neve megtalálható a Viskolcz által közölt, 1688 körülre datált, a nagyszebeni Bisterfeld-hagyatékban őrzött 247 tételes katalógusban, a névhez azonban nem kapcsolódik cím, így a mű azonosíthatatlan.⁴

2. Alsted autográf tulajdonosi bejegyzésével a bécsi Egyetemi Könyvtárban is őriznek egy kötetet. A negyedréti alakú kolligátum mindhárom tagja Frankfurtban, Lukas Jennis nyomdájában látott

¹ VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia – A Bisterfeld-könyvtár.* Bp.–Szeged, 2003. Scriptum Rt. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI/. Alstedről vö. még: KVACSALA, Johann: *Johann Heinrich Alstedt.* = Ungarische Revue (9.) 1889. 628–642.; EVANS, R. T. W.: *Alsted és Erdély.* = Korunk (32.) 1973. 1908–1916.

² Theologisches Seminar, Herborn; jelzete: AB 3488. – A kötetet leírta HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted's Relation with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia.* = Acta Comeniana (12.) 1997. 13–35, itt: 30–31.

³ HOTSON: *i. m.* (2. jegyzet) 31, 84. jegyzet.

⁴ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78, 110, 158, 222, 223.

nyomdafestéket.⁵ A kolligátum első tagja a tübingeni Christoph Besold által kiadott, Johann Tauler neve alatt megjelentetett ál-tauleri mű, a *Nachfolgung des Armen Lebens Christi* (1621).⁶ E kolligátumtag őrzi az 1994-ben, Ulrich Bubenheimer által kiegészítve közölt bejegyzést a következő formában: „[Johann] H[einrich] Alsted, [Theologieprofessor in Herborn], 1624”.⁷ A bejegyzés fő jellegzetessége Alsted vezetéknevének a német nyelvű könyvhöz illeszkedő németes alakja. Szerkezete megegyezik a herborni bejegyzés második részével: a rövidített formában rögzített keresztnév után a családnevet a beszerzési év követi.

3. Alsted végrendeletét Kruppa Tamás azonosította a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtárában. A Kemény József hagyatékában megőrzött végrendelet könyvtárra vonatkozó része rövid és sommás: „Libri mei manuscripti omnes combaruntur [!] utpote inelaborati”,⁸ azaz, Alsted élete végén úgy döntött, hogy könyvtárát és kézíratos szellemi hagyatékát meg kell semmisíteni.

4. Beke Antal 1894-ben kiadta Geleji Katona István Rákóczi Györgyhöz intézett levelét, amelyben szemtanúként írt Alsted haláláról.⁹ A levélből megtudjuk, hogy egyrészt Alsted „[...] a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük [...]”, másrészt, amikor Alsted a kérés végrehajtását veszélyben érezte, előhozattatta egyik „nagy testes munkáját”, azt saját kezével feldarabolta és „[...] az árnyék székben vettette [...]”. Onnan egy mendicánsal kivették a megcsúfolt kötetet, s Alsted felesége kérésére átadták Alsted vője „[...] Bisterfeldius [...] ő kglme kezéhez [...]”. Geleji Katona szerint Alsted rájött, hogy a szétszabdalt kötetet megmentették, „[...] és azt mondta, hogy megveri a gyermeket a ki kivőtte [...]”. A haldokló eszerint értelme teljes birtokában kívánta megsemmisíteni kézíratait, környezete azonban – Alsted akarataival szembehelyezkedve – a feleség döntésének megfelelően Bisterfeldre bízta a művek védelmét.

Viskolcz Noémi Alsted könyvtárára vonatkozó hipotézisei a következőkben foglalhatók össze:

1. Alsted herborni könyvtárát vagy annak egy részét magával vihette Erdélybe.¹⁰

2. Amikor útban Erdély felé kirabolták, könyveket is elrabolhattak tőle vagy ő maga kényszerülhetett arra, hogy könyvet adjon el. Talán ezzel áll összefüggésben a bécsi Egyetemi Könyvtárban található, Alsted tulajdonából származó kötet.¹¹

3. A korabeli tudós könyvtárak méreteinek ismeretében Alsted könyvtára „akár több ezer kötetre is rúghatott”.¹²

4. „Szinte biztosra vehetjük, hogy sem a kéziratokat, sem a könyveket nem vetették tűzre Alsted akarata szerint, hanem megmaradtak a feleségnél.”¹³

5. A kérdésre, mi lett Alsted könyvtárával halála után, több feltételes válasz is megfogalmazódott.

a) Együtt maradt a könyvtár,¹⁴ s azt Alsted felesége visszavitte magával Herbornba 1647 őszén.¹⁵

⁵ Vö. VISKOLCZ Noémi: *Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból*. In: *Művelődési törekvések a kora újkorban, Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére*. Szerk. ÖTVÖS Péter, BALÁZS Mihály [...], Szeged, 1997. 639–655, itt: 643.

⁶ Jelzete a bécsi Egyetemi Könyvtárban: I 178.570.

⁷ BUBENHEIMER, Ulrich: *Schwarzer Buchmarkt in Tübingen und Frankfurt. Zur Rezeption non-konformer Literatur in der Vorgeschichte des Pietismus*. = Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte (13.) 1994. 149–163, itt: 155, 15. jegyzet.

⁸ A szövegrészről közli VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 77, 22. jegyzet.

⁹ *Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz*. Közli BEKE Antal. = Irodalomtörténeti Közlemények (4.) 1894. 336–346, itt: 338.

¹⁰ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78.

¹¹ VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78–79.

¹² VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 79.

¹³ VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78.

¹⁴ VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 79–80.

¹⁵ VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78.

b) A könyvtár Alsted fiáé lett, aki megtartotta magának Erdélyben.¹⁶ c) Alsted végrendelete szerint ingóságait és ingatlanait három gyermeke között osztották fel. Lehetséges, hogy könyvei is erre a sorsra jutottak.¹⁷

A hipotéziseket továbbgondolva a fentiekhez hozzátehetjük egyrészt azt, ha Alsted könyvtárát apósa, Christoph Corsinus példája nyomán és a végrendelet egyéb ingóságokra és az ingatlanokra vonatkozó részét követve felosztották gyermekei között, egyharmadrész Anna Alsted férjéé, Johann Heinrich Bisterfeldé lett, s bekerült az ő könyvtárába. Másrészt valószínű, hogy Alsted felesége már férje halála előtt kivételes szerepet szánt Bisterfeldnek a könyvtárral kapcsolatban, különben nem kívánta volna, hogy a haldokló férj által feldarabolt és megcsúfolt kötetet átadják neki. Ez utóbbi, a szemtanú Geleji Katona által rögzített körülmény azt is jelentheti, hogy Alsted felesége – nem kívánva teljesíteni férje könyvtárra vonatkozó végakarátát – fenntartotta magának a rendelkezés jogát, s talán az egész könyvtárat Bisterfeldnek szánta.

Viskolcz Noémivel¹⁸ egyetértve úgy vélem, az Alsted- és a Bisterfeld-könyvtárak sorsának valamikor találkoznia kellett Erdélyben. Ezért érdemes röviden azt is összegezni, mit lehet tudni Bisterfeld könyvtáráról.

1. Bisterfeld végrendeletét Zimmermann Ferenc tette közzé a *Történelmi Tár* 1893-as évfolyamában.¹⁹ A végakarát utolsó, családra vonatkozó pontja foglalkozik a könyvtárral. Ennek értelmében Bisterfeld egész könyvtárát a még gondoskodásra szoruló kislányának szánta. Lánya halála esetére úgy rendelkezett, a könyvtár legyen a gyulafehérvári kollégiumé azzal a megszorítással, hogy Erdélyben élő unokaöccse, Peter Wiederstein szabadon válogathasson a könyvek közül a saját könyvtára számára. Ebben az esetben Wiederstein rendelkezik Bisterfeld műveinek kiadási jogával is. Bisterfeld halála évében (1655) meghalt lánya is, így a könyvtár egységét minden valószínűség szerint megbontották. Ismeretes, hogy a gyulafehérvári főiskolai könyvtárba került Bisterfeld-könyvtár néhány kötete nem pusztult el az 1658. évi tatárdúláskor, ezeket a főiskolai könyvtár maradványával együtt a nagyenyedi kollégium őrizte meg.²⁰

2. A nagyszebeni Városi Levéltár Bisterfeld-hagyatékában Bisterfeld autográf kéziratain kívül fennmaradtak másoktól, így Peter Wiedersteintől, a Bisterfeld-könyvtár egyik örökösétől származó iratok is. Lehetséges, hogy a Viskolcz által innen közölt és elemzett két könyvjegyzék egyike, a *Consignatio exemplarium A[nno] 1655. die 3. M.* című²¹ valóban a Bisterfeld halála után nála maradt tankönyveket vette számba. A másik, cím nélküli könyvlista a 247. tétel után megszakad, tartalma alapján 1688 körül keletkezett,²² s nagy valószínűséggel valamiképpen ugyancsak kapcsolatban állhatott Bisterfeld egykori könyvtárával. Feltételezhető, hogy a szűkszavú, meglehetősen gondatlanul készült, esetleg be sem fejezett, nem könyvkatalógus jellegű töredék-irat Peter Wiederstein vagy örököse könyveit vette²³ számba, s benne – egyelőre leválaszthatatlanul – ott vannak a Bisterfeld könyvtárából Wiederstein tulajdonába átszármazott kötetek is.

¹⁶ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78.

¹⁷ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 79.

¹⁸ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 127.

¹⁹ ZIMMERMANN Ferencz: *Bisterfeld végrendelete*. = *Történelmi Tár* [1892.] 1893. 171–175.

²⁰ HERPEI János: *Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?* = *Magyar Könyvszemle* (77.) 1961. 170–172; VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképe*. In: *Uő.: Az enyedi kohó*. Bp. 1986. 377.

²¹ VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. = *Magyar Könyvszemle* (118.) 2002. 249–271, itt: 268–271.

²² VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 72, 126–127.

²³ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 129–171.

3. Michael Halicius 1674-ben készült, 1994-ben kiadott könyvjegyzékében²⁴ több, egyelőre ismeretlen forrásból származó Bisterfeld-, Alsted- és Piscator-kézirat, valamint Alsted-nyomtatvány leírása található. A Bisterfeld-kéziratok valószínűleg Bisterfeld könyvtárából kerültek ismeretlen módon Haliciushoz, s amint azt Viskolcz sem zárja ki,²⁵ a kéziratokon kívül Halicius ugyanebből könyvtárból talán szerzett nyomtatványokat is.

Hajós József adatokkal nem igazolt megállapításai nyomán Viskolcz azt is feltételezi, hogy Alsted kéziratai és nagy számú, elsősorban 1610–1630 között megjelent művei valamelyik erdélyi német professzor hagyatékából juthattak Haliciushoz.²⁶ Másrészt úgy véli, valamiképpen Haliciushoz kötődhet Alsted könyvtárának a sorsa is.²⁷ Az 1643-ban született Halicius – aki Bisterfeld tanítványa volt – 1674-ben végleg elköltözött Erdélyből. Hajós adatokat és könyvtári jelzeteket mellőző megállapításai²⁸ ellenére ma az ő könyvtárának sorsa is ismeretlen. Halicius könyvjegyzéke ugyanakkor azt bizonyítja, bárki vagy bárkik örökölték is Alsted könyvtárát, az a Bisterfeld halála utáni és az 1674-et megelőző években kezdett el szétszóródni. A továbbiakban először bemutatom az Alsted-könyvtár most előkerült harmadik kötetét, majd ennek segítségével összegezem a könyvtárra vonatkozó újabb ismereteket.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára értékes metszetekkel díszített könyveket őrző különgyűjteményében, az úgynevezett Metszetszoba tárban M 434 (R 902048) jelzettel 1953-ban vették állományba Robert Fludd *Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia designatum* című, Frankfurtban 1623-ban Erasmus Kempffer tipográfijában a „sumptibus Ioan. Theodor. Bry” megjegyzéssel kinyomtatott fólió alakú kötetet. A nyomtatvány nem tartozik az Egyetemi Könyvtár jezsuita korszakbeli XVI–XVIII. századi állományához; az Országos Széchényi Könyvtár 1953-ban főlös példányként adta át a pergamenbe kötött művet. Fludd művének e példányát a Széchényi Könyvtárban a 'B' növedéknaplóban 1953-ban a 810. számon vették állományba, s ott kapta a 307313 jelzetet is.²⁹

Az *Anatomiae amphitheatrum* Fludd életművének egyik jelentős kötete, a közelmúltban reprint kiadásban is napvilágot látott (forrás: http://www.astrologos.org/A_E/page_000163.htm-101k-). Az okkult filozófus és orvos misztikus, egykorúan divatos természettudományos módszerrel Vesalius anatómiai munkássága nyomán mutatta be az emberi testet, valamint a Teremtő, a természet, az ember és a művészet kapcsolatát. A Kempffer fametszetes nyomdászjelvényével ellátott és az 1623. augusztus 8-án elhunyt Johann Theodor Bry – saját maga által 1615-ben készített – derékképportréjával díszített kötethez rézmetszetes díszcímlap járul. A minden bizonnyal ugyancsak Johann Theodor Bry által metszett, szorosan a mű témájához illeszkedő lapon álló emberi alak látható, aki maga előtt tart egy nagyobb körben elrendezett három, ugyancsak kör alakú kisebb szöveges és három nagyobb képi ábrázolást, „Homo seu microcosmus admirabile horum subiectorum omnium receptaculum.” közös címfelirattal. A kör alakban elrendezett szövegek egy-egy mellettük lévő kép mondanivalóját és jeleit magyarázzák. A díszcímlapon több, különböző időben készített, tintával írt tulajdonosi bejegyzés található. (1. kép)

²⁴ Michael Halicius könyvjegyzéke 1674-ből. In: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család környezete [...] A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* S. a. rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 163./ 194–209.

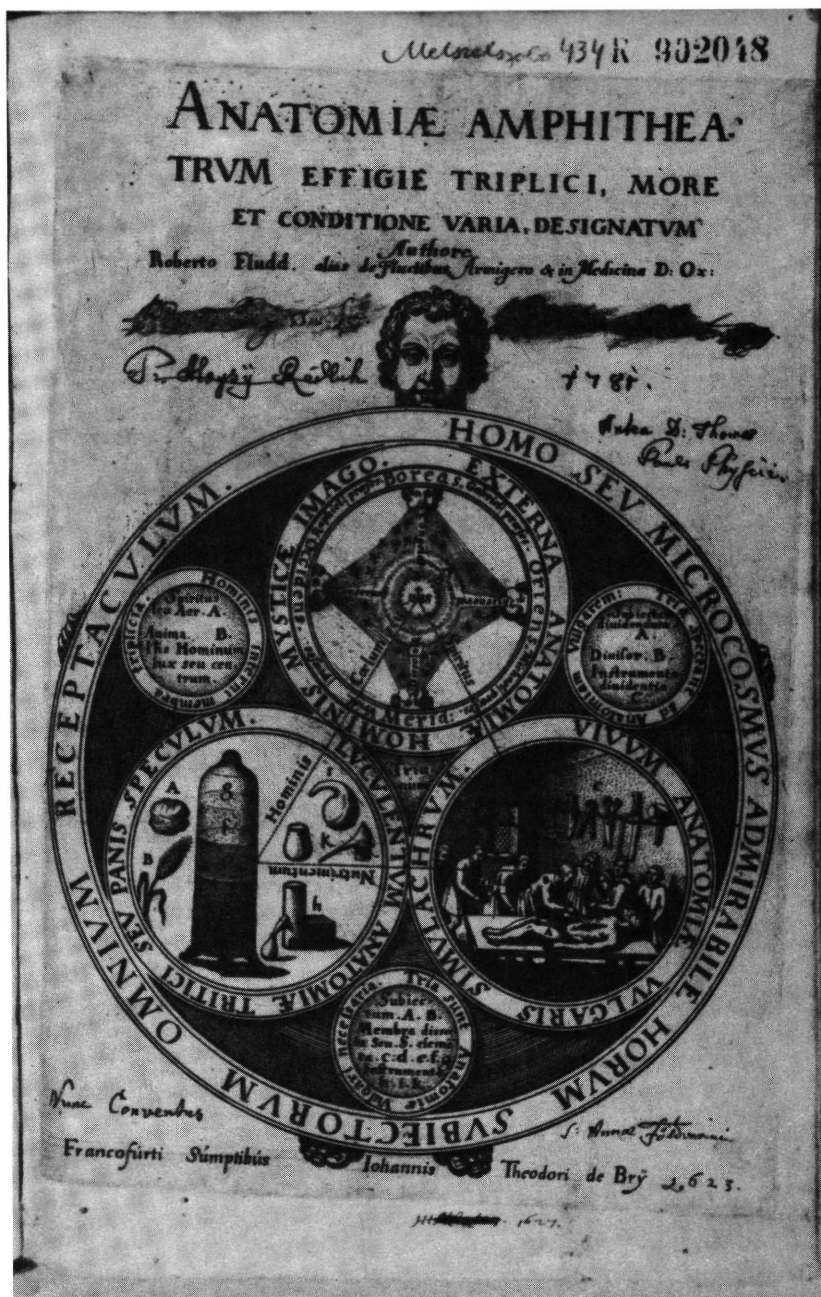
²⁵ VISKOLCZ: i. m. (1. jegyzet) 127.

²⁶ VISKOLCZ: i. m. (1. jegyzet) 76–77.

²⁷ VISKOLCZ: i. m. (1. jegyzet) 127.

²⁸ HAJÓS József: *Barangolás kolozsvári könyvtárakban.* Bukarest – Kolozsvár, 1999. 20, 158, 165.

²⁹ A kötet teljes terjedelme 332 lap és 1 rézmetszet (= díszcímlap), az utolsó oldal üres. Kollációja: []¹, A⁶-Z⁶, Aa⁶-Dd⁶, Ee⁴

1. Robert Fludd: Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditioe varia designatum. Frankfurt, 1623. E. Kempffer. Rézmetszetes díszcímleap a tulajdonosi bejegyzésekkel.

A díszcímlap felső harmadában az első tulajdonosi bejegyzést tintával besatírozták, áthúzogatták, s néhány helyen a papírlapot is átszakítva olvashatatlanná tették. Átvilágítás után mindössze az első nagy 'P' betű, később egy 'W', legvégül pedig a kétes olvasatú 'n. 789' ismerhető fel. A jelenleg '789'-nek tűnő számkombináció valószínűleg nem évre, hanem az egykori könyvtári elhelyezésre utal, s lehetséges, hogy a számjegyek elveszítették eredeti alakjukat az áthúzogatóskor.

A következő bejegyzés jól olvasható: „P. Aloysy Rédlich 1781.” A 'P.' a latin pater megfelelő nyelvtani alakú rövidítése lehet, az Aloysius pedig a XVIII. században katolikusoknál kedvelt keresztnév. A minden valószínűség szerint magyar katolikus egyházi személy nevét egyetlen vonallal húzták át.

Ez alatt egy különböző tulajdonosokat megnevező, egy kéztől származó, feltételezhetően XVIII. század végén keletkezett bejegyzés kezdete található, mely a rézmetszet alsó peremén ér véget: „Antea D: Thoma[?] Pauli Physcii. Nunc Conventus S: Annae Földvarini”. Azaz, a kötet a feltehetően világi tulajdonostól átkerült a dunaföldvári ferencesek Szent Anna konventjébe.³⁰

Végül a díszcímlap rézlemezének lenyomatán kívül, legalul a következő, középső részén erőteljesen áthúzott bejegyzés olvasható „J H Alstedius 1627.” A név más összetételű tintával íródott, mint a törlés, így fény felé fordítva nagyobb nehézség nélkül kiolvasható az 'Alstedius' névalak. (2. kép.) A bejegyzés szerkezete – név és az ezt követő évszám –, valamint a kezdőbetűvel rövidített kettős keresztnév és a latin kötet nyelvéhez illeszkedő latinos névalak megfelel a már ismertett herborni bejegyzésnek, s összhangban áll a bécsi Egyetemi Könyvtár kolligátumának első tagjának bejegyzésével is. A név rézmetszetes díszcímlapot kímélő elhelyezése könyvet szerető és kímélő tulajdonosra vall.

A tulajdonosi bejegyzés írásképe összevethető Alsted 1609. december 25-én Szenci Molnár Alberthez intézett autográf levelének aláírásával.³¹ (3. kép) A levél végén a rövidített kettős keresztnévvel, tárgyesetben álló névalírás ('Joan. Henr. Alstedium') írásképe azonos a Fludd-kötetben szereplőével, azaz a tulajdonosi bejegyzés autográfának tekinthető.

Mint tudjuk, Alsted jól ismerte a rózsakeresztes angol orvos, Robert Fludd műveit. Ezt bizonyítja többek között, hogy Fludd neve nem hiányzik az *Encyclopaedia* előszavából, az „[...] ante me fecisse videbam viros omni exceptione majores [...]”³² megjegyzést követő felsorolásból.³³ Az *Encyclopaedia* szerző és mű-felsorolásában egy másik Fludd-művel, a „Robertum Flud in Macrocosmo et Microcosmo”-ként feltüntetett, *Utriusque Cosmi majoris scilicet et minoris metaphysica atque technica historia* [...] cíművel találkozunk, amelynek egyik kiadását Alsted talán be is szerezte magának.³⁴

³⁰ Vö. KARÁCSONYI János: *Sz[en]t Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II.* Bp. 1923. Magyar Tudományos Akadémia, II. 367–368.

³¹ Az eredeti levél jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, K787/238; Közzölve: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Kiad., jegyz. DÉZSI Lajos. Bp. 1898. MTA, 332–334; vö. még, DÉZSI Lajos: *Szenci Molnár Albert (1574–1633).* Bp. 1897. Magyar Történelmi Társulat, 182; SZENTPÉTERI Márton: *Kálvinista zsoldár és az egyetemes reformáció. Alsted és Szenci Molnár levélváltása 1609-ben.* In: *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Szerk. SZENTPÉTERI Márton. Bp. 2001. Kijarat Kiadó, 277–301.

³² ALSTEDIUS, Johannes Henricus: *Encyclopaedia. I–VII.* Herborn, ²1630. Tom. I. „Johannis Henrici Alstedii Praefatio ad Lectorem benevolum”: (iij/v–):(iij/v).

³³ A névsor és a művek elemzéséhez l. BÀN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. Akadémiai Kiadó, 164–169.

³⁴ Az 1617-ben Oppenheimben megjelent kiadás az Eb 2r 13 jelzeten megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban is.

2. Robert Fludd: Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia designatum. Frankfurt, 1623. E. Kempfer. A díszcímleplap alsó része Alsted tintával részben eltakart tulajdonosi bejegyzésével.

magnum ma...
 Maferio quid ex ista otophala rolia praesagiant et quasi varicim
 legi sagandy est, ut actiones principis scinderet. Saluum magis
 nibi dicunt Dn. Joan. Jacob. Hasmaning, Dn. Papor et Dn. Corvinius
 quem Paris insulari amo. Paustiter vale, et ama
 Joan. Henr. Albedium Semper - Tuum
 qui scribibus hac tumultuare. Ad qd 1551. lps is farijs nati
 vjs servatoris nri Jesu Chri. 1577. 1578. 1579.
 Post scriptum. Velim scire, num r. H. iam ad umbilicum
 perduxerit grammaticam Hungaricam;
 itaque quod iam sine vas et huc et
 patria tua. Dicit te huc de forporem
 et incolentem vale. Amen!

3. Johann Heinrich Alsted levele Szenci Molnár Alberthez, 1609. december 25. Alsted névalírása a levél végén.

Az Alsted tulajdonosi bejegyzését őrző Fludd-kötet megtalálható a Peter Wiederstein nevéhez kötött 247 tételes könyvjegyzékben is, a 138. számon, „Rob(ert) Flud de triplici anatomia” alakban.³⁵ Ez a körülmény természetesen lehet véletlen egyezés, amely azonban önmagában is felhívja a figyelmet Fludd e művének ismeretére a gyulafehérvári főiskola tanárai körében. Az *Encyclopaedia* előszavában ajánlott szerzők közül néhány további név, így például Girolamo Cardano, Petrus Ramus és Clemens Timpler neve is megtalálható a nagyszebeni könyvjegyzékben.³⁶

A tulajdonosi bejegyzések áttekintése után az *Anatomiae amphitheatrum* bemutatott példányáról megállapítható, hogy első tulajdonosa Johann Heinrich Alsted volt. A mű négy évvel megjelenése után 1627-ben, valószínűleg vásárlás útján került Alsted tulajdonába. Ezt jelzi a körülmény, hogy a tulajdonosi bejegyzés nem utal ajándékozásra vagy adományozásra, mint a Herbornban őrzött kötet, s hogy szerkezete ugyanaz, mint a bécsi Egyetemi Könyvtár kötetének bejegyzése.

Alsted minden bizonnyal magával hozta Fludd művét Erdélybe, ahonnan egyelőre ismeretlen módon, több magyarországi egyházi, illetve világi tulajdonos kezén megfordulva, valamikor a XVIII. században lett a dunaföldvári ferenceseké. A kötetet a magyarországi szerzetesrendek 1951-es feloszlása után a megszüntetett szerzetesi könyvtárak állományával együtt beszállították az Országos Széchényi Könyvtárba, ahonnan fölös példányként átadták a budapesti Egyetemi Könyvtárnak.

Alsted könyvtárának Magyarországon elsőként előkerült kötete segít tisztázni a könyvtár történetének néhány bizonytalan pontját. Ezek a következők:

1. Alsted Herbornból kétséget kizáróan magával vitte Erdélybe könyvei egy részét, köztük az 1627-ben szerzett Fludd-féle anatómiát.

2. Az Erdély felé utazás során Alsted könyveinek egy része biztosan nem szenvedett semmiféle kárt. Ezt bizonyítja a Fludd-mű még restaurálatlan példánya, mely alig használt és viszonylag jó állapotban van.

3. Alsted könyvtára – végakarata ellenére – nem pusztult el.

4. Továbbra sem lehet biztosan tudni, mi lett Alsted könyvtárának sorsa, a hipotézisek közül azonban kizárható, hogy a könyvtár anyaga együtt maradt és hogy Alsted felesége a könyvtár egészét 1647-ben visszavitte volna Herbornba.

5. Úgy tűnik, szoros kapcsolat jött létre Alsted valamikori könyvtára és Johann Heinrich Bisterfeld, valamint Michael Halicius könyvtárai között. Ugyanakkor szinte bizonyosra vehető, hogy Alsted egykori könyvtárának jelentősebb töredékei a XVII. század végétől elkezdtek tovább szóródni. Kikerülhettek Erdélyből, s – mint a Fludd-mű példája mutatja – eljutottak a Dunántúlra is. Ez egyben felhívja a figyelmet arra, hogy szinte bárhol számítani lehet egy-egy újabb kötet előkerülésére.

KNAPP ÉVA

³⁵ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 152.

³⁶ VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 151, 161, 149, 150.

Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása.¹ A dunántúli, csömötei (Vas megye) kismemesi családból származó Orczy VIII. István (1669. IX.? – 1749. XII.12.) 1736-ban érdemei jutalmául megkapta ezer forintért Batthány Lajos, a nádor segítségével lealkudott taksáért a kívánt magyar bárói rangot.² A hozzá illő „anyagi hátteret” maga szerezte meg magának hol birtokvásárlással, hol cserével, de mindenképpen kemény munkával, mint ahogyan erről végrendeletében büszkén írta „...szegény legény voltam, mindent a magam törődésével szereztem, ...valami kevés jószágot a Nyáry familia jószágából acquiráltam, azt magam faradtságával szerzett készpénzen vettem és váltottam...”³ Részben igaza volt, mert a Bedeghi Nyáry családból származó feleségével, Petrovay Zsuzsannával (1690. XI. 6.–1737. IV. 2.) kapott hozomány gyakran csak birtokjogot jelentett; nagyságuk azonban már nézőpont kérdése és a gazdaságtörténet körébe tartozik. Orczy István többnyire hivatalaiban szerzett jövedelméből vásárolta vissza az elzálogosított javakat, de az is megtörtént, hogy váratlanul elhunyt sógorait temettette el cartabiancák vagy más egyéb birtokátadományozó irat fejében. Alországbíróként, a jászok és kunok kerületi kapitányaként, illetve Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánjaként megvolt hozzá mind hatalmi, mind pénzbeli lehetősége. Kortársai is tudtak birtokvásárlási hajlandóságáról, s amikor a Rákóczi család birtokában levő Tokaj-, Mád-, Tállya-porciók (tokaji borvidék egyes részeinek) eladása felvetődött, értesítették erről Orczy Istvánt is, a volt kuruc kapitányt. 1706. május 31-én még a Dunántúlon lakó szüleit kívánta meglátogatni a II. Rákóczi Ferenc kiállította szabadságos levél birtokában.⁴ Orczy a szabadságharcban való részvételekor is kapcsolatban állt Pálffy Jánossal, majd nyíltan is átállt a labancok oldalára. Jutalmul 1710-ben a kuruc Darvas Ferenc birtokait kapta meg. Hivatali pályája végén joggal mondhatta a fent idézett szavakat, hiszen fiára, Lőrincre (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) – leánya, III. Anna pénzben kapta meg jussát – már igen tekintélyes birtokot hagyott osztatlanul. Orczy Lőrinc is jól sáfárkodott az örökölt vagyonnal. Nyugodtan vásárolhatott porciókat a kölcsönbe adott pénz kamataiból, támogathatta a nála jelentkező írókat és törekvéseiket, élhetett verselési kedvtelésének, „irodalmárkodásának”. A későbbi korok által „conservativként” elkönyvelt Orczy Lőrinc különös tetteivel szembesülhettünk kutatásaink során: a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc nevében megfogalmazott „Recrudescunt”⁵ teljes, 1745. március 7-i dátummal készített fordításával.⁶ A családi levéltárban Orczy Lőrinc fiatalságáról és az abaúji főispánságát megelőző évekről kevés adat áll rendelkezésünkre. Tisztartójával, Püspöky Ferencsel váltott leveleiből tudjuk, nem nagy lelkesedéssel ugyan, de 1743–1744 februárjáig résztvett az ún. felső-sziléziai harcokban, majd hazatért és gazdálkodott.

¹ Az idézett dokumentumok lelőhelye többnyire a Magyar Országos Levéltár, P szekció, Orczy család levéltára 518–531, az. A továbbiakban MOL, P, név és csomó-és iratszám. A „Recrudescunt” esetében eltekintünk a szakirodalom részletes felsorolásától; megemlítjük SZALAY László: *Magyarország története*. Bp., 1858. VI. 140.; NÉGYESY László: *Rádai Ráday Pál munkái*. Bp., 1889.; *Rákóczi-Emlékkönyv I-II.*; KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása*. = It 1954.; *Magyarország története 1686–1790*. Szerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. MTA TT., Bp., 1989. a IV/1. kötetben V. fejezet: R. VÁRKONYI Ágnes: *Szabadságharc az állami önállóságért*. 173–202.

² MOL, P 519, Familiaris, 12. csomó, Orczy barones= Boy Nr.1–226.; Boy 41. A továbbiakban: BOy és szám.

³ MOL, P 1607, Kállay család, Rokon és idegen családok, 1.cs. 12.tétel, Orczy Lőrinc vagyoni ügyei.

⁴ BOy 6. Az Orczyak családi legendája szerint annyira hasonlított VIII. István a Nagyságos Fejedelemhez, hogy egy hétre az egri vár tömlöcébe zárták helyette.

⁵ 1. az 1. jegyzetet.

⁶ A fogalmazvány lelőhelye: mérete: ca. 42×30 cm; terjedelme:

1745 fontos a jász-kunok életében, mert a jász-kun „Redemptio” éve: Mária Terézia engedélyével lefizethették az 500 000 forint váltságdíjat régi kiváltságaik visszaszerzéséért.⁷ Kapcsolatba hozható a fordítás a „Redemptio”-val vagy véletlen egybeesésről van szó? Orczy Lőrinc 1753-ban a „vacans Jász és Kunsággy Kapitányságnak reám ruházása”-ért folyamodott Batthyány Lajos nádorhoz.⁸ 1756. október 6-án már a Jász-kun és Hajdú kerületek ezer lovasának parancsnoka⁹ és ez év decemberétől 1759 májusáig a jász-kunok kapitányaként vett részt a Hétéves háborúban.

A birtokvásárlási ügyleteket leszámítva, semmiféle utalást sem találtunk az általunk átnézett levéltári anyagban a Rákócziakra vonatkozóan. Ezért is keltettek nagy meglepetést a II. Rákóczi Ferenc fejedelem írásából készített fordítások. Nem kívánván más tudományokba kontárkodni, azzal a megjegyzéssel közöljük a szöveget, amely eredetileg az Orczy család archivumában volt,¹⁰ hogy valószínűleg a *Histoire des revolutions de Hongrie*¹¹ című kötetben latinul megjelent szöveget vagy azzal rokonítható másolatot használt, és bár a megértést nehezíti, mégis Orczy Lőrinc eredeti helyesírásában, írásmódjában, csupán a központozás esetenkénti modernizálásával. Úgy véljük, ha sem a hiányzó ékezeteket nem tesszük ki, sem egyéb emendálást nem viszünk véghez, jobban megőrizhető a szöveg eredetisége, illetve jobban érzékeltethető készítésének folyamata. A [] tett szöveg, megjegyzés a közreadóé; ... szöveg olvashatatlant.

„Die 7a Mar 1745.

Az¹² Egész Keresztény világ Fejedelmek, Birodalminak, nem különben mind nyajatoknak akár minő Tiszt miltóság felsőség, és hivatalbeli Statusoknak s' rendeknek.

Mi Felső vadászgy Rákoczy Ferencz Isten kegyelmiből Fejedelem az Romaj Szent Birodalomy herczeg. Saarossy Groff Munkacsy és Makoviczy Fejedelem Sárospatak Tokaj Regécz Ecsed Somlyó Lednicze Szerencs és Ónod Váraknak örökös Ura.

Örök emlékezetül. ~ ~

Megh ujulnak az Tekintetes¹³ Magyar Nemzetnek sebei, és annyszor mostoha gondviseléssel *haszontalanul*¹⁴ enyhítettett, Ország szabadságának sérelme minekutánna

⁷ 1702-ben I. Lipót eladta a három részből – a Jászságból, Kis-és Nagykunságból – álló Jászkun-területet a német lovagrendnek. 1714-ben záloggá alakították át. Eredetileg a nádor vezénylete alatt álltak, aki főkapitányuk és tulajdonosuk is volt; ez Orczy Lőrinc idejében, 1765-ig Batthyány Lajos (1696–1765) volt. Az önálló Jászkun-terület 1876-ban szűnt meg, amikor négy megye területébe osztották be.

⁸ MOL, P szekció 1314, Batthyány család, Missiles, Orczy Lőrinc levelei. Ez a második levél.

⁹ 1763. február 15-én lovas tábornoki rangban 1500 forinttal nyugdíjba vonult; ebben az évben fejeződött be a Hétéves háború.

¹⁰ Az itteni levéltár 1970-es megszűntekor kerültek a Budapestről elvitt dokumentumok Nagybányára. L. H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*. = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1., 74–80. (Előadás formájában: MTA ITI, XVIII. századi osztálya, 2001. április 18.)

¹¹ *Histoire des revolutions de Hogrie ou l' on donne une idée juste de son légitime Gouvernement, avec Les Memoires du Prince de Françoise Rakoczy sur la guerre de Hongrie, depuis 1703, jusqu' á sa fin. Et ceux du Comte Betlem Niklos[!] sur les Affaires de Transilvanie*. A La Haye, chez Jean Neaulme, 1739. Mi, a valaha a Csáky család, ma az Aradi Xenopol Könyvtár tulajdonában lévő francia–latin nyelvű, hat kötetes kiadványt forgattuk. Köszönöm a Könyvtár Igazgatójának és dolgozóinak a kutatómunkában nyújtott segítséget.

¹² Eredetileg más állhatott a határozott névelő helyén, ui. a kezdőbetű, a *M* jól olvasható.

¹³ Orczy saját kezűleg írta a margóra *+tündöklő*.

¹⁴ A dőlt betűs szót utólag toldotta be Orczy; az eredetileg írtakat: „sertődött.Ország szabadságának” áthúzta.

lassankint el lankadván¹⁵ az tagok, Auszriaj háznak iszonyu Birodalma alatt még egészes *ra...tok*¹⁶ végh és halalos ki menetele féltetik. Fegyverrel orvosoltatni ohajtoz.

Csudálkoznak sokaknak szivej, látván isméth az országhnak Új zendülésinak Ujságát. S' azonn Nemzethnek mely győzhetetlen dücsösséggel s' hivalkodó csendességgel annyi százados esztendőig virágovzván állott *már szoros következő esztendőkbenn*¹⁷ gyászos viszálkodásokkal bé borittatni, midőn az Világ csudállya, sokann Királyi Felség meg vetésirül többek nyughatatlan s' mindenkor Ujságot kivanók képében (tudatlanok az dolgokbann) hibássann vádoltatnak.

Adgyatok igaz bánatnak s' panaszoknak helyt s' megh nyitván hűséges szívnek rejtekit. S' kik vagj ideinn való rosszúl s' abussan elmében tünttetett¹⁸ vélekedésbül vagj az zabolátlan, különös versengéseknek szomjuságából másképpenn érzettetek midőn az igaz Fegyverkezésnek okait elől adjuk. Egijenes Birák legyetek.

El folynak százados esztendők, minekutánna Országlásra fel fuvalkodott kívánságébül, hálóbann kevervén az ország nagyajnak iramló kedvezésit, Királyi Méltóságnak hatalmát Auszriaj háztul *fel veteni*¹⁹ historiakbül hallottuk. *Altal menvén*²⁰ mind azonnaltal minden időeknek szerinn *reghi ország szabadságának*²¹ mindenkor csalárdul lest[?] attúl hányatni mind az Könyvek²² kedvezés nélkül mondgjak s' mind az Atyainknak reank maradott hiteles szava bizonyítja. Mi *kinszeritette*²³ Batoriaknak tündoklo familiáját az ház ellenn fejvert fogni. Mi ügjet vett fel Bettlenn az haza védelmezésiben. Bocskaj zendullesit mi ingerlette, mi ok mi dolog indította fel Rakocziakat, Tökölit, látta s' lattya az világ. Nincsen is csalárdság mely az országnak igaz nehezségeit Terheit felejtse. Legh főbb *oka*²⁴ olly és annyi támadásoknak oka az most is a' ki völtt az²⁵ Ország Törvényeinek nem tartasa mert mihelyt megh kostoltattvan²⁶ csalfaságokkal étetőjüket az austriacusok nemzetünköt *hóldulni*²⁷ erzették, titkos és naponkint terjedő *uralkodo*²⁸ szabadsággal lassú lépéssel olly gyálázatosságra tértenek hogj már Királyi Diplomáknak *épséginn egészegibenn részt csinál-*²⁹
tak. Czikkelei meg törvén valami teczenék szabadosnak cselekedetre állitván, már nem³⁰ palástolt, de az ország szabadságát meg fojtó tanácskozásoknak nyilván való jelet³¹ adnak. Innét *fogyván*, jaj fájdalom. Tundokló magjar vétü³² nemzetségek el fog-

¹⁵ A dőlt betűs szótag javítva, eredetileg „lankadván”.

¹⁶ A dőlt betűvel írt szó utólag lett a szöveg fölé beírva, és a helyhiány miatt nem jól olvasható.

¹⁷ A dőlt betűs szöveget a baldoldali margóra írta Orczy, + jellel utalva a betoldás helyére; a vastagon szedett dőlt betűs szót, a margói helyesbítésbe toldotta.

¹⁸ A dőlt betűs szöveget utólag toldotta be.

¹⁹ Eredetileg „adattatnak” állt a dőlt betűs szöveg helyett.

²⁰ A dőlt betűs szöveget a margóra írta a betoldást jelentő + jellel a „fellyebb nemvén[!]” helyett.

²¹ A dőlt betűs szöveg a margón olvasható az utólagos betoldás * jelével.

²² Vége az első oldalnak.

²³ „nyertette” helyett a dőlt betűs szót írta be Orczy.

²⁴ A dőlt betűs szó utólag betoldva; „volt és lesz most is” kihúzva.

²⁵ „el viselhetetlen” kihúzva.

²⁶ Eredetileg „kostoltattak”.

²⁷ „Szabidulni” áthúzva.

²⁸ A szövegben nem látszik jól, de úgy is vehető, hogy a szót részben törölte Orczy, ui. a dőlt betűs része olyan, mintha át lenne húzva: *uralkodo*, míg a következő sor kezdetén álló utolsó szótag jól olvasható.

²⁹ A dőlt betűvel szedett részt, megjelölve a margóra írta.

³⁰ „Titkonn de” kihúzva.

³¹ „is” kihúzva.

³² +*familiák* a margón olvasható.

laltatván erőszakosan jóságok, Tiszt méltóságok az osztály³³ nemzetül *el idegenitetven*,³⁴ szokatlan külső Törvényeknek ne hozása és szenvedhetetlen adozásoknak fel vetési, országnak arany szabadságát mely annyi százados esztendőig az³⁵ Király választásában³⁶ erejt epséges folyamattal *meg*³⁷ tartotta. Örökös jobbágyi sorssal ijesztessel reá hajtatván szolgálj monod meg v...relni Kinszeritettek és hogy ez³⁸ szabad uralkodások nagyobbra szabadossbann terjedgjen azonn nagj Kiralynak *Jerusalemi*³⁹ Andrásnak nagj Törvényit mely mind rendeknek fobb szabadságát, maid ez mostoha üdökig ...⁴⁰ tartottatta és nemzetnek örökös dűcsossegire bé foglallya ki is Törvények *Kaig*⁴¹ szegése alkalmazossagaval Kiraly ellen való fel kelest orokossen enged, különös urasagoknak kedvezesivel ország rendinek meg egyesulesivel gyalázatosann el rontottak és noha szabad választasonn s' Kiraly ellen valo szabad fel kelesen kivel mind egjébb ország törvényenek *szenitül való*⁴² meg tartására szabadossan kinszerites nélkül eskűvessel is igirték magokat, megh is szokatlan uttal mind haza törvényin, *ell... szalossann*⁴³ különbözes nélkül szabadon minden uttal moddal harczolok ellen méltán⁴⁴ s' igazán panaszolkodnak. Fájdalmas valóbann Mars iskolájabann nevelkedett nemzett, mely is vérel s'pénzel is meg nem irható munkával minden ellenségek ellen sok udokig Dicseretessenn az egész Kereszténység⁴⁵ védelmezte. Már hadi tisztességtül megh fosztatott, és azok *nem*⁴⁶ Kicsiny sérelmivel az magjar vitézkedő virtusnak ország világos Torvenyi ellenn, ugj mintt Condi.IV. Diplom Regij. Art 1. Anni 1658. Item Art. X.XI. anni 1608. item XXVIII.1659. olly Közönségessenn idegeneknek osztatik, hogj alig egj vagj két várnak gondviselése bizattassék magjarra és igj haza fiának *magá*⁴⁷ hazájábann idegenek *+kell lenni számkivetetnek*⁴⁸ s' külső igat huzni, eszt ki szenvedhesse, bár jajgatni s'siratni sorsunkat szabad vólna. Minde nek az Országbann zurzavarbann vannak. Birodalmomnak egész módgja meg újultt, s' az egész haza dolgajt akarattya szerint az Bécsy Tanácsok *hogy*⁴⁹ folytassa kívánnya, és az haza Nagjajnak s' Birájnak, *tanácsa*⁵⁰ ki akarattya ki záratvan, mind azok mellyek a' Köz jót nézik noha alabbirt[!] törvények tiltják ugjmintt. Cond. 3tia Diplom Regij. Art. IV.1681. 1655.XIV. 1659. rólunk nálunk nélkül el rendeli. Bizonyóság ebbenn csak minapi Karlovitz Békesség tétel is. Ezekenn felöl ki ne tudgja Aulica Camarának szabadosságát. Egig hatnak az sirások sok özvegyek s' árvák az orokos Felseget *hivják*⁵¹ boszú állónak. Irtózik az elme csak említésire is azonn Tyrannusy gondolattal koholtatott Neoaquistica Comissionak csak emlekezetre is, mely-

³³ Utólag betoldva.

³⁴ „el hozattvan” kihúзва.

³⁵ „szabad” áthúзва.

³⁶ „epsegit” kihúзва.

³⁷ Utólag írta a szöveg fölé Orczy.

³⁸ Eredetileg mást írt Orczy, a javítás miatt azonban nem olvasható.

³⁹ Más állott eredetileg, a javítás következtében olvashatatlan lett.

⁴⁰ Nem olvasható jól a szó; talán „iltenn”.

⁴¹ A dőlt betűs szó olvashatatlan.

⁴² A margón olvasható.

⁴³ A dőlt betűs rész tintafolt miatt nem olvasható.

⁴⁴ A 3. oldal kezdete.

⁴⁵ Az utolsó szótág eredetileg más volt, de Orczy átírása következtében olvashatatlanná vált.

⁴⁶ Vagy javított a szó, vagy Orczy tolla írt vastagon; nem dönthető el egyértelműen.

⁴⁷ A dőlt betűs szó többszörösen javított.

⁴⁸ Orczy nem döntötte el, melyik változat legyen a végleges.

⁴⁹ Utólag a szöveg fölé írva.

⁵⁰ Az első szótág erősen javított.

⁵¹ A toll vastagon írt, emiatt nehezen olvasható a szó.

nek további folytatása noha az egész V[ár]megyékre ki adatott Decretum által megh ismertetett és semmi aszt⁵² helybenn hagjó Törvény nem találtatott, és valóbann az lelki isméret is semmi képpenn igazságosnak nem ítülhet, mégis azonn hamis moddal való Mammona keresése különbözö móddal s' utal, Királyi igiret ellen is mennyi Károkat tett onnan Ki teczik, hogj az hazának nagj része haza fiaknak igasságos birtokábúl *ki ragattatván*.⁵³ András Király XXVI. Art. Uladisl. Decret. X. item XXXI. Art. 1599. Törvényei ellenn idegeneknek érdemes haza fiaknak ki rekesztésivel idegeneknek osztattak. Semmi igassagtalanabb és Austriacusokat gyűlöltetöbbször mód ki nem gondoltathatott annál, hogj az Töröknek országbúl való ki verettetéséirthe (mellyre ugjan az Király Diploma szerint tartozik) már azonn örökös jószágokbul is (kiket Török birodalom alatt is az ország nemessy szabadossann birtanak) csak azonn okbúl megh fosztassanak és ugj azok, kik az előtt sok esztendőig jószágokat s' országot vérrel s' költséggel számtalan fáradsággal az Pogányoktúl dicsiretessenn védelmezték, Keresztény Király alatt pogány igát Kintelenítették szenvedni, semmi ok semmi Könyörgés itt nem használt. Sött Dominumok uraságok formaltatván. Ugi Egijházy mintt világi rendek minek előtte magok *jussoknak*⁵⁴ meg mutatására meg jelennének világ Törvénye ellenn már azoknál ki rekesztettek, s' mindenek *ugj*⁵⁵ rendeltettek, mi képpenn az Nemesség az országbúl ki gyomláltatna! Innét az Nemes Vármegyék alkuvásra s' Neoaquisticum jusnak meg váltására Uj Birói Székek Törvényeknek sérelmivel fel állittatván. Kinszerítették. Melyeket noha világossann ország Törvényei tiltották Art. XII.1603 XIV. 1618. XXVI. 1638 és XLI 1649. és⁵⁶ ugjan aszt Austriacusok Diplomaj is tiltották, mégis az haza fui gyalázattyával rendetlen Törvényes folyamattal, Bécsbenn országonn kívül 1638. eszt.beli XLI.Art. Dipl. V. Cond. ellenn 1659. eszt. első Art. ellenn, ott az leveleknek s' *jussoknak*⁵⁷ meg mutatására erőszakossann reá húzzattak és midön sok költséget s' sokszor többet⁵⁸ mintt az jószág értt, ki tettek volna, végre az Aulica Camara, félre hagjván azonn helyeket s' széket mellyhez az ítület tartozott volna. 1681. eszt. XXXVII. Art. Ellenn, mint Birótúl, noha actor is volt⁵⁹ csupann az Királyi fiscusnak teczése szerint csak azonn szomorú Szententiát veteres imigrate coloni, szeginyeknek ki adta. Nyög⁶⁰ Jászoknak s' Kúnoknak sok Dücsösséges Királyoknak Privilegiomával meg bővítettett *hajdani*⁶¹ szabatsága és szokatlan jobbágyságábúl az Teutonicus ordonak ki szabadulni ohajtoz.

Fohászkodik az Magjar Camara, megh me..ireztetvén hatalmatúl és méltán bányya hogj az nyilván való Törvények *ellen*⁶² Art. XVIII 1622 CXLVI. 1647 XIII.1681.⁶³ mellyek megh engedvén az Aulica Camarával való egjütt értelmet, attúl való függest, *mind az álltal*⁶⁴ ki rekesztik. Az Természet maga Aulica Camarának ki mondhatatlan fősvénységit szemire hánnya. Melly az Sóval Kivel olly böségessenn megáldott az Felséges Isten, hogj meg nem lehet emisztetni,⁶⁵ olly drága árát szabta, hogj sok sze-

⁵² A 4. oldal kezdete.

⁵³ „el szakasztatván” kihúzza.

⁵⁴ Az eredeti szó olvashatatlan, a dőlt betűssel írta át Orczy.

⁵⁵ Erősen átváltott.

⁵⁶ Az 5. oldal kezdete.

⁵⁷ Utólag betoldva a szövegbe.

⁵⁸ „az haza fam...” kihúzza és nem befejezve a megkezdett szót.

⁵⁹ „Sententiát venni” kihúzza.

⁶⁰ „az hajdani” kihúzza.

⁶¹ Utólag a szöveg fölé írva.

⁶² A szöveg fölé írva utólag.

⁶³ A margón olvashatóak.

⁶⁴ Utólag betoldva.

⁶⁵ „meg is” kihúzza.

ginség megh szükülvén Költség dolgából minden napi Kenyerit Só nélkül enni Kintelen, ezenn természet ajándékátul meg fosztatni, nem nagj vétek é? El halgattyuk Koronához tartozó jószágoknak idegenítésit, melyet Ulad[islaus]. Király Decr. II. Art. tiltt, ugj az harminczadoknak duplázott vámját. S' csak az *Portionale Qvantumnak szenvedhetetlen*⁶⁶ meg vételit helyes panaszal hozzuk elől, ez egjedül sok fájdalmas sirásra indíthat, mert minekutanna az szabad uralkodásból az Udvari Kamara Ezres Ezreket az országra fel vetett noha⁶⁷ szabad országnak szabatsági, az Ország *Gjülésenn*⁶⁸ Kivül semmi adó fel vétést nem engedtek bizonyítván eszt. Art. 11. Matyas Kir. III. Decr. item I. Ulad.[islaus] V. Decr. olly nagj romlást okozott az országnak, hogj azonn *bácsös*⁶⁹ és⁷⁰ bösseges gazdagságal bővelkedő ország előbbi allapattyának csak árnyékát lehessenn szemlélni. Szegjen elől hozni és Keserves miképpenn az elviselhetetlen adózás mintt nimelly szegénység, ketsegbenn esvén⁷¹ életitül magát meg fosztotta, mások Feleségeket s' gyermekeket az adó szedőknek el adták. Többek Törököknek azokat el zálogosították s' azokat szolgálak ...⁷² sorsokat könnyebbitették. Valóbban az Hóld uraságát könnyebbnek s' el viselhetőbbnek most is az köznép kiálttya, midön mostani egj esztendőbeli adoja többre megjen mint az alatt tiz esztendő beli. Nem is szünhete Austriacusoknak ezen kimondhatatlan uralkodása minekelőtte az egész Ország népit egjenlőképpenn ne marczongolná. Papi méltóságok, világi nagyságok zászlós Ur, nemes szabad Királyi városok adózásra kinszerítettek és noha csak egj Esztendő volt ...ve⁷³ olly Törvéntelen Kivánságnak vigbenn vitelire, de sokak el telése után is erőszakos Kautiokkal s' Katonák által ki szedettetett, sőt nevelkedett az Uj fizetésnek summája, s' Neve is Neme is színes csalárdsággal változtattatott, ugj hogj *nemessek*⁷⁴ megh fogattatására, szanyargattatására, vereségeire nézve könnyenn által lehetett látni az örökös igának haza nyakábann való vetésit. Töbek vannak még az Országnak igasságos szekeinek folyamattya meg tiltatott, ugj hogj ritkán és néha ötvenedik esztendőbenn Törvényezőknék itilűssire ösze ulhetek. Mellyből is sok fertelmesség következett. Törvények meg szegettek. Törvénykezések meg ujultak praedállások húzasok vonások következtek, az többek szabatságának út nyitattott. Árvák el nyomattak, özvegiek meg fosztattak és mivel az haza belik sem tulajdon módgjak szerint Jussokot keresni nem engettettek sem könnyenn, ök is idegen Birákhoz folyamodni nem akartak. Az Köz igasság el nyomattatvan mindenek *nagj rendetlenségben tétettek*.⁷⁵

Ki⁷⁶ nem tudgja mire czéloztak az Pálastolt s' *titkos*⁷⁷ módokkal az vallások forgatásábann. Nem egjébbre hanem hogj azonn szinel az köz szabadságnak inkább lesek[?] hányhassanak, s'⁷⁸ mivel Cseh Országonn megh tették Austriacusok az Próbát itt is olly szerencsés végít várhattni gondolták el rejtett szándékoknak, el széllyesztenek az vizek s' Patakok lesznek. Igj sok felé szaggattatván az Ország Istápinak el-

⁶⁶ Orczy megszámoztá a szavak sorrendjét.

⁶⁷ A 6. oldal kezdete.

⁶⁸ „rendi” kihúzza és helyette írta a dőlt betűs szöveget.

⁶⁹ Az eredetileg írt szó lett átvitva, mellyel nehezen olvashatóvá vált.

⁷⁰ Eredetileg a „ritka” szó állt, ezt kihúzta Orczy.

⁷¹ „attúl maga” kihúzza.

⁷² A toll vastagon fogott, emiatt olvashatatlan a szöveg.

⁷³ Az átvitva miatt olvashatatlan a szó.

⁷⁴ Utólag a margóra írva +jellel.

⁷⁵ Orczy folytatólagosan írta a margóra.

⁷⁶ A 7. oldal kezdete.

⁷⁷ Utólag a szöveg fölé írva.

⁷⁸ Utólag a szöveg fölé írva.

méjek midőn versengések az vallások felől támadnak, lassankint el erőtlenedten az Országnak fogjatkozásit tapasztaljuk.

Sok Templomokban⁷⁹ panaszkodnak midőn Papjokat idegen nyelvenn beszélni hallják; az főbb jovedelmű őltaroknál idegenek szedik az bért. Kik midőn csak erszenyek hasznát nézik, szeginy Nemzetünk lelki Vigasztalás nélkül jó példákkal nem dicsekedhetik. Megh vettek az Ország Törvényei s' azok az Austriacusok szabad magjarázattyának, Ország Gyűlésnek pedig végzése, az Bécsy Udvarnak szolgál. Mi reménség az épületre, le rontatván az Fundamentum.

*Nincsen Tyrannusy Uraság elől mozdítására bizonyosbb jel, mintt az Szabad Országot az Köz gyülekezettől el vonatni.*⁸⁰

Nevelkedett ezekből nagyokbagnak véghbenn vitelire Austriacusoknak mértékelenn szabadsága, és valami különös tanácskozással el végeztetett, nagj Törvénynek tartotta erejt, az Kinszerítetteknél. Semmi hátra nem hagyatott hogj az hasznos praeda Austriacusok hatalmábann ne essenn. Fel allittattak új Dicasteriumok,⁸¹ s' azoknak végzése mintha köz Ország Gyűlése által lett volna, éppenn meg tartatott, mely által midőn az Ország lakossy, csak azok akarattyok szerint hordoztatnak Despoticum Biralomnak bé hozása méltán feltetett.

Nem⁸² szükség ezekenn üdöt töltönnök, megh mutaták szeginy le nyomott Nemzethez Czellyokat, midőn ez előtt négy esztendővel, Ország Törénye ellenn némelly nobleket, országonn kívül tartatott Gyűlésbenn ezekre Kezet adni kinszeríteni akarták, hogj az Orókös adózásnak módgya fel találtassék, az kisebb Nemesség Paraszt szerbenn tetéssék. Nagjobbna szabatsági meg heréltessenek, az Törvényeknek szokott folyamattya Austriaj lábra állittassék, s' több illyek Ország lomrására [!] ott végeztek.

In Királyi Diplomáknak Szentsége ehez járúl, eperjesi mészárlás, sirattyák özvegyek s' árvák attyoknak elvesztésit, és az iszonyussággal új ontott ártatlan vér Ábellett az egeket hatya s' mind ezekkel sem töltt meg vért szomjúhozó Austriacusoknak akarattya, s' nem is állithatta szomjúságát minek elotte az mi tulajdon vérünköt is más nyölczvan két több rendekkel nevezet szerint hasonló kőbórlásra itilvén ne Kivánna éltüknek szabad Herczegeknek szabad maradéka Országban különös étellel meg elegetvén és majdann düllendő szeginy hazánkna állapottyát könyves szemekkel szemleltük, és midőn jó lelki esmérettel minden szerencsétlenségnek tavúl léit gondollyak, ime Austriacusoknak *Nagjaj*⁸³ el hagván XXXIV. Art. 1613. esz. rendit, nem citáltattván, véletlenül meg fogattatván személljemnek mivolta nem tekintetvén, szoros vigjázás alatt szennyes Tömlöczbenn vettünk. Iszonyodik elmém azonn sok nyomorúságoknak emlékezetire mellyeket Isten bizonyságunk ártatlanok Austriaj Kegjetlenségtyül szenvedtünk. Királyi Felség sértésnek vétkirül vádoltatunk, hamis Tanúk állittatnak. Leveleinknek ártatlan rendi balra magjaráztatnak és⁸⁴ végre véghetetlen Törvényekkel tiltatott Delegatu[m] Judicium, illendő Birój székhelyett, ellenük rendeltetik. Haza Törvényeink illy világos megh szegesebenn, bizonyossak lévén még attyaink ellen reánk háromlott Austriacusoknak Gyűllőségerül mit volt tennünk. Ki vett⁸⁵ az mennyei Felség Daniellel az Oroszlany Torkából bennünköt és csudállatos móddal az szennyes rabságból ki szabadtván Bisztos patra juttatott. Jelen nem lé-

⁷⁹ „Idegen nyel” kihúzza és be nem fejezve.

⁸⁰ Orczy hullámjellel jelölte a margón a sorokat.

⁸¹ „olly” kihúzza.

⁸² A 8. oldal kezdete.

⁸³ Nehezen olvasható a toll vastag írása miatt.

⁸⁴ A 9. oldal kezdete.

⁸⁵ „ragadtott” a szöveg fölé írva.

tünkben tehát, ellenünk Szententia mondattatott ki,⁸⁶ olly helytelen vélekedésekenn bizonytalan vádlásokonn fundáltatott hogj egjenes szivel meg tekintvén csak az rendetlen haragnak s' ellenünk ártatlanul gerjedett üldözésnek gyümölcsét tüstintt eszre venni lehessenn. Megh vallyá eszt *ezenn*⁸⁷ szententzia véginn lévő Czikkely. Midön aszt állyttya hogj Austriaj Fejedelem Törvény által nem kötel ellötetett[?] ellenünk Praecessust indítani. Szabad tehát az Törvénytül az Austriaj Fejedelem? Kiáltanak az Törvények és Diplomák s' nem is engednek Királyoknak hazabeliek ellen processust nélkül végzést tenni. *Art. XLI. 1536 Art. VI.1687. Tit. V. Part. II.oper Decret. Trip.*⁸⁸ De nem hátrálta az szegjen megh vallani más azon Judiciumnak Czikkelyébenn *Hogj*⁸⁹ Ellenünk Királyi fiscus által szokott modú Proecessus formáltatott. Alá hajtottuk igasságban bizo fejünköt Ország törvényeinek és a' mintt ez erántt Felséges Császárnak irott tulajdon levelünköl ki teczik (csupánn Dolgunk igasságos folyamottal léendő meg vizsgálásánn remenkedtünk. Nem használt itt az Kö Szivü fejedelemhez tett ...⁹⁰ Törvény emlekezete, mellyek noha az 1687.eszt[endő] beli 17. art[iculus] szerint ha⁹¹ ki⁹² az ország lakossy közüll ezenn túl, notorie vétkezni, az az a' Király ellenn tamodni,⁹³ az ország⁹⁴ ez erántt tett Törvények szerinth Processust formálni, s' azok ellenn menni kelletik, ezenn szokkal elől adgya. Még is nem hogj ezek szerint, de idegen s' illetlenn Törvénsz...,⁹⁵ s' helytelen idegen törvénynek sullyát. Diplomákrúl emlekezetet sem lévén igen irgalmatlan Sentiatiath ve...lyát⁹⁶ kintelenitteünk venni. Mi lehetet ártatlansagunknak nagyobb bizonyosága mintt hasonló vádlással bé adatott s' velünk egjütt meg fogattatott Társsainkot, szabadonn eresztetni. Mi Magunk valóbann Pártulást az hazábann magunk Társok nélkül nem tehattunk, ha csak más hatalmassakot is magunkhoz nem hajtottunk. De tavul vagy onnan az Igasság a' hol az elmébenn fel tett harag uralkodik. Sokaigh Austriaj ház Birodalmának hajója kevélység⁹⁷ vitorláját *mind addig*⁹⁸ jádzatta, méghlenn az mi nyomorúságunkbann gjönyörködve hajozván az Boszút alló Istenünk hasonlóképpen viszálkodó habokkal örvénybenn nem meriti.

Nem akarja, Isteni kegyesség továbbá Austriacusok igája alatt hadni ez szabad Orszagot. Midön emlekezetre méltó gondviselessel előbbi életünk veszedelmitül megh mentvén és⁹⁹ más Keresztény Fejedelmek kedvezésével az Országban visza jutván igaz Fegjver vezérölnek minket rendeltt. Ugj intézte az Termeszet, hogj az Nemes Magyar elmék rágalmazástt Gyalázatot ne szenvedhessék, és szabad Országban Szabadok Születvén Szolgaj Sorsnál inkább az halalt böcsülnék.

Nyilván léjjenek azért az Keresztény Világnak Magyar Nemzetnek igasságos fegjveri és mi...¹⁰⁰ regi szabatságunknak leteket fa... ö¹⁰¹ minket gyuloló Angol házat az előb-

⁸⁶ A szöveg fölé írva.

⁸⁷ A javítás miatt nehezen olvasható.

⁸⁸ A dőlt betűs hivatkozás utólag a margón felsorolva.

⁸⁹ Utólag a szövegbe iktatva, az előző olvashatatlan.

⁹⁰ Olvashatatlan a szó.

⁹¹ A 10. oldal kezdete.

⁹² „ha en” áthúzva.

⁹³ „fogh” kihúzva.

⁹⁴ „Törvények módgya” kihúzva.

⁹⁵ Az erős javítástól olvashatatlanná vált a szó.

⁹⁶ A sok átírástól olvashatatlanná vált a szó.

⁹⁷ A szó a többszöri átírás következtében nehezen olvasható.

⁹⁸ A dőlt betűs szavak a margón olvashatóak.

⁹⁹ Az átírástól nehezen olvasható.

¹⁰⁰ A toll vastagsága miatt olvashatatlan.

¹⁰¹ Olvashatatlan a szó.

biekbül¹⁰² igaz itilettel meg érti, igassagtalanul el tékozlott szabadságának meg szerezésire segítséggel lenni szívre vegje. .

Mi¹⁰³ (mert Diplomaknak annyiszor lett megh szegése vegett többé hitelt adni nem lehet) hazának Austriaj iga alúl leendő ki szabadítására életünket, tehetségünket javunkat és utolsó Csepp vérünköt jó kedvvel fel aldozzuk. S' hogj¹⁰⁴ Országgló vágjódást ezen fegjverrel szerezni nem akarunk vag[!] Különös hasznót s'Dücsösséget nem keresünk.

Isten Angjalog s' minden Szentek ugj egész Világ előtt, tiszta s' ép lelki ismérettel nyilvánosságssa teszüik. Harczolni foghnak erettünk szorossann Istenhez Kóttetve, az mennyek és nem tekintvén Keseredet Nemzetnek Köz Büneit midön annyi szél vésszebbenn habozó igaz Ügjneki hajóját Kétségös¹⁰⁵ előlmeneteleknek Tengeribenn le teszüik előbbi Szerencsének bisztos partyára kivanatos Szelek által Kegjelmessen fogja juttatni, s' már végre¹⁰⁶ örökös hajótörestül nyertessenn meg fogja menteni.

Költt Munkácsy Uraságunkbann lévő Tábor helyünkben Junius havanak 7dik napján 1703. esztendőbenn.

H. KAKUSKA MÁRIA

Német bevándorlók olvasmányai a 18. században. Egy forrás tanulságai. A török hódítást követő német bevándorlásnak a befogadó társadalomra gyakorolt hatásával sem a történeti sem pedig a migrációkutatás nem foglalkozik behatóan. A kutatás eddig még azt sem vetette fel, hogy melyek voltak azok a meghatározó adottságok és feltételek, amelyek révén a német bevándorlók közvetítő szerepet tudtak vállalni a fejlettebb közép-európai és a fejlődésben megrekedt közép-kelet-európai térség között. Nem ismert a német bevándorlók szociális összetétele, anyagi és műveltségi szintje, mint ahogy az sem, hogy milyen szellemi poggyászt hoztak magukkal. Ez nemcsak a magyar kutatások szemléletével magyarázható, hanem sokszor a források hiányával is. Így bár mind a német mind a magyar művelődéstörténeti kutatások egyre nagyobb figyelmet fordítanak többek között a paraszti rétegek olvasási és íráskéességének vizsgálatára valamint olvasmányainak felkutatására,¹ a 18. században bevándorló németek műveltsége nem került még tárgyalásra. Noha a helytörténeti források több esetben feljegyezték, hogy a bevándorók papjukkal és tanítójukkal érkeztek az új hazába, akik minden bizonnyal magukkal hozták könyveiket is, de hiteles híradás ezekről az olvasmányokról még nem került elő. A bevándorlók maguk is becsomagolták a legszükségesebb ruhaneműk, edények és szerszámok mellé a leggyakrabban forgatott könyveiket, a bibliát, imakönyveket és imalapokat. Mivel ezekről is a legtöbb esetben csak a (családi) szájhagyomány ad felvilágosítást, nagy jelentősége van minden olyan dokumentumnak, amely a bevándorlók által behozott olvasmányról ad hírt.

¹⁰² „maghára” kihúзва.

¹⁰³ A 11. oldal kezdete.

¹⁰⁴ „nem” kihúзва.

¹⁰⁵ „széles” kihúзва.

¹⁰⁶ „sok” kihúзва.

¹ Vö.: TÓTH István György: *Mivelhogj magad írást nem tudsz*. Bp. 1996; ENGELSING, Rolf: *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart, 1973.

A Magyar Kancellária iratanyagaiban fellelhető és itt közzétett forrás² a II. József alatt szervezett magyarországi és galiziai bevándorláshoz kapcsolódik. 1784 és 1787 között mintegy 40 000 német vándorolt Magyarországra elsősorban a német birodalom déli és nyugati tartományaiból, Bajorországból, Württembergből, Badenből, Pfalzból, Hessenből, Elzászból és az akkor Franciaországhoz tartozó Lotharingiából. 1785. augusztus 23-án több bevándorlóval együtt érkezett a lotharingiai Rohrbach faluból a Zoller család is. A már hatvan éves földműves Friedrich Zoller feleségével és leányával próbált szerencsét Magyarországon. Vagyonuk a bécsi központi bevándorlási lista szerint mindössze 1 rajnai forintot tett ki³ és poggyászuk is ugyancsak szegényes volt. A vámvizsgálat során a Zoller lány egyik dobozából egy félig kész férfiing mellett mintegy 150 kisebb-nagyobb imalap került elő, amelyre a vámvizsgáló mint nem saját használatú árura 3 rajnai forint vámot akart kiszabni. Zoller leánya a vámparancsnoknál panasszal élt, aki a végül is kirótt 1 forint 24 krajcár vámot Ferdinand Royss udvari titkár és telepítési biztos intervenciójára elengedte. Royss megragadva az alkalmat intézkedést kért a hasonló esetekre. A Magyar Kancellária azonban ebben az ügyben nem foglalt állást, csupán utalt a központi vámhivatal által már 1785. június 16-án kiadott leíratra, amely meghagyta, hogy a bevándorlók által személyes használatra hozott tulajdon nem esik vám alá a nyilvánvalóan eladásra hozott árukkal szemben.⁴

A leíratra egy 1785 tavaszán megtörtént eset adott okot. A Magyarországra bevándorolni szándékozó Philipp Heinrich Löw gyapjúharisnyagyárost az engelhartzei vám 45 darab kötött harisnya miatt bírságra ítélte. Löw azonban, aki igazolni tudta, hogy az árut nem eladásra, hanem mint az üzletéhez szükséges mintakollekciót vitte magával új hazájába, a bécsi vámhivatal mentesítette a vám alól és egyben értesítette a vámhivatalokat, hogy a bevándorlók esetében a behozott tulajdonnal így járjanak el a jövőben, mivel egyrészt a bevándorlást az állam szorgalmazza, másrészt, mert a bevándorlók tulajdona amúgy sem tenne ki jelentős vámbevételt.⁵ A Zoller ügy is minden bizonnyal ebben az értelemben rendeződött, bár a források alapján nyitott kérdés marad, hogy a család terjeszteni kívánta-e valamilyen formában a 150 darab imalapot katolikus honfitársai között vagy csupán saját használatára hozta a mintegy 3 kilónyi olvasmányt. Minden bizonnyal ez utóbbi eset állt fent.

A Zoller eset rávilágít arra a tényre, hogy a bevándorolt németek nagy része magával hozta mindennapi és generációról generációra örökített olvasmányait. Erről tudósít egy másik korabeli forrás is, az 1785-ben bevándorolt mennonita, Johann Eimann, útinaplója. A kurpfalzi Durchrothból bevándorló könyveivel érkezett. Egy lexikon, Cellarius latin grammatikája és Esopus állatmeséi mellett egy százéves kalendáriumot, a bibliát, két énekeskönyvet, egy katekizmust és egy imakönyvet hozott magával.⁶ Igaz ugyan, hogy Eimann azon iskolázott kevesek közé tartozott, akik elvégezték a gim-

² Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia: A 39 1785/10.874.

³ Uo. 1785/15591.

⁴ Uo. 1785/7306.

⁵ 1785. május 25-én javasolta a vámhivatal: „Da jedoch mehr derley Fälle sich ereignen könnten, so erachtet die Zoll-Regie, daß in Ansehung solcher fremden Feilschaften mit derley Ansiedlern um so weniger nach der Strenge der Gesätze zu verfahren, sondern selben viel mehr die Zollfreyheit zuzugestehen wäre, als es dem Staat sehr viel daran gelegen ist dergleich Leute ins Land zu ziehen, andererseits aber die von selbst eingeführt werdende Waaren ohnehin kein Handlungsgegenstand, sondern nur zum eigenen Gebrauch und an sich selbst ganz unbedeutend sind, auch wofür in fremde Staaten kein Geld ausgeflossen ist.“ MOL, A 39: 1785/6582.

⁶ Eimann útikönyvéből idézi LOTZ, Friedrich: *Johann Eimann. Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat*. München, 1965. 113.

náziumot, de valószínű, hogy a 18. század második felében bevándorló németek jelentős része tudott olvasni.

Rudolf Schenda kutatásai szerint a 18. század végén a német tartományok lakosainak csupán 25%-a tudott olvasni,⁷ de inkább valószínű Erich Schön megállapítása, miszerint a lakosságnak mintegy a fele birtokában volt az elementáris olvasás képességének.⁸ A legtöbb német tartományban ugyanis már a 18. században bevezették a kötelező iskolalátogatást és bár ez semmiképpen sem jelentett általános iskolabajarást, de elősegítette az olvasás és írás elterjedését. S mivel a felvilágosodásnak köszönhetően megnőtt a praktikus ismeretek utáni igény az alsóbb néprétegekben is, mindez végül is „olvasási forradalmat” eredményezett, amelynek révén nőtt az alfabetizáció és a könyvtermelés megháromszorozódott.

Az alsóbb társadalmi rétegek olvasmánya azonban továbbra is jórészt vallási tematikájú volt. A családban rendszeresen olvasták a bibliát, a katekizmust, a különféle imádságos könyveket és számtalan fajta vallási rölapot is, amelyeknek értéke s így jelentősége generációkon keresztül változatlan maradt. Különösen kedveltek voltak a mindennapi imákat kiegészítő, egyes szentekhez vagy betegségekhez és egyéb alkalomhoz kötött, illusztrációval ellátott imalapok, mint azt a Zoller család által behozott mintegy 150 darab példázza. Az ügyirathoz csatolt minta – egy kétrét hajtott kisméretű lap egyik oldalán színezett rézkarccal, másik oldalán a szent vért tisztelő fohással – az 1656 óta a würzburgi püspökség területéhez tartozó Walldürn kegytemplomához kapcsolódott. A késő középkorban felvirágzó szentvér tisztelete a reformáció hatására megújuló katolicizmus révén újra felvirágzott és zarándokok tömegeit mozgatta meg.⁹ Wolfgang Brückner kutatásai szerint magyarországi zarándokok nemcsak a reformáció előtt, de még a 18. század második felében is eljutottak Walldürnbe.¹⁰ Ebből az időből származnak a kassai Landerer nyomdában német és magyar nyelven nyomtatott walldürni röpiratok is.¹¹ A 19. században a budai Martin Bagó műhelyében nyomtatott német nyelvű lapok azonban már csak illusztrációjukban hasonlítanak a Zoller család által hozott röplaphoz.¹²

Még a 19. század közepén is a vallási irodalom volt a bevándorlók legértékesebb szellemi poggyásza. Az 1846/47-ben az erdélyi szászok által szervezett utolsó német bevándorlás során a württembergi Ofterdingenből Erdélybe kivándorolt Haldenwang család három könyvet vitt magával az új hazába: a bibliát, Immanuel Gottlob Brastberger *Evangelische Zeugnisse der Wahrheit zur Aufmunterung im wahren Christentum* című prédikációs gyűjteményét és Johann Friedrich Stark *Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen* című imakönyvét, amelynek belső fedőlapját meg-

⁷ SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt am Main, 1970.

⁸ SCHÖN, Erich: *Der Verlust der Sinnlichkeit und die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800*. Stuttgart, 1987. /Sprache und Geschichte Bd. 12./ különösen 46.

⁹ JÜRGENSMEIER, Friedrich: *Kurmainz*. In: SCHINDLING, Anton / ZIEGLER, Walter (Hg.): *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Bd. 4: Mittleres Deutschland*. Münster, 1992. 90.

¹⁰ BRÜCKNER, Wolfgang: *Die Verehrung des heiligen Blutes in Walldürn*. Aschaffenburg, 1958. 52.

¹¹ LÁSD TÜSKÉS, GÁBOR–KNAPP, ÉVA: *Volksfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, 1996. 138.

¹² LÁSD BONOMI JENŐ vallási röpiratgyűjteményében levő két Bagó nyomtatványt *Andächtiges Gebet zu unserem Heiland Jesu* címmel. Mindkét nyomtatvány nagyalakú és négy oldalas, az egyik 1864-ből datált, a másik nem datált, de 57. sorszámmal van ellátva. A Bonomi gyűjtemény az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen tulajdonában található.

töltötték a családi bejegyzések születésről, házasságról és halálról, így tartva fenn a származás és az ősök tiszteletét.¹³

A tárgyalt forrás felhívja a figyelmet a 18. századi német bevándorlók szellemi poggyászára, amelynek mélyrehatóbb vizsgálata fontos információkkal szolgálna nemcsak a migránsok integrációjáról, de arról is, hogy milyen közvetítő szerepet játszottak a magyar vallásos irodalomban.

Gehorsamste Nota

Der Unterzeichnete vermeint es seiner Pflicht zu seyn, Euer Exzellenz in Unterthänigkeit zu bitten, das nöthige an die hiesige Hauptmauth und Zolladministration durch Behörde verfügen zu machen, womit für das künftige die hier ankommende deutsche Reichseinwanderer in Absicht auf ihre zum eigenen Gebrauche mitführende, und keinem Kontraband unterliegende Waaren um so mehr mit einiger Nachsicht behandelt werden wollen, als Sr: Mayst. selbst diese Kolonisten, kraft deren bis anhero erflossenen allerhöchsten Gesinnungen einer besonderen Rücksicht werth zu halten scheinen.

Die Veranlassung zu dieser gehorsamsten Vorstellung giebt nachstehender Umstand:

Unter denen mehreren den 23-ten Aug. dies laufenden Jahres zur hungarischen Ansiedlung beförderten Kolonisten, fand sich Friedrich Zoller, aus Deutschlothringen gebürtig, katholischer Religion, mit Weib, und einer Tochter; Sie hatten nur wenig Gulden baares Vermögen, ihr übriger Hausrath zeigte hingegen von Reinlichkeit und Ordnung:

Die Tochter führte mit sich in einer Schachtel ein noch unausgemachtes jedoch schon zugeschnittenes Mannshemdt von grober Leinwath für ihren alten Vater, und nebestbey noch ungefehr 150 Stück größere und kleinere gristliche Bilder nach dem angebogenen Muster; diese Schachtel wurde von dem Beschauer auf der Einbruchstation als fremde Waare enthaltend obsigniert, und sogestaltig hieher gebracht, alwo man an Seiten der hiesigen Mauthadministration, obgleich in aller Ordnung, zumal die Beschaubollete, fremde Wäsche, und 6 Pfund Kupferstiche angemeldet hat, von der Eigenthümerin 3 fl, und etwelche kr: Zollgebühr forderte; auf ihr dringendes Bitten jedoch die Leinwäsch unentgeltlich zurückgab, und die Ausfolglassung der Bilder gegen einen Zollerlag von 1 fl. 21 kr. zusicherte.

Nachdem diese Fremdlinge in allen Anliegenheiten, wie es täglich erprobet werden kann, ihre Zuflucht zu dem Commissaire nehmen, so kam auch diese Person, weinend ihre Noth zu klagen; ganz mittellos konnte sie von ihrem Reisegeld zu 2 fl.– den abgesonderten Betrag nicht hinzahlen, und noch weniger sich so lange hier aufhalten, bis sie in den vorgeschriebenen Werg mittelst einer Instanz die unentgeltliche Erfolglassung einer zurückbehaltenen nicht Kontrabanden, sondern nur aus Verschreibung der Beschaubollete, als wären es ausländische Kupferstiche, unrecht betrachteten Waaren erwürkt hätte;

Ich verwendete mich dahero in Gemäßigkeit meines aufhabenden Amtes sogleich persönlich für selbe, und kam die Gemüthsbilligkeit mit welcher man an Seiten der Zollgewin diese Person sohin behandelte, nicht genug anrühren; Sie erhielt ihr Eigentum sogleich unentgeltlich zurück.

¹³ FATA, Márta: „Johann Georg Haldenwang hat dieses Gebetbuch gehabt von seinem Vater“. *Die Auswanderung der Oferdinger Familie Haldenwang nach Siebenbürgen im Jahr 1846.* = Der Sülchgau (42–43.) 1998–1999. 127–143.

Weil man jedoch an Seiten belobter Mauthadministration, wegen eintretenden solchen künftigen Fällen eine etwelche Belehrung zu erhalten wünscht, um auch sich keiner Verantwortung auszusetzen; So wiederholt Unterzeichneter seine obige gehorsamste Bitte.

Wien, den 30. August 1785

Royss

FATA MÁRTA (Tübingen)

Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama. Az Országos Széchényi Könyvtár a Studio Antikvárium 2004. december 2-ai árverésén egy kevésbé ismert német havilap 1816-os évfolyamához jutott hozzá. Ez a kötet azért is egyedülállóan érdekes és értékes számunkra, mert minden számának illusztrációjaként egy, korábban a török elleni háborúkkal kapcsolatba került magyarországi város látképe szerepel. A rézkarcon a városkép alatt allegorikus jelenet, és a jelenetet illusztráló aufklärista szellemben íródott versek, valamint egy-egy német család címere látható. A verseket is valószínűleg a lap kiadója, Grohmann írta, mint ahogy az újévet köszöntő verset is.

A nyolcadrét alakú folyóirat teljes címe *Königl[ich] Sächs[isches] privil[egiertes!] Zittau'sches Monatliches Tagebuch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten, mit Kupfern*. Zittau (Zitawa) Szászországban, a cseh és sziléziai határ közelében található kisváros, fontos közlekedési csomópont, mely eredetileg Csehországhoz tartozott, a németek 1238-ban telepedtek itt meg. A napóleoni háborúkat győztesen lezáró bécsi kongresszus (1814–1815) utáni helyzetben a Német-római Szent Birodalom helyébe lépett Német Szövetséget (Deutscher Bund) 38 állam laza társulása alkotta, amelyben az eltérő fejlettségi szinten álló tartományok regionális hatalma meglehetősen megerősödött, miközben Poroszország egyre inkább vezető szerepre tett szert. A sajtó helyzete is eltérő volt az egyes tartományokban. Szászországban engedély nélkül semmi nem jelenhetett meg nyomtatásban. A politikai-történeti-földrajzi témájú írások, valamint a folyóiratok és hetilapok 1788 utáni időszakra vonatkozó írásainak ellenőrzésére cenzort rendelték Lipcsébe. Minden más egyébként szabadon megjelenhetett a Szász királyságban.¹

A *Privileg[irtes] Zittauisches Historisches, Topographisches, Biographisches monatliches Tagebuch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen. Mit Kupfern* – mert a 18. században még ezzel a címmel jelent meg – kiadója 1788-ban Jacob Friedrich Neumann volt, 1798-tól Gotthelf Benjamin Flaschner. A folyóirat kiadója 1813-tól kezdve Karl Gottfried Grohmann (1772–1832) ügyvéd és zittauai képviselő, néhány történeti témájú szépirodalmi munka szerzője.² A *Monatsblatt* 1816-os évfolyama J. G. Seyfert nyomdájában nyomtatott Zittauban. 1832, Karl Gottfried Grohmann halála után fia, Oskar Julius adta ki a lapot egészen 1875-ig a Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (Drezda) katalógusa szerint. A könyvtár katalógusa alapján tehát egy igen hosszú életű (1731–1875) folyóiratról van szó, s mi ennek csak töredékéről, mindössze egy évről alkothatunk képet, így a folyóirat egészének ismerete nélkül minden a következőkben mondandó csak az általunk látott évfolyamra vonatkozik. Mint tudjuk, a folyóiratok életük során rendkívül sok változáson mennek keresztül a szerkesztők koncepciója, illetve a periodikum megjelentetését finanszírozó(k) anyagi helyzete miatt; a folyóirat történetének alakulását azonban sajnos nem áll módunkban teljességében áttekinteni.

¹ KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Teil II*. Berlin, 1966. 39.

² R. M.: *Grohmann, Karl Gottfried*. In: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Bern u. München, 1978. Bd. 6, 851.

A *Monatsblatt* típusát tekintve azon helyi érdeklődést kielégítő történeti-politikai havilapok sorába tartozik mint amilyenek például a bécsi *Historisch-politisches Journal* (1792), vagy az *Österreichische Monatsschrift* (1793–1794) voltak, és amelyek tartalmukban és formájukban a 18. századhoz kapcsolódtak. Ezek a lapok nem voltak mentesek a hivatalos jellegtől, vagyis volt a hivatalos kormánypolitikával kapcsolatuk.³ Ez a zittai lapra is igaznak tűnhet, erre utal a címben szereplő „privilegirtes” [ma helyesen: privilegiertes] szó, ez azoknál a lapoknál volt szokásos, amelyek hivatalos jogosultsággal bírtak a hírek közzétételére (így például a *Wiener Zeitung* és hosszú időn át a *Preßburger Zeitung* is), valamint mivel Grohmann képviselő volt és „Amts-Advocat”-ként [hivatalos ügyvéd] szerepeltette magát a címlapon. Az, hogy a folyóirat címében a „napló” (Tagebuch) szó szerepel, utalás a személyes látásmódra, az események szubjektív ismertetésére. A lap a felvilágosodás eszméáramához csatlakozik formáját tekintve, valamint tematikájában is, a hírek, politikai események közlése, tehát a tudás közvetítése mellett ugyanis szórakoztatni is kívánt. Az ilyen típusú lapok elődjének tekinthető Christoph Martin Wieland *Der Teutsche Mercurja* (1773–1789), majd ennek folytatása, a *Der Neue Teutsche Mercur*, 1790–1810) amely megvalósította az átmenetet az irodalmi folyóirattól az új idők szempontjai szerint vezetett politikai lapig.⁴ Ha a *Mercurt* tekintjük az általános érdeklődést kielégítő, havonta megjelenő kultúrpolitikai folyóirat ideáltípusának, amely rendszeresen tájékoztattott az európai és az azon kívüli országok politikai történéseiről és e mellett szórakoztatott⁵, úgy a mi általunk ismertetett lap mindezt nem olyan magas színvonalon, nem neves munkatársakkal és egy szűkebb kör számára tette.

A *Monatsblatt* a címében feltüntetett témák mindegyikéről (földrajz, helytörténet, életrajzok, történelem) beszámolt rovataiban, a szépirodalmat a minden számban közölt versei jelentette. Első rovata az „Oestliche und südliche Kriegs- und Friedens-Nachrichten”, ezt követi a „Kriegs-Begebenheiten und militairische Anzeigen”; ezekben elsősorban a napóleoni háborúkat lezáró békekötésről, a határok átrendezéséről, igen gyakran Franciaország belpolitikai helyzetéről, a Szent Ilona szigetén lévő Napóleon fogylétéről van szó. Megemlítendő, hogy az európai országok közül a legtöbbször természetesen Franciaország szerepel, de ezen kívül még Anglia, Ausztria, Lengyelország, Oroszország, Spanyolország, Törökország, Északafrika, Észak- és Délamerika, de még Barbados is szolgáltatott témával. A közérdekű, aktuális események ismertetése után következik a „Historische, curieuse, politische Gesichte” rovat, itt kap helyet az illusztrációul szolgáló városról és a metszet alsó részén elhelyezett címer tulajdonosáról, a Németország legkülönbébb réseiről származó családokról néhány mondat. A következő rovatban („Beförderungen und Lebensbegebenheiten”) elöléptetésekről és kitüntetésekéről számol be a kiadó. Ezen kívül minden számban közöl néhány halálesetet Németország különböző vidékeiről („Merkwürdige Todesfälle”), amelyek azonban nem olyan különlegességek, és tudósít szerencsétlenségekről („Unglücksfälle”) így például tüzesetekről, vízbefúlásokról, megmagyarázhatatlan öngyilkosságokról is, tehát ez jelenti az olvasók számára az izgalmat, mai szóval a krimi, majd a természettudomány témaköréből merít a „Zeit-, Natur- und Erdbegebenheiten” címmel ellátott rovatában, végezetül a „Bekanntmachungen” rovatban a legkülönbébb rövid híreket közli a szerkesztő, ugyanakkor itt hívja fel a figyelmet a zittai „Schöps” könyvkereskedőnél kapható új könyvekre.

Az általunk látott kötetben ábrázolt városok zöme – Belgrádot kivéve – a történelmi Magyarországhoz tartozott, sorrendben a következők szerepeltek a *Tagebuchban*: január: Pannonhalma (St. Martinsberg), február: [Vár]Palota, március: Füle (Filleck), április: Esztergom (Gran), május: Pest (Pesth), június: Buda (Ofen), július: Belgrád (Belgrad), augusztus: Szabács (Sabaz), szeptember:

³ ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der Journalistik in Österreich*. Wien, 1900. 21.

⁴ SALOMON, Ludwig: *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens*. Bd. 1. Oldenburg u. Leipzig, 1906. 204.

⁵ HAACKE, Wilmont: *Die Zeitschrift – Schrift der Zeit*. Essen, 1961. 92–104.

Vác (Waitzen), október: Tokaj (Tokai), november: [Nagy]Kanizsa (Canischa), december: Szigetvár (Sigeth). A kiadó a városok bemutatásakor közli, hol fekszik a település, milyen nagyobb város, illetve folyó van a közelében; a leírások zöme a török elleni háborúkat idézi fel, említésre kerül ha a városokban erődítmény is van. Mindössze Esztergom, Vác, valamint Pest és Buda leírásában találhatók kapcsolódási pontok a jelenhez; a közreadó közli a városok lakosainak és házainak számát, néhány fontosabb intézmény, iskola nevét, megemlíti néhány szép épületet, a fontosabb iparágakat, vásárokat. Esztergom kapcsán kiemeli, hogy érseki székhely, valamint, hogy a dómban van Szent István, az első magyar király nyughelye. Vác püspöki székhely, itt található a szeminárium, a Ludovica Akadémia, piarista gimnázium, egy siketnéma-intézet, megemlíti a szőlőtermesztést és az állatvásárokat. Tokaj esetében természetesen a szőlőtermesztéséről és a kiváló boráról ír. Pesten szól még az egyetemről, a botanikus kertről, az egyetem természettudományos és művészeti gyűjteményéről és könyvtáráról, valamint a „főtemplomról”, ahol a királyokat koronázták. Buda esetében szerepel az a téves megállapítás, hogy Buda „Buda királyság” fővárosa, itt is közli a lakosok és házak számát, fontosnak tartja kiemelni a város szőlőtermesztését, kitér a várost ért katasztrófák közül az 1810-es nagy tűvészre és az 1710-es pestisjárványra. A szerző megemlíti még a várat, ahol a koronát őrzik, az arzenált, a piarista gimnáziumot, egyéb más gimnáziumokat és a csillagvizsgálót. Ezen kívül szól a román és a szerb könyvnyomdáról.

A címlap előzőekül bekötött városképek a lap historizáló tematikájához kapcsolódnak, funkciójuk kizárólag a díszítés, a lap aktuális tartalmához semmiképp sem köthetőek. A magyar városképeket előszerzetettel használták fel ilyen célokra a kiadók, s a városok zöménél a törökök elleni harcok említése, Magyarországra mint a keresztény Európa védelmezőjére való utalásként fogható fel. A rézkarcok alsó felén a 16. századtól kezdve rendkívül elterjedt emblematis irodalom hagyományait követve, amelyben a kép és a szöveg együtt értelmezendő, van egy kis – legtöbbször – állatokat ábrázoló jelenet, (tanmese), s a humoros versek az ábrázolt magatartásformát, illetve bölcs mondást magyarázza, ezen kívül a metszetek alsó részén található még egy német család címere. Az első, hazaszeretetre buzdító első szám címlapján a felvilágosodás szellemében a három társadalmi réteget (katona, pap, polgár) képviselő alak látható esküre emelt kézzel a haza oltára előtt, annak másik oldalán a koszorús női alak Németország allegóriája. A címerekről is elmondható, hogy semmi közvetlen kapcsolatuk sem a városképpel, sem a folyóirat aktuális tartalmával, ezek is a historizálás, a történelem iránti érdeklődés felkeltését szolgálják, de felmerül annak lehetősége, hogy az említett családok szponzorálták a lapot.

A drezdai Städtische Landesbibliothek- Staats- und Universitätsbibliothek szíves közlése alapján tudunk a folyóirat 1817-es évében megjelent más magyar városok (január: Kassa, február: Eger, március: Szolnok, április: Hatvan, május: Székesfehérvár, június: Nagyvárad, július: Gyula) ábrázolásáról; irodalomból ismert még Párkányé is.⁶ Drezdában, ahol tudomásunk szerint a folyóirat teljes sorozata megtalálható – az 1815-ös évben megjelent még Győr és Pápa képe is. A magyar városokról szóló eddig megjelent munkák nem hozzák a metszeteket semmilyen kapcsolatba a folyóirattal. Egyedül Buda és Pest ábrázolásáról tudható, hogy Sigmund Birken „Der Donau Strand...” (Nürnberg, 1886) című több kiadást megért művében szereplő metszetek kompozíciójának kettéosztásából keletkezett.⁷ Sajnos a német sajtótörténetek (Salomon, Koszyk) sem tesznek említést a bár hosszú időn keresztül létező, de igen korlátozott érdeklődésre számot tartó *König[lich] Säch[s]isches privi[egirtes!] Zittau'sches Monatliches Tagebuch*ról.

⁶ SZALAI Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszetei. 1515–1800.* Bp. 2001. 306–309. tábla.

⁷ RÓZSA György: *Budapest régi látképei.* 2. kiad. Bp. 2000. 87 (Buda). és 92 (Pest). Klaus Stopp a rézkarcot kapcsolatba hozta a folyóirattal, de a magyar vonatkozású lapok megjelenését tévesen a 18. századra teszi. In: RÓZSA: *i. m.* 117, 119.

A folyóiratból csak egyes magyar városok kivágott rézkarcai szerepelnek magyarországi gyűjteményekben, alkotójuk nevéől nem tudunk semmit, eddig megjelenésük helye is ismeretlen volt. A hungarika-kutatást új adatokkal gazdagítja a *Tagebuch* most magyar közgyűjteménybe került egyetlen, 1816-os évfolyama. Ezen kívül forrásul szolgálhat a művészettörténészek, illetve a helytörténészek számára is. A *Privilegirtes Zittau'sches topographisches, biographisch-historisches monatliches Tage-Buchot* magyar vonatkozásai miatt mindenképpen érdemes lenne részletesen feldolgozni.

RÓZSA MÁRIA

Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung. 1. Ausgangspunkt der Forschung. Max Nordaus *Erinnerungen* ließen bisher vermuten, dass der spätere Kulturkritiker, Arzt und Zionist während seiner Pester Jahre (1849–1880) journalistisch ein Jahrzehnt lang im Dienste des *Pester Lloyd* (1867–1876) stand und nach dem endgültigen Bruch mit dem Chefredakteur Max Falk zum *Neuen Pester Journal* gewechselt hatte (1876–1878).¹ Auch die wichtigsten Themenkreise sind uns bekannt: Die erste Periode umfasst die Jahre zwischen 1867 und 1872 und ist trotz des großen Zeitraumes quantitativ am ertragnisärmsten; es handelt sich dabei um etwa fünf Dutzend kürzere Beiträge und Feuilletons. Ein Wendepunkt in Nordaus Publizistik trat ein, als er im Dienste des Blattes anlässlich der Wiener Weltausstellung 1873 in die Reichs- und Residenzhauptstadt entsandt wurde und das Gesichtete und Erfahrene regelmäßig in Feuilletons festhielt. In sieben Monaten meldete er sich mit ca. hundert Veröffentlichungen. Quantitativ wurde diese Zahl von Publikationen in den kommenden zwei Jahren, als sich Nordau eine europäische Bildungsreise leistete, nicht mehr überboten. Er verpflichtete sich lediglich, über die Russland-Reise von Kaiser Franz Joseph zu berichten, ansonsten schrieb er nur gelegentlich für das Blatt. Die Zahl seiner Beiträge und Feuilletons für den *Pester Lloyd* lässt sich zwischen 1867 und 1876 auf ca. 230 beziffern.

Christoph Schulte weist darauf hin, dass Nordau „in den letzten Lebensjahren des Vaters (...) als erfolgreicher, festangestellter Redakteur im Feuilleton der angesehensten deutschsprachigen Zeitung Ungarns 200 Gulden im Monat [verdiente]“.² Was unter fester Anstellung zu verstehen ist, kann anhand der Veröffentlichungen nicht verifiziert werden, denn Nordau meldete sich ausgesprochen selten in dem genannten Zeitraum; es ist anzunehmen, dass er auch redaktionsinterne Aufgaben wahrzunehmen hatte. Sein Debüt beim *Pester Lloyd* gab er am 9. November 1867 mit dem Feuilleton *Das Altarbild*; für das darauffolgende Jahr konnten nur vier Veröffentlichungen nachgewiesen werden. Im Jahre 1869 kam es zu acht, in den nächsten zwei Jahren zu jeweils sieben Publikationen, und im Jahre 1872 lassen sich über 30 Beiträge feststellen.

¹ NORDAU, Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*, übers. v. S. O. Fangor. Leipzig, Wien, 1928. Für den *Pester Lloyd* siehe 40 und passim, für das *Neue Pester Journal* 91 und passim. Vgl. auch SCHULTE, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997. 23 und passim. Ausführlich zu Nordaus Pester Publizistik siehe U., H.: *Max Nordaus Pester Publizistik*. Phil. Diss. Bp. 2003.

² SCHULTE (wie Anm. 1), 51.

2. Die zwei Jahrgänge der *Ungarischen Illustrierten Zeitung* (1871–1872). Welchen Aufgaben Nordau im Jahre 1871 nachging, konnte durch das Namensregister einer einschlägigen Bibliographie rekonstruiert werden, die bei dem Titel *Ungarische Illustrierte Zeitung* für das Jahr 1871 Max Nordau als Redakteur ausweist.³ Der Befund ist umso überraschender, weil der Hauptkatalog für Zeitungen und Zeitschriften der Széchényi-Nationalbibliothek beim *Pester Lloyd* auch die Namen der Beiblätter vermerkt, die *UIZ* jedoch nicht angibt. Die Bibliographie von Heinrich Réz enthält diesen Befund gleichfalls, weist aber nicht auf Nordaus Namen hin.⁴ Noch merkwürdiger ist, dass nicht einmal das Hauptblatt auf die eigene Neuerscheinung aufmerksam machte. Lediglich folgende Anzeige konnte dem *Pester Lloyd* entnommen werden:

Mit 1. Jänner 1871 beginnt ein neues Abonnement auf den
„PESTER LLOYD“
 Morgen- und Abendblatt,
 nebst den beiden Wochenbeilagen:
„Wochenblatt für Land- und Forstwirtschaft“
 (Gratisbeilagen)
 und die illustrierte Frauenzeitung
„DAS HAUS.“⁵

Die erste Nummer der *Ungarischen Illustrierten Zeitung* erschien am 1. Jänner 1871 in Pest. Gleich unter dem sehr schön verzierten Zeitungskopf waren die wichtigsten Angaben verzeichnet: Vierteljährlich waren 13 Nummern geplant, der Erscheinungstag war der Sonntag, und „Man pränumerirt die ‚Ungarische Illustrierte Zeitung‘ bei der Deutsch’schen Buchdruckerei- und Verlags-Actien-Gesellschaft in Pest direct, sowie in jeder Buchhandlung um 1 fl. 50 kr. vierteljährlich“. Die weiteren Angaben des Impressums waren auf der letzten Seite zu lesen: Der verantwortliche Redakteur war Max Nordau, für Verlag und Druck war die „Deutsch’sche Buchdruckerei und Verlags Aktien Gesellschaft in Pest“ zuständig. Eine Ausgabe im Folio-Format bestand aus acht Seiten, die Exemplare waren durchgehend nummeriert, der erste Jahrgang umfasste 424 Seiten.

Dass das Blatt tatsächlich zum *Pester Lloyd* gehörte, konnte erst nach der Einsicht in die 35. Ausgabe bestätigt werden, denn direkt unter dem Zeitungskopf erschien: „Die ‚Ungarische Illustrierte Zeitung‘ erscheint jeden Sonntag als Beilage zum ‚Pester Lloyd‘ um 70 kr. vierteljährig.“⁶ Von Max Falk wurde aber schon in der 3. Nummer ein Beitrag gedruckt, auch wenn es sich dabei nur

³ RÓZSA, Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil: Zeitschriften und Fachblätter. Sonderdruck aus Berichte und Forschungen*. In: *Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Band 9. München, 2001. 135. Die bibliographischen Angaben sollen leicht ergänzt werden: Die *Ungarische Illustrierte Zeitung* hörte nicht mit Nr. 49 v. 4. Dezember 1872 auf, sondern erst mit Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Außerdem wurden die zwei Jahrgänge nicht nur von Max Nordau und Adolf Silberstein redigiert: Ab Nr. 40 v. 2. Oktober 1872 ist als verantwortlicher Redakteur Dr. Ign. Phil. Weiß verzeichnet.

⁴ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935.

⁵ Siehe *Pester Lloyd* Nr. 306 v. 22. Dezember 1870. 3 und weitere Wiederholungen u. a. in den Nummern zwischen 23. Dezember 1870 und 3. Jänner 1871. Hervorhebung im Original.

⁶ *Ungarische Illustrierte Zeitung* Nr. 35 v. 27. August 1871. In der nächsten Ausgabe erschien aber wieder die kurze Version wie in der ersten Nummer. Über dem Zeitungskopf wurde noch gesondert vermerkt: „Wochen-Beilage zum ‚Pester Lloyd‘.“ Im ersten Jahrgang kam das lediglich in den Nummern 35 und 51 vor, aber im 2. Jahrgang war das keine Seltenheit mehr. Die Zeitung wird des weiteren als *UIZ* mit Nummer, Datum und Seitenzahl angegeben.

um eine Übersetzung handelt.⁷ Aus dem Autorenkreis des Hauptblattes konnten noch die Namen Albert Sturm und Adolf Dux entnommen werden.⁸

Das Blatt war eine echte Sonntagszeitung,⁹ die für die ganze Familie konzipiert war: sehr schön illustriert und reichlich mit Unterhaltungslektüre versehen. Themen aus Politik, Wirtschaft sowie Tagesaktualität¹⁰ und Anzeigen fanden selten Einzug in das Blatt; so dominierten v. a. literarische Texte, Originalbeiträge, Fortsetzungsromane, Übersetzungen aus Lyrik und Prosa sowie große und anspruchsvolle Illustrationen.¹¹ Mindestens jeweils zwei Seiten waren der Damenmode und Haushaltsthemen gewidmet, manchmal wurde eine Schnittmusterbeilage beigelegt. Auf der letzten Seite wurden kleinere Rubriken wie Rätsel, „Buntes“ und „Briefkasten“ platziert.

Nicht nur das Hauptblatt, sondern auch die *Ungarische Illustrierte Zeitung* hat in nicht unerheblichem Maße zur Verbreitung der ungarischen Literatur in qualitativ hochwertigen Übersetzungen beigetragen.¹² 1871 erschien im *Pester Lloyd* in Fortsetzungen Jókais „E pur si muove! (Und es bewegt sich doch!)“ [És mégis mozog a föld],¹³ und in der Sonntagsausgabe wurde seine Novelle *Die Edelsteine*¹⁴ publiziert. Von Paul Gyulai wurde die Novelle *Eine Mutter* [Egy anya] in Fortsetzungen veröffentlicht.¹⁵ Aus der ungarischen Lyrik wurden mehrere Gedichte von Sándor Petőfi, übertragen von Ignaz Schnitzer, gedruckt. Schnitzers Name ist deshalb erwähnenswert, weil er als einer der besten Petőfi-Übersetzer angesehen wurde und er beim *Neuen Pester Journal* mit Nordau abermals in Berührung kam.¹⁶ Weitere Gedichte von Petőfi wurden von Julius Székula

⁷ *Ehrenrettung eines Verstorbenen*. (Aus den „Föv. Lapok.“ Abkürzung im Original.) = UIZ Nr. 3 v. 15. Jänner 1871. 22. Fortsetzung in Nr. 4 v. 22. Jänner 1871. 30. Original: *Egy halott igazoltatása. I., II.* = Fővárosi Lapok Nr. 1 v. 1. Januar 1873, 2–3 und Nr. 2 v. 3. Januar 1873, 8–9.

⁸ *Verwaist. Novelle von Albert Sturm*. = UIZ Nr. 13 v. 26. März 1871. 100 (Beginn); *Ein Traum*. Von Adolf Dux. Kleingedruckt hinzugefügt: „Aus der jüngst erschienenen Novellensammlung von Adolf Dux: 'Deutsch-Ungarisches, Pest, Hartlebens Verlag, 1871.'“ = UIZ Nr. 41 v. 8. Oktober, 328 und Nr. 42 v. 15. Oktober 1871. Titelblatt und 330f.

⁹ Zur Definition der Gattung siehe den Annäherungsversuch von LIPTÁK, Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Bp. 2002. 53f.

¹⁰ Anlässlich des Ablebens des Freiherrn Josef von Eötvös wurde ein Bild von ihm auf der Totenbahre, gezeichnet von Johann Jankó, auf der Titelseite in Nr. 8 v. 19. Februar 1871 eingefügt, auf der nächsten Seite folgte die Würdigung der Tätigkeit des ehemaligen Unterrichtsministers und Meisters des realistischen Romans, dann auf Seite 59 wurde ihm ein ganzseitiges Porträt gewidmet. Zwei Wochen später folgte Bild und Beitrag von drei neuen Ministern (Theodor Pauler, Graf Peter Pejacevich, Wilhelm Tóth). = UIZ Nr. 10 v. 5. März 1871. Titelseite. Ende November erschienen dann Bild und Beitrag über den Grafen Melchior Lónyay, der seinerzeit das Amt des Ministerpräsidenten und des Ministers für Militärwesen innehatte. = UIZ Nr. 48 v. 26. November 1871. 379.

¹¹ Nur um einige Titel zu nennen: *Meran und Umgebung*. = UIZ Nr. 3 v. 15. Jänner 1871. 19; *Bilder von der ostasiatischen Expedition*. = UIZ Nr. 6 v. 5. Februar 1871. 47; *Zur Frauenemanzipation*. = UIZ Nr. 11 v. 12. März 1871. 83; *Der Dorfbarbier*. = UIZ Nr. 12 v. 19. März 1871. 91; *Die Panzerregatte*. = UIZ Nr. 14 v. 2. April 1871. 108f; *Das zukünftige Pest*. = UIZ Nr. 13 v. 26. März 1871. 100f.

¹² Zur literarischen Bestandaufnahme des *Pester Lloyd* siehe U., H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd 1854–1875. II.* = Magyar Könyvszemle 2001. Nr. 3. 318–331.

¹³ Schriftweise des Titels nach dem *Pester Lloyd*.

¹⁴ *A nikodémiai kövek*. Eigentlich ein Kapitel aus Jókais *Egy bujdoso naplója*. Den Hinweis verdanke ich Tünde Császtvay.

¹⁵ UIZ Nr. 7 v. 12. Februar 1871. 54 und Nr. 8 v. 19. Februar 1871. 63f.

¹⁶ In der UIZ Nr. 12 v. 19. März 1871. 90 erschienen die Gedichte: *Zieht ein Schäfer...* [Megy a juhász számaron], *Das Glöckchen hör' ich...* [Temetésre szól az ének...], *Mich straft mein Herrgott nicht dafür...* [Nem ver meg engem az isten...]. Seitens der Redaktion wurde zu Schnitzer

und Julius Böhm übertragen.¹⁷ Auch der andere ungarische Klassiker, János Arany, ist im Blatt mit mehreren Gedichten vertreten, nicht zuletzt in Übertragungen Max Nordaus.¹⁸

Nordaus Mitwirken an der *UIZ* konnte auch anhand signierter Beiträge belegt werden, wobei es selbstverständlich auch von Interesse wäre, wem die unsignierten Artikel zuzuordnen sind. Nordaus Pester Publizistik zeichnet sich vor allem durch seine Tätigkeit als Feuilletonist aus, eigene Gedichte konnten von ihm bislang nicht nachgewiesen werden, obwohl in der *UIZ* von ihm mehrere Gedichtübertragungen aus dem Ungarischen entnommen werden konnten. Gleich in der ersten Nummer der *UIZ* übertrug er „Am Herbste“ [Ősszel] von Johann Arany,¹⁹ es folgten „Ach wie rasch“ [Oh! az idő...] von Paul Gyulai²⁰ und „Auf, auf ... (1848) [Lóra...!] von Johann Arany,²¹ und zuletzt wurde „Am Kamin“ von Aladár Benedek²² gedruckt. Erstmals konnten neben den Nachdichtungen nunmehr auch eigene Gedichte Nordaus in der *UIZ* nachgewiesen werden; so wurden hier das „Winterbild“,²³ „Auf ein Eichenblatt“²⁴ oder ein Gedichtzyklus wie „Erste Liebe“²⁵ publiziert. Als epische Texte verstehen sich die Beiträge „Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte“,²⁶ „Aus dem Klosterleben. Ein Tagebuchblatt“,²⁷ „Ein Blick in die Zukunft“,²⁸ sowie „Pappchens Frühstück“.²⁹

Nordaus Name als verantwortlicher Redakteur stand das ganze Jahr hindurch auf der letzten Seite der *UIZ*. Mitte Dezember 1871 erschien aber anstelle des gewohnten Impressumtextes:

angemerkt: „Wir machen unsere Leserinen (sic!) ganz besonders auf diese Uebersetzungen aufmerksam, da sie zu den besten gehören, in welchen Petőfy (sic!) je vor ein deutsches Publikum getreten ist.“ In der nächsten Nummer folgte in Schnitzers Übersetzung *Die Weichsel wächst zu Tausenden am Baum...* [Ezrivel terem a fán a meggy...] und *Unsere alte Erde...* [Játszik öreg földünk...]. = *UIZ* Nr. 13 v. 26. März 1871, 98. In der *UIZ* Nr. 26 v. 25. Juni 1871, 202 wurde *Zöld Marcz. Von Alexander Petőfy* (sic!) gedruckt. Petőfi-Übersetzungen kommen auch im 2. Jahrgang der Zeitung vor, u.a. *Held János. Ein poetisches Volksmärchen von Alex. Petőfi. Deutsch v. I. Schnitzer*. Auch in diesem Fall fügte die Redaktion hinzu: „Wir glauben unsern Lesern etwas Angenehmes zu bieten, indem wir hiemit eine Probe einer noch nicht veröffentlichten Uebersetzung dieses reizenden Petőfi'schen Märchens geben. Petőfi ist von den deutschen Uebersetzern bisher so maltraitirt worden, daß eine Nachdichtung, wie die obige, auch in Deutschland geeignet wäre, bessere Begriffe über den poetischen Gehalt der ungarischen Literatur zu verbreiten.“ = *UIZ* Nr. 2 v. 10. Jänner 1872, 10. Zu Schnitzer vgl. auch: U., H.: *Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878*. = Magyar Könyvszemle 2003. Nr. 2, 241–252.

¹⁷ Julius Szekula übersetzte das Gedicht *Ende September* [Szeptember végén]. = *UIZ* Nr. 41 v. 8. Oktober 1871, 326. Julius Böhm publizierte aus Petőfis Kleinprosa *Die Flüchtlinge* [A szökevények], bei der die Redaktion folgende Anmerkung hinzufügte: „Diese, deutsch noch nirgends erschienene und auch im ungarischen Original sehr wenig gekannte Skizze, die 1845 in den „Életképek“ veröffentlicht wurde, dürfte wegen ihres Verfassers besonderes Interesse beanspruchen.“ = *UIZ* Nr. 14 v. 2. April 1871, 106.

¹⁸ Moritz Staßmann übersetzte das Gedicht *Der tapfre Bor* [Bor vitéz]. = *UIZ* Nr. 9 v. 26. Februar 1871, 66.

¹⁹ *UIZ* Nr. 1 v. 1. Jänner 1871, 2.

²⁰ *UIZ* Nr. 3 v. 15. Jänner 1871, 18. Ungarisch zwei Wochen früher in *Fővárosi Lapok* Nr. 1 v. 1. Januar 1871, 1 gedruckt.

²¹ *UIZ* Nr. 27 v. 2. Juli 1871, 210.

²² *UIZ* Nr. 44 v. 29. Oktober 1871, 350.

²³ *UIZ* Nr. 7 v. 12. Februar 1871, 50.

²⁴ *UIZ* Nr. 40 v. 1. Oktober 1871, 318.

²⁵ *UIZ* Nr. 14 v. 2. April 1871, 106 und Nr. 15 v. 9. April 1871, 114.

²⁶ *UIZ* Nr. 1 v. 1. Jänner 1871, 3f.

²⁷ *UIZ* Nr. 4 v. 22. Jänner 1871, 26.

²⁸ *UIZ* Nr. 5 v. 29. Jänner 1871, 38f.

²⁹ *UIZ* Nr. 17 v. 24. April 1871, Titelseite u. 130.

„Verlag der Pester Lloyd-Gesellschaft in Pest. – Redigirt unter Verantwortlichkeit der Verlags-handlung. – Druck der Deutsch'schen Buchdruckerei und Verlags-Aktien-Gesellschaft in Pest.“³⁰
 Nordaus Nachfolger wurde Dr. Adolf Silberstein.³¹

Unter der neuen Ägide³² kam es zu kleineren Veränderungen im Blatt, so wurde z.B. unter dem Zeitungskopf eine Inhaltsangabe eingefügt, der Erscheinungstag rückte von Sonntag auf Mittwoch und es entstanden neue Rubriken, u. a. „Kleine Chronik“, „Vermischtes“, „Literatur“, „Brief-

³⁰ UIZ Nr. 51 v. 17. Dezember 1871. 408.

³¹ Adolf Silberstein-Ötvös (1845–1899), ungarischer Ästhet, Übersetzer und Publizist. Arbeitete u. a. für das *Leipziger Tageblatt*, die *Deutsche Allgemeine Zeitung*, das *Fremdenblatt* in Wien, 1870–71 für die *Temesvarer Zeitung*, dann für den *Pester Lloyd*, das *Neue Pester Journal*, den *Ungarischen Lloyd* und für mehrere ungarische Zeitungen. Vgl.: UJVÁRI, Péter (Hg.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Bp. 2000. 788. Seine journalistische Leistung wurde auch in der gegenwärtigen deutschsprachigen Presse Ungarns anerkannt: „Unser Landsmann, Dr. Adolph Silberstein in Leipzig, gibt daselbst eine ‚dramaturgische Wochenschrift‘ heraus, die sich überaus vortheilhaft vor anderen, den Interessen des Theaters gewidmeten Organen auszeichnet, und tritt uns darin nebst dem ernstesten Eifer, das Theater zu einer sittlichen Kunstanstalt zu erheben, auch der erforderliche ästhetische Beruf entgegen. Dr. Silberstein schreibt mit eben so viel Geist als Kenntniß über einzelne Erscheinungen der dramatischen Dichtkunst, wie über allgemeine, das Theater betreffende Fragen, und wird in seinen Bestrebungen von tüchtigen Korrespondenten in Berlin, Wien, Hamburg und anderen Städten unterstützt. Neuestens hat unser Landsmann den Kreis seiner Wirksamkeit auch auf seine Vaterstadt Pest ausgedehnt, welche er jüngst selbst besuchte, und in der er unter anderen Mitarbeitern Thomas Szana zu Berichten über das Nationaltheater gewonnen hat. Wir können es uns nicht versagen, auf den Artikel ‚Pest‘ hinzuweisen, in welchem der Verfasser, Dr. Silberstein, unter Anderem sagt: ‚Sprache und Poesie der Magyaren legen das beredteste Zeugniß für die Entwicklungsfähigkeit dieses kaukasischen Stammes ab. Die Sprache hat erst seit diesem Jahrhundert volle Blüten getrieben und deutsche Sprachforscher haben diese Sprache in all ihrer Biegsamkeit, ihrem Wohlklang, ihrer Kraft und Weichheit, ihrem Humor noch nicht hinreichend gewürdigt. Auch darüber existieren nur oberflächliche Kenntnisse, wie über vieles, was das ungarische Leben betrifft. Selbst die abstrakten Begriffe können aus der eigenen Sprache gewonnen werden, und es existirt eine reine magyarische Terminologie, wie sie die deutsche Sprache nicht besitzt. Die ungarische Poesie ist eine farbige Blüthe des ungarischen Bodens, hervorgesprossen aus dem Nationalgefühl, aus der leidensvollen tausendjährigen Geschichte, aus der Sehnsucht nach Freiheit, aus der Anbetung der segnenden Natur im ungarischen Land. Sie hat etwas Vollblütiges, Schmelzendes, Sinnliches und Echtes. Daneben sympathisirt sie mit allen Literaturen, die sie in ihre sinnliche Eigenthümlichkeit verschmilzt.“ – Auch über das Nationaltheater spricht sich der Verfasser in dem angeführten Artikel ausführlich und in einer für dieses Institut Interesse erweckenden Weise aus. (...) = Ungarischer Lloyd Nr. 283 v. 5. Dezember 1869. Beilage. Anderthalb Jahre später brachte dasselbe Organ folgende Mitteilung: „(Redaktionswechsel.) Der bisherige Redakteur der ‚Temesvárer Zeitung‘, Herr Dr. Adolph Silberstein, als Literat auch in Deutschland bekannt, hat Anfangs Mai die Redaktion obiger Zeitung niedergelegt, um sich als Publizist in Pest anzusiedeln.“ = Ungarischer Lloyd Nr. 106 v. 6. Mai 1871. Beilage.

³² Die personelle Veränderung wurde auch im *Ungarischen Lloyd* angekündigt: „(Die ‚Ungarische illustrierte Zeitung‘), die im Deutsch'schen Verlag erscheint, wird seit dem neuen Jahr von Dr. Adolph Silberstein redigirt, der es sich zur Aufgabe gestellt hat, unser kunst-literarisches und soziales Leben dem deutschen Publikum zu vermitteln.“ = Ungarischer Lloyd Nr. 3 v. 4. Januar 1872. 3. Silbersteins journalistische Tätigkeit beschränkte sich aber 1872 nicht nur auf das Beiblatt des *Pester Lloyd*. An dieser Stelle kann es nur angedeutet werden, dass er auch die Konkurrenz, den *Ungarischen Lloyd*, ab Oktober 1872 zahlreich mit Feuilletons bereicherte und dazu noch sein ab diesen Zeitpunkt jeden Sonntag erscheinendes Beiblatt „Zeitung für Kunst, Theater und Literatur“ gemeinsam mit Adolf Dux redigierte.

Nummer 1.

Vierteljährlich 12 Nummern.

Pest, den 1. Jänner 1871.

Ausgabe jeden Sonntag.

I. Jahrgang.

Man pränumeriert die „Ungarische Illustrirte Zeitung“ bei der Deutschen Buchdruckerei- und Verlags-Actien-Gesellschaft in Pest direct, sowie in jeder Buchhandlung um 1 fl. 50 kr. vierteljährlich.

Michael Munkácsy.

Es kommt bei einzelnen Geistes- mit gewaltigem Streben vor, daß sie, wenn sie lange vergelktet kühn

waren, ihre eigenartigen Kunstideale auf den geschuldhafte, vielbefahrenen Wegen zu erreichen, zuletzt ungeduldig und unbescheiden neue Bahnen einschlagen, die Schranken ihrer Kunst durchbrechen, neue Genies schaffen und bisher völlig unbekannte Schöpfungen hervorbringen. Mancher thut einen glücklichen Griff und eröffnet als Reformator seiner Kunst eine neue Welt, die alsbald von zahllosen, mehr oder minder beschügten Nachahmern kolonisiert wird, ein Anderer verirrt sich in den phantastischen Regionen, kommt von Ziele, dem Ideale, immer ferner ab und muß zuletzt, vielleicht verspottet von den Unbedeutenden und bedauert von den Mitstreibern, zu Grunde gehen. Beethoven dichtete acht Symphonien, in denen er zahllose Instrumente in Bewegung setzt, damit sie seine erhabenen Ideen zum Ausdruck bringen; in der neunten erkennt er endlich die Unvollkommenheit der Form, er zerbricht dieselbe und ruft die menschliche, befehlte Stimme, das klare, bestimnte Wort den stammelnden Instrumenten zu Hülfe. Man verwundert die Welt und sie antwortet, daß die Kunst durch den süßen Versuch bereichert wurde. Da ist aber Richard Wagner, dem auch die vorhandene Form nicht genügt, der die natürlichen Schranken, die der Musik gezogen sind, durchbricht, alle anderen Künste zu Probenleistungen herbeischleppt, Malerei, Plastik, Lichtkunst, Tanz, Musik vermischt, einen Wechselhieb nach dem andern zur Welt beföhrt und zuletzt seinem ohnmächtigen Drange nach dem unerreichbaren Ideale in roher und pöbelhafter Beschimpfung des Judenthums Luft macht. Goethe zer sprengt im „Faust“ die dramatische Form und aus allen Fugen strebt der reiche, üppige, nicht zu seßhafte Zustand ins Ungeheuerliche und Unbegreifliche hinaus. Kaubach genügt es nicht mehr, im Walde durch Schönheit der Gestalten, durch Harmonie der Töne zu wirken, er will Thoren malen, seine Bilder sollen der Exzess und das Inakzeptable darstellen, die Lust der Zuschauer über die Aufgaben der Malerei zurückstoßen. Die, damaligen Verhältnisse sein Vermögen und was

deren der neuen Richtung, ebenbürtig an Hochachtung, Natur — je nach der individuellen Reizung idealisiert allein heute gibt es schon genug unterjüngte Reutheiler, der nicht idealisiert — widerzulegen und sie genügt zu die über die Richtung das Verdammungsurteil aus durchbringen und zu belachen — das ist der Zweck, den der Maler anstreben muß, den er zu erreichen vermag und der ihn befriedigen kann.

Die talentvollen jungen Maler, denen ge

Michael Munkácsy.

Michael Munkácsy, unser so rath zu europäischer Verknüpfung ge langter Vordenker, geht bei seinen Zeichnungen immer von diesen Gesichtspunkten aus. „Gerecht nur hinein in's reiche Menschenleben — wo ich es so paßt, da ist's interessant!“ Das ist auch sein Motto und es hat ihm zu seinen Triumpfen verholfen. Bei ihm ist keine seltsame Zerrissenheit, kein unruhiges Umhertappen, keine chaotische Unklarheit zu bemerken. Er weiß was er will; er kennt seine Aufgabe, seine Kraft, seine Mittel, daher die Sicherheit, mit der er eine Idee er faßt, die Schönheit, mit der er sie ausführt. In den Bildern, die er bisher gemalt, hat er immer das reiche Menschenleben dargestellt, aber mit einer Feinheit der Beobachtung, mit einer Tiefe der Auffassung, wie in nur dem Genie eigen ist. Eine warme Anhänglichkeit an's Vaterland läßt ihn mit Verliebe aus dem ungarischen Volksleben genommene Beispiele be handeln, allein er ist darum nicht zu feil; er weiß stets die allgemeiner menschliche Seite herzuheben, so daß auch der Fremde sich von den Bildern sofort angezogen fühlt. Die geistige Bedeutung und die großen Erfolge, die Munkácsy trotz seiner Jugend und seiner verhältnismäßig kurzen künstlerischen Laufbahn bereits errungen, rechtfertigen es in gleichen Maße, daß wir unsere Verehrer mit seinem Porträt und seiner Biographie bekannt machen.

Er wurde 1844 in Munkács geboren, in also jetzt erst 26 Jahre alt. Sein Vater, der eigentlich viel mehr und ein kleiner Beamter war verstarb früh, auch seine Mutter verlor er bald und als verarmtes Waise hatte er einer recht trüben Jugend zu überdauern. Zum Glück nahm sich jeder sein Theil, Etsien Munkács, nahm ihn zu sich und erheute ihm die erste Erziehung. Da kam da mehr als über Ungarn brach die mehrere Jahre, die Munkács bereu. Munkács verlor in Folge d. damaligen Verhältnisse sein Vermögen und was

Der Ball der Dicken.

hatte. Sein Haus ist freudlos, sein Gemach verödet, ihm bedeutet der Weihnachtsmarkt nichts als eine traurige Erinnerung, einen Christbaum stellt er nicht auf, denn für wen auch? Als er die Kleinen klagte, da ging ihm ein schmerzliches Gedenken durch's Herz und er wollte mindestens fremden die Hände bereiten, die er den eigenen Kindern nicht bereiten kann. In wehmüthig-freudiger Erregung ging er nach Hause, und heute Nacht träumte er

von den sieben kleinen Kindern, die ihm so früh genommen wurden. — Aber auch die Väter und der Hans! Was die für bunte Sätze träumten! Das Christkindlein sei ihnen erschienen und habe sie durch den offenen herrlichen Himmel geführt und Engeln sein um sie gelassen, während schöne Musik spielte — und als sie morgen erwachten und die schönsten Christgebilde sahen, da glaubten sie erst recht, daß sie noch immer träumten!

Der kleine Hans, der in seinem kindlichen Unverstand sich von der ganzen Sache keinen klaren Begriff machen konnte, behauptete noch mehrere Jahre danach, daß ihm dies eine Mal ganz gewiß der heilige Nikola in Gehalt eines freundlichen Herrn in der Stadt erschienen sei und ihn reich beschenkt habe . . .

M. N.

Haut Christbäume!

In der Dorfmuhle.

(Eine alte Tradition.)

„Dad aber sage ich Euch, Meister, Ihr wagt's sagen was Ihr wollt, das hilft Euch nichts, so lange nicht der Kossuth wieder ins Land kommt! Dann aber wird's freilich eine andere

Welt sein, was, Vater?“ Damit schloß der ehrliche Wokz des Dorfes eine längere politische Auseinandersetzung, die in eine polemische Spitze gegen den wackeren Dorfchamier auslief, welcher in diesem sonst durchaus ruhigen Kreis das kontroversielle Element vertrat. In seinem Sermon hatte der jugendgesungene Wokz sich ziemlich über alle verrathenen inneren und äußeren An-

gelegenheiten Ungarns, der Erde, des Landes und des Sonnen- schens ausgelassen. Anzulegen hatte er natürlich als äußerster Feind mit den Beschwernen gegen die Regierung; die Straßen sind schmutzig, die Steuern drückend, Freiheit gibt es nicht, so verflucht die „Magyar Ujlas“ und die muß es doch wissen! Andrasch verursacht förmlich die Ueberfluthungen, während die

kasten der Redaktion“. Auch eine räumliche Änderung erfolgte, denn „Die Bureaux der Pest-Wiener literar.-artistischen Anstalt. Gebr. Deutsch befinden sich seit 1. Mai Göttergasse Nr. 9.“³³ Bei den inhaltlichen Veränderungen ist zu vermerken, dass es nunmehr gelegentlich auch zur Veröffentlichung von Reisebildern kam.³⁴ Beachtenswert ist die starke Zunahme der literarischen Beiträge sowie die erhebliche Erweiterung des Autorenkreises: Neben namhaften Journalisten wie Adolf Ágai,³⁵ Adolf Dux,³⁶ Albert Sturm und Ignatz Schnitzer gehörten auch Peter Rosegger,³⁷ Ada Christen,³⁸ Karl Emil Franzos,³⁹ und nicht zuletzt Ferdinand Groß⁴⁰ zu den ständigen Autoren. Seitens

³³ UIZ Nr. 19 v. 8. Mai 1872. 152. Abkürzungen im Original. Im August erfolgte auch der Umzug der Druckerei: „Durch den Umzug unserer Druckerei in die neuerbauten Lokalitäten, Göttergasse Nr. 9., ist die Ausgabe der vorliegenden Nummer verzögert worden, wofür wir hiemit um geneigte Entschuldigung bitten. (...)“, in: UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. 272. Die Gebrüder Deutsch hatten derzeit bereits einen Namen gemacht: „Die Herren Leopold und Moriz Deutsch, die, wie bekannt, die Etablissements der Deutsch'schen Buchdruckerei-Verlags-Aktiengesellschaft käuflich erworben und in Wien ein namhaftes Institut unter der Firma ‚Pest-Wiener literarisch-artistische Anstalt Gebr. Deutsch‘ errichten, erhielten jetzt ein Diplom der Londoner internationalen Ausstellung 1871 für ihre Leistungen auf dem Gebiete der Buch- und Steindruckerei. Die genannten Herren sind bereits im Besitze der großen goldenen Medaille für Kunst und Wissenschaft von Oesterreich, England, Frankreich, Preußen und Württemberg. Die Anstalt leistet besonders Vorzügliches in der gefälligen, wohlfeilen und coulanten Herstellung von Kreditpapieren, wie Aktien, Pfand- und Ratenbriefen, Kassenscheinen u. s. w.“ = Ungarischer Lloyd Nr. 47 v. 25. Februar 1872. Beilage.

³⁴ Z. B.: Maximilian Bern: *Skizzen aus Südrußland*. = UIZ Nr. 14 v. 3. April 1872. 107 und 112 und Nr. 15 v. 10. April 1872. 115; SCHANZ, Julius: *Von der Insel Burano bei Venedig*. = UIZ Nr. 5 v. 31. Jänner 1872. 39; DERS.: *Der Nothaufstand auf der Insel Burano bei Venedig*. = UIZ Nr. 7 v. 14. Februar 1872. 51; DERS.: *Briefe vom Vesuv*. = UIZ Nr. 22 v. 29. Mai 1872, 171 ff.

³⁵ *Die Braut des Seemanns. Aus den hinterlassenen Papieren eines ungarischen Emigranten. Erzählung. Nach dem Ungarischen des Adolf Ágai*. = UIZ Nr. 21 v. 22. Mai 1872. Titelseite u. 162, Schluß: Nr. 25 v. 19. Juni 1872. 194f.

³⁶ Adolf Dux (1822-1881), Schriftsteller, arbeitete seit 1855 für den *Pester Lloyd*. Er war der erste, der Gedichte von Sándor Petőfi und Baron József Eötvös, sowie das Nationaldrama „Bánk bán“ von József Katona ins Deutsche übertragen hat.

³⁷ *Das ewige Mädchen*. = UIZ Nr. 19 v. 8. Mai 1872. Titelseite, Ende: Nr. 20 v. 15. Mai 1872. 157.

³⁸ *Abbazia* (Gedicht). = UIZ Nr. 12 v. 20. März 1872. 90; *Noth*. = UIZ Nr. 13 v. 27. März 1872. 104; *An Gräfin Pauline Bandissin*. = UIZ Nr. 22 v. 29. Mai 1872. Titelseite; *Aus den Tagebuchfragmenten eines Einsamen*. = UIZ Nr. 32 v. 7. August 1872. 250f; *Reisebilder*. = UIZ Nr. 35 v. 4. September 1872. 276 u. 280, Nr. 36 v. 11. September 1872. 284; Nr. 37-38 v. 18. September 1872. 292 u. 298f, Nr. 38-39 v. 25. September 1872. Titelseite u. 302.

³⁹ *Aus einsamen Herzen*. = UIZ Nr. 38 und 39 v. 25. September 1872. 302f; *Der Shylock aus Chorostkow. Ein Charakterbild aus Podolien*. = Ebd., 310f u. Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 323.

⁴⁰ Von F. GROß erschienen: *Das junge Mädchen. Eine Studie*. = UIZ Nr. 9 v. 28. Februar 1872. 66; *Die Witwe. Eine Studie*. = UIZ Nr. 10 v. 3. März 1872. 74f; *Das alte Mädchen. Eine Studie*. = UIZ Nr. 11 v. 13. März 1872. 82f; *Die Kokette. Eine Studie*. = UIZ Nr. 13 v. 27. März 1872. Titelseite u. 98; *Kinderliebchaften. Eine Studie*. = UIZ Nr. 16 v. 17. April 1872. 123; *Verliebte Leute. Eine Studie*. = UIZ Nr. 26 v. 26. Juni 1872. 202f; *Geistreiche Frauen. Eine Studie*. = UIZ Nr. 28 v. 10. Juli 1872. 219f sowie *Von den Leserinnen* (sic!). *Eine Studie*. = UIZ Nr. 32 v. 7. August 1872. 251. Zu der Beziehung zwischen Nordau und F. Groß siehe: SCHULTE (wie Anm. 1.), 106 u. 389 und ZUDRELL, Petra: *Der Kulturkritiker und Schriftsteller Max Nordau. Zwischen Zionismus, Deutschum und Judentum*. Würzburg, 2003. 192-200.

der ungarischen Belletristik erschienen von Josef Kiss⁴¹ mehrere ins Deutsche übertragene Gedichte, Petöfis „Held János“ [János vitéz] kam zum Druck,⁴² und auch von Gergely Czuczor, Michael Tompa, Johann Garay und Paul Gyulai wurden Beiträge veröffentlicht.⁴³ Die Weltliteratur war lediglich mit George Sand⁴⁴ und Turgenjew vertreten. Letzterer wurde groß angekündigt:

In nächster Nummer beginnen wir die Veröffentlichung der neuesten Novelle „Frühlingsfluthen“ des berühmten russischen Schriftstellers Ivan Turgenjew.

Die vom Verfasser für unser Blatt autorisierte Uebersetzung ist durch den in Deutschland sehr geachteten Kenner der russischen Sprache und Literatur M. v. Pezold in Baden-Baden besorgt worden.

Wir schmeicheln uns durch Veröffentlichung dieser Novelle uns die freundliche Anerkennung unserer geehrten Leser zu sichern.

Die Redaktion.⁴⁵

Dass die Literatur sowohl in der Form von Originalbeiträgen als auch in Übersetzungen einen hohen Stellenwert eingenommen hat, stellt sich aus einer Pränumerationseinladung Ende 1872 heraus:

Einladung zur Pränumeration
auf das Quartal
Oktober-Dezember.

Die allgemeine Theilnahme, das rege Interesse, welche uns bisher von unserm geschätzten Abonnenten- und Leserkreise entgegengebracht wurden, bestärken uns, in der von uns eingeschlagenen Richtung fortzuschreiten und auf stets wachsende Theilnahme zu rechnen. Wir werden nach wie vor an modernen, pikanten Novellen, Skizzen, Humoresken, mit einem Wort an reichem und amüsantem Lesestoff von den beliebtesten und anerkanntesten Federn, an zeitgemäßen und gutausgeführten Illustrationen, gutgewählten Modebildern so viel zu bieten suchen, daß wir die Konkurrenz keines ausländischen, illustrierten und Modeblattes werden zu scheuen brauchen. Und dazu wird unsere Zeitschrift von ungarischem Geiste getragen werden! – Die Liste unserer bisherigen Mitarbeiter Louise Otto, Ada Christen, P. R. Rosegger, F. Groß, Oskar Welten, Maximilian Bern, E. Petrowitsch, Karl Dalmar, Wilhelm Buchholz, Julius und Paulina Schanz, Adolf Dux, I. Schnitzer, K. E. Franzos, M. Nordau

⁴¹ Auch Max Falk übersetzte Gedichte von József Kiss. Der Übersetzer der in der UIZ veröffentlichten Gedichte konnte nicht ermittelt werden: *Lieder von der Straße. Aus dem Ungarischen des Josef Kiss* [Dalok az utcáról]. = UIZ Nr. 2 v. 10. Jänner 1872, 11 und Nr. 7 v. 14. Februar 1872. 52, sowie *Jüdische Lieder*. („Zsidó dalok.“). *Aus dem Ungarischen des Josef Kiss, I. Um eines Worten willen* [Egy szó miatt]. II. *Sehnsucht* [Sóhaj]. = UIZ Nr. 25 v. 19. Juni 1872. 195f.

⁴² Vgl. auch Anm. 16.

⁴³ GYULAI, Paul: *Frauen vor dem Spiegel* [Nők a tükör előtt]. Beginn: UIZ Nr. 1 v. 3. Jänner 1872. 3, Schluß: Nr. 20 v. 15. Mai 1872. 155f; *Der Storch* (1850.) [A gólyához]. *Aus dem Ungarischen von Michael Tompa. Von Julius Szekula.* = UIZ Nr. 8 v. 21. Februar 1872. 58; *Kont. Aus dem Ungarischen des Johann Garay. Von Max Farkas.* = UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. 266f; *Mein Goldfuchs. Aus dem Ungarischen des Gergely Czuczor* (sic!). *Von Max Farkas.* = UIZ Nr. 42 v. 16. Oktober 1872. 330.

⁴⁴ *Gute That findet gute Statt. Proverbe von Frau George Sand.* = UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. Titelseite u. 266.

⁴⁵ UIZ Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 328. Hervorhebungen im Original. Beginn: Nr. 42 v. 16. Oktober 1872. 330ff, Schluß: Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Ergänzungs-Beilage.

und A. gibt Zeugniß für den regen literarischen Geist unseres Blattes. Die auch für die Zukunft versprochenen Originalbeiträge der genannten Autoren sowie Uebersetzungen der Meisterwerke der George Sand ec. der neuen Werke der ungarischen Literatur (Moritz Jókai, Paul Gyulai, Adolf Ágai, Ludwig Tolnai ec.) stellen den Lesern auch eine amüsante, abwechslungsvolle Lektüre in Aussicht. (...) ⁴⁶

Trotz dieser großen Ankündigung wurde das Blatt aber Ende des Jahres eingestellt. In dem Editorial der Herausgeber heißt es dazu:

An die Leser des „Pester Lloyd“!

Von Mitte Dezember d. J. ab erscheint in unserem Verlage ein Wochenblatt unter dem Titel:

„Neue Illustrierte Zeitung.“
Redigirt von Johannes Nordmann.

Es soll dies ein gediegenes, unseren heimischen Interessen und Geschmacke entsprechend reich illustriertes Blatt sein, dass an Fülle des Inhaltes den ausländischen ähnlichen Producten würdig an die Seite gestellt werden soll, und unsere besten literarischen Kräfte sind für dieses Unternehmen gewonnen. (...)

Die „Ung. Illustrierte Zeitung“ hat von jetzt ab zu erscheinen aufgehört (...).

Die Abonnenten des „Pester Lloyd“ erhalten demnach anstatt eines Blattes, das wegen beschränkten Raumes und getheilten, belletristischen und Mode-Interessen, Beides nur spärlich bieten konnte, ein an Raum um die Hälfte vergrößertes Blatt, welches eben nur belletristischen, jedoch durchaus gediegenes Inhaltes sein wird, und in künstlerischer und technischer Ausstattung den besten ähnlichen Unternehmungen an die Seite gestellt werden kann, um ein verhältnismäßig geringes Abonnementgeld. (...)

Die Herausgeber der „Neuen Illustrierten Zeitung.“
Pest-Wiener lit.-art. Anstalt,
Gebrüder Deutsch. ⁴⁷

⁴⁶ UIZ Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 328.

⁴⁷ In: UIZ Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Ergänzungs-Beilage. Hervorhebungen im Original. Schon einige Wochen früher erschien im *Ungarischen Lloyd* folgende Nachricht: „Die Pest-Wiener literarisch-artistische Anstalt der Gebrüder Deutsch bereitet für das kommenden Jahr ein großes journalistisches Unternehmen, ein illustriertes Wochenblatt: 'Neue illustrierte Zeitung' vor, welches in Wien erscheinen soll. Die Wiener Blätter schreiben darüber: Es liegt uns der Prospekt eines illustrierten Blattes vor, welches von Neujahr an in großem Style mit Original-Illustrationen und Beiträgen der beliebtesten deutschen Schriftstellern in Wien erscheinen soll. Die 'Neue Illustrierte Zeitung', welche von Herrn Johannes Nordmann redigirt wird, stellt sich gleich mit den trefflichen Probebildern im Prospekte als ein Unternehmen von reformatorischem Charakter dar, welches sich auf eigene Füße stellen und der beliebten Manier der Kopie ähnlicher Konkurrenz-Erzeugnisse grundsätzlich aus dem Wege gehen will. Die genannte Wiener Illustrierte will ein Hauptaugenmerk auf Oesterreich lenken, und die bevorstehende Weltausstellung wird ihr allerdings reichlich Gelegenheit geben, ihre Tüchtigkeit auf diesem Felde mannichfach zu erproben.“ = UL Nr. 283 v. 6. Dezember 1872. 6.

Die Exemplare der *Neuen Illustrierten Zeitung* sind in der Széchényi-Nationalbibliothek nicht vorhanden, auch bibliographische Hinweise konnten diesbezüglich nicht gefunden werden.⁴⁸ Dass das Blatt tatsächlich herausgebracht wurde, konnte einer Kurznachricht des *Ungarischen Lloyd* entnommen werden:

Wir können nicht umhin, auf die heute erschienene

Neue Illustrierte Zeitung, Nr. 4,

das große intelligente Publikum ganz besonders aufmerksam zu machen. Dieselbe enthält folgende höchst interessante und prachtvoll ausgeführte

Illustrationen:

Porträt Napoleon III., Prinz Louis Napoleon, Ex-Kaiserin Eugenie; Napoleon am Todtenbette (nach Photographie, historisch Treu); Salon der Ex-Kaiserin in Chislehurst; Autogramm von Hans Makart (Handzeichnung); Porträt des Dr. Meitner.

Pränumerationspreis fl. 2. pr. Quartal.

Neu eintretenden Abonnenten können wir noch mit kompletten Exemplaren dienen, so lange der Vorrath reicht.

Jeder Abonnent erhält jährlich eine prachtvolle Prämie, deren erste 1000 Quadratzoll groß von Gustav Doré „Der Kampf der Engel mit den Dämonen“ (Szene aus Milton's „Verlorenes Paradies“) darstellt.

Herausgeber: Gebrüder Deutsch, literarische Anstalt.

Pest: Göttergasse Nr. 9, Wien: Schulerstraße 3.⁴⁹

UJVÁRI HEDVIG

⁴⁸ Die Signatur H 19.651 ist zwar vorhanden, aber die sporadisch verzeichneten Jahrgänge wurden in der Széchényi-Nationalbibliothek entsorgt!

⁴⁹ Ungarischer Lloyd Nr. 21 v. 26. Januar 1873. 5. Zwei Monate später veröffentlichte dasselbe Organ eine illustrierte Anzeige, um die Aufmerksamkeit der Leser abermals darauf zu lenken. Vgl. UL Nr. 68 v. 22. März 1873. 16. Dass das Blatt für Furore sorgte und binnen kurzer Zeit zum Begriff wurde, bezeugt auch die Unterschrift einer anderen Annonce: „Die rührige Verlagsbuchhandlung der Gebrüder Deutsch in Budapest und Wien hat sich entschlossen, mit Beginn der Wiener Weltausstellung eine 'Illustrierte Wiener Weltausstellungs-Galerie' in Lieferungen herauszugeben. (...)“ = UL Nr. 67 v. 21. März 1873. 6. Zwei Tage später erschien auch eine Anzeige zu diesem Werk, die folgenderweise unterzeichnet wurde: „Die Herausgeber der 'Neuen Illustrierten Zeitung'. Wien, Schulstraße 3.“ = UL Nr. 69 v. 23. März 1873. 16.

Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél. Herczeg Ferenc (1863–1954), a két világháború közötti Magyarország hivatalos „írófejedelme” meglehetősen szerencsés embernek számíthat az utókor szemében. Írói létének külső tényezői számára szinte végig magától értetődően adottak voltak. Más íróktól eltérően Herczeg soha egy pillanatig nem volt kiadó, vagy éppen – ha erre szüksége volt – biztos állást adó sajtóorgánium nélkül.

Első írásai 1885-ben jelentek meg a szülővárosa, Versec hetilapjában a *Délvidéki Nemzetőr*-ben. „A fővárosi lapok, melyeket időközben ugyancsak megrohamoztam, akkor még elszántan védekeztek ellenem.”¹ A helyzet pár év múlva változott meg. Első regényét egy kiadó pályázatára írta 1889-ben, még hozzá az államfogházban, ahova azért került, mert párbajban megölt egy katonatisztet. A kiadó a szintén 1885-ben indult Singer és Wolfner volt, az „Egyetemes Regénytár” című sorozatuk részére írták ki a jelígis pályázatot, amelynek bírálói Benedek Elek, Mikszáth Kálmán és Fái J. Béla voltak. Benedeknek rögtön megtetszett a kézirat.

„Ez már regény! – kiáltottam fel a sok rossz regény olvasása után, s ajánlottam a megjutalmazását. Ezer korona volt a pályadíj. Alig néhány hete jelent meg néhány apró lélegzetű tárcája, nem volt nehéz megtalálnom az atyafiságot a tárcák, s a regény közt. Szinte bizonyos voltam abban, hogy a regényt a sváb fiú írta. Emellett bizonyított az is, hogy néhol még küzdeni látszott a magyar nyelvvel.”

Éppen emiatt nem tetszett Fáinak (Mikszáth nemigen folyt bele a pályázat értékelésébe), így csak dicséretet kapott a mű.² Egyébként is nem felelt meg a pályázat feltételeinek: valamivel hosszabb volt. Ám pár nappal később a kiadó, Wolfner József személyesen kereste fel az író-t a lakásán, hogy ajánlatot tegyen neki a regénye kiadására. Herczeg a ki nem adott pályadíjat kérte – és meg is kapta. Így tehát már az első nagyobb művét kiadták, mondhatjuk, hogy a kiadó kérésére, és olyan feltételekkel, amilyeneket Herczeg akart.³ Nem csoda hát, hogy a későbbiekben is, amikor az átlagos írói honorárium a könyv fűzött árának 10%-a volt, ő húszat kapott...⁴

Első könyvét tehát maga Benedek Elek bírálta, ő maga „törölte ki a fölösleget” belőle,⁵ az első „külső” bírálatot pedig Beöthy Zsolt mondta róla: „igazi elbeszélő. Mikor ezt írta, talán Spielhagen⁶ járt az eszében, de majd meg fogja találni önmagát. Üzenem Wolfnernek, hogy beszélni szeretnék azzal az emberrel. Tud írni.”⁷ Hamarosan más írók is megismerték és értékelték: pl. a szigorú ítéletű kritikus, Ambrus Zoltán egy akkoriban közkeletű versike szerint állandóan dicsérte.

Az első önálló kötetétől kezdve nem voltak megjelenési gondjai: valamennyi művét azonnal kiadták, még hozzá – magyar íróknál alighanem egyedülálló módon – ugyanaz a kiadó. Ahogy Herczeg idézi Renan mondását: „Minden önmagát becsülő író csak egy kiadónál jelenteti meg munkáit.”⁸ Persze ez nem önbecsülés kérdése, hanem inkább a szerencséé. Pl. Ady Endrének ebben sokkal kevesebb szerencséje volt, pedig maga Wolfner tanácsolta neki egyik levelében:

„A szerzőnek mindig érdeke, hogy összes könyvei lehetőleg egy kiadónál jelenjenek meg. A kiadó sokkal többet áldozhat terjesztésére, ha több könyvről – mintha csak egy könyvről van szó. Kedves Uramnak három könyve eddig három kiadónál

¹ HERCZEG Ferenc: *Hűvösvölgy*. Bp. 1993. 136.

² BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem. II.* Bp. 1993. 54–55.

³ Herczeg Ferenc emlékezései. Bp. 1985. 225.

⁴ VARGA Sándor: *Interjú Timár Andorral*. = A Könyv 1973. 4. sz. 35–36.

⁵ CSATHÓ Kálmán: *Herczeg Ferenc*. In: *Uő: Íróársak között*. Bp. 1965. 174.

⁶ Spielhagen, Friedrich (1829–1911), német író.

⁷ Herczeg Ferenc emlékezései. Bp. 1985. 227.

⁸ HERCZEG Ferenc: *Hűvösvölgy*. Bp. 1993. 175.

jelent meg. Ajánlom, válassza azt a kiadót, akivel az összekötetés a legkellemesebb és az újabb könyveit mind egy helyen adja ki.”⁹

A javaslat bölcs józanságra és nagy könyves üzleti tapasztalatra vall, de persze ehhez olyan kiadó is olyan szerző kell, akik egymásra tudnak hangolódni. Herczeg és Wolfner esetében ez a kapcsolat szinte tökéletes volt. Az első időkben Wolfner még beleszólt Herczeg írásaiba, pl. hogy meghaljon-e a *Simon Zsuzsa* című regény hősnője, de aztán ő maga is rájött, hogy ez nem volt szerencsés.

Első regénye megjelenése után hamarosan felkeresi Kiss József, *A Hét* szerkesztője, és felkéri, hogy írjon a lapjába. Nemsokára pedig Rákosi Jenő hívhatja, és állást ajánl neki a lapjánál a *Buda-pesti Hírlap*nál. Herczeg tehát egy csapásra befutott író lett, a korszak legnagyobbjai keresték meg hogy dolgozzon nekik. A következő években, évtizedekben több folyóirat szerkesztője vagy munkatársa volt, leginkább azonban a nevével 50 évig fémjelzett *Uj Idők* ismeretes. Ez a hetilap szinte Herczeg személyére volt szabva, az ő ízlése és ítélete volt a hangadó mindenben, de a lap író és kiadó közös munkája volt: együtt érték el a hihetetlenül magas 50–60 000-es példányszámot, büszkén mondhatták, hogy ennél több olvasó ember aligha volt az országban.¹⁰ Szinte egy saját könyvklubot tudtak szervezni a folyóirat előfizetőiből, az ún. „úri középosztályból”, amely azokban az időkben rendszeresen tudott költeni a könyvekre. A lap nélkül aligha lett volna Herczegből „írófejedelem”, s maga a kiadó is annyira összeforrt az *Uj Idők*kel, hogy a korszak végén felvette folyóirata nevét. Nem véletlen, hogy – a közben politikai karriert is befutó, felsőházi tag – Herczeg Ferenc a kiadó részvénytársaság egyik igazgatója is lett...

Nem csoda hát, hogy a Singer és Wolfner már a századfordulón kiemelten kezelte legkedvesebb írójának műveit. Fitz József Herczeg-bibliográfiája¹¹ szerint már 1899 óta „Herczeg Ferenc munkái” sorozatcímmel jelentek meg az író könyvei. Az „első teljes kiadást” – ugyanezzel a címmel – húsz kötetben 1908-ban hirdeti a kiadó. Mint írják, a „népszerű szerző munkái most jelennek meg először egyöntetű kiadásban”, méghozzá „előkelő, modern stílusú” szürke és zöld színekből álló kötésben, „gondos, nagybetűs” nyomtatásban, meglehetősen vastag papíron (hogy a rövidebb regények is kitégyenek egy kötetet) 108 koronáért.¹² Egyébként a *Magyar könyvészet* vonatkozó kötetei szerint 1911–1914, valamint 1922–1935 között jelentek meg könyvek ilyen sorozatcímmel.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata, az *Irodalomtörténet* 1925-ben egy cikket jelentetett meg, amelyet az *Uj Idők* is idézett. A cikkíró kérdezi benne, hogy miért nem volt Herczegnek jubileuma, ünnepsége a 60. születésnapja alkalmából? Az, hogy az író kijelentette, hogy ő nem megy el ezekre, nem jelent semmit: ha ő nem is megy el ezekre, a szelleme akkor is ott lett volna az ünnepségeken – és végül is ezt a szellemet ünnepelné az ország.

A kiadó még éppen időben kapott észbe: ha már a 60. születésnapját nem tudta kihasználni a könyvüzlet szempontjából, adódik egy másik évforduló. 1925-ben lesz írói működésének 40. éve. „Ezt pedig impozánsan fogja megünnepelni a magyar könyvkiadás. Nem ugyan szónoklattal, hanem kulturcselekedettel: Herczeg Ferenc összes műveinek nemzeti díszkiadásával, amely hamarosan megjelenik.”¹³ Maga az író csak annyit mondott erről a visszaemlékezéseiben, hogy „a kiadó azért kiadó, hogy útját egyengesse a gyűjteményes díszkiadásnak.”¹⁴

⁹ Wolfner József levele 1909-ben. In: *Ady Endre levelei. II.* Bp. 1983. 256.

¹⁰ VARGA Sándor: *Visszaemlékező: Almási Gusztávné.* = A Könyv 1988. 4. sz. 113.

¹¹ Megjelent a – később említendő – Herczeg Ferenc emlékkönyvben, illetve külön is: FITZ József: *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága.* Bp. 1944. /Bibliográfiai füzetek 5./

¹² *Uj Idők* 1908. II. 602.

¹³ *Uj Idők* 1925. II. 405.

¹⁴ HERCZEG Ferenc: *Húvösvölgy.* Bp. 1993. 136

Ezt az összkiadást, amelyet most már Jubiláris díszkiadásnak neveztek (talán mert a „nemzeti” jelző túlzásnak tűnt: addig csak Jókai Mórnak volt „nemzeti” kiadása), három részletben, tíz kötetenként fogják kiadni – írták később. Az ára az összesnek 3 millió korona volt, de természetesen külön is meg lehetett venni a sorozatokat 1 millióért, esetleg kilenchravi részletfizetésre is. Egy esztendőn belül meg fog jelenni mind a három sorozat.¹⁵ A könyvek famentes papíron, kék egész vászonkötésben, „művészi aranyozással” kerülnek forgalomba. Az első kötetet az író legújabb arcképe, Glatz Oszkár rajza díszíti, amelyet Herczeg saját kezűleg aláírással lát el. Rögtön hozzáfűzöm, hogy jómagam láttam két példányt ebből az első kötetből, s bizony a két aláírás teljesen különbözik egymástól...

A kötetek összeállításakor, ha teheték, a meglévő korábbi szedéseket használták fel újra, csak a címlapot cserélték le és beraktak az elejére egy főcímlapot. Így tehát azok a kötetek, amelyekben több mű található emiatt ismétlődő oldalszámúak – tulajdonképpen több különálló kötet kolligátumai. Először a regényeket sorolták be, majd az elbeszélésköteteket, végül a színműveket – de ezen belül nemigen bukkanhatunk semmi rendezőelvre. A legelső számú a *Pogányok* volt, ez a reprezentatív és híres regénye. Egyébként a teljes kiadás nem jelent meg egy év alatt, ahogy ígérték, a harmadik tíz kötetet 1928 februárjában kezdik hirdetni. Az összkiadás most már 240 pengőbe került.¹⁶

A nagy sikerre való tekintettel, és mivel Herczegnek újabb művei születtek, a sorozatot 1929-ben megtoldották újabb 10 kötettel, amely 80 pengőbe került. A művek sorrendje az első 30 kötet szerint alakult, a különbség csak annyi volt, hogy az elbeszélések után helyet kapott két tanulmánykötet is. A sorozathoz tartozik egy külön kötet, amely Surányi Miklós Herczeg-életrajzát tartalmazza, a negyven kötet címeinek felsorolását, valamint azoknak a listáját, akik megvették a teljes kiadást. Ebből láthatjuk hogy kb. 3000 budapesti és mintegy 8400 vidéki magánszemély és szervezet tehette a könyvespolcára a negyven kötetet, ami egy ekkora sorozatnál hallatlanul magas példányszám.¹⁷

A Jubiláris díszkiadás „sikert aratott” magasabb szinten is: a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara díszdoktorává nevezte ki az író, Debrecen és Nagycenk díszpolgárává fogadta, Szeged aranytollat ajándékozott neki, később örökös törvényhatósági taggá választotta, és a sorozat elnyerte az MTA nagydíját is...

Közben „a magyar ifjúság számára” egy újabb könyv jelent meg az íróról Rubinyi Mózes tollából. A tanulmány „új adataival s eredeti beállításával alapvető jelentőségű a Herczeg-irodalomban is.” De azért „kedves, könnyű hangja kiválóan alkalmassá teszi iskolai segédkönyvül a Herczeg-ünnepségek alkalmából.” Ára 10 000 korona.¹⁸

1933-ban, az író hetvenedik életévében kezdte el kiadni a Singer és Wolfner a „Herczeg Ferenc válogatott munkáinak emlékkiadása” című sorozatot, szintén negyven kötetben „népszerű kiadásban”. Ahogy a hirdetésben írják: „Olcsó ára lehetővé teszi, hogy Herczeg Ferenc művei vigasztaló szó gyanánt eljuthassanak mindenhová, ahol a kiváló költő minden szavát és írását áhítva várják.” A teljes gyűjtemény, két sorozatban 120 pengőbe került¹⁹ – vagyis feleannyiba mint a másik kiadás. Az újabbat rosszabb minőségű, vastagabb papír jellemzi, illetve bordó vászonkötés, amelyet az író aranyozott, kidomborodó arcképe díszíti.

¹⁵ Uj Idők 1926. I. 299.

¹⁶ Uj Idők 1928. 9. sz. címlapverző

¹⁷ Csak összehasonlításként: harminc évvel korábban Jókai Mór százkötetes nemzeti díszkiadását 4354-en rendelték meg, lásd: *A Jókai jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp. 1904. 236.

¹⁸ Uj Idők 1926. I. 502.

¹⁹ Uj Idők 1936. I. 222.

Egy időben a cég „nikkelezett fémből” készült „művészi kivitelű könyvállványt” küldött díjtalanul az *Uj Idők* azon előfizetőinek, akik a cég könyvosztályánál 50 pengő értékben könyveket rendeltek. A reklámfotón a csőből hajtogatott (akkor biztosan nagyon modernnek ható) állványon Herczeg ez utóbbi könyvsorozatát láthatjuk.²⁰

1941-ben jelent meg a *Herczeg Ferenc. Felsőszázados tagságának alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai* című (és alkalmú) könyv – furcsa módon a „Magyar regények” sorozatban. Ennek legelső írása Kornis Gyula százoldalas tanulmánya, amelyet pár évvel később önálló kötetben újra kiadnak, ugyanazt a szedést felhasználva. Újra kiadják a Surányi Miklós által írt életrajzot is.²¹

Nem hagyta ki a Singer és Wolfner az író 80. születésnapján kínálkozó lehetőséget. Részint kiadott három számozott bibliofil kiadványt: Herczeg három kisregényét félbőrkötésben valódi aranynyomással 200 példányban 80 pengőért, ugyanez félvászonban, 800 példányban 50 pengőbe került. A *Magdaléna két élete* Batthyány Gyula, a *Szirusz* Hincz Gyula, a *Tűz a pusztában* Szalay Lajos illusztrációival készült. Valamennyi példányba belekerült az író és a rajzoló aláírása is.²²

De ez még nem elég a „Herczeg Ferenc ünnepi év”-hez. Megjelent egy emlékkönyv is, amelyet Kornis Gyula szerkesztett, s amelynek tanulmányait többek között Cs. Szabó László, Fekete István, Márai Sándor, Szabó Lőrinc stb. írta – pár év óta valamennyien az *Uj Idők* munkatársai. Az elején Horthy Miklós saját kezű köszöntője kapott helyet, ami nem véletlen: a kormányzó és az író jó viszonyban voltak egymással. Megtalálható volt a kiadványban Fitz József alapos és részletes Herczeg Ferenc-bibliográfiája is. A nagyalakú, közel 500 oldalas kötet „100 műnyomó papíron nyomtatott képet” is tartalmazott – az ára 54 pengő volt.

De a java még csak most jön: az *Uj Időkben* (az emlékkönyvvel együtt) dupla betétlapon²³ kezdik hirdetni Herczeg Ferenc műveinek újabb gyűjteményes kiadását, amely 80 műből áll, kb. 12 000 oldal famentes bibliapapíron 10 kötetben, fekete „amatőrjellegű művészi kötésben”. Az emlékkönyvvel együtt 540 pengőért kapható. Valójában már korábban, 1939-ben elkezdték a kiadását, akkor 200 pengőért hirdették.²⁴ Ez a kiadás már valamennyi addig megjelent Herczeg-kötetet tartalmazott, kivéve a kétrészes visszaemlékezéseket (*A várhegy*, *A gótikus ház*), amelyet nyilván arra az időre tartalékoltak, amikor majd megjelenik a harmadik rész is (de az majd csak jó pár évtized múlva, a rendszerváltás után jelenik meg *Hűvösvölgy* címmel). A művek sorrendje itt is műfajonkénti, ahogy az 1925-ös kiadásnál: regények, színművek, elbeszélések, tanulmányok, de ezen belül most szigorúan időrendben következnek a könyvek. Valóban a könyvek, ugyanis ezúttal sem készítettek új szedést a művekből, a korábbi nyomták újra, csak a címlapokon változtattak...

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy Herczeg Ferencnek még életében, 18 év leforgása alatt három alkalommal jelent meg összegyűjtött műveinek teljes sorozata, ami minden bizonnyal egyedülálló a magyar irodalom és könyvkiadás történetében.

BÁLINT GÁBOR

²⁰ *Uj Idők* 1936. II. 720.

²¹ *Uj Idők* 1943. 39. sz. címlapverző

²² *Uj Idők* 1943. 38. sz. címlapverző

²³ Mivel Herczeg Ferenc szeptember 22-én született, ezért az 1943. szeptember 18-án megjelent 38. szám volt az „ünnepi szám”.

²⁴ *Uj Idők* 1939. I. 614.

FIGYELŐ

Fata libelli.* A recenzens hitetlenkedik az évszám miatt, hogy az ismertetendő kötet a nyolcvanéves Borsa Gedeont köszönti. E megfellebbezhetetlen tény adott alkalmat arra, hogy a pályatársak, munkatársak tisztelettel és megbecsüléssel írt tanulmányait P. Vásárhelyi Judit ünnepi köszöntéssé szerkessze. Az ünnepeltet pedig hál' Istennek nem éveinek száma, hanem a magyarországi könyv-, és nyomdatörténet foglalkoztatja továbbra is.

A köszöntő kötetet három egységre tagolta a szerkesztő. Az első a hazai és külföldi tisztelők, barátok gratulációi, amelyek egyikéből sem hiányzik a munkakapcsolatból kifejlődött kollegiális, szakmai jó viszony, elismerés, a közös munka emlékének jó utóíze. Ezeket a sorokat olvasva Borsa Gedeon meglepéssel nyugtázhatja, itthon és külföldön munkássága nemcsak kollegiális ismeretsegeket szerzett, hanem barátokat is.

Az emlékkönyv megközelítő egy harmadában Borsa Gedeon nyomda-, nyomdászattörténeti munkásságához, evvel kapcsolatos szervezőtevékenységéhez szorosan kapcsolódó cikkeket olvashatunk: a *Régi Magyarország Nyomtatványokon* kezdve a Kárpát-medence nyomdászatanak 1473–1948 közötti adatbázisáig.

A kötetnek az *RMNy* nem magyar nyelvű tételeinek feldolgozásával kapcsolatos cikkei nemcsak szakmai elemzések, hanem tudománytörténeti és tudománypolitikai dokumentumok is. Jakó Zsigmondnak az *RMNy* első kötetéről 1972-ben írt tanulmánya most olvasható először nyomtatásban. Käfer István ugyanezt a problémát járja körül a szlovák nemzeti bibliográfia speciális nehézségeit ismertetve, nem először indítványozva a „hungarus” fogalom tartalmának olyan meghatározását, ami a magyar és a szlovák nyelvi közösség adott történelmi viszonyán alapszik. Mindkét tanulmányból nyilvánvaló, hogy a három nyelvi közösség, a román, a szlovák és a magyar irodalmi alkotásai, nyomdái, nyomdatermékei egy földrajzilag egységes állam, a Regnum Hungariae területén keletkeztek, illetve innen származó szerzők alkotásai. Jakó Zsigmond 1972-ben a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Az *RMNy*, valamint a *Magyarország bibliográfiája* című mű eddig megjelent kötetei ugyanis teljes biztosítékot nyújtanak afelől, hogy az erdélyi nemzetiségek teljesítményeinek bedolgozása Románia retrospektív bibliográfiájába (legalábbis 1800-ig) nem fog különösebb terheket róni könyvészeti szolgálatunkra, hiszen a szóban forgó anyag máris együtt van, a feladat elvégzésére alkalmas nemzetiségi szakemberekkel szintén rendelkezünk az erdélyi könyvtárosok körében.” (64.) Käfer István megjegyzéssel írja: „Azt azonban tudnunk kell, hogy mai szuverén államaink létszükséglete az egykori közösség megismerése, bevallása és vállalása. ... Ma már tudjuk, hogy a nem magyar nyelvű anyag is a miénk és a magyar nyelvű is az övék.” (91.) Ebben a szellemiségben vette számba Gernot Nussbächer Borsa Gedeon Honterus-kutatásainak eredményeit, ismertette Paul Raabe a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek hungarica állomá-

* *Fata libelli.* A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. Országos Széchényi Könyvtár, 398 l.

nyát, illetve annak magyar kutatóit, feldolgozóit. Ezek sorát a Széchényi Könyvtárból Borsa Gedeon nyitotta meg, majd a jubilánst a jelen kötetben tanulmánnyal is köszöntő Vásárhelyi Judit és Németh S. Katalin követte. Borsa Gedeon nyomdászattörténeti kutatásához kapcsolódik V. Ecsedy Judit tanulmánya a nyomdai cifrákról, Monok István a 16. századi erdélyi nyomdászok szöveggyomrányozó tevékenységét elemző dolgozata, valamint Bánfi Szilva ismertetése az OSzK 1473–1948 közötti magyarországi nyomda-adatbázisáról, amelyet a hazánkkal szomszédos országok nemzeti könyvtáraival való együttműködéssel kívánnak megvalósítani. Három tanulmány az ünnepelt 1601 előtti nyomtatványok feldolgozásának egységes szempontjait kidolgozó tevékenysége előtt tiszteleg. Klinda Mária a Piarista Könyvtár ősnymtatványait, Velencei Katalin a székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványait, Bene Sándorné a budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima gyűjteményét ismerteti.

A köszöntő tanulmányok szerzői egykori és jelenlegi munkatársak, hazai és külföldi kollégák a szűkebb és tágabb könyves szakmából. Több mint kétszáz oldalon idézik a magyar és az európai kéziratosságot, nyomda-, és kötetéstörténet, könyvkereskedelem azon a témáit, eredményeit és problémáit, amelyek az ünnepeltnek érdeklődésére, mint társtudományi, vagy szakkérdések számot tarthatnak. A dolgozatok sorrendjét a témák megközelítő kronológiájában határozta meg a szerkesztő, és így a kötetnek ezt a fejezetét mint a kéziratosságot és nyomtatott könyv európai évszázadainak cikkgyűjteményét is olvashatjuk. Az olvasás öröme, a szakmai rácsodálkozás élményét a következő mondat fogalmazása keserítette meg. Terjedelmi korlátok miatt le kellett mondania a recenzensnek a 21 köszöntő cikknek még az egyenkénti felsorolásáról is. Mindegyik tanulmány témájában, megfogalmazásában, illusztráció választásában, következtetéseiben méltó mind a szerzőkhöz, mind az ünnepelthez.

Ugyanez a megállapítás érvényes a kötet szerkesztésére is. Kezdve a cikkek kezdőbetűinek valóban az ünnepelthez illő kiválasztásától, az illusztrációk minőségének biztosításáig, a számos szerző kéziratának egységesítéséig, a szép, áttekinthető, olvasásra készítő tipográfiai megoldásokig.

A *Fata libelli* címet kapott kötet hitelesíti Kulcsár Péter megállapításait: „Az azonban kétségtelen, hogy ami a dolog szervezeti és szervezési részét illeti, az RMNy munkálatainak vezéregyénisége Borsa Gedon volt. Jórészt tehát neki köszönhető, hogy a vállalkozás azon kevesek közé tartozik, amelyben a „nagy öregek” nem betöltetlen űrt igyekeznek hagyni maguk után, hanem olyan fiatal közösséget, amelyet a folytatásra tökéletesen felkészítettek, mégpedig nemcsak szakmai, hanem etikai és praktikus szempontból is.” (66.) „És van még egy dolog, amit roppant nagy jelentőségűnek tartok. Úgy látszik, mintha a saját boldogságát is megtalálta volna a munkájában. Ez rendkívül sokat jelent, mert elsősorban ezzel tudott és tud ma is példát adni nemcsak a szorosabban vele együttműködő fiatalabbak számára, hanem minden tudomány minden művelőjének.” (68.)

KÖRMENDY KINGA

Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760.) Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében az 1990-es évek folyamán elkészült az RMK III-hoz, vagyis Szabó Károly és Hellebrant Árpád bibliográfiájához a pótlások, kiegészítések, javítások és az összesített mutató öt füzet. A sorozat megjelenése óta talált újabb adatok folyamatos gyűjtése mellett elkezdődött – időbeli folytatásként – a 18. századbeli RMK III bibliográfiai feldolgozása.

A feladat nagysága, az előmunkálatok szegényessége és a rendelkezésre álló személyi és anyagi feltételek korlátozott volta miatt először az 1712 és 1760 közötti nyomtatványok bibliográfiájának az összeállítása történt meg.

Az évszázad időbeli kettéválasztásának a helyességét majd a második időszak feldolgozása után ítéldhetjük meg, de az előzetes becslések szerint viszonylag arányos a két rész, még akkor is, ha az utolsó évtizedekben (különösen 1780 után) valamivel több nyomtatvánnyal kell számolnunk.

A jelenleg a szerkesztés utolsó szakaszában álló kötet e számvetés készítésekor 1823 olyan nyomtatványt foglal magába, amelyből példány ismert. Megemlítnék további mintegy 220 művet is (jórészt hiányos leírással), amelyek bibliográfiákban, könyvtári katalógusokban szerepelnek, de hozzáférhető példányt nem találtunk. Ezekhez csatlakozik néhány adatjavítás, valamint utalás a nyomtatványban lévő magyar szöveg miatt a „Petrik-pótlásokba” való átsorolásra. Ezeket az alábbi statisztikákban nem vettük figyelembe.

Az 1823 tételszámozott műről az alábbiakban a számszerűségek alapján igyekszünk áttekintést adni.

Az időbeli megoszlás eléggé egyenletes: az első évtizedtől folyamatos emelkedést, majd az 1750-es években enyhe visszaesést tapasztaltunk.

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760
318	346	379	391	360

További 29 nyomtatvány évszám nélküli, de az adott időszakban jelent meg. Kis számuk a fent bemutatott arányokat érdemben nem befolyásolhatja.

A nyelvi megoszlás nem okozott meglepetést: a latin nyelv hatalmas fölényét mutatják a számok. Az 1823 nyomtatványból 1454 készült kizárólag latin nyelven, ez pedig a teljes mennyiség négyötödét (79,7%) jelenti. Ehhez még hozzászámíthatjuk azt a 27 nyomtatványt, amely többnyelvű, de az egyik nyelv ugyancsak a latin. Érdekes, hogy a latin nyelvű művek időbeli megoszlása eltérő képet mutat az összes nyomtatvány időbeli megoszlásához képest. Itt ugyanis az 1730-as évek jelentik a csúcspontot, s azután következik a stagnálás, majd az enyhe csökkenés.

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760	év nélk.
265	279	308	305	290	7

A latin mellett a második leggyakrabban használt nyelv a német, amint az várható volt, az arány azonban kisebb az elképzeltnél. A teljesen német nyelvű nyomtatványok száma 252, vagyis 13,7%. Ezek időbeli eloszlása hűen követi a teljes megoszlás arányát

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760	év nélk.
39	50	55	58	47	3

A latinhoz hasonlóan a többnyelvű művek legnagyobb részében is megtalálható a német nyelv.

A többi nyelv közül a szlovák (biblikus cseh) a leggyakoribb 35 művel. A kisebb szám miatt nem alkothatunk az időbeli eloszlásról valós képet, hiszen néhány szerző alkotói időszakát követik a számok.

A „maradékon” tíz nyelv osztozik az alábbiak szerint:

francia	16	horvát	2	többnyelvű	27
görög	9	olasz	2		
lengyel	9	szlovén	1		
angol	6	vend	1		
svéd	5				
török	4				

További nyelvként a holland is szerepel (a latin mellett) két kétnyelvű nyomtatványban.

A megjelenési helyek vizsgálata azt mutatja, hogy a tárgyalt időszakban a Habsburg-birodalom és a német államok területén jelent meg a nyomtatványok túlnyomó többsége. Ezen a területen túl a németalföldi városok nyomdái készítették még jelentős számú kiadványt. Kisebb arányban (elsősorban egy-két szerzőnek köszönhetően) találunk Angliában és Svédországban, valamint itáliai és lengyel területen és Svájcban nyomtatott művet.

A legtöbb nyomtatvánnyal természetesen Bécs vezeti a városok sorát. A 355 bécsi kiadvány közel 20%-ot jelent.

Utána a három magyarországiaktól legjobban látogatott német egyetemi város emelkedik ki: Wittenberg 174, Halle 138, Jena 126 tétellel.

A sort tovább is az egyetemi városok követik, de lényegesen kevesebb nyomtatvánnyal:

Göttingen	73
Lipcse	62
Franeker	58
Frankfurt a/O	53
Utrecht	53
Graz	44

A következő csoportban már nemcsak egyetemi városok találhatók:

Regensburg	39	Frankfurt a/M	17
Nürnberg	35	Altona	16
Köln	30	Augsburg	15
Leiden	26	Drezda	15
München	26	Zágráb	15
Prága	24	London	14
Altdorf	24	Rinteln	14
Breslau	23	Erlangen	12
		Osnabrück	11

- 10 nyomtatvány további négy városban (Basel, Brunsberg, Róma, Zürich),
- 9 nyomtatvány egy városban (Uppsala),
- 8 nyomtatvány 4 városban (Stockholm, Velence, Wiener-Neustadt, Zittau),
- 7 nyomtatvány 4 városban (Erfurt, Hardewijk, Olomouc, Torn),
- 6 nyomtatvány 3 városban (Amsterdam, Danzig, Lemberg),
- 5 nyomtatvány 7 városban (Bréma, Czeghstochowa, Groningen, Ingolstadt, Mainz, Tübinga, Varsó) jelent meg.
- 4 nyomtatvány készült további 7 városban,
- 3 nyomtatvány készült további 7 városban,
- 2 nyomtatvány készült további 16 városban,
- 1 nyomtatvány készült további 31 városban.

A fenti számok igen nagy szóródást mutatnak, a vizsgált időszakban azonban a nyomtatványok mintegy fele a külföldi egyetemi városokban jelent meg, de Bécset – bár ugyancsak egyetemi város volt – nem is számítottuk ide, a Bécsben készült kiadványoknak ugyanis csak kisebb része kötődik az egyetemhez.

Több város vártnál gyakoribb előfordulása a megjelenési helyek között azzal magyarázható, hogy ott magyarországi származású professzor működött. Így

Göttingenben Segner János András,
Frankfurt an der Oderben Gyöngyössi Pettyen Pál,
Altdorfbán Moller Dániel Vilmos,
Altonában Maternus de Cilano György Krisztián,
Rintelnben és Osnabrückben Schwarz Gottfried.

Az egyetemi városok, illetve az egyetemek kérdése átvezet a kiadványtípusok szerinti elemzéshez. Míután az egyetlen hazai, a nagyszombati egyetem csak igen korlátozottan tudta ellátni a felsőoktatással szemben támasztott igényeket, az egyetemi képzésre törekvők kénytelenek voltak külföldön tanulni (jó néhányuk külföldi egyetemen tanítani).

Számszerűen nem nagy csoportot (58) tételek alkotnak az egyetemi tankönyvek, terjedelmes voltak, összefoglaló jellegűek és az ismereteket továbbadó szerepük miatt azonban mindenképpen kiemelendők. A külföldi egyetemen működő, magyarországi származású professzorok alkotásai ezek, s nagyobb részüket teológiai-filozófiai tárgyú. Ilyenek például a protestánsok közül Chladenius Márton és Gyöngyössi Pettyen Pál, a katolikusok közül Makó Pál és Muszka Miklós művei, de jelentősek Segner János András természettudományi-orvosi vagy Schmeizel Márton államtudományi és címertani művei.

A legtöbb nyomtatványt a disszertációk csoportjába sorolhatjuk. Ezt a gyűjtőnevet alkalmazhatjuk az egyetemi, akadémiai vizsgákhoz, nyilvános vitákhoz kapcsolódó, különböző című (Disputatio, Dissertatio, Tentamen, Theses, Assertiones, Propositiones stb.) és terjedelmű (a pár laptól a vaskos kötetig terjedő) nyomtatványokra. Mennyiségük igen jelentős, hiszen a feldolgozott kiadványok harmadát is meghaladják (633 tétel, 34,7%). Szerepel a számokban minden olyan disszertáció, amelyen akár az elnök, akár a vizsgáló (respondens), akár mindkettő magyarországi. Felvettük a bibliográfiába azokat a disszertációkat is, amelyen a külföldi szerző kifejezetten szerző (autor), de az elnök magyarországi.

Az egyetemi nyomtatványok kevésbé ismert csoportja a nyilvános vitára, avatási ünnepségre vagy egyetemi ünnepségre szóló meghívók. E nem jelentéktelen számú nyomtatvány (77 tétel) többsége egyúttal a professzor tanulmányát (dissertatiuncula) is tartalmazza. Például Segner János András hidraulikai kísérleteiről egész sorozatot adott közre ilyen formában.

Az egyetemeken különböző ünnepi alkalmakkor elhangzott beszédek közül is sok megjelent (46 tétel). A professzori székfoglaló beszédek (pl. Chladenius Márton, Gyöngyössi Pettyen Pál, Schmeizel Márton), az avatási ünnepségen mondott üdvözlő beszédek (pl. Bél Károly András), a bécsi Natio Hungarica rendszeres Szent László ünnepére készült „laudatio”-k, az uralkodó köszöntése az egyetem nevében (pl. Bél Károly András) sorolhatók ebbe a csoportba.

A külföldi egyetemeken tanuló magyarországi tanulók közösségi életének az emlékei azok az üdvözlő versek, amelyek pár lap terjedelemben, ívméretben önálló nyomtatványként jelentek meg, s egy-egy sikeresen levizsgázott vagy hazainduló honfitársuk tiszteletére készültek. Ebben a számottevő nagyságú csoportban (71 tétel) előfordul néhány olyan is, hogy valamelyik tanárukat vagy nem magyarországi diáktársukat üdvözlik általában verses, kivételesen prózai formában.

Ha a tankönyveket, disszertációkat, meghívókat, alkalmi beszédeket és üdvözlő verseket együttesen tekintjük, kiderül, hogy a bibliográfiában szereplő nyomtatványoknak közel a fele (885 tétel) az egyetemi élethez kapcsolódik.

A disszertációkat kissé mélyebben elemezve láthatjuk a magyarországi diákok szakterület szerinti megoszlását az egyetemi karokra bontva:

teológiai kar	293
orvosi kar	189
filozófiai kar	117
jogi kar	34

Itt a nyomtatványokat vettük figyelembe, nem a diákokat, ők ugyanis igen gyakran a teológiai és a filozófiai karon vagy a teológiai és az orvosi karon is tanultak és disputáltak. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a teológiai és a filozófiai karon készült disszertációk között – az orvosi karon készültekhez viszonyítva – feltűnően kevesebb a doktori cím megszerzése érdekében készült dolgozat, hiszen a lelkeszi vagy tanári pályának nem volt kötelező feltétele a doktori cím. Nem ritka az olyan diák, aki két-három alkalommal is vitázott, s ennek nyomtatványokban is maradt emléke, illetve hogy számos disszertációt több esetben újra is kiadtak, olykor évtizedekkel később is.

Nem érdektelen a disszertációk karonkénti megoszlása az egyetemek szerint bontva:

	teológiai	orvosi	filozófiai	jogi	összesen
Wittenberg	72	5	16	2	95
Halle	6	66	4	3	79
Bécs	23	6	26	19	74
Franeker	40	9	7	–	56
Jena	8	23	13	5	49
Frankfurt a/O	42	3	–	–	45
Utrecht	32	11	3	1	47
Göttingen	3	23	11	–	37

A kevesebb disszertációval szereplő többi egyetem adatait nem közöltük, hiszen ezek a kisebb számok következtében kevésbé szemléletesek. Az egyetemekhez nem vagy közvetlenül nem kapcsolódó nyomtatványok legnagyobb része ebben az időszakban természetesen a vallási életet, az egyházak működését szolgálta. Az ebbe a csoportba sorolható 424 tétel közül 311 katolikus, 113 protestáns. A katolikus vallási kiadványok számát igen jelentősen növelte az a tény, hogy a maga műfajában akkor már szinte klasszikusnak számító, korábban működő két jezsuita: Nádasi János (1614–1697) és Hevenesi Gábor (1656–1715) művei ebben az időszakban is 177 kiadást értek meg. Így a katolikus vallási nyomtatványoknak több mint a felét az ő korábban frott és itthon is számos kiadásban megjelent elmélkedéseik teszik ki.

A vallási nyomtatványok között – a különböző jellegű (egyháztörténeti, dogmatikai, morális művek, katekizmusok, énekeskönyvek stb.) kiadványok mellett – a katolikusoknál több (33), a protestánsoknál kevesebb (12) kötet tartalmaz egy vagy több prédikációt. A katolikusoknál a 24 szer-tartáskönyv, a protestánsoknál az egyház magyarországi helyzetével, elnyomásával foglalkozó (többnyire névtelenül megjelent) 14 kötet, valamint a Bibliával és zsoltárokkal foglalkozó 19 kötet alkot említésre méltó csoportot.

A világi tudományok között a történelem-földrajz csoport a legnagyobb (70 tétel). Az ide sorolt művek közül kiemelkedik Bél Mátyás *Notitiája*, a Schwandtner-féle *Scriptores rerum Hungaricarum*, Tomka Szászky földrajzi összefoglalása, de újabb kiadást ért meg pl. Istvánffy és Bonfini is.

Az irodalomtudomány-nyelvészet területéről kevesebb, mindössze 29 nyomtatványt találtunk. Közülük említésre méltó Rotarides Mihály irodalomtörténete, érdekesség viszont Heldmann András néhány svéd-német nyelvkönyve. Újra megjelent Georgius Sylvanus (Szilágyi György) több klasszikus kiadása. A szépirodalmat (az üdvözlő verseken kívül) csak néhány iskolai színdarab képviseli.

Számottevő a törvények – királyi rendeletek csoportja: 53 tétel, ezekhez csatlakozik további 29 jogi munka.

Meglehetősen kevés az egyetemekhez közvetlenül nem kapcsolódó természettudományi munka: mindössze 35, de köztük vannak például Agnethler Mihály Linné-kiadásai, Hell Miksa csillagászati művei, Leistner József Ignácnak a kör négyeszőgesítésével foglalkozó tanulmányai.

A viszonylag nagy számú disszertáció mellett is jelentős az orvosi művek csoportja: 38 tétel. Köztük Loew András és Károly több járványleírása, Máday Dávid Sámuel gyógyszerismertető könyvei, Kramer János György katonai orvosi művei és Fischer Dániel különböző tanulmányai említethetők.

Természetesen igen sok a kis terjedelmű alkalmi beszéd, vers (77 tétel). Ezek egy része hazai (királykoronázás, esküvők stb.), más része viszont külföldi eseményhez kapcsolódik. Ez utóbbiak szerzői között egyaránt találunk külföldön megtelepedett hazánkfiát és tanulmányai miatt éppen idegen városban tartózkodó diákot.

Az előző csoporttal rokon, de mennyiségük miatt külön választhatóak a halotti beszédek, búcsúztató versek. Ezt a műfajt 54 tétel képviseli bibliográfiánkban. Legnagyobb részük hazai személy halálára készült.

Végezetül a szerzőkről is érdemes néhány szót ejteni. 36 tétel esetében a mű kiadója magyarországi (pl. a már említett Linné-kiadó Agnethler Mihály vagy a Homeroszt, Iszokratészt, Lukianoszt kiadó Szilágyi György). 3 tétel esetében a szerkesztő, 11 esetben pedig a fordító magyarországi származása indokolta a bibliográfiánkba sorolást.

Figyelemre méltó, hogy az összes tételnek több mint a negyede 10 szerző műve. Ezek:

Hevenes Gábor	132	Gyöngyössi Pettyen Pál	35
Segner János András	80	Schwarz Gottfried	30
Chladenius Márton	79	Bél Károly András	24
Schmeizel Márton	47	Bél Mátyás	21
Nádasi János	45	Muszka Miklós	20

A két jezsuitán kívül csak Bél Mátyás működött itthon, a többi külföldön lett egyetemi tanár.

DÖRNYEI SÁNDOR

SZEMLE

A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. (Összeáll., bev. EMÖDI András.) Nagyváradi-Bp. 2004, Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár, 271 l., ill.

Emödi Andrásnak a nyomdatörténeti munkák sorát gyarapító, újonnan megjelent kötete a nagyváradi szemináriumi nyomda hatvan évről ad számot, abból az alkalomból, hogy kétszáz évvel ezelőtt következett be az a tulajdonos-váltás, amelynek során a tipográfia a továbbiakban polgári vállalkozásként működött.

A Csáky Miklós püspök kezdeményezésére 1740-ben alapított, de működését csak 1745-ben megkezdő szemináriumi nyomda a 18. század folyamán Nagyvárad egyetlen tipográfija volt, és érthető módon a város egyházi és művelődési életének fontos tényezőjévé vált. A század derekán dolgozni kezdő nyomda tevékenységét nagyrészt a 18. század évtizedeiben fejtette ki, munkássága mindössze néhány évvel nyúlik túl az alapítás századán.

A kötet a nagyváradi szemináriumi nyomda bemutatásakor három szempontot is vállalt és teljesített kiválóan: egyrészt a bevezető tanulmány a nyomda történetét mutatja be, jól összefoglalva, levéltári forrásokat is felhasználva. Másrészt a szemináriumi nyomda több mint háromszáz kiadványának bibliográfiáját adja igényes leírásokkal, és nem kis fáradsággal összegyűjtött címlap-reprodukciókkal, harmadrészt a nyomda könyvdíszait veszi számba.

Váradi lakossága a töröktől való visszafoglalását követően erősen megcsappant, a katolikus püspökség és káptalana gyors iramban látott hozzá

az egykor református többségű Váradi újbóli birtokbavételéhez. A 18. század első évtizedeiben gimnázium létesült, majd Patachich Ádám püspök kétéves bölcseleti osztályt indított püspöki líceum néven, amely a teológiai stúdiumokat alapozta meg. Ezt követte gróf Károlyi Antal tanterületi főigazgató előterjesztésének eredményeképpen a Királyi Akadémia, amely jogtudományi karral is kiegészült. Vagyis a század utolsó évtizedére kialakult a váradi oktatás egyetemi szint alatti teljesnek mondható rendszere, és mindez a régi püspöki rezidencián és hozzá kapcsolódó épületekben kapott helyet.

A papnevelő intézet Csáky Miklós püspök kezdeményezésére létesült. Mária Terézia királynő az ezzel kapcsolatos építkezéseket 1741-ben engedélyezte. Az oktatási intézményeken és a hozzájuk szorosan kapcsolódó katolikus egyházszervezetten kívül a város kulturális életének arculatát a 17. század utolsó éveitől kezdve folyamatosan megtelepedő – összesen hét – szerzetesrend ugyanúgy befolyásolta, mint a háttérbe szoruló és csak a Türelmi Rendelet után lassan erőre kapó református egyház. Nagyváradi hosszasan viszálykodás után 1722-ben kötött egyezséget a káptallal, a város földesurával. A város ugyan nem nyerte el a szabad királyi városok jogállását, mégis rendelkezett a fejlődéséhez szükséges alapfeltételekkel. A Bihar vármegyei közgyűlések helyszíne a század végétől állandósult Váradon. Az említett oktatási intézmények, a papnevelde, a püspökség és a város intézményeinek mindennapi élete, továbbá a vármegyei közgyűlések és azokon egyre aktívabb szerepet vállaló vármegyei nemesség részvételével zajló események jelentették azt a környezetet, amelynek reflexiói

fellelhetők a korszak egyedüli váradi tipográfájának kiadványain. Amint a bevezető tanulmányban Emödi megjegyzi, annak megválaszolása, hogy eme intézmények kiaknázták-e a nyomda kínálta lehetőségeket, nem könnyű feladat, ugyanis figyelembe kell vennünk, hogy a tipográfia feletti ellenőrzést a püspökség és káptalana gyakorolta. Ez utóbbiak pedig nem mindenkor álltak felhőtlen viszonyban a városvezetéssel illetve a protestáns többségű vármegyével. Tény azonban, hogy a szemináriumi nyomtatványok a papnevelde, az akadémia és a főgimnázium történetének elsőrendű forrásai, ugyanakkor az alkalmi nyomtatványok sokasága betekintést enged a város és a vármegye mindennapi életének több szelvébe is.

Amint azt Emödi András helyesen megállapítja, több mint háromszáz ismert nyomtatványával a nagyváradi szemináriumi nyomdának egyértelműen csak helyi jelentősége volt, néhány terjedelmesebb és a későbbekben közismertté váló kiadványa ellenére is. Elsősorban a váradi intézmények igényeit volt hivatva teljesíteni. Azoknak a katolikus nyomdáknak sorához csatlakozott, amelyek a század folyamán a püspöki székhelyeken létesültek, néha magánvállalkozás formájában, de mindenképpen az egyház intézményeinek felügyelete mellett (mint a győri, egri, esztergomi, kalocsai stb. tipográfia).

Bár a nagyváradi szemináriumi nyomdával már Naményi Lajos harmadik közleménye (MKsz 1901. 364–386) érdemben foglalkozott, alapításának előzményei sok meglepetést tartogattak a kutatók számára, amelyről e sorok írója és Szelestei N. László közleménye számolt be (MKsz 1992. 269–275, 275–284.) A Váradra Csáky püspök által behívott első nyomdász ugyanis a korábban Sopronban, majd Komáromban dolgozó Schmid János Miklós lett volna, ha Komáromból Váradra költözve heteken belül el nem hunyt volna. A püspök azonban Váradon marasztalta az özvegyet, és itt maradt a Schmid-féle nyomda felszerelése is. Az első ténylegesen működő, és a nyomdát üzembehelyező nagyváradi nyomdász Kállai Gergely volt 1745-ben. Ezt megelőzően Becskereki Mihály, akkoriban a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda művezetője, rendbe

hozta a Schmidtől származó tipográfát, és Kállai átmeneti tevékenysége után át is vette a nyomda vezetését. Becskereki távozása (1755) után hat évig talán szünetelt a nyomda, mert nem ismerjük kiadványát, majd 1761-ben Patachich püspök a kassai jezsuita nyomdából hívta meg a váradi tipográfához Wolf Józsefet, aki az alapítás óta szinte változatlan, meglehetősen leromlott nyomdakészletet megújította, lecserélte.

Kiegészítheti 18. századi nyomdatörténeti ismereteinket az az adat, amelyet Emödi Miller Jakab Ferdinándtól idéz, aki a váradi nyomdászok sorában említi még a Debrecenből származó Csákvári nevű nyomdászt, aki 1757-ben Váradon dolgozott volna és ugyanő Wolffal kapcsolatban megjegyzi, hogy innen Nagybányára távozott nyomdaalapítási szándékkal, terve azonban sikertelen maradt. A következő váradi nyomdász Heller János Konrád Henrik csak átmenetileg tevékenykedett Váradon. Őt követte 110 ismert kiadványában Bálint Ignác János, aki a szeminárium tipográfiájának legtermékenyebb nyomdásza volt: 1771 és 1786 között másfél évtizedig állt a nyomda élén, vezetése idején élte a nyomda fénykorát. Egerből jött Váradra, de a szakmát Wolfhoz hasonlóan ő is a kassai jezsuitáknál tanulta. A Patachich püspök nevéhez fűződő 1761-es felújítás után most Gánóczy Antal kanonok frissítette fel a nyomdát Bécsből hozott latin és görög típusokkal. Gánóczy maga is foglalkoztatta a nyomdát, terjedelmes, tetszetős tipográfiai kiviteli teológiai és történettudományi művei egymás után hagyták el a váradi sajtót. Bálint volt az első, aki protestáns megrendelésre is dolgozott, és pedig Keresztesi Józsefnek az első hivatalosan is tevékenykedő váradi református lelkésznek beszédeit nyomtatta ki.

A szemináriumi nyomda eladásának gondolatával már 1786-ban foglalkoztak, de egyelőre csak bérbe adták Eitzenberger Ferenc Antalnak, majd a pozsonyi evangélikus Guttmann János Pál könyvkötő vette bérbe a nyomdát, őt pedig Máramarosi Gottlieb Antal követte aki egyúttal váci püspöki könyvnyomtatóként is működött. Gottlieb megjelenésével ismét képzett nyomdász került a nyomda élére, aki a betű és nyomdász készletet azonnal felfrissítette, és amint Emödi

András a kiadványokat sorra kézbevéve megál-
lapította, ezzel kezdetét vette a nyomda termé-
keinek tipográfiai tekintetben vett gyökeres ar-
culatváltása. De ekkor jelentek meg az első
szépliteratúrai kiadványok is a váradai tipográ-
fiában, köztük Csokonai Vitéz Mihály *Doroty-
tyájának* első kiadása (1804).

Bár Emödi András szerényen megjegyzi, hogy
jelen munka az egyes nyomdászok által használt
betűkészletek részletes vizsgálatát nem tűzte ki
célul, azért az általa összeállított, és a ma ismert
váradai nyomtatványok összességéből rekonstruált
könyvdísz-repertórium így is nagy segítség ah-
hoz, hogy a nagyszámú, impresszum nélküli
kiadvány nyomdahelyének azonosítását lehetővé
tegye. Ezek szemléletes, mérhető reprodukcióját
a kötet 235–264. lapján találni. Minthogy 18. szá-
zadi nyomdáink felszerelését bemutató publi-
káció alig jelent meg, ezt az összeállítást is út-
törőnek tekinthetjük.

A kötet legnagyobb részét kitevő Katalógus
(pontosabban a nyomda kiadványainak jegyzé-
ke) sorszámmal ellátva kronológikus rendben
közli az 1745-től 1804-ig megjelent nyomtatvá-
nyok címlírását. A leírások tartalmazzák a szemé-
lyi és kultúr- ill. egyháztörténeti adatokat,
a bibliográfiai hivatkozásokat, sőt a fennmaradt
példányok lelőhelyét is. Emödi munkájának ho-
zadéka, hogy az eddig ismert könyvészeti ada-
tokat több ponton is helyesbíteniünk kell. Részben
levéltári források, részben éppen a fent említett
tipográfiai felszerelés összeállítása módosította
eddigi ismereteinket. A nyomda mintegy három-
száz kiadványát a szerző több szempontból is
értékeli, terjedelmük, formátumuk, nyelvük, fenn-
maradt példányaik számát tekintve. A példány-
ból ismert szeminárium nyomtatványok zöme
(86%-a) az Országos Széchényi Könyvtár gyűj-
teményeiben megtalálható. A Nagyváradai Egy-
házmegyei Könyvtár az összes nyomtatvány 45%-
át birtokolja. E két legjelentősebb gyűjtőhely
mellett több mint harminc kiadvány egyéb köz-
gyűjteményekben maradt fenn, sok esetben egyedi
példányként, unikumként. Közel háromtucatnyi
kiadványt csak irodalomból ismerünk, példánya
nem maradt fenn. Hogy Emödi gyűjtőmunkája
mennyire eredményes volt, azt az is mutatja,

hogy másik háromtucatnyi mű bibliográfiailag
ismeretlen – igaz ezek között vannak olyanok,
amelyek a készülő legújabb Petrik-pótkötet kéz-
iratában már szerepelnek. Amint Emödi meg-
jegyzí, számtalan levéltári jellegű nyomtatvány
kerülhetett az állami levéltár nagyváradi fiókjá-
nak római-katolikus püspöki, káptalani és plé-
bániai fondjaiba. Ezek számbavétele – a kutat-
hatóság feltételeit figyelembe véve – várat magára.
Érvényes ez a nagyváradi megyei könyvtár csak
részben feldolgozott ún. Dokumentációs állo-
mányára is, amely magába olvasztotta az álla-
mosított egyházi könyvtárak el nem pusztult (el
nem pusztított) részeit.

Áttekintve a nyomtatványok tartalmi jellegét,
kitűnik, hogy az összes kiadvány harmad része
kötődik a városban működő oktatási intézmé-
nyekhez, és ezek többsége vizsgatézis. Hang-
súlyozva e nyomtatott vizsgatézisek és értesítők
forrásértékét, Emödi a címlírásokban a vizsgá-
zók nevét ill. a diáknévsorokat a címlírásokban
és a névmutatókban is szerepeltette. Kultúrtör-
téneti érdekességeként említendő jó néhány alkal-
mi nyomtatvány, mint Hannulik János Krizosz-
tom nagykárolyi piarista tanár I. Sándor orosz
cárhoz írt ódaja, vagy a magyar koronának 1790
februárjában Bécsből Budára való ünnepélyes
hazahozatalát megörökítő, Tzútz István joghall-
gató tollából származó költemény, vagy a város
zenei és színházi életének egy-egy mozzanatát
megőrző nyomtatvány, mint a színházi szöveg-
könyvek sora. Az egyháztörténet elsősorú for-
rásaként számon tartott, a váradai egyházmegyére
vonatkozó névtárak sajnos csak nagyon foghí-
jasan maradtak fenn, inkább a század végéről,
jóllehet ezek kinyomtatása bizonyára elsőrendű
feladata volt a szeminárium nyomdának a ko-
rábbi évtizedekben is.

A névmutatóban megtalálni a címlírásokban
és a possessor bejegyzésekben előforduló összes
személynevet, utalással a Katalógus (a szeminá-
rium nyomda kiadványainak) 1–303-ig terjedő
sorszáma. Említettük már a mindenegyes ki-
advány címlapjáról készült reprodukciót, amelyek
kicsinyítettek ugyan, de kiválóan olvashatók.

Emödi András mint a nagyváradi egyházme-
gye könyvtárosa a Könyvtár állományának, tör-

ténetének legjobb ismerője. Személyében jó őrzőre talált ez a többféle eredetű és nem egy alkalommal pusztulásnak kitett gyűjtemény. Már eddig is jelentős részt vállalt a nagyváradi könyvészeti források feltárásában, amikor több száz lap terjedelemben közreadta a Székeskáptalan könyvtárának történeti forrásait és jegyzékét (Bp.–Szeged, 2002), e recenzió írása közben pedig frissen jelent meg a nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományát bemutató kötete (2005). Most ismertetett munkája, *A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804* c. kötet a nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásában készült, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának és a Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad) anyagi támogatásával.

V. ECSEDY JUDIT

Szücs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). A bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta és a kéziratot sajtó alá rendezte KILIÁN István. Miskolc, 2003. 336; 352 l.

Vidéki múzeumaink, könyvtáraink számtalan kéziratossal dokumentummal lepik meg az utazásra és az autopsziára fáradságot nem sajnáló kutatót. Szücs Sámuel miskolci helytörténész naplója is ékes bizonyossága ennek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteményének kéziratok között előkelő helyet foglalnak el a Szücs család dokumentumai, Szücs Sámuel naplóján kívül helytörténeti írásai valamint testvére, Szücs Miklós naplója. Ez utóbbi már 1981-ben napvilágot látott ugyancsak Kilián István gondozásában.

A napló a város élénken élő naplói- és hagyományába illeszkedik bele a maga 13 kéziratossal kiegészített kitévő terjedelmével. A 18. század elejéig nyúlik vissza ez a hagyomány, mint ahogy nagy múltú tekint vissza az a református értelmiségi mentalitás is, amely a naplóból tükröződik. A naplóíró Szücs Sámuel családi örökségként táplálkozott ebből a múltból: apja is megbecsült polgára volt a városnak, tevékeny

híve egyházának. Gyermekeit is ebben a szelvényben nevelte. Sámuel elsőszülött fia volt, aki a debreceni kollégiumban megszerzett alpműveltség után jogi pályára lépett, a Felvidéken és Pesten végezte további tanulmányait, hogy aztán letelepedve a városban élete végéig ezt a közösséget szolgálja a jogi pályán nagy szerénységgel és szorgalommal. Hivatali karrierjének csúcsa a megyei árvaszéki ülnök tisztsége. Háassága révén a város neves polihistorával, Herman Ottóval került kapcsolatba. Mint helytörténész több kéziratban maradt munka szerzője is, kapcsolatban áll Szinnyi Józseffel, akinek lexikonához ő szolgáltatja a miskolci írókról szóló szócikkeket.

Naplója nem csupán helytörténeti vonatkozásai miatt érdekes, bár leginkább e tudománynak az érdeklődésére tarthat számot, hanem ennél átfogóbb, teljesebb kultúrhistoriai dokumentum, hiszen a magyar történelem eseményteli hatvanöt évét íveli át, 1835-től 1889-ig: reformkor, forradalom és szabadságharc, megtorlás, passzív rezisztencia, kiegyezés, polgárosodás, a millennium eseményei sorjázanak egymás után. Még hozzá egy olyan szemtanú személyiségén átszűrve, akinek helyi értékrendszere többnyire egybe esett az abszolút értékkel, azaz naplójában azokat az élettényeket tartja megörökítenedőnek, amelyek a történelem könyörtelenebb rostáján is fennmaradtak. Ugyanakkor perspektívája mégiscsak a hétköznapi ember perspektívája, hiszen a történelemnek nem alkotó részesével, hanem szenvedő alanyával állunk szemben.

Tizenhatéves korától, 1835-től vezette naplóját. Első bejegyzése I. Ferenc császár halálának híre. Ezt követően a napló rövid, summázó bejegyzései akkor dagadnak önálló élménybe-számolókká, mikor Késmárcra kerül, 1738-ban. A vándor évekről tekint vissza a debreceni kollégiumban töltött tanuló évekre, a reformkori fiatal értelmiségi rétegnek a konzervatív iskolarendszert bíráló, változásokra, újdonságokra szomjas kritikájával: „...egy schlandrian iskolai rendszernek nevéndékei vagyunk, annak nyomai maradtak rajtunk, oly elvek mellett, minőket beszívánk, – tanulói pályánk’ végével, eggy semmit sem

tudó, a' világtól idegen, minden lépésben botló lényekké váltunk, mindenek inkább, mint ügyességgel bírók, – mert azon felül, hogy a' testi gyakorlat terra incognita vala, a' mulatságok, mint színház, tánczvizgalamk, és a többi tiltott, – később pedig, csak elnézett dolgok valának.” (I. 17.)

A napló első része utazási élményeinek megörökítésében a nagymúltú peregrinációs irodalommal tart rokonságot, leírásaiban a Justus Lipsius óta hagyományozódott elveket követi, naplójának ez a része akár peregrinációs irodalomként önállóan is kezelhető lenne. A reformkor szellemisége mutatkozik meg azonban abban, ahogy utazása során elsősorban nem a múlt tárgyi emlékeit keresi, hanem a jelenkor vívmányait: a Széchenyi Könyvtárat keresi fel, gőzhajón utazik, színházba jár, később a Valero selyemgyár ébreszt benne elismerést. Olvasmányélményei és személyes kapcsolatai is ezt a szellemiséget sugallják: részt vesz a Kossuth tiszteletére rendezett fáklyás zenén, és két nap múlva Hatvanban találkozva vele, ezt részletesen megörökíti naplójában. Szemere Bertalan a másik politikus, akiről érdekes portrét ad. Széchenyit tiszteli, de *A Kelete népét* olvasva ezt írja: „E' munka, szerzője' korszorúját nem sok levéllel fogja nevelni. Elején, a' magyar nemzetnek néhány évek alatt tett haladása szépen festetik, 's az olvasó sok jót reményl. A' többi részen, néminemű zavar, 's confusum chaos ömlik-el, mely engem' meg [nem a kiadásból kimaradt!] győze, a' munkában felhozott azon állításról, hogy a' Kossuth Lajos által szerkesztett Pesti Hírlap, sírba dönti a hazát.” (I. 101.)

A szabadságharc idején nemzetőr lett. Megdöbrentő rajzát olvashatjuk egy Szakály melletti csatának, amelyben személyesen is részt vett. Megfigyelhetően visszafogottabbak sorai a szabadságharc alatt, mint a reformkor esztendeiben, későbbi feljegyzései pedig a királyság iránti lojalitását is mutatják (1877 júliusában V. Ferdinánd haláláról írt megemlékezése II. 91.). Mint láthattuk, életét sem kímélő hazafi, de éppen a háború fenyegető borzalmai, az agresszív változások riasztják is, az olvasó átérzi, hogy nem lehetett könnyű városi lakosként a napi, heti rendszerességgel váltakozva bevonuló császári

és magyar hadsereg árnyékában megélni ezt az időszakot. Tisztában van azonban azzal, hogy a magyar történelem egyik legfontosabb korszakának szemtanúja: hosszas összefoglalását adja mind a két esztendőnek, 1848-ét az események sodrában kicsit megkésve, nem az év végén, ahogyan ezt tenni szokta, hanem 1849 nyarán. Mint ahogy rendhagyó az 1850–51-es évek leírása is: a napló havi beszámolóí helyett rövid rapszodikus összefoglalások mutatják a megrázott lélek elnémulását, tagolatlan, formáját veszített dadogását.

A passzív rezisztencia idején is ilyen rövidke a feljegyzések, csak 1860-ban tér vissza a napló régi medrébe, hogy aztán a kiegyezés után megélénkülő városi életnek sokszínű változatosságát mutassa be. A kései évekre kialakul feljegyzéseinek egy szigorú felépítése: minden hónap kap külön értékelést, de még fontosabb az évek végén készült összefoglaló. A havonta megírt események első benyomásai és erőteljesebb családi, magánéleti vonatkozásai után ezek az összefoglalások a következő rendben adják az év fontos eseményeinek summázataát: országos események, megyei események, Miskolc város élete, egyházi élet, kulturális események, születési és halálozási statisztikák, terményárak, publikációinak számbavétele, a családi élet. Eközben egyéb feljegyzéseket is beiktat, pl. az 1875. év végén családja genealógiáját. Érdeklődésre különösen jellemző a reformkortól kezdve a magyar nyelv ügyének pártolása, majd ezzel összekapcsolódva a kezdetektől haláláig a színészet ügye, meg is írja a miskolci színészet történetét. A 40-es években az opera előretörésével szemben éppen a nemzeti nyelv ügye miatt védelmezi a prózai előadásokat, Schodelné fellépése kapcsán így ír: „Öt, mint jeles művésznőt, csak az nem bescsúli, kitől a' természet meztagadá a' szép izlést, azért is öt lehet sőt kell pártolnunk, hanem itt is meg vannak a' határok, miken, innen, vagy túl lépni nem szabad, és így valóban szomorú dolog az, hogy a' ferde nézetű közönség, diadalmaszkodni engedi az operát, a' drámán, mert egy művésznőért, bármi jeles legyen is ő, és több divatkóros emberért nemzeti nyelvünk' haladását megkötni, megbocsájthatatlan vétek.” (I. 78.)

Ez a nyelvpártoló szemlélet élénk hangot kap naplójában még a 80-as években is, bár a színeset mint önálló értékekkel rendelkező, a nyelvtől független művészet is rehabilitálódik. Minden évben közli a miskolci színház repertoárját, tagjainak névsorát, szerepkörükkel együtt, és a pesti vendégszínészek között is megtalálja az értékes egyéniségeket. Szépen méltatja például a Pestről a városba visszalátogató Latabár Kálmánt (II. 219.).

Magánéletéről sokkal kevesebbet tudunk meg, mint az a műfajból következne. Személyes viszonylataiban is mintha a társadalmi szerepekhez való kötődés, a megfelelni akarás lenne az elsődleges. Úgy tűnik, már huszonévesen felmerül benne a publicitás valamilyen igénye. Lehet, hogy ez csupán a leszármazottakat feltételezi mint olvasókat, de lehetséges, hogy akár szélesebb közönséget is szem előtt tart. Az állandó visszautalások, összefoglalások mindenestre nagyfokú tudatossággal rendelkező naplóírókat mutatnak: apja életének összegzése annak halálakor, bizonyos születésnapjain a napló életkorának „pályafutásának” áttekintése stb. Emberi kapcsolataiban is a fiúi, hitvesi, apai szeretet hagyományos értékei és verbális megnyilvánulásai érhetők tetten. Inkább az élmények lejegyzett volta ad információt rokonszenvesen szelíd, szerény és szeretetteljes alakjáról. Fiatalon veszíti el legjobb barátját, Telegdy Pált. Az ő halálának, temetésének és saját veszteségének leírása azonban messze túl emelkedik a hagyomány adta kereteken, és az őszinte fájdalom formálja egyedien felforrósodott hangú beszámolóját.

Rejtőzködő, szemérmes szerzői háttérbe maradása miatt külön jelentőséget kap a napló után következő nekrológok közlése, amelyekben a társadalmi státuszának megfelelő visszaemlékezésekből is kibontakozik egy valóságos emberi portré.

A napló igen nagy terjedelmű anyagában való tájékozódást majd a beígért névmutató fogja megkönnyíteni. Kár, hogy néhány olvasat esetében nem tudni, hogy az eredeti szöveg vagy a kiadó pontatlanságáról van-e szó. Egészében véve azonban a ma kevésbé megbecsült alaputatásnak, szövegkiadásnak egy fontos teljesít-

ményét tisztelhetjük a két vastok kötetben. Szűcs Sámuel szerényen a háttérben maradt neves kortársai mögött. Ilyen szerényen húzódik meg a közreadó is majd azoknak a későbbi publikációknak az árnyékában, amelyek magától értetődő természetességgel fognak profitálni e szövegkiadásból.

CZIBULA KATALIN

Göröngyös úton. Kárász József-emlékkönyv.

Összeáll., a bibliográfiát készítette KÖSZEGFALVI Ferenc. A szemelvények válogatásában közreműködött IFJ. KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 2004. 187 l.

Kárász József irodalmi munkássága a harmincas években indult és a népi írók mozgalmához kapcsolódik: pontosan szólva annak tisztántúli szárnyához, amelyet Sinka István és Szabó Pál neve fémjelez. A falusi szegénység sorából származva írásaival a parasztság életkörülményeit kívánta feltárni, egyben utat keresve a parasztsors megjavítására. Ifjúkorában a népi írók számos folyóiratának az előállításában segédkezett; hosszabb-rövidebb ideig részt vállalt a *Magyar Út*, a Kovács Imre irányította *Híd* (1937), illetve az *Egyedül Vagyunk* szerkesztéséből.

Első regényét, a *Tanyát* követően, 1939 és 1999 között közel húsz regénye és elbeszéléskötete látott napvilágot. Kárász József a népi mozgalom másodvonalába tartozott. Kristó Nagy István egyik levelének kifejezését használva „...ő sem tudta igazán kifutni pályáját, megalkotván a tehetségéhez és tisztességéhez méltó nagy (móriczi) művet... mert közben más lett az idő kívánsága”.

Az „idő kívánsága” többször szólt bele Kárász írói és emberi sorsába. Sárospatakon megkezdett teológiai tanulmányait nem tudja befejezni, mert „lázító írásai” miatt kizárják az ország összes teológiai akadémijáról. Oklevelét csak „külföldön”, Kolozsvárott tudta megszerezni. Nem voltak könnyebb budapesti egyetemi évei sem, tanulmányait a pénzkereset kényszere miatt nem tudta befejezni. Az „idő kívánságára” kapta meg katonai behívóját is, amit nyugati hadifogság,

majd 1945 után itthon a politikai perek és az írói szilencium következtek. Sorsa csak 1958-tól nyugodott meg, amikor a Csongrád megyei könyvtár munkatársa lett. Mindennapi szakmai munkája mellett jutott ideje, hogy tető alá hozza korábbi szépirodalmi műveit és mindazt, amit újabban alkotott. 1996-ban bekövetkezett halála után még kéziratban maradt posztumusz regénye, a *Pirkad* is napvilágot látott.

Kőszegfalvi Ferenc összeállította *Göröngyös úton* című Kárász József-életrajzi-méltó emléket állít munkásságának. A gyűjteményt a szerzővel folytatott 1988-ban készült interjú nyitja, amely bepillantást nyújt az írói pálya fordulataira. A bevezetőt követő rész magát a szerzőt szövegezte meg: a 18 éves érettségiző írását, aki osztálytársai kulturális érdektelenségét bírálja: „Szót kérek”, majd a „Két szál gally egy élet” elbeszélése következik, több elfeledett írással, köztük a fogságba esés és a hadifogság élményeit megelevenítő „Az én »Odisszeám«” illetve az „Írók a vádlottak padján” című, amely az 1937-ben létesült Márciusi Front frásztudóiról szól. Külön kell szólni Kárász József helytörténeti vonatkozású cikkeiről, tanulmányairól: „A vásárhelyi szegfű útja”-ról és „A Kőfalért” címűről. Az előbbi Czeglédi Nagy Ferenc virágkísérleteiről, az utóbbi Hódmezővásárhely egyik megmenekült műemlékéről szól.

Az emlékkönyv következő fejezetében a róla szóló írásokat találjuk: Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter kritikáit, visszaemlékezéseit; s ezt követően néhány neves irodalomtörténész Grezsa Ferenc és Szigeti Lajos Sándor méltatásait. A kötetet a szerkesztő Kőszegfalvi Ferenc bibliográfiája zárja, amely 436 tételben sorakoztatja fel Kárász József saját műveit és a róla szóló különféle megnyilatkozásokat.

Kárász József munkásságát a kiadvány elején egy rövidített időrendi könyvészeti összesítés is bemutatja amely csak az önálló kiadványokat vette fel. A *Magyar Könyvszemle* olvasói számára külön érdeklődéssel bírhatnak e listában azok a könyvészeti jellegű tételek, amelyek részben egyes lapok repertóriumai, mint pl. a *Vásárhelyi Népész* (1944–1945), *Viharsaroké* (1953), részben pedig a koalíciós évek (1946–1949) hódmezővásárhelyi

sárhelyi sajtójának kumulált feltárása. A fő műve azonban a *Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1843–1970)* amelyről 1974-ben a *Magyar Könyvszemle* is megemlékezett.

Kőszegfalvi Ferenc példás szerkesztői munkájában részt vállalt ifj. Kárász József is. Az emlékkönyv alapján Kárász Józsefet nemcsak mint író, hanem mint bibliográfust is illik emlékeztünkben megőrizni.

LAKATOS ÉVA

Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil: Zeitungen. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. München, 2003. Oldenburg Verlag, Band 11. (Sonderdruck), S. 59–141.

A Rózsa Mária által összeállított bibliográfia a Magyar Királyság területén 1850 és 1920 között megjelent német nyelvű politikai újságokat dolgozza fel. A vizsgálat tárgyát számos, hetente többször vagy naponta, sőt naponta kétszer megjelenő lapok képezik. A bibliográfia V. Busa Margit 1986-ban (BUSA V. Margit: *Magyar Sajtóbibliográfia 1705–1848*. Bp. OSZK, 1986.) kiadott azon vállalkozásának folytatásaként értendő, amely magába foglalja az 1705 és 1848 között megjelent magyar és „idegen” nyelvű kiadványokat is. Busa 1996-ban publikálta bibliográfiájának 2. részét (*Magyar Sajtóbibliográfia 1850–1867*. Bp. OSZK, 1996.) – ekkor Rózsa már dolgozott művén, amelynek időhatárait tudatosan – az előző munkához kapcsolódva – határozta meg. Busa második bibliográfiája az 1850 és 1867 közötti időszakot öleli fel, és így részlegesen fedi az új összefoglalást. Az időszak záróéve egybeesik a Trianoni Békeszerződés időpontjával, amely napjainkig meghatározó mérföldkönek számít az ország fejlődésében minden magyar tudományos kutatásnál. A szerződés értelmében – az első világháború következményeként – Magyarországnak le kellett mondania egykori területének kétharmadáról

a szomszédos országok javára. Rózsa nem dolgozza fel az utódállamokban működő német nyelvű sajtó fejlődését, mindazonáltal közül záró adatokat befejező évszámmal azokról az 1920 előtt Magyarország területén megjelenő lapokról, amelyek a kijelölt időhatárokon túl nyúlnak. Rózsa bibliográfiájának első része már 2001-ben megjelent. (RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil*. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. München, Oldenburg, 2001. Band 9, S. 7–198.)

A bibliográfia összesen 486 folyóiratot sorol fel, és három részre tagolódik. Az első, átfogó rész a német vagy kétnyelvű cím alatt a Magyar Királyság területén megjelent újságokat mutatja be; a második (egyetlen címet felölelő) rész azonban azokat a meghatározás értelmében vett lapokat, amelyek német címmel de magyar nyelvű tartalommal láttak napvilágot; a harmadik pedig az úgynevezett könyvmatokat – olcsó papírra nyomtatott regionális vagy külföldi híreket is tartalmazó sajtóközleményeket, amelyeket kizárólag szerkesztőségek számára szántak, így módon korlátozottan jutottak el a nyilvánossághoz (10 cím). Ide tartozik az első részhez kapcsolódó, több mint hetven oldalas átfogó kiegészítés. Nem tisztázott, miért nem az első részbe ágyazták ezt a címet. A szerkesztők jegyzéke és egy többnyelvű helységnévjegyzék zárja le a 141 oldalas kötetet.

Az egyes címeket a következő kritériumok szerint jellemezték: cím, alcím, megjelenés helye, a megjelenés időtartama, és a megjelent számok száma, szerkesztők neve, megjelenés módja, nagyság, tartalom, rovatok, mellékletek (ha léteztek), másodlagos irodalom. Kizárólag a Magyar Nemzeti Könyvtár anyagából dolgoztak, mivel az megkapta az intézmény meghatározásából következő kötelező szerkesztőségi példányokat, és természetesen a legnagyobb folyóirat állomány birtokosának nevezheti magát.

Ezen alpműveket nem lehet eléggé dicsérni: mindannyian nagyon jól tudjuk, hogy semmilyen kultúrtörténeti kutatás nem lenne lehetséges, ha nem támaszkodhatnánk bibliográfiai elő-

munkálatokra. Ehhez hozzátartozik az is, hogy nem kis vállalkozás sajtóbibliográfiákat összeállítani. Az anyag néha nehezen hozzáférhető, az újságok (jól megérdemelten) könyvtárak védelmét élvezik, a mikrofilmesítés – és ez által a lapok könnyebb kezelése – manapság majd minden könyvtárban lehetséges és a jövőben nemcsak az átfogóbb bibliográfiákat, hanem tematikus kiértékeléseket is megkönnyítik, és gyorsabbá teszik. Ide tartozik a példányok épségben tartása, a záró adatokat nem lehet mindig pontosan meghatározni, a szerkesztők változása, a cím és az alcím módosulása, a megjelenési gyakoriság és a rovatok csak akkor határozhatóak meg, ha a lapokat „felboncoljuk”, számról számra átlapozzuk, és a meghatározandó adatokat a változások fényében folyamatosan frissítjük. Melischek/Seethaler is ezt a módszert alkalmazta a történeti osztrák sajtódokumentációnál, a feladatot azonban egy több főből álló csapat végezte egy évekig tartó kutatási projekt keretében. A kézikönyvek mellett ennek a munkának egyik eredménye a HYPRESS adatbank. (HYPRESS: Az 1918 és 1934 Közötti Bécsi Napilapok Adatbankja.)

Ezzel már el is érkeztem az egyik olyan kérdéshez, amely számomra manapság alapvető szerepet játszik az újság–folyóirat bibliográfiákkal kapcsolatban: a Duna régió sajtóját feldolgozó bibliográfiák és adatbankok szükségességét illetően egyetértés uralkodik. Összehasonlítva például a németországi vagy a francia médiakutatással azonban messze lemaradva kullogunk. A médiának és annak forrásértékének még mindig nem tulajdonítanak kellő jelentőséget – és ennek nem az az oka, hogy a kutatás világa nem ismeri el autentikus forrásként a médiát, hanem az, hogy nem tudják, hogyan bánjanak vele, és mindenekelőtt azt sem, hogyan férhetnek hozzá. Az akadályokat egyrészlől a nem létező bibliográfiákra lehet visszavezetni, másrészlől éppen az újság- és folyóirat dzsungelt jellemző átláthatatlanságra és átjárhatatlanságra. Ezen a rengetegen kell magunkat átverekednünk, hogy egyáltalán észleljük a forrást, és azt be vagy fel tudjuk dolgozni. Minél átfogóbban foglalmaztak meg (már a koncepcióból kifolyólag) egy önálló cí-

met a bibliográfiában, annál könnyebben fog a kutató képet alkotni a forrásról a kezdetektől, és felismerni annak a jelentőségét. A kínálat itt a jelen, egészen egyszerű bibliográfiától, amely a címfelvétel legszükségesebb feltételeire szorítkozik, olyan nagy projektekig terjed, mint például a teljes újság, feljegyzett bibliográfiák, az egyes történelmi jelentőséggel bíró lapokhoz tartozó repertoárok stb. szkenelése; a technika ma majdnem határtalan lehetőségeket és publikációs módokat kínál.

A kérdés: A sajtókutatás területén miért nem működik együtt Ausztria a (kelet-európai?) szomszédos országokkal? Miért nem létezik mindmáig a 18. századi kezdetektől a 20. századig terjedő időszak sajtótermékeinek – legalábbis bibliográfiai – nyilvántartása? Feltételezem, hogy már az eddig megjelent önálló bibliográfiák – Busa, Seidler, (SEIDLER Andrea–SEIDLER Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Wien, Böhlau, 1988.), Rózsa, hogy csak az elmúlt tizenöt évben a többnyelvű Királyi Magyarország területén, a Bécsben és a más történelmi nagyvárosokban működő sajtóval foglalkozókat említjük – célzott együttműködése is jelentős eredményeket hozhatna.

Amit Kircher már évtizedekkel ezelőtt a német nyelvterület számára könyvformában megalkotott, nem lehet a modern technikai eszközök és lehetőségek bevonásával túl távoli cél a mai Közép-Európa számára! Ezzel az értékes forrástanulmányok, mint például Rózsa Mária bibliográfiájának előre mutató, célzott előkészítésének szószólójává válok, aggodalommal tölt el azonban annak a kutatási világnak az effajta önálló teljesítményekkel szemben tanúsított elégtelen érdeklődése, ami a tevékenységéhez szükséges információkat vagy egérkattintással, vagy egyetlen nagybibliográfia segítségül hívásával kívánja megszerezni.

SEIDLER, ANDREA

Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Préfaces Francis HIGMAN, Monique MUNDOPCHIE. Genève, Louvain-la-Neuve, 2003, Droz, Université catholique de Louvain, 440 l. /Cahiers d'humanisme et renaissance, vol. LXV. – Université catholique de Louvain, Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres, Temps et espace, vol. 2./

Ki ne ismerné Jean-François Gilmont? A bibliográfust, aki Loyolai Ignác, Carolus Scribanus és a jezsuita lelkiség bibliográfusaként kezdte életművét, de igazán ismert a genfi kálvinizmus kutatójaként lett. Jean Crespin kiadványainak és Jean Calvin műveinek számbavétele, a bibliográfiák kiadása mérföldkövek a 16. századi nyomdászattörténeti kutatásokban. Közben olyan ismert tanulmánykötetek láttak napvilágot szerkesztésében, mint *Palaestra typographica* (Aubel, 1984), vagy a *La réforme et le livre* (Paris, 1990, angolul: Aldershot, 1998). Könyvet írt a könyv sorsáról az informatika korában, fáradhatatlanul tanít, ontja a tanulmányokat, és figyel kollégái munkájára: 1266 könyvismertetése jelent meg 16 folyóiratban.

Nyugdíjba vonulása alkalmával munkahelye, a Löveni Katolikus Egyetem kiadott egy csokrot, 29 tanulmányt, írásaiból. Gilmont szellemesen, hozzá nagyon illő módon tanulmányai előtt közöl egy levelet a kezdő bibliográfushoz (Lettre à un bibliographe débutant), amelyben elmondja életútját és élete programját. A bibliográfia számára minden: egy program, egy oknyomozó anyaggyűjtés, majd egy publikáció. A kutatás lényegében nem más célú, mint a bibliográfia teljessé tétele. Az adatgyűjtés teljességét, és az adatok értelmezhetőségét biztosítja minden. Így a sokak számára a segédtudomány (bibliográfia) segédtudománya lesz minden tudomány. Gilmont persze mindezt a tudomány iránti alázattal vallja, így számára nem létezik az a kérdés, hogy melyik tudomány melyiknek segédtudo-

mánya, a lényeg a folyamatos, tervezett munkálkodás.

A tanulmánykötet maga ennek az életprogramnak a fordított tükré. A hat fejezetre osztott szerkezetből az elsőtől az utolsóig lényegében az általános megállapításoktól a bibliográfiai aprómunkáig jutunk vissza (? , előre?); az első fejezet átfogó érvényű megállapításait Gilmont a következő fejezetek esettanulmányaival támasztja alá. Szerzőnk bizonyítja ezzel módszerének helyességét is. Az első fejezetben kaptak helyet Gilmontnak, a könyv történetét összefoglaló tanulmányai. Egy rövid könyvtörténet a papirusz tekercsektől a 18. század végéig (Questions d'histoire du livre et de la lecture). A fejezetbe négy tanulmány került. Az első Gilmont víziója arról, hogy hogyan változott a könyv formája, a könyv és az olvasás társadalmi szerepe a tekercsektől a hipertekstzig. A sokak által leírt tételek az egyes korszakok mediális változásairól a szerző eruditójjával, hosszú kutatási tapasztalatával nyernek hitelesítést. A kéziratos és a nyomtatott könyv korszakának határán az új médiummal (nyomtatott könyv) számos remény élt a kortárs humanisták körében: a nyelvi és filológiai helyes szöveg megállapítása után a másolással nem rontott nagy számú változat előállításának lehetősége, az egyre bővülő, új rendszerezést igénylő ismeretanyag eljuttatása sokakhoz, olcsón. A második tanulmány tehát azokat a humanista generációkat mutatja be, akiknek életében az ars impressoria megszületett, és üzleti vállalkozássá lett. A szerző harmadik írása a könyv 16. századi előállítási módját mutatja be, majd a 18. századi nagy kiadástörténeti, illetve olvasástörténeti változásokat, kiemelve, hogy a médium (a nyomtatás) technikai és üzleti változásának szükségessége egyidejűleg jelentkezett az olvasás tömegessé válásával, így a technológia nem diktálhatta még az olvasási és a tudományos ízlés változásait (mint ahogy ez a 20. században történt).

A második nagy fejezet (Approches techniques) négy írása a tudományos bibliográfia 16–17. századi megszületését mutatja be: a könyv

tudományos és bibliográfiai apparátusának változásától a bibliográfiai szakterminológia kialakulásáig. A harmadik fejezet a kiadói stratégiák változásait, lehetőségeit mutatja be öt esettanulmányon keresztül. Az Olivetanus-Biblia szakmai és üzleti kockázatvállalása valóban úttörő jellegűvé avatta a kiadást. Aldus Manutius kiadója valóban tudományos műhely volt, amely nem csupán a pontos szövegkiadásokkal igazolható. Szinte senki sem foglalkozott fiának (Paulus) egy Cicero-kiadásával (*In Epistolas ad Atticum commentarius*, 1547, in 8), amely a nagyon ritka „nagy formátumú”, vagyis „nagy margójú” kiadások egyike. Ez a kiadási forma technikailag igen bonyolult, ugyanakkor nagyon megkönnyíti a könyv tudós használatát. Ezután a tanulmány után Gilmont földrajzilag hazatér, hiszen az 1547-es kölni és az 1548-ban megjelent löveni két flamand Biblia-kiadás történetét mutatja be. Gilmontnak Crespin martyrologium-kiadásairól szóló írása kiváló példája annak, hogy hogyan kerül a helyére egy bibliográfia néhány tétele. Milyen filológiai és tudományos apparátust mozgat a bibliográfus maga, ha komolyan veszi a szakmáját. A fejezet három utolsó tanulmánya már a vallásháborúk korának kiadói küzdelmeibe enged bepillantást.

A negyedik fejezet (Lire une bibliographie) egy különös olvasási műfajról szóló négy tanulmányt tartalmaz. A bibliográfus olvassa a bibliográfiát. Megmutatja, hogy hogyan rajzolódik ki előtte a bibliográfia olvasásából a tudós egyéniség, akiről a bibliográfiai szől, miként elevenedik meg a kor, amelyben élt, és főként tudományos (Carolus Scribanus, Robert Estienne), vagy éppen kiadói (Éloi Gibier, Laurent de Normandie) tevékenysége. Ez a tevékenység soha sem önmagában való teológiai, filozófiai, filológiai, egyházszerzői, vagy könyvkiadói tevékenység. A bibliográfia – értően olvasva – jól mutatja azokat a pontokat, ahol a fő tevékenységi kör érintkezik más területekkel, tehát ahol minden alkotó tevékenység, illetve alkotói lét interdiszciplinárisává válik. Van ebben a fejezetben egy kis csalás is persze, hiszen másként olvas

bibliográfiát az, aki összeállította, aki részt vett az összeállításban, aki hasonló bibliográfiát maga is összeállított, vagy aki egyszerűen egy korszak szakértője, és kézbe vesz „olvas” egy bibliográfiát. A módszer, és a tanulság Gilmont esetében az első, az aktív bibliográfus bibliográfia olvasásának a módszere és tanulsága.

Az ötödik fejezetben a szerző a történeti statisztika és a könyvtörténet elméleti és gyakorlati gondjaival kapcsolatos gondolatait osztja meg velünk: hogyan mérhető és jellemezhető számokkal egy-egy életmű, mű, vagy kiadás túlélési esélye (*Mesurer la survie du livre*)? Sok szempont vizsgálандó egy korszaknak a feltett kérdéssel kapcsolatos jellemzésekor: a nyomdával rendelkező városok száma, a nyomdászok/kiadók száma, a kiadott címek (féleségek), a forma szerinti megoszlása a kiadott anyagok, a kiadott lapok száma, a felhasznált nyomdai készletek (betűk, cifrák, illusztrációk stb.) mennyisége, a fennmaradt példányok száma, azok elterjedtsége. Az esettanulmányok többféle megközelítést ajánlanak: Crespin *Martyrologiumának* fennmaradása, Crespin bármely kiadványának fennmaradása, illetve ezen vizsgálat szűkítése Oxford és Cambridge könyvtáaira, Carolus Scribani nyomtatott műveinek fennmaradása, illetve Jean Calvin 16. kiadású munkáinak túlélési mutatói. Ez utóbbi magyar szempontból különösen fontos, hiszen Calvin alapművének (*Institutio religionis christianae*) magyar fordítása (Szenci Molnár Albert) hatása az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulására hasonlóan mutatható be, ahogy Luther Biblia-fordítása hatott az irodalmi német nyelv megszületésére.

A hatodik zárófejezet (Regards critiques) öt tanulmányával visszaérkezünk a professzionális bibliográfus naponta feltett kérdéseire: mi a bibliográfia, mi az értelme, miként kell összeállítani, hol vannak a precizitás és a tartalom nélküli formalizmus határai? A bibliográfia csaknem minden formája hasznos, formája és tartalma az idővel változik. Nem véletlen „a bibliográfia története” műfaj terjedése, a bibliográfiának elméleti stúdiummá válása. Megfelelő elméleti és történeti ismeretek nélkül csak faktografikus számbavétel az eredmény, amelynek

hasznossága ugyancsak nem kérdőjelezhető meg, de ahhoz, hogy bibliográfiának nevezzük, közelebb kell lépnünk ahhoz az anyaghoz, amelyről bibliográfiánk szól.

MONOK ISTVÁN

Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003, Droz, 751 l. /École pratique des hautes études, Sciences historiques et philologiques, VI: Histoire et civilisation du livre, 26./

2005 áprilisában Lyonban találkozunk azon európai könyvtörténeti műhelyek képviselői, amelyek valamilyen terület, város nyomdászainak, könyvkereskedőinek, könyvkötőinek („a könyves embereknek, gens du livre”) adatait veszik számba. A találkozó nyomán talán kirajzolódik egy olyan lehetőség is, hogy egy közös európai adatbank épüljön, majd váljon szakértői rendszerré. Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok osztályon évek óta folyik hasonló munka. A „Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948” program keretében egyelőre a nyomdászok és kiadók adatait rögzítik. A Gesellschaft für Buchforschung in Österreich koordinálásával egy hasonló jellegű program indult a bécsi könyves emberekről, a *Magyar Könyvszemle*ben Bánfi Szilvia adott hírt az Észak-Francia területek nyomdászati prosopográfiájáról (MKsz 2003. 1. sz. 144–146.)

A Droz kiadó nagy tekintélyű sorozata (*Histoire et civilisation du livre*) adott helyt a most ismertető kötetnek is. A címben szereplő „femmes libraires” kifejezés minden olyan nőnemű személyt jelent, aki professzionális módon foglalkozott nyomdászattal, könyvkiadással, könyvkötéssel, metszetek és zenei nyomtatványok, illetve újságok előállításával és árusításával. Távolról sem a korán elhunyt nyomdászok özvegyeiről van tehát szó, bár kétségtelen tény, hogy számos nyomda a feleség révén öröklődött tovább Franciaországban is. A női nem szerepe a társadalom történetében az elmúlt évtizedek-

ben több vonatkozásban előtérbe került, így nem csoda, hogy számos monográfia jelent meg az üzletasszonyokról (a középkortól a 19. századig: Beatrice Beech, Gustave Fagniez, Sabine Juratic, Nicole Pellegriin stb), az asszonyokról, akik a művészeti kiadványok megalkotásában és terjesztésében játszottak komoly szerepet (Natalie Zemon Davis), és a könyvkiadókról (Dominique de Courcelles, Carmen Julian, Beatrice Beech, Sabine Juratic, Michel Simonin stb).

Roméo Arbour most az alapvetéssel próbálkózik, számba vette azokat a nőket, akik a könyvvel, illetve a sajtóval valamilyen formában szakmájuk révén kerültek kapcsolatba. A szótár természetesen alfabetikus rendben sorolja fel a neveket, az előszó azonban két periódust különböztet meg a könyves világ történetében a nők lehetőségeinek, illetve aktivitásának szempontjából: az Ancien régime időszaka (1470–1791) és az azt követő időszak a Kommünig. A rendszerezett feltárás a számok szintjén is hallatlan érdekes eredményeket hozott: a 15–16. századból 119 név szerepel, a 17. századból 647, a 18. századból 966, az 1800 és 1870 közötti időszakból pedig 4692(!). Összesen 6424 név. Jól érzékelhető, hogy a nők aránya a könyves üzletben a Francia Forradalomig lassan lépést tartott a könyves vállalkozások számának általános növekedésével, de nem érte el az összes vállalkozás 10%-át. Ez a részesedési arány a forradalom után lényegesen megváltozik: 1845-ben már a 20%-ot közelíti, 1870-ben pedig 34%(!). Azt hiszem ez az egyszerű számsor is igazolja a médiatörténetek közhelyszerű megállapításait a sajtónak a kultúra polgári nyilvánosságának megteremtésében játszott szerepéről. Roméo Arbour előszavában kitér Párizs és a vidéki Franciaország városainak vizsgálati szempontja szerinti különbözőségére is, mondandója e tekintetben nem meglepő: a nagyváros kedvezett a nők társadalmi szerepének erősödésében.

Miért az 1870-es időhatár? Ennek alapvetően forrástipológiai okai vannak. 1881 után, amikor a sajtó teljes szabadságát jelentő proklamáció megjelent, nem vezettek olyan nyilvántartásokat, amelyek alapján meghatározható lenne egy-egy üzleti vállalkozás mögött álló szakemberek

köre (ki a professzionális könyves ember?). Az 1870 és 1881 közötti időszakból pedig egyrészt olyan mennyiségű, előtte nem ismert adminisztratív irat áll rendelkezésre, hogy annak mennyisége elijesztette a szerzőt, másrészt ez az adminisztráció a rövid periódusban sokszor változtatta szempontjait, így koherens eredmény egy aránytalanul nagy munkaidő ráfordításával sem születhet.

Az egyes szócikkek tartalmazzák az illető nevét, születési és halálozási dátumát, a működés helyét (ahol tudja utca, házszámig elmenően), a mesterség megnevezését, a tevékenység kezdetét és végét, a házassági adatokat (idő, férj neve, apa és anya neve, testvérek nevei), különleges adatokat, mint a privilégium, egyesületi tagság, a kiadott sorozatok, vagy periodikumok címét, azután a tevékenység folytatójának (örökös, üzlettárs) a nevét. Ezen kívül más érdekes adatokat is közöl a szótár, mint az illető hölgy iskoláztatásának adatai, illetve a vonatkozó kéziratok források, illetve a szakirodalom jelölését.

A kötet nagyon jól használható, bizonyos értelemben redundáns is, de ez a kényelmes használatot segíti: az alfabetikus szócikkek után ugyanis következik egy fejezet, amely évszázadonként is felsorolja a személyeket, majd egy általános névmutatóból a szócikkekben szereplő nevek is visszakereshetővé válnak.

MONOK ISTVÁN

Bibles imprimées du XVe au XVIIIe siècle conservées à Paris. Catalogue collectif édité par Martine DELAVEAU et Denise HILLARD. Paris, 2002, Bibliothèque nationale de France, 862 l.

A Könyvek Könyve, a Biblia számtalan kiadása mellett máig tartogat meglepetéseket, máig ajánl olyan vizsgálati, kutatási szempontot, amely újra és újra kézbe veteti velünk a még fellelhető példányokat. Szinte valamennyi országban van olyan kutatási irány, amely egy-egy területen kiadott, vagy éppen megőrzött Bibliát katalogizál, majd a számbavétel után elemzi a Könyv hatását korszakonként, vagy más szempontok

szerint. Talán a legújabb nagy vállalkozás a németalföldi kiadásokat keresi szerte a világban, rendezi egy honlap alá August den Hollander professzor irányításával (Biblia Sacra program, www.bibliasacra.com).

A most kézben tartott kötet nem kevesebb mint 10 466 1800 előtti kiadott, és Párizs hat nagy könyvtárában őrzött Biblia (4825 kiadás) közös katalógusa.

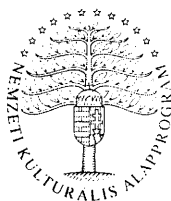
Maga a katalógus (a corpus) a Biblia könyvei szerint elrendezett, ezen belül pedig a nyelveket, és azon belül az időrendet követi. A teljes Bibliák felsorolása után tehát az Ótestamentum, annak részei külön, majd az Újtestamentum, és annak részkiadásai. Mielőtt az előszavak tanulságait ismertetnénk vessünk egy pillantást a mutatók rendszerére, hiszen az előszavakat már részben ezek használatával írták. A Biblia kiadásában részvevő szerzők mutatója: fordítók, sajtó alá rendezők, jegyzetírók, kommentárok írói és illusztrátorok. Ezt követi a bibliai részek mutatója, majd a nyomdászoké és kiadóké a kiadás helye szerint, illetve a kiadók neve szerint. A leginkább érdekes a possessorok mutatója, hiszen a szerzők valamennyi példány provenienciáját is feltárták. A „különlegességek mutatója” külön figyelmet érdemel: pergamenre nyomtatott Bibliák, különleges kötésű példányok, bejegyzések a vételár megjelölésével, családi Bibliák, aranyozott Bibliák, érdekes metszések stb. Az utolsó mutató a nyelveké, amelyből kiderül, hogy a hat párizsi könyvtárban 11 példány 1800 előtti magyar Biblia található.

A szerzők előszavukban azt a kutatási programot ismertették, amelynek fő vonalait a mutatók felsorolásából is valószínűsíteni lehet. A kiadási helyek és a kiadásban közreműködők nevének társítása kiválóan alkalmas egy-egy ország vallási térképének megrajzolására, és az eredmény pontosan mutatja azt, hogy van értelme egy egész Európára kiterjedő, hasonló elvek mentén történő számbavételnek. A Consortium of European Research Libraries adatbázisa ma még csak egyszerű katalógus, nem szakértői rendszer. Az ilyen speciális feldolgozás visz majd bennünket igazán közelebb a könyvtörténet, a könyv létrehozása és terjesztése mögötti európai kapcsolati rendszer megismeréséhez. Ne feledjük: a Biblia illusztrátorai, az illusztrációk jellemzése, a tulajdonosi bejegyzések, a kötetstörténeti adatok nem önmagukban, hanem nagy tömegükben érnek igazán sokat a könyv társadalomtörténetének megírásakor.

Mind a hat párizsi könyvtárnak – a nemzeti könyvtár, az Arsenal könyvtára, a Saint-Geneviève, a Sorbonne, a Bibliotheca Mazarina, a Protestantizmus Kutató központ könyvtára, illetve Francia Biblia Szövetség gyűjteménye – van történeti szakirodalma. Ennek ellenére most külön-külön meg tudták írni a Biblia-gyűjtemények históriáját: a proveniencia jelei, a kötetstörténeti adatok kiváló kiegészítő információkat hordoznak a könyvtárak egyes korszakokban történt gyarapodásának megismerésében.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői	1
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása	25
<i>Guilbaud, Juliette</i> : La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVII ^e et XVIII ^e siècles	42

KÖZLEMÉNYEK

<i>Knapp Éva</i> : Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban	56
<i>H. Kakucska Mária</i> : Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása	65
<i>Fata Márta</i> : Német bevándorlók olvasmányai a 18. században	73
<i>Rózsa Mária</i> : Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama	77
<i>Ujvári Hedvig</i> : Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung	80
<i>Bálint Gábor</i> : Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél	92

FIGYELŐ

<i>Körmendy Kinga</i> : Fata libelli	96
<i>Dörnyei Sándor</i> : Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760)	97

SZEMLE

A Nagyvárad Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	103
Szűcs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (<i>Czibula Katalin</i>)	106
Göröngyös úton. Kárász József-émlékkönyv. Hódmezővásárhely, 2004. (<i>Lakatos Éva</i>)	108
Rózsa Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (<i>Seidler, Andrea</i>)	109
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (<i>Monok István</i>)	111
Arbourn, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003. (<i>Monok István</i>)	113
Bibles imprimées du XV ^e et XVIII ^e siècle conservées à Paris. Paris, 2002. (<i>Monok István</i>)	114

Ára: 400 Ft

SOMMAIRE

- Borsa, Gedeon*: Les éditeurs des ouvrages de Osualdus de Lasko et de Pelbartus de Tmeswar
Ecsedy, Judit, V.: Vienne: une des sources des équipements d'imprimerie des officines hongroises du 17e siècle
Guilbaud, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

- Knapp, Éva*: Un volume provenant de la bibliothèque de Johann Heinrich Alsted dans la collection de la Bibliothèque Universitaire de Budapest
Kakucska, Mária, H.: La traduction de 'Recrudescunt' de Lőrincz Orczy
Fata, Márta: Les lectures des immigrants allemands au 18e siècle
Rózsa, Mária: Un hungaricum récemment entré à la Bibliothèque Nationale Széchényi: l'annuaire de 1816 de 'Zittau'sches Monatliches Tagebuch'
Ujvári, Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung
Bálint, Gábor: Les Oeuvres complètes de Ferenc Herczeg dans l'édition de Singer et Wiener

CHRONIQUE

- Körmendy, Kinga*: Fata libelli
Dörnyei, Sándor: Une bibliographie en chiffre (Auteurs de Hongrie à l'étranger 'Magyarországi szerzők külföldön' 1712–1760)

REVUE

- L'Imprimerie du Séminaire de Nagyvárad 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (*Ecsedy Judit, V.*)
Les journaux de Sámuel Szűcs. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (*Czibulka Katalin*)
Un sentier rude. Mélanges offerts à József Kárász. Hódmezővásárhely, 2004. (*Lakatos Éva*)
Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zitate. München, 2003. (*Seidler, Andrea*)
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (*Monok István*)
Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2001. (*Monok, István*)
Bibles imprimées du XVe et XVIIIe siècles conservées à Paris. Paris, 2002. (*Monok, István*)

HA
1.759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

LÁNG BENEDEK

Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve¹

Bevezetés: a kristálymágia középkori gyakorlata

Bár a középkori kristály és tükör mágia praktikáiról szóló források meglehetősen szórványosak, e gyakorlatok alapvető szabályai viszonylag jól rekonstruálhatóak.² A rekonstrukció során leghasznosabb forrásként általában nem a középkori teológia legismertebb szerzőinek életműve szolgál, hanem olyan természettudományos megfontolások, inkvizitori feljegyzések és perbe fogott mágusokkal kapcsolatos jogi anyagok, amely szövegek szerzői talán kevésbé ismertek a nagyközönség előtt, de akiknek mind kíváncsiságuk, mind lehetőségeik miatt első kézből volt alkalmuk ismereteket szerezni bizonyos mágikus módszerekről, és akik – bár erről csak közvetetten és visszafogottan nyilatkoznak – nem ritkán alaposan átolvasták az ilyen módszereket tárgyaló mágikus kézikönyveket.

Guillaume d'Auvergne, Párizs püspöke (ca. 1180–1249) például, a tanult mágiáról szóló nagy áttekintésében meglehetősen elfogadóan nyilatkozik a kristály gömböknek a jövő és a titkos dolgok kifürkészése céljából történő használatáról (pontosabban: fénylő felületű tárgyak vizsgálatáról „inspectio corporum lucidorum”). Számára e módszerek a természetes mágia viszonylag ártatlan – értsd: nem démonikus – kategóriájába tartoznak, amelyek ugyanakkor könnyen veszélyessé válhatnak, részben, mivel a fénylő vagy áttetsző tárgyak könnyen károsíthatják a szemünket, részben pedig, mert rosszindulatú démonok akkor is szerephez juthatnak a folyamatokban, ha a felhasználó egyáltalán nem is akarta őket meg-

¹ Az itt összefoglalt kutatásaimat a Közép-Európai Egyetem és a Norddeutsche Landesbank Warburg-Wolfenbüttel Fellowship (2001–2002) támogatásával végeztem, a cikk megírásakor pedig a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékén működő Magyar Tudományos Akadémia által támogatott kutatócsoportban dolgoztam, és a Deák Ferenc ösztöndíj támogatását élveztem. Szakmai támogatásért és segítségért Charles Burnettnek, Claire Fangernek, Richard Kieckhefernek, Klaniczay Gábornak, Madas Editnek és Szőnyi György Endrének tartozom köszönettel. E cikk meglehetősen hasonló, de nem teljesen azonos angol nyelvű változata az *Aries: Journal for the Study of Western Esotericism* című folyóiratban jelent meg (2005. 1. sz. 1–32.).

² A középkori latin nyelvű cristallomancia (kristálymágia) és catoptromancia (tükör mágia) legátfogóbb és leginkább megbízható tárgyalása – címe és kiadási dátuma dacára – Armand Delatte könyvében található: DELATTE, A.: *La Catoptromancie grecque et ses dérivés*. Paris, Librairie Droz, 1932.

idézni. Még Guillaume d'Auvergne toleráns beszámolójából is kitűnik azonban, hogy a kristálymágia középkori gyakorlata messze túlnyúlt a puszta természetes mágia³ és divináció⁴ területén, mélyen be a rituális – démoni vagy esetleg angyali – mágia fokozottan tiltott birodalmába. Kristályoknak, mágikus tükröknek és egyéb fényvisszaverésre alkalmas felületű dolgoknak (legyen az köröm, kard, elefántcsont vagy vízzel töltött edény) használatára részletesen kidolgozott módszertan és eljárásgyűjtemény volt adva, amelyből nem hiányoztak a szellemek rituális idézésére szolgáló szövegek, sem a médiumként szolgáló és az angyali üzenetet közvetítő fiatal szűz fiúk (ritkább esetben lányok).⁵

Hasonló kép bontakozik ki Nicolaus Eymeric, híres katalán inkvizítor 1376-os leírásából. Eymericnek meglehetősen hiteles információk álltak rendelkezésére a nekromancia irodalmáról, ugyanis hivatalból gyűjtötte, majd mielőtt megsemmisítette volna a könyveket, alaposan át is tanulmányozta őket. Részletesen beszámol démonidéző szertartásokról, amelyek során a nekromanciát végző mágus kört rajzol a földre, egy fiatal fiút állít a kör közepébe, elhelyez egy tükröt, egy kardot, vagy bármilyen hasonló tárgyat a fiúval szemben, majd könyvet vesz kezébe, elolvassa az instrukciókat, és megidézi a démont.⁶ A német Johannes Hartlieb (ca. 1400–1468) pedig a mágusok meggyőződéséről ír divinációs eljárásokról szóló nagy katalógusában, a *Das pûch aller verpoten kunsten*-ben, amely meggyőződés szerint, ha acél tükrüket megszentelik, abban angyalok és nem démonok fognak megjelenni.⁷

Hogy a másik oldalt is szóhoz juttassuk, érdemes idézni egy teljességgel a démoni mágia tartományába tartozó varázsló kézikönyv ide tartozó receptjeit. A kristályba tekintve ezek szerint olyan titkokat fedhetünk fel, mint például egy tolvaj

³ A természetes mágia a világot benépesítő tárgyak és élőlények (növények, állatok, emberi testrészek, fémek, bolygók, csillagok) közti titkos megfelelések (korrespondenciák) mentén ismeri meg – sőt esetenként manipulálja – a világot, gyakran hangsúlyozva, hogy mindez démoni segítség nélkül történik.

⁴ A divináció az Isten által ismert, de az emberi kíváncsiság elől rejtett jövő és titkos vagy elrejtett dolgok kifürkészését célozza. Mivel ez nyilvánvaló aspiráció a kizárólag Isten számára adott képességek elsajátítására, a középkori teológia veszélyes és tiltott tevékenységként üldözi.

⁵ GUILLAUME D'Auvergne: *De universo* II 3 20 és 21, 1053bC, 1054aH, 1057bC In: *Opera Omnia*. (Paris, Andraeas Pralard, 1674, repr. Frankfurt am Main, 1963). Továbbá: MARRONE, Steven P.: *William of Auvergne on Magic in Natural Philosophy and Theology*. In: *Was ist Philosophie im Mittelalter?* (Akten des X. Internationalen Kongresses für mittelalterliche Philosophie der Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale 25. bis 30. August 1997 in Erfurt.) Berlin és New York, Walter de Gruyter, 1998. 741–748., különösen 745–747., valamint DELATTE: *La Catoptromancie Grecque*. 28–40.

⁶ EYMERIC, Nicolaus: *Directorium inquisitorum*. Rome, F. Peña, 1587. 338., idézve: BAILEY, Michael D.: *From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages*. = *Speculum* (76.) 2001. 960–990; különösen: 973.

⁷ HARTLIEB, Johann: *Das Buch aller verboten Künste des Aberglaubens und der Zauberei*. Eds. Falk EISERMANN és Eckhard GRAF Ahlerstedt, Param, 1989. A Hartlieb-ről szóló alapkönyv pillanatnyilag: FÜRBEITH, Frank: *Johannes Hartlieb: Untersuchungen zu Leben und Werk*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992.

kiléte.⁸ A kristály „üzembe helyezéséhez” Isten neveire van szükségünk (Adonay, Sabaoth, Hel, Hely, Sother, Emanuel, Alpha et O, stb.), majd ezek megfelelő módon történő kimondása után a mágus hozzáfoghat a szellemek idézéséhez, akik, ha megjelennek, elmondják neki az igazat.⁹ Mindehhez – és sok más divinációs és nekromantikus eljáráshoz – azonban nélkülözhetetlen, hogy egy szűz fiú is kéznél legyen.¹⁰ Fiatal fiúk ilyen típusú szerepeltetéséről sok más forrásból is tudunk, John of Salisbury, Johannes Hartlieb és Nicolaus Jawor egyaránt említi őket mint az angyali üzenet mediátorait,¹¹ közülük John of Salisbury-nek lehettek a legközvetlenebb tapasztalatai, őt ugyanis magát alkalmazta ifjú korában e szerepben egy pap (*Policraticus*, II. 28).¹²

Hasonló mágikus apparátus és meglehetősen analóg kép körvonalazódik akkor is, ha valódi vagy állítólagos mágusok peranyagait olvassuk. A francia Jean de Bar 1398-as peranyagában és a kivégzését megelőző gyónásában¹³, valamint az angol William Byg alias Lech tárgyalási jegyzőkönyvében¹⁴ megint csak megszentelt kristályt, mágikus kézikönyvet, rituális – és a keresztény liturgiára nagyban emlékeztető – angyalidézési szövegeket, Krisztushoz és az angyalokhoz címzett imákat, gyermek médiumot, megtalált kincset és egy sor szellemet találunk, akiket a mágusok rendre angyalnak vélnek, de akikről a bírák tudják, hogy valójában a mágusokat megtévesztő démonok.

⁸ KIECKHEFER, Richard: *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*. Stroud, Sutton, 1997. 107 és 244–245. Valamint néhány további, (Floron és Lilith nevet viselő) tükrökkel operáló mágikus experimentum: uo., 104–106.

⁹ E hagyományok kitarító voltát tanúsítja egy különös, 17. századi magyar nyelvű kincskereső kézikönyv, amely drágakő, elrejtett pénz és egyéb kincsek megtalálásához kínál megfelelő imákat és szellemidéző módszereket. Miután megidézte a megfelelő angyalokat és arkangyalokat (minden napnak külön angyal felel meg), a felhasználó a nap elé fordul, tükröt vagy kristályt ad a jelenlévő szűz fiú vagy lány kezébe, majd letérdelve (*flexis genibus*, ahogyan szokás) imák és istennevek hosszú sorát mondja el (az utóbbiak: Agios + Otheos + Yschiros + Athanatos + Eleyzon + Ymas + Szentczeges Isten). Céljai nem érnek véget a kincs megtalálásával, arra vágyik, hogy az angyalok minden kívánságát és kérését kielégítsék, feltéve – ahogyan a szöveg siet hangsúlyozni –, hogy e vágyak nem rosszindulatúak, hívságok, vagy illetlenek. HERNER János–SZÖRÉNYI László: *A Tudás Könyve. Hasznos útmutató haladó kincssásóknak*. In: KESERŰ Bálint, ed., *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990. 9–33.

¹⁰ KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m.* 112–113, 140–142, 240–242, 244, 246–254 és 329–339.

¹¹ VEENSTRA, Jan R.: *The Confession of Master Jehan de Bar*. In: Uő.: *Magic and Divination in Burgundy and France: Text and Context of Laurens Pignons's Contre les devineurs (1411)*. Leiden, Brill, 1998. 343–355, különösen 352, n. 3; valamint KIECKHEFER: *Forbidden Rites... i. m.* 98 és 107.

¹² Lásd továbbá DELATTE: *La Catoptronomie Grecque... i. m.* 15–18.

¹³ A kiterjedt irodalomból csupán két könyvet idézve: VEENSTRA: *The Confession of Master Jehan de Bar*. és BOUDET: *Les condamnations de la magie à Paris en 1398*. = *Revue Mabillon*, Nouvelle Série (12.) 2001. 121–157.

¹⁴ RAINE, James: *Divination in the Fifteenth Century by the Aid of a Magical Crystal*. = *The Archaeological Journal* (13.) 1856. 372–374.

Látható, hogy a 14–15. századra a kristálymágia összetett eljárásrendje a maga eszközeivel, szereplőivel, meggyőződéseivel és céljaival tökéletesen kidolgozva állt az érdeklődő rendelkezésére. Nem lepődünk meg, ha teológusok rosszalló szövegeiben, inkvizitorok kritikus kézikönyveiben, elítélt mágusok peranyagaiban vagy éppen magukban a titokban másolt és terjesztett mágikus kézikönyvekben találkozunk a fenti részletekkel. Annál inkább megrökönyödnénk azonban, ha azt hallanánk, hogy mindez egy 15. századi uralkodói könyvtárban is előfordulhat, és nem csupán egy félreeső polcon elrejtett könyvben megtűrve, hanem éppen a király személyes használatára készített imádságos könyvben. Márpedig a továbbiakban egy olyan forrást fogok megvizsgálni, amely királyi imakönyv létere a kristálymágia eddigiekben ismertetett módszereit ötvözi a rituális mágia bizonyos – nyíltan soha nem terjesztett, de közkézen forgó – alapszövegeivel, sőt mi több, azt is megpróbálom bizonyítani, hogy ez a forrás nem csupán a különösségek iránti kíváncsiságtól hajtva készült, hanem a valódi használat igényével.

Ulászló király imádságos könyve

Az oxfordi a Bodleian Library gyűjteményében található illuminált imádságos könyv,¹⁵ amely a szakirodalomban mint *Modlitewnik Władysława Warneńczyka* (Warnenczyk Ulászló imádságos könyve) ismeretes, már 1928-ban a tudományos érdeklődés fókuszában állt, nem csupán különös kristály-mágikus tartalma, imái, miniaturái és instrukciói okán, hanem a történetét és tulajdonosait övező rejtélyek miatt is. Amíg a lengyel filológia részletes előtanulmányokkal ellátott teljes szövegkiadást szentelt neki,¹⁶ a magyar szakirodalom is számon tartja, mint lehetséges korvinát, de legalábbis mint egy olyan forrást, amely a két magyar Jagelló király egyikéhez köthető.¹⁷ Ez a kódex egyike azon nyolc imakönyvnek, amely va-

¹⁵ MS Rawlinson liturg. d. 6. Száma a Summary Catalogue-ban: 15857; lásd MADAN, Falconer: *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*. Vol. 3. Oxford, Clarendon Press, 1895., 521. Lásd még PÄCHT, Otto-Alexander: *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*. Oxford, Clarendon Press, 1966. 175.

¹⁶ BERNACKI, Ludwik–GANSZYNIEC, Ryszard eds.: *Modlitewnik Władysława Warneńczyka w zbiorach Biblioteki Bodlejańskiej* [Warnenczyk Ulászló Bodleian Könyvtárban őrzött imádságos könyve]. Kraków, Anczyc i Sjólka, 1928. A könyvben szereplő tanulmányok: KORZENIOWSKI, Jozef: *Modlitewnik Warneńczyka*. Uo. 13–25, GANSZYNIEC, Ryszard: *O Modlitewniku Władysława*. Uo. 25–93, PODLACHA, Wladislas: *Minjatury modlitewnika Warneńczyka*. Uo. 93–141.

¹⁷ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára eds.: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993. II. 2336. A magyarországi tudományos érdeklődés az oka annak, hogy Budapesten van mikrofilm másolata a kéziratnak: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Mf. 5119/IV.

laha a híres uralkodó dinasztiának, a Jagelló családnak tulajdonában volt,¹⁸ azonban messze ez a legösszetettebb, legréjtélyesebb és a legkevésbé tipikus köztük.

Nyolcvan pergamen fólió kínál az olvasónak különféle eredetű imákat (nagy-részt mindennapi használatban lévő imaszövegeket átvéve), amelyek címzettjei Krisztus, Szűz Mária és a Szentlélek. Majdnem minden – látszólag ártatlan – ima szövegében ott találunk azonban egy különös betoldást, amelyben említésre kerül egy kristálygömb, egy Ulászló nevet viselő személy, aki számára a könyv készült és egy sor angyal. Ulászló, az Úr érdemtelen szolgája¹⁹ – mondja a szöveg – az angyalokhoz imádkozik, hogy azok világítsák meg a kristálygömböt (sőt, időnként lépjenek is bele, nyissák fel, és tágítsák ki) a célból, hogy ő, Ulászló megismerje a világ titkait. E szövegbe illesztett formulák valamelyest változnak terjedelmükben és megfogalmazásukban, de ezzel együtt meglehetősen rímelnek egymásra, és hasonló szerkezetűek:

– Ad vos clamo, rogo humiliter et devote Ego Wladislaus, indignus peccator, nullis meis meritis confidens, sed peccatorum mole gravatus...²⁰

– Da et huic Cristallo et michi indigno famulo tuo Wladislao ad exercendum in eo cunctipotentie tue omnipotentieque virtutem...²¹

– ... ad videndum in illo Cristallo omnia secreta, que sub quatuor elementis contenta sunt, et omnia que scire voluero...²²

– Quatentus super me respicere digneris, indignum famulum tuum Wladislaum, et michi in hoc Cristallo veram visionem per sanctos angelos ostendere digneris...²³

– Da michi, domine (...) hunc Cristallum (...) ut in eo videre possum Omnia, quecumque voluero, que sub quatuor elementis continentur secreta (...) et impartire michi hanc graciám super hunc Cristallum, sicut Impartitus es regi Salomoni et posteris suis artibus...²⁴

– Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificationem et illuminationem ut omnia huius mundi secretissima secreta sub quatuor elementis contenta ...²⁵

– Mittat sanctos angelos suos ut me instruant ad videndum in eo omnia que in mundo, in terra vel sub terra sunt, sub quatuor elementis contenta...²⁶

– Digneris hodie inspirare in cor meum clementer et permanenter perspicacitatem huius Cristalli, per sanctos Angelos tuos, ad clarificandum et illuminandum, ut in eo videre valeam et considerare omnia que sub quatuor elementis contenta sunt, et secre-

¹⁸ Erről és a többi Jagelló imakönyvről: BORKOWSKA, Urszula: *Królewskie Modlitewniki* [Királyi imádságos könyvek]. Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. különösen 64–76.

¹⁹ A rituális mágiában közhely a felhasználó (a mágus) alázatos érdemtelenységének és gyarlóságának hangsúlyozása: KIECKHEFER: *Forbidden Rites...* i. m. 264: „... ita quod me famulum tuum, N., licet indignum...”

²⁰ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 68.

²¹ Uo. 16.

²² Uo. 17.

²³ Uo. 21.

²⁴ Uo. 16–17.

²⁵ Uo. 42.

²⁶ Uo. 42.

tissima mundi, sine nocimento et omni lesione mentis et corporis, per spiritus sancti gratiam...²⁷

Így permutálja szövegbetoldások sora ugyanazon kifejezéseket Ulászlóról és a kristályáról, Istenről és az angyalairól, és nem utolsó sorban azokról a mód-szerekről, amelyeket követve a titkos tudás feltárul. Az itt idézett szövegrészek kijelölik azt a három témakört, amelyre a továbbiakban koncentrálnunk: az imák szövegének tartalmát, a kristályt mint létező vagy elképzelt tárgyat, és magát a felhasználót, amely utóbbi kérdéskör két további al-kérdésre osztható: Ulászló személyazonosságának problémája, valamint az imádságos könyv anonim szerzőjének kiléte.

A szöveg és forrásai

Az 1928-as szövegkiadást bevezető részletes tanulmányában a lengyel filológus, Ryszard Ganszyniec azonosította az imák nagyjából kétharmadát mint közismert imaszöveget (beleértve magánáhitat céljára alkalmazott standard liturgikus szövegeket).²⁸ Mindazonáltal már Ganszyniec is felismerte, hogy a könyv egyik imája (Summe deus pater piissime) egy Salamonnak tulajdonított mágikus műből, az *Ars notoriá*ból származik.²⁹ Ez a szöveg, amely a középkori rituális mágia és theurgia egyik leginkább elterjedt példája, intellektuális tökéletesedést, tudást, ékesszólást, a memória fejlesztését és nehéz könyvek gyors megértését ígéri a felhasználónak különféle rituálék valamint isteni és angyalnevekhez szóló imák útján. Az *Ars notoria* egyetemi diákok körében szerzett népszerűségét talán éppen az okozta, hogy csupa olyan – tudással, tanulással, emlékezéssel, és retorikai képességekkel kapcsolatos – jártasságot ígért valószínűtlenül rövid idő alatt, amelyre a vizsgázó diáknak és az előadást tartó magiszternek egyaránt szüksége lehetett. Nem meglepő, hogy a keresztény teológia számára minden ilyen típusú könyv elfogadhatatlan volt, egyrészt a kínált képességek gyanúsán gyors – talán démoni segítséget involváló – elsajátítása okán, másrészt pedig az imákban igen nagy gyakorisággal szereplő ál-arab, ál-kaldeus, és ál-héber szavak, az úgynevezett 'verba

²⁷ Uo. 15.

²⁸ GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława...* i. h. különösen: 52–67.

²⁹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 13–16. Az *Ars notoria* folyamatosan növekvő szakirodalmából itt most csak a következőket említem: DUPEBE, J.: *L'«Ars Notoria» et la polémique sur la divination et la magie*. In: *Divination et Contreverse Religieuse en France au XVIe siècle*. Paris, Centre V. L. Saulnier, 1987., 123–134; BOUDET, Jean-Patrice: *L'Ars notoria au Moyen Age: une résurgence de la théurgie antique?* In: *La Magie. Actes du colloque international de Montpellier 25–27 Mars 1999*. Vol. 3. Montpellier, Université Paul-Valéry, Montpellier III. 2000., 173–191; VÉRONÈSE, Julien mindeddig kiadatlan „Mémoire de DEA”-ja: *L'Ars notoria: une tradition théurgico-magique au Moyen Age (XIIe–XVIe siècle)*; valamint FANGER, Claire ed.: *Conjuring Spirits: Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 1998. kötetének számos cikke.

ignota' miatt, amelyekben nem volt nehéz démonneveket gyanítani. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a könyv olvasói és használói könnyen meg lehettek győződve arról, hogy tevékenységük az Úrnak tetsző cselekedet és a legkevésbé sem tiltott, az imák ugyanis szigorúan Istenhez, Krisztushoz, Szűz Máriához, és az angyalokhoz szólnak, a szöveg pedig gyakran hangsúlyozza a felhasználó testi és lelki megtisztulásának jelentőségét, valamint azt a tényt, hogy az egész tudásszerzési folyamatot Isten szigorúan felügyeli és engedélyezi.

Az Ulászló imádságos könyve által átvett *Ars notoria* ima eredetileg az intelligencia és az emlékezőképesség fejlesztését célozta, új szövegkörnyezetében azonban az imakönyv szokásos betoldásával átfogalmazva már arra kéri Istent, hogy küldje el angyalait a kristály megvilágosítása (illuminatio) végett. E szövegrész egyébként nem szerepel az *Ars notoria* legrégebbi, 13. századi főszövegében, hanem egy rövidebb, és gyakran külön utazó szövegváltozat része, amely végül helyet kapott Cornelius Agrippa 16. századi *Opera omnia* kiadásában szereplő hatvan oldalas *Ars notoriában* is.³⁰ Érdekes – bár ezt Ganszyniec már nem vette észre –, hogy a következő ima szintén tartalmaz egy *Ars notoria* betoldást (*O lux mundi*),³¹ amely szintén szerepel Agrippa kötetében, de ötven oldallal korábban.³² Ezzel szemben a két ima közvetlenül egymás társaságában tűnik fel az előbb említett rövid *Ars notoria* verziókban, így például a krakkói Biblioteka Jagiellońska (ezentúl: BJ) 551-es számú mágikus kódexében (f. 109v–111r), amely könnyen lehetett az imádságos könyv egyik forrása.³³

Bár Ganszyniecnak jó néhány ima provenienciáját nem sikerült azonosítania, viszonylag magabiztosan kijelentette, hogy a szerző egységes módszerrel dolgozva kizárólag átvett imákat illesztett a könyvbe, és egyetlen mondatot sem írt saját maga. Inkább kompilátorként, mint szerzőként működve (bár e megkülönböztetésnek a középkorban kevésbé van értelme) megelégedett a fent idézett kristálymágikus mondatok imaszövegekbe illesztésével. Frissebb szakirodalmat idézve

³⁰ AGRIPPA, Cornelius: *Opera Omnia*. Vol. 2. Lion, Beringos Fratres, c.1620., 603–660, különösen 657–659.

³¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 17. E rövid ima *Ars notoria* eredetére Claire Fanger hívta fel a figyelmet.

³² AGRIPPA: *Opera omnia... i. m.* 605.

³³ Érdekes egy kicsit részletesebben kitérni arra, milyen benyomást keltett e szöveg Ganszyniecnél 1928-ban, amikor a tanult mágia szövegeinek kutatása még gyerekcipőben járt. Ganszyniec úgy érezte, hogy a szerző vagy kompilátor úgy illesztett mágikus elemeket az imádságos könyvbe, hogy ezek minél kevésbé legyenek szembeszökőek. Elhagyott az *Ars notoria* szövegből minden olyan explicit utalást, mágikus füstölésre (*suffumigatio*) vonatkozó instrukciót, amely középkori penitenciás könyvekben mint 'vane superstitiones' jelent meg. Ezáltal olyan – külsőre szabályos imakönyvet – hozott létre, amelyben az angyalidéző mágia nem kevés eleme is feltűnik, kihasználva a két műfaj hasonlóságát. Óvatosan egyensúlyozva olyan szöveget írt, amelynek mágikus tartalma csak ő előtte volt ismert. GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława... i. h.* 78–82. Bár e következtetést idejétmúltta teszik a modern filológia rituális mágia szövegekkel kapcsolatos eredményei, Ganszyniec mindenképpen helyesen azonosított egy olyan tudatos szövegújraíró és újra értelmező folyamatot, amely mágikus szövegeket bújtatott keresztény liturgikus köntösbe.

pedig Urszula Borkowskát említhetjük, aki Ulászló imáit a Jagelló imakönyvek kontextusában vizsgálta, és megállapította, hogy a Szűz Máriát övező áhítat különösen fejlett a könyvben, és hogy az imakönyvekből ismeretlen jellegű angelológiai szövegek rendkívül érdekesek.³⁴

Mind a ketten érezhették, hogy a szöveg rejt még titkokat, de egyikőjüknek sem sikerült azonosítani Ulászló imádságos könyvének legfontosabb forrását. Ezért persze nem volna méltányos hibáztatni őket, hiszen egyszerűen nem voltak abban a helyzetben, hogy e forrásra rátaláljanak, mert az ő idejükben Jean de Morigny (Johannes de Morigniac) *Liber visionum* című szövege még nem volt a filológia érdeklődésének fókuszában. Jean de Morigny 14. századi francia bencés szerzetes volt, egyetemi tanulmányokkal a háta mögött. Amint önéletrajzi bevezetőjében elmondja, egykori szegény diákként, akinek nem tellett tankönyvre, húga társaságában maga is gyakorolta az *Ars notoriát*,³⁵ de ismételt isteni üzeneteknek engedelmeskedve végül meggyőződött e módszer démoni voltáról, és Szűz Máriától kapott inspirációtól hajtva elkészítette saját megtisztított *Ars notoria* verzióját, a Mária-látomások egészen különleges gyűjteményét, a *Liber visionumot*. Sajnos azonban az egyházi hatóságokat a legkevésbé sem győzte meg a szerzetes meggyőződése, hogy írását maga Mária inspirálta (amely magabiztosságot jelzi egyébként, hogy saját nevével szignálta a szöveget, egyedülként a rituális mágia műfajában), a *Liber visionum* ugyanis már 1323-ben, azaz szűk tizenöt évvel keletkezését követően a tiltott könyvek máglyájának lángjai közt találta magát.³⁶ Bár a *Liber visionumot* csak egészen frissen azonosította a középkorkutatás, (talán mert szokványos Mária-imák gyűjteményének álcázva magát észrevétlenül megbújt a kéziratgyűjteményekben,) az utóbbi tíz évben egy sor akkurátus tanulmány igyekezett kárpótolni a könyvet a korábbi mellőzésért.³⁷ Időközben pedig folyamatosan kerülnek elő az immár azonosított és kutatás alatt álló szöveg új és új

³⁴ BORKOWSKA: *Królewskie Modlitewniki...* i. m. 346.

³⁵ Egészen egyedülálló beszámoló ez az *Ars notoria* diákok általi konkrét használatáról.

³⁶ VIARD, Jules ed.: *Les Grandes Chroniques de France*. Vol. 9. Paris, Librairie ancienne Honoré Champion, 1937. 23–24.

³⁷ BARNAY, Sylvie: *La mariophanie au regard de Jean de Morigny: magie au miracle de la vision mariale*. In: *Miracles, Prodiges et Merveilles au Moyen Age*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1995., 173–190, továbbá BARNAY: *Le ciel sur la terre: les apparitions de la Vierge au Moyen Age*. Paris, Éditions du Cerf, 1999., WATSON, Nicholas: *John the Monk's Book of Visions of the Blessed and Undeified Virgin Mary, Mother of God: Two Versions of a Newly Discovered Ritual Magic Text*. In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits...* i. m. 163–215; FANGER, Claire: *Plundering the Egyptian Treasure: John the Monk's Book of Visions and its Relation to the Ars Notoria of Solomon*. In: Uo. 216–249; KIECKHEFER: *The Devil's Contemplatives. The Liber iuratus, the Liber visionum and the Christian Appropriation of Jewish Occultism*. In: Uo. 250–265.

kéziratai (átlagosan kettő évenként), és a kritikai kiadás munkálatai is megkezdődtek (bár eddig csupán az önéletrajzi bevezető olvasható).³⁸

Amint Claire Fanger és jómagam kimutattuk, az Ulászló-féle imák legkevesebb harmadrésze származik Jean de Morigny-tól.³⁹ Ezek közt találjuk azt az imát is, amelyről Ganszyniec feltételezte, hogy az erotikus irodalomból került átvételre, valamint azokat a záró angelológiai imákat, amelyek kivételességükkel felkeltették Borkowska kíváncsiságát.⁴⁰ Ezen imák címzettjei közt van maga Isten (O Rex regum, qui es fortissimus...),⁴¹ Szűz Mária (Ave, salve gloriosa mea amica, virgo Maria, és O Gloriosa regina angelorum),⁴² a négy arkangyal (Et rogo vos Archangelos Michael, Gabriel, Raphael, et Uriel, et invoco vos, ut illuminetis Cristallum illum...),⁴³ és az angyalok hierarchiája (O vos omnes spiritus sancti angelici, benigni, gloriosi, dulces et mites, qui in ordine angelorum, in inferiori Yerarchia loca et mansiones habetis).⁴⁴ Bár az átvételek kissé rendszertelenek, esetlegesek, és a szerző sokszor nem is a teljes imákat másolta, hanem inkább keverte, interpolálta és rövidítette a *Liber visionum* különféle részeit, az átvételek rendje mégis többé-kevésbé követi az eredeti sorrendet.

Érdekes módon, az imakönyv szerzője a *Liber visionum* azon szövegrészét is beépítette könyvébe, amelyben Johannes leírja, hogyan követte – vakon – az *Ars notoria* instrukcióit, mielőtt elfordult volna e gonosz és démonikus módszertől:

Oro te, supplico tibi, rogo te toto corde meo, quia prius et antea, quodam suffocacione demoniaca tentatus decepcione, illo prevalente, cecatus, quasi hesitans, non credendo revelaciones sacras et moniciones michi ex bono spiritu, operatione et arte, quibus ignoranter vacaveram esse factam, et in detrimentum anime mee ad diversas peccatorum operationes quasi scienter cucurri et, proch dolor, adhesi mei in contumeliam creatoris.⁴⁵

E vallomás éppen az előbbieken tárgyalt *Ars notoria* imát követi, és tulajdonképpen ez az első olyan szövegrész, amelyet az imádságos könyv a *Liber visionum*-ból vesz át (az eredetiben ez nem imaként szerepel). Ez az elrendezés meg lehetőségen tudatos szerkesztésre utal; úgy tűnik, az imakönyv szerzője a *Liber*

³⁸ FANGER, Claire–WATSON, Nicholas: *The Prologue to John of Morigny's Liber Visionum. Text and Translation.* = *Esoterica. The Journal of Western Esoteric Studies.* (3.) 2000. <http://www.esoteric.msu.edu>

³⁹ FANGER, Claire–LÁNG, Benedek: *John of Morigny's Liber visionum and a Royal Prayer Book from Poland.* = *Societas Magica Newsletter* (9.) 2002., 1–4. A felfedezés, miszerint az imádságos könyv szerzője jelentős mértékben másolta a *Liber visionum* imáit, Claire Fanger érdeme, a saját részvételemnem is köszönhetően: elolvasva a szövegről szóló konferencia előadásomat Fanger publikálatlan *Liber visionum* átiratában azonosította az általam idézett imaszövegek egy részét.

⁴⁰ BORKOWSKA: *Królewskie Modlitewniki... i. m.* 74–76.

⁴¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 18

⁴² Uo. 28 és 30, lásd továbbá: 29, 32.

⁴³ Uo. 59–60.

⁴⁴ Uo. 59.

⁴⁵ Uo. 18–19.

visionum teljes szövegét ismerte és szándékosan követte annak struktúráját, valamint Johannes megtérését a Salamoni *Ars notoriá*tól a saját anyagi sugalmazású rendszeréhez.⁴⁶ Mind Jean de Morigny, mind a mi szerzőnk számára fontos, hogy hangsúlyozza, könyvében többé nem ördögi ihletésű mágiát, hanem isteni ki nyilatkoztatásból származó tudást kíván közvetíteni: „... et omnes temtaciones dyabolicas omnesque fraudes et artes magicas valeam devitare et viriliter superare...”⁴⁷

További jelentős, Johannestól átvett motívum annak a gondosságnak hangsúlyozása, amellyel maga a könyv készül. A *Liber visionum* szövegét követve, de azt némileg megváltoztatva a mi szerzőnk is leszögezi, hogy könyvét igen nagy figyelemmel és odafigyeléssel írta, számos átvirrasztott éjjeli óra áldozatával, böjtölve, imákat ismételve, komoly tisztelettel és változatos ceremóniákkal.⁴⁸ Bár a könyv elkészítésének e ritualisztikus kitüntetése ismeretlen az *Ars notoria* szövegében, számos párhuzamot találhatunk más mágikus forrásokban, mint például a *Liber consecrationis*ban, ahol a könyv nem csupán kitüntetett figyelemmel készül, de még meg is szentelik a végén.⁴⁹ Regényesebb példát kínál ugyanerre a *Liber Juratus*, amelynek cselekménye megint csak egy megszentelt könyv körül bonyolódik. Az imasorozatot bevezető szöveg elmondja, hogy Athénból, Nápolyból és Toledóból nyolcvankilenc varázsló és mágus gyűlik össze egyetlen közös zsinatra,⁵⁰ hogy megvitassa, hogyan lépjen fel az ellenük forduló pápával és gonosz tanácsadóival szemben. Démoni hadak felett parancsolva éppen megethetnék, hogy erővel támadnak az ellenségükre, de ők mégis a békés utat választják, és a nyilvánosságához fordulnak. Maguk közül vezetőt választanak Honorius, Euklidész fia személyében, és megbízzák, készítse el a mágikus művészetek nagy könyvét, amely tartalmazza Isten száz szent nevét. Ezt a könyvet hívják Honorius szent vagy hites könyvének (*liber sacer sive juratus*), mert – ahogyan a szöveg

⁴⁶ FANGER-LÁNG: *Liber visionum and a Royal Prayer Book...* i. h. 2.

⁴⁷ BERNACKI-GANSZYNIC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 59, valamint uo. 62, 64, 66.

⁴⁸ Uo. 34: „*Liber iste cum summa diligencia recta dispositione, debitis diebus, horis et noctibus, vigiliis, ieiuniis, oracionibus specialibus, summa reverencia et omnibus cerimoniais (sic) scriptus, factus et compositus est.*”

⁴⁹ KIECKHEFER: *Forbidden Rites...* i. m. 257–259.

⁵⁰ A korábbi és az internetes kiadásban szereplő 811-es szám a kéziratok félreolvasásán alapult. Lásd Boudet cikkét a következő lábjegyzetben. A szöveg egészen friss kritikai kiadása: HEDEGÁRD, Gösta ed.: *Liber Juratus Honorii A Critical Edition of the Latin Version of the Sworn Book of Honorius*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 2002. Kevésbé megbízható – az angol nyelvű szövegen alapuló – kiadás: DRISCOLL, Daniel ed.: *The Sworn Book of Honourius the Magician*. Heptangle Books, 1977., valamint ennek javított változata: <http://www.esotericarchives.com/juratus/juratus.htm>

hangsúlyozza – Isten és az angyalai szentelték meg.⁵¹ Három példánynál több soha nem létezhet párhuzamosan e könyvből, minden könyvörzőnek egy éven keresztül kell tesztelnie azt a tanítványát, akire hagyni kívánja, nő kezébe természetesen egyáltalán nem adhatja, és ha nem adódik arra érdemes tanítvány, a könyvet el kell temetni a mágussal. Az instrukciókat minden jel szerint – a modern filológia szerencséjére – nem tartották be; a londoni British Libraryban a *Liber Juratus* teljes vagy kivonatos változata latin vagy angol nyelven hat kéziratban is fennmaradt (igaz, más könyvtárakból egyetlen példány sem ismert).

A kristály

Még a *Liber visionum* kitüntetett szerepének felismerése után is maradt egy pár ima, amelynek nem került elő a forrása. Ezek egyike egy Adonay-hoz intézett imádság (Rex potentissime, omnium creaturarum visibilium morabilis dispositor),⁵² amely tartalmazza a fent azonosított rövidebb *Ars notoria* idézetet, és igen fontos stratégiai helyet foglal el: a hosszabb *Ars notoria* imát követően és a Jean de Morignytól átvett első kölcsönzést megelőzően. E szöveg igen gazdag mágikus elemekben; expressis verbis kimondja a természetes mágia alapelvét, az Isten által kövekbe és növényekbe rejtett okkult 'virtus', erő tanát (qui virtutem das cunctis gemmis et herbis, da et huic Cristallo... cunctipotencie tue virtutem). Ennek az imának a szövege származhat egy eddig ismeretlen mágikus forrásból, de lehet a szerző saját terméke is. Számunkra most azért különösen érdekes, mert tartalmaz néhány különös részletet a kristályról, olyan részleteket, amelyek a könyvnek kizárólag ezen a pontján fordulnak elő. Szokatlan módon, a kristály itt mint négyszögletű tárgy jelenik meg (qui quadrangularem hunc Cristallum illuminet), és Isten szent – vagy éppen mágikus – nevei segítségével működik: Agla, Sabaoth, Tetragrammaton, Emanuel és Messias.⁵³ (Ezek az Isten nevek más mágikus rítusokban is gyakran feltűnnek, így például egy fekete mágus Münchenben fennmaradt

⁵¹ Erről a – mágia területén is – kivételes könyvről: BOUDET, Jean-Patrice: *Magie théurgique, angéologie et vision béatifique dans le Liber sacratus sive juratus attribué à Honorius de Thèbes*. = *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge* (114/2.) 2002., 851–890; és MATHIESEN: *A Thirteenth-Century Ritual to Attain the Beatific Vision from the Sworn Book of Honorius of Thebes*. In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits... i. m.* 143–162.

⁵² BERNACKI-GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 16–18.

⁵³ BERNACKI-GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 17: „Manifesta michi secreta quecunque voluero in hoc Cristallo, ut in illo videre valeam, per hec sancta nomina tua, quorum efficacia celum et terra et omnia que in eis sunt, contremiscunt Agla, Sabaoth, Tetragrammaton, Emanuel, Messias.” Lásd továbbá „ut in cristallus sit illuminatus per sacros angelos tuos et per vim et virtutem illorum verborum essenciam divinam attinencium,” uo. 21, és „ut tu cristallus sis illuminatus per sanctos angelos, per virtutem et vim illorum verborum,” uo. 23.

kézikönyvében is.)⁵⁴ Logikusan feltételezhetjük – bár ez így explicit módon nem hangzik el – hogy ezek az Isten nevek, amelyek saját hatalmukat kölcsönzik a kristálynak, és mint katalizátorok segítik elő a folyamat sikerét, fizikailag úgy vannak jelen, hogy vagy közvetlenül a kőbe, vagy a követ övező fém keretre vannak felvéve: coram presenti figura, tuo nomini reverenter fabricata et conscripta.⁵⁵

Habár a kristály teljességgel központi szerepet játszik a könyvben leírt praktikákban, kinézetéről csak találgathatunk. (Megjegyzendő, hogy sem az *Ars notoria* sem a *Liber visionum* gyakorlataiban nincsen szó kristályról.) E találgatásokban egyfelől a szövegben elszórt információk, másfelől pedig analógiák állnak segítségünkre. Az utóbbiak egyike egy frissen előkerült, és kivételesen jó állapotban megőrzött 16. századi mágikus tükör, amelyet német régészek ástak ki 1999-ben Mecklenburg közelében.⁵⁶ Ez a 12 cm magas tárgy – mint egy kézi fésűlködő tükör – egy kis fogantyúból és egy kör alakú fő részből áll, amelynek közepén található a 3 cm-es kristálykő. A kristály körül pedig egy négyzetben (!) egyik oldalon a négy evangélista, a másik oldalon a négy arkangyal neve olvasható. A négyzetten kívül pedig ott találjuk az imakönyvből jól ismert istenneveket: Adonay, Messias, Tetragrammaton és Sabaoth, amíg az ezt körülölelő külső kör mentén Isten további hatalmas nevei tűnnek fel, mint Agla, Eli, Eloy, rex, alpha et o, és megint csak Sabaoth. Igen valószínű, hogy ez a praktikus formájú, kézhez álló tárgy egyszer gyakorlati célokat szolgált, azt azonban már nem tudjuk megállapítani, hogy mit (vagy kit) látott a felhasználó, amikor az isteni nevekkel körülvett kristályba nézett. Mint ahogyan azt is nehéz lenne rekonstruálni, milyen könyvből olvasta az instrukciókat, amikor a tükröt használta, és hogy vajon mormolt-e mindeközben imákat.

Ulászló imakönyvét olvasva nem tűnik elhamarkodott következtetésnek arra gyanakodni, hogy az ott leírt kristály – ha valóban létező tárgy volt – hasonlóképp nézhetett ki, mint a német lelet. Nem állíthatjuk ugyan teljes bizonyossággal, hogy a valóságban is létezett, minden jel arra utal azonban, hogy konkrét, és nem csupán a szöveg által elképzelt, vagy az útmutatások alapján elkészítendő tárgyról van szó. Ez irányú instrukciókat ugyanis nem tartalmaz a szöveg, és ami még ennél is jelentősebb, egy adott ponton, ahol a felhasználó az angyalokat a kristály „kompozíciójához” idézi (bármit jelentsen is ez) – a szöveg egy meglévő kristályról szól.⁵⁷ Egyértelműen kitűnik, hogy az angyalok felelősek a kristály létrejöttéért, de szemlélatomást ez már a múltban megtörtént, és nem most kell

⁵⁴ KIECKHEFER: *Forbidden Rites...* i. m. 139 és 261.

⁵⁵ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 1.

⁵⁶ Rövid leírás és informatív rajz található a tükrőről: BRAEKMAN, W. L.: *A Unique Magical Mirror from the Sixteenth Century*. = Societas Magica Newsletter (8.) 2001. 5–6.

⁵⁷ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 60: „Vos ad presentis Cristalli compositionem et illustrationem invito et voco.”

elkészíteniük. Végül pedig a 'preparare' szó ebben a szöveggörnyezetben inkább jelent előkészítést, mint megalkotást.⁵⁸

A könyv főlióin található további kristály-mágikus útmutatások inkább össze-zavarják a kristályról és a működéséről alkotott egyébként sem teljesen világos képünket. Az imákban megidézett angyalok belépnek a kristályba és kitágítják azt (intretis illum Cristallum et dilatetis eum),⁵⁹ majd megvilágítják, fénylővé teszi vagy kivilágosítják (Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificacionem et illuminationem⁶⁰ és ut ad illum Cristallum pro illustracione at illuminatione istius⁶¹), és az előkészületek végeztével még ki is nyitják (quatenus dilatare et aperire digneris hunc Cristallum per sanctos angelos tuos⁶² és ut tu cristallus scindas te et clarificas).⁶³ További fontos, a kristályt érintő részletet kínál az a kijelentés, amely szerint az angyaloknak meg is kell szentelniük a kristályt.⁶⁴ Mármint egy mágikus tárgy megszentelése, legyen az kristály, tükör, kard vagy könyv, könnyen magyarázható, az is érthető, hogy a kristály az angyalok által fénylővé válik abban a pillanatban, amikor a földi és az égi szereplők közti kommunikációs csatorna megnyílik, és a kristály az információcsere fő médiumává válik, végül pedig kis fantáziával értelmet adhatunk annak is, hogy az angyalok belépnek a kristályba,⁶⁵ de mit jelenthet vajon a megnagyobbítás (dilatare) és a felnyitás (aperire)?

Ha pedig ezen a ponton a kézirat végén szereplő tizennégy miniatúrához fordulunk segítségért, csak még jobban összezavarodunk. E képek zömén koronás fiatalembert látunk egy fehér sassal a címerén (a fehér sas a Jagelló család címerállata), amint a Madonna előtt térdel és imádkozik (a *Liber visionum* irányultságát hűen adaptálva), vagy amint a megfeszített Krisztushoz, esetleg különféle szentekhez könyörög.⁶⁶ Az illuminációk egyike, méghozzá éppen az, amely az *Ars notoria* ima és a mágikus praktikáktól történő elfordulást részletező *Liber visionum* szöveg közti teret tölti ki, a koronás fiatalembert egy karddal a kezé-

⁵⁸ Uo. 31: „Ut in illo Cristallo per sanctos angelos tuos illuminatum et preparatum...” Továbbá: uo. 35.

⁵⁹ Uo. 61. *Dilatare* található még: 21, 38, 40.

⁶⁰ Uo. 42: „Mitte michi sanctos angelos tuos ad huius cristalli clarificacionem et illuminationem”; „ut omnia huius mundi secretissima secreta sub quatuor elementis contenta (...) et precipue illum rem quam pronunc scire voluero, sine omni fallacia et lesione corporis et anime (...) per sanctos angelos tuos michi manifesta erunt.” Lásd még 22, 23, 26, 27, 43.

⁶¹ Uo. 42, lásd még 20, 21.

⁶² Uo. 21–22.

⁶³ Uo. 23.

⁶⁴ Uo. 22: „... in illo Cristallo per sanctos angelos tuos consecrato.”

⁶⁵ A belépéshez és az „illumináláshoz” jó analógiát kínálnak egy híres mágikus kézikönyv, a Bodleian Library, MS Rawlinson D 252 receptjei. Lásd: DELATTE: *La Catoptromancie grecque... i. m.* 102–103.

⁶⁶ A miniatúrák reprodukcióit megtaláljuk Bernacki és Ganszyniec szövegkiadásának végén.

ben ábrázolja (a kard a mágus eszköztárának igen fontos része), amint egy asztal mellett áll, amelyen egy különös, három egymást metsző kör formájú tárgy fekszik. (Ez a nehezen azonosítható tárgy leginkább arra emlékeztet, ahogyan matematika órán ábrázolnak három egymást kölcsönösen metsző halmazt.) Az utolsó előtti miniatúra a fiatal királyt szobájában térdelve mutatja, szemben a különös tárgyat tartó asztallal, miközben az asztalon túl három szárnyas angyalt látunk, és egy Isten képzetét keltő alak tűnik felügyelni az egész folyamatot. Elképzelhető, hogy az angyalok éppen azon fáradoznak, hogy megvilágosítsák, kitágítsák és felnyissák a különös tárgyat, amely – e szerint az értelmezés szerint – azonos a kristállyal.

Csakhogy e tárgy a legtávolibb hasonlóságot sem mutatja a német tükörrel, és még csak nem is négyszögletű, ahogyan a szöveg állítja. Azonban, és ez némileg segíti az értelmezést, meglehetősen emlékeztet azon körökre, amelyek olyan késő-középkori mágikus szövegekben tűnnek fel, mint a híres *Clavicula Salomonis*⁶⁷ (négy kisebb kör, amely egy négyzet négy csúcsát fedi le).⁶⁸ A *Clavicula* szövegében szó esik egy megszentelt kardról, amellyel a kör megrajzolendő,⁶⁹ az ezt követő, Istenhez (Lord Adonai) intézett imákban pedig arra kéri a felhasználó az Urat, hogy lépjen be az isteni nevekkal teleírt körbe, és szentelje meg majd növelje meg azt.⁷⁰ Bár a *Clavicula* fennmaradt kézíratai 15. század közepiek, igen valószínű, hogy a szöveg maga régebbi,⁷¹ és egészen biztos, hogy a benne leírt eljárásokat már a korábbi századokban is gyakorolták.⁷²

Nem akarom persze sugallni, hogy Ulászló imakönyvének szerzője rendelkezett volna a *Clavicula Salomonis* egy példányával, inkább csak arra következtetnék, hogy amíg az imák három hagyományt ötvöznek (az *Ars notoria*, a *Liber visionum* és a közönséges imák tradícióit), addig az imákba illesztett kristály-mágikus formulák két külön terminológiát kevernek: egyfelől a konkrét krisztallomantikus gyakorlatét, amelyet a Mecklenburg tükör reprezentál, másfelől pedig az angyalok idézésére szolgáló mágikus köröknek – a *Clavicula* módszereihez hasonlatos – gyakorlatát, amelyben az angyalok belépése és magnifikációja több értelmet nyer, mint a kristály esetében. Közös elem a két témakörben a hatalommal bíró isten-

⁶⁷ A szöveg kevésbé megbízható, elavult, és nem kritikai kiadása: MATHERS, Liddell MacGregor ed.: *The Key of Solomon the King (Clavicula Salomonis)*. London, Kegan Paul, 1909. Ugyanez megtalálható az Interneten is: <http://www.esotericarchives.com/solomon/ksol.htm>

⁶⁸ Mágikus kör, MS London British Library Kings 288, p. 21.

⁶⁹ British Library, add. Ms 10862, f. 12v.

⁷⁰ British Library, add Ms 10862, f. 14v.

⁷¹ BOUDET: *Magie théurgique...* i. m. 869.

⁷² Egy *Clavicula Salomonis* című szöveg említeték például a milánói hercegek 15. századi könyvlistáján (PELLEGRIN, Elisabeth: *La Bibliothèque des Visconti et Sforza, ducs de Milan, au XVe siècle*. Vol. 1. Paris, CNRS, 1955., 322. Ez az információ azonban bizonyos fenntartással kezelendő, ugyanis könnyen megeshet, hogy azonos címek különböző szövegekre utalnak, vagy akár a *Clavicula* eltérő változataira.

nevek használata, de amíg az előkerült kristályelet fém foglalat magyarázatot kínál arra, hogyan lehet szó négyszögletes formáról, a Salamoni körök abban nyújtanak segítséget, hogy megértsük a szöveg különös terminológiáját, és hogy ne jöj-jünk zavarba, amikor a miniatúrákon szereplő különös tárgygal szembesülünk.

A tulajdonos

A kódex története nem kevésbé rejtélyes, mint tartalma. Az 1630-as évben Besançon-ban találjuk egy bizonyos Jacobus Prive tulajdonában.⁷³ Huszonnégy évvel később még mindig ebben a városban tartózkodik, de már egy Guerinét nevű orvosdoktor könyvespolcán, aki egy jezsuita tudós, Johannes Ferrandus szakvéleményét kéri a különös kéziratról. A jezsuita válaszlevelének másolata az imakönyv szövegét követően olvasható a kéziratban.⁷⁴ A tudományos vita, amely ezeken az oldalakon kezdődött meg, máig nem ért véget. Ferrandus világosan felismerte, hogy a kódex valaha egy Ulászló nevű lengyel király tulajdonában volt, és azt feltételezte, hogy a számos Ulászló nevű lengyel király közül éppen az elsőről, Litvánia Jagelló nagyhercegéről, a lengyel–litván unió megeremtőjéről van szó (Litvánia hercege: 1377–1401, lengyel király: 1386–1434). Ezután érveket sorolt fel álláspontja alátámasztására, de elismerte, hogy mindez nem több feltételezésnél. Nem értette, hogyan lehet egy kristály négyszögletes,⁷⁵ és akár a mai olvasót, a jezsuitát is zavarba hozta a láthatóan ájtatos könyv mágikus tartalma. Úgy találta, a könyvben leírt kristály-mágikus gyakorlatok nem egyeztethek össze a keresztény vallással, fenntartásai pedig hasonlóak voltak, mint a *Liber visionumot* 1323-ban máglyára küldő párizsi hatóságoké, méghozzá az isteni, örök és teljes tudásért esedező felhasználó kíváncsisága és hívsága.

Visszatérve a kódex kora-újkorai sorsához, félévszázados csend után hallunk megint felőle, mikor a nagy könyvgyűjtő Richard Rawlinson (1690–1755) a kontinensen tett látogatása során valamikor 1719 és 1726 közt megvásárolta. Ő hagyta végül a könyvet a Bodleian Libraryre a hatalmas középkori kéziratanyagot, rengeteg medált és érmét tartalmazó gyűjteménye részeként halálakor, 1755-ben. (A Bodleian könyvtárában bekövetkező hirtelen gyarapodás valóságos sokként érte a kisebb gyűjteményhez szokott könyvtárosokat, több mint egy évszázad után jutottak el a Rawlinson kéziratok katalogizálásáig.⁷⁶)

Mindez az ismeret azonban másodlagos ahhoz a kérdéshez képest, hogy ki rendelhetette meg eredetileg a szöveg megírását, más szóval, hogy ki is ez az Ulászló, aki a könyv oldalairól állandóan hozzánk szól. Ez a név a 15. században nemigen fordulhatott elő Lengyelországon kívül, és a lengyel eredetet valószínűsíti az illusztrációkon szereplő és nyilvánvalóan a Jagelló családhoz tartozó

⁷³ Neve a IIr fólión tűnik fel.

⁷⁴ f. 78v–79v. BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 73–76.

⁷⁵ Uo. 74: „... Crystallum nescio quam quadrilateram...”

⁷⁶ MADAN: *A Summary Catalogue... i. m.* 177–178.

címer is; következésképp minden kutató arra az álláspontra helyezkedett, hogy az első possessor a lengyel történelemből ismert Ulászló királyok egyike. Leggyakrabban ahhoz a lengyel–magyar királyként működő Jagelló Ulászlóhoz kötik a kódexet, aki 1444-ben a várnai csatában halt meg (ezért is hívja a szövegkiadás Warnenczyk Ulászló imakönyvének).⁷⁷ Ezt az álláspontot támasztja alá, hogy paleográfusok a kézírást az 1430-as évekből keltezik, valamint, hogy a képeken megfestett fiatal koronás személy hasonlít a Várnánál elesett királyra: alacsony, szinte gyermekmagasságú, fejét erős haj borítja. Márpedig ez nyilvánvalóan nem II. Ulászló, cseh–magyar király (1456–1516) portréja, aki közismerten nagy darab, kopasz ember volt, és aki ennek ellenére szintén a lehetséges tulajdonosok közt szerepel. A miniatúrák egyébként – a szöveggel ellentétben – inkább az 1490-as években készültek, éppen II. Ulászló uralkodásának idején.⁷⁸

Míthogy a possessorságra leginkább esélyes Ulászlók magyar királyok is voltak, magyar kodikológusok is megszólaltak a vitában. Hoffmann Edith éppen a képek datálása alapján II. Ulászlót valószínűsíti, méghozzá abból az időből, amikor a király még a képeken látható fiatal korban volt, és még csak a cseh koronát viselte.⁷⁹ Csapodi Csaba azonban részben a kézírás jellege és stílusa, részben pedig a címeren szereplő elemek miatt elveti ezt a lehetőséget. Ha a könyv valóban a cseh király számára készült volna, kizárt, hogy a cseh címer ne jelenjék meg benne, de a koronázás előtről sem származhat, mert az ábrázolt figura koronát visel. A legfontosabb érvet azonban maga a címer szolgáltatja: II. Ulászló címerén – a kézirat illuminációin szereplő, valamint I. Ulászló címerével ellentétben – nincsen korona. Marad tehát I. Ulászló, a fiatal lengyel–magyar király, akinek családi címere pontosan megegyezik a kéziraton ábrázolttal. Igaz ugyan, hogy a magyar címer sem jelenik meg a képeken, de ennek Csapodi szerint az az oka, hogy I. Ulászló még csak a lengyel koronát viselte, amikor a kódex elkészült.⁸⁰

Az imádságos könyv szövege, különösen az újra és újra ismételt kristály-mágikus formula bizonyos mértékig árulkodó lehet a tulajdonos személyazonosságát illetően, ugyanakkor nem kevés további zavart is okoz. Az imák jelentős része – egyes szám első személyben – elsősor bizonyos Ulászlót érintő információmorszákat, bár nem valami konzisztens módon. Ulászló a kristályban szeretné látni mindazok szándékait és tetteit (*consilia, acta vel facta*), akik neki alattvalói, akik egyenrangúak vele, sőt akik nála magasabb rangúak, köztük hercegeket és királyokat (*acta vel facta superiorum dominorum meorum, regum et principum, eciam michi equalium et inferiorum subditorum meorum, qui me diligunt vel odiunt*).⁸¹

⁷⁷ MADAN: *A Summary Catalogue...* i. m. 521; BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 69–70.

⁷⁸ PODLACHA, Wladislas: *Minjatury modlitewnika Warneńczyka*. [A Warnenczyk fiele imakönyv miniatúráiról]. In: BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 93–141.

⁷⁹ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp., Magyar bibliofil társaság, 1929., 49 és 164.

⁸⁰ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973., 923.

⁸¹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik...* i. m. 31, 35, 38, 40, és így tovább.

Ez arra utal, hogy Ulászló egyáltalán nem állt a politikai hierarchia csúcsán, más szavakkal: nem volt uralkodó király. Vannak spirituális (egyházi) és világi feljebbvalói egyaránt (*acta vel facta dominorum meorum superiorum spiritualium vel secularium*).⁸² A vele egyenrangúak közt pedig főként hercegeket említ (*eciam michi equalium ducum*),⁸³ bár egy alkalommal – kissé következetlenül – királyokat is (*acta vel facta omnium superiorum meorum, dominorum regum et principum, eciam michi equalium regum inferiorum et subditorum meum*).⁸⁴ Ez utóbbi példát mint pusztá elírást diszkvalifikálva Ryszard Ganszyniec arra a következtetésre jutott, hogy az eredeti (a mi kódexünkbe már másolatként érkező) szöveg tulajdonosa herceg volt, még hozzá (mivel Ganszyniec jó néhány germanizmust is azonosít a szövegben): sziléziai herceg, név szerint Ulászló, Opole ura (1356–1401).⁸⁵

Nehéz volna pillanatnyilag minden szempontból meggyőző forgatókönyvet javasolni a szöveg (és a kódex) 15. századi történetére, bármelyik lehetőség legalább annyi kérdést hagy nyitva, mint amennyit megválaszol. II. Ulászló – akinek idejében illuminálták – egészen biztosan nem lehetett a kódex első tulajdonosa, mert az korábban keletkezett. Az opolei Jagelló herceggel és Litvánia nagyhercegével pedig az a probléma, hogy amennyiben pedig a ránk maradt szöveg egy korábbi verzió 1430–40-es másolata, akkor az is könnyen elképzelhető, hogy az Ulászló név is csak a másoláskor került a szövegbe, és a lehetséges eredeti tulajdonosok köre nem korlátozódik az Ulászló nevet viselő uralkodókra. Ha az írás datálása alapján I. Ulászlót választjuk, akkor az a kérdés marad nyitva, hogy ki és milyen céllal festette címerét és ő magát a század végén a kódexbe. Ha pedig azt valószínűsítjük, hogy a királyi imádságos könyv több Ulászló nevű király udvarában is megfordult – ez a megoldás bizonyos mértékig számot adhat a szöveg zavaros, királyokat és hercegeket említő terminológiájáról – akkor az említett kérdések száma tovább nő.

A szerző

A tulajdonos személyazonosságának felfedése segítségünkre lehet a szerzőség problémájának megoldásában is. Egészen pontosan nem is egy imákat író szerzőt, inkább egy szövegeket válogató és összeillesztő kompilátort keresünk, akinek asztalán több vallásos és mágikus szöveg is feküdt, amikor az imádságos könyvet elkészítette, majd amikor a szövegbe beillesztette a formulaszerű kristály-mágikus mondatokat, a mágikus kézikönyvekben szokásosan 'N'-nel jelölt felhasználót az Ulászló névvel helyettesítette be. Addig is, amíg megállapítjuk

⁸² Uo. 46.

⁸³ Uo. 40.

⁸⁴ Uo. 35.

⁸⁵ GANSZYNIEC: *O Modlitewniku Władysława... i. h. 70.*

pontos személyazonosságát, egész sor részletet rakhatunk össze arról, hogyan dolgozott, és milyen ember volt.

Munkamódszere először is elárulja, hogy a *Liber visionum*nak – amelynek francia eredete dacára eddig majdnem kizárólag közép-európai példányai kerültek elő (tág értelemben értve Közép-Európát: észak-olasz, német és osztrák provenienciájú kéziratokról lévén szó)⁸⁶ – lengyel, vagy sziléziai előfordulása is azonosítható a 15. században. Kompilátorunk nem egyszerűen csak hozzáférhetett e szöveghez, de behatóan ismerte is, és az *Ars notoriá*val való szoros kapcsolata sem volt titok előtte. Elképzelhető, hogy egyszerűen egymás mellé helyezte a két szöveget az asztalán (az *Ars notoriá*ból talán csak egy rövid verziója volt), de az is lehetséges, hogy olyan kódexből dolgozott, amely mind a két szöveget tartalmazta.⁸⁷ Arra is következtethetünk továbbá, hogy szerzőnk igen részletes tudással bírt más, kristályokat, tükröket és köröket involváló mágikus experimentumokról. Végül pedig azt látjuk, hogy két külön hagyományt kapcsolt össze: az *Ars notoriá*-ból és származékaiból ismert angyalmágiát egyfelől, és a kristálmágia gyakorlatát másfelől. E kombinációnak eddig John Dee angyal beszélgéteit megelőző példájáról nem volt tudomásunk.⁸⁸

Az *Ars notoria* és a *Liber visionum* e figyelmes olvasója forrásai terminológiáját is híven követi (már amennyiben az ő saját terminológiájáról bármit is állíthatunk, hiszen tudomásunk szerint folyamatosan csak idegen szövegeket illeszt saját könyvébe): a mágikus művészetek megnevezésére a meglehetősen ritka 'ars exceptiva' kifejezést használja (pontosabban másolja a *Liber visionum*ból);⁸⁹ angyalokról és – szándékosan ambivalens terminust használva – szellemekről beszél, kerülve a démon szót; az *Ars notoriá*t következetesen 'ars'-nak, művé-

⁸⁶ A *Liber visionum* előkerült példányairól: FANGER–LÁNG: *John of Morigny's Liber visionum and a Royal Prayer Book from Poland... i. h.* valamint FANGER, Claire–WATSON, Nicholas: *Some Further Manuscripts Containing Copies of the Liber visionum of John of Morigny.* = *Societas Magica Newsletter* (12.) 2004. 4–5.

⁸⁷ Ilyen kézirat például: Bécs, Schottenkloster, MS Scotensis-Vindobonensis 61, amely 1377-ből származik és amelyben a *Liber visionum*ot (f. 1r–106v) az *Ars notoria* rövid verziója követi (f. 107r–156r). HÜBL, Albert ed.: *Catalogus codicum manu scriptorum qui in bibliotheca monasterii b. m. v. ad scotos vindobonae servantur.* Vienna és Leipzig, Otto Harrassowitz, 1899., 74–75, valamint VÉRONÈSE: *L'Ars notoria... i. m.* 145–146.

⁸⁸ Legalábbis amennyiben elfogadjuk Stephen Clucas elméletét, amely szerint John Dee egyik fontos forrása éppen a salamoni művészet volt. CLUCAS, Stephen: *John Dee's Angelic Conversations and the Ars notoria. Renaissance Magic and Mediaeval Theurgy.* megjelenés alatt In: Uő.: ed., DEE, John: *Interdisciplinary Essays in English Renaissance Thought.* Dordrecht, Kluwer Academic Press.

⁸⁹ BERNACKI–GANSZYNIEC, eds.: *Modlitewnik... i. m.* 19 „... quod per illam artem et scienciam exceptivam errore seductus...”

szetnek hívja;⁹⁰ és hangsúlyozza a szavak és az istennevek belső erejét (vim et virtutem illorum verborum)⁹¹ az *Ars notoria* első bekezdéseinek tanításával összhangban. Nyíltan elköteleződik forrásai célkitűzései mellett (amelyekért a *Liber visionum*ot Párizsban elítélték): tökéletes tudásra törekszik, és a világ minden titkát tudni kívánja: omnia secreta, que sub quatuor elementis contenta sunt.

A rituális mágia kéziratának hagyományozódását vizsgálva Frank Klaassen kimutatta, hogy e szövegek másolói – szemben például a talizmánmágia scriptorai-val – gyakran átírták forrásukat, újabb és újabb compendiumoknak adva életet.⁹² Valóban, ahogyan a *Liber visionum* elégetéséről beszámoló *Grandes Chroniques de France* hangsúlyozza, Jean de Morigny sem tesz mást, mint megújít egy már elítélt eretnekséget, egyszerűen új nevet és címet kölcsönözve neki.⁹³ Ulászló király imakönyvének szerzője is valami hasonlót tesz, amikor újrahasonosítja és átírja a *Liber visionum* szövegét (amely annak idején újrahasonosította és megújította az *Ars notoria* imáit). A különbség inkább az végeredmény recepciójában rejlik: a lengyel szerzőnek toleránsabb olvasóközönség jutott, mint Jean de Morigny-nek, nincs nyoma annak, hogy bárki is el akarta volna égetni könyvét; igaz, hogy ez az olvasóközönség jelentősen szűkebb is volt, mint a *Liber visionum*é.

A Jean de Morigny-vel kapcsolatban levont következtetések⁹⁴ párhuzamosak azzal, amit mi elmondhatunk az imádságos könyv kompilátoráról. Egyikőjük sem volt a társadalom periferiáján élő kirekesztett mágusfigura, „outsider,” vagy bolond. Mindketten klerikusok, tisztességes iskolai képzéssel a hátuk mögött, jól kezelve az egyházi latint. Mindketten gyakorló mágiaérdeklődőnek tűnnek, és bár a 15. századi kompilátor kevésbé beszédes saját tapasztalatairól, mint a 14. századi Johannes, (pontosabban, semmit nem mond a saját szavaival), mindkettejük személye betekintést enged az *Ars notoria* technikáinak olvasói és gyakorlói világába. Végezetül pedig egyikőjük sem kívánja aprópénzre váltani mágikus tudását, sem alantas vágyakat szolgáló kézikönyvet írni. Ehelyett egy olyan műfajban alkotnak, amelyben nehéz eldönteni, hogy a mágikus meggyőződés vagy a vallásos gyakorlat játszik-e fontosabb szerepet.

Jól leírható, hogyan dolgozott az imakönyv szerzője, azt azonban még mindig nem tudjuk, ki is volt pontosan, és kinek a udvarában dolgozott. Nem tartom valószínűnek, hogy a könyvellátottság vagy a kor könyvtárközi kölcsönzési lehetőségei olyan fejlettek lettek volna a világ e szegletében, hogy egy 14. századi lengyel vagy litván herceg udvarában az imakönyvünk elkészítéséhez szükséges források

⁹⁰ Uo. 16, 17, 19.

⁹¹ Uo. 21, 23, 17.

⁹² KLAASSEN, Frank: *English Manuscripts of Magic, 1300–1500*. In: FANGER, ed.: *Conjuring Spirits... i. m.* 3–31.

⁹³ CAMILLE: *Visual Art... i. h.* 110.

⁹⁴ FANGER: *Plundering the Egyptian Treasure... i. h.*

rendelkezésre állhattak volna.⁹⁵ Sokkal meggyőzőbbnek tartom azt a lehetőséget, hogy a szerző a 15. század harmincas-egyvenes éveiben alkotó személy, és a Bodleian Libraryben őrzött kódex nem pusztán másolat, hanem a kristály-mágikus imakönyv első példánya. Más szóval azt gondolom, hogy a szerzőt I. Ulászló udvarában kell keresnünk.

Ezen túlmenően azonban csak találgathatunk, bár volna egy megoldás, ami meglehetősen kínálja magát. A lengyel középkor egy kivételes, kristály-mágia-val kapcsolatos esete éppen abból az időből származik, amikor a kódex íródott. I. Ulászló udvartartásának egy fontos alakja, az asztrológus Henricus Bohemus 1429-ben három vádpont miatt áll a bírák előtt:⁹⁶ szimpatizálás a huszitizmus eszméivel, kristály mágia gyakorlása és démonidézés elásott kincs megtalálása céljából, és tiltott nekromantikus könyvek tartása.⁹⁷ Az asztrológus gyónásából az is kiderül, hogy egyetemi mágiszter barátaival a királyi zoológiai kertben éjszánként egy gyermek médium és egy kristály segítségével démont idéztek.⁹⁸ Nem ez volt az első eset, hogy Henricust e vádakkal perbe fogták, ezért reális lehetőségként adódott, hogy esetleg kivégezzék. Életét feltehetően a bírósági eljárás vezetője Stanislas de Skalbmierz (meghalt: 1431) kíméletének köszönhette, Stanislas pedig – aki egyébként az 1400-ban újjászervezett Krakói Egyetem első

⁹⁵ Már David Pingree megállapította az arab eredetű mágikus szövegek nyugat-európai elterjedéséről szóló tanulmányában, hogy Közép-Európában csak 1400 után találtak olvasóközönségre e szövegek (PINGREE, David: *The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe*. In: *La diffusione delle scienze Islamiche nel Medio Evo Europeo*. Rome, Accademia Nazionale dei Lincei, 1987. 58–102. Saját kutatásaim a tanult mágia Közép-Európában fellelhető forrásairól megerősítik Pingree kijelentését, lásd: LÁNG: *Learned Magic and its Readers in Central Europe in the Fifteenth Century*. Ph. D. Thesis, 2003. Central European University.

⁹⁶ Az esetről: BJ 2513 és BJ 2014. Szekunder irodalom Henricus Bohemus bírósági tárgyalásáról a két kézirat alapján: ZATHEY, Jerzy: *Per la storia dell'ambiente magico-astrologico a Cracovia nel Quattrocento*. In: SZCZUCKI, Lech ed.: *Magia, astrologia e religione nel Rinascimento: convegno polacco-italiano, Varsavia, 25–27 settembre 1972*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. 1974, 99–109. különösen: 105–106; BIRKENMAJER, Aleksander: *Sprawa Magistra Henryka Czecha* [Magister Henricus tárgyalása]. = *Collectanea Theologica* (17.) 1936. 207–224; Uő.: *Henryk le Bohemien*. In: Uő.: *Études d'histoire des sciences en Pologne*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1972., 497–498; *A Consilia Stanislai de Scarbimiria contra astrologum Henricum Bohemum* kritikai kiadása és a bírósági eljárás rekonstruálása a BJ 2014 f. 120r–129v (ca. 1432) és a BJ 2513 f. 261r–269v (1435) alapján: WIELGUS, Stanisław: *Consilia de Stanislas de Scarbimiria contre l'astrologue Henri Bohemus*. = *Studia Mediewistyczne* (25.) 1988., 145–172.

⁹⁷ „Quidam astrologus, vehementer de haeresi suspectus, generaliter omnem haeresim abiuravit; qui tamen, post abiurationem in iudicio in debita forma factam, maleficia invocantibus daemonia pro inveniendis thesauris in terra defossis per astra ad eosdem inveniendos indicavit, custodemque socii, sperans se fieri lucris participem, se fecit, bisque maleficiis illorum, qui daemonia invocabant, ut occultos thesauros invenirent, interfuit.” BJ 2014 f. 120r, WIELGUS: *Consilia... i. h.* 153.

⁹⁸ BJ 2014 f 138, idézve: ZATHEY: *Per la storia... i. h.* 105.

rektora volt⁹⁹ – minden bizonnyal azért volt olyan megengedő Henricusszal szemben, mert a perbe fogott mágus az udvar jóindulatát élvezte. Ahogyan Jan Długosz, a lengyel történetíró rögzíti, Henricus udvari asztrológusként olyan magas kegyben állt Zsófia királynénál, hogy jelen lehetett a későbbi I. Ulászló születésénél is, sőt az összes királyi gyermek horoszkópját elkészítette.¹⁰⁰

Ilyen mennyiségű egyezés láttán akár úgy is feltehetjük a kérdést, ki mást bízhattak volna meg a királyi udvarban a kristály-mágikus imádságos könyv elkészítésével, mint Henricust, az udvari asztrológust, aki ismerte a későbbi I. Ulászlót abban az időben, amikor az még fiatal herceg volt és voltak spirituális és világi feljebbvalói, akinek cseh eredete magyarázatot adhat a szövegben található nagy mennyiségű germanizmusra, akinek kódexei közt voltak tiltott nekromantikus könyvek (talán az *Ars notoria* és a *Liber visionum* egy-egy példánya is), és aki szemlátomást nem csak a mágia elméleti irodalma iránt érdeklődött, hanem tudását gyakorlatba is átültette, és maga is alkalmazott kristálygömböt és fiatal fiú médiumot mágikus célokra.

Bár a bírószági eljárás eredményeként Henricust bebörtönözték, a kivégzést sikerült elkerülnie, és minden jel szerint 1440-re – az imádságos könyv szövegének keletkezési idejére – megint szabadon élt Krakkóban.¹⁰¹ Úgy tűnik, mágikus érdeklődését sem adta fel teljesen, ugyanis Johannes de Dobra, a krakkói egyetem orvosdoktora egyik kódexében feljegyezte, hogy Henricus Bohemus egy bizonyos örményről beszélt neki, aki egy különleges szernek köszönhetően négyszáz évig élt.¹⁰² Márpedig ismerve Henricus szakmai kompetenciáját, joggal lehet feltételezni, hogy visszatérése után őt kérték fel, készítse a király számára egy egészen különleges tartalmú imádságos könyvet.¹⁰³

⁹⁹ CHMIELKOWSKA, Bożena: *Stanislas de Skarbimierz – Le premier recteur de l'Université de Cracovie apres le renouveau de celle-ci.* = *Mediaevalia Philosophica Polonorum* (24.) 1979., 73–112.

¹⁰⁰ DŁUGOSZ, Johannes: *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae.* In: *Opera Omnia.* Vol. 13. Kraków, 1877. 349–350.

¹⁰¹ KOWALCZYK, Maria: *Przyczynki do biografii Henryka Czecha i Marcina Króla z Żurawicy* [Kiegészítések Henricus Bohemus és Marcin Król de Żurawica életrajzához]. = *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* (21.) 1971. 87–91. Henricus Bohemus más krakkói polgárokkal való mindennapi hivatalos ügyeiről: PRZYBYSZEWSKI, B. ed.: *Cracovia artificium.* Vol. 1. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1985. 91–92; Uő. ed.: *Cracovia artificium.* Supplementa 2. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1988., 119, 120 és 127.

¹⁰² BJ 778 f. IIIV. A szöveg publikált változata in KOWALCZYK: *Przyczynki... I. h.* „Dominus Henricus astronomus Bohemus dixit michi de quodam Armeno, qui morabatur in Bauoria, qui vixit 400 annorum. Et magister Johannes de Ragusio cum eodem Armeno loquebatur, quomodo sic diu vitam conservaret, qui respondit, quod utebatur medicina quadam, quam idem magister Johannes de Ragusio nondum intellexit. Et hoc michi dicit idem dominus Henricus Bohemus anno Domini MCCCCXL.”

¹⁰³ Magyar nyelven az ügy részletesebb tárgyalása található: LÁNG Benedek: *Középkori diákok mágikus kézikönyvei: avagy milyen tanulmányokat folytathatott volna Faust a krakkói mágusiskolában.* In: PÓCS Éva, ed.: *Aldás és átok, csoda és boszorkányság. Tanulmányok a transzcendensről IV.* Bp., Balassi Kiadó, 2004. 175–194.

Következtetések: olvasás vagy használat

Végezetül pedig feltehetjük a kérdést, ami már eddig is minden bizonnyal felmerült az olvasóban: valóban használta Ulászló király az imádságos könyvet angyalok megidézésére, vagy pusztán olvasmányául szolgált? A másoló és a possessor valóban alkalmazták a mágikus formulákat és a rituális idézéseket, vagy mindez pusztán elméleti érdeklődésük része volt? Henricus esetében láttuk, hogy ő komolyan gondolta a kézikönyvekben olvasott anyag gyakorlatba ültetését, de mit tudunk mondani az imádságos könyvről? Mágikus kéziratok esetében általában nem adható végleges válasz a fenti kérdésre: e szövegek némák, nem bocsátkoznak társalgásba a ma élő filológussal tulajdonosuk titkairól, vagy arról, hogy tartotta-e őket éjnek évadján kezében egy mágus, miközben szűz médium hallgatta az angyalok instrukcióit, és a társak keresték a földbe rejtett kincset.

Szerencsére, Ulászló király imakönyve nem tartozik a legcsöndesebb források közé: olyan belső bizonyítékokat tartalmaz, amelyek konkrét használatra utalnak. A rituális mágia szövegeiben általában 'N' jelzi a felhasználót, aki egyszerűen behelyettesíti nevét ahányszor e betűt olvassa. Az imakönyvben a szokásos 'N' helyett minden alkalommal a király neve áll. A forrás, melyet a kódex itt követ, megint csak a *Liber visionum*. Jean de Morigny ugyanis konkrét útmutatásokat ad, hogyan kell minden, könyvének imáit használni kívánó olvasónak saját kezével lemásolnia a *Liber visionum* szövegét, behelyettesítve önmaga nevét mindenütt, ahol Johannest olvas. (Jean de Morigny arra is gondolt, hogy neve a legkevésbé sem mondható ritkának, és könnyen megeshet, hogy a másoló neve is Johannes, ezért külön hangsúlyozza, hogy névrokonainak is le kell másolniuk a szöveget, ha azt akarják, hogy az működésképes legyen.)¹⁰⁴ Mindennek következtében a *Liber visionum* fennmaradt példányainak jelentős része nem pusztán az eredeti szöveg másolata, hanem átirat – és feltehetően gyakorlatban is használt – példány, melyet egy bizonyos Albertus (de Judenberg),¹⁰⁵ egy Petrus,¹⁰⁶ egy Bernardus¹⁰⁷ és néhány más középkori olvasó készített saját céljaira.¹⁰⁸ Ezek szerint Ulászló nevének látható behelyettesítése arra utal, hogy a ránk maradt könyv valódi használatra készült, minden bizonnyal meg is volt szentelve, kristály-mágikus formuláit és angyal imáit pedig Ulászló valóban felolvashatta. Bár természetesen nem valószínű, hogy egy király saját kezével leírt volna egy ilyen hosszú szöveget a célból, hogy az imákat hatékonyra tegye, erre nem is volt feltétlenül szükség, mert Johannes nem zárta ki, hogy a tervezett felhasználó nevében valaki más másolja le

¹⁰⁴ Graz, University Library, MS 680, f. 137v col. 1: „Quamvis liber iste sub hoc nomine iohannes componatur et plures alij homines vocantur hoc nomine iohannes tamen nullus alius potest operari per eum nisi ille pro quo fuerit specialiter libri compositus.”

¹⁰⁵ British Library MS 18057.

¹⁰⁶ Graz, University Library, MS 680

¹⁰⁷ Hamilton, CA, McMaster University Library MS 107.

¹⁰⁸ Mindezen részletekért és a fenti szövegrészletért Claire Fangernek tartozom köszönettel.

a szöveget.¹⁰⁹ Egyszóval tehát Ulászló király imádságos könyve azon ritka példák közé tartozik, amikor egy mágikus szöveg maga árulja el, hogy az őt tartalmazó kódexet megszentelték, és kézikönyvként használták.

BENEDEK, LÁNG

Anges autour du crystal: livre de prière du roi Vladislas

Après avoir brièvement passé en revue les sources médiévales de la magie du cristal (divination ou évocation des anges avec l'aide d'une bulle magique en cristal ou d'un miroir) l'article centre son intérêt sur un manuscrit singulier qui contient les évocations d'anges et de la cristallomancie, le mystérieux Livre de Prière du Roi Vladislas qui se trouve actuellement dans la collection de la Bodleian Library à Oxford (MS Rawlinson liturg. d. 6.). L'étude présente s'occupe de quatre problèmes principaux relatifs au manuscrit: le contenu et la source des prières, le but possible et le fonctionnement du cristal et l'identité de l'opérateur du cristal, ce dernier point pouvant être divisé en deux: l'identité du Roi Vladislas lui-même, propriétaire du livre et l'identité de l'auteur anonyme. L'apport important de l'article est d'avoir révélé que – à côté des sources liturgiques connues et des passages de *Ars notoria* – la source principale du livre de prière royal était un texte de magie rituelle, récemment identifié et étudié, le *Liber visionum* de Jean de Morigny dont les copies retrouvées jusqu'à nos jours sont presque exclusivement originaires de l'Europe Centrale. L'article pose clairement en détail (et laisse ouverte finalement) la question si le propriétaire du livre peut être identifié à Vladislas Varnenczyk (Vladislas Ier, roi de Pologne et de Hongrie, mort en 1444) ou à Vladislas II (roi de Bohême et de Hongrie, 1456–1516), et en vient finalement à conclure que l'auteur ou le compilateur du livre de prière qui appartenait probablement à la cour du roi Vladislas Ier, était Henricus Bohemus, accusé et condamné en 1429 pour cristallomancie et pour possession des ouvrages nécromantiques.

Finalement, en ce qui concerne les raisons pour lesquelles le livre de prière fut copié, certaines indications accréditent que le texte que nous possédons fut rédigé pour un usage régulier, fut également consacré et ses formules de cristallomancie et ses prières angéliques furent également appliquées par un certain Vladislas.

¹⁰⁹ Lásd az eskü szövegét, amelyet mindenkinek le kell tennie, aki a könyvet le kívánja másolni: WATSON: *John the Monk's Book of Visions...* i. h. 213–214: „Ego, nomen Christianus, famulus sive famula Yhesu Christi, ex meo libero arbitrio et voluntate propter salutem anime mee promitto omnipotenti Deo et beate Marie virgini et omnibus sanctis et electis Dei quod ego hunc librum volo met rescribere, vel alium fidelem sub nomine meo, et secundum hoc librum et institutiones suas volo facere at agere...”

KISS FARKAS GÁBOR

Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban

Sokkal jób nekünk az eget szemlélnünk
Tündöklő csillagival együtt néznünk
Hogy nem ez földi czifrás szép műveket
Mesterséggel formált, írott képeket
Mivel minket úgy teremtett az Isten,
Hogy az égre nézhessünk egyenesen:
(Lactantius–Ziegler–Betuleius–Szenci Molnár Albert)¹

Kuhn és Feyerabend óta a tudomány történetének írói a szellem tökéletességének fokozatos önmegvalósítása mellett egyre több figyelmet szentelnek a tudomány, mint mechanizmus működésének. Új kutatási területek jelentek meg: felfedezők helyett a népszerűsítők, vagy a „haladás ellenségei”, a felfedezések udvari környezetének befolyása azok mennyiségére és minőségére, a politikai-társadalmi befolyásolhatóság, az apodiktikus állítások és a közvélemény manipulációja legalább olyan fontos tárggyá lettek, mint a felfedezések, a génuszok története. Figyelem irányult Newton és Boyle alkímiájára, vagy arra, hogy a hagyományosan okkultnak tekintett személyiségek (pl. Cardano) állnak jelentős algebrai felfedezések mögött; a 19. század által tudománynak tekintett objektív tudáshalmaz korábban nem választható el teljesen annak metafizikai értelmezésétől. Az üstökös, a napfogyatkozás, vagy a szívérvány egyszerre lehet prodigium, értelmezendő isteni jel, és a kozmosz felépítésére utaló, kutatható égi jelenség.² Talán ennek köszönhető, hogy az utóbbi két évtizedben a jezsuiták tudományos tevékenysége is kiértékelte a kuriozitások és életrajzi lexikonok sötétjéből. Könyvek és cikkek sorozata jelent meg Galileo küzdelméről az inkvizícióval, a jezsuita tudományelméleti quaestiókról, a kollégiumokban zajló oktatásról.

A matematika központi fontosságú tudomány volt a rend számára, hiszen a római jezsuitáknak kellett megvédeniük a ptolemaioszi, majd az 1620-as évektől a Tycho Brahe-i világképet Kopernikusz fenyegetésétől. Christophorus Claviusnak, a rend első nagyhírű matematikusának pedig emiatt a matematika elméleti alapjait kellett kifejtenie: a hipotézis nem ér fel az auktoritással, márpedig a matematikai tudásunk a jelenségeknek csak a látszatán alapuló hipotetikus állítások sorozata,

¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Kiad. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1975. 345.

² L. pl. FINDLEN, Paula: *Athanasius Kircher and Isaac Newton*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret S. OLSER. Cambridge, 2000. 220–246.

nem pedig a szigorú arisztotelészi okság irányította valóság.³ Minthogy tudni annyit jelent, mint ismerni az (arisztotelészi) okokat, ezért a matematika nem is tudomány (scientia) – mondja Benito Pereira. Lehet, hogy Kepler csillagászati-matematikai számításai megfelelnek a valós megfigyelések látszatának, de mégse a valóság okszerű viszonyait írják le. Később Sforza Pallavicini szintén különbséget tesz a matematika és a logika között: a matematika nem alkalmas a valóság leírására, csak a fantázia játéka, a tapasztalathoz nincs köze.⁴ Egyrészt a hit védelmének fontos területe lett ezáltal a matematika, másrésztől viszont rendszere jól illeszkedett a jezsuiták természeti teológiájába is, amely a világ természeti törvényeinek tökéletességében Isten létének és tökéletességének bizonyítékát látta. Már az 1580-as évektől a kor átlagánál sokkal magasabb szinten tanították a matematikát Rómában, a Collegio Romanóban, és Clavius minden rendtartományból kiválasztotta a legtehetségesebb hallgatókat, hogy azok hazatérve saját provinciájukban adhassák tovább a tudományt.⁵ Magyar tanítvány is volt a kis csoportban, Nagy János, aki 1594-től 1600-ig tanult Rómában, Pázmánnyal együtt tért haza, és az ausztriai tartomány a kolozsvári rendház kitartó kérése ellenére sem engedte el Erdélybe: Grazban és Bécsben tanított matematikát korán bekövetkezett haláláig.⁶ A *Ratio studiorum* szerint a matematikát a három éves philosophia-curriculum második évében kellett tanítani, de aki kiemelkedő volt benne, utána még saját kérésére tanulhatott privatim.⁷ Ez a stúdium azonban sokkal tágabb körű

³ FELDHAY, Rivka: *Knowledge and Salvation in Jesuit Culture*. = Science in Context (1.) 1987. 195–213; MANCOSU, Paolo: *Aristotelian Logic and Euclidean Mathematics: Seventeenth Century Developments of the 'Quaestio de certitudine mathematicarum'*. = Studies in the History and Philosophy of Science (23.) 1992. 245, 263–264; FELDHAY, Rivka: *The Cultural Field of Jesuit Science*. In: *The Jesuits*. Ed. John W. O'MALLEY. Toronto, 1999. 110. Összefoglalóan: BALDINI, Ugo: „*Legem impone subactis*” *Studi su filosofia e scienza dei Gesuiti in Italia, 1540–1632*. Roma, 1992. 19–73. A 'quaestio de certitudine mathematicarum'-ról l. uo., 45–52.

⁴ SFORZA-PALLAVICINO: *Trattato sulla provvidenza*. In: *Opere edite ed inedite*. Kiad. Ottavio GIGLI. Róma, 1844. I. 197. Idézi: RENALDO, J. J.: *Bacon's Empiricism, Boyle's Science, and the Jesuit Response in Italy*. = Journal of the History of Ideas (37.) 1976. 689–695.

⁵ A *Ratio studiorum* 1586-os változatában: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*. V. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1986. 110. és 177. A matematikatanárok nagy hiányáról a századfordulón számos dokumentum tanúskodik ugyanezen sorozat VII. kötetében (*Mon.*, VII. Róma, 1992. 115–117 et passim).

⁶ Életére I. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II, 1601–1640*. Coll. et edid. Ladislaus LUKÁCS. Róma, 1982. II. 683., és *Monumenta Antiquae Hungariae. IV. 1593–1600*. Ed. L. LUKÁCS. Róma, 1987. passim. Nagyot az ausztriai provinciális Alfonso Carillo tartotta vissza Grácban, hogy matematikát tanítson a többi tanárnak is, hogy idővel a helyére állhassanak, mert nincs más, aki értene a tárgyhoz. (501.) Christoph Grienberger, Clavius tanítványa, majd segédje, egy mesteréhez írott levelében panaszkodik Nagyra, hogy szokása szerint párosával szedte a lépcsőket, elesett, és majdnem meghalt. (GORMAN, Michael J.: *Mathematics and modesty in the Society of Jesus, The Problems of Christoph Grienberger (1564–1636)*. = Archimedes (6.) 2003. 110, 59. lábjegyzet.

⁷ *Ratio studiorum*, id. kiad., V., 236, 285.

volt, mint amit ma matematikán értünk, és sok praktikus ismeretet adott át: az aritmetikán és geometrián (azaz a földmérésen) kívül ide tartozott a csillagászat, a napórák állítása, az erődépítészet, az optika és a hidraulika is.⁸

A jezsuita matematika kiválósága ellenére a nagyszombati egyetem nem dicselkedhetett nagyíró matézis-professzorokkal; a 17. század végén Szentiványi Márton csak három magyar természettudóst tud említeni rendjéből, Berzeviczy Henriket (1652–1713), Dubovszky Jánost (1654–1710) és Lippay Jánost (1606–1666).⁹ Közülük Szentiványi előtt csak Lippay János hagyott maga után jelentékeny természettudományos művet, s a nagyszombati egyetem tananyagát is csak kevéssé ismerjük, a 17. század elejéről-közepéről fennmaradt fizikai-matematikai iskolai jegyzetek egyelőre nincsenek feldolgozva.¹⁰

1657-től kezdve számos könyv jelent meg a nagyszombati akadémia nyomdájában Astrophilus álnév alatt: legtöbb esetben kalendáriumok, meglepően hosszú ismeretterjesztő értekezések kíséretében. Az értekezések közül a legtöbb a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* köteteiben lett egybegyűjtve,¹¹ amelyeket bizonyosan Szentiványi Márton jezsuita szerzetes (1633–1705) írt. A *Miscellanea* nem más, mint az évente megjelent nagyszombati kalendárium tudós-ismeretterjesztő mellékleteinek egybegyűjtése és gyakran kibővítése, átdolgozása egységes formában: ebben a minőségében a 17. századi magyarországi tudományosság egyik legjelentősebb, terjedelmében Apáczai Enciklopédiáját vagy Pósházi János munkásságát felülmúló teljesítménye. A Szentiványi által először 1689-ben összegyűjtött kalendáriumi mellékletek az 1675-ös évtől társultak a nagyszombati naptárhoz, általában *Dissertatio physico-mathematica, geographica, astrologica*, vagy hasonló címmel, ezért joggal tartja naptártörténeti szakirodalmunk is úgy számon, hogy 1675-től ő készítette az egyébként Astrophilus álnév

⁸ A physica és a mathesis területeiről a 17. században I. BALDINI: *i. m.* 35–36. Erről tanúskodik Johann Molitoris atya (I. még RMNy. 1799. és SCHUPPENER, Georg. *Jesuitische Mathematik in Prag im 16. und 17. Jahrhundert, 1556–1654*. Lipcse, 1999. 72.) tananyaga is tanítványa lejegyzésében és kitűnő rajzokkal, aki a morvaországi Iglaun (Jihlava) 1640-ben tanította a matézist: EK Ms. E 4. A kozmosz leírása mellett van benne földrajz, távolság- és magasságmérés, meridiánmeghatározás, optika, a szem működése, erődítménytervezés, puskaporkészítés, ágyútervezés, puskaajtók, lövedékfajták. Tordai Zádor érthetetlen okból a Collegium Iglaviensét eperjesinek nevezi, (talán összetévesztve a szlovákiai Iglóval?) és meglepődik tychoi világképén, mely nagyjából 1620-tól a hivatalos jezsuita kozmosz volt (TORDAI Zádor: *A magyar kartezianizmus történetének vázlata*. = MFilSz (6.) 1962. 57; vö. LERNER, M.-P.: *L'entrée de Tycho Brache chez les jésuites...* In: *Les Jésuites à la Renaissance*. Ed. Luce GIARD. Paris, 1995. 145–185.).

⁹ SERFŐZŐ József: *Szentiványi Márton S.J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*. Bp. 1942. 18. /Publicationes ad historiam S.J. in Hungaria illustrandam, Lucubrationes 17./

¹⁰ Pl. OSzK Quart. Lat. 2781 (1654-ből), Quart. Lat. 2804 (1646–60).

¹¹ RMK II. 1652 (1689, Decas I, partes I–III); 1700 (1691, Decas II. Pars I.); 1862 (1696, Decas II. Pars II.); 1907 (1697, Decas II. Pars III.); 2132 (1702, Decas III. Pars I.); 2384 (1709, Decas III. Pars II.); 2133 (1702, Decas III. Pars III.); *Dissertationes septem ex parte prima decadis tertiae Curiosiorum Miscellaneorum excerptae*, 1689, RMK II. 1653 (Decas III. Pars I.) DUKKON Ágnes csak a művet említi: *Régi magyar kalendáriumok európai háttérben*. Bp. 2003. 137.

alatt megjelent kalendáriumokat.¹² Zavarba ejtő azonban, hogy az Astrophilus névvel már az 1658. évi, első nagyszombati kalendáriumban is találkozunk, majd ezt követően több kalendáriumban 1670-ig; egy üstökösfigyelés leírásában 1661-ben, és az első önálló magyarországi fiziognómiai traktátust is ugyanez a szerző jegyzi 1662-ben. Ebben az időben pedig Szentiványi szerzőségéről még szó sem lehet, hiszen – bár 1656-ban már tanított egy évig grammatikát Nagyszombatban – épp az első két kalendárium megjelenésének évében, 1657–58-ban, Bécsben tanult filozófiát,¹³ majd 1659-ben visszatérve Nagyszombatba 1663-ig grammatikára, szintaxisra tanítja az alsósokat és 1661-től teológiát tanul. Csak 1668-tól kezd Nagyszombatban fizikát és matézist tanítani, harmadik próbációját csak 1670-ben teszi le, az ötvenes évek végén tehát még túl fiatal lett volna egy ilyen vállalkozáshoz.¹⁴ Ennek a hazai viszonylatban nem jelentéktelen tudományos életműnek a szerzőjével, amennyire látni lehet, nem foglalkozott még a magyar kutatás.¹⁵

A szerző kiléte tulajdonképp már nem ismeretlen, úgy tűnik azonban, hogy a könyvtörténet mégsem dokumentálta: Szentpétery Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának történetét írván végigolvasta az ausztriai jezsuita rendtartomány éves jelentéseit, és az 1658-as *Litterae annuaera* hivatkozva megjegyzi, hogy ettől az évtől kezdve az akadémián készül a kalendárium, Johann Misch, a mathesis professzora szerkesztésében.¹⁶ Az 1658-as *Litterae annuae* azonban valójában többet mond ennél: „Hoc primum anno hac Academia industria Patris Johannis Misch Profess. Matheseos prodyt Calendarium Latine et Hungarice, quod approbationem habuit.”¹⁷ Ezek szerint a nyomtatvány latinul és magyarul is megjelent, annak ellenére, hogy ma az 1675. évi kalendárium előtti időszakból

¹² L. SERFŐZŐ: *i. m.* 18. Angyal Endre apologetikusan karteziánust farag jezsuitánkból, de hivatkozik egyébként számomra ismeretlen magyarul írt leveleire: ANGIAL, Andreas: *Martin Szentiványi, Ein ungarisches Gelehrtenleben des ausgehenden 17. Jahrhunderts...* In: *Ost und West... Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag.* Hrsg. von W. STEINITZ et al., Berlin, 1966. 152–163. M. ZEMPLÉN Jolán főképp Serfőző alapján tárgyalja Szentiványit: *A felvidéki fizika története 1850-ig.* Bp. 1998 (1973). 46–50. A magyarországi termálvizekről szóló fejezetét közli *A tárgul világ magyarországi hírmondói, XV.–XVII. század.* Szerk. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 365, 392–403; csillagászati fejezetét pedig lefordította Csaba György Gábor (Bp. 1998.).

¹³ SERFŐZŐ szerint fizikát, tehát természetfilozófiát: *i. m.*, 11. Minthogy Szentiványi ezt még csak ekkor tanulta, ezért sem lehet a naptárak szerzője.

¹⁴ L. SERFŐZŐ: *i. m.*, 13 és LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis, seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae S.I. (1551–1773).* Róma, 1988. III. 1658.

¹⁵ DUKKON Ágnes is névtelennek tartja Astrophilust: *i. m.*, 149. (11. l.)

¹⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935.* Bp. 1935. 106. Mischre azóta csak ifj. BARTHA Lajos hívta fel a figyelmet: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete.* = *Természet Világa* 1980. 8. sz. 372–374., és *Régi magyar obszervatóriumok. I. A nagyszombati egyetem csillagvizsgálója.* = *Föld és Ég* 1983. 6.sz. 178–179.

¹⁷ „Ebben az évben jelent meg először ezen az akadémián Johann Misch, a matézis professzora igyekezetéből latinul és magyarul a kalendárium, amely kedvező fogadtatást kapott.” *Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat.* 12055. 37.

csak az 1661. évi maradt fenn mindkét nyelven:¹⁸ az 1658. és 1659. évek magyarul maradtak fenn, 1662–63. évre szólóak csak latinul, 1667-re és 1669–70-re magyarul.¹⁹

Ki is volt Johann Misch? Lukács László adatgyűjtése szerint a luxemburgi származású Misch (1613–1677) 1653-as bécsi próbációja után a jezsuita szokásokhoz képest meglepően sokáig, nyolc éven át maradt Nagyszombatban: 1653-tól 1660-ig matematikát, kazuisztikát, kontroverziákat tanított, vezette a kollégium történetét, volt gyóntató, és a templom prefektusa, az apóteka vezetője: ez utóbbi később még fontos lesz számunkra. Művet azonban sem a bibliográfus Sommervogel, sem Lukács László nem tulajdonít neki.²⁰ Sajnos rendi előgiuma sem tér ki részletesen tevékenységére: megemlíti egyszeri konstantinápolyi misszióját 1663-ban, a császári követ társaságában; és azt, hogy és az esztergomi érsek kérésének engedve 7 évet töltött misszióban – ezt valószínűleg 1666-tól 1671-ig Pozsonyban töltött éveire kell értenünk.²¹ Előgiuma szerint állandóan és sokat olvasott, még akkor is, amikor Passauban halálos ágyán feküdt.

A kalendáriumok és a többi mű Mischnek való attribúciója azonban megkérdőjelezhető: a Szentpétery által hivatkozott bécsi kéziratban Johann Misch neve csak utólagos bejegyzés az év nagyszombati eseményeinek összegzéséhez, más tintával, más kézírással; az éves jelentések másik példányában nem is szerepel, és a további éveknél sem jegyzik a kalendárium megjelenését.²² További érveket keresve mégis megnyugtatónak nevezhető Misch szerzősége. Astrophilus tollából jelent meg ugyanis latin nyelven, 1662-ben Nagyszombatban az első magyarországi összefoglaló jellegű mű a fiziognómiáról, a *Speculum physiognomicum*.²³ A mű egészében nem több, mint a francia jezsuita H. Nicquetius 1648-ban, Lyonban megjelent *Physiognomia humanajának* összefoglalása. Van azonban benne néhány eredeti részlet: a fiziognómia hasznosságáról szólva említi például a híres Kircher atyát. „Még sok évvel azelőtt, hogy VII. Sándort előbb kardinálissá, majd pápává választották volna, Athanasius Kircher atya látta őt egyszer, és megszólította Málta szigetén, majd utána sokaknak elmondta, írásban is rögzítette az *Ars magna lucis et umbrae*-ban, majd az *Oedipus Aegyptiacus*-ban, hogy ez

¹⁸ Sajnos ez sem ad lehetőséget a két változat összehasonlítására, mert a latin változathoz csak a naptár maradt fenn, a címlap és a számunkra érdekes prognosztikon nem.

¹⁹ 1658: RMK I. 931 (magyar); 1659: RMK I. 945 (magyar); 1660: RMK. I. 959 (magyar, ma példánya nem ismert); 1661: RMK II. 971 (latin) és Čapl. 1989=OSzK RMK I. 978a (magyar); 1662: RMK II. 992 (latin); 1663: RMK II. 1017 (latin; a marosvásárhelyi példány xeroxmásolatát P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetem); 1667: Čapl. 2018 = MTA RM. I. 8° 402a (magyar); 1669: Čapl. 2025 = OSzK RMK I. 1089a (magyar); 1670: RMK I. 1107 (magyar).

²⁰ *Catalogi personarum...*, 679. (L. 6. lj.)

²¹ ELTE Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: EK), Ms. Ab. 146. p. 182.

²² Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat. 12221. A rendtagok irodalmi munkásságát egyébként is csak nagyon ritkán említik az évkönyvek.

²³ RMK II. 997, Čapl. 2005. Pld. EK RMK II. 176.

a Sándor bizony nagy dolgokra született.”²⁴ Minthogy az *Oedipus Aegyptiacus* csak 1655-ben jelent meg, ez a történet nem származhat Nicquetiustól, mindenképp szerzőnk hozzátétele. Később ismét megemlíti Kirchert annak kapcsán is, hogy a magas homlok mindig jó képzelőtehetségre utal: „az erősen kiemelkedő homlok a legjobb képzelőtehetség jele. Ilyen homloka volt Christophorus Clavius atyának, Guldinusnak és most Athanasius Kircher atyának, a Társaság matematikában kiváló férfiainak.”²⁵ A mű szerzője tehát valószínűleg a jezsuita tudományosság lelkes olvasója, a kötetekben megjelenő arcképes metszetek elemzője, és mindenekelőtt a leghíresebb jezsuita tudós, az élő csoda, Athanasius Kircher tisztelője. Mindez kulcsot adhat Misch-sel való biztos azonosításához.

A nagyszombati akadémia az 1660-as években komoly kapcsolatokat épített ki Athanasius Kircherrel, elsősorban a tudósként és tanárként nem túl kiemelkedő Andreas Schaffer atya (1612–1674) ügybuzgalmának köszönhetően.²⁶ Az 50-es években már Európa-hírű Kircher 1656-ban fejezte be ismeretterjesztő művét a világegyetem felépítéséről (*Itinerarium extaticum*),²⁷ amely párbeszédés formában, Scipio álamához hasonlóan ismertette meg az olvasót a hat konkurens naprendszer-elmélettel, előnyben részesítve Tycho Brache geocentrikus felfogását. Itt tette közzé következő műve, a *Mundus subterraneus* tervét, és egy felhívást, hogy aki a környezetében rendkívüli geológiai vagy kémiai eseményekről szerez tudomást, írjon neki. Andreas Schaffer, aki 1657–59 között Besztercebányán volt hitszónok és iskolaprefektus, jelentkezett is nála a selmecbányai és besztercebányai bányászati és vízkiemelési eljárások leírásának ígéretével, és ebből egy kisebb levélsorozat bontakozott ki.²⁸ Schaffer első levele 1659. július 19-éről maradt fenn Kircherhez, az utolsó pedig, melyben elküldte az ígért leírásokat, 1660. április 25-éről.²⁹ Közben 1660-ban Nagyszombatba helyezték át Schaffert, és a szintén Nagyszombatban tanító Johann Misch első levele négy nappal Schaffer utolsó levele után, április 29-én keresi meg Kirchert, minden bizonnyal rendtársa biztatására.³⁰ (L. az 1. sz. mellékletet!) Először elnézést kér, hogy ismeretlenül tör az Európa-hírű tudósra, de nagyon érdekli a *Mundus subterraneus* terve, amit eddigi műveiben ígért Kircher. Azt reméli, hogy ebből megoldást nyer kétségeire,

²⁴ 8–9.: „P. Athanasius Kircherus cum multis annis antea, quam ad Cardinalatum primo, ac dein ad Pontificatum evectus fuisset Alexander VII. qui hodie Ecclesiae praeest, vidisset, et allocutus fuisset in Insula Melita, dixit multis, ac deinde etiam scripto consignavit in Arte magna Lucis & Umbrae, & in Oedipo Aegyptiaco: *Alexandrum ad maxima quaeque natum esse.*”

²⁵ 57.: „Frons valde prominens optima imaginationis indicium est. Talem habebat olim P. Christophorus Clavius, Guldinus et nunc P. Athanasius Kircher, Viri Societatis in Mathematicis Insignes.”

²⁶ *Catalogi personarum...*, 737. (L. 6. l.)

²⁷ A pozsonyi kollégium példánya az Egyetemi Könyvtárban: Eb 4r 141. A mű által kiváltott vitákról l. SIEBERT, Harald: *Kircher and His Critics...* In: *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*. Ed. Paula FINDLEN. Princeton, 2004. 79–82.

²⁸ L. Kircher és Nádasdy Ferenc, valamint a nagyszombati jezsuiták kapcsolatáról szóló tanulmányomat, sajtó alatt az ItK-ban.

²⁹ Archivio della Pontificia Università Gregoriana (APUG), Ms. 567, 115r–v.

³⁰ APUG Ms. 559, 137r–v.

amelyekről többek között már egy arra járó sziléziai vegyész és a besztercebányai bánya legtapasztaltabb mesterét is megkérdezte, és mindketten válaszoltak is, de nem kielégítően: kovácsolható-e (fixálható, megszilárdítható-e) a mercurius tisztán, réz, vagy más fém hozzákeverése nélkül?³¹ Bár a besztercebányai bányamester szerint ez nem lehetséges, Misch leírja, hogy egyszer már előállított szilárd mercuriust, amikor egy helyi aranyművessel dolgoztatott, de kételyei továbbra is fennállnak, mert szolgáját azzal gyanúsítja meg, hogy sikeres próbálkozásakor otthonában belekevert valamit a mercuriusba; a kollégiumban, saját szeme láttára sose sikerült neki a kísérlet. Az 'ars' egy bajor művelője is bemutatta neki egykor Zágrábban ezt a kísérletet. Ezen kívül több más kísérletére és a legkorszerűbb alkímiai-iatrokémiái szakirodalomra hivatkozik Misch: a 16. századi Libaviuson kívül Oswald Crollra, Daniel Sennertre, és az iatrokémia legeredetibb hírességére, Joan Baptist van Helmontra – arra a hagyományra, amely Paracelsus mágiáját és kozmológiáját részben vagy teljesen elvetette ugyan, de gyógyszerészeti újításait megőrzendőnek tartotta.³² Mindenesetre Mischnek, a nagyszombati apotéka prefektusának érdeklődése nem öncélú: a pozsonyi jezsuita apotéka négy évvel korábbi (1657) tudós vezetőjének a bal kezén hordott, mercuriusból kovácsolt gyűrűje megóvta az orvost a pestistől, sőt, ha a pestissel fertőzött beteghez közelített, kékes-zöldes váladék jelent meg rajta, melyet mindig le kellett törölgetni.³³ Nem tudjuk, Kircher válaszolt-e erre a levélre; csak Misch második levele maradt fenn 1660-ból (sajnos a hónap és nap leszakadt a levélről), ezt azonban nem is közvetlenül Kircher atyának, hanem Michael Estmornak küldte, azzal a kéréssel, hogy ha arra érdemesnek tartja, adja tovább Kirchnernek. Estmornak több levelet is küldhetett Misch korábban, mert hivatkozik naplója, „Ephemerides”-e első részére.³⁴ (L. a 2. sz. mellékletet!) Itt újabb érdekes események leírásával szolgál, egy Mecklenburgban, Schwerin mellett látott négyes szivárványról tesz említést. A szivárványok keletkezésének kérdésköre szintén kapcsolódott a prodigiumok,

³¹ A mercurius a higany lelke, a három paracelsusi principium egyike (sulphur, sal, mercurius), amely minden növényi és állati testben jelen van, megszilárdítva egyfajta elixírként szolgálhat. L. SZATHMÁRY László: *Magyar alkémisták*. Bp. 1986². 530.

³² Helmont jelentőségéről l. PAGEL, Walter: *Joan Baptist van Helmont, reformer of science and medicine*, London, 1982. A Paracelsus-vitáról: DEBUS, A. G.: *Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine*. In: *Science, Medicine and Society, Essays to Honor Walter Pagel*. Ed. A. G. DEBUS. New York, 1972. I. 151–165.

³³ A pozsonyi jezsuita apotéka vezetőjét – Mischhez hasonlóan – az egyiptomi írást és kultúrát revitalizáló Kircherhez kapcsolható érdeklődés jellemezte: az ismeretlen bruggei könyvkötő emlékeztet 1662. évi, pozsonyi útleírásában külön megemlíti, hogy „itt berendeztek egy nagyon szép gyógyszerterát, ahol egy múmiát őriznek: egyenesen Egyiptomból hozták ide, a bőre teljesen megszürkült és kiszáradt.” (MONOK István: *Két belgiumi Zrínyi-emlék*. Zrínyi-Dolgozatok IV. 1987. 156–157.) A pozsonyi apotékárius 1657-től 1661-ig a renden kívüli Ulrich Steidler volt (LUKÁCS: *Cat. pers. et off. prov. Austr.*, II, 494, 532, 572, 612, 656). Az Egyiptomban futószalagon gyártott múmiákat az orvosi praxis egész Európában használta pestis ellen: DANNENFELDT, Karl H.: *Egyptian Mummies: The Sixteenth Century Debate*. = *Sixteenth Century Journal* (16.) 1985. 163–180.

³⁴ APUG Ms. 558, 34r–v.

a csodajelek hagyományához (főképp Noé partotérése nyomán – isteni jel és természeti jelenség), de értelmezésének kérdését Misch nem veti fel levelében. Elbeszélése csak egy adalékkal szolgál Kircher számára a 17. század egyik legjelentősebb visszatérő vitatémájához, amely a szivárványok keletkezését kutatta.³⁵

Mindenesetre mindkét levélből előtűnik a kircheri enciklopédikus tudásműzeummal szembeni csodálat, amelyet a fiziognómiai értekezésben is láthattunk. Mischről a fentiekén kívül még két említést találunk Kircher levelezésében. A renden kívüli, de a nagyszombati patikát vezető orvos, Georg Schaidenperger három levélben kereste meg Kirchert a *Mundus subterraneus* megjelenése (1664) után,³⁶ és arról próbálta meggyőzni, hogy mégis átváltozhat egy anyag másikká, tehát létezik transmutatio, van értelme az alkímiának,³⁷ és Paracelsus nem volt eretnek, hanem az egyik legnagyobb német tudós. Kircher alapvetően szkeptikus volt az iatrokémia néhány csodaszerével, így a mercuriusszal és az antimónnal szemben is. Schaidenperger saját tapasztalatára hivatkozva cáfolja Kircher állítását, hogy az antimón nem hasznos, és megerősítésül van Helmont *De febribus* (A lázokról) című munkáját idézi. Ehhez fűzi hozzá:

„Ugyanerre megerősítést lelünk a Szegények patikájából, amit azt hiszem Misch tisztelendő atya ebben az évben újra kiadott, és amiben az antimónt erőlyesen megvédi a támadóival szemben: több szerzót is idéz véleménye alátámasztására, és felsorolja azokat a csodálatos gyógyulásokat legkülönbözőbb betegségekből, amelyeknél használt. Ott a 2. fejezetben röviden leírja az antimón diaforetikus erejét. Ezért kétfélem, hogy főtisztelendő atyám alaposan ismeri és átlátja az antimón és a mercurius természetét.”³⁸

³⁵ L. BOYER, Carl B.: *The Rainbow: from Myth to Mathematics*. Princeton, 1989 (1959). 178–268. Kircher jeles cseh korrespondense, a szintén jezsuita Marcus Marci írt ekkoriban egy értekezést is a szivárványról (*Thaumantias. Liber de arcu coelesti*. Prága, 1648), nem tudván, hogy Descartes már megoldotta a problémák jelentős részét. L. uo. 220–225.

³⁶ Schaidenperger állítása szerint még a jubileumi Szent Évből, 1650-ben ismerkedett meg Kircherrel Rómában.

³⁷ Kircher nagy megdöbbenést keltett egyik legfontosabb mecénása, I. Lipót császár udvarában azzal, hogy a *Mundus subterraneus*ban arisztotelészi alapon tagadta a transmutatio lehetőségét. Még egy alkímiát védő és Kirchert gyalázó röpirat is megjelenhetett a császárvárosban, egy bizonyos Salomon von Blauenstein (ál?)neve alatt: *Interpellatio brevis ad philosophos veritatis tam amatores...* a Salomone de BLAWENSTEIN. Bécs, 1667. (pld. Esztergom Főszék. Kvt. 35571) L. EVANS, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700*. Oxford, 1979. 364–365. Schaidenpergernek csak egy nyomtatott művéről tudok: ez Wolfgang Höefernek, a bécsi udvar orvosának *Hercules Medicus* (Bécs, 1657) című gyakorlati orvosi kézikönyvéhez írt ajánló epigrammája. (Pld. ÖNB 68. J. 33. számozatlan bevezető lapon) Ott még mint a győri vár orvosa jegyzi versét a szerző rokonával, Henricus Hoefferrel együtt, aki pozsonyi városi orvos volt. Ez azt mutatja, hogy a császári udvarral és egymással is igen szoros kapcsolatban álltak a Bécshez közeli orvosok.

³⁸ „Lib. 9. S. 1. C. 6. scribit: Antimonium Vi purgatrice orbatum, non plus operabitur, quam quilibet alius pulvis farinaceus. Hoc frequenti experientia edoctus nullo modo ita se habere deprehendi. Patet id ex usu genuino bene praeparatorum Antimonij diaphoretici, cerussae Antimonij, Bezoardici mineralis Lunaris et Solaris, ac Mercurij Vitae per nitrum fixatj. Hoc ipsum etiam omnes

Fontos ez a megjegyzése, hiszen kiderül belőle, hogy a Knapp Éva által az ELTE Egyetemi Könyvtárban néhány éve megtalált magyar nyomtatványtöredék, a *Szegények patikája* (EK RMK. I 215/b), Misch műve.³⁹ A nyomtatványból fennmaradt töredék ténylegesen kizárólag az antimón hasznáról és elkészítési módjairól szól. A címlapja szerint 1660-ban megjelent művecske, ha hihetünk Schaidenpergernek, talán 1666-ban és talán latinul is megjelent, máskülönben nem lett volna értelme Kircher előtt hivatkozni rá. Schaidenperger szavain kívül Misch szerzősége melletti érv, hogy 1660-ban jelent meg, amikor a jezsuita atya még Nagyszombatban tartózkodott; hogy ugyanúgy anonim, ahogy többi írása, és a *Patika* egyik hivatkozott műve, Faber *Myrothecium spagyricum* 1637 óta a nagyszombati kollégium patikájában volt.⁴⁰ A tipográfiai elemzés szerint a mű mégis Lőcsén jelent meg: ennek esetleg az lehetett az oka, hogy a hivatalos rendi álláspont elutasító volt az alkímiával és a transmutációval szemben.⁴¹

Medici Spagyricae arti dediti unanimi consensu attestantur nullusque ex illis erit, qui praefata uel illis similia remedia non proponat, laudet et exhibeat: alioquin Medicus nequitia non careret, aliquid exhibendo, quod sciret esse sine effectum in aegri morbo propulsando: Quid DD. Joan. Zwelfer cum Antimonio Diaphoretico praestiterit, consulantur eiusdem animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam. Joan. Baptista Helmontius Tract. de febribus C. 15. §. 6. expresse scribit: Antimonium quamdiu uomitum aut sedes mouet, et Mercurius reuiuificari potest Venena sunt nec boni Viri remedia. Sed dum ad apicem uenerunt, in quem a Deo destinantur, nemo mortalium illorum uirtutes indagare, uel encomijs condignis illustrare potest, utut crepant illa momo. Haec Helmontius. Idem confirmatur ex libello de Medicina pauperum puto a Rndo Pre Joan. Misch hoc anno denuo edito: in quo Antimonium contra suo Osore solidissime defenditur, plurimi Authores ei patrocinantes allegantur, et miraculosae in diuersissimis morbis curationes per id factae plurimae adducuntur, in quo § ij Vires Antimonij diaphoretici breuiter describuntur. Hinc dubito, an natura Antimonij et Mercurij Adm Rndo Prj fuerit bene cognita et perspecta.” Nagyszombat, 1666. dec. 12. APUG ms. 562, 158r–163v.

³⁹ KNAPP Éva: *Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból: Szegények patikája.* = MKSz (117.) 2001. 301–317.

⁴⁰ A fenti tanulmányban (i. h., 309–310, 317) bemutatott és a *Szegények patikájában* idézett Kovách Péter és *Myrothecium spagyricum* nem ismeretlen magyar paracelzista és műve, hanem ismert francia: Pierre-Jean Fabre, vagy Petrus Johannes Faber. Az antimónnak a *Patikában* olvasható 21 felhasználási módja nagyrészt ebből a műből származik, bár például a lethargia elleni felhasználhatóságát Fabre nem említi. L. FABER, Petrus Johannes: *Myrothecium spagyricum*. Argentorati, 1632. 184–189. A nagyszombati kollégium patikájának példánya, ahol Misch a művet használhatta: EK Dc 262. (Apothecae Collegij Soc^{is} Jesu Tyrnaviae Ao. 1637) Fabre-ról és az alkímia sztoikus kapcsolatairól: JOLY, Bernard: *La rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*. Párizs, 1992. Jean Prévost húsz évvel korábban megjelent és sokszor újranyomott *Medicina pauperum*ja (Frankfurt am Main, 1641) teljesen eltér Misch művétől: minden betegségre kiter és könnyen elkészíthető orvosságokat tartalmaz.

⁴¹ L. MATTON, Sylvain: *Les théologiens de la Compagnie de Jésus et l'alchimie*. In: *Aspects de la tradition alchimique au XVIIe siècle*. Szerk. Frank GREINER. Paris–Milan, 1998. 383–501. Pavercsik Ilona szíves közlése szerint a nyomtatvány ugyan lőcsei, de a magyar szöveg helyesírása katolikus, ami szintén alátámasztja Misch szerzőségét.

1667. március 31-én Schaidenperger Paracelsus találmányának, a pestisgyógyszernek tartott xenextonnak⁴² a hitelessége kapcsán is említést tesz Mischről, akinek a gyógyszerházi segéd, Gregorius Martini segítségével Schaidenperger szerint sikerült mercuriust szilárdítania pestis ellen a crolliusi recept szerint, még hozzá csakis az asztrológiailag megfelelő órában és konstellációban.⁴³ Mint láttuk, fentebb Misch éppen kísérletének sikertelenségére és segédjére panaszkodott Kirchnernek; ez Schaidenperger elbeszélésében – aki épp ettől a segédtől szerezte információit – már 'consummatum opus': így születnek a legendák.

Mischt-Astrophilust nem csak az alkímia érdekelte, hanem az asztrológia is, és ez utóbbi talán még komolyabban. A nagyszombati kalendárium különlegességét épp az adja, hogy szemben a Frölich–Neubarth-féle lőcseivel, vagy a bécsi-vel, a szokásos kalendáriumi elemeken (naptár, prognosztikon, piacok, érvágásnap-tár, Magyarország történelmi kronológiája) felül rövid, de komoly értekezéseket tartalmaz tudományos kérdésekről. Első, 1658-ra szóló kalendáriumában értekezést közöl a Gergely-naptár helyességéről, és ehhez a legkitűnőbb jezsuita csillagászokat, Christophorus Claviust és Ricciolit idézi. Az új naptárt az Ég is helyeslőleg fogadta: San Gennaro vére már az új kalendárium szerinti január 19-én válik folyékonnyá. „Ez a csuda nem olyan, hogy egy vagy két embernek bizonyításával erőssítessék, hanem oly nyilvánvaló, hogy maga a Mátyrtnak vére némü néműszóval mint az Ábel vére kiáltván a Római Széknek szentségét és méltóságát az egész világra kihirdesse és megbizonyissa.” Emiatt Szent Brigitta fája is az új naptár szerint zöldell ki az Úr születésének éjszakáján. A kalendáriumok rendes része, a prognosztikon, amely az eljövendő év természeti csapásait, termését, járványait (pestis), és a hadviselést hivatott megjósolni, komoly teológiai probléma elé állítja tudós jezsuitánkat.

„Vadnak a'kik írják, hogy ha valaki által latni kívánja, lészneké bizonyos esztendőben a' Fejedelmek-között hadak, meg kell nyitni a' gallest ez tölgyfán termő czomós és ránczos gyümölcsz”⁴⁴ és hogy ha abban légy találtatik, iele következendő hadnak. Mintha ugyanis a' légy felette hadakozó élő-állat volna, azért hogy mind az embereket, s' mind más élő-állatokat bolygatni szokta. Tarcza dől-gát efféle bódulás. Méltatlanság 's gyalázat légyen mondani, hogy a' Kyrályoknak, és Fejedelmeknek 's a legyeknek el-annyira egygyezne természetek, hogy ezeket egyenlő belső izgatástól, és erőszaktól, egyenlő egek influxussától ragattatni, s' kényszeríteni mongyuk. Azt tartani láttatnak bizonyára azok az Astrológusok (ha mind-az-által e' névre mél-

⁴² a xenexton (zenexton) 18 anyagból áll: fehér és vörös arzén, kristályok, korall, ezerjófű, varangyosbeka stb. CROLL, O.: *Basilica Chymica*. Frankfurt, 1609. 237–240.

⁴³ APUG Ms. 558, 113r–114v. „Habitat defacto Tyrnauiæ Gregorius Martini pro famulo et Prouisore in Pharmacopoeia RR. PP. Societatis Jesu aliquot seruiuit annis affirmans coagulationem et fusionem Mercury Crollianam non nisi in certa constellatione et hora succedere, qui cum Rdo Patre Misch hanc coagulationem laborauit, quod etiam ab alys, qui operationi huic interfutere, percaepi.”

⁴⁴ Pápai Páriznál „galla: buga, guba, gubats, galles”. Azt, hogy a gubacs darázs, légy vagy más idegen élőlény (penészgombák, baktériumok stb.) hatására jön létre a fákon, csak 1675-ben fedezte fel Marcello Malpighi.

tők, és nem inkább haszontalanul czalogató jövendőlők) mellyek még a' Fejedelmek, és Tanáczadókknak gondolattyokatis, és végezéseket is meg előzni, és sokkal azelőtt, minek előtte azok elméjébe ütköztek volna, immár által-látni akarják: de még Istennek el-rejtett, és mélységes gondolatitis vizsgálni és Ki-hirdetni nem általyák. A' Fejedelmeknek szabad akarattyától, és Istennek meg-engedésétől, kinek az egész országok törvényi kezében vadnak, és a' ki a' gonoszbólis igen jót tehet, 's úgyis czelekszik, függenek a' hadak. Azért ammint ezek semmiképpen, nem vettek az egek hatalma alá, ugy azoknak forgásából valamit olytant hirdetni, bizonyára nagy bolóndság. A' Fejedelmek mivel hogy értelmesek, ez ókból nem az egektől, hanem bölcs tanáczóktól, és okosságtól igazgattatnak. Sapiens dominabitur astris."

A fejedelmek és a hadak szabad akarata tehát nem engedi meg, hogy a csillagok befolyásolják őket. A következő, 1659-es kalendáriumban ismét a szabad akarat és a jóslás egymást kizáró ellentétét tárgyalja külön fejezetben, azonban a hadakról szóló jóslás helyett most a születési horoszkópok készítőit támadja meg: „Megmutatasa annak, Mely haszontalan, hamis, és istentelen légyen a' Genethliacusoknak, avagy Czillagba nézőknek és hamis Mathematicusoknak a' születések Horoscopusából jövendő történet szerént való dolgokról jövendőlése.” A születési táblák asztrológiáját hét érveléssel érvényteleníti: 1. Az alapos számításhoz szükség van a születés percére is, és ezt nagyon kevesen tudják. 2. Az asztrológusok véleményei egymásnak ellentmondanak: Ptolemaiosz, Alcabitius, Almansar (Abu-Masar), Firmicus és Cardanus (G. Cardano) mást mond a horoszkópról. 3. A csillagzatok nagyon „sebes indulattal ragattatnak”, minden pillanatban más és más helyzetük, „azokért nem lehetséges, hogy a mi időnknek valamely leg kisebb minutumja ahoz a czillagok indulattyához illettethessék.” 4. Megismétli az ember szabad akaratából származó ellenérvet, ezúttal Duns Scotusra, Szent Tamásra és G. Durand-ra is hivatkozva:

„A' miket a Genethliacusok jövendőlnék a Horoscopusból, és születésekből, azok az embernek szabad akarattyától függenek: mely szabad akarat oly méltóságu, és fel-séges, hogy embernek semmi méltóságosb dolog Istentől nem ajándékozathatott; azért semmi képpen nem akarja Isten annak épsége ellen a czillagzatoknak influentiáit bo-czátani, avagy egyéb más teremtettt állatot, mert különben elveszne szabadsága, mely-ből világosan ki tetczik, hogy az Astrologusoktól semmi azokközül nem jövendőltet-hetik meg, mellyek ettől az emberi szabadságtól halgatnak. Söt Angyali Doctor szent Tamás Aquinas l.p. q.14. art. 13. Scotus in quodlibeto 39.q., Durandus és más bölcz emberek is tanítyák, hogy még az hatalmas Isten is a szabad, és mind két felé egyemlő-képpen kész akaratból mi légyen a jövendő, 's mi nem által nem láthattya.”⁴⁵

5. Sokszor láhattuk, hogy a jövendőlés nem válik valóra. 6. Ha mégis valóra válik, az ördög műve („de azt nem különben, hanem a gonosz ördögnek mester-ségével, a kivel titkos szerződések vagyon”), miképp azt Szt. Ágoston is bizonyítja.

⁴⁵ A jezsuita asztrológia-ellenességre jó példa Hieremias Drexel műve, a *Zodiacus Christianus locupletatus, seu signa XII diuinae Praedestinationis totidem symbolis explicata*ja (első kiadás: 1618, én az 1743-as bécsi kiadást használtam, EK 017955), amely a pogány állatövi jegyeket keresztény szimbólumokkal (égő gyertyaláng, koponya, monstrancia, oltár, horgony, stb.), és az ezekről való emblematisz meditatációval helyettesíti.

Itt idézi mintegy fél oldalon a *Doctrina Christiana* és a *De civitate Dei* megfelelő részeit. 7. Sok példa tanúsítja hamisságát, Julius Caesarnak is azt mondták, hogy öregkorában hal meg. 8. A Biblia is elítéli. Akinek ezek az érvek nem elégségesek, folytathatja a prognosztikon olvasását, amely egy jövő évi prognosztikon helyett épp annak cáfolatát nyújtja. A teremtetett állatok, még a szamár is, jobban megérzik az esőt, mint egy asztrológus. Itt idéz egy kedves történetet XI. Lajos királyról, aki elment vadászni, mert asztronómusa szerint szép idő volt várható, hiába nyerített a szénégető szamara. „Ugy minden vadászival megázott, hogy inkább feredni, mintsem vadászni ment volna.” A király ezután a szamárnak adta az asztrológus fizetését. Többször felemlíti szavát azok ellen is, akik azt gondolják, hogy a napfogyatkozásoknak káros hatása lehet:

„A' mi ez Eclipsisekből való jövőndölést illet, nem kételkedem, hogy nemelly jövőndölök, és félelmes Kalendáriom írók ismég az emberneknek hertelen elrettenést verjenek szívekbe, és javalyák, hogy kapukat, ablakokat, és háza hasadékit bé-czínállyák, a kútakat bé-zárják, és magokat föld alatt való rejtekbe rejtsek, 's a nap árnyéki előtt el bújjanak.”

Háborúkat is minden bizonnyal sokan fognak jósolni, mert a napfogyatkozás a hetedik házban lesz, mely a hadaké, de "méltatlan bizonyoson, nagy bölcseségű Fejedelmeket, és azok Tanátsadóit szabadságoktól meg fosztani, és hogy Eclipsiseknek, 's planetáknak árnyékától igazgattassanak, és kényszeríttessenek azok alá vetni" A bolygók tényleg hatnak ugyan a testnedvekre, de ez a hatás csak azokon látszik meg, akik „belső indulatoktól annyira el ragattatnak, hogy magokkal tehetségtelenek láttassanak.” „Továbbá ha hadi bóldog kimenetelt remenleni akarunk, elsőbben ki ki maga lelki-ismeretével bekeseget szerezzen, és annak után egyenlő akarattal, és szüntelen kiáltuk: *Da pacem Domine*, Uram adgy békeséget.”

Már ebből a megjegyzésből is látszik, hogy Misch nem az asztrológia egészét, a termésre vagy az időjárásra vonatkozó természetes (naturalis) jóslást utasítja el, hiszen még a testnedvekre is hathatnak a csillagok 'influentia'-i, hanem csak az emberek sorsára meghatározó, elrendelő, ítélkező (judicialis) asztrológiát veti el.⁴⁶ A kortárs kalendáriumi gyakorlathoz képest azonban ez is elég merész és közönségvesztéssel fenyegető újítás, hiszen a bécsi kalendárium 1662-re is Mars miatt hadakkal fenyeget:

„Hogy ha valaki az Astrologia vagh chillagok folyasa mesterségében tudos vólt, az, az firmamentomban egyebet nem láthat chudáknal az egis éghen chak egedül az sok vessekedések és a' békességhnek tévélgése találtatik innéd kövedkezik az had és az istentelenség, mert Mars kit az regiek Isten helet imattanak és mostis az Indiában né-

⁴⁶ Frölich Dávid néhány évtizeddel korábban hasonló módon korlátozta az asztrológia hatósgarát: PAVERCSEK Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtózom” (David Frölich prognosztikonkritikája). = ItK (102.) 1998. 10–29.

melly heleben nagy böcsületben tartatik, ugyan azoknak nagy fenyessegelel jelent megh. Ennek az Esztendőnek sók hamis Istentelen emberi és szolgálai lesznek.”⁴⁷

Az 1660. évi nagyszombati kalendárium sajnos elveszett, és az 1661. évinek is csak a magyar változatában maradt fenn a prognosztikon: ebben újra az ismerős gondolatok térnek vissza. Újdonság, hogy Misch csillagászati gyakorlottsága már megengedi, hogy felülbírálja Andrea Argoli, a század egyik legalaposabb csillagnaptára készítőjének véleményét két napfogyatkozás láthatóságának tekintetében:

„Bochanatot ad Argolus, hogy e négy fogyatkozásokban kettőben eltávoztam tőle. Mert az elsőt tőlünk láthatatlannak mondgya: melyet én egy általlyában láttandónak itélek lenni. A' harmadik viszontag, melyet én eszünkbe vehetni mondtam, eő tagadgya, de a történet válasz tévő leszzen. A' mi ez Eclipsisekből való jövendölést illeti, már ez előtt az el-múlt esztendőknék Kaledáriumjaiban elmémet ki magyaráztam mely semmive tartom efféle jövendölésket, melyeket sokan ezekből szoktak gondolni.”

Stratégiája itt is hasonló az 1659-ben látottakhoz: először cáfolja a jóslások érvényét, majd felidézi, mit mondanának a judiciális asztrológusok erre a helyzetre:

„E' világon sok károk lesznek midön egy hólnapban mind a' napban, s mind a' hóldban fogyatkozások esnek”, végül ostobaságnak minősíti azt: „Hogy a' több jövendöléseknek bódulásit elé ne hozzam: mivel ezeket a' *csácsogo és fácsago Siciliabelinel* aláb tartom.” Így a judiciális asztrológia hívei és ellenfelei is olvashatják a nekik tetsző véleményt: a jezsuita természettudomány jellegzetes technikája ez.⁴⁸ A hadak jóslásánál ezúttal az asztrológusokat Arisztophanész *Békéjének* Trygaeusához hasonlítja, aki

„midön á hoszzú szerencsétlenségnek, hadi erőszakoknak, gyilkosságoknak, és boszzú tételeknek okait kimondhatatlan nagy szorgalmatossággal visgálná s fel nem találná és nyüghatatlan elméjének ösztönzését tovább nem szenvedhetné, szorgalmatos tompaságának utolsó orvosságát találá, hogy tudni illik á sebes szekérben szárvas bogarakat fogván, nem már Apollónak aztalához, sem nem á Dodo tökéjének feleletéhez, hanem a felséges, s magasságban lakozó Jupiternek szentelt helyire az egben felvitettne magát...E' mai napig-is sok Astrologusok, és Kalendárium csinálók ugyanazon bakot nyüzzák, midün eökis az égnek tőlünk tavüllevő titkos házait igyekezik által-hatni, és a meg merhetetlen s-szamlalhatatlan csillagoknak rendi között szorgalmatos-kodván azoknak a' dolgoknak, melylyek e' földön törtennek, okait és rendelésit igyekezik visgálni, sőt hogy még azoknak belső ismeretire-is be jutottak (nem tudom ha nagyob kevelységgel, avagy bolondsággal) magok felől nem szegyenlik bizonyítani.”

⁴⁷ RMK I 985.

⁴⁸ Ugyanez a gyakorlat a jezsuita kozmológiában is: ismertetik a kopernikuszi rendszert és a tychoit is, és megindokolják, hogy a Bibliával csak az utóbbi egyeztethető össze, ezért az az igaz. L. pl. a fentebb idézett mathesis-kéziratot (EK Ms. E 4) a morvaországi iglauri kollégiumból, 1640-ből. Elgondolkodtató azonban, hogy míg a szöveg a tychoi rendszer mellett érvel, ezt csak egy ábra szemlélteti, a kopernikuszt pedig kettő is.

Itt idézi Guillaume Postel példáját:

„kiről egy nevetlen Author P. Cornaeus Menyhártnál curric. Phil. part. 3. disp. 2. qu. 4. dub. 11. írja, hogy a' jöendő mondásban a' chillagok rendeléséből oly jeles volt, hogy esküvéssel hallatnék bizonyítani, mind azokat mellyek Francia országban kienczedik Károly és harmadik Henricus Kyrályok alatt történetnek, minek előtte történnének, eö töle mindenestül mondom hogy nyilván láttattanak, nem külömben, mint ha mind azokat könyvekben írva találta volna: ily módon: hogy a' chillagok Zido bötük formára öszve mentenek, mely bötökből szavak lettenek, s-így a' jöendő dolgokat ki nyilatkoztattak Postellusnak, mint valami nagy szép könyvben. Bizonyára Postelle minden chalárdoknál leg nagyobb chalárdnak láttatol lenni.”

Misch felháborodva kéri számon Postellen: pontozás nélkül alig lehet kiolvasni a zsidó betűket, akkor hogyan olvasta ki azokat a csillagok között?

Misch szövegének egy-két hivatkozásából gyorsan látható, hogy e rövid értekezések fő forrása Laurentius Beyerlinck lexikona, a *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631). Ez a leuveni professzor által írt nyolc kötetes katolikus enciklopédia Theodor Zwinger protesztáns enciklopédiájából kölcsönzött kulcsszavaiban összegezte a kor tudását.⁴⁹ Misch cáfoló anyagának jelentős részét a mű első kötetében, az „Astrologia” címszóban találjuk meg (I, 553–587). Ezt az enciklopédikus tudást azonban gazdagítja, ahogy Kircherhez írt levelében is láttuk, a legfrissebb szakirodalommal is: a fentebb hivatkozott jezsuita Melchior Cornaeus arisztotelészi filozófiát védelmező, és annak iskolai tananyagát előadó tankönyve például 1657–58-ban, két évvel korábban jelent meg Würzburgban.⁵⁰ Ez a pontos szöveghelyre utaló hivatkozási technika Misch sajátja: a későbbi *astrophilus* Szentiványi műveiben ritkán idéz autoritásokat, és ha igen, konkrét szöveghely nélkül, bibliográfiát inkább csak a szöveg végén ad.

A legalaposabb és legtudósabb művét ezután, 1661 májusában–júniusában írja meg *Astrophilus*, amely azonban csak latinul jelent meg. A *Prognosis Astrologica ex Cometa Martio-Saturnina*⁵¹ az 1661 februárjában megfigyelt üstökös kapcsán tesz fel négy alapvető kérdést: 1. Lehet-e valamire következtetni a csillagokból? Erre, mint már korábban is láttuk, igenlő a válasza, hiszen a csillagok 'influentia'-ját Szt. Tamás összeegyeztethetőnek tartja a szabad akarattal, és ekképp nyilatkozik Pedro Hurtado (1578–1651) jezsuita atya is. 2. Milyen előrejelzéseket hoztak régen az üstökösök? Itt különösen részletesen emlékezik meg az 1607-es és 1618-as híres üstökösökről. 3. Mit jelentenek tehát az üstökösök? Erre a legmeg-

⁴⁹ BLAIR, Ann: *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550–1700*. = *Journal of the History of Ideas* (64.) 2003. 22, 50. lj.

⁵⁰ CORNAEUS, Melchior: *Curriculum philosophiae peripatheticae, uti nunc in scholis decurri solet*. Würzburg, 1657. I. 513. Pld. EK Fa 4r 25. A könyv bejegyzése szerint már 1658-ban Nagyszombatba ért. Misch ellenérve is Cornaeustól származik, uo., 514.

⁵¹ Čapl. 1993. MTA RM II. 390; EK RMK II. 166a; OSzK RMK II. 972 (két változata van: az EK és az Akadémia példánya Zbosky Vencelnek, az egyetem szentírás-magyarázójának, az OSzK példány a soproni városi tanácsnak ajánlva). A mű befejezésében az üstökös csapásaira négy hónappal megjelenése után hoz példákat. *I. m.*, i4v.

bízhatóbb választ a hagyományos égi házak elmélete adja, amelyet röviden ismerttet is, például hozva számos korábbi üstökös negatív vagy pozitív előjeleit, és számtalan szerzőt idézve.⁵² Betekintést ad a nagyszombati kollégium életébe is: az üstökös feltűnése idején az „Auditorium Physico-Astronomicum”-ban bemutatót tartott, és bebizonyította a hallgatóságnak, hogy a kométa éppen 77 ezer magyar mérföldnyire húz el tőlük, épp annyira, amekkora a Saturnus távolsága a földtől. Az ezt követő tréfás példái is az előadás szóbeliségére emlékeztetnek: az üstökös csóvájának hossza három napon át legalább 5 foknyi volt, ez 258 ezer német mérföld, vagy még több lehet, emiatt ha valaki az elejétől a végéig akarna lovagolni, az 30 német mérföldenként megállva és lovat váltva 26 070 évig lovagolhatna. Hogyha pedig tényleg halra hasonlítana, és arra gondolnánk, amit Cusanus, Kepler és mások mondanak, ti. hogy a Merkúron, Holdon, Jupiterten emberek laknak, akkor nekik az egész nagybőjt ideje alatt napi húsz vacsorára lenne elég csak a hal farka.⁵³ A 4. rész ismét hosszas történeti kronológia a korábbi üstökösökről és hatásukról: itt a legérdekesebb az, ahogy a saját megfigyelését írja le. 1661. febr. 3-án jelent meg az üstökös reggeli 4 órakor; 14 napon át látszott és folyamatosan figyelték. Vitatkozik az olmtüzi Philomatesszal,⁵⁴ aki a Sas csillagkép nyaka alatt szem elől tévesztette: ő később is látta, a Sas „szívében”, azaz félúton az Altair és a Sas farkának utolsó csillaga között, méghozzá egy két domború lencséből álló távcső segítségével.⁵⁵ A gyászos befolyását már mindenki a saját bőrén érezhette az elkövetkező négy hónapban:⁵⁶ az orosz–lengyel–tatár harcokban, a januári nagy hajótörésekben (hiszen már januárban elkezdtek összegyülekezni a csillagok a kométához), a velencei–török csatában, a dán és francia kormányátalakításnál, a spanyol–portugál, a portugál–holland harc, stb. Érdekes megjegyzése az új eretnekség és egy Prochristus jelentkezéséről (vajon melyik 17. századi messi-

⁵² A jezsuiták közül Ricciolit, Nic. Cysatust, Nic. Cabaeust, rajtuk kívül Keplert, Tycho-t és tanítványát, Christ. Severinus (Sörensen) Longomontanust. Cysatusról és Cabaeusról I. BESOMI, Ottavio–CAMEROTA, Michele: *Galileo e il Parnaso Tychonico. Un capitolo inedito del dibattito sulle comete tra finzione letteraria e trattazione scientifica*. Firenze, 2000. 15–19.

⁵³ *i. m.*, B3v. Hasonló példát egyébként már Pázmány is használ a teremtetés és a teremtető nagyságának szemléltetésére a *Kalauzban: Pázmány Péter művei*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1983. 291–292.

⁵⁴ Minden bizonnyal egy jezsuita szerzetes, sajnos a számos cseh Philomat(h)es közül egyikkel sem tudtam azonosítani.

⁵⁵ „ibi enim illum[-am?] die 17. Februarij longiori tubo Astrospico duorum convexorum eum perbreui caudula ultimo conspectum reliquimus” *i. m.*, i4r.

⁵⁶ „Calamitates porro, quas vel solus Europaeus Orbis a quatuor Mensibus post Cometae fulgorem sensit, cum memorijs universorum adhuc vivacissime haereant impressae, non est cur in hisce chartis reprimantur. [...] Nos iam gustavimus uvam acerbam, ex qua utinam! vehementius nostri, nostrorumque posterorum non obstupescant dentes.” *uo*.

ásra kell gondolnunk?),⁵⁷ és szavaiból az is kiderül, hogy írása legkorábban 1661 júniusában, négy hónappal az üstökös feltűnése után jelenhetett meg.

A távcső használatával valószínűleg az első dokumentált távcsöves megfigyelést végezte el *Astrophilus* Magyarországon.⁵⁸ Nádasdy Ferenc levelezése Athanasius Kircherrel, amelyben Európa legjobb távcsőkészítőinek mestermunkáit rendeli meg, csak 1665-ből kelteződik, viszont minden bizonnyal már korábban is elterjedt a tubus opticus használata. Az 1631. évi szebeni kalendárium Frölich Dávidot gúnyoló metszete az asztronómust már látszóval a kezében ábrázolja.⁵⁹ A fentebb már idézett, morvaországi, iglaui jezsuita kollégiumból származó mathesis-kézirat már 1640-ben a tananyag részeként tárgyalja azt a kísérletet, amellyel a Nap évszakonként változó látszólagos nagyságát, és ezzel az ellipszispályát lehet bizonyítani egy távcső segítségével.⁶⁰ Daniel Speer, a *Magyar Simplicissimus* szerzője a 13. fejezetben szintén egy távcsöves megfigyelést ír le, a fikció szerint az 1650-es évekből, bár – részben talán önéletrajzi – műve csak 1683-ban jelent meg.⁶¹ A csillagászat a protestánsoknál is népszerű volt, Apáczinak megvolt Kepler *Harmonia mundi*ja,⁶² a gazdag Váradi Miklós kolozsvári polgárral föld- és égglobuszt vásároltatott, azok használati utasításával együtt,⁶³ és távcsövet emleget Pósaázi János is *Philosophia naturalis*ában.⁶⁴

A fiziognómia és a chiromantia (tenyérjósítás) is a kalendáriumok hagyományos érdeklődési körébe tartozott, az emberismeret eme fontos és közhasznú segédtudományait megtaláljuk már az 1592-es kolozsvári magyar nyelvű csíziónban is, és még a Borsa Gedeon által újra kiadott 1909. évi csízión is változatlanul őrzi ezt a hagyományt.⁶⁵ Emiatt nem meglepő, hogy naptárszerzőnk fiziognómiai

⁵⁷ 1661-ben feltűnt profétáról nem tudok: Mikulás Drábik jóslatai már 1657-től közkézen forogtak (I. NÉMETH S. Katalin: *Comenius elfelejtett propagandistái...* = ItK (101.) 1997. 1–2), Israel Hiebner is régóta terjesztette jóslatait az utolsó ítéletről (RMNy 2489), Sabatáj C'vi híre viszont csak 1666 táján jutott el Budára.

⁵⁸ Ezért tartja őt számon a magyar csillagásztörténet: I. ifj. BARTHA Lajos: *A nagyszombati csillagvizsgáló előtörténete*. = Természet Világa 1980. 8. sz. 372–374., és *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának története. 1635–1985*. Szerk. PRISZTER Szaniszló. Bp. 1991. 57.

⁵⁹ PAVERCSIK: i. h., 11. (L. 46. lj.)

⁶⁰ EK Ms. E 4.

⁶¹ A Tátra megmászásakor „[e]gy jó perspektívát is vittünk magunkkal, így ebből a magasságból több mint harminc mérföldnyire elláthattunk.” SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. Kiad. Turóczi-Trostler József. Bp. 1956. 89–90.

⁶² HEREPEI János: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. = MKsz (75.) 1959. 82.

⁶³ Uo., 80. Bán Imre is egy csillagászati könyvét találta meg Marosvásárhelyen: *Novae motuum caelestium Ephemerides Brandenburgicae* auctore Davide Organo Glacensi Silesiano. 1609. BÁN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz (76.) 1960. 32–33.

⁶⁴ PÓSAÁZI János: *Philosophia naturalis*. Sárospatak, 1667. 178. (RMK II. 1113.)

⁶⁵ L. RMNy 684 és *Csízión vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása...* Kiad. BORSA Gedeon. Bp. 1986. 108–116. Szentiványi Márton is a jóslásról szóló értekezésében tárgyalja a fiziognómiát (*Miscellanea...* 1689. I. 157–187. RMK II. 1652)

traktátus írásába is fogott, bár 1662-ben megjelent műve, mint a bevezetőben már említettem, csak Honorius Nicquetius lyoni jezsuita sokkal hosszabb művének összefoglalása. A szokásos szabad akarral foglalkozó 'caveat', Astrophilus ismer-tőjegye az olvasót azonban itt is figyelmezteti, hogy az arcvonások és a tenyér vonalai csak hajlamokat tükröznek, a szabad akarat hatalmát semmi esetre sem sérthetik, és a fiziognómia ítéletei nem bizonyosak, pusztán valószínűek: „mivel az alapelvek, amelyekre a fiziognómia támaszkodik, valószínűek, és szinte mindig megerősíti őket a tapasztalat, jóllehet az egyik inkább, a másik kevésbé valószínű.” Mindazonáltal ténylegesen nem lehet ítélni ez alapján csak hajlamokról, „és ennek az oka az, hogy a szabad akarat ereje bármilyen irányba eltéríthet minket.” Ezt követi a második figyelmeztetés:

„Hasonlóképpen nem ítélni a fiziognómus a kegyelem természetfeletti adomá-nyairól, mert ezek nem függenek a természet által a testre rótt jegyeiktől. Ahogy azok-ról sem mondhat ítéletet, amelyek egyértelműen külsődlegesek az emberben: például az erőszakos halál, a vagyon, a tisztességek, és a szerencse egyéb haszna és kára, a házasságról, az élete folyásáról, amelyeket kizárólag az akarat határoz meg.”

Ha ezek mégis a fiziognómiának megfelelően történnek, az csak a véletlen szü-leménye lehet. Nicquetius, bár számos ellenérvvel szemben védi meg a fiziognó-miát, a providenciáról és az akarat szabadságának problémáról egy szót sem ejt, így ezekben a megjegyzésekben ismét Misch keze nyomára ismerhetünk.⁶⁶

Az 1662-es latin nyelvű nagyszombati kalendárium prognosztikonja azonban változást mutat: a jóslatok sokkal részletesebbek, mint korábban a magyar nyelvűek voltak, és erősebben áthatja őket a judiciális asztrológia. A hadi események-nél a Saturnus és a Juppiter nagy konjunkciójából, a 'Trigonum Igneum'-ból (tüzes háromszög) nagy hadviselésre következett a szerző; a következő évre, 1663-ra, pedig még nagyobbra, mert csak nyolc ekkora trigón volt a világ teremtése óta. Erre a híres csillagász, G. B. Riccioli versezetét idézi, és Giovanni Francesco Spinát,⁶⁷ aki szerint ez a nagy Saturnus–Juppiter konjunkció azt jelzi, hogy a tö-rököt még ebben a században kipusztítják: bár így lenne! A judiciális asztrológia elfogadása és alkalmazása ennek ellenére nem teljes: elveti Abu-Masar és az ara-bok ostobaságait: mi köze a holdnak az ökörhöz, csak azért mert a szarva hasonló? A Vénusz is szarv alakú, de csak ha távcsővel nézzük.⁶⁸ Az 1663. évre szóló latin nyelvű kalendárium Kircher *Ars magna lucis et umbrae*-ja alapján ismerteti az

⁶⁶ *Speculum physiognomicum*. Nagyszombat, 1662. 9–10. (RMK II. 997, pl. EK RMK II 176.) Nicquetius főképp azzal a váddal szemben védi a fiziognómiát, hogy nem valódi tudomány: igazi 'scientia', mert okok alapján működik, nem csak 'probabilis', mint pl. a matematika. L. NICQUETIUS, Honoratus: *Physiognomia humana*. Lyon, 1648. 9–15. Pl. EK Da 173.

⁶⁷ L. Gian Battista Riccioli (1598–1671): *Almagestum novum astronomiam veterem novamque complectens...* (Bologna, 1651); Giovanni Francesco Spinának talán *De maximis coniunctionibus Iovis et Saturni annorum 1603 et 1702...* című munkájára (Macerata, 1621) utal.

⁶⁸ „imitatur [bovem] et pariter ipsa Venus, quae tubo optico observata non minus, ac Luna videtur Corniculata. Nugae!” A szerző tehát ismeri Galileo alapvető felfedezését, a Vénusz fázisait.

asztrológia alapfogalmait.⁶⁹ A szerző érveket idéz annak bizonyítására, hogy a bolygók hatnak a szublnáris világra, de a csillagok befolyásán csak bizonytalan tudomány alapulhat.⁷⁰ Kircher eredeti beszámolója inkább relativizálná az asztrológiát és a bolygók közvetlen befolyását az emberre, Astrophilus viszont a prognosztikumban azt bizonygatja, hogy az üstökösök mindig nagy változásokat hoztak, ahogy azt már az 1661. évi üstökösről született prognózisában is láttuk. Ezt támasztja alá, ahogy az előző évben is, Giovan Francesco Spina jóslata, hogy a török el fog pusztulni és egy híres boroszlói asztrológus is, aki szerint az eretnység megszűnik az üstökös nyomán. Ezek azonban megmaradnak feltételezésnek (erre pl. Jean Bodin az államról írott könyvét idézi), mert még a Saturnus legnagyobb Jupiterrel való konjunkciója se lehet oka ekkora földi bajoknak.⁷¹ Kircher kivonata és a prognosztikon között meglehetősen hosszú mezőgazdasági naptárat találunk az egyes hónapok munkái szerint rendszerezve, amely hivatkozik a szerző gyakorlatára (ex usu) és a parasztok véleményére is: a tanácsok között több kölcsönös, szó szerinti egyezés fedezhető fel Lippay János 1662-ben, tehát ugyanebben az évben megjelent *Calendarium oeconomicum*ával. Lippay műve azonban gyakorlati szemléletű, számos tanácsa „ex observatione rusticorum” kitéllel jelenik meg Astrophilusnál, míg Astrophilus időjárési és háborús jóslataiból Lippay csak egyet-kettőt közöl. Astrophilus gazdasági naptárában a tanácsok majd fele jósló (pl. január 13-ból 7, Lippaynál 28-ból 4, február: 15/7, illetve 19/2 az arány) és itt is újra találkozunk a szokásos intelemmel, hogy mindezek Isten kezében vannak. (január, 9. tanács)

Misch 1660-ban tűnik fel utoljára a nagyszombati akadémia névsorában, és ez azt jelenti, hogy legkésőbb 1661 nyaráig lehetett Nagyszombatban. Elképzelhető, hogy az 1662. és 1663. évi kalendárium és az ezekkel szorosan összefüggő *Prognosis astrologica ex cometa Martio-Saturnina* szerzője nem Misch volt, mert a korábbi kalendáriumok sokkal egyértelműbben cáfolják a judiciális asztrológiát. De az is elképzelhető, hogy Misch lett engedékenyebb az asztrológiával szemben; erre utalhat, hogy az 1662-es *Speculum physiognomicum*, amely ugyanezen álnév alatt jelent meg, egyértelműen Misch munkájának látszik. Ha nem Misch ezek szerzője, két másik jelölt is akad helyette: Bernard Zefferin (1628–1679) neve alatt említ meg Sommervogel évszám nélkül egy *Ephemerides Tyrnaviensemest*, s Zefferin, akinek sajnos más művét nem ismerjük, épp 1661–62-ben tanított Nagyszombatban.⁷² A másik lehetőség Lippay János közreműködése lehet: ő az egyetlen a rendből, aki hasonló témákról, a csillagok befolyásáról ír egyrészt 1662-ben megjelent mezőgazdasági tanácsadójában, a *Calendarium oeconomicum*ban (RMK

⁶⁹ „Disquisitio physico-astrologica de signorum influxu, ex Athanasio Kircheri S.I. Art. magna Luc. & Umb. I. 6.”

⁷⁰ „inde tamen universalem scientiam condi non posse, nemo non videt”

⁷¹ „Nulla etenim, etiam maxima, Saturni cum Iove coniunctio, tot bellorum, rebellionum et malorum esse potest causa, quot est, et fuit in negocio religionis disjunctio.”

⁷² SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. VIII.* 1908. 1479., és LUKÁCS: *Cat. gen. prov. Austriae. III.* 1891. Sajnos hivatkozásai se visznek messzebbre.

I. 995.), másrészt még részletesebben a *Posoni kert*ben, 1664-ben. Csakhogy, mint láttuk, az 1663. évi kalendárium bizonyosan nem az ő munkája, pusztán kölcsönös összefüggések mutathatók ki a két gazdasági naptár között.⁷³

Misch magyar kalendáriumi szövegei jól láthatóan latinból készült fordítások („azt tartani láttatnak”); érződik, hogy azokat egy magyar szerzetestárs vagy diák fordíthatta a magyarul valószínűleg nem tudó Misch számára. Csábító feltételezés, hogy ez a fordító az 1659-től 1663-ig Nagyszombatban tanuló és tanító Szentiványi Márton lehetett, aki később emiatt „jogfolytonosan” használhatta az *Astrophilus* nevet.⁷⁴ Az 1662-es kalendárium szerzője azonban valószínűleg nem lehet ő: Szentiványinak 13 évvel későbbi, az asztrológiáról írott értekezése éppenséggel teljesen tagadja a trigónok jelentőségét, megállapításuk szerint teljesen önkényes, és a judiciális asztrológia ellen is kilenc érvet sorakoztat fel,⁷⁵ szemben az 1662. és 1663. évi kalendárium szerzőjével, aki azt láthatóan elfogadja és használja.

1663 után a nagyszombati tatárdúlás, a háborús időszak és a város 1666-os leégése nem biztos, hogy lehetővé tették az 1664–66 közötti évekre a kalendárium megjelenését. Legközelebb csak az 1667. évre maradt fenn egy magyar nyelvű kalendárium: ebben azonban a „Hadakról” szóló rész Misch fentebb idézett, 1658-as kalendáriumi írásának a szó szerinti átvétele.⁷⁶ Az 1669-es kiadványt viszont hajlamos lennék újra szinte bizonyosan Mischnek tulajdonítani, aki 1666 és 1671 között Nagyszombathoz közel, a pozsonyi kollégiumban tartózkodott. Talán a korábbi, 1662-es, 1663-as kalendáriumok háborús jóslatai hozhatták elő ’*ceterum censeo*’-ját: megint csak „hiábanvalónak itelem lenni” a hadakozásról való jövődőlést, jóllehet, maga Szt. Tamás is megengedi a (*STh* p. I. q. 115.), hogy a csillagok befolyásolhatják az emberi hajlamokat, mert az indulatok az égből származnak. De minden ember szabad akaratában áll indulatának zabolázása, amint „ugyanazon Sz. Doktor utána veti.” Emiatt ismét csak „a Bölcz uralkodik az Egeken”. A keresztény fejedelmek „nem csak ü magok tulajdon hasznára, hanem a közön-séges jóra vigyázni fognak.” Hasonlóképp Mischre utal itt a pontos forrásmegjelölés, szemben az 1662–63-as szerző és Szentiványi gyakorlatával. De már ez az asztrológia-cáfolat is sokkal rövidebb, mint a korábbiak, és ez a tendencia meg-

⁷³ A *Posoni kert* (RMK I. 1016, 1009, 1054, Nagyszombat–Bécs, 1664–67) 2. könyvének 8–19. fejezete részletes asztrológiai bevezető.

⁷⁴ Ennek lehetősége még nagyobb, ha igaz, amit ifj. Bartha Lajos mond, hogy 1663-ban Szentiványi meghatározta Nagyszombat földrajzi hosszúságát. (ifj. BARTHA Lajos: *Régi magyar obszervatóriumok...* = Föld és Ég 1983. 6.sz. 179.)

⁷⁵ Megjelent először az 1675-ös és 1676-os kalendáriumban (RMK II. 1367 és 1379), majd módosított formában a *Curiosiora et selectiora...* I. decasában, Nagyszombat, 1689. 85–156 (RMK II. 1652). A trigónok semmissége: 90–91; az ellenérvek: 93–97.

⁷⁶ OSzK. RMK I. 1058/c, MTA RM. I. 8o 402. Azt, hogy ki készítette a prognosztikon többi részét, ez alapján nem lehet megmondani.

marad a későbbi kiadásokban is, melyeknek szerzőségét Szentiványi 1675-ös megjelenéséig emiatt lehetetlen eldönteni.⁷⁷

A jezsuiták ellentmondásos kalendáriumi ügyködésének kitűnő protestáns-kartézianus ellenpéldája Komáromi Csipkés György írása, az 1665-ben Debrecenben megjelent *A Iudiciaria Astrologiáról és Üstökös Csillagokról való Iudicium*,⁷⁸ amelyet „Egy meltosagos Zászlós Urnak kívánságára, s’ kedvéért, levél formában, elsőbben deák nyelven irt, és az után, némely becsületes Hallgatoi kívánságára, s’ kedvéért, Nemzete javára, Magyarra tett.” Az ajánlólevél szerint Komáromi levelet kapott „Cob Frigyes Farkas neudingi zászlós úrtól”, aki a szatmári vár parancsnoka volt, melyben a zászlós azt kérte, hogy „a bujdosó asztrológus Hibnert” küldjék el hozzá, ha Debrecenben van, hogy megkérdezhesse, mit is kell gondolni egy üstökösről.⁷⁹ Komáromi Hibner helyett saját válaszát küldte, amelyben Cob zászlóst megpróbálta lebeszélni az égi előjelek figyelembevételéről. Először is elválasztja az asztrológusokat az asztronómusoktól, akik igazi tudósok, „elméjeknek szekerén az szép tiszta hig egen járnak, és az egi seregeket ottan-ottan meglátogattyák.” Azokat az asztrológusokat se támadja, akik az égitestek járását számolják, csak „amaz jövendő, prognosticalo bujdosó csillagokból jövendő, Astrologusok és Genethliacusok nem lehetnek énvelem, és én-is ő velek, eggye-

⁷⁷ Szentiványi első, 1675-ös dissertációjának (RMK II. 1367; használt pld. EK RMK II. 260/a), a Misch-hagyományhoz méltóan ismét a judiciális asztrológia a tárgya: a prognosztikonban elég részletes beszámolót közöl arról, hogy mi az eclipsis (cap. 2.), hogyan keletkezik, miért nincs minden újholdkor és teliholdkor, és főképp milyen hatásuk van az emberre a csillagoknak (cap. 3.)? Bizonyos, hogy a bolygók és az ég hatnak a földi világra mert 1. mert tapasztaljuk, hogy a változó bolygó- és csillagaspektus változást hoz a földön 2. ezek hasonló módon hatnak a földre, mint a Nap, mely naponta melegít, szárit, stb. 3. Hasonló módon hat a Hold is, főképp a nedves testekre, melyek vele nőnek és csökkennek. II. De nem mozgás vagy hő által hatnak a csillagok, hanem más erők (virtutes) által III. nem csak változtatnak a szublunáris világon, hanem tevékenyen hozzá is járulnak a testek keletkezéséhez IV. még a tökéletes lények (angyalok) keletkezésére is hatnak a csillagok (ez már skolasztikusan a természet fogalmából van levezetve) V. de nem képesek közvetlenül hatni az értelmes lélekrészre, csak közvetetten és akcidentálisan (F. füzet) Az égbolt és a planéták befolyása háromféle lehet: 1. szükségyszerű (pl. a Hold, napfelkelte, l. a holdkórosok) 2. szükségyszerű, de más dolgok az univerzumban megakadályozhatják: pestis, terméketlenség, termékenység: ezeket meg lehet jósolni, de nem bizonyosan. 3. ami a cselekvők szabadságán múlik, azt csak sokkal kevesebb bizonyossággal lehet megjósolni, de így is elég valószínűen, mert a csillagok hatnak az emberi testre, de nem a szabad akaratra. Emiatt a háborúkról semmit sem lehet jósolni, a csillagok csak hajlamot adnak. Ennél valamivel valószínűbbek az időjárásra és a termésre vonatkozó jóslatok. Szentiványi, szemben a Misch-féle értekezésekkel, sose idéz pontos szöveghelyeket és tekintélyeket a szöveg közben, inkább alaposan magyaráz. Csak a végén idézi a szakirodalmat: Ricciolit, Bettinust (*Appiaria nova*. 1660 – pl. EK Ea 2r 26), Keplert, és Michael Moestlin téziseit (pld. EK Ant. 1884), melyek ma is megtalálhatóak az Egyetemi Könyvtárban.

⁷⁸ RMK I. 1023. Említi M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. 112–114., és WACZULIK: *i. m.*, 448–451.

⁷⁹ Az üstököst 1664. dec. 14-én látták (*i. m.*, 47). Israel Hiebnerrel l. RMNy 2489. (Erre Pavercsik Ilona hívta fel figyelmem.)

sek.”⁸⁰ Ellenérveit először a Bibliából,⁸¹ majd református teológusoktól, Alstedtől, Keckermanntól, David Paraeustól, William Perkinstől idézi (p. 9–13). A Biblia és a tekintélyek után következik csak a teológiai észérv:

„Mert holott az egy igaz Istennek tulajdona az csupa akarat szerént valo, lehető vagy el-mulhato, jövendő eventusokat, tudni, eleve-meglatni, eleve meg-mondani és jövendőlni, ezek még-is magoknak koporittyak, és az ő mesterségek hatalmába helyezhetik. Holott az igaz és örök Isten egyikkel ezzel, tudniillik az jövendő dolgoknak eleve meg-tudásával, mintegy megkülönböztető jeggyel, különböztesse meg önnön magát az hamis és nem igaz Istenektől. Esa. 44. rész. 7. vers.”

Tehát ők „meg-fosztják az Istent dicsőségétől”, és „[e]kképpen el-temetődven az Istennek itileti, el-oltatik az kegyesség, és el-töröltetik minden könyörgés”.⁸² Az asztrológia fogalmai, a házak, csillagképek „merő pusztá képzetek, költött hypothesisek”, „semmi valóságok, és bizonyságok nincsen, a’ csupa vélekedésen kívül, ugyhogy, az *Carthesiánusok*, ezeknek semmi helyet az igazságban nem adnak.”⁸³

Komáromi Csipkés itt hallgatolagos vitába bocsátkozik az 1661-es üstökös-prognózis szerzőjével: „Irja a’ Nagy Szombati Kalendarista, hogy 1661. esztendőben 3. Februar, egy igen nagy láttatott” és bár utána nem mondja, hogy a nagyszombati kalendaristával vitába is száll, mégis azellen a Claudianus-idézet ellen sorolja fel megsemmisítő hét érvét, („[f]orgattyák, amazt a’ Claudianus versetis: in caelo numquam spectatum impune Cometam”), amellyel az 1661-es *Prognosis astrologica*-ját zárta a nagyszombati astrophilus.⁸⁴ Utána még kétszer idézi az 1663. évi nagyszombati kalendáriumot, mind kétszer cáfolóan: először is, ha feltesszük, hogy az üstökös természetes jelenség, bizonyosan következményei is azok, ahogy az ég pirossága szelet jelez.

„A’ Nagy-Szombati 1663. esztendőre valo Kalendariomban Holott vannak minden üdöre valo jövendölések, prognosticumok, a az Holnapoknak mivoltából, a’ tizenkét Holnapok szerént ... mi közű mindazáltal ezeknek az egészen contingens, lehető vagy elmulhato, Istennek és az embereknek szabados akarattýtól függő szomorú veszedelmes eventusokhoz, jövendő dolgokhoz, mineműek az hadakozások, veszekedések, haragok, gyűlölségek, pártütések, Fejedelmeknek halála, eretnakség támadások, Republicaknak elveszési és egyéb gonoszok. Ezek és ezekhez hasonló dolgok nem

⁸⁰ i. m., 4–5.

⁸¹ A református-katolikus érvelés különbsége egyértelműen látszik az érvek sorrendjéből is: Mischnél a Biblia tanúsága csak a nyolcadik érv, Komáromi Csipkésnél ez az elsőszámú és legfontosabb, ahogy korábban Frölich Dávid is elsősorban bibliai idézetekkel támasztja alá nézeteit, jöllehet azok a Komáromi Csipkésével épp ellentétesek. (L. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban* (Frölich Dávid). = ItK (96.) 1992. 600–603.)

⁸² i. m. 15–16.

⁸³ i. m. 33–34.

⁸⁴ i. m. 52–54. Hét, nem igazán jól rendszerezett ellenérve (56–96.) a karteziánus fizika követelményeit kéri számon a jelenségeken: egyrészt szigorú okozati kapcsolat nem mutatható ki az események között, másrészt jelentésük se következetes: egyszer jót, egyszer rosszat jelentenek, sok üstököst pedig se jó, se rossz esemény nem követett.

a' természet rendit illetik, hanem azon kívül lesznek, és hogy a természet szerént való dolgokból meg-esmérje és tudgya valaki, minek előtte meglennének, tellyességgel lehetetlen."⁸⁵

Majd a kartéziánus okság szellemében felteszi a kérdést: ha egyszer bajt hoz az üstökös, miért nincs minden baj előtt üstökös? Se az 1662-es tátrai áradás, se az 1655-ös debreceni tűzvész, se az 1664-es pestis előtt nem volt üstökös; sőt kétségbe vonja, hogy 1661-ben volt-e egyáltalán üstökös:

„Hanem ha ki azt mondaná az üstökös csillagot az utolsó dög halál jelentőjének, mellyet a' Nagy-szombathi *Astrophilus* az 1663. esztendőre valo *Kalendarium*jában a' Magyar *Chronika* vége-felé 1661. esztendőre tett, azt irván, hogy 3. Febr. tezett fel, és 17. Febr. mult el. De nem tudom, látta-é ezt egyéb valaki. Mi ide nyilván eszünkben nem vettük, nem láttunk, s' nem hallottuk.”⁸⁶

Az Angliában járt, angol nyelvtant író és angolból fordító, puritán Komáromi Csipkés írása jól beilleszkedik az 1650-es évek angliai asztrológia-ellenes irodalmába. Komáromi Csipkés épp az 1652. március 29-i „fekete hétfő” idején járhatott Angliában, amelyet jelentős vita- és pamfletirodalom kísért, minthogy a napfogyatkozást, majd néhány nappal utána a holdfogyatkozást nem követte semmilyen az asztrológusok által ígért csoda.⁸⁷ A vita során élesen kirajzolódtak a határvonalak az asztrológiát elutasító presbiteriánus-puritán pamfletírók és az általában rojalista vagy parlamentarista védelmezők között.⁸⁸ Könnyen lehet, hogy Komáromi művének forrását Dudith András értekezése mellett ezen a környéken kell keresni, bár precíz összefoglaló műve ez esetben inkább önálló munkának tűnik: Komáromi más fordításában rendszerint hivatkozik az eredeti művekre és az itt olvashatókhoz hasonló kartéziánus érvelésre a szakirodalom nem utal a vitairatok kapcsán.

⁸⁵ i. m. 78–79.

⁸⁶ i. m. 96.

⁸⁷ Erdélyi párhuzam ehhez a vitához az 1654. augusztus 12-i napfogyatkozást követően megjelent nagyszombati röpirat (*Quinarius Thesium Astronomicarum de Eclipsi Solis*), amelyben Jakob Schnitzler gimnáziumi rektor és Lukas Hermann száz év evangélikus püspök próbálták megnyugtanni a rettegő lakosságot, amely a Komáromi Csipkés kapcsán már említett Israel Hiebner jóslatai folytán a végítéletet várta. L. KRAUS, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford. Vogel Sándor. Bp. 1994. 227–228, 672 és 13. tábla.

⁸⁸ L. NELSON, N. H.: *Astrology, Hudibras, and the Puritans*. = *Journal of the History of Ideas* (37.) 1976. 521–536; BURNS, William E.: „The Terriblest Eclipse That Hath Been Seen in Our Days”: *Black Monday and the Debate on Astrology during the Interregnum*. In: *Rethinking the Scientific Revolution*. Ed. Margaret J. OSLER. Cambridge, 2000. 137–152. A teljes angliai vitairódmalmat l. ALLEN, Don Cameron: *The Star-Crossed Renaissance, The Quarrel about Astrology and Its Influence in England*. New York, 1966 (1941): a puritán William Perkins asztrológia-ellenes írásáról l. 112–120, az ötvenes évek pamfletjairól: 144–145. Az asztrológia-ellenes vitairódmalom korábbi szakaszairól l. GARIN, Eugenio: *Lo zodiaco della vita: l'astrologia nel Rinascimento*. Roma, 1975.

Appendix

1. Johann Misch levele Athanasius Kircherhez. *Lelöhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 92r–93v*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Athanasio Kirchero Societatis Jesv Romae in Collegio.

R[eueren]de in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Veniam dabit R[everentia] V[estra] ignotis hisce, et importunae curiositati. Legi primam et saepius in operibus hactenus a R[everentia] V[estra] editis promissionem factam de edendo Mundo subterraneo, atque auidè illum hucusque expectavi, spe ductus, fore, ut curiosae meae dubitationi inde aliquam satisfactionem acciperem. Verum dum hactenus opus illud nos in expectatione tenet, non dubitavi, cum bona R[everentiae] V[estrae] venia illius editionem hisce praevenire: ad quod ansam mihi praebuit recens congressus hic habitus cum quodam Chymico Silesita, forte hac iter faciente. Proposui homini inter alia, num quod sciret experimenti genus, quo Mercurius coagulatus et malleabilis redditus ab alio metallo, ac imprimis ab aere discerni posset? Quaesivit homo tergiuersationes varias, ne videretur ignorans, quamvis alias non pessimus practicus, neque aliud ab eo exprimere potui, quam, multa de isto Mercurio circumferri, citra verum, et supra fidem. Occasio mea circa experimentum praedicti Mercurij ita habet. Confeci ego ejusmodi Mercurium malleabilem ante aliquot annos saepius, variis praxibus imprimis, illum coagulando, [in marg. manu Kirch.: Merc. coag.] siue fumo Saturni, siue coquendo in aerugine, Vitriolo, sale, aceto etc. ac deinde induratum per infrigidationem, liquando cum Tutia, Curcuma etc. aut iuxta Keslerum⁸⁹ aliquoties liquatum projiciendo in oleum lini: quo quidem modo colorem acquisivit magis cupreum: praxes denique secutus, quas praescribunt Crollius de sola coagulatione,⁹⁰ Matthias Vntzerus⁹¹ Anatom. Spagyr. lib. 7. et 8. Daniel Sennertus de Consen. et Dissen. Chymic. cap. 19.⁹² Joan. Agricola Comment. in Joan. Poppium tit. de Mercurio uiuo.⁹³ Andreas Libavius Alchem. lib. 2. tr. 1. c. 7.⁹⁴ Conradus Schmucker Saxo in libel. Germ. varior.⁹⁵ Joan Hartmann in not. in Croll.⁹⁶ etc. Cum

⁸⁹ Talán a feltaláló Franz Kesslerről (von Wetzler) van szó, alkímiai jellegű művét azonban nem találtam.

⁹⁰ A hivatkozás valószínűleg Oswald CROLL *Basilica Chymicajára* (Frankfurt, 1609) vonatkozik. Róla I. GOLTZ, D.: *Vis und Virtus im Paracelsusstreit*. = *Medizin-historische Journal* (5.) 1970. 169–200 és HANNAWAY, Owen: *The Chemists and the Word*. Baltimore, 1975. 1–72.

⁹¹ Mathias UNTZER *Anatomia Mercurii spagirica* 1620-ban jelent meg Halléban.

⁹² Daniel SENNERT (1572–1637) *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu liber...* először 1619-ben jelent meg Wittenbergben.

⁹³ AGRICOLA, Johann: *Commentariorum, notarum, observationum et animadversionum in Joannis Poppii chymische Medicin...*, Lipcse, 1638–1639.

⁹⁴ Andreas LIBAVIUS (1540 k.–1616) *Alchemia, opera e dispersis passim optimorum autorum, veterum et recentium exemplis... redacta*. (először: Frankfurt, 1590). Életeművét részletesen tárgyalja HANNAWAY: *i. m.*, 75–151.

⁹⁵ Conrad Schmucker?

⁹⁶ CROLL *Basilica Chymicaja* Johann Hartmann jegyzeteivel először 1634-ben jelent meg Lipcsében, majd Frankfurtban 1647-ben. Misch ezek egyikét használhatta.

vero ex hac massa Mercuriali malleabili vellem curare confici annulos et numismata per aurifabrum, non poteram adesse homini per occupationes meas, dum illa elaboraret, subjuncte deinde animum dubitatio, an non ille fortassis per fraudem aes in locum Mercurii mei substituisset: nam dum in Collegio coram me aliquoties tentasset fundere annulos et numismata ex illo Mercurio, nunquam illi ne in uno quidem successit negotium: domi suae autem elaborata illa attulit mihi. In lapide Lydio numismata illa cupreum colorem referebant: sed et aqua fortis vulgaris eodem temporis spatio numismata illa, quo aliud quodvis aes absumebat. Alias probationes non adhibui. Scripsi Neosolium ad peritissimum prae caeteris rei Chymicae in montanis Vngariae civitatibus, atque ille quidem mihi perhumaniter respondit, sed non in forma ad quaestionem meam: sciscitatus eram enim ex ipso, num quod sciret experimentum, quo Mercurius ille malleabilis discerni posset ab aere aut cupro? Neque aliud reposuit, quam praxim elaborandi aut conficiendi eiusmodi Mercurium, imo multum visus est in suo scripto propendere eam in sententiam, quod ille Mercurius aestimatus malleabilis non sit verus Mercurius, sed aes ex transmutato ferro, quod vel cocturae additum fuit, vel ex sartagine ferrea, in qua coctura facta, corrosus et transmutatus virtute Vitrioli et [92v] aeruginis admixtae. Et vero ego ab hac ipsa sententia iam olim non multum fueram alienus: non ignarus apud Smolnicenses quotannis magnam copiam ferri in aes mutari, ut testantur Wernerus,⁹⁷ Matthesius,⁹⁸ et Matthias Vntzerus in opere Chymico-Med. Lib. 1. c. 17:⁹⁹ qui ait, illam transmutationem peragi per aquas Chalcantosas, quibus ferrum corroditur in pulvem subuirdem, quae excoctione postea abit in aes, melius quam conflatile ex sua vena. (A) Quin et Aristoteles testatur, in Thyrenae Prouinciae insula Thala, mineram metalli aeris faecundam post exhaustam, nil nisi ferrum praebuisse. His inquam rationibus et ego olim inductus, dubitabam sane, an non decantatus ille Mercurius malleabilis et perapta illa ex illo confici solita, incusa essent sophistica, et purum putum aes. Verum enim vero posteaquam et Kesleri processu 142. praxim expertus sum quam olim mihi Bauarus quidam Chymiae peritus in Croatia Zagrabiae indicarat, coagulando Mercurium per solum fumum seu vaporem plumbi, absque vlla coactione cum Chalcantosis, ac deinde liquatum fundendo aliquoties in oleum (B) lini (trina fusio sufficebat) comperissemque illum solidissimum instar aeris, et eiusdem coloris, absque vlllo addito coloritio, tum equidem persuasum habui, ipsissimum Mercurium malleabilem reddi. Superest duntaxat dubium de ratione explorandi et discernendi Mercurium illum malleabilem a cupro: siue numisma ex Mercurio illo factum a numismate aereo. Sicuti nullus [sic!] dubito, quin ratio illa, et fortassis non vna tantum, R[everentiae] V[estrae] nota sit, pro ingenti illo studio, quod hactenus in Mundum illum subterraneum impendit, in quo Mercurius sane non infimum locum obtinet, ita R[everentiam] V[estram] etiam atque etiam rogo et obsecro, dignetur mihi aliquam illum explorandi rationem suppeditare. Mercurius sublimatus optime reuiuificatur, si in puluerem redactus in sartagine ferrea incoquatur aquae communi tamdiu, donec resolutis paulatim igne lento spiritibus salinis et vitriolicis sublimato ex eius confectione admixtis, Mercurius iterum ad suam

⁹⁷ Georg WERNHER *De admirandis Hungariae aquis* (Basel, 1547.) című, több kiadásban megjelent kötetére utalhat.

⁹⁸ Valószínűleg Johann MATHESIUS egy, a 17. században is számos kiadásban megjelent *Bergpostilla oder Sarepta, darin von allerley Bergwerck und Metallen, was ihr Eigenschaft und Natur...* című munkájára utal. (Nürnberg, 1562.)

⁹⁹ Itt Matthias UNTZER egy másik művét idézi: *Opus Chymico-Medicum, in quo Anatomia spagirica trium principiorum nec non corporis humani affectus ... explicantur.* (Halle, 1634.)

pristinam formam fluidam redeat. Vbi animadversione dignum, id non contingere, si coquatur in sartagine testacea, ut experientia docet: in ferrea scilicet, aqua imbuta salinis et vitriolicis spiritibus, ferro, sympathico affectu, facile adhaerescit, adeoque Mercurius ab iisdem spiritibus, quibus ante tanquam vinculis ligabatur, liberatus, acquirit pristinam suam fluiditatem. Porro spiritus acidus ac salinos habere vim figendi Mercurij docet quotidiana experientia in medicamentis. Cum enim vis purgans siue emetica, siue deiectoria praecipue in Mercurio consistat, hinc fit, vt per spiritus tales salinos aut acidos correcta mitius purgent. Sic Scammonium fumo acido sulphuris corrigitur: sic Antimonium per detonationem, vt vocant cum nitro fit benignius, imo crebrius iterata operatione omni penitus vi purgante exiit. Imo et haec ipsa, et quaeuis alia medicamenta purgantia spiritu aliquo acido, vt salis, aut vitrioli aliquoties humectata exsiccataque, aut etiam solo cum sale diutius trita, ac deinde eluta, non nimis diligenter, mitescunt. Quin et ea, quae vi alias vehementiori [93r] pollutae emetica, data hydropicis, non nisi deiectoriam exercent facultatem: vi scilicet emetica, quae in Mercurio sistit, fixa reddita per spiritus salinos, qui in aqua hydropicorum continentur. Si quis ergo foret modus particulam aliquam Mercurij malleabilis redditi a vinculis suis salinis iterum eliberandi, ipsumque ad pristinam fluiditatem reducendi, facile inde iudicium ferri posset de reliqua massa. Mirabitur fortassis R[everentia] V[estra] cur tantopere huius Mercurij examini inhiem. Tametsi Daniel Sennertus loco supracitato dicat, Mercurium illum malleabilem nullius esse vsus, tamen longe contrarium alij docent, ac imprimis Joannes Agricola sup[ra]cit[atus], qui et pestem eo profligari asserit, et inueteratas defluxiones in membra, eadem propulsatas, propria teste experientia. Quae si vera sunt, merebitur fortassis ille examen istud, vt quis securus de eo esse possit, eumque discernere valeat ab aere, aut etiam argento; nam et huic saepenumero certa industria assimilatur. Cum haud ita pridem cum quopiam rei pharmaceuticae imprimis perito qui et pharmacopaeiae Collegij nostri Posoniensis praefuerat ante annos quatuor, in discursum venissem circa pestilentiam, quae ante annos quatuor in Vngaria vehementer grassata fuit, et imprimis Posonij siue Presburgi, ita vt etiam plures ibidem e nostris in Collegio ea afflicti assumptique sint, quibus Pharmacopaeius ille o[mn]ib[us] inseruiuit, neque tamen unquam in se sensit pestilentem aliquam alterationem, sciscitatusque essem ex ipso, pro eo ac vtebar eo familiariter et confidenter, sciebamque syncerum eius in me affectum, fateretur ingenuae ac syncerae, quoniam praecipue antidoto sese a pestilente illo malo praeseruasset? Fidem ille suamet conscientiam, quae vtraque ei candida sinceraque erat, vti et laudatissima vita, contestatus, sancte asseueravit, nulla re se alia usum, quam annulo simili Mercuriali, quem et monstraui mihi: hunc, aiebat, digito sinistrae manus de more insertum toties veluti mucorem aliquem liuescentem, aut subiuresentem contraxisse, quoties cum aliquo pestilentia infecto egerat. Agebat autem cum illis prope in horas, modo pharmaca propinando, modo cibum potumque offerendo, modo ipsa apostemata curando, modo in lecto eos versando, modo etiam lectum ipsis sternendo etc. Hunc porro humorem ille strophio abstergebat, atque ita diuina opitulante gratia, a pestilente veneno immunis euadebat. (#) Haec si vera sunt, merebitur, inquam, dubio procul Mercurius ille istud operae pretium in exploratione sui: circa quam demisse peto instrui a R[everentia] V[estra] simulque oro, quatenus R[everentia] V[estra] grauioribus occupata, proluxae huic meae importunitati ignoscere velit. Hisce me S[acro]S[anctis] R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnauiae 29. Aprilis 1660. R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo Joannes Misch S.I.

P.S. Frequens mentio in hisce facta Vitrioli memoriam mihi refricuit capitis mortui ex Vitriolo in sistendo sanguine magnetice: cuius meminit Helmontius: cuius et virtutem approbat, eiurato etiam signanter omni pacto tam implicito cum explicito cum malo daemone. Quid de illo R[everentia] V[estra]? Num quis illud hac ratione experiri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

riri audeat? Quid R[everentia] V[estra] de vita media, in qua illa fundat suas virtutes magneticas?

(A) Idem in Vngaria had procul Scepusio contingit: De quo R[everentia] V[estra] aliquid distinctius intelligere poterit ex P. Joanne Klobusichki modo Vngarico paenitentiario ad S. Petrum Romae, qui olim fuit Superior Scepusij diu.

(B) Oleum lini etiam Mercurium in Antimonio figit, teste Joan. Daniele Mylio¹⁰⁰ in op. Medic.-Chym. part. 2. pag. 516.

(#) Multa et de eius virtutibus Rulandus, Paracelsus, Keslerus cit[ati].

2. *Johann Misch levele Michael Estmorhoz és Athanasius Kircherhez. Lelõhely: Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma, Ms. 558, 34r-v. (A levélben hivatkozott ábra nem lelhető fel.)*

[kivül:] Reuerendo Patri in Christo P. Michaeli Estmor Societatis Jesv. Patri Athanasio. Romae in Collegio Paenit. ad S. Petrum

R[eueren]de in Ch[rist]o Pater

Pax Ch[rist]i

Mitto R.V. sequentem partem Ephemeridis: nempe initium Epitomes chronologicae et tabulam ortus et occasus solis, priores partes hactenus a me R[everentiae] V[estrae] transmissas, suppono iam traditas esse. Hisce annecto phaenomenon caeleste, quod visum fuit in Ducatu Mechelburgensi: quod prout ad me perscriptum fuit, totidem verbis transcribo R.V. Die 17. Januarij praesentis anni 1660. in ciuitate Parchin Megapoleos in quarterio Caesareo generali comparuit hoc phaenomenon ab 8^a matutina usque ad 12^{am}: de qua sic scribitur. Die 17. Januarij caelum nobis scribendam materiam dedit: in quo, vt pictura adiecta refert, portenta apparuere; et quidem vtraque Iris B D, suis cornibus ad terram usque protendi videbatur: adeo magnae ambae, vt earundem supremas solis altitudinem superare putaretur. Iris A, erat multo minor, et inuersa: quae disparentibus alijs duabus, sola post 12am meridianam adhuc videbatur; cornua eiusdem septentrionem versus protendebantur. Tam alte porro Iris ascenderat, vt sub Vrsa maiore mediae noctis substerit. Huic se post 12^{am} meridianam adiunxit occidentalis Iris D, ita deficiens, vt inter meridionalem et occidentalem plagam desineret declinans, prout in figura E apparet. Permansit tum Iris A, in suo spatio imaginario, sub Vrsa maiore mediae noctis: non mutabat colorem, nec magnitudinem, etsi plus de rubore habuerit, quam aliae duae laterales. Orbis C, cuius extremitas solem verticalem obscurum et duos laterales attingebat, erat subnubilus, et tenebricosus, verus sol medius solito magis micabat, et tremula sua luce laterales illuminabat, oblonge, Iris orientalis B, vt quae erat obscura, et imperfecti coloris, prima disparuit circa decimam. Iris inuersa in septentrionem cornibus tendens, ultimo disparuit; cui se Media Iris occidentalis iunxit, et videri desijt.

Adiuncta fuit et alia quaedam figura huius visionis eadem die 17. Ianuarii a Mathematico aulico Principis Megapolitani obseruatae ex turri ciuitatis Schwerin, siue Suerini, quae a praedicta ciuitate Parchin distat 6. milliaribus: quam quia huic non multo est absimilis, hic non adiungo. Vnicam Iridem inuersam prae se fert, solem obscurum verticalem in extremitate non habet: sed loco illius inter illos duos orbes supra C,

habebat arcum, quales sunt Tartarorum, qui habuit colorem Iridis hac figura; duos praeterea soles praeter illos laterales, quorum vnus pallidus ab occi-

¹⁰⁰ Misch itt Johann Daniel MYLIUS *Opus medico-chymicum, continens tres tractatus sive basilicas, quorum prior inscribitur Basilica Medica, secundus Basilica Chymica, tertius Basilica Philosophica* c. munkájára hivatkozik (Frankfurt, 1618.)

autem siue sol pallidus, qui in priore verticalis apparet, etiam hic erat: sed ad latus septentrionale properabat. R.V. velit si placet *****nica ex me salutarem exhibere R.P. Athanasio Kirchero eius ***** [sententiam?] super ea exquirere: ego proxime in promotione Baccalaurearum *****bo publice. His me ss. R[everentiae] V[estrae] sacrificijs commendo. Tyrnaviae, *****i 1660.

R[everentiae] V[estrae] seruus in Christo
Joannes Misch

FARKAS GÁBOR KISS

Johann Misch Astrophilus in Trnava (Nagyszombat)

A number of anonymous publications (a series of calendars, a treatise about physiognomy and a prognosis about the comet of 1661) printed at the Jesuit University of Trnava has survived from the years 1658–1669, all of which name a certain 'Astrophilus' as the author. This pseudonym cannot be identical with Martin Szentiványi, who used the same 'nom de plume' from 1675 onwards. Documentary evidence (taken from the Jesuit 'Litterae annuae' and the correspondence of Athanasius Kircher) shows that Astrophilus must have been Johann Misch, a Luxemburger Jesuit teaching at the University.

Misch dealt with astrology (in the prognostications of the calendars, where the most important issue for him was the relation of free will to judicial astrology), with astronomy (he described the first telescopic astronomical observation in Hungary in his prognosis about the comet), with physiognomy (he published a summary of the *Physiognomia humana* of Nicquetius in 1663) and with alchemy (he exchanged letters with Kircher about the fixation of mercury). On the basis of a paragraph in a 1666 letter of Georg Schaidenperger (doctor at the University in Trnava) to Athanasius Kircher, Misch can be identified as the author of the *Medicine of the Poor*, (*Szegények patikája*) a treatise published in Hungarian about the uses of antimony in 1660. The prognostic activity of the Jesuit Astrophilus provoked debate from the side of a Puritan professor at the Calvinist college of Debrecen: Georg Komáromi Csipkés wrote a 'Judgment about Judicial Astrology and Comets' in 1665, in which he refuted judicial astrology on Cartesian principles, and challenged the probity of Astrophilus' observations.

KNAPP ÉVA

Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez

*Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány
eszméletörténeti kapcsolatai*

Bartalis Antal jegényei plébános 1794-ben a következő négy sort közölte *Notitia* című munkája egyik lábjegyzetében.¹

O deucheoseeges zenth iob keez,
mel'et magyar ohaitua neez,
draagha genche neepeunknec,
nag' eoreome ziueunknec. etc.

Bartalis szerint az ének (úgynevezett cantilena) teljes szövegét egy magyar nyelvű orációval együtt 1484-ben adták ki Nürnbergben: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventione dextrae S. Regis Stephani idiomate Ungarico Norimbergae Anno MCCCCLXXXIV. [e]ditam”.² Míg a cantilenából mellékelt négy sort, az oratio közlésétől eltekintett, megjegyezve: „Oratio ea est, quae Latine hac die dicitur.”³ Ez az állítás különlegességéhez képest – ez lenne ugyanis a legrégebbi, egy mondatnál hosszabb, összefüggő magyar nyelvű szöveget tartalmazó nyomtatvány – túlságosan rövid megjegyzés kétes értelmű, ha arra gondolunk, hogy Bartalis tanult, művelt ember volt, aki tudhatta, mit jelent egy akkor már háromszáztíz éves magyar nyelvű nyomtatvány felfedezése. A szűkszavú megjegyzés ugyanis azt jelenti, hogy az imádságot mindenki ismeri, aki „hac die” (azaz a Szent Jobb feltalálása ünnepén, május 30-án) a katolikus latin nyelvű liturgia rendjét követi, az éneket viszont nem. Vajon miért? A szövegösszefüggés azt sugallja, azért, mert ez a cantilena nem volt ismeretes latin nyelven.

Ez a homályos megjegyzés és Bartalis művének további kétértelműségei arra ösztönöztek, hogy ismét foglalkozzam a fenti négy sorral, amely nem más, mint a Szent Jobb ereklje történetéről szóló, először 1771-ben *Új ének* címen megjelent⁴ énekszöveg első versszakának archaizált írásképű változata. A Bartalis-féle szöveget – annak szűkebb és tágabb szövegkörnyezete nélkül – 1802 óta fo-

¹ (BARTALIS, Antonius): *Notitia Parochiae Jegényensis. Auctore Parocho Loci. Claudiopoli, 1794 Sumptibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 122–123, b) jegyzet.*

² (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 122.

⁴ *Rövid Tudósítás ajtatos imádsággal, és énekkel [...] Szent Istvánnak [...] Jobb-kezéről [...].* Bécsben, 1771. Tamás János Trattnern.

lyamatosan vizsgálták. 1971-ben tárgyalták utoljára, amikor az „*Imádság és ének Sz. István király jobb kezének megtalálásáról. Nürnberg 1484.*”⁵ megjelöléssel leírt nyomtatványt a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetében (a továbbiakban *RMNy*) a könyvészeti szakirodalom kronologikus áttekintése alapján ’tévesen feltételezett’-nek minősítették.⁶ Az érvek és ellenérvek száma időközben nem gyarapodott számottevően.

Nincs ok tehát kételkedni abban, hogy az 1484-es nyomtatvány nem létezett. Az könnyen érthető, hogy a régi magyar irodalmi szövegek első módszeres számbavételekor, a 19. század első felében egy ilyen nyomtatvány pusztja létezése iránti igény is ösztönözhetette például Schedius Lajost, Kazinczy Ferencet és másokat arra, hogy hitelt adjanak Bartalisknak. Az viszont máig kérdés, hogyan vezethette félre Bartalis közlése a tudományos közvéleményt, miért fogadhatták el hosszú időn át a nyomtatvány létezését, s miért vitatkozhattak róla több mint százötven éven át. Nem világos az sem, mi volt Bartalis motivációja az archaizált változat elkészítésében és 15. századi szöveggént való feltüntetésében. A kérdésekre csak úgy kaphatunk választ, ha nemcsak a szövegkörnyezetéből kiragadott négy sort és annak kritikáját tekintjük át, hanem összegezzük és összevetjük egymással minden érintett tudományág – a könyvészet, az irodalom- és nyelvtörténeten kívül a történettudomány, a művelődés- és a kultusztörténet – vonatkozó megfigyeléseit.

A cantilena irodalma

Az *RMNy* első kötete függelékének (továbbiakban: App.) 4. tételében lényegében megtörtént a cantilena 1802–1921 közötti fontosabb irodalmának az áttekintése. A szakirodalom új szempontú vizsgálata azért indokolt, hogy a versszöveg problematikáját belehelyezhessük egy, a könyvészeti problémafelvetésnél tágabb értelmezési körbe.

Az általam áttekintett 1802–1936 közötti irodalom, valamint az *RMNy* kivétel nélkül a Bartalis-féle lábjegyzet szöveggözléséből, s nem Bartalis művének egészéből indult ki. A problémával foglalkozók közül a legtöbben egyáltalán nem vagy csak egészen szűk keretek között voltak kíváncsiak Bartalis személyére; figyelmen kívül hagyták a *Notitiában* megjelent önéletrajzát, a jegenyei plébánia könyvtáráról szóló két fejezetet és a mű végén közölt, személyes vonatkozású levélváltást. Az egymás után született ismertetések, kritikák és a témának szentelt

⁵ A cím a Bartalis-féle latin nyelvű címadást követi, az „idiomate Ungarico” kifejezés nélkül, magyarra fordítva. A címadás Harsányi Istvántól származik; lényegében így szerepel 1912-ben megjelent tanulmánya címben: HARSÁNYI István: *Volt-e az „Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról” című nyomtatványnak 1484-iki nürnbergi kiadása?* = Magyar Könyvszemle (20.) 1912. 316–321.

⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473–1600.* [továbbiakban: *RMNy*], Bp. 1971. Akadémiai Kiadó, App. 4, 722–724.

két önálló tanulmány közös sajátossága, hogy időről-időre összegezték elődeik érvéskészletét, következtetéseit, s ezt bővítették újabb meglátásokkal.

A cantilena 19. század első felében keletkezett szakirodalma szorosan illeszkedik a nemzeti nyelv művelésének és a magyar nyelvű kultúra védelmezésének korabeli irodalmi, művelődési stratégiájába. Az eleinte egyértelműen pozitív, esetenként kritikával vagy kétellyel kezelt versszöveg csak a 19. század utolsó évtizedében, a 20. századi módszereket elővételező irodalomtörténeti és -kritikai eszköztár révén vált egyértelműen kirekeszthetővé a 15. századi anyanyelvű irodalom köréből.

Nem lehet tudni, mi az oka annak, hogy Bartalis csupán lábjegyzetben, mintegy mellékesen közölt említése az 1484-es magyar nyelvű nyomtatványról nyolc évig, 1802-ig semmiféle visszhangot nem váltott ki. Ismeretes például, hogy miután Pray György 1770-ben ugyancsak lábjegyzetben néhány soros ízelítőt adott a *Halotti Beszédből*,⁷ Faludi Ferenc átirata és első szövegértelmezése nagyon gyorsan, már 1771-ben megjelent.⁸ Az egyik lehetséges magyarázat, hogy valamilyen okból nem terjesztették szélesebb körben a *Notitia* példányait, vagy a mű a szerző költségén („sumptibus Authoris”), eleve nagyon alacsony példányszámban jelent meg. A *Notitia* azonban nem mondható ritka nyomtatványnak: az Országos Széchényi Könyvtárban két, a budapesti Egyetemi Könyvtárban három példánya áll rendelkezésre.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a *Notitia* nehezen hozzáférhetőségének toposzával kezdődik az *RMNy* App. 4-ben a szakirodalom bemutatása: „Ezt az alig hozzáférhető forrásban megjelent tudósítást Schedius Lajos tette újra közzé [...]”.⁹ Schedius ugyanakkor egyáltalán nem ír sem a nyomtatvány hozzáférhetőségéről, sem arról, hogy ő e szöveget a Bartalis-mű ritkasága miatt teszi közzé.¹⁰ A cantilena régies, Bartalis-féle ortográfiával közölt négy sorát csaknem mindegyik vele foglalkozó irodalomban megtaláljuk. Schediust követően Kazinczy Ferenc tette közzé a szöveget 1807-ben.¹¹

Elgondolkodtató az is, hogy amikor az első ismertetés készült az 1484-es állítólagos nyomtatvány Bartalis-féle híradásáról, Bartalis már nem élt. 1802-ben Schedius Lajos Bartalist „[...] der fleißige, für unsere Literatur zu früh verstor-

⁷ PRAY, Georgius: *Vita S. Elisabethae Viduae [...] nec non B. Margaritae Virginis [...]*. Tyrnaviae, 1770. Typ. Coll. Acad. S. J., 249, B) jegyzet. – Itt kell megjegyezni, hogy Beatus Rhenanus a nyomtatásban megjelent *Rerum Germanicarum libri tres* című munkájában (Basiliae, In Officina Frobeniana) már 1531-ben felhívta a figyelmet a *Halotti Beszédre* (106–108.). Vö. SCHIER, Xystus: *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, editio altera, cui accessit Mantissa*. Viennae, 1799. 89.

⁸ SAJNOVICS, Joannes: *Demonstratio [...]*. Tyrnaviae, [1771.] Typ. Coll. Acad. S. J., 4–6.

⁹ *RMNy*, 722.

¹⁰ SCHEDIUS [Lajos]: *Ueber die älteste Druckschrift in ungr. Sprache.* = Zeitschrift von und für Ungern (1.) 1802. 219–221.

¹¹ [KAZINCZY Ferenc]: *Első magyar nyomtatás.* = Hazai Tudósítások 1807. XII. 93–94.

bene Pfarrer [...]”¹²-ként mutatta be. Schedius a legrégebbi magyar nyelvű nyomtatványnak nevezi, s a korábban annak tartott krakkói nyomtatvány elé helyezi a Bartalis által említett művet. Schedius tudott az 1771-től kezdve több kiadásból ismert *Rövid tudósítás* [...] -ban megjelent imádságról és a Bartalis szövegközlésével az első négy sort tekintve azonos *Új énekről*. Helyesbítette a *Rövid tudósítás* [...] 1797. évi kiadásának sajtóhibáját, amelyben az oratio előtti megjegyzésben 1448 olvasható 1484 helyett, s a legkisebb problémát sem érzékelve, kapcsolatot teremtett az állítólagos 1484. évi nyomtatvány és a *Rövid tudósítás* [...] között. Az utóbbi kiadássorozatot az előbbi új kiadásainak („neueste Ausgabe dieses Gebetes und Liedes”) tartotta, s rámutatott az eltérő ortográfiára.¹³ Schedius tanulmányára először Németországban figyeltek fel. 1803-ban a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben Christian Gottlob Heyne, göttingeni könyvtáros, a klasszika-filológia professzora kételyét fejezte ki a nyomtatvánnyal kapcsolatban: „Über die älteste Druckschrift in Ungarischer Sprache: ein Gebet und Lied, 1484 gedruckt; aber doch noch sehr zweifelhaft”.¹⁴

Levelezésének tanúsága szerint Kazinczy Ferenc 1806-ig nem tudott Bartalis állításáról. Cserey Farkasnak Érsemlyénből 1806. január 14-én írt levele utóiratában olvashatjuk a következőket:

„Bartalis nevezetű Jegyenyei Plebánus kevés esztendővel ez előtt 1794ben egy Munkácskát nyomtattata, (de nem tudom hol) Notitia Parochiae Jegyensis (Kolos Vármegyében fekszik) név alatt, 's azt állítja benne, hogy az *első nyomtatott magyar munka* nem a' Komjáti Benedek által Krakkóban kiadott Szent Pál levelei voltak (ao. 1533), hanem a' Nürnbergben 1484. nyomtatott magyar ének Szent István Királynak rothadhatatlan jobbjáról. – Ha alkalmatlanságod nélkül megeshetik, vétess nékem vagy 5. explt ezen munkából, és küldd ki lepecsételve Debreczenbe Nagy Gábor Úrhoz. – Bibliothecámba nagy monumentumú könyv lenne.”¹⁵

Cserey Krasznán 1806. szeptember 19-én kelt levele szerint „A sz. Mihály napi Debreczeni vásárra Fazekas Fő Hadnagyhoz küldöm Néked szőlő boriték alatt a Bartalis Jegyenyei parochiarul írott munkáját [...]”,¹⁶ majd ezt követően Kazinczy szeptember 25-i levelében olvashatjuk „A Bartalis munkáját előre köszönöm.” mondatot.¹⁷ Néhány nappal később, október 3-án Cserey a következőkről tájékoztatta Kazinczyt:

¹² SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 220.

¹³ SCHEDIUS: *i. h.* (10. jegyzet), 219–221.

¹⁴ Göttingische Gelehrte Anzeigen 1803/I/13. Stück, 22. Jan., 128; vö. FUTAKY István: *Kristin Schwamm. A Göttingische Gelehrte Anzeigen Magyarországra vonatkozó közleményei, 1739–1839*. Bp. 1987. Magyar Tudományos Akadémia, 82.

¹⁵ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. IV. 1806. január 1. – 1807. április 30. Bp. 1893. 11–14, itt: 14.

¹⁶ Uo. 312.

¹⁷ Uo. 329.

„Én 30dik Septembr. Küldöttem egy Neked szálló paketát Debreczenbe Fő Had-nagy Fazekas Urhoz, hogy szolgáltatassa kezedbe. Ebbe van egy exemplár: a Jegenyei Parochia historiajából, többet nem kaptam, és annak is rágás által el van csufitva elől járó beszédgye [...]”.¹⁸

Kazinczy 1806. december 7-én kapta kézhez a „Jegenyei Plebánus írását”,¹⁹ s 1807. február 21-én következőképpen tájékoztatta Csereyt a *Hazai Tudósítások*-ban közölt írásáról:

„Ajándéknak – a Jegenyei Parochia Ismémentinek – hasznát vehém a Haza javára; én voltam az, a’ ki a’ legközelebbi újságban Bartalis Antal Jegenyei Plebánus Urat megszólítottam, hogy kétségünket az első magyar nyomtatás eránt, melyet maga támasztott, oszlassa el”.²⁰

Kazinczy tehát még nem tudott Bartalis időközben bekövetkezett haláláról, amikor 1807-ben névtelenül megjelent rövid írásban némi gyanakvással érdeklődött a 15. századi nyomtatványról.

„A dolog megérdemli, hogy nagyobb világosságra hozattassék – írta, – s Bartalis Úr kedves szolgálatot tenne a Hazának, ha megmondaná, hogy az a *possidemus* a Jegenyei Parochia Bibliothekájára vitettetik, e vagy a magáéra, vagy az egész Németre; mert a mennyire tudom, róla még senki nem emlékezett, s senki nem mondja, hogy látta”.²¹

Sem Kazinczy névtelenségén, sem érdeklődésén nem csodálkozhatunk: ismeretes, hogy az elsők között volt a magyar irodalom történetében, aki régies ortográfiával, igényes megformálásban verset szerzett (1790–1791), azt nyomtatásban közölte, s csak Földi János hozzá intézett levele felszólítására ismerte be, hogy az archaizáló verset ő írta.²²

Pápay Sámuel 1808-ban Bartalis közlése nyomán kritika nélkül elfogadta a nyomtatvány létezését.²³ A Pápayt bíráló, 1810-ben megjelent kritikai ellenvetés szerint azonban ezt a nyomtatványt még senki sem látta, s a Bartalis-féle strófa ortográfiája leginkább Csokonai Dorottya-jának komikus (archaizáló) argumentumaira

¹⁸ Uo. 352.

¹⁹ Uo. 417.

²⁰ Uo. 497. Kazinczy későbbi levelezésében nem foglalkozott e témával.

²¹ [KAZINCZY]: i. h. (11. jegyzet), 94.

²² Vö. TOMPA József: *Irodalmi nyelvünk első archaizálásai*. = Magyar Nyelv (51.) 1955. 68–79; Uő.: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. – Itt jegyzem meg, hogy Tompa József nyelvészeti megközelítésű monográfiája nem foglalkozik a Bartalis-féle szövegarchaizálás és -hamisítás kérdésével.

²³ PÁPAY Sámuel: *A magyar irodalom eszmérete*. Első kötet. Veszprém, 1808. Számmer Klára, 364–365; Itt jegyzem meg Pápayra történő hivatkozás téves az *RMNy* App. 4-ben: „634–665”.

emlékeztet. Végeredményben: „So propagiert sich ein Irrthum oder ein unzeitiger, ubel angebrachter Scherz eines leichtsinnigen Kopfes.”²⁴

A következő években továbbra sem került elő az 1484-es nürnbergi nyomtatvány, ugyanakkor léte a magyar nemzeti nyelv „ügye” védelmezésének egyik érvévé vált: Horvát István „kellemes ének”-ként,²⁵ Révai Miklós posztumusz tanulmányában „igen különös ritkaság”-ként,²⁶ kritika nélkül említette, Garay János pedig egyik cikkében²⁷ patetikus hangvételben írt róla.

A mintegy két évtizedes csend után Toldy Ferenc 1851-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* szánt először egy mondatot a szerinte elveszett nyomtatványra,²⁸ majd 1857-ben önállóan is megvizsgálta. Ennek „A legrégebb magyar nyomtatvány” című tanulmányának²⁹ a megírására mindenekelőtt Burián Pál „könyv-árus”, antikvár kereskedő több hírlapban megjelent felszólítása ösztönözte Toldyt. Burián hiába kereste a Bartalis-féle nyomtatványt Jegenyén a plébániai könyvtárban, valamint a kolozsvári és a gyulafehérvári könyvtárakban. Tudott arról is, hogy Horvát István eredménytelenül levelezett Mártonffy erdélyi püspökkel e témáról, s a minden magyarhoz szóló felszólításában hat körmőci aranyat ajánlott fel annak, aki tud valamit a nyomtatványról. A *Magyar Sajtó* szerkesztősége külön jegyzetben kérte más lapok szerkesztőségét a felszólítás ismételt közlésére.³⁰

Említett tanulmányában Toldy – miután összefoglalta a korábbi irodalmat – leírta, hogy tulajdonában van Kecskeméthy Csapó Dániel 1830. évi egyetemi jegyzete, amelyet Horvát István előadásain készített. Eszerint Bartalisnak birtokában volt a 15. századi magyar nyomtatvány, de „mivel [...] Erdélyből Magyarországon semmi tudományos közöslés sincsen: ezen plébános munkája, következőképpen azon ének sem esmertetett itt”. Bartalis meghalt, s Révai Miklós Mártonffy erdélyi püspöktől kért felvilágosítást. Mártonffy a jegenyei plébánián kerestette a nyomtatványt, de hiába; s válaszlevelében úgy tájékoztatta Révait, hogy a „jegenyei plébános kevéssel holta előtt eszében megháborodván, a katonaispótlálya vitetett, hova minden régiségeit magával elvitte; ahol is meghalván, holta után azon régiségekből a katonák talán fujtást csináltak”. Horvát azonban nem elégedett meg Mártonffy e levelének közlésével. Tovább levelezett, s megtudta, hogy a Bartalis által őrzött jegenyei régi missale és a Telegdi-féle prédikációs könyv

²⁴ *Ungrische Literatur.* = *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes* 1810. Dritter Band, 419–436, itt: 434–435.

²⁵ HORVÁT István: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében.* Pest, 1815. Trattner János Tamás, 45.

²⁶ RÉVAI Miklós: *A magyar dedái történet. Szent énekek.* = *Tudományos Gyűjtemény* (17.) 1833. II. 87.

²⁷ GARAY János: *Pesti vizsgáló. Szent István innepe.* = *Honművész* 1834. 540–542.

²⁸ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története.* Második kötet, Pest, 1851. Emich Gusztáv, 98.

²⁹ TOLDY Ferenc: *A legrégebb magyar nyomtatvány.* = *Új Magyar Múzeum* (7.) 1857. XII. füz. 501–509.

³⁰ BURIÁN Pál: *Nyiltér. Hat arany jutalom.* *Magyar Sajtó* 1857. nov. 11. 1038–1039.

egy-egy példánya nem az ispotályba, hanem a gyulafehérvári püspöki könyvtárba került, valószínűleg még Mártonffy püspöksége előtt, a régiséggyűjtő Batthyányi József erdélyi püspök révén. Horvát 1828-ban kapta az információt, amely szerint Bartalis missaléját, melybe saját kezével jegyezte be, hogy „ő bír egy magyar éneket sz. István kezéről”, időközben kiselejtezték („kimustráltatott”) a püspöki könyvtárból.

Toldy ezt követően védelmébe vette Bartalist, a hitelesség mellett szóló érvként vonultatta fel a négy sor régies írásmódjának következetlenségeit, s újabb feltételezést gyártva úgy vélte, az 1484. évi nyomtatványt a plébános a missaléba helyezve őrizte, amely időközben elveszett. Toldy idézi Lugossy József debreceni professzor hozzá intézett levelét is, aki felhívta figyelmét az 1771. évi Szent Jobb-nomtatványokra, a bennük olvasható – az imádságot megelőző – megjegyzésre, s „némi kis lidérckedési váddal” illette Bartalist. Toldy az érveket mérlegelve ezek után úgy vélte, hogy az ének 1771-es változata átdolgozás lehet, s a cantilena átdolgozóját Szerdahelyi József személyében kereste. Végül feltette a kérdést, vajon, hogyan ismerhette az ének 1771. évi átdolgozója az 1484. évi nyomtatványt, majd sok sikert kívánt Burián Pálnak a kutatásban.³¹

Burián próbálkozása éppúgy sikertelen maradt, mint korábban Kazinczyé, Horváté és Révaié. Szabó Károly 1876-ban és 1879-ben, Fraknói 1879-ben, majd 1901-ben lényegében elfogadta Toldy okfejtését.³² Szilády Áron 1877-ben a „melyet – mel’et” szó ortográfiája és használata kapcsán grammatikai gyanúval élt, ugyanakkor nem kételkedett Bartalis állításában, csupán a közlésmódot kárhooztatta.³³ Ezt követően Bodnár Zsigmond újabb érvekkel fejezte ki kételyét a nyomtatvány egykori létezésével kapcsolatban: miért hiányzik a cantilena az 1771 előtti katolikus énekeskönyvekből, s mi az oka annak, hogy Bartalis senkinek sem mutatta meg a nyomtatványt?³⁴ Dankó József a *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*-ban Kisdi Benedek énekeskönyvéből közölt egy Szent Jobb-himnuszot. A jegyzetben a cantilenát illetően állást nem foglalva utalt Szilády érveire, majd Bartalis misekönyvre vonatkozó megjegyzései alapján meghatározta a korábbi irodalomban nem azonosított Bartalis-féle missale kiadását (Verona, 1480.).³⁵

Szamota István – újabb érvek nélkül – kizárta, míg Horváth Cyrill és Varju Elemér kétségesnek tartotta a nürnbergi 1484. évi nyomtatvány létét, Dézsi Lajos

³¹ TOLDY: *i. h.* (29. jegyzet).

³² SZABÓ Károly: *XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes.* = Magyar Könyvszemle (1.) 1876. 68–69; Uő.: *Régi Magyar Könyvtár.* Bp. 1879. Magyar Tudományos Akadémia, Nr. I; FRAKNÓI Vilmos: *A legrégebb magyar nyomtatvány.* = Magyar Könyvszemle (4.) 1879. 169; Uő.: *A Szent Jobb.* = Századok (35.) 1901. 880–904, itt: 891, 6. jegyzet, 901.

³³ SZILÁDY Áron: *Középkori költői maradványok.* Bp. 1877. Magyar Tudományos Akadémia, 28, 300–302.

³⁴ BODNÁR Zsigmond: *A magyar irodalom története. I.* Bp. 1891. 74–75.

³⁵ Bp. 1893. 402.

pedig egyszerűen nem foglalt állást.³⁶ Toldy után Harsányi István foglalkozott ismét önálló tanulmányban a kérdéssel: két, korábban mások által megfogalmazott cáfoló érvet egy újabb észrevétellel (tudniillik, hogy a külföldi könyvészeti szakmunkák sem említik) egészített ki, s nyomatékul lábjegyzetben közölte Szombathi János és Kazinczy Ferenc addig ismeretlen, kéziratban fennmaradt véleményét. Szombathi a *Hazai Tudósítások* sárospataki kollégiumi könyvtári példányába az 1807-es Kazinczy-féle felhívás mellé a következő mondatot jegyezte be: „NB. A régi írásnak mesterséges, de jól el nem talált követése”. Kazinczy Sándor István *Magyar Könyvesházába* ragasztott be egy papírszeletet a vers Bartalis-féle négy sorával, s ráírta: „De ez az Ének nem régi, hanem csak egy jádзи elmének mostani költeménye”. Harsányi mindezek alapján elvetette az 1484. évi magyar nyelvű nyomtatvány létezését, mondván: a cantilena „nem egyéb, mint [...] [az] 1771-ben Bécsben megjelent [...] ének [...] régies helyesírással való átírása”.³⁷

A kérdéssel 1921-ben ismételten foglalkozó Horváth Cyrill elfogadta Harsányi következtetését,³⁸ majd 1936-ban Gockler Imre „nehezen eldönthető vita tárgya”-ként, bizonyíthatatlan hitelességű szövegként kezelte a cantilénát.³⁹ Ezt követően 1971-ben az *RMNy* foglalkozott ismét a nyomtatvány kérdésével. Az App. 4. számon közölt áttekintés azonban – érthető okokból – nem vállalkozott a Bartalis-féle cantilena és az 1771-től több kiadásban megjelent *Rövid tudósítás* [...] ének-szövegének további vizsgálatára. E tekintetben Schedius 1802-es cikkének ismertetését követően megelégedett az alábbi, kétszeresen hibás és megtévesztő közléssel: „Az 1771-i bécsi kiadás 5. lapján [...] a következő olvasható: »Szent István király dicsőséges jobb-kezének megtalálásáról-való régi és még 1484dik esztend. Norimbergában nyomtatott ének«”.⁴⁰ Ezzel szemben az idézett szövegrészben sem az 1771-es, sem a későbbi kiadásokban nem szerepel az ’ének’ kifejezés, helyette az – 1484-ben Nürnbergben megjelent *Missale Strigoniense*-ben valóban olvasható – ’oratio’ magyar megfelelőjét, az ’imádság’-ot találjuk a következő szövegkörnyezetben, a 3. számozatlan oldalon: „Szent István király / Ditsőséges JobbKezének [!] meg-találásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatott. / Imádság.”⁴¹ Az 1771. évi magyar nyelvű nyomtatvány 5. számo-

³⁶ SZAMOTA István: *A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból*. Bp. 1896. III.(=311); Az *RMNy* idézett App.4-e (723. p.) e bibliográfiai tételt is hibásan hivatkozta; HORVÁTH Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Bp. 1899. 172; VARJU Elemér: *Murmelius Lexicon a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1899. 7; DÉZSI Lajos: *Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Adalék Sylvester János irodalmi működéséhez*. = Irodalomtörténeti Közlemények (7.) 1897. 55.

³⁷ Itt jegyzem meg, hogy a cantilena hiányára a régi magyar énekeskönyvekben nem Harsányi, hanem Bodnár Zsigmond figyelt fel először. Vö. *RMNy*, App. 4, 723–724; HARSÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet).

³⁸ HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 11–15.

³⁹ GOCKLER Imre: *Szent István király a magyar irodalomban*. Pécs, 1936. 16.

⁴⁰ *RMNy*, App. 4, 722.

⁴¹ *Rövid Tudósítás... i. m.* (4. jegyzet) [3].

zatlan oldalán az *Uj ének* című, „Oh! Ditsősséges Szent Jobb-Kéz” kezdősorú ének 5. versszaka kezdődik.⁴²

Ezek után jogos a kérdés, mi maradt ki az eddigi vizsgálatokból? Vajon miért írta Kazinczy, hogy a cantilena „egy jádзи elmének mostani költeménye”?

Bartalis Antal és a cantilena

Bartalis Antal életével és munkásságával a lexikonirodalom szűkszavúan foglalkozik. Horányi a *Nova memoria Hungarorum*ban saxo-transilvanus-ként említi, s a szerzői előszó ismételt közlésével ismerteti az 'elegans' jelzővel illetett *Ortus, et occasus Imperii Romanorum in Dacia* (1787) című munkáját.⁴³ Katona István három sorban összefoglalva megismétli Horányi híradását.⁴⁴ Szinnyei József „erdélyi származású szárhegyi székely”-nek mondja a jegenyei plébánost, életadatait nem ismeri, s közli két, nyomtatásban megjelent munkájának leírását, valamint utal a cantilenára.⁴⁵

Bartalis nem árul el magáról a nevével többet Dácia római kori történetével és emlékeivel foglalkozó, első nyomtatásban megjelent munkájában.⁴⁶ E műnek a pozsonyi Marcus Weinmanntól szignált rézmetszetes címlapelőzéken egy, a Mitrász kultuszt idéző antik szobortörödék látható, amelyet a szerző a nyomtatványban részletesen bemutatott. A nyomtatvány Bartalis műveltségéről, alapos latin nyelvtudásáról és a régiségek iránti intenzív érdeklődéséről árulkodik.

Második, 1794-ben saját költségén Kolozsvárott, Martin Hochmeister nyomdájában megjelent munkájában a jegenyei plébánosok között több oldal terjedelemben írt önmagáról.⁴⁷ A plébánosok névsorában az utolsó név Bartalis Antalé, aki 1788. április 15-étől teljesített szolgálatot a Kolozs megyei Jegenyén.⁴⁸ Neve után – mintegy mottóként – Horatius egyik művét idézte: „Itaque / Nunc ager --- / Dicitus, erit nulli proprius, sed cessit [recte: cedet] in usum / Nunc mihi --- / Horat. Serm. L. II. Satyr. II.”⁴⁹ A nevéhez illesztett c) jegyzetből megtudható, hogy 1749. október 13-án született Szárhegyen, Gyergyóban. Édesapja Bartalis Máté, édes-

⁴² Rövid Tudósítás... i. m. (4. jegyzet) [5].

⁴³ HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Pestini, 1792. M. Trattner, 308.

⁴⁴ KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tom. XXII. Ordine XLI. Budae, 1802. Typ. R. Univ. Pestanae, 558.

⁴⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 626.

⁴⁶ BARTALIS, Antonius: *Ortus et occasus Imperii Romanorum in Dacia mediterranea* [...]. Posonii, 1787. S. P. Weber.

⁴⁷ (BARTALIS): i. m. (1. jegyzet), 32, 35–36.

⁴⁸ A település román elnevezése Leghia. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt templomának felújítását 2004. szeptember 27-én fejezték be.

⁴⁹ *Horatius Sermonum Liber Alter. Satyres II.* 133–136; fordítását l. *Szatírák Horátiusból*. Ford. VIRÁG Benedek. Buda, 1820. 15–21.

anyja Simon Katalin. Első iskoláit – saját kifejezésével „Imbutus Litteris”⁵⁰ – Mikházán, Medián, Csíksomlyón és Kolozsvárott végezte. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Nagyszombatban („Tirnaviae”) folytatta. 1776. október 1-jétől a tudós és feddhetetlen életű plébános („sub Viro doctissimo, et Parocho vitae inculpatae”), Bálintffi Gergely káplánja lett Gyergyószentmiklóson. Alig egy év múlva, 1777. augusztus 3-tól a parajdi sóbányáknál lett administer (segédlelkész?). Itt Maksai Máriaffi Lajos (Ludovicus Máriaffi de Maksa) kamaraispánnal és Pollyáni Víz Józseffel (Josephus Víz de Pollyán) állt kapcsolatban, akiket szintén felsőfokú jelzőkkel dicsért. Néhány év elteltével, 1781. október 9-étől Marosvásárhelyi káplán lett Szegedi György exjezsuita plébános mellett, aki több éven át volt a kolozsvári jezsuita kollégium rektora. Innen 1782. május 3-án Nagyszebenbe helyezték át egy szintén exjezsuita plébános mellé. Végül – írja –, aki olvasta az 1788. évi egyházmegyei sematizmust, tudja, hogy Szebenből visszakérült Marosvásárhelyre.

A viszonylag gyorsan változó szolgálati helyek után Bartalis Jegenyén tölthette élete hátralevő részét. Plébániatörténetének kéziratára 1793. április 18-án kapott imprimaturt Esterházy Jánostól Kolozsváron. 1794-ben még valószínűleg nem volt beteg, majd – mint az Schedius írásából ismeretes – megöregült, s ötven éves kora körül egy katonai kórházban meghalt. Schedius Lajos szerint 1802-ben már nem élt.

A latin nyelvű jegenyei plébániatörténet tanúsága szerint Bartalisknak kitűnő képzettsége volt, s elsősorban a történelem, a régiségek és a nyelvészet iránt érdeklődött. Az egyik lábjegyzetben határozott szavakkal vette védelmébe Kalmár György *Grammaticalische oder allgemeine Sprache* című, 1774-ben Bécsben megjelent kötetét.⁵¹ Eszerint – írja – ugyan ki tilthatja meg neki, hogy kövesse – bár nem minden részletében – a Kalmár fenti művéből megismert ortográfiát. Kalmárról megjegyezte még, hogy vele kapcsolatban Horányi Elek „judicium”-ára gondolt, mely a *Memoria Hungarorum* II. kötetének 274–275. oldalán jelent meg.⁵² Bartalis folyamatosan gyarapíthatta nyelvészeti ismereteit, tájékozottságát a legfrissebb munkákból meríthette. Olvasta Sajnovics *Demonstratio*-ját, folyamatosan használta Pápai Páriz szótárát, továbbá Baróti Szabó Dávid második kiadásban is megjelent *Kisdéd Szó-tárát*.⁵³ Forgatta Pray György és Fridvalszky János külön fel nem sorolt műveit is, míg a magyar nyelv korabeli megújításáról negatív véleményt alakított ki.⁵⁴

⁵⁰ Szó szerinti fordításban: megfertőztetett a tudománnyal.

⁵¹ A megadott bibliográfiai hivatkozás pontos. KALMÁR, Georg: *Grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache*. Wien, 1774.

⁵² Az idézett hivatkozás pontos. HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum [...]. II*. Viennae, 1776. 274–275.

⁵³ Vö. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 82–85; BARÓTI SZABÓ DÁVID *Kisdéd szó-tárának* második kiadása Kassán 1792-ben jelent meg (Ellinger J.).

⁵⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 84–87.

Munkájának két utolsó fejezetét a jegenyei plébániai könyvtár leírásának szentelte. A *De Bibliotheca Parochiae* című, VII. paragrafus (= rész) elején azonban a címmel ellentétben mindössze egyetlen mondatot szánt a könyvtár leírásának. Mint írja, nem vállalkozik arra, hogy minden kötetet felsoroljon, csupán két, véleménye szerint ritka művet fog bemutatni: „[...] duos venerandae raritatis possidemus; Concionatorem unicum, missalis Librum alium. Paragrapho hoc de concionatore breviter; fusiusque de Missali paragrapho sequenti verba faciemus”.⁵⁵ Az idézet figyelemre méltó: a továbbiakban Bartalis valóban mindössze két, aprólékosan leírt raritásról tesz említést. Egyetlen szót sem szól a mű végén lábjegyzetben említett, 1484-ben Nürnbergben kiadott, magyar nyelvű cantilénát tartalmazó nyomtatványról, sem pedig arról, hogy ezt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezte volna fel.

Bartalis szándékolt titokzatossággal övezte a bemutatásra kiválasztott köteteket. Így például nem közölte a jegenyei plébánián őrzött prédikációs könyv nyelvét, s azt állította, hogy szerzőjének nevét nem tudta azonosítani. S bár kereste, ki lehetett a szerző, levelezett is ennek kapcsán meg nem nevezett személyekkel, de nem járt sikerrel. A „liber concionatorius”-ról mindössze annyit tudunk meg, hogy az nyomtatvány, két kötet van, s az egyik a vasárnapi, a másik az ünnepnap-i prédikációkat tartalmazza. Nyelvészeti érdeklődésének engedve Bartalis kigyűjtötte belőle azokat a régi magyar szavakat és kifejezéseket, amelyek felkeltették kíváncsiságát. A betűrendbe rendezett szavak mellé odaírta a véleménye szerint megfelelő értelmű, korabeli kifejezéseket is (például: „Aldomás, usurpat loco áldás [...] Almosna, h. alamisna / Ben, h. bő. [...]).⁵⁶

A 84–85. oldalon annyira beleélte magát az autodidakta nyelvészkedésbe, hogy plébániatörténete latin nyelvét hirtelen magyarra váltotta. Magyarul formált véleményyt a prédikációs könyv írójának magyarságáról a 'pór' és a számára ismeretlen értelmű 'piritskenni' kifejezés kapcsán, s a meg nem nevezett szerzővel szembeállítva ítélte el kora nyelvújítóit:

„Jobb volt biz ő mint a mostani föld abrosz, mindenesség, szelid tudományok, s több ezekhez hasonló szóknak bárd nélkül való faragoi. De eztet abba hagyván, mit tégyen valakin piritsket venni? Meg-vallom igazánn: hogy én nem értem, kérem, tanítson-meg a ki tudja.”

Toldy 1857-ben megjelent tanulmányából tudjuk, hogy Horvát István Telegdi Miklós 1577–1578-ban megjelent prédikációgyűjteményével azonosította a jegenyei plébániai könyvtár Bartalis által bemutatott prédikációs könyvét.⁵⁷ Telegdi prédikációinak címlapján azonban ott olvasható a szerző neve: „iratot Telegdi Miklóstul, Esztergami praepostul”, s a címlapról nem hiányzik a teljes impresz-

⁵⁵ (BARTALIS): i. m. (1. jegyzet), 78.

⁵⁶ (BARTALIS): i. m. (1. jegyzet), 78–88.

⁵⁷ Vö. 31. jegyzet.

szum sem.⁵⁸ Ezek után azt feltételezhetnénk, hogy a Jegenyén őrzött Telegdi-prédikációk mindkét kötetének elveszett a címlapja. Ezt azonban sem Bartalis, sem a Horvát István előadását jegyzetelő Kecskeméthy Csapó Dániel nem rögzítette, s arról sem emlékeztek meg, hogy – a Bartalis szerint hiányos missaléhoz hasonlóan – Telegdi „hiányos” prédikációs-könyvét is kiselejtezték volna a gyulafehérvári püspöki könyvtárból.

A „hét pirichket vegének raita” kifejezés ismeretére és használatára Telegdin kívül mindössze egyetlen példa ismert a régi magyar irodalomból.⁵⁹ Ez a körülmény kétségen kívül azt bizonyítja, Bartalis valóban az 1577–1578-ban Bécsben és Nagyszombatban kinyomtatott Telegdi-féle prédikációkat tartotta a kezében.

A Bartalis által kritizált újonnan alkotott szavak közül a nyelvújítási szótár a ’föld abrosz’ kifejezést a 19. század elejéről ismeri, a ’szelid tudományok’-kal nem foglalkozik, a ’mindenesség’-et pedig Révai Miklóstól említi 1787-ből.⁶⁰ Ezek szerint tehát Révaival lett volna elégedetlen Bartalis?

A könyv VIII., utolsó paragrafusa a jegenei plébánia másik ritka kötetéről szól, *De Libro Missali* címen. A Telegdi-prédikációkhoz hasonlóan ez is papírnymtatvány, amelynek nagyobb kezdőbetűit kézzel kiszínezték.⁶¹ A kötet leírásából nyilvánvaló, hogy az eleje csonka, ezért a kalendárium rész március hónappal kezdődik. A március 19-i Szent József ünnepnél Bartalis említi, hogy „calamo scriptum est”, majd az ide tartozó a) jegyzetben ebből arra következtet, hogy a kötet régi lehet, mivel Szent József ünnepét 1516-ban rendelték el.⁶² A kalendárium-rész május 30-i „inventio dextrae S. Stephani regis” ünnepéhez tartozik a b) jegyzet, benne az állítólagos 1484. évi nyomtatvány említésével.⁶³

A missale kalendárium-része után Bartalis így folytatja az ismertetést: „Ante Dominicam primam Adventus titulus Libri Missalis nostri iste ponitur: Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum cum quibusdam officiis novis”,⁶⁴ majd bevallja, ennek a kötetnek az impresszum adatait sem tudta azonosítani. A missale Szent Istvánnal kapcsolatos szövegeit Bartalis folyamatosan közölte, köztük a *De Sancto Stephano rege* című oratiót is, „Deus qui beatum Ste-

⁵⁸ TELEGDI Miklós: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanc elseo resze [...]*. Bécs, 1571. Apffl; Uő.: *Az evangeliomoknak [...] magyarázattyanc masodic resze [...]*. Nagyszombat, 1578. Telegdi M.

⁵⁹ GÁCSER József: *Telegdi Miklós nyelve különös tekintettel a mondattanra*. Bp. 1905. /Nyelvészeti Füzetek 18./ 20.

⁶⁰ SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. I–II*. Bp. 1902–1908. itt: I. 99, 224.

⁶¹ *Litteras initiales majores manu pictas exhibet*. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 88.

⁶² *Antiquus igitur est Missale nostrum Festo S. Josephi, Anno. MDXVI. Instituto*. (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122.

⁶³ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 89, 122–123. A cantilena négy sorának közlését a következő megjegyzés követi: „Perperam itaque tribuitur Cantilena haec Cl. Viro Soc. Jesu, Sacerdoti Francisco Faludi Anno MDCCIV. Nato. Hórányi pag. 661. Tom I.”

⁶⁴ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet), 91.

phanum regem nostrum et confessorum [...]” kezdettel. A 122. oldalon a *Notitia* főszövege az „Atque ita terminatur Missale nostrum” mondattal ér véget.

A Bartalis-féle latin misekönyvet Dankó József azonosította az idézett „Incipit ordo Missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” szövegrész alapján.⁶⁵ Az általa meghatározott *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* (Verona, 1480) több példányban ismert a magyarországi közgyűjteményekből, s tartalmi jegyei azonosak a Bartalis által leírtakkal.⁶⁶ Az „Inventio dextre. s. stephani regis”-ünnepe csak a missale kalendáriumában szerepel, Szent István király miséje pedig a 282. folión.⁶⁷

Bartalis sehol sem hozza kapcsolatba a veronai missalét és a lábjegyzetben hivatkozott 1484. évi nürnbergi nyomtatványt. A már Kazinczy által számon kért ’possidemus’ igealak más, többes szám első személyben használt igével együtt többször előfordul a *Notitia*-ban. Értelme a szöveggörnyezet tükrében minden alkalommal egyedül és kizárólag a jegyenyei plébániára vonatkozik. Ahogy a plébániához tartozó földek, javadalmak sem, úgy a plébániai könyvtár egyetlen darabja sem volt Bartalis Antal saját tulajdona. A Telegdi-féle prédikációs köteteket és a veronai *Missalét* ezért szállíttathatta feltehetően a régi könyveket kedvelő Batthyányi püspök a *Notitia* megjelenése után, Bartalis betegsége előtt vagy azt követően a gyulafehérvári püspöki könyvtárba.

Kérdéses, vajon miért selejtezték ki onnan 1828-ban a *Notitia* leírása szerint ép, tiszta papírra nyomtatott, kézi festésű iniciálékkal díszített⁶⁸ missalét? A kopottság vagy a hiányosság egy Bartalis következtetése szerint is 1516 előtt nyomtatott kötetnél aligha lehetett indok. Nagyobb súllyal eshetett latba az, hogy – mint a Toldy által idézett, Horvát István egyetemi előadásán készített jegyzetből ismert – Bartalis ebbe a missaléba jegyezte be az 1484. évi magyar nyelvű nürnbergi nyomtatványra vonatkozó ismereteit. Feltételezhetjük, hogy Bartalis missale-beli bejegyzése tartalmazhatott olyan részletet, amit az erdélyi püspök 1828-ban, amikor már Horvát István, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és talán mások is érdeklődtek Bartalis Antal hagyatéka iránt, nem kívánt megosztani senkivel. Itt jegyzem meg, hogy a *Notitia* az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egyik 1999-ben általam használt példányában is volt egy kézírásos bejegyzés, amit 2004 októberében már nem lehetett elolvasni, mert időközben kiradirozták.⁶⁹

⁶⁵ DANKÓ József: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. 402.

⁶⁶ *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Impressus Verone vigesima septima augusti M.CCCC.octogesimo [Pierre Maufer]. Használt példány, Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 76; Inc. 76a.

⁶⁷ *Missale*... i. m. (66. jegyzet) fol. 3r, 7r, 282r–v.

⁶⁸ [...] impressum est in charta solida, ad regalem adcedente, Litteris, a caractere gothico parumper deflectentibus, sive numeris marginalibus. Litteras initiales majores manu pictas exhibet. (BARTALIS): i. m. (1. jegyzet) 88.

⁶⁹ A példány jelzete: 809031. A bejegyzés szövege a címlap előtti előzéklapon: „Szerzője (Auctor) Bartalis Antal. Nevezetes m. irodalmi szempontból a 122. lapon álló jegyzete, mely szerint birta az 1484-ben nyomtatott legrégebb magyar nyomtatványt Sz. István jobb kezéről szóló éneket”.

A *Notitia* idézett lábjegyzetében Bartalis Faludi kapcsán Horányi Elekre utalt. A hivatkozás pontos, mert valóban a *Memoria Hungarorum* első részének 661. oldalán kezdődik a Faludi Ferencről készült szócikk. Ez a hivatkozás mégis homályos. Mit akart itt Bartalis tudatni? Azt, hogy a Faludinak tulajdonított vers nincs ott a művei felsorolásában? Nem valószínű, hiszen Horányi más Faludi-verseket sem sorolt fel a szócikkben, s nem foglalkozott az 'Ő, dicsőséges Szent Jobb kéz' kezdősorú vers szerzőségével sem.

Ezek után érdemesnek tűnik megvizsgálni a *Notitia* könyvészeti és további tartalmi jellegzetességeit. A címlapon – a barokk nyomtatványok sajátosságaitól eltérően – a cím és a szerző („*Notitia Parochiae Jegenyensis. Auctore Parocho Loci.*”) közlése rövidebb terjedelmű, mint az impresszum („*Claudiopoli, Sump-tibus Authoris, et Typis Martini Hochmeister, C. R. Dicast. Typograph. Et priv. Bibliopolae, 1794.*”). Bartalis saját költségén, a szerző nevének elhallgatásával adta ki művét, ismeretlen példányszámban. Volt-e oka nevének elrejtésére? A mű eddig áttekintett tartalma alapján éppen ellenkezőleg: egy saját pénzen kiadott nyomtatványban a szerzői név hangsúlyozásának, kiemelésének lett volna értelme. A kötet egy kisebb település plébániájának a történetét dolgozza fel. E kiadvány-típus nem volt gyakori a 18. század végén, mégsem állítható, hogy egy történeti érdeklődésű plébánosnak emiatt titkolnia kellett volna saját nevét. A nyomtatvány címe nemcsak rövid, hanem szokatlan is. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Szent Jobb ereklje 1771. évi transzlációját kísérő nyomtatványok közül a *Rövid tudósításnak* megfelelő latin nyelvű nyomtatvány címe is hordozza a 'notitia' kifejezést: *Brevis notitia*.

A címlap hátoldalán plébánia-monográfiához nem illő, kétes értelmű mottó olvasható: „*Miscebis sacra profanis. Horatius*”. Különlegesség az is, hogy a „*Venerabili Clero Magno Principatus Transilvaniae*” kezdetű bevezető szövege hiányzik, a lap a megszólítás után teljesen üres. A következő oldalra került az imprimatur, ennek dátuma „*Die 18-va April. 1793. Claudiopoli*”. E szokatlan elrendezésű és tartalmú keretszövegek után rövid, két oldal terjedelmű bevezető áll, „*Fratres!*” megszólítással. Ebben a nevét továbbra is elrejtő szerző sajátos módon épp azt hangsúlyozza, hogy a művet „ő” írta („*a me scripta est*”) és célja az elrejtett dolgok világosságra hozatala („*res sepultas in lucem reducere*”). A bevezető végén újabb, a szerző aláírását nélkülöző dátum olvasható: „*III. Nonarum Martii. Anno. MDCCXCII.*” (1792. március 5.).

A mű keretszövegeihez tartozik a „*Reliquos errores L. B. facile emendabit*” mondattal végződő Errata-lapot megelőző két oldal is a nyomtatvány végén, rajtuk a szerző nem titkolt örömét kifejező, következő latin–magyar nyelvű szöveggel:

„*Dum heic [!] Opusculo ultimam manum imponere vellem, perferuntur ad me Litterae erectae Claudiopoli Societatis eruditae, quas post talem qualem Notitiam Parochiae, ut Parochus quoque quadantenus nosci queat, citra tamen omnem ambitionem adpono, ita conceptuas:*

'Tisztelendő Ur!

A Romai Birodalomnak közép Daciában lett Eredetéről, és el-enyészéséről, írott betses Munkáját a Tisztelendő Urnak meljel Társaságunkat meg-ajándékozni nem saj-

nállotta, szíves köszönettel el-fogattuk. Ebben Hazánk díszére tett fáradozásait, a Ré-giségeknek Munkálkodásait Társaságunk illendőben meg-jutalmazni nem tudgya, hanem azt határozta-meg iránta. Hogy nem sokára egybe gyűléseinek annak közönsé-gesen való fel-olvasása légyen Tárgya, hogy így ezen érdemes Könyvnek Írója ditsiretes Tudományairól, s elmebéli tehetségeiről közelebb meg-esmértetvén érdeme szerint betsültethetnék, e mellett pedig a Társaság-is Tudományi Tárházába a Kintsetskéket szedegethesse belőle.

Örömmel értettük e'mellett kedves Társunktól, a Tisztelendő Urnak Társaságunk Tagjaivá lenni kívánó szándékát, melyet annyival-is inkább el-fogadni, és személje-sen szerentsénk lévén, annak modgya szerint teljesíteni-is kívánunk, mentől bizonyo-sabban meg-vagyunk arról győződve, hogy egy illy Érdemes Tagban a Társaság jö-vendő béli hasznát dupláson fel-találni éppen nem kétségeskedhetik.

Kolozsvár 27. Martius 1792.

Titulus hic erat: Tisztelendő Bartalis Antal jegenyei Plebanus Urnak Jegenyébe.

A Társaság Tagjai.

Ego plura non addam, siquidem succurrit illud Horatianum.

---- Tacitus pasci si posset corvus, haberet

Plus dapis, ei rixae multominus invidiaequo [recte: invidaeque].

Libr. I. Epist.⁷⁰

A *Notitia* záró részének ismeretében a bevezető megszólítottjai („Fratres”) feltételezésem szerint nem lehettek mások, mint a kolozsvári szabadkőművesek, akik közé Bartalis első nyomtatott munkájának megjelenését (1787) követően tartozni kívánt. Őket ajándékozta meg első, 1787-ben Pozsonyban kinyomtatott munkájának egy példányával és köszönő levelüket beleszerkesztette az 'ultima manus' állapotában lévő újabb kézírata végére. E mű eredeti, első előszavát fe-jezhette be Bartalis 1792. március 5-én. A kiadvány két bevezető megszólítása és azok elhelyezése jelzi, hogy a szerző az erdélyi papsághoz intézett előszót valószínűleg az utolsó pillanatban kihagyta és újat írt a kolozsvári „Societas Erudita” tagjaihoz. Valószínű az is, hogy az imprimaturt az eredetileg egyszer már lezárt kézíratra kérte és kapta meg 1793. április 18-án. Ezt követően azonban az „omnem ambitionem adpono” érzésétől hajtva, mint időközben (1792. már-cius 27-e után) a szabadkőművesek közé újonnan felvett tag, leghagyhatta nevét a címlapról, beleszerkesztette a kéziratba a kétértelmű mottót, kicserélte a be-vezetőt, s a plébánosok névsorában saját neve után illesztette a már említett Ho-ratius-idézetet. Minden bizonnyal ugyanettől az ambíciótól, a Társaságon belüli elismerés vágyától hajtva készítette el a mű 122. oldalán megjelent lábjegyzetet a cantilenáról. Ebben közölte a *Rövid tudósítás* egyik magyar nyelvű kiadásából az „Ó, dicsőséges Szent Jobb kéz” kezdetű 'Új Enek' nyelvtörténeti ismeretei segítségével archaizált ortográfiájú első négy sorát. Legvégül pedig – mintegy korábbi műve elismertségének bizonyítására és dicsekvésképpen – megjelen-tette a kolozsvári szabadkőművesektől kapott levelet.

Feltételezhető továbbá, hogy a Bartalis által közölt levél nyomán a kassai pá-holyban Orpheus nevet viselő Kazinczy is rábukkant Bartalis „titkára” szabad-

⁷⁰ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 126–127. A szállóigévé vált Horatius-idézet pontos helye: Epistulae 1.17.50.

kőműves kapcsolatai segítségével. Ezért írta be a névtelenül megjelent 1807-es felhívása után Sándor István 1803-ban megjelent *Magyar Könyvesházába*⁷¹ a „De ez az Ének nem régi, hanem csak egy jádai elmének mostani költeménye” megjegyzést.⁷² Ahogy az erdélyi püspök 1828-ban a jegényei *Missale* „kiselejtezésével” egy katolikus pap tudományos eltévelyedését kívánta palástolni, úgy Kazinczy egy túlzott ambíciójú szabadkőműves társának hibáját titkolta el azzal, hogy a cantilenáról megtudott igazságot nem tette közzé nyomtatásban. Kazinczyhoz hasonlóan a cantilenával először foglalkozó Schedius Lajos (1802) is tagja volt a neves irodalmárokat tömörítő, „Az Égő Bokorhoz” nevű kassai páholynak. Még egyszer ő sem firtatta a cantilena „titkát”.⁷³

A leírtak szorosan kapcsolódnak az erdélyi szabadkőművesség 18. század végi történetéhez. Mint említettem, Bartalis első nyomtatott munkájának címlapelőzőkén egy Mitrász fogadalmi szobor képe látható. A bikán ülő Mitrászt a töredékes szobron egy nehezen felismerhető skorpió és egy kutya fogja közre.⁷⁴ Ismeretes, hogy a szabadkőművesség éppen a Mitrász-kultuszban kereste egyik gyökerét.⁷⁵ Nem véletlen, hogy a kolozsvári páholy örömmel fogadta az ajándékkönyvet, s összejöveteleikön felolvasták. A *Notitia* előszavának címzettjei a 'Fratres', s köz tudomású, hogy a szabadkőművesek hívják egymást 'Testvérek'-nek. Másrészt ők azok, akik a szellemi világosságot keresve különösen kedvelték a fényszimbolikát; ők a „fény fiai”, akik szívesen hoztak létre „Világosság” elnevezésű alapszervezeteket a 18. században.⁷⁶ E szimbolikával Bartalis is élt a nekik címzett előszóiban, amikor munkája célját így határozta meg: „res sepultas in lucem reducere”.⁷⁷

Az Erdélyben már működő brassói, nagyszebeni, csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi páholyok után 1782-ben Fritsi Fekete Ferenc gróf Bánffy György kormányzótól kért és kapott engedélyt új páholy alapítására Kolozsvárott. A máig ismeretlen nevű kolozsvári páholy tagjaihoz a város piarista tanárain kívül csatlakoztak a kolozsvári és a környékbeli katolikus és protestáns lelkészek is. A páholy „lelke” Aranka György volt, akinek vezetésével több tudományos társaságot hoztak létre, így a 'Történelmi Társaság'-ot és a 'Nyelvvédő Társaság'-ot.⁷⁸ Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság megalakulását a bécsi udvar – a német nyelv védelme miatt – sokáig feleslegesnek tartotta. Ismeretes, hogy Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kézírások Társasága (Kéziratkiadó Társaság) megalapítása érdekében 1791-ben támogatást kért Bánffy Györgytől. A társaságok

⁷¹ Győr, Streibig J.

⁷² Vö. 37. jegyzet.

⁷³ SCHEDIUS: i. h. (10. jegyzet); BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*. Bp. 2001. Heraldika Kiadó, 107–111.

⁷⁴ BARTALIS: i. m. (46. jegyzet).

⁷⁵ BERÉNYI: i. m. (73. jegyzet) 5.

⁷⁶ BERÉNYI: i. m. (73. jegyzet) 5, 50–55.

⁷⁷ (BARTALIS): i. m. (1. jegyzet) (*)._{3v}

⁷⁸ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból*. = Névtani Értesítő (16.) 1994. 56–65, itt: 60–61.

próbatársaságok formájában 1791-ben Kolozsváron és Marosvásárhelyen jöttek létre. A Kézírások Társasága munkájának érdemi része 1792-ben, a társaság második gyűlésével kezdődött el. A szélesebb érdeklődést kiváltó Nyelvmívelő Társaság első alakuló gyűlését 1793. december 3-án tartotta Marosvásárhelyen, elnökének Bánffy Györgyöt tekintette. Tényleges munkát 1794 tavaszától,⁷⁹ éppen Bartalis *Notitiája* megjelenésének évétől folytatott. Bartalis neve a Nyelvmívelő Társaság „hasznavehető munkás tagjai” névsorában éppúgy nem található meg, mint a tagok úgynevezett „általános jegyzék”-ében,⁸⁰ s a Kéziratkiadó Társaság 1794. február 18-i tagnévsort rögzítő listáján sem szerepel.⁸¹ A két társaság fennmaradt teljes levelezésanyaga még kiadatlan. A kiadott levelek⁸² formája⁸³ és tartalma⁸⁴ azonban szintén arra utal, Bartalis nem a teljesen nyíltan működő és levelező Nyelvmívelő Társaság tagja lehetett, hanem a kolozsvári szabadkőműves társaságé. Az utóbbiba – mint minden szabadkőműves társaságba – a belépni szándékozót érdemei alapján egy társaságbelinek fel kellett terjesztenie, úgy, amint arról a Bartalis által közölt levél is tanúskodik.

Az eredetihez képest átalakított kéziratot Bartalis az ugyancsak szabadkőműves Hochmeister Mártonnal nyomtattatta ki. Hochmeister a nagyszebeni „Szent András, a három tengeri levélhez” elnevezésű páholy tagja volt.⁸⁵ A nagyszebeni páholy működését a páholy határozata értelmében 1789. március 25-től szüneteltették („elaltatták”), de 1796-ig továbbra is voltak összejöveteleik, éppen Hochmeister házában,⁸⁶ akinek nem lehetett ellenére Bartalis 1793-ban imprimaturt kapott kéziratának utólagos módosítása – vagy talán nem is tudott arról.

Amennyiben igaz a feltételezés, a *Notitia* mindezek alapján nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem az eredeti dokumentumokban nem túlságosan bővelkedő 18. századi magyarországi szabadkőművesség történetének is egyik fontos forrása.

⁷⁹ *Aranka György erdélyi társaságai*. Vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor. Bp. 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–39; vö. BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 106–107.

⁸⁰ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság*. Bp. 1884. (Külön lenyomat a Figyelő márciusi füzetéből), 35–38.

⁸¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 150–152.

⁸² L. például JANCsó Elemér: *Aranka György levelezése*. Kolozsvár, 1947.; Uő.: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.; ARANKA: *i. m.* (79. jegyzet).

⁸³ A levélíró és a címzett neve, valamint titulusai mindig konkrétak, a „fratres” megszólítás egyszerűen sem fordul elő.

⁸⁴ A levelekben például az említett személyek neveit kiírják, a dátumokat és a helyszíneket nem titkolják, pontosan adatolják.

⁸⁵ BERÉNYI: *i. h.* (78. jegyzet) 61, 63.

⁸⁶ BERÉNYI: *i. m.* (73. jegyzet) 100.

A Szent Jobb-kultusz a 15–18. században

A cantilena szöveggörnyezetében eddig nem vizsgálták a Szent Jobb ereklye kultuszának történeti kronológiáját. Ismeretes, hogy az ereklye történetéről és kultuszáról a középkorból éppúgy kevés adat áll rendelkezésre, mint a 16–18. századból.⁸⁷ A 15. század utolsó harmadában a Szent Jobb ünnepe az esztergomi egyházmegye részére készült liturgikus nyomtatványokban rendszeresen piros betűs ünnep. Önálló miséjének szövege először 1484-ben jelent meg a nürnbergi Anton Koberger nyomdájában készült *Missale Strigoniense* lapjain. Ebben az „inventio dextre sancti regis Stephani” (május 30.) ünnep liturgiájához tartozik az 1771. évi Szent Jobb nyomtatványokban is megjelent oratio, valamint a Szent István király életéről szóló „Corde voce mente pura”⁸⁸ kezdetű szekvencia. Az utóbbiban – éppúgy, mint az 1771 előtt megjelent további magyar nyelvű himnuszokban – egyetlen szó sem esik az ereklyéről.⁸⁹ A Szent Jobb ünnepére ugyanazok a himnusz(ok) szolgáltak, mint Szent István ünnepének nyolcadára.⁹⁰ Az ugyan-csak 1484-ben megjelent *Breviarium Strigoniense* liturgikus szöveg nélkül, mindössze a kalendárium részben tartalmazza az ünnepet.⁹¹

Néhány évvel később, Laskai Osvát 1497-ben kinyomatott egyik Szent Istvánról szóló prédikációvázlatában az olvasható, hogy az ereklye kultusza Székesfehérvár kivételével lehanyaglott, „festum [...] moderna consuetudo non colit”.⁹² Josse Clichtove flandriai teológus 1516-ban megjelent himnuszgyűjteményébe mindössze egy Szent István királyról szóló himnusz került be, a Szent Jobbot azonban ez sem említi („Gaudent coeli nova luce”).⁹³ Ha hihetünk a felsorolt adatoknak, a 15. század második felében Magyarországon nem volt jelentősebb kultusza az ereklyének. Az egyetlen egyházmegyére kiterjedő liturgikus tisztelet nem indokolta, hogy egy szokatlan tartalmú, mindössze oratiót és szekvenciát tartalmazó, önálló nyomtatványt jelentessenek meg a korban teljesen szokatlan módon, magyar nyelven.

Az ismeretlen körülmények között Raguzába jutott ereklye csak röviddel a török kiűzése előtt vált ismét fontossá. I. Lipót császár 1684-es próbálkozása az erek-

⁸⁷ KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában*. In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Szerk. ROZSONDAI Marianne. Bp. 2002. Argumentum Kiadó, 103–134; KNAPP Éva: „Gyönyörű volt szál alakja” *Szent István ikonográfiája a sokszorosított grafikában*. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 54–74.

⁸⁸ Vö., CSANÁD Béla: *Szent István király arca a magyar breviáriumokban*. = Teológia 1970. 214–219.; MEZEY László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979.

⁸⁹ *Missale Strigoniense*. Nürnberg 31. aug. 1484. Anton Koberger, fol. CXXIX/v, 212v–213r.

⁹⁰ Így pl. az 1508-ban megjelent *Missale Strigoniense*-ben (Wien 1508 Joannes Winterburger) is ugyanez a szekvencia található (234v).

⁹¹ *Breviarium Strigoniense*. Nürnberg, 1484. Georg Stuchs pro Theobaldo Feger.

⁹² LASKAI Osvát: *Sermones de Sanctis Biga Salutis intitulati*. Hagenu, VI. Kal. Aug. 1497. Heinrich Gran pro Johann Rynmann, Sermo LXXVII, fol. 254v.

⁹³ CLICHTOVEUS, Jodocus: *Elucidatorium ecclesiasticum*. Paris, 1516. H. Stephanus, fol. 65r–66r.

lye megszerzésére nem járt sikerrel. 1706-ban Raguzában új tartóba helyezték a Szent Jobbot, majd a 18. századi prédikációkban rendszeresen megemlítték az ereklyét a Szent Korona, Szent István király és az ország valamikori gazdagsága toposzainak szövegkörnyezetében.⁹⁴

Mária Terézia legitim hatalmának erősítésére 1771-ben Raguzából Bécsbe, majd Budára szállíttatta az ereklyét. Ezzel párhuzamosan elrendelte önálló liturgikus ünneplését és 1773-ban pápai rendeletet eszközölt ki a május 30-i Szent Jobb feltalálása ünnep visszaállítására. Ekkor – az ereklye tiszteletének népszerűsítésére – hirtelen megnőtt a Szent Jobb-ábrázolások száma,⁹⁵ s tudományos munkák,⁹⁶ prédikációk,⁹⁷ valamint rövid terjedelmű, füzetes összeállítások jelentek meg több nyelven.⁹⁸

⁹⁴ *Josephus a S. Maria. Festivale Tyrnaviense.* Tyrnaviae, 1743. Typ. Acad. S. J., 213–220; CSETE István: (ford.) GYALOGI János: *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae. Tudniillik [...]*, Karsa [!], 1754, 175–216.

⁹⁵ KNAPP-TÜSKÉS: i. h. (87. jegyzet), 66–69.

⁹⁶ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Kézirat. Budapesti Egyetemi Könyvtár, G 123; Uő.: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divis Stephani primi Regni Hungariae Regis.* Vindobonae, 1771 J. J. Trattner.

⁹⁷ KOZMA Ferenc: *Ditsőült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan Szent Jobbja [...]*. Buda, [1771.] Landerer; GONDOLA, Joseph Franz: *Lobrede von der ohnversehten Rechten Hand [...]*. Preßburg, [1771.] J.M. Landerer.

⁹⁸ Az 1771-től kinyomtatott Szent Jobb-áhitati művek típusait és kiadásait eddig még nem vette számba senki. A tartalmuk alapján négy csoportba osztható aprónyomtatványok a következők:

I. Rövid tudósítás – *Kurzer Unterricht – Brevis Notitia* (Az első kiadások címe: *Rövid tudósítás* ajtatos imádsággal, és énekekkel együtt, Szent Istvánnak Magyarország első apostoli királyának ditsőséges Jobb-kezéről Mellyet Felséges, és Apostoli Királyné Aszszonyunknak különös buzgó-sága Ráguzából Hazánkba vissza hozott, és Budán az Udvari Templomban közönséges tiszteletre ki-tett; *Kurzer Unterricht [...]* zur öffentlichen Verehrung in der Schloßkirche zu Schönbrunn aus-gesetzt, nachhin aber in die Schloßkirche nacher Ofen übersetzt werden wird; *Brevis Notitia* cum pia oratione, ac hymno de gloriosa detera S. Stephani, Hung. Regis Apostolici, quam Augustissimae Imperatricis, ac Reginae Nostrae Apostolicae singularis pietas Ragusa in Patriam reduxit, et Budae in Templo Arcis Regiae publicae Venerationi proposuit. Tartalma azonos a magyar királyi kancellá-rían meghatározott és elfogadott szövegegyüttesekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjel. hely:	Megjel.:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Bécs	1771	Trattner	OSzK (= Országos Széchényi Könyvtár), MOL(=Magyar Országos Levéltár)
latin	Bécs	1771	Trattner	OSzK
német	Bécs	1771	Trattner	OSzK
magyar	Pest	1771	Eitzenberger	OSzK
magyar	[Buda]	1771	Landerer	FSzEK (= Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
német	Pozsony	1771	Landerer	OSzK
német	Buda	1771	Landerer	OSzK

A Kancelláriai Levéltárban fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint 1771-ben a kultusz társadalmi méretű felélesztésére és népszerűsítésére szánt aprónyomtatványok jelentek meg először. Tartalmukat körültekintően állították össze és

német	Győr	1771	Streibig	Pannonhalma (= Főapátsági Könyvtár)
latin	Bécs	1772	Trattner	OSzK
német	Bécs	1772	Trattner	OSzK
latin	Buda	1779	Landerer	Székesfehérvár (= Püspöki Könyvtár)
magyar	Buda	1780	Landerer	OSzK
magyar	Buda	[1790]	Univ.	OSzK, BEK (= Budapesti Egyetemi Könyvtár)
magyar	Buda	1797	Landerer	BEK
magyar	Buda	1819	Univ.	OSzK, BEK, FSzEK
magyar	Buda	[1830]	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1832	Univ.	BEK
magyar	Buda	1835	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	Buda	é. n.	Landerer	FSzEK

II. Ének – Kirchenlied (Csak egy éneket tartalmaznak, a magyar nyelvű ének kezdősorai: „Ditső István nagy Királyunk!”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz!”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”; Az első kiadások címe: *Szent István királyhoz rövid ének; Kirchen-Lied, zur Verehrung des heiligen Stephans* [...]. Tartalma egyetlen, Szent István királyról vagy a Szent Jobbról szóló ének. Kezdősorok: „Ditső István nagy Királyunk”, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen”, „Oh dicsőséges szent Jobbkéz”, „Adjunk tiszteletet Szent Királyunknak”).

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar	Buda	1771	Landerer	OSzK
magyar	Buda	1838	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Buda	1840	Gyurián, Bagó	OSzK
magyar	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	OSzK
német	[Buda]	é. n.	ny. n.	FSzEK
magyar	Buda	1843	Gyurián, Bagó	FSzEK
magyar	Buda	1846	Gyurián, Bagó	BEK
magyar	Bécs	é. n.	Reiffenstein	FSzEK
magyar	Pest	1860	Beimel, Kozma	FSzEK
magyar	Szabadka	é. n.	Bittermann	OSzK

III. Imalapok (Csak rövid tudósítást és imádságot tartalmaznak. Tartalma rövid prózai tudósítás a Szent Jobb Bécsbe, majd Budára viteléről, valamint az 1484. évi nürnbergi *Missale Strigoniense* oratója. Legtöbbször a Szent Jobb erekleve képi ábrázolása díszíti.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
magyar, német	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
latin	[Buda]	[1771]	ny. n.	magántulajdon
magyar	Pozsony	[1771]	Patzko	OSzK
magyar	Buda	1778	Kir. Akad.	magántulajdon

azokat Mária Terézia is jóváhagyta. A fennmaradt levelezés minden valószínűség szerint galántai Esterházy Ferenc kancellár és galántai Fekete György alkancellár személyéhez kapcsolódik. Bécsben 1771. június 21-én kelt az a német fogalmazvány, amely meghatározza a Szent Jobb tiszteletére áhítati céllal magyar, német és latin nyelven kiadandó nyomtatványok tartalmát. A mintát és a forrást a Nürnbergben 1484-ben megjelent *Missale Strigoniense* Szent Jobb-miséjéhez tartozó szövegek adták: a Szent István jobbja megtalálásának ünnepéhez tartozó oratio („Gebett”) minden részletében megfelelt a három nyelvű közlésre. A már 1484-ben ehhez tartozó himnusszal („Kirchen-Hymnus”) kapcsolatban azonban nehézséget okozott, hogy az nem tesz említést az ereklyéről. Ennek ellenére a latin és a német nyelvű nyomtatványokba ezt a két szöveget szánták – a latin himnusz ugyanis lefordították németre. A magyar nyelvű nyomtatványban viszont a régi oratio magyar fordítása mellé egy másik, a fogalmazványhoz mellékelte énekszöveget („Gesang”) terveztek megjelentetni. Az ének tartalmát röviden összefoglalták, majd megállapították, ez valóban a Szent Jobbról szól, s ha az idő nem sürgetne, a magyar éneket le lehetne fordítani a másik két nyelvre is. Arról nem esik szó, hogy ki írta és honnan származik az ének. Végül a fogalmazvány összegzi, hogy Pray György milyen módon írhatna történeti disszertációt („historische Dissertation”) a Szent Jobbról.

A fogalmazványhoz három melléklet járult: a kinyomtatandó latin és német nyelvű áhítati mű kézírata, valamint a már kinyomtatott magyar nyelvű *Rövid tudósítás* (Bécs 1771 Trattner) egy példánya. A latin kéziratnak címe nincs, szövege a „De gloriosa Dextera S. Stephani Regis Apostolici ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCCC.LXXXIV. Norimbergae impresso” megjegyzéssel kezdődik, majd az „Oratio” megjelölés után a fenti missaléból származó megfelelő szöveg következik. Ez után a „Hymnus de S. Rege ex eodem Missali” címet követően 14 versszakra osztva a „Corde, voce, mente pura” kezdetű szekvencia olvasható. A német nyelvű kézirat tartalma pontosan megegyezik a latinéval. Itt a Kirchenhymnus nem más, mint a latin szekvencia hét nyolcsoros strófára bontott fordítása, „Lobe Gott mit Herz und Sinnen” kezdettel. A melléklet végén egy-egy további rövid, „Ein andern Gebet” című, németre lefordított imádság olvasható, mindkettő forrása egy-egy misekönyv más-más Szent István ünnephez tartozó oratója. Ezeket azonban áthúzták, ami jelzi, hogy kinyomtatásukat elvetették.

IV. A Szent Jobb körmenetek áhítati rendje (Címük: *Ritus sacer in devotione et processione S. Stephani I. Regis Hungariae observandus*; a bennük szereplő himnus kezdősora: „Corde, voce, mente pura”). Tartalma az ünnep áhítati rendje, az 1771-ben kinyomtatott megfelelő nyelvű imádsággal és énekkel.)

Kiadás nyelve:	Megjelenési hely:	Megjelenési idő:	Nyomda:	Használt példány:
német	Esztergom	1822	Beimel	FSzEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK
latin	[Buda]	é. n.	ny. n.	BEK

A magyar nyelvű áhítati füzet tartalma bővebb a kéziratos mellékletekénél: a címlap hátoldalán „Tudósítás” címmel a Szent Jobb Raguzából Bécsbe, majd Budára történt translációját foglalták össze prózában (2–3. lap). Ezt a tájékoztató szöveget lefordították németre és latinra, s mivel a latin és a német nyelvű himnusz nem a Szent Jobbról szólt, mellékeltek a latin és a német nyomtatványhoz. Így megoldották az „Ó dicsőséges Szent Jobb kéz” lefordításának gondját. A „Tudósítás”-t a „Szent István király / Ditsőséges Jobb-Kezének meg-találásáról-való régi, és még 1484-dik esztendőben Norimbergában nyomtatottat. / Imádság. / Úr Isten, a Te Szenteidnek tsudálatos fényessége [...]” kezdetű szöveg követi (3. lap), majd minden magyarázat nélkül *Új ének* címen következik az „Oh! Ditsőséges Szent Jobb-Kéz” kezdetű, 22 versszakos ének (4–8. lap).

Ehhez az eddig ismeretlen levéltári forráshoz kiegészítő megjegyzések is tartoznak latin nyelven, 1771. június 25-i keltezéssel, amelyek lényegében helyben hagyják a német fogalmazvány tartalmát. A gondosan előkészített felterjesztést maga a kancellár készült átadni Mária Teréziának. Az utolsó mondatból megtudjuk, hogy a kancellár személyesen bízta meg Pray Györgyöt egy rövid dissertatio gyors elkészítésével.⁹⁹

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű *Új ének* valóban teljesen új volt, az ereklve translációjára – valószínűleg uralkodói megrendelésre – készült, s tervbe vették a lefordíttatását is, amely azonban idő hiányában elmaradt. Szerzőjéről nem emlékeznek meg, s róla Pray György sem ír egyértelműen. A magyar nyelven („patrio idiomate”) frissen, az 1771. évi translációra kiadott („edidere”), jezsuita eredetű („e nostris”) Szent Jobb-költeményekről („poetica”) csupán annyit árul el, hogy összesen három ilyen alkotásról tud: Faludi Ferenc Pozsonyban és Szerdahelyi József Bécsben szerzett ódájáról, valamint Molnár József Budán készített poemationjáról.¹⁰⁰ Valószínű, hogy az 1771-ben elsőként megjelent magyar nyelvű áhítati nyomtatványban a Bécsben élő Szerdahelyi József költeménye jelent meg, nevének feltüntetése nélkül. Sem a régi magyar nyelvemlékek iránt érdeklődő Pray György disszertációja, sem az 1771-ben elhangzott beszédek nem említenek semmiféle régi magyar Szent Jobb himnusz.¹⁰¹ Nem találunk ilyet Simon Máté pálos szerzetes Kolárits Joachim collectaneája alapján a Pray-féle disszertációhoz készített kiegészítésében sem, mert ilyen nem is létezhetett.¹⁰²

⁹⁹ Magyar Országos Levéltár, Kancelláriai Levéltár A 39 Acta Generalia 1771. nr. 3690–1.

¹⁰⁰ PRAY: i. m. (96. jegyzet), 112.

¹⁰¹ L. 7, 8, 96, 97. jegyzet.

¹⁰² SIMON, Mattheus: *Supplementum ad Dissertationem [...] Georgii Pray de Dextra S. Stephani [...]*. Vacii, 1797. A. Gottlieb.

*A Szent Jobb kultusz egyik elemének összekapcsolódása
Bartalis becsvágyával*

A Szent Jobb kultusztörténetének ez a vázlatos áttekintése nem támasztja alá a Bartalis által említett 1484-es magyar nyomtatvány létezését. A 15. század két utolsó évtizedéről, s már a korábbi évtizedekről sem mondható el, hogy a magyarság „óhajtva nézett” az ereklýére. A 15. századi Szent Jobb-ábrázolások alapján az ereklýe ekkor valószínűleg nem kézfej volt, hanem Szent István meg nem osztott, teljes jobbja (felkar, alkar, kézfej).¹⁰³ Hogyan, miért vált mégis hihetővé az 1484-es nyomtatvány létezése?

Bartalis Antal – önéletrajza szerint – gyulafehérvári tanulmányai után Nagyszombatban tanult klerikusként.¹⁰⁴ Egyetemi évei az 1776 előtti időszakra datálhatók, s nagy valószínűséggel éppen Nagyszombatban élte át a jezsuita rend felosztatását. A Mária Terézia által frissen felélesztett Szent Jobb-kultuszt éppúgy ismernie kellett, mint az ezzel szorosan összefüggő, 1771-től kinyomtatott áhítati füzeteket. Bartalis beszámolt arról is, hogy ismeri Pray György műveit.¹⁰⁵ Így minden bizonnyal elolvasta a Szent Jobbról szóló disszertációt és a *Missale Strigonienséből* itt közölt, 1484-ben Nürnbergben megjelent Szent Jobb-liturgia szövegét, s ismerte az egy évvel korábban, ugyancsak Pray által lábjegyzetben megjelentetett néhány sort a *Halotti Beszédből* és a Pray által kiadott *Margit-legendát*.¹⁰⁶ Saját nyelvészeti érdeklődése kapcsán megemlítette azt is, hogy forgatta Sajnovics *Demonstratióját*, amelyben megjelent a *Halotti Beszéd* Faludi-féle átirata és értelmezése.¹⁰⁷

Eszerint Bartalis mindazt ismerte a nyomtatásban megjelent régi magyar nyelvemlékek közül, amit 1794 előtt ismerni lehetett. Tudhatta, milyen nagy az érdeklődés e szövegek iránt, s talán tudott a Bessenyei György által *A Holmiban* közölt „rég magyar-ság”-ról,¹⁰⁸ a Sylvester János-féle régi ortográfiájú *Új Testamentum* részleteiről a *Míndenes Gyűjteményből*¹⁰⁹ és Kazinczy Ferenc 1790-ben az *Orpheus* első kötetében megjelent archaizáló verséről, a „Fekete szemű menyecské”-ről.¹¹⁰

¹⁰³ KNAPP-TÜSKÉS: *i. h.* (87. jegyzet), 110–114, 1–2. kép.

¹⁰⁴ 47. jegyzet.

¹⁰⁵ 54. jegyzet.

¹⁰⁶ Vö. 7. jegyzet.

¹⁰⁷ 8, 53. jegyzet.

¹⁰⁸ *Régi magyarság*. = A Holmi, Bécs, 1779. 106–111.

¹⁰⁹ *Míndenes Gyűjtemény* 1789. Szent Jakab hava 11. nap, 51.

¹¹⁰ *Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz, a Szent Földről. Kassán, szeptemb. 24dik 1789.* = *Orpheus*. Kiadta SZÉPHALMY Vintze. (1.) 1790. 184–190. A Kazinczy-féle Fekete szemű szép hölgyecske [...] sikerét bizonyítja, hogy szövege a kéziratos énekeskönyvekben is fellelhető. STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1842)*. Bp. 2002. Balassi Kiadó, Nr. 712, 767, 1202, 1255.

Ha mégsem ismerte volna a felsorolt ortográfiai archaizmusokat, tudjuk, hogy alaposan átforgatta Telegdi Miklós prédikációit, kigyűjtötte belőle a régi magyar kifejezéseket, s Kalmár György egyik munkáját tanulmányozva foglalkozott a magyar ortográfia sajátosságaival és megújításának kérdésével.¹¹¹

Milyen lehetett az a 15. századi magyar nyelvű nyomtatvány, amit – állítása szerint – Bartalis látott? Mindössze egy oratiót és egy cantilénát tartalmazott – azaz ugyanannyit, mint az 1771. évi aprónyomtatványok. A latin nyelvű lábjegyzet szerint: „Possidemus Orationem, et Cantilenam de Inventionem dextrae S. Regis Stephani idiomate Ungarico Norimbergae Anno M CCCC LXXXIV. ditam [!].”¹¹² Ez a mondat az ’idiomate Ungarico’ kifejezés nélkül csaknem szó szerint megtalálható az 1771. évi latin nyelvű áhítati nyomtatványban is: „De gloriosa dextera S. Stephani Regis Apostolici, Ex Missali Strigoniensi, Anno M.CCC.LXXXIV. Norimbergae impresso. Oratio. [...] Hymnus. Ex eodem Missali. [...]”¹¹³ A kihagyott ’inventio’ kifejezés azt bizonyítja, Bartalis pontosan tudta, mi az, amiben különbözik az 1484-ben megjelent latin himnusz és az 1771-ben kiadott magyar *Új ének* tartalma.

A jegenyei plébánia tulajdonában tehát nem egy 1484-ben megjelent ritka nyomtatvány volt, hanem néhány füzet a nagy példányszámban megjelent 1771-es aprónyomtatványok valamelyikéből. Egy 1484-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatványt Bartalis minden bizonnyal az első helyen mutatott volna be a plébániai könyvtár raritásai közül, még akkor is, ha azt a *Notitia* kéziratának lezárása után fedezi fel. Ehelyett az 1771-es nyomtatványokból azok tartalmának összemósásával, személyes érdekeinek és becsvágyának megfelelően, koholt egy soha nem létezett 15. századi unikumot. Lábjegyzetben mintegy mutatványként közölte az *Új ének* első négy sorának archaizált változatát, s a végére odaillesztette az „etc.” rövidítést. Ez a szintén árulkodó rövidítés sem Bartalis leleménye: megtalálható mindegyik 1794 előtt megjelent *Rövid tudósításban*, s a szakaszonként ismétlődő refrén jelzésére szolgált.

A szövegarchaizálás Bartalis-féle teljesítménye szembeesíthető az egykorúan rendelkezésre álló szövegekkel.¹¹⁴ Ezt az összevetést többen elvégezték. A cantilena minden szavát megvizsgálták – grammatikai érvek alapján például Szilády Áron¹¹⁵ – eredménytelenül. Régi magyar szövegből továbbra sem került elő a „genche” (kincse) szóalak és a legkorábbi magyar nyelvemlékekből továbbra is hiányzik az aposztróf (mel’et, nag’) használata.

A vizsgálatba újonnan bevont könyvészeti, kultusz- és kultúrtörténeti megfigyelések egyértelművé teszik, hogy Bartalis szövegközlése szándékos koholmány.

¹¹¹ 51, 56. jegyzet.

¹¹² 63. jegyzet.

¹¹³ *Brevis Notitia [...]*. Viennae, 1771. J. Th. Trattner.

¹¹⁴ Vö. pl. PRAY: *i. m.* (7. jegyzet) 253–260.

¹¹⁵ SZILÁDY: *i. m.* (33. jegyzet).

Tudatos megtévesztés egy olyan időszakból, amikor folyamatosan napirenden volt a régi magyar nyelvemlékek keresése. A cantilena archaizált négy sora beilleszthető az archaizált magyar irodalmi szövegek tárának legszomorúbb kategóriájába, a tudományos elismertség érdekében koholt „tudós” hamisítványok közé.¹¹⁶ Eleve megtévesztő szándékkal készült, hosszú ideig félrevezette a tudományos közvéleményt, s a rá vonatkozó igazságot Bartalis nem tudta vagy nem is akarta tisztázni. Az utóbbi lehetőség mellett szól a *Notitia* több, érzelmektől túlfűtött gondolata, így például a Kalmár-féle ortográfia védelme („Quis poterit prohibere, ne sequamur <non tamen omnibus> orthographiam Cl. Viri Georgii Kalmár [...]”), a nyelvújítás szélsőséges megítélése és saját alaptanulmányainak bemutatása az „imbutus Litteris” kifejezéssel.¹¹⁷ Az sem zárható ki, hogy mindezek a megnyilatkozások és maga a cantilena Bartalis elmezavarának kezdeti tünetei voltak.

Bartalis Antalt egészen más elképzelés vezette, mint Csokonai Vitéz Mihályt, aki néhány évvel a *Notitia* megjelenése után a komikum, a vígeposzi satíra (eposzparódia) fokozása érdekében archaizált magyarságú szövegeket illesztett a *Dorottya* négy része elé.¹¹⁸ A marosvásárhelyi születésű Literáti Nemes Sámuel 19. század első fele kódex- és nyelvemlék-hamisítványai¹¹⁹ mellé állítható Bartalis-féle szöveghamisítás részletesebb megismerésére kicsi az esély.¹²⁰ S bár Bartalis „jádzi elmé”-je továbbra sem „szóltatható” meg, a koholmány hátterében álló motívumok jól felismerhetők.

¹¹⁶ Az irodalmi koholmányokhoz l. még, FARRER, James Anson: *Literarische Fälschungen*. Mit einer Einführung von A. Lang. Leipzig, 1907.

¹¹⁷ (BARTALIS): *i. m.* (1. jegyzet) 6, 85, 36.

¹¹⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények. IV. 1797–1799*. Sajtó alá rend., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 687, 696, 700, 707, 740–741.

¹¹⁹ Vö. KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. Gondolat Kiadó, 248–259, 260–275.

¹²⁰ Sokan próbálkoztak, még az 1970-es években is, például Literáti Rohonci kódexének megfigyeltével. Vö. *Tárgyak emlékezete. [Bevezető.]* In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000 március 17 – szeptember 24. Bp. 2000. 425, 449–453; KELECSÉNYI: *i. m.* (119. jegyzet).

ÉVA KNAPP

Contributions au problème des archaïsmes linguistiques de la fin du 18e siècle*Les rapports d'histoire d'idées d'un imprimé de langue hongroise supposé à tort de l'année 1484*

L'étude s'occupe du travail du curé de Jegenyé, Antal Bartalis, paru en 1794, falsification et archaïsation de textes. Selon Bartalis, le texte complet d'une quatraine, d'une cantilène a été imprimé à Nümburg en 1484, attachée à une oration de langue hongroise. L'étude présente, différemment à la littérature spéciale antérieure implante le problématique du texte en vers dans un cercle d'interprétation plus large que celui de l'examen bibliographique. Les données historiques, et d'histoire de civilisation peuvent offrir une réponse à la question, comment la communication de Bartalis avait pu, longtemps, tromper la confiance de l'opinion publique scientifique, pourquoi avait-on accepté l'existence de l'imprimé, et comment pouvait-on mener des discussions de ce sujet pendant plus de 150 ans.

Les observations récemment y entraînées rendent manifeste le caractère volontaire de la falsification de l'édition de texte de Bartalis. Falsification consciente d'une telle période, ou la recherche des monuments anciens de langue hongroise était continuellement à l'ordre du jour. Les quatre vers de la cantilène peuvent être introduits dans la catégorie la plus triste des textes littéraires hongroises archaïsés, dans celle des falsifications conscientes, créées, en vue d'une reconnaissance scientifique de leurs „auteurs.”

BÁLINT GÁBOR

Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei

Rejtő Jenő, írói álnevén P. Howard, a 20. század legolvasottabb magyar írói közé tartozik. Már életében is, de inkább halála után: 1956-tól a rendszerváltásig Rejtő 24 kötete összesen 80 kiadásban jelent meg a Magvető kiadónál, valószínűleg mindegyik 100 000 példány fölött. 1993 után pedig, amikor lejárt a halála utáni 50 év, nagyalakú vaskos kötetekben adták ki összegyűjtött műveit, szintén nem egy kiadásban. A legkedveltebb írók listáján – kb. a hatvanas évek óta – Rejtő nevét mindig megtalálhatjuk az elsők között. Hegedüs Géza ezt írja róla:

„Amíg élt, az irodalom peremén élt, habár közben már olyan népszerű volt, hogy olvasói türelmetlenül vártak egy-egy új Howard-könyv megjelenésére. Amikor meghalt, a társadalom kivetettje és a hatalom üldözöttje volt, testi elmúlása csak formájában különbözött a szabályszerű halálra ítéltetéstől és kivégeztetéstől. [...] Az egész életmű abszurd ötletek, groteszk humor, bizarr alakok és helyzetek áradása. ... Kitűnő mulattató, nagyon jó humorista, tiszteletre méltó humanista, aki szembenéz kora rémségeivel és szemükbe nevet.”¹

Rejtő művei ponyvaként jelentek meg, de már kortársai között is volt, aki megkérdőjelezte ezt a műfaji besorolást: „Mi a ponyva?” – kérdezi egy cikkében a szigorúan ítélkező Nagy Lajos:

„Egy most megjelent vastag regénybe kezdek. Eldobom, mert ostoba, hamis, rossz, szerintem tehát ponyva. Előveszek egy kalandregényt. Howard: A láthatatlan légió. Lássuk mit tud az. Harminc oldalt elolvasok belőle. Lehet, hogy később majd elrontja – a közígyényeknek megfelelően – de ez a harminc oldal remek. Egyszerűen remek. El fogom olvasni az egészet.”²

Hegedüs vitte be a köztudatba azt is, hogy Rejtő nem ponyvákat írt, hanem ponyvaparódiákat. Sokak számára ez az író felesleges mentegetésének tűnik, szerintük Rejtő ponyvaíró – vagy ha úgy jobban tetszik kalandregény-író –, csak

¹ HEGEDÜS Géza: *P. Howard, akit Rejtő Jenőnek hívtak*. Előszó. In: REJTŐ Jenő: *Az utolsó szó jogán*. Bp. 1967. 5. ill. 19. (Itt jegyzem meg, hogy Hegedüs, mint a Magvető kiadó igazgatója adott ki először 1949 után Rejtő-regényt, amelyhez ő maga írt – egyfajta magyarázó – előszót. Attól kezdve több cikket is publikált róla. A legtöbb Rejtőről szóló egyéb írás a sajtóban általában Hegedüs cikkeire épül.)

² NAGY Lajos: *A ponyváról vall a ponyvaolvasó*. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Bp. 1973. 1478.

magasabb szinten művelte az átlagnál. Mások leszögezik, hogy már csak azért sem lehet paródia egyik műve sem, mert ezekben a krimivonal valódi, Rejtő komolyan végigviszi az egészet.³ Talán Lányi András véleménye a legárnyaltabb:

„Rejtő Jenő munkássága a tömegkultúra körébe tartozik, amennyiben műveit ponyvaregényként terjesztették és olvasták; ő maga a szórakoztató olvasmányok jellegzetes témáit és előadásmódját alkalmazza, anélkül, hogy ellentmondásba kerülne a műfaj kánonjával. De nem tartozik a tömegirodalomhoz abban az értelemben, hogy írói módszere attól elüt, az anyag megformálásában más elveket követ, és írásainak értelme csak egy másik rendszerben, a huszadik századi kelet-európai groteszk irodalom rendszerében tárul fel, melyet Hašek, Karinthy és Ionesco neve fémjelez.”⁴

Ugyanakkor Rejtő az az író, akinek a nagymérvű érdeklődés ellenére – vagy talán éppen azért – nincs igazi életrajza, csak kiterjedt legendáriuma. A következő tanulmány e legendák közt kíván rendet tenni – sőt ha szükséges „rendet vágni”.

Rejtő Jenő útja a ponyváig

1905. március 29-én Budapesten megszületik Reich Jenő.⁵ Ő a harmadik fiú a családban. Apja, Lipót nyomdai tisztviselő. 16 évesen kicsapják a kereskedelmi iskolából, mert hozzávágja a tintatartót egy tanárához, aki az egész osztály előtt hazugnak nevezte. Állítólag már ekkortájt operettet írnak barátjával, a későbbi zenész Buttola Edével. De ezekben az években rendszeresen jár ökölvívóedzésekre is. Elvégzi Rákosi Szidi színiiskoláját, a vizsgaelőadáson Molnár Ferenc *Liliomjában* ő játssza a főszerepet. Saját bevallása szerint leérettségizik (máshol erre nincs adat), részt vesz az Athenaeum egyik pályázatán: bár elkésett a jelentkezéssel, Heltai Jenő⁶ közbenjárására Marton Miksától ajánlólevelet kap. Ezzel Berlinbe megy, hogy Reinhardtnál rendezést tanuljon, de úgy tűnik a híres rendező nem kedvelte a hozzácsapódó „slapajokat”. Rejtő közben be-bejárt az egyetemre, illetve állítólag a *Berliner Zeitung am Mittag* és a *Das Leben* című lapokba írt, de inkább abból próbált megélni, hogy lovakat csutakolt egy közeli verseny-

³ SÁNTHA Attila: *Fejenállva, srégen balra be. Rejtő Jenő világparódiája.* = Bárka 2003. 5. sz. 87.

⁴ LÁNYI András: *Az írástudók áru(vá vá)lása.* Bp. 1988. 178.

⁵ Rejtő életútjának rekonstruálásához a legfontosabb források: BOROSS Elemér: *Péhovard.* In: *Velük voltam.* Bp. 1969. 334–366., REJTŐ Jenő: *Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam.* Szeged, 1997., HÁMORI Tibor: *Piszkos Fred és a többiek... Történetek Rejtő Jenő életéből.* Bp. 1982.

⁶ Ehhez kapcsolódik Hegedüs Géza megállapítása, amely szerint „azt a regénytípust, amelyet mi olyan jellegzetesen howardinak érzünk, Rejtő előtt – csak éppen tipikus pesti környezetben – Heltai írta meg. Ez a Jaguár. A Jaguár cselekménye, alakjai, szójátékai feltűnően howardosak, csak éppen egy mozzanat hiányzik belőle: nem paródiája egyetlen ponyvaműfajnak sem.” Lásd: HEGEDÜS Géza: *i. h.* 14.

pályán. Ekkor még a családja kedvező anyagi helyzetben van, tudnák támogatni – de persze Rejtő nem kér pénzt otthonról.

1927. július 25-én riporterri állásért folyamodik *Az Ujsághoz*,⁷ ahova nem veszik fel – pár évvel később viszont szívesen fogadják majd a cikkeit, s éppen a külföldi kalandjairól fog írni. Szeptemberben újra Berlinbe megy, saját bevalása szerint a *Magyar Hírlaptól* mutat fel igazolványt, majd megkezdí a nagy európai csavargását: 1928 áprilisában Baselbe, majd Bernbe aztán Zürichbe megy, ahol kézimunkákkal házal engedély nélkül, s emiatt börtönbe kerül két hétre. Szabadulása után Genfen, Luzernen, és Schaffhausenen át Bécsbe megy. 1929 októberében viszont már Hamburgban találjuk, ahol állítólag parkett-táncos (színesznövendéktársa, a „géppuskalábú” Feleki Kamilltól tanult tánclépéseket hasznosítva). 1929 végén és a következő év elején Bécsben, illetve Grinzingben van, de márciusban már egy Párizs melletti cementgyárban dolgozik. Májusra megelégteli, Lyonba megy, ahol a Hagenbeck cirkusz felveszi kisegítőnek. Így jut el Avignonba, innen gyalog Marseille-be, majd hajóval, negyedosztályon Korzikára, ahol állítólag az erődítési munkálatoknál dolgozik. A következő állomás Milánó, ahol egy jóindulatú konzul hazasegítené. Ezután Tarvisióból Klagenfurtba toloncolják. „Majd egy hirtelen ötlettől sugalltatva” – írja egy levelében – „elhatároztam magamat egy minden addiginál kalandosabb, veszélyesebb útra: hazajöttem Budapestre...”⁸

1930 júniusában érkezik meg, s néhány barátjával társulva saját bulvárlapot alapít: a *Nagykörut* első száma november 27-én jelenik meg.⁹ A kolofon szerint a szerkesztője ő maga volt, a felelős szerkesztő és kiadó Rupp Miklós. A szerkesztőség és kiadóhivatal a Magyar utca 52-ben volt – nyilván nem véletlenül, hiszen az ebben a házban üzemelő Madách nyomdában készült a lap. A kisméretű, késsel nyomott füzet 28 oldalból állt és 20 fillérbe került. Ki tudja miért, nincsenek oldalszámok, helyettük a lap alján a Homocord cég reklámjai vannak.

Mint a címe is mutatja, a *Nagykörut* a nagyvárosi életéről kívánt szólni. A címlapján modern montázs¹⁰ különböző nagykorúti épületek fényképeiből összeállítva (pl. a New York kávéház, Royal Orfeum, Pátria mozi, Vigszínház), de a belső tartalom is egy gyors montázs a világvárosi Budapest éjszakai életéről. Az elején egy „rajtaütésszerű riport az éjféli Nagyköruton” (-nő) aláírással, amelyben leszögezik, hogy „a Nagykörut a világ szimbóluma”. Majd a következőkben például arról írnak, hogy megnyílt a Miami mulató, amely „Montparnasse-i hangulatot”

⁷ A beadott önéletrajzot (amely szintén fontos forrás az életéhez) az utószóban közli VARGA Katalin In: REJTŐ Jenő: *Megyék Párizsba*.... 248.

⁸ Idézi: HÁMORI Tibor: *i. m.* 20. Vesd össze: „Ismertem egy embert, aki pillanatnyi elmeza-varban nem lőtte föbe magát, hanem életben maradt” (Karinthy Frigyes notesze).

⁹ A lap egyetlen ismert példánya ma a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.

¹⁰ Nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy mennyiben hatottak a *Nagykörutra*, illetve a korabeli magyar lapkísérletekre a berlini Ullstein cég ismert újságjai, pl. a *Tempo*, amelyet Rejtő is igen gyakran emleget ottani tartózkodása kapcsán. Lásd pl.: ANGVAL Géza: *Száz új könyv naponta*. = *Literatura* 1928. 12. sz. 455–458. Ebben bemutat egy *Tempo*-plakátot –, amely szintén fotómontázs.

nyújt az Erzsébet körúton, vagy éppen arról, hogy „hogyan öltözködhet egy görlelegánsan napi 3 pengő 40 fillér felléptidíjából”. De olvasható volt a lapban „színházi kis hírek”, illetve „Mondd már” címmel egy intimpista-szerű rovat, valamint két vers is: Kálmán László „Chanson” című költeménye, D. Róna Emy rajzával, valamint Nádassy László „Nagykörut” című műve. Meginterjúvolják a híres pesti jósnőt, Silbiger Boriskát, méghozzá „este 11-től reggel 11-ig az Esplanade-ban”. A jósnő nemcsak a jövőbe látott, hanem a jelenbe is:

„Három embert látok a lap élén. Egy magas szökét és két alacsonyabb feketét. (Ez igaz. A szerk.) Az egyik maga. Magát Jenőnek hívják. (Igaz!) A magas szöke is Jenő. (Igaz!) A harmadik keresztneve T-vel kezdődik. (Igaz!) [...] Jó indulást látok. Szép és nemes célokat. Nagyon vigyázzanak, hogy az első három szám elérje a kívánt hatást. Ha túljutottak 1930-on, nagy jövőt látok.”

A cikk szerzője Kennedy Jenő volt, a „magas szöke” nem más, mint Rejtő, a harmadik pedig nyilván Faragó Tibor, aki „Extra hungariam... Berlini levél” címen írt cikket a lapba az ottani magyarok életéről, valamint ő lett volna a sportrovat vezetője is. A jóslat mellesleg nem hazudott: „ha túljutottak volna 1930-on” biztosan sikeres lett volna a *Nagykörut* – de így az első szám egyben az utolsó is volt. Ez a lap is nagy részben a *Színházi Élet*-vonalat folytatta volna – viszont ezt sokkal magasabb színvonalon, profibban és olcsóbban adta maga a *Színházi Élet*... Rejtő neve egyébként két cikk kapcsán szerepelt még: „A lélekelemzésről” szóló folytatásos írás, és „A menekülő leány” című novella alatt.

A lap bukása után ismét külföldre megy. Már a halálhírét keltik, amikor Karinthy Frigyesnek a *Pesti Napló*-ban 1931. február 24-én megjelent visszahívó levele után hazatér Bécsből, s 27-én már nyilatkozik a *Magyarországban*. Mint utólag nyilvánvaló, az egészet Karinthyval közösen találták ki Rejtő népszerűsítésére...¹¹ Később, amikor megjelenik az első hosszabb szépirodalmi műve 1932. július 28-án a *Nyíl* regényújtság 30. számában „A párisi front” címmel, akkor saját bevallása szerint megint nem tartózkodott itthon.¹² Talán erre az időszakra tehetjük a Rejtő-legenda szerinti további állomásokat – ha valóban megtörténtek: belép az idegenlégióba Marseille-ben, Dakarban (egy szappan megevése után) a katonaoorvos leszereli, majd Dzsebelben a foszfátbányában dolgozik. Ezután már csak kellemesebb helyek következtek: a francia Riviéra és Monte Carlo.

1932 októberében valószínűleg már itthon van: a Komédia Kabarében bemutatták első jeleneteit (amelyeket Nádassy Lászlóval közösen írt), „Gengszteridill” illetve „A hallgatás” címmel. Később még kb. száz jelenetet ír. 1934. július 22-én

¹¹ Sok minden közös volt Karinthyban és Rejtőben: nemcsak ahogy a pénzzel bántak (lásd később) de mindketten szenvedélyesen érdeklődtek a természettudományok és a filozófia iránt (mellesleg mindketten legfeljebb egy félévet hallgattak az egyetemen), s nagyon szerették hangsúlyozni az ezen a téren való jártasságukat. Rejtő pl. azt írja a később idézendő levelében, hogy egyike annak a néhány embernek, akik Planck kvantumelméletét igazán ismerik, és Szókratészlől titokban írt egy könyvet.

¹² BÁLINT Gábor: *A Nyíl regényújtság története*. = MKsz 1999. 4. sz. 462.

mutatják be a Budai Színkörben a szintén Nádassyval közösen írt „Egy görbe éjszaka” című operettet. A következő évben felveszik a Színpadi Szerzők Egyesületébe. Később megpróbálkozik egy másik műfajjal is: 1936-ban filmszkeccset ír „Sportszerelem” címmel, amelyből 1937 májusában teljes film készül. Még abban az évben filmre került az „Úrilány szobát keres” című zenés vígjátéka is.

1934-ben jelenik meg az *El a pokolból!* című kisregénye a „Világvárosi Regények”-ben.¹³ Ennek egyik jellegzetessége volt, hogy mindegyik szerzője, így természetesen Rejtő is, magyar névvel szerepelt (álnév persze lehetséges volt), mintegy hangsúlyozva a sorozat budapesti jellegét. Bár egy visszaemlékezés szerint Faragó Miklós, a sorozat szerkesztője neki mindig dupla gázsit adott, tévedés volna azt hinni, hogy Rejtő „berobbant” a ponyvapiacra: az első kisregényt csak jó pár hónap elteltével követte a másik (ez a sorozatszámozásból látszik), és a következő egy-két évben is elég ritkán ír ide. Majd csak amikor már megjelenik a Novánál néhány regénye, akkor lendül bele a kisregények írásába is: a legtöbb (és a legismertebb) ilyen műve 1938–39-ben jelenik meg ebben a füzetes sorozatban, az utolsó, a *Járőr a Szaharában* című majd 1940-ben.¹⁴

A Nova kiadó és sorozata

Ezek a kisregények 64 oldalas füzetek voltak. Rejtő már ekkor úgy érezhette, hogy tovább kell lépnie, hogy képes nagyobb terjedelmű műveket is írni. Erre akkor nyílt lehetősége, amikor 1936-ban kapcsolatba került a Nova kiadóval, amelyet Müller Dávid és Müller Pál, apa és fia vezetett.¹⁵ Róluk is sokféle legenda kering a köztudatban. Hegedüs Géza pl. ezt írja: „Müller úr ismert alakja a harmincas évek irodalmi életének. Ponyvakiadó volt. ... Kiadott jó könyveket is, de fő üzlete a különböző műfajú ponyvairodalom maradt mindvégig.”¹⁶ Máshol azt is írja, hogy alig volt olyan szerző, aki nem írt volna álnéven ponyvát a Novának. Hámori Tibor is kiemeli a kiadó jelentőségét: „Müller Dávid ... a harmincas évek irodalmi életének ismert alakja volt, a híres Nova Könyvkiadó főnöke.”¹⁷

Mindez – bármilyen szimpatikusan hangzik is számomra – túlzásnak tűnik. Müller Dávid nem lehetett a harmincas években az irodalmi élet ismert alakja: ekkoriban már elmúlt hatvan éves, s valószínűleg nem volt érettségije sem, soha nem jelent meg egyetlen sora (tudomásom szerint), még a Nova sporttal kapcsolatos könyveit sem ő írta – holott fiatal korában híres sportoló volt. A könyveket nyilván szerette, hiszen ezért foglalkozott ezek árusításával majd kiadásával, és rövid nekrológjában „a könyvesszakma egyik öreg és lelkes harcosa”-ként

¹³ BÁLINT Gábor: *A Világvárosi Regények története*. = MKsz 2003. 1. sz. 126–134.

¹⁴ Sajnos nem tisztázott kellőképpen a „Világvárosi Regények” és a Nova kalandos regényei egyes számainak pontos, egymáshoz viszonyítható megjelenési ideje.

¹⁵ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története*. = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

¹⁶ HEGEDÜS Géza: *i. h.* 15.

¹⁷ HÁMORI Tibor: *i. m.* 68.

említi a *Corvina*, s hogy „kartársai körében ... osztatlan megbecsülésnek örvendett”¹⁸ – mindez azonban aligha teszi az irodalmi élet ismert alakjává. Maga a kiadó sem volt túlzottan „híres”, főleg ekkor, 1936-ban nem, hiszen azon írók közül, akik műveit mint „tipikus Nova bestseller-regény”-ként aposztrofálták,¹⁹ Aszlányi Károly és Vaszary Gábor is csak most kerültek a Novához, Török Rezsőnek éppen csak megjelent az első regénye – de nem a Novánál!

Téved Hegedüs abban is, hogy a Nova fő profilja a ponyvakiadványok lettek volna: a kiadó fennállásának 25 éve alatt több mint 600 könyvet adott ki, a kalandos regények száma pedig nem éri el a 200 darabot. Tehát minden krimire kétszer annyi „komolyabb” könyv jutott. Más kérdés hogy ezek a „komolyabak” is inkább bestsellerek voltak. A Nova Irodalmi Intézet egyike volt a közepes nagyságú polgári kiadóknak, amely elsősorban a nyugati friss könyvsikereket adta a magyar olvasó kezébe, a hazai szerzők közül is főleg azokat jelentette meg, amelyekről úgy érezte, hogy sikeresen eladhatók.

A Nova kalandos regényei 1935 nyarán indult el, miután a Palladis és az Athenaeum is elindított egy-egy krimisorozatot egypengős áron.²⁰ Csak a sorozat vége felé, 1942-ben emelték fel az árat 1,20-ra. Néhány könyv a sorozatból megjelent 58 filléres árban is: nyilván azok, amelyek nem keltek olyan jól, mint az átlag.

A sorozat szerkesztője Tábori Kornél (1879–1944) volt, „a magyar rendőri riportázs-irodalom nagytudású doyenje”, a *Detektív Szemle* egykori szerkesztője, aki jogi és szociológiai ismeretekkel felvértezve elsőként készített riportokat a budapesti bűnözők világáról. Székely Vladimir rendőrfogalmazóval több könyvet is írt a témáról. Kutatásokat végzett a bécsi kamarilla levéltárában, ahonnan adatokat publikált többek között Petőfi Sándor egykori titkosrendőrségi megfigyeléseiről.

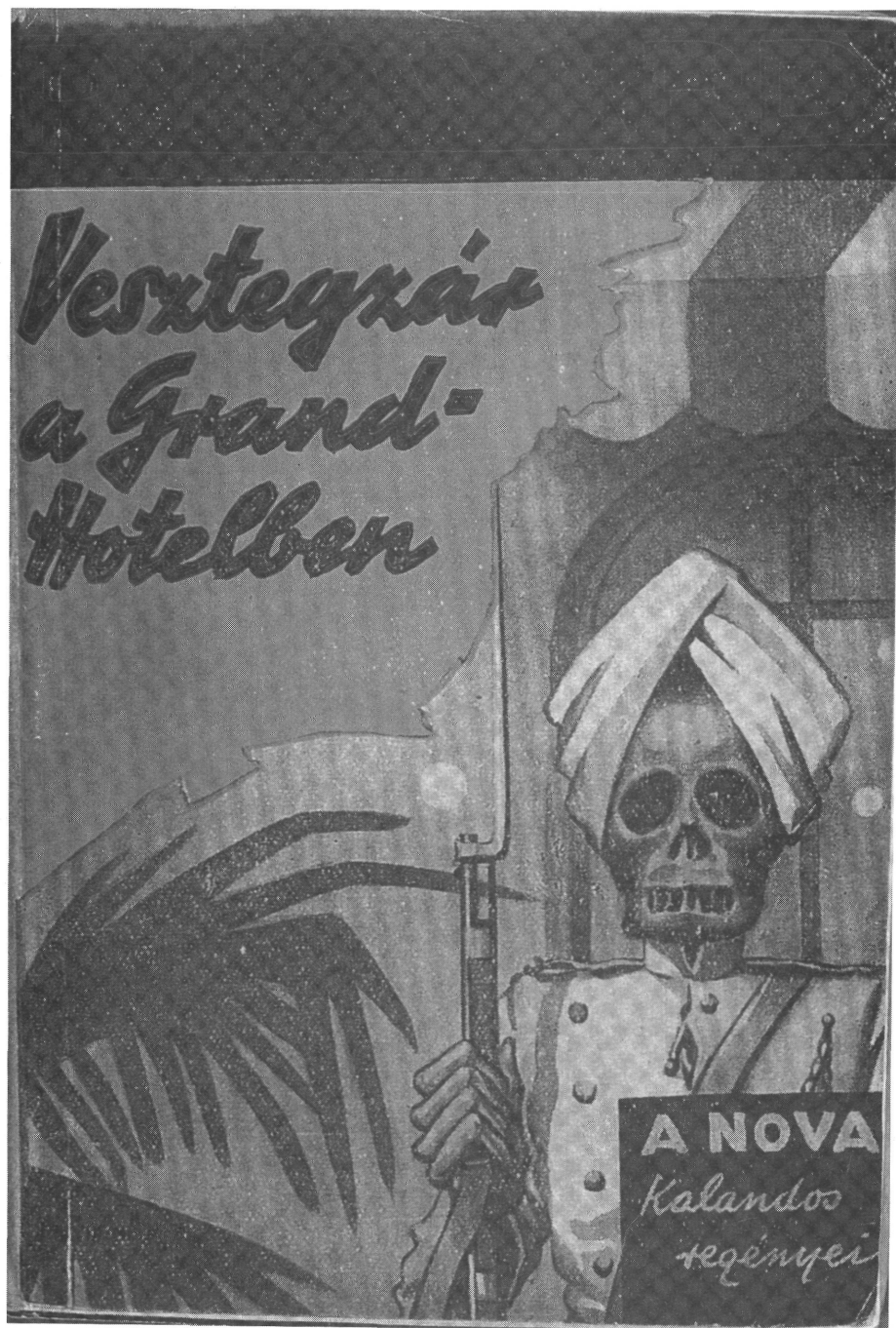
A sorozat darabjai 12 ívből álltak, puhakötésben árulták őket egy pengőért nemcsak a könyvesboltokban, hanem pályaudvarokban és IBUSZ-pavilonokban is – ahogy az a ponyvafüzeteknél szokásos volt. Mivel azért ezek mégiscsak terjedelmesebbek voltak az egyszerű füzeteknél, nem hetente jelentek meg, hanem csak kéthetente, sőt pl. 1936-ban a nyári hónapokban csak havonta. A címlapot ezeknél is, mint a Nova többi kiadványánál, Pályi Jenő rajzolta, kezdetben sárga háttérrel, pár évvel később piros alappal.

A sorozat egyik vonzereje nyilván George Owen Baxter volt, eredeti nevén Max Brand (1892–1944), akinek vadnyugati történetei olyan sikeresek voltak nálunk, hogy minden könyvét kiadták magyarul – írja már 1935-ben Tábori Pál, aki maga is több művet fordított a sorozatban. Kevéssé ismert viszont az angol nevű, de német Fred Roberts, akinek 25 regénye jelent meg magyarul – valamennyi ebben a sorozatban. Jobbnak gondolták, ha az olvasó angolnak hiszi, ezért regényei eredeti címét inkább nem közölték a címlapverzón – holott ezt

¹⁸ Corvina 1946. 1. sz. 1.

¹⁹ SZALAY Károly: *Karinthy Frigyes*. Bp. 1961. 335.

²⁰ BÁLINT Gábor: *A Palladis az Athenaeum és a Nova „egypengős” perei 1936-ban.* = MKsz 2001. 1. sz. 83–99.

általában megtették. De a dolog így is lelepleződhetett: A *Literatura* egy cikkében pl. „a kitűnő angol nevű Weinert-Wilton” *Párduckarmok* című regényét említik, amely angliai miliőben játszódik, és azt hihetnénk, hogy valóban angol volt a regény eredetije, annál is inkább mivel a kiadó itt sem írta ki az eredeti címet. Egy mondatban azonban azt olvashatjuk, hogy egy öreg magányos tanítónő magához vette Grace-t Kindesstattba. Így már tisztában vagyunk vele, írja a cikkíró, hogy ez a fordítás német eredetiből készült, ahol is az öreg tanítónő „hat das Mädchen an Kindes statt genommen” – vagyis örökre fogadta... Figyelmesen olvasva a regényt további hasonló leiterjakabokat találhatunk. „A kiadónak csakis olyan fordítót szabadna alkalmaznia, aki tud is azon a nyelven, amelyből fordít.”²¹

Supka Géza folyóirata, a *Literatura* egyébként – híven azon célkitűzéséhez, hogy megkedveltesse az olvasást – gyakran foglalkozott a frissen megjelent kalandos regényekkel. Meg is jegyzi Fred Roberts egyik regényéről, hogy

„szokásos vadnyugati történet, örökre azonos figuráival és apróbb változásokkal. Kár, hogy ez a sorozat az utóbbi időben erre a témakörre specializálja magát: unalmasa válik már a jólelkű, félreismeret cowboy, aki vakmerő bátorsággal megmenti a gonosz marhatolvaj kezéből a gyönyörű leányt. Kevesebb puskaropogást és több szellemet kérünk.”²²

Vagy legalább új ötleteket. Korábban kiemelte pl. Dennis Wheatley *A stambuli eunuch* című regényét, mert „igen ügyesen szövi bele az író a közelmúlt egyik legérdekesebb és legjelentősebb történelmi tényét: a modern Törökország kialakulását és Kemál Atatürk személyét”, és a „mai Isztambul érdekes miliője színesíti az egyébként is fordulatos történetet.”²³

Nyilvánvaló nem véletlen, hogy ennyire sok cowboyregény jelent meg itt. Az egyik hirdetésben meg is magyarázza a kiadó, hogy ezen regények sikerének titka az, hogy „a modern városi ember mindig megújuló érdeklődéssel fordul a vadnyugatot vonzó és romantikus tájai felé. A végtelen puszták, az égig emelkedő hegyóriások lakóinak életét színesnek és egzotikusnak látta nemcsak a gyermek, de a felnőtt is...”

De a sorozat fontos részeit képezték az újszerű regényekkel abban időben jelentkező, ma már klasszikusnak tartott krimiírók művei. Pl. rögtön a negyedik szám Erle Stanley Gardnernek (1889–1971), a híres ügyvéd-nyomozó Perry Mason megteremtőjének *A hamis üvegszem esete* című regénye volt. Ezt követték Leslie Charteris (1907–1993) ma is ismert Angyal-történetei – szám szerint 17. Más kiadó nem is adott ki tőle, úgy látszik a Novának kizárólagos joga volt hozzá. A sikerhez hozzájárulhatott, hogy az első két regényét Aszlányi Károly fordította. Ezeknél jóval később – a sorozat állítólagos „elcowboyosodása” után – jelent meg Agatha Christie (1891–1976) öt regénye, köztük a híres „Tíz kicsi néger”

²¹ SUPKA Géza (s.g.): *Új magyar smuzeum*. = *Literatura* 1937. aug. 15. 295.

²² *Literatura* 1938. február 15. címlapverző

²³ *Literatura* 1937. augusztus 15. címlapverző

A láthatatlan hóhér címmel, Vécsey Leó (1893–1945) fordításában, aki egyébként a *Magyar Detektív* és a *Magyar Rendőr* című szaklapokat is szerkesztette.

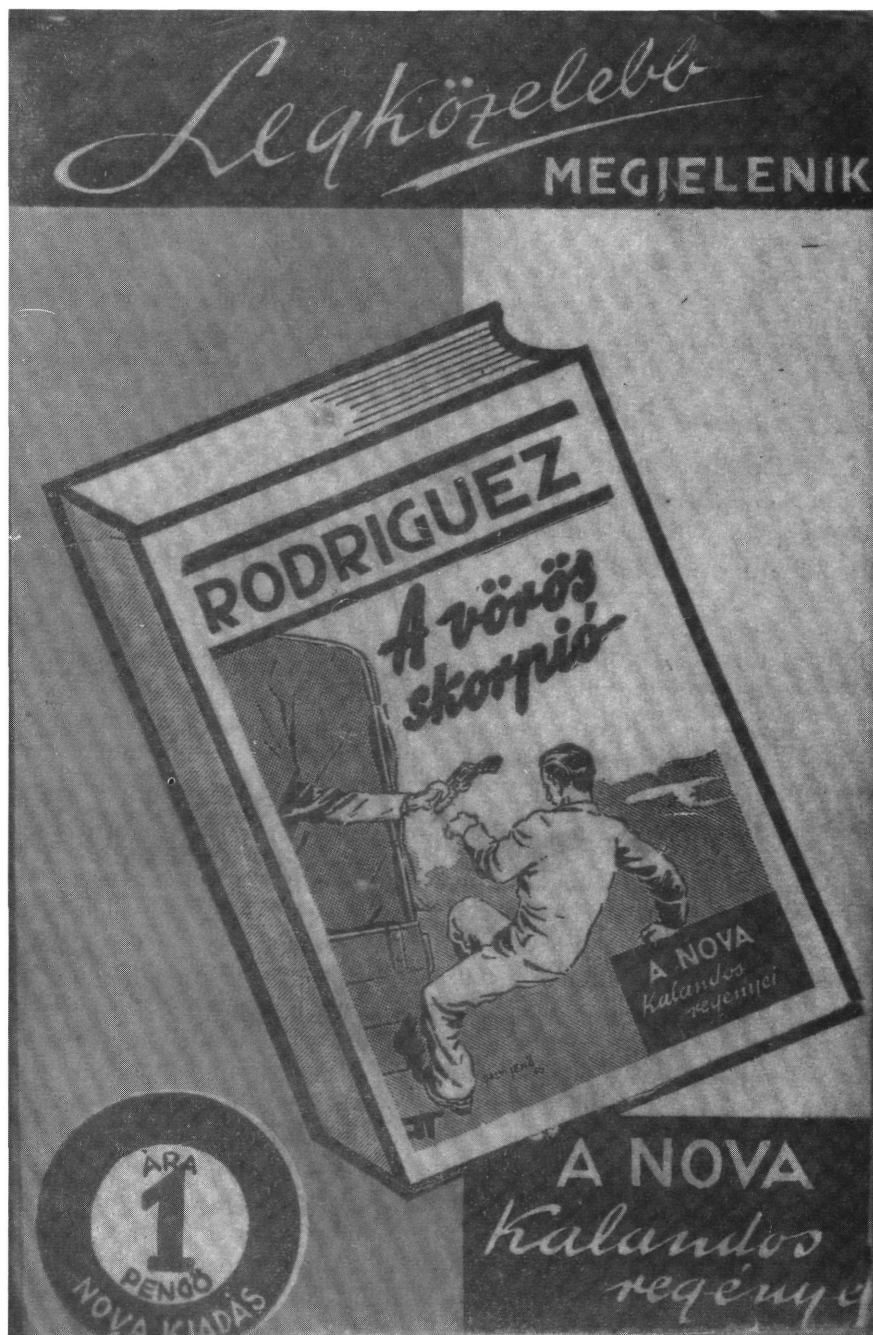
Teret adott a sorozat az Amerikában ekkortájt kialakuló új, az eddigieknél keményebb krimiknek is. Ilyenek voltak Peter Cheyney (1896–1951) művei, szám szerint kilenc darab, amelyeknek hőse a „G-man”, vagyis az alvilág felszámolására kirendelt ügynök, akinek nem kell elszámolnia a hullákkal. Ide tartozik a Sapper álnéven író H. C. McNeile (1888–1937) három megjelent regénye, melyeknek állandó főszereplője (és bizonyos értelemben James Bond kevésbé kifinomult öse) Bulldog Drummond, aki nem véletlenül kapta ezt a nevet... Végül megemlítem, hogy kiadták az egyik művét Earl Derr Biggersnek (1894–1933) is, akit mi arról ismerhetünk, hogy ő alkotta meg Charlie Chan, a kínai detektív figuráját.

És itt utalhatunk vissza Hegedüs Géza már idézett mondatára, hogy alig volt olyan szerző, aki ne írt volna álnéven ponyvát a Novának: ez egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Ez a ponyvasorozat szinte teljes egészében eredeti külföldi szerzőket szerepeltetett. A kivétel természetesen Rejtő volt 19 művel, valamint Barsi Ödön (1904–1963), akinek E. A. Rodriguez néven hat regénye került be a sorozatba, valamint Nagy Károly (1909–1942), akinek Charles Lorre álnév alatt egy műve a sorozatban, egy pedig sorozaton kívül jelent meg a Novánál. Tehát a 191. számig eljutott sorozatban 26 regény volt magyar mű.

Természetesen azért vannak homályos nevek: megjelent egy bizonyos C. Hamilton nevű szerző *A fekete tövis* című regénye a sorozat 185. számaként 1942-ben. Ki ez az író? A *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete az angolok közé teszi – de vajon valóban az lenne? A keresztnév rövidítését sem tudták feloldani, mint általában. Gyanúra ad okot, hogy magában a könyvben nem közölték az eredeti címet (bár természetesen ez előfordul máskor is) – de még a fordító neve sem szerepel...

Pedig fordítójuk sok volt a Nova kalandos regényeinek: 37 különböző (általában teljesen ismeretlen) nevet számolhatunk össze. Maga a szerkesztő, Tábori Kornél 24 művön szerepel mint fordító, de Gergely György név alatt is dolgozott. Fia, Tábori Pál 10 regényt a saját neve alatt, hatot Barlay Péterként fordított (a feleségét Barlay Katalinnak hívták). Sokszor szerepel Emödi Hajós Zsuzsa (20), és egyszer találkozhatunk egy bizonyos Emödi György és kétszer E. Hajós György (nyilván ugyanaz a – közelebbről nem ismert – személy) nevével. A legtöbbet viszont kétségkívül Torday György dolgozott a sorozatban: 27 művön szerepel a neve. A korábban említett „leiterjakabos” Weinert-Wilton regényt Lengyelne Vértes Lenke fordította – őt többször nem is alkalmazták.

Végül még egyet a szerzői rejtélyek közül: egy bizonyos A. Tobos nevű írónak négy regénye jelent meg a sorozatban. A *Magyar Könyvészet* itt sem tudja feloldani a keresztnévet, s ráadásul három művet az angolszász szerzők alatt, egyet pedig a németek között szerepeltet. Valószínűleg ez utóbbi a helyes. Eredeti címet ezekben a könyvekben sem találunk, fordítót igen: a négy regényen négy különböző nevet...

Rejtő Jenő a Novánál

Vajon hogyan került Rejtő kapcsolatba a Nova kiadóval? Hámori Tibor a következő történetet meséli el: Rejtő aktuális szerelmének unokahúga jegyben járt egy fiatalemberrel, akit Müller Györgynek hívtak. Egy nyáron ők négyen együtt nyaraltak a Balatonnál, Siófokon. A legenda szerint a Vitéz panzióban szálltak meg, ahol később is többször nyaralt Rejtő, gyakran Karinthy Frigyes társaságában, aki éppen itt hal majd meg 1938-ban. Rejtő egy alkalommal majdnem átúszott a tó túlsó partjára, amit a másik fiatalember nagyra értékelt, hiszen a családjában több sportoló is volt: pl. a nagybátyja, Müller Dávid. Hámori nem mond évszámot (mint ahogy egy helyen ki is jelenti, hogy „képtelen betartani az időrendi sorrendet”), de azt közli, hogy ekkor Müller György 17 éves volt.²⁴

Nos, valóban létezett egy bizonyos Müller György, Dávid idősebb testvérének, Izidornak a fia, és 1906-ban született – eszerint majdnem egykorúak voltak Rejtővel. Ha tehát hitelt adunk ennek a történetnek, akkor kiderül, hogy Rejtő már egészen korán, 1923-ban kapcsolatba került azzal a családdal, amely később majd a nagysikerű regényeit adja ki.

Gál György Sándor, akinek apja a Singer és Wolfnernél dolgozott az Andrássy út 16-ban, tehát közel a Novához, így meséli el a találkozást:²⁵ Rejtő gyakran bejárt Müller Dávid könyvesboltjába,²⁶ amely sportszerüzlet, antikvárium és ócskaságbolt is egyben. „Rejtő-Howard számára ez a könyvesbolt jelentette a Szajna-partot.” Itt ismerkedik meg a tulajdonossal, aki a bolt fűtőcsövein bemutatott tornászmutatvánnyal nyűgözi le a volt bokszoló Rejtőt, és panaszkodik, hogy milyen sokba kerül a külföldi könyvek kiadása a jogdíjak miatt, jobb lenne, ha ezeket itt Pesten állítanák elő. Írjon hát inkább hazai szerző, pl. éppen Rejtő egy detektívregényt, valamilyen angolszász hangzású név alatt, s mindezt kapna 200 pengőt.

Ennek a történetnek is van valóságalapja. Müller Dávid könyvesboltjában valóban kaphatók voltak sportszerek is, ezt több más forrás is állítja, de ezek mindegyike a századfordulóra, vagy éppenséggel a tízes évekre vonatkozik. Aligha valószínű, hogy a bolt e „sokszínűsége” megmaradt volna a húszas években, a cég kiadóvá – méghozzá nem is kis kiadóvá – alakulása után is. De a két változat összekapcsolható: Rejtő esetleg valóban az unokaöcs, György révén ismerkedett meg a Müllerekkel, kezdett bejárni a boltba, és abban az időben már valóban tervezték Dávidék, hogy könyveket fognak kiadni – viszont az akkor kb. 18 éves Rejtő még aligha jöhetett valóban szóba mint lehetséges szerző.

²⁴ HÁMORI Tibor: *i. m.* 66–68.

²⁵ GÁL György Sándor: *Honthy Hanna*. Bp. 1973. 432–435.

²⁶ Gál összekeveri a neveket, és Müller Izidornak nevezi, holott ő Dávid bátyja volt. Neki más-hol volt könyvesboltja. Úgy tűnik Gál egyszerűen elfelejtette a nevet, mert később, az *Atlantisz harangjai* című önéletrajzában is csak mint „Müller bácsit” emlegeti. Egyébként a Honthy-könyv későbbi kiadásaiban Willer Aladárnak nevezi Rejtő kiadóját.

A legenda szerint Rejtő ezután „ontotta a Novának a sikeres regényeit”. A tények azonban mást mondanak. 1936 augusztusában jelent meg Rejtő neve a Nova két kiadványán: az egyik valóban a saját műve, de a másik Erich Kästner *Az eltűnt miniatűr* című regényének fordítása. Hogy pontosan melyik került először a boltokba, nem tisztázott. Folytatva a tényeket, Rejtő harmadik Nova-könyve is fordítás: Pierre Benoit *Nyugat asszonya* című regénye, ez is, mint Kästneré, a két-pengős sorozatban jelent meg 1936 őszén. Még később, több saját regénye után is foglalkoztatták fordítóként G. O. Baxter: *Az utolsó golyóig*, és Fred Roberts: *A bosszú árnyékában* című könyvével – bár természetesen nem tudhatjuk, hogy valóban akkor készültek-e el ezek a fordítások, vagy már előbb.

Elérkeztünk írónk életének legismertebb pontjához: Rejtő Jenő angol álnéven, mint P. Howard írta a regényeit. Egyes cikkek úgy fogalmaznak, hogy a Nova „kényszerítette rá” az idegen nevet, sőt, hogy maga a név is Müllerék találmánya. Ez utóbbiról csak annyit, hogy feltételezhetünk Rejtőről annyi nyelvi leleményt, hogy ki tudott találni magának egy álnevet. A „kényszerítés”-ről pedig így ír Halász Péter, akkoriban maga is ponyvaíró:

„A P. Howard nevet nem Müller úr, a Nova tulajdonosa kényszerítette Rejtő Jenőre, hanem egyszerűen ez volt a kor és a műfaj divatja ... A műfaj kedvelői – és ezek száma akkor légiónyi volt – szívesen fogadták, ha az angol, avagy francia névű – álnevű – szerzők kiragadják őket az egyre inkább szürkülő és veszélyesebbé váló világból. ... Természetes volt tehát, hogy az idegenlégióban játszó regényeket, a vidám, kalandos, egzotikus történeteket egy »P. Howard« írja. Mivel azonban a Nova-regényekkel párhuzamosan az ugyanilyen környezetben játszódó Világvárosi Regények Rejtő Jenő néven láttak napvilágot, az olvasónak kevés kétsége lehetett a szerző tényleges kiléte iránt.”²⁷

Hozzátehetjük: a sorozat egysége is azt kívánta, hogy valamennyi kötete idegen szerzők munkájának tűnjön. De még nem értünk az álnévkérdés végére: Boross Elemér, Rejtő gyermekkori barátja határozottan állítja, hogy Rejtő úgy vitte be a kéziratot a Novához, mintha az valóban csak a fordítása lenne, és a kiadót

„becsapta a telitalálatos írói névvel, de »becsapta« avval is, hogy Müllernek csak fordítói díjat kellett fizetnie, mert ez a P. Howard, a szerző, neki megszorultságában adta el a regény eredeti kéziratát. Müller maga mondta el nekem, hogy ő ezt a mesét, a kézirat elolvasása után, el is hitte. Olyannyira, hogy még aggályai is voltak, hogy majd belebonnyolódik valamilyen szerzői jogbitorlásba.”²⁸

Ez a megállapítás nem került bele a Rejtő-legendák közé, talán mert ellenkezik a jól hangzó „ráerőszakolták a nevet”-történettel, holott ez a változat is eléggé „péhovardos”... Boross pedig világosan leírja, hogy mindezt magától a kiadótól tudja.

Az első P. Howard-könyv tehát, amely az első légiósregény a sorozatban, annak 26. számaként jelent meg. *A pokol zsoldosai* címet viselte, Rejtő Jenő neve

²⁷ HALÁSZ Péter: *Kockás Pierre kontra Piszkos Fred*. = Élet és Irodalom 1992. március 27. 4.

²⁸ BOROSS Elemér: *i. m.* 360.

fordítóként szerepel. A címlapverzón közölték az „eredeti” címet is: The hel's [!] soldiers, ami szintén Boross verzióját támasztja alá, ekkor még fenn kellett tartani látszatot, hogy ez valóban fordítás. A többi Howard-kötetben már nincs „eredeti cím”. A könyvről a *Literatura* is írt:

„A Kalandos Regények sorozatának legérdekesebb és legnívósabb kötete ez a regény, amelyben egy a Dreyfus-ügyhöz hasonló kémtörténetet mesél el a szerző. A modern afrikai harcok dzsangeljébe vezet be és az idegenlégió izgalmas életét ismerteti érdekfeszítő, széles ismereteket eláruló, pompás írásában.”²⁹

Hozzátehetjük: ez a regény még igen messze áll a klasszikus P. Howard-művektől. Még nyoma sincs benne annak az abszurd világlátásnak és humornak, ami Rejtőt később kiemelte a tömegből. Ahogy a címből is kitűnik, ez még csak egy szimpla kalandregény, az írója szerint – ahogy a később idézendő levelében írja – „félkézzel és vacakul összefércelt humortalan zagyvaság”. A következőre viszont több mint egy évig kellett várni: a fenti mű a sorozat 26. száma volt, az új P. Howard viszont csak az 52. lesz, kb. 1937 vége felé, sőt talán 1938 elején.

Igaz, közben a „Világvárosi Regények”-be ír, kb. tíz kisregénye jelenik meg itt ebben az időszakban, s 1936. november 13-án a szegedi színházban bemutatják Rejtő Jenő, Harmath Imre és Buttola Ede „Gróf Figaró” című nagyoperettjét. 1937 februárjában házasságot köt korábbi gépírónőjével, akivel tavasszal olaszországi útra indul. Milánó, Nápoly, Toscana, Róma az útvonal. Közben is dolgozik: elkezdí írni *A szőke ciklon* című regényét, április 27-én pedig a Fiera di Milano vásárról jelenik meg cikke a *Pesti Napló*ban. Egyik levelében írja, hogy a *Novella* című lap is közli az írásait, valamint olasz varietéknek is dolgozott.³⁰ Mellesleg behozza a Novához Karinthy Frigyes, akinek karácsonyra itt jelenik meg a *Mennyei riport* című regénye.

A következő Nova-könyve a *Menni vagy meghalni*. Erről is ír a *Literatura*, ugyanúgy dicséri, mint az előzőt: hogy a regény a sorozat legremekebb darabja, és „úgy kompozíciójánál, mint tárgyánál és főként stílusánál fogva messze ki magaslik az ilyesfajta »irodalomból«. Külön ki kell emelnünk, hogy a fordítás elsőrangú.”³¹

Hamarosan újabb álnévvel és újabb ponyvavilággal jelentkezik: Gibson Lavery néven ő is összehoz öt cowboyregényt a sorozatba. Ezeket alighanem ő maga sem becsülte sokra, a szakítólevelében pl. a Howard nevet gyakran említi – a La-

²⁹ *Literatura* 1936. szeptember 15. 266. Egyébként a közvetlenül ezután következő könyvismertetés éppen Rejtő tényleges fordításáról, *Az eltűnt miniatűr* című Kästner-regényről szól, megállapítván, hogy „brillians példája ez a könyv annak, hogy az úgynevezett kalandorregény átlag sekélyes műfajából mit tud csinálni a verbeli író. Kästner ezúttal – valószínűleg elsősorban saját mulattatására – ehhez a műfajhoz nyúlt és elragadóan vidám, szellemes regényt írt a bonyolult bűnügyi történetből.”

³⁰ A levelet közli: KELLÉR Dezső: *Kortársak és sorstársak*. Bp. 1971. 153–155.

³¹ *Literatura* 1938. április 1. címlapverző

veryt csak egyszer, mellékesen.³² Talán ezért is választott ezekhez új nevet, meg persze azért, mert egy szerzőtől – még ha az Howard is – ilyen rövid idő alatt nem lehetett volna eladni ennyi regényt. De így megtörténhetett, hogy pl. a sorozat 88. száma P. Howardé, a 89. pedig Gibson Laveryé – s valójában mindkettő Rejtő Jenő regénye volt.

Ezek után 1939–40-ben már valóban a „klasszikus” Howardok kerülnek ki a keze alól: a *Piszkos Fred a kapitány*, *A három testőr Afrikában*, *A 14 karátos autó* stb., az ötlet, a kalandok és a humor nagyszerű elegyei. De ezek a regények ennél többek is. Már idéztem Lányi András véleményét, de rajta kívül pl. Szitányi György is komolyabb elemzésnek vetette alá ezeket, és megállapítja, hogy Rejtő művei között vannak társadalomparódiák, sőt „filozófiai mélystruktúrájú” regények is.³³ Alighanem az 1939-es év volt Rejtő számára a csúcspont: hat műve jelent meg ekkor Howard néven, három Lavery néven, és négy a saját nevén a „Világvárosi Regények”-ben.

Mint ahogy általában a kortársai, Rejtő sem otthon dolgozott (igazi, saját lakása nem is volt), hanem kávéházakban. Itt mindig a rendelkezésére állt a papír, a toll, és itt telefonon is mindig elérhető volt. Ahogy Kellér Andor írja róla:

„A Japán kávéházban ült, a hajlásban, kedves helyén, ahol, mint hajókormányos a fülkéjében, mindent láthatott, az öblös Andrássy úti részt és a Liszt Ferenc téri folyosót is. Harminc-negyven órát is képes volt egyfolytában ülni márványasztalánál, konokul nyelvegetve a komisz aktedront, ezzel a gyilkos izgatóval villanyozta magát az írásra”.³⁴

De még csak ezután következett általában a gépirónővel való közös munka. Ha jól ment minden, akkor egy ötven flekkes könyvecskét két nap alatt, egy pengős regényt tíz nap alatt diktált le – állítja a felesége.³⁵ Általában persze át kellett dolgoznia a gépiratot is: Az egyik gépirónője emlékei szerint volt olyan újragépelésre visszaadott oldal, ahol egyetlen sor sem maradt meg eredeti formájában.³⁶

Élénkítőket szedett, hogy írni tudjon, aztán meg altatókat, hogy aludni bírjon. 1938-ban megalakult a Sajtókamara, Rejtőt származása miatt persze nem vették fel, ezután valóban már csak a ponyvák írása maradt meg számára, és természetesen az, hogy más írók helyett, azok nevén írt operettlibrettókat. Egymás után születtek meg a zsidók hátrányos megkülönböztetését szolgáló törvények. Nem

³² Érdekes, hogy Hegedüs, aki alighanem elsőként vitte be a köztudatba Rejtő második álnevét, rosszul írja: „Laverge”-et mond, és francia névnek tartja – nyilván a Gibsont nem ismerte. Sőt Boross Elemér is Laverget ír, és hozzáteszi, hogy „szerelem, házasságtörés, ponyva” – mintha ezek a könyvek egyfajta szerelmesregények lettek volna... Ezek szerint ennyire nem keltettek felűnést a Lavery-könyvek, és ennyire nem kapcsolta őket abban az időben senkisémm Rejtőhöz...

³³ SZITÁNYI György: *Évszázados úrnak alázatosan jelentem. Rejtő Jenő emlékére.* = Vigilia 1998. 1. sz. 46–53.

³⁴ KELLÉR Andor: *Két pár cipő.* In: Uő: *A titkos lakó.* Bp. 1962. 84.

³⁵ HÁMORI Tibor: *i. m.* 108.

³⁶ Uo. 116.

csoda, hogy túlérzékeny idegei többször is felmondták a szolgálatot: már 1939-ben két hónapot töltött a Siesta idegstanatóriumban, később pedig a Jávor utcai klinikán kezelték. Fájdalmai miatt morfiumos porokat szedett – ezért terjedt el róla, hogy kábítószerekkel élt.

A legismertebb Rejtő-legenda, amely idealizálja a kiadó és az író viszonyát – ezért eléggé ellentétes a „rákényszerítették az álnevet” és „a kiadó kihasználta Rejtőt”-történetekkel –, a következőképpen hangzik:

„Rejtő a Japánban ült. Amit írt, azért szemközt a kiadó azonnal fizetett. Ő pedig berendezkedett kéziratvalutára. Ha megitta a feketéjét, vagy megette a tízóraiját, akkor hívta a főpincért, és annyi sort tépett le kéziratából, amennyiért szemben Müller úr fedezte a cehet, ha a szabónál varratott, néhány oldallal fizetett. Pincér, szabó, trafikos és egyéb hitelező tudta, hogy ez jó valuta: be kell vinni azonnal a Novához, ahol úgy fizetnek, mintha csekket váltanának be a bankban. A Nova pedig az egymás után érkező kéziratrészletekből összerakta a készülő új Howard-regényt.”³⁷

Nem tudni honnan vette ezt a legendát Hegedüs – de semmi alapja nincs. Hogy is képzelhetné bárki is, hogy egy kiadó egy élő szerzőtől nem egyszerre, nem is nagyobb részletekben, hanem így, laponként, sőt letépett cetlinként vegye át a művet? És honnan tudhatta volna, hogy mi a pincér, szabó stb. által behozott papírdarabok pontos sorrendje? Bár a műgond nem volt az erőssége Rejtőnek, azért elképzelhetetlen, hogy így bánt volna a kézírataival. Látni fogjuk, hogy az írónak és kiadójának korántsem volt olyan felhőtlen a viszonya, hogy ilyesmi megtörténhetett volna, és az is kiderül, hogy szakításuk oka is az volt, hogy a kiadó – az író szerint – túl szigorúan ítélte meg az egyik leadott kézirat készenléti fokát.

A fentiekén kívül az is a legenda ellen szól, hogy Rejtő nem kézírással adta be az elkészült művet, hanem gépeltette. Egyrészt a kézírása kevéssé volt olvasható, másrészt így alkalmat volt átdolgozni a gépiratot.

Rejtő és a Nova viszonya

Rejtő valódi viszonyát a kiadóhoz abból a leveléből ismerjük, amelyben szakított a Novával. 1940 végén–1941 elején (a *Csontbrigád* elfogadása után, de még annak megjelenése előtt) az író befejezte a *Vanek úr Párizsban* című regényét. Gépirónője bevitte a Novához. Müller Pál ellentmondásokat talált a szövegben, azt üzent, hogy írja át a megjelölt részeket. Rejtő ekkor éppen idegstanatóriumban volt, a visszkapott kéziratot dühösen széttepte, és a földre dobta.³⁸ Rögtön levelet írt a Novának, pontosabban Müller Pálnak, majd túl erősnek ítélve a megfogalmazást, összetépte és újabbat írt. Ez a levél meglehetősen hosszú, zaklatott, ismétlésekkel teli, de éppen emiatt jól érzékelteti Rejtő akkori állapotát, és fényt

³⁷ HEGEDÜS Géza: *i. h.* 19.

³⁸ HÁMORI Tibor: *i. m.* 120.

derít a közte és a kiadó között lévő kapcsolatra is.³⁹ Ahogy az már lenni szokott, most egyszerre kerültek napvilágra az elmúlt évek valamennyi sérelmei. Ugyanakkor Rejtő teljesen tisztában volt azzal, hogy mit köszönhet a Novának. Ezt írja:

„A dickensi kedves Müller cég, konzervatívan bár, de kíváncsi volt, hogy én mit tudok. Adtak egy pár pengőt, hagytak dolgozni [...] Mert sem Heltai sem az Ujság, sem Révai, sem Karinthy⁴⁰ nem jelentették azt amit a Novaregény. A szedés, a tábla, a vacak kötés: nem számít. Azon az én írásom átrágja magát... De a terjedelem a szabadság amivel dolgozhattam ... a lehetőség hogy megcsináljam amit akarok, azt a Nova bocsájtotta a rendelkezésemre, a Nova módot adott rá, hogy megmutassam mit lehet csinálni egy darab papírból...”

Szinte már úgy érezte, hogy „családtag” lett, aki „otthon van” a cégnél (de úgy tűnik, a kiadója nem így gondolta):

„vállaltam egy hiányzó családtag szerepét, fiatalabb testvér, vagy gondozásbavett idősebb nőrokon tisztjét: néha igazságtalanul szidást kapni, de sohasem sértő módon, hogy a rossz nap felgyülemlett keserűségét levezesse a szomorú ember. Szívesen vitakoztam a rövidebbet húzva mindég, szívesen írtam néhány pengőből, mert az előlegezett bizalom lelkesít. [...] tudtam, hogy Müllerék egy napon mégiscsak vállon veregetnek és büszkékké lesznek arra, amit az ő segítségükkel elértem és nem lesz szó többé rongyos pengőkről, mert én vagyok a cégen belül kialakult Howard-üzlet vezérigazgatója. [...] Tudtam, hogy itt én szokásom szerint felküzdöm magamat ... fontos és nélkülözhetetlen emberré, akit a fedőlaptól a példányszámig mindenbe belevonnak mert rájönnek, mint annyi más helyen, hogy elég eredeti és találó módon ítélek a magam mesterségében.”

S valóban, a jövedelme, ha lassan is, de emelkedett. Kezdetben napi 5–10 majd 15 pengőről ír – bár nem világos miértapidíjban számol –, később már havi 800 pengőt említ. Ritter Aladár (akkoriban szintén ponyvaszerző) szerint viszont akár 2000 pengőt is kapott egy-egy könyvéért.⁴¹ Azonban akármennyit is kapott, az összeg mindig kifolyt a keze közül. Több visszaemlékezés leírja, hogy Rejtőtől semmi nem állt távolabb, mint a pénz félrerakása, gyűjtése – ezt kispolgárinak, értelmetlenségnek érezte. Bár a harmincas évek közepétől már nem utazott annyit, mint korábban, lelkében valószínűleg mindig is „csavargó” maradt. Még könyvet is tervezett erről, amelynek félig elkészült előszavából kiderül, hogy a csavargás mint életforma milyen fontos része a társadalmaknak.⁴² Kellér Andor mesél el róla egy jellemző történetet: barátai rábeszélésték Rejtőt, hogy frissen kapott pénzéből csináltasson cipőt, hiszen a jelenlegi már lyukas. El is ment

³⁹ Az eredeti kézirat másolata Paulay Lajos tulajdonában van. A levélből különböző cikkekben eddig megjelent részletek Rejtő jogos felháborodását voltak hivatottak igazolni, és nem közölték azokat a részeket, ahol a kapcsolatuk korábbi állapotáról van szó.

⁴⁰ Vagyis a már említett Heltai-féle ajánlólevél, *Az Ujságban* megjelent első cikkei, a Révai „Nyíl” sorozatában megjelent első hosszabb szépirodalmi műve, és Karinthy barátsága, illetve a segítségé karrierje építésében.

⁴¹ RITTER Aladár: *A Rejtő-rejtély*. = Magyar Hírek 1985. május 11. 27.

⁴² REJTŐ Jenő: *Bedekker csavargók számára*. Összeállította VARGA Katalin. Szeged 2003.

egy cipészhez, megrendelte a cipőt, ki is fizette – ám sosem vette át. A cipész többször is kereste a kész cipővel –, de Rejtő szinte elmenekült előle.⁴³ Nem értékelték az új cipők, sem a ráköltött pénz, sem a régi rossz cipője...

Egy dolog viszont közel állt hozzá: a kártya. Minden pénze itt úszott el. Ahogy Kellér írja: „a friss honoráriummal kártyaklubba sietett, ahol tíz perc alatt elúszott embertelen erőfeszítésének teljes eredménye ... egy skatulya gyufát sem vásárolt belőle a szerző. Mindez hidegen hagyta, rohant előlegért, és újat írt.”⁴⁴ Barátja, Karinthy Frigyes szintén állandóan előlegeket kért a kiadótól, halála után az Athenaeumnál tetemes tartozása volt emiatt –, de Rejtő nem állt ilyen jól a Novánál. Müllerék zordabbak voltak: igen kis előlegeket adtak csak neki, ami persze szintén rosszul esett Rejtőnek. A másik anyagi természetű vita közöttük a Rejtő-regények újranyomásával, illetve újabb kiadásaival kapcsolatban állt fenn. Az író úgy vélte, hogy a szerződés valamely homályos pontját kihasználva a kiadó úgy állítja be a dolgot, mintha a regényeket örökáron vásárolta volna meg, ezért a későbbiekben nem kell fizetnie, holott valóban kiadtak új kiadásokat – a sorozatban egyedülállóan – a P. Howard-művek többségéből. Mivel az eredeti szerződéseket nem ismerjük, ezért ma már nem dönthető el, hogy valóban örökáron adta-e el kezdő író korában a műveit. Mindez most, a szakításkor bukott ki Rejtőből, korábban

„pontosan tudtam, hogy kitűnő üzlet, amivel jól keresnek és ennek örültem, mert szerettem Magát, mert sokféle munkalehetőségem volt és fantáziát láttam az ügyben. Ha nem tudtam volna, hogy fényes üzletet csinálnak, akkor abbahagytam volna, mert ez azt jelenti hogy nincs emelkedő tendencia, szóval nincs túgoló lehetőségem és fantáziám ebben a kegyetlen robotban, ami csak a napi száraz kenyeret biztosítja. De én ezt kértem és megkaptam és jó szívvel adták és segítettek rajtam ha bajba kerültem, tehát örültem volna ha ... akár százmillió pengőt keresnek mert ehhez semmi közöm és semmi közöm könyvkiadói jövedelmükhöz, illetve annyiban van hogy örülök ha ilyen sokat keresnek.”

Sérelmezi a levélben azt is, hogy beleszóltak a munkájába. Úgy tűnik a kiadónál nem értékelték a „péhovardi” abszurd humort. Amint írja, az volt Müller Pál véleménye, hogy „Rejtőkém rámenni a kalandos részre, humort csak éppen itt ott”, mert ez nem kell „a 14 éves fiúknak akik a humort nem értékelik és az egyszerűbb néposztálynak, akik A szöke ciklont halomszámra otthagyják majd”. Rejtő sérelmezi a levelében, hogy kihúztak 42 oldalt *Az előretolt helyőrség* általa legjobbnak tartott részeiből, ahol Troppauer Hümér költő szerepelt, mert „ezeknek az olvasóknak nem kell a humor csak épp egy kicsi”. Ugyanez történt *A fehér folt* esetében: itt a magán-detektív leveleiből húztak 3×25 oldalt... A mai Rejtő-rajongók ezt nyilván szintén sérelmesnek tartják, de meg kell állapítani, hogy a sorozat darabjainak terjedelme kötött volt (ez általános volt a füzetes ponyvakiadványok között is) – ha tehát egy kézirat hosszabb, akkor bizony az írónak húznia

⁴³ KELLÉR Andor: *i. m.* 87.

⁴⁴ Uo. 86.

kellett belőle. Mellesleg a *Csontbrigád* című regény, amely már a „szakítás” után jelent meg, 240 oldal – ebből tehát nem akartak vagy nem tudtak húzni... Azt is felhánytorgatja Rejtő, hogy *A szőke ciklonra* a kiadó erőszakolta az afrikai befejezést, vagyis hogy ebben a regényben is szerepet kapjon az idegenlégió.

Korábban említettem, hogy mennyire nem valószínű, hogy cetlinként fogadták volna el Rejtő műveit, hiszen úgy látszik, Müller Pál gyakran kifogásolta a történetet illetve a szerkezetet, pedig

„minden regényem konstrukciójáért külön elismerés jár, amit Önnel legalább is egyenrangú hivatott műbírálótól meg is kapok, legyen az Schöpflin, vagy Bálint, vagy Heltai Jenő, akik a konstrukció egyenes vezetését, a regénykompozíciót olykor szerénységgel bántó módon irodalminak bírálták. Egyik napon azt mondta: »kérem ez nem Sekszpir, mindegy hogy mennyit dolgozik, nem kell ide csodát írni«. Másik napon milliméterrel tanulmányozta Afrika-térképen a precízséget és én szerettem, mert ez mind elviselhető és jó volt egyéb előnyei mellett.”

Nem ismeretes, hogy Schöpflin Aladár vagy éppen Bálint György hogyan értékelte Rejtő műveit, ma általában nem a „regénykompozíciót” dicsérik bennük. Hegedüs Géza pl. ezt írja:

„Rejtő ontotta az ötleteket. De a műgondhoz nem is volt sok érzéke, és az egyre nagyobb tempójú munka közben nem is ért volna rá. Ezért mindegyik könyvéből hiányzik a végső simítás. Ötletei sokkal többet érnek, mint az ötletek összeszerkesztése. Regényeinek egyes bekezdései külön-külön többet adnak, mint a regények egésze.”⁴⁵

Rejtő tehát úgy érzi, hogy ő mindent megtett azért, hogy – kiadó és szerző közös érdeke szerint – minél több értékes és sikeres könyve jelenjen meg. Neki olyan kiadó kellett volna, „aki regényeimben keres, aki finanszíroz, esetleg nem hagyja hogy túlságosan kiköltekezzek” – vagyis nem ad túl sok előleget! –, „de mindenképpen örül, hogy a munkám adminisztrálásával anyagi és erkölcsi siker van és könyveim ügyét velem egyetértésben intézi.” Készerűen állapítja meg, hogy „Nováéknál a zsidótörvény idején kifutott egy zsidó író, katonák, nyilasok, polgárok egyaránt megszerették. Csak a cég nem. Pech.” Teljesen világos már, hogy nem képes együtt dolgozni a „fiatal” főnökkel, Müller Pállal. „Legyőzhetetlen szenvedéllyel” unja annak „összes jogi és számtani akrobatikáját, roppant hosszadalmas és egyre kevésbé szórakoztató oktatásait fűhrerkedéseit kritikáit és korholásait.”

Olyannyira csalódik mindenben, hogy elhatározza, többet nem ad ki Howard néven könyvet, mert az túlságosan is a Novához kötődik:

„Én Howardot szívből megutáltam, mert Howard becsapott, Howard piszokul ki játszott, visszaélt a szeretetemmel, nem viszonzta sok sok száz álmatlan éjszakámat... [...] ezt az alakot a mai napon kéjjel megöltem és azt is letagadom, hogy valaha azonos volt velem.”

⁴⁵ HEGEDÜS Géza: i. h. 19.

Természetesen ennek nem volt semmi realitása: Rejtő védjegye a P. Howard név volt, a következő regényeit a többi kiadó is ezen a néven várta, így kívánta megjelentetni. Ráadásul mi utólag már azt is tudjuk, hogy – akár igaza volt a Novával kapcsolatban, akár nem – a következő kiadóival ugyanúgy összekülönbözik majd, ugyanilyen felháborodott hangú levél-monstrumokat fog írni nekik, s bizony a Novát már inkább afféle „bezzeg annak idején” hangsúllyal fogja emlegetni.

Ezekben a levelekben⁴⁶ továbbra is fenntartja, hogy Müllerék eljárása méltánytalan és igazságtalan volt, és hogy a Nova-regények olcsón és rosszul (sőt: „kriminálisan”) előállított könyvek –, de minden tekintetben szakszerűek. A Nova még „kifejezett kívánságomra sem jelentené meg regényemet a legprecízebb és állandó közreműködésem nélkül” – vágja az új kiadója szemébe – „kéresem nélkül fizetett a cég, hogy hajnalig a nyomdában álljak, mivel tudták, hogy regényeimnél az üzlet egy pengős sorozatban író munkáját adni”. Hozzáteszi, hogy még a szerződésük felbontása után, az utolsó itt megjelent regénynél, a *Csontbrigádnál* is külön kifizette a Nova – levonásmentesen – az utólagos nyomdai pluszmunkát. Sőt úgy tűnik, hogy Rejtő 8000 pengővel hátralékban volt a Novával szemben, az előzőleg felvett előlegek miatt, de a cég közölte Rejtővel, hogy a későbbi külföldi és filmjárandóságból vonja le, vagyis nem kötelezte arra az író – pedig megtehetette volna –, hogy ezt az összeget fizesse be... Ugyanitt mellékesen közli Rejtő, hogy a Nova 50 000 pengőt folyósított neki az évek során: ha ez az összeg igaz, akkor a 19 egypengős Rejtő-regényre számolva (és kihagyva a négy fordítást) átlagban több mint 2600 pengő – tehát valóban igen jól keresett.

Ez egyben az író-kiadó viszony független értékelése is: ha Rejtőt valóban kihasználták a kiadók, ez inkább Rejtő jelleméből és önpusztító életmódjából eredt –, amelyeket jól ismerhetünk a visszaemlékezésekből. Az annyit szidott Müller Pál jellemét viszont – sajnos – csak Rejtő leveléből ismerjük, így erről nem alkothatunk véleményt. Az tény, hogy a Novánál nem látták előre, hogy Rejtő ilyen karriert fog befutni a halála után, a század további részében, úgy bántak vele, ahogy általában a kiadók bántak a hasonló regények íróival – azonban ezt aligha lehet a szemükre vetni.

*

A *csontbrigád* 1941-ben tehát még a Novánál jelent meg. A szakítás közvetlen kiváltó okát jelentő *Vanek úr Párizsban* viszont sem itt, sem más kiadónál nem látott napvilágot – majd évtizedekkel később adják ki. Elolvasván a regényt, kicsit igazat adhatunk Müller Pálnak: ez a könyv elég zavaros, önismétlő, mindeképpen hanyatlás a korábbi Howard-regények után.

A Nova nem folytathatta sokáig a krimisorozatát. 1942. július 17-én megjelent az ún. „ponyvarendelet”, amely az olcsó kiadványok megjelenését korlátozta a háború miatti papírhányra hivatkozva. Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, füzetet stb. csak miniszterelnöki engedéllyel lehe-

⁴⁶ Rejtő Jenő három – töredékesen fennmaradt – levele 1941 júliusából. Petőfi Irodalmi Múzeum, Rejtő-hagyaték.

tett előállítani. Az engedélyezéshez ívenként tíz pengő eljárási díjat kellett fizetni. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől, tehát az azóta megjelent kiadványokat is engedélyeztetni kellett.⁴⁷

Persze azért Müllerék továbbra is adtak ki olyan műveket, amelyek a korábbi sorozatba illettek volna: a már említett Nagy Károly, aki megpróbálta utánozni Rejtő stílusát, és igen jól is ment neki, már csak egy művel fért bele a sorozatba a megszűnés előtt. Külön kiadtak tőle még egyet, de hamarosan a szerzőt is behívták munkaszolgálatra – ahonnan ő sem tért vissza. Szintén sorozaton kívül jelent meg két regény Leslie Charteristől, vagy éppen Ellery Queentől egy mű, hogy csak az ismertebbeket említsem.

A Nova Irodalmi Intézet összesen 19 kötetet adott ki Rejtő Jenőtől kapcsolatuk négy éve alatt. A korai légiós regényeken és a Lavery-féle vadnyugati történeteken felül szinte valamennyi, később „klasszikusá” vált Howard-mű itt jelent meg. Ezután Rejtő új kiadót keresett, de – mint leveleiből kitűnik – egyikkel sem volt elégedett. Utolsó három regénye három különböző cégnél jelent meg, a legutolsó 1943-ban. Rejtő akkor már nem élt: egy ellene írt feljelentő cikk eredményeként behívták munkaszolgálatra, s Ukrajnában halt meg 1943. január elején.

GÁBOR BÁLINT

Jenő Rejtő et les romans d'aventures des Éditions de Nova

Jenő Rejtő (1905–1943) appartient aux écrivains les plus lus du 20e siècle. Ses oeuvres sont parus comme des romans d'aventure, mais d'après ses traits d'esprit, et de son humour grotesque, certains chercheurs le rangent dans la littérature contemporaine de l'Europe de l'Est auprès de Hašek, de Karinthy et de Ionesco. L'écrivain possède un légendaire étendu dû à sa popularité, que l'étude en partie systématise, en partie démentit, comme par exemple l'anecdote du „payement par feuilles de manuscrit” également. Rejtő, aux années 1920, avait flâné dans toute l'Europe, occidentale, après sa rentrée, il avait fondé un journal sous le titre de *Nagykörut* (Grand Boulevard), mais cela n'a connu qu'un seul numéro. D'abord ses scènes de théâtre-cabaret, et ses librettos d'opérette le rendaient connu. C'est en 1934, qu'il a commencé d'écrire des romans policiers et des romans de légionnaire, d'abord pour la série „Világvárosi Regények” (Romans de Métropole), puis de 1936 jusqu'en 1941, il travaillait pour les Éditions Littéraires Nova, dirigées par Dávid et Pál Müller. Y sont parus 19 romans de 12 cahiers, la majorité sous le pseudonyme P. Howard ou Gibson Lavery – selon les exigences de l'époque, des lecteurs, et de la série „Romans de Métropole”. L'auteur de l'étude essaye d'éclaircir le rapport de l'écrivain avec les Éditions Nova, et ses revenus dont la somme était toujours discutée, à l'aide des mémoires et de quelques lettres de Rejtő restées en fragments.

⁴⁷ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI PÁL: *A ponyvairódalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKSz 1988. 1. sz. 41–53.

KÖZLEMÉNYEK

Kristó Gyula emlékének

Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. A *Magyar Könyvszemle* egyik közelmúlt-béli számában alapos tanulmány jelent meg Gerics József és szerzőtársa (a továbbiakban: Gerics József, ill. Gerics) tollából a Hartvik-legenda keletkezésének körülményeiről.¹ E helyen a szerző – hosszú pályafutása során először – határozottan állást foglalt a Hartvik-féle István-legenda keletkezési idejéről, erősen polemizálva egy szerzője szerint nem említett vonatkozó véleménnyel. Mivel a kérdésben utoljára jelen sorok írója tett közzé állásfoglalást,² és Gerics József ennek eredményeivel látszik vitatkozni, megszólítva érezzük magunkat, és nem tartjuk feleslegesnek, hogy egyes állításaival vitába szálljunk.

Magunk a Hartvik-legendát egy tizenegy pontba szedett érvelés alapján Könyves Kálmán király (1095–1116) uralkodásának első felére, pontosabban 1097–1099 közé datáltuk, de nem zárkózunk el egy 1103-ig terjedő lehetséges keletkezési időszaktól sem. Írásunkban mérlegre tettük az addigi évszázados szakirodalom érveit, és annak alapján fogalmaztuk meg – néhány új szempont bevonásával – álláspontunkat. Gerics József szerint egy 1099 körüli dátum a legenda keletkezési idejéül nem fogadható el, az életrajz nem születhetett meg a Kálmánhoz levelet intéző³ II. Orbán pápasága (1088–1099) alatt, csak utóda, II. Paschalis pontifikátusa (1099–1118) jöhet szóba. Miként majd látni fogjuk, Gerics annak is az 1103 utáni néhány évét látszik előnyben részesíteni. Olvasóink joggal gondolhatják, hogy e nem túl jelentős eltérésért kár tollat ragadni, de más, Gericshez hasonló tekintélyű kutatók által elfogadott datálásunk⁴ védelmében, valamint a szerző

¹ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *A Hartvik legenda* (sic!) *keletkezési körülményeiről*. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 317–324., különösen 317–319., 320. (A továbbiakban: GERICS: i. h. 2004.)

² THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI Ferenc. Szeged 2000. 569–591. (A továbbiakban: THOROCZKAY: i. h. 2000.) (Németül: THOROCZKAY, Gábor: *Anmerkungen zur Frage der Entstehungszeit der Hartvik-Legende des Stephan des Heiligen*. = *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis* (1.) [2001.] 107–131.). A tanulmány gondolatmenetének rövid összefoglalása: THOROCZKAY Gábor: *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban*. = *Fons* (10.) 2003. 21–64., különösen 62–63. (A továbbiakban: THOROCZKAY: i. h. 2003.)

³ *Diplomata Hungariae Antiquissima. I.* Ed. Georgius GYÖRFFY. Bp. 1992. (A továbbiakban: *DHA I.*) 317–318.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. /A történettudomány kézikönyve./ 24. (Uő: *Opponensi vélemény Thoroczkay Gábor: Egyháztörténeti és forrástanulmányok a XI. századi magyar történelemről c. doktori értekezéséről* című, 2003. december 12-én Szegeden kelt bírálatának 2. oldalán a legenda keletkezési idejéről kialakí-

gondolatmenetének néhány következtetlensége, nem eléggé dokumentált mivolta miatt úgy vélekedtünk, nem haszon nélküli a kérdés (részleges) újratárgyalása.

Gerics József szerint döntő jelentősége van annak, hogy Prágai Kozma egyik híradása szerint 1099-ben Esztergomban Szerafin érsek pappá szentelte Hermannt, a cseh herceg káplánját, a császár által már investált, de még csak szerep prágai püspököt, valamint a már nős Kozmát. Hermannt később az antigregoriánus ellenpápa, III. Kelemen (1080–1100) egyik bíboros-püspöke szentelte püspökké.⁵ Gerics szerint ezzel az aktussal „Kálmán és a hozzá hű püspöki kar II. Orbánnal [a gregoriánus pápával – T. G.] nyíltan ellentétes állásponton volt 1099 júniusában. Hozzá kegyének elnyerése érdekében a Hartvik által írt István-legendát elkészíttetni és ezzel egy időben Esztergomban pappá szentelni a császár által investált prágai püspökjelöltet: egymást kizáró, összeférhetetlen dolgok”.⁶ Tehát a szerző megtagadja a kortárs források által is bizonyítottan nagyműveltségű, egész életpályáját tekintve ügyes külpolitikusnak bizonyuló Kálmántól, hogy egyazon időben antigregoriánus elveknek megfelelő főpapkijelöléshez, valamint papszenteléshez nyújtson segédkezet, ill. hogy egy valódi lényegét tekintve antigregoriánus irányultságú legendát készítesse el Hartvik püspökkel. (Azt, hogy a legenda valójában a VII. Gergely pápa-féle reformmozgalommal szembenálló ideológiai töltettel bír, Tóth Zoltán, valamint eredményeit továbbfejlesztve éppen Gerics bizonyította be.)⁷ Még egyszer megismételnénk: Kálmán tehát nem tehetett a szerző szerint egyazon időben egymással látszólagos ellentétben álló, valójában azonos ideológiai háttérű tetteket, azaz nem cselekedhetett bizonyos gyakorlatiassággal (idegen szóval: pragmatizmussal) érdekei védelmében.

Gerics József szerint „Kálmán és Hartvik nagy körültekintéssel hajtottak [recte: hajtották – T. G.] végre az 1099-ben még világosan antigregoriánus, Henrik-párti⁸ állásponthoz képest a nagy irányváltást.” Közeledtek II. Paschalis pápához, az uralkodó Guastallában lemondott az investitúrajogról, de egyben a király és a püspök-író „támadást intézett a gregoriánus reformok ellen, elsősorban a főpapi székek királyi investitúrája, uralkodói befolyásra való betöltésének tilalma ellen”. Ezt a Szent Istvánnak állítólag pápai adományból bírt, koholt egyházszervezési jogosítványára próbálták visszavezetni, és így jóváhagyatni a pápával. „Ezt a próbálkozást természetesen az 1099. év légkörében nem lehet megkockáztatni. Orbán utóda alatt azonban »frontot változtatva« és gregoriánus felfogást rögtönözve, számító politikai pragmatizmusában Kálmán erre is hajlandó volt”.⁹ A szerző szerint pragmatikus magatartásnak Kálmán esetében azt tarthatjuk, hogyha a korszak bonyolult viszonyai között egyazon időben tesz antigregoriánus (l. a legenda megírása) és gregoriánus (l. a guastallai lemondás) lépéseket.

tott nézetemről olyképpen írt, hogy azt „a korai középkori kutatások egyik nagy értékű, maradandó megállapításának” ítéli); FONT Márta: *Gondolatok a szentkultusz és a keresztény mentalitás összefüggéséről Közép- és Kelet-Európában a 10–12. században*. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. KRAUSZ Tamás–SZVÁK Gyula. Bp. 2003. 66., 69. 6. jz.

⁵ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Ed. B. BRETHOLZ. = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Nova series II. Berlin 1923. 167–171.

⁶ GERICS: i. h. 2004. 318.

⁷ TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához*. (A Szent Korona eredetkérdése). Bp. 1942. passim; GERICS József: *A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól*. = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 175–188. (A továbbiakban: GERICS: i. h. 1981.) (Megjelent még: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. VESZPRÉMY László. Bp. 2002. /Nemzet és emlékezet./ 130–142., ill. könyvrészletként: *Uő: A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 220–231.)

⁸ IV. Henrik német-római császár (1056–1106)

⁹ GERICS: i. h. 2004. 320.

A fentiek vonatkozásában az első problémát a guastallai lemondás történeti valósága képezi. Bár Gerics József vitatta,¹⁰ Szovák Kornél a korábbi kételkedő állásfoglalásokat is számba véve meggyőző érveléssel bizonyította be, hogy a püspöki investitúráról való 1106. évi guastallai lemondás híre egy kora újkori forráskiadó elképzelése nyomán született meg, a legkorábban 12. századi forrásban előforduló kálmáni jogfeladás valódi megtörténte és időhöz, valamint Guastallához kötése számos egyháztörténeti, valamint hatástörténeti szempont alapján is erősen kérdéses.¹¹ De egyebekben is érdekes Gerics érvelése: véleménye szerint ezekben az években már pragmatikus lehetett Kálmán, azaz köznyelvi fordulatul szólva, kétszínű politikát folytathatott, míg 1099-ben ez elképzelhetetlen róla. Talán van a szerzőnek olyan, a többi szakember elől már évszázadok óta rejtőzködő forrása, ami a könyves uralkodó jellemének alakulásáról számol be?

Mi a történeti igazság az 1090–1100-as évekkel kapcsolatban¹² Kálmán trónra lépése utáni legfontosabb problémája a főhatalomra törő öccsével, Álmos herceggel való viszonya volt. A „dux”-ot egyértelműen támogatta a német-római uralkodó,¹³ ami a király helyét a pápa mellett jelölte ki. Történetírásunk jogosan látja e pápa melletti helyzet bizonyítékát Kálmánnak a szicíliai normann nagygróf leányával való házasságában. A normannok a gregoriánus pápaság legfontosabb támogatói voltak, és a magyar király az esküvővel a IV. Henrik ellen fellázadt német királyfi, Konrád sógora lett. Hogy Kálmán már uralkodása elején tett antigregoriánus lépéseket, az kétségtelen. Ilyen a Prágai Kozma által megörökített esemény is, magunk is hivatkoztunk rá a legendadatálásról írt tanulmányunkban.¹⁴ Erre az Álmos-párti IV. Henrik semlegesítése miatt lehetett szüksége, hiszen az aktuálisan neki tett szívességet. A reformpápasággal szembemenő lépéseiben bizonyára támogathatta a még döntően elődje – az országában a gregorianizmustól olyannyira támadott Karoling-kori királymodellnek megfelelő módon egyházfőként viselkedő Szent László király (1077–1095) – által kinevezett püspöki kar, és annak vezetője, Szerafin esztergomi érsek is. Az Álmos trónszerzési kísérleteitől veszélyeztetett királynak létkérdés lehetett a hazai főpapi kar közben tartása, ezért kívánta mindenképpen biztosítani a maga számára az investitúraharcban kijegecsesedett pápai felfogás által elvitatott főpap-kinevezési jogkörét. A magyar egyház egyébként csak az 1110-es évek elején, egy pápai legátus hazai ténykedésének köszönhetően hozott a reformpápaság igényeinek megfelelő törvényeket, az addig elfogadott kánonok nem engedtek komoly befolyást hazánkban a gergelyi követelményeknek.¹⁵

¹⁰ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: „*Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért*”. (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez). = Turul (72.) 1999. 84–86.

¹¹ SZOVÁK Kornél: *Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században*. In: *Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk. ZOMBORI István. Bp. 1996. 21–46., különösen 24–26. (A tanulmány apparátus nélkül megjelent még: *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*. Szerk. ZOMBORI István–CSÉFALVAY Pál–Mária Antonietta DE ANGELIS. Bp. 2001. 43–48.). A lemondás egyébként egyfajta későbbi kálmáni jogfeladás eltorzult emléke lehet (vö. THOROCZKAY: i. h. 2000. 579.), ami talán az általunk később még említett gregoriánus szellemű magyar egyházi törvényhozó tevékenységgel, pápai legátusok magyarországi szereplésével állhatott összefüggésbe.

¹² Az események és hátterük részletes áttekintése: MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.² /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2./ 139–150.

¹³ *DHA* I. 323.

¹⁴ THOROCZKAY: i. h. 2000. 573–574.

¹⁵ SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfe-gyelem a XII. században*. = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 377–409., különösen 377–400. (Megjelent még: *Tanulmányok a magyarországi egyház jog középkori történetéről*. [Kéziratos kódexek, zsinatok, középkori műfajok]. Szerk. ERDŐ Péter. Bp. 2002. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici... III. Studia 3./ 87–127.)

De miért írhatták meg éppen az 1090-es évek végén, esetleg az 1100-as évek legelején a pápai igényekkel burkoltan szembehelyezkedő Hartvik-legendát? Ennek egyik legfontosabb okát éppen II. Orbán azon híres levelében találhatjuk, amelyet 1096. július 27-én írt a magyar királynak. Ebben mások mellett a hozzá való hűségre szólítja fel, amely esetben mindazt a „tisztiséget és méltóságot” megkaphatja a római egyház fejétől, amit már az államalapító király kiérdemelt a saját korában.¹⁶ Historiográfiai tény, hogy a magyar történetírás döntő része a Hartvik-legendát e levélre írott válaszként értékeli.¹⁷ Nem tanulságok nélkül való megsejtelni, hogy az elmúlt évtizedekben, ill. itt vitatott dolgozatában hogyan vélekedett Gerics a pápai levél és a legenda viszonyáról:

1981:¹⁸

A Hartvik-féle István-legendá megsejtelésére „éppen II. Orbán levele is buzdította Kálmánt: ha azzal a hódolattal fordul a pápához, mint hajdan István, és hűségén állhatatosan megmarad, akkor ő is megkaphatja mindazokat a jogokat..., mint István. Hartvik előadta tehát, mire hatalmazta fel (Kálmán szerint és öszerinte) Istvánt annak idején az akkori pápa.”

1994:¹⁹

[A pápai levél kivonatos fordítását követően] „Régóta ismert, szinte közhelyszámba megy, hogy itt a Hartvik-legendá egyik *ihlető forrásával* állunk szemben abban az értelemben, hogy utóbb Hartvik és Kálmán *a legendában voltaképpen pápai biztatásra adta elő*, milyen felhatalmazásban részesült szerintük István.”

2004:²⁰

„II. Orbán pápának 1096-ban ... Kálmán királyhoz küldött levele *közfelfogás* szerint jelentős, de *nem azonnali* befolyást gyakorolt a magyar király politikájára. Megítélésünk szerint a levél utóbb hatással volt a Kálmán meghagyásából Hartvik püspöktől készített Szent István életrajzra is, de nem Orbán, hanem már a következő pápa idején. ... Orbán levelének vitathatatlanul nagy hatása volt a Hartvik-legendának nem a szemléletére, hanem *szövegezésére*. ... A szükséges *átszövegezéshez* nyújtott Orbán 1096. évi levele – már utóda idején – lényeges segítséget.” [Kiemelések tőlünk. – T. G.]

Láthatjuk, hogy Gerics állásfoglalása a pápai levéllel kapcsolatban jelentősen módosult az elmúlt két évtized során. Korábban egyértelműen a Hartvik-legendá „ihlető forrásaként” tekintett II. Orbán munkájára, itt tárgyalt írásában azonban már nem tartalmi, hanem csak szövegezésbeli befolyást tulajdonít neki, világosan azért, hogy későbbre datálhassa Hartvik munkáját. Egyértelműen tendenciózus az a megállapítása, miszerint „közfelfogás szerint... nem azonnali” hatást tulajdonítanak a pápai episztolának. Miután az István által bírt „tisztiségeket és méltóságokat” II. Orbán ajánlotta fel a könyves királynak, így a kutatásban bennünket jócskán megelőzve már néhányan (mint például Deér József) úgy gondolták, hogy a Hartvik-legendának a pápai levél kézhezvétele

¹⁶ DHA I. 317–318.

¹⁷ THOROCZKAY: *i. h.* 2003. passim

¹⁸ GERICS: *i. h.* 1981. 184.

¹⁹ GERICS József: *Szent László uralmának vitás kérdései a krónikában és a legendában.* = Aetas 1994. 1. sz. 28–35., különösen 32–33. (Megjelent még azonos címmel: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. /METEM-könyvek 9./ 137–143.)

²⁰ GERICS: *i. h.* 2004. 317–318.

(1096) után hamarosan el kellett készülnie.²¹ Nehezen hihető, hogy Kálmán a kedvező választ csaláfan kigondolt egyházszervezési igényeire nem attól a pápától várta volna éppen, aki megígérte neki elődje honorjait és dignitasait. II. Paschalistól nem ismerünk a II. Orbán-féle levélhez tartalmilag hasonló, a magyar királynak címzett levelet, így sajátos eljárás forrásos adat hiányában ellentmondást nem tűrő hangon kijelenteni, hogy az 1096-ban kelt levélre már csak II. Orbán utóda idejében születhetett válasz. Milyen kütfökből tudja ezt Gerics József?

A magyar középkorkutatás már régen felhívta a figyelmet arra, hogy a Hartvik-féle, immáron harmadik István-legenda megírását – amely szentszéki beleegyezésről beszél az 1083. évi hazai szentté avatásoknál – erősen motiválhatta, hogy a pápaság szemmel láthatóan nem kívánta elismerni a minden bizonnyal csak lokális (püspöki avagy inkább nemzeti) kanonizációban részesült államalapító király szentségét. Erre a 11–12. század fordulójának két magyar vonatkozású pápai megnyilatkozását szokták bizonyítéknak hozni: az 1096. évi II. Orbán-levelet, valamint II. Paschalinak azon 1102. évi oklevelét, amelyben a pannonhalmi apát kérésére – hivatkozva István király diplomájára – a pápa megerősíti a monostort birtokaiban és privilégiumaiban.²² Miként Gerics József helyesen írja, ezek „szóhasználatra szerint a pápák nem ismerték el” az államalapító szent mivoltát „vagy nem tudtak” az államalapító király szentségéről. Miután ő is vallja, hogy a hartviki mű a kanonizációnak a világegyházban való elismertetéséért is íródott, a következőképpen fogalmaz a pápai megnyilatkozások hatásáról, a legenda elkészítését elősegítő befolyásáról: „Egy oklevélnek a hallgatása önmagában bizonyítékként sokkal kisebb jelentőségű. Azonban az egy mást követő két pápa oklevelének István szentségéről való ismételt meg nem nyilatkozása nyomós érv amellett, hogy a király legendájában”²³ Hartvik a szentté avatásoknál szóba hozta a pápa közreműködését.

A fentieket nem vitatva a következőkre hívnánk fel a figyelmet: bizonyára nem csak ez a két pápai levél létezett az 1090–1100-as évek Magyarországon, hanem csupán ezek maradtak korunkra. Példának okáért az 1096 után létrejövő normann dinasztikus kötelékkel kapcsolatban is születhetett pápai megnyilatkozás, amiben esetleg szó eshetett István királyról, így az 1102. évnek, mint a legenda keletkezési idejére vonatkozó, kényszerítő erejű „terminus post quem”-nek a bizonyító szerepe csökkenhet. A két szentszéki dokumentum jellege is más: az egyik magának a királynak szólt, a másik pedig – igaz, kiemelt szerepű – vidéki királyi monostornak. Kálmán bizonyosan számos alkalommal megfordult Pannonhalmán, de az apátságnak szóló, nem diplomáciai jellegű oklevél mégiscsak csekélyebb szerepet játszhatott a király külpolitikai tájékozódásában, politikája ideológiai háttérének megteremtésében.

De valójában tényleg csak 1102 után, a pannonhalmi oklevél információit megismerve „kapott észbe” Kálmán István szent mivoltának pápai tagadása miatt, és készítettett el egy – a kanonizáció ügyében is család információit tartalmazó – legendát Hartvik püspökkel? Harmadjára egy olyan körülményre hívnánk fel a figyelmet, amit a Hartvik-legenda datálásáról írt cikkünkben már tárgyaltunk, és tekintélyes, a korszakot elsörangúan ismerő mediévista is egyetértéssel nyugtázott. Fel tűnő ugyanis, hogy a könyves király uralma elején hallgatással mellőzte a trónutódlásnál őt háttérbe szorító elődje, Szent László király emlékét. Első törvénykönyvében nem is említi nevét, a bizonyosan 1095 után, de az őt forrásul használó Hartvik műve előtt íródott Kisebbik Legenda

²¹ DEÉR, JOSEF: *Der Anspruch der Herrscher der 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation*. = Archivum Historiae Pontificiae (2.) 1964. 117–186. (Megjelent még: *Byzanz und das abendländische Herrschertum*. [Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér]. Hrsg. v. Peter CLASSEN. Sigmaringen, 1977. /Vorträge und Forschungen XXI./ 439–494.) (Magunk ez utóbbi kiadást használtuk, ott különösen 471–474., 479–480.)

²² DHA I. 333.

²³ GERICS: i. h. 2004. 318–319.

alig emlékezik meg róla stb.²⁴ Veszprémy László a kérdésről a következőket írta: „Mint arra legutóbb Thoroczkay Gábor is utalt, I. László személyének Kálmán-kori negligálása, a sokat emlegetett, s a jelek szerint döntő fontosságú II. Orbán pápa-féle levélben megfogalmazott pápai bírálatok szó nélkül hagyása magának Istvánnak a szentségét veszélyeztette volna.”²⁵ Mikor kezdődhetett el a László emléket körülvevő jégpáncél gyors olvadása, ami a Hartvik-legendában már László 1083. évi, a szentté avatásoknál játszott szerepének²⁶ teljes rehabilitálásához, sőt talán még egyfajta „túlszínezéséhez” is vezetett? Csak 1102 után, amikor Kálmán megismerte a pannonhalmi pápai oklevél István szentségét el nem ismerő passzusait, és a két szentszéki megnyilvánuláson megütközve elkezdett egy tendenciózus István-életrajz elkészíttetésén gondolkodni, miként Gerics véli? A válszunk egyértelműen nemleges: ugyanis a magyar krónika 146. fejezete szerint Kálmánnak „pedig első feleségétől az Úr 1101. évében László és István nevű fia született”. (Kiemelés tőlünk – T. G.)²⁷ Tehát a könyves uralkodó már a Pannonhalmának 1102-ben küldött II. Paschalis-féle oklevél előtt legalább egy évvel felülvizsgálta korábbi sértődöttségét, és szentté avatott elődei nevét adta gyermekeinek, bizonyára nem függetlenül az István hazai kanonizációját (el) nem ismerő, 1101-nél korábban született pápai megnyilatkozásoktól, amelyek közül mi már csak az 1096. évit ismerjük. Tehát már az 1090-es évek legvégén, az 1100-as évek legelején olyan légkör uralkodhatott a magyar királyi udvarban, ami László reális ártértekeléséhez, valamint – a más célok mellett – az államalapító uralkodó szent mivoltának római elismerését kicsikarni akaró Hartvik-legendá megműveléséhez vezethetett.

A fentieket összefoglalva: Gerics József azon próbálkozása, amely a Hartvik-féle Szent István-legendának az 1097–1103 közötti évkörben (annak is inkább a kezdetén) történő keletkezését valószínűsíteni kívánó, sok tekintetben éppen az ő korábbi kutatásaira alapozó érvrendszerünket próbálta meg nevünk említése nélkül hitelteleníteni, nem igazán állja ki a kritika próbáját. Ezért határoztuk el véleményünk újbóli, határozott megfogalmazását.

THOROCZKAY GÁBOR

A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben. A ferences Laskai Osvát a 15. század végén három prédikációt állított össze Szent Lászlóról,¹ ezek közül kettőben, a 48. és az 50. beszédben együtt szerepel Várad és Gyulafehérvár, azonban a beszédrészletek értelmezése nem magától értetődő, ugyanis úgy tűnik, hogy a 48. sermóban két székesegyház építéséről, az 50. sermóban pedig két püspökség alapításáról beszél.

A 48. sermo részlete:

„Tertio dicta verba conveniunt beato Ladislao propter similis operis executionem, quare sicut rex Iosaphat domos edificaverat in Iuda ad instar turrium, sic beatus

²⁴ THOROCZKAY: *i. h.* 2000. 589–590.

²⁵ VESZPRÉMY László: *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez.* = Századok (138.) 2004. 325–347., különösen 331.

²⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. II. 432–440.

²⁷ Uo. I. 426.

¹ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau, 1497. (a továbbiakban: *De Sanctis*) 48., 49., 50. sermók. Az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 1029. jelzetű példányát használtam.

Ladislaus monasteria episcopalia duo construxit, *scilicet Varadiense et Albense*, que regia largitate dotavit.”²

Az 50. sermo részlete:

„Sic enim dicitur de eo: Cum itaque pius rex Ladislaus armatus esset pietate, precipuus tamen erat humilitate, a quibus solum magna Dei potentia honoratur. Omnes enim ecclesie et monasteria regalia sive ab ipso, sive a quocumque alio fundata, elemosynis eius sunt locupletata, unde merito usque in hodiernum diem elemosynas eius enarrat omnis ecclesia Hungarorum. Duos quoque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit, *Varadiense et Albense Gyele in Transilvania*.”³

Mindkét esetben megállapítható, hogy a ferences szerző a Szent László-legendának ugyanarról a helyéről merít, a 48. beszédben rövidebben (sic beatus Ladislaus ... dotavit), az 50. beszédben bővebben.⁴ Lássuk a forrásul szolgáló legendaszöveget:

„Cum itaque ipse pius rex esset armatus humilitate, potens pietate, precipuus tamen erat largitate. Omnes enim ecclesie et monasteria regalia, sive ab eo, sive a quocumque alio fundata, elemosinis eius sunt locupletata, unde merito usque in hodiernum diem elemosinas eius enarrat omnis ecclesia Ungarorum. Duosque episcopatus ordinavit et regia largitate locupletavit.”⁵

Váradi és Gyulafehérvár együttes említése mindkét sermóban tartalmi többletet jelent a legendaszöveghez képest.⁶ A kérdés az, hogy ez a többlet honnan származik. Talán Laskai saját leleményéről van szó? Lehet, hogy egy ismeretlen legendaváltozatot használt a ferences barát? Esetleg valamilyen hagyományt tartott fenn? A kérdés megválaszolása hozzájárulhat a ferences író forráskezelő technikájának és szövegformáló módszerének jobb megismeréséhez is.

A probléma megoldásához mindenekelőtt értelmeznünk kell az idézett sermórészleteket. Először az 50. beszédet vizsgáljuk meg, amelyben a ferences író majdnem szó szerint idézi a László-legendát. A legendarészlet többek között két püspökség megszervezéséről is beszámol megnevezésük nélkül. Laskai a legendarészletet toldja meg Váradi és Gyulafehérvár említésével, s így a prédikációban olvasható szöveg azt sugallja, mintha a két említett püspökség a váradi és a gyulafehérvári lenne. Ennek azonban a történeti kutatások eredményei ellentmondanak. A szakirodalomban általánosan elfogadottá vált az a vélemény, amely szerint László a feltehetőleg Szent István által ala-

² *De Sanctis*, v2v.

³ *De Sanctis*, x3v. A nyomtatványban Gyulafehérvár névalakjában 'alban' alak szerepel az 'n' betű fölött nazális rövidítéssel.

⁴ A „Sic enim dicitur de eo”-fordulat is a legenda használatára utal.

⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum. I-II.* Ed. SZENTPÉTERY, Emericus. Bp. 1937–1938. Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 519. Az idézet fordítása: „Ámbár a kegyes királyt az alázatosság páncélja védte, hatalmas volt kegyessége, legkivált mégis bőkezűsége. Mindahány királyi egyházat s kolostort – akár ő, akár más alapította – adományokkal gazdagította, ezért méltán mesél adományairól a magyarok egész egyháza. Két püspökséget szervezett, s királyi bőkezűséggel berendezett.” (*Szent László király legendája*. Ford. KURCZ Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 1983. 97.)

⁶ Gyulafehérvár középkori névalakjaihoz l. GYÖRFFY György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. = Századok 1983. (a továbbiakban: *Gyulafehérvár*) 1103–1116. A szóban forgó helyeket mindkét prédikációs részletben kurzív betű jelöli.

pított bihari püspökség székhelyét helyezte át Váradra,⁷ s az erdélyi püspökséget sem ő, hanem Szent István alapította.⁸ Az erdélyi püspökség székhelye volt Gyulafehérvár, azonban ezt az egyházmegegyét nem székhelyéről, hanem földrajzi területéről nevezték el;⁹ az pedig nehezen képzelhető el, hogy Laskai ne lett volna tisztában ezzel az elnevezéssel. Felmerül továbbá a kérdés: ha a ferences barát a Szent László által létrehozott püspökségeket akarta megnevezni, akkor miért hallgat a zágrábiról?¹⁰ Látható tehát, hogy Várad és Gyulafehérvár 50. sermóban történő említésének magyarázata nem magától értetődő.

Térjünk át ezek után a 48. sermo idézett részletének vizsgálatára. Laskai ebben a beszédben párhuzamot von a bibliai Iosaphat király és Szent László között. A thema-mondat így hangzik: „Crevit rex Iosaphat et magnificatus est usque in sublime, et edificavit domos in Iuda ad instar turrium,”¹¹ majd a folytatás:

„Licet, charissimi, hec verba ad litteram dicta sint de Iosaphat rege Iudee, rationabiliter tamen assumuntur ad gloriam beati Ladislai regis Hungarorum propter tria specialiter, videlicet:

Primo propter nominis significationem,

Secundo propter eius sublimationem,

Tertio propter operis similis executionem.”¹²

A háromtagú felosztás harmadik tagjának kifejtése kezdődik a 48. beszédnek a dolgozat elején idézett passzusával. Ebben a sermórészletében a ferences barát Iosaphat és Szent László építkezései között von párhuzamot. A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy a Iosaphat tevékenységét jelölő 'aedificare' és a László tevékenységét jelölő 'construere' igék szinonimák, jelentésük: építeni. A magyarországi középkori latinságban a 'construere' igét használták az 'aedificare' szinonimájaként.¹³ Erre a szöveghelyre a kutatás már korábban is felfigyelt. Karácsonyi János az erdélyi püspökség megalapításával kapcsolatban, Entz Géza pedig a gyulafehérvári székesegyház építése kapcsán hivatkozik Laskai prédikációjára. A 'construere' igét mindketten 'építeni' jelentéssel fordítják.¹⁴ Tehát a szövegben nem két püspökség alapításáról vagy megszervezéséről, hanem két székesegyház építéséről van szó.

⁷ GYÖRFFY György: *A lovagszent uralkodása*. In: *Magyarország története tíz kötetben*. I/2. (a továbbiakban: *A lovagszent*) 916. KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. 474–475.; ALMÁSI Tibor: *A váradi püspökség története*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Bp. 1994. (a továbbiakban: *KMTL*) 712.

⁸ KRISTÓ Gy.: i. m. 482.; BENKŐ Elek: *Az erdélyi püspökség története*. In: *KMTL* 192–193.

⁹ KRISTÓ Gy.: i. m. 482.

¹⁰ A zágrábi püspökség alapításához: GYÖRFFY Gy.: *A lovagszent*, 917–919. KRISTÓ Gy.: i. m. 305.; RÓKAY Péter: *A zágrábi püspökség története*. In: *KMTL* 739–740.

¹¹ II. Paral. XVII (12)

¹² *De Sanctis*, v2r.

¹³ *A magyarországi középkori latinság szótára*. II. Kiadásra előkészítette BORONKAI Iván. Bp. 1991. 347–348.

¹⁴ KARÁCSONYI János: *A honfoglalás és Erdély*. = *Katholikus Szemle* 1896. 474. Karácsonyi ismeretlen életirat használatát feltételezi: „Temesvári Pelbárt e tanítványa még mind Szent-Istvánról, mind Szent-Lászlóról több és részletesebb életíratot ismert, mint mi. Becsületességéhez ez életíratok hű közlésében kétség sem férhet ...” Uő: *Erdély és Szent László*. = Erdélyi Múzeum 1915. 35. Itt ismét feltételezi egy ismeretlen életirat használatát. ENTZ Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. (a továbbiakban: *A gyulafehérvári székesegyház*) 75. o. és 42. jegyzet. Entz tévesen Temesvári Pelbártnak tulajdonítja a beszédet.

A váradi székesegyház középkori történetére vonatkozó forrásszövegekben az 'ecclesia cathedralis' a leggyakrabban használt kifejezés a székesegyház jelölésére,¹⁵ ugyanakkor a 'monasterium' is felbukkan Károly Róbertnek egy 1327-ben kelt oklevelében: „... libertas ecclesiae, seu monasterii sanctissimi regis Ladislai Varadiensis per primogenitores nostros concessa ... et tandem per nos eidem ecclesiae confirmata ...”¹⁶ A 'monasterium' Du Cange szótára szerint is jelenthet székesegyházat.¹⁷ Az elmondottak alapján a „... beatus Ladislaus monasteria episcopalia duo construxit, scilicet Waradiense et Albense ...”-részletet így fordíthatjuk: „... Szent László két püspöki székesegyházat épített, tudniillik a váradi és a gyulafehérvári ...” Az idézett prédikációszöveg értelmezése kapcsán arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy Laskai a legenda 'alapít', 'szervez' jelentésű 'ordinare' igéje helyett az 'épít' jelentésű 'construere' igét használja, nyilván tudatosan, mivel nem két püspökség szervezéséről beszél, miként a legenda, hanem két székesegyház építéséről.

Úgy tűnik, az 50. sermóban idézett legendaszöveget a ferences barát figyelmetlenül toldotta meg Várad és Gyulafehérvár említésével, így bővítése értelemzavaró.

Ezek után azt kell megvizsgálnunk, hogy Lászlónak volt-e szerepe a váradi és a gyulafehérvári egyház építésében.

Nagyvárad középkori székesegyháza elpusztult. Az a kevés, amit alapításáról, történetéről, magáról az épületről tudunk, régészeti kutatások eredményein, valamint írásos és vizuális forrásokon alapszik.¹⁸ A régészeti ásatások kiderítették, hogy a váradi székesegyház épületét a középkor folyamán többször átalakították, bővítették.¹⁹ Az építkezés Szent László uralkodása idején, az 1080-as években kezdődhetett; egy kései, 16. század végi hagyomány szerint az alapítás 1080-ban történt,²⁰ s számos forrás bizonyítja, hogy a váradi egyház Szent László által történt alapítása és építése a középkor folyamán végig élt a köztudatban.²¹ A váradi püspökség történetének kiváló monográfusa, Bunyitay Vincze így ír erről: „De bár az épület, melyet az alapító szent király Isten- és hazaszeretete emelt Váradnak, már a XIV-ik században teljesen átváltozott, sőt elenyészett, nemzetünk mégis a kegyeletet, melylyel a szent király alkotása iránt viseltetett, átvitte az új székesegyházra is, s azt, mivel a szent király sírja benne pihent, híven és mindig Szent-László egyházának tartotta s nevezte.”²² Nyilvánvaló, hogy Laskai azt a középkor végén is közzismert hagyományt rögzíti, amely szerint a váradi székesegyházat Szent László alapította és építette. Lássuk ezek után, hogy mit mondhatunk el a gyulafehérvári székesegyházról.

Az erdélyi püspökség székhelyén az első bazilika építése a 11. század közepén, vagy talán már Szent István uralkodása alatt megindult, s a munka a század utolsó harmadában, Szent László alatt és feltehetőleg az ő támogatásával fejeződhetett be. A régészeti ásatásoknak köszönhetően ennek az épületnek az alaprajza ma már lényegében ismert. A második székesegyházat a 12. század végén kezdték el építeni, a munkálatok körülbelül egy évszázadot vettek igénybe. Az épület ekkor nyerte

¹⁵ BALOGH Jolán: *Varadinum. Várad vára. I–II.* Bp. 1982. II. 22–61.

¹⁶ KERESZTURI, J. A.: *Compendiaria Descriptio foundationis et vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadinensis.* Magno-Varadini, 1806. 144. Vö.: BALOGH J.: *i. m.* 32.

¹⁷ DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis.* V. Graz-Austria, 1954. 457.: „Monasterium saepe sumitur pro Ecclesia cathedrali ...”

¹⁸ A székesegyház középkori történetére vonatkozó adatokat BALOGH Jolán gyűjtötte össze: *i. m.* 22–61.

¹⁹ BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. III.* Nagyvárad, 1884. 22–38.; HENSZLMANN Imre: *A nagy-várad kettős székesegyház.* Uo. 147–174. A székesegyház építéstörténetére vonatkozó további irodalmat lásd BALOGH J.: *i. m.* 288–289.

²⁰ BALOGH J.: *i. m.* 23.

²¹ L. BALOGH Jolán adattárának vonatkozó tételeit: *i. m.* 23–61.

²² BUNYITAY V.: *i. m.* 29.

el ma is látható formáját, a későbbi századok építkezései alapvető változtatásokat már nem eredményeztek. Az első székesegyházat valószínűleg a második építésével párhuzamosan bontották le; ez utóbbi rátelepült az első templomra magába foglalva annak egész területét.²³ Tehát Szent László az első székesegyház építésében játszhatott szerepet; feltételezhető, hogy az épület az ő uralkodása alatt lényegében elkészült.²⁴ Véleményem szerint nem véletlen, hogy a ferences barát Várad mellett éppen Gyulafehérvárat említi meg mindkét beszédében. Úgy gondolom, hogy Laskai a két idézett prédikációhely megfogalmazása során nem egy ismeretlen legendaváltozatot használt, hanem egy olyan hagyományból merített, amely, hasonlóan a váradi egyházhoz kötődő tradícióhoz, a templom építését Szent Lászlónak tulajdonította annak ellenére, hogy az első székesegyház a második építése során megszűnt.

Ezt a feltételezést IV. (Kun) Lászlónak egy 1278-ban kelt oklevele is alátámasztja: „ecclesia cathedralis beati Mychaelis archangeli Transsiluana, a sanctis progenitoribus nostris fabricata et dotata”.²⁵ Tehát az oklevél a székesegyház építését és megadományozását a szent elődöknek tulajdonítja, jóllehet az első székesegyház 1278-ban már nem állt. Egy másik, szintén 1278-ban kelt királyi oklevél a gyulafehérvári káptalan megszervezését tulajdonítja a szent elődöknek: „capitulum ecclesiae beati Michaelis Transsiluanae ordinatum a sanctis progenitoribus nostris et locatum”.²⁶

Összességként elmondható, hogy a 48. sermóból idézett részlet értelme világos, azonban az 50. beszédben a ferences barát valószínűleg figyelmetlenül toldotta meg a László-legenda szövegét. Úgy gondolom, hogy a két székesegyházhoz kötődő hagyomány összekapcsolása és felhasználása a Szent László-beszédekben Laskai Osvát leleményének tulajdonítható.

KERTÉSZ BALÁZS

Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában. Szenci Molnár Albert sokáig és szívesen időzött Marburgban. Naplója szerint 1607. május 23-án érkezett ide először,¹ majd néhány héttel később itt bérelt szobát Konrad Vietornál. Itt főleg magyar nyelvtankönyvén dolgozott, de miután Vietor elhagyta feleségét, Kunigunda Ferinariát, itt kérte meg „tiszteltre méltó régi vendéglátó asszonyának” a kezét, jóllehet a Marburgban kitört pestisjárvány miatt az esküvőt már Oppenheimben tartották.² Molnár sokat utazgatott, de vissza-visszatért Marburgba,

²³ ENTZ G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 68–130.; Uő: *A Szent István alapítású erdélyi püspökség első székesegyháza*. In: *Doctor et apostol*. Szent István-tanulmányok. Szerk. TÖRÖK József. Bp. 1994. /*Studia theologica Budapestinensia* 10./ 101–105. (a továbbiakban: *A Szent István alapítású*).

²⁴ Entz újabb tanulmányában feltételezi, hogy „a munkák a XII. század elejére is áthúzódhattak.” (*A Szent István alapítású*, 103.)

²⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von Franz ZIMMERMANN und Carl WERNER. I. Hermannstadt, 1892. 133. (a továbbiakban: *Urkundenbuch*).

²⁶ *Urkundenbuch*, 133. GYÖRFFY mindkét idézetet közli: *Gyulafehérvár*, 1117. o. 54. jegyzet, azonban jelentésüket összemossa, amikor így fogalmaz: „Ami az erdélyi káptalant illeti, arra nézve, hogy a Szent István által alapított gyulafehérvári püspökség mellé Szent László ... szervezett székeskáptalant, két 1278 évi oklevél azon szavaiból is következtethetünk, miszerint a székesegyházat, ill. a káptalant a «szent királyok» (István és László) alapították és adományozták meg.” (*Gyulafehérvár*, 1117.)

¹ *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András. Bp. Universitas Könyvkiadó, 2003. 152.

² Uo. 158.

44

VOTA GRATULATORIA
AD
GENERE NOBILITATIS,
VIRTUTE ET ERUDITIONE
CONSPICUUM VIRUM IUVENEM
DN. JOHANNEM GEORGIIUM
à PONNICKAW EQUITEM LUSATIÆ
Superioris,

Ex Illustri Marpurgensi Academia in Patriam abiturientem,

Honoris, moris & memoriz ergo

Ab amicis & commensalibus conscripta:

Anno

In absentia homines Lingvâ rodere nolli

MARPURGI CATTORVM
Ex Officinâ Gualfgangi Ketzeli.

CIO 15CX.

prostantibus in M. M. M.
45. *f. 1. 1. 1.*

s a várostól családjával együtt 1613 március 26-án vett végleg búcsút.³ A marburgi egyetemen még 1607-ben matrikulált, s úgy tetszik, a városhoz többségükben jó emlékek fűzték.

Marburgi tartózkodása alatt Szenci Molnár Albert több latin nyelvű, nyomtatásban is megjelent alkalmi verset írt. Ezek közül egyről, a lengyel Jan Turnowski doktorra avatását ünneplő 1608-as antológiában megjelent üdvözlő versről már korábban hírt adtam.⁴ Most az Anders-Beckmann által

³ Uo. 163.

⁴ ItK 2000. 5–6.

szerkesztett *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in Europaeische Bibliotheken und Archiven* (Hildesheim–Zürich–New York, 2003) Boroszlóra vonatkozó adatainak segítségével újabb rövid Szenci Molnár-versre bukkantam,⁵ amit a magyar tudós egy Johannes Georgius Ponnickau nevű felső-lauschitzi, tehát szászországi nemes ifjú búcsúztatására írt – ekkor ugyanis Ponnickau végleg búcsút mondott Marburgnak, ahol vagy három évig tanult. A kis kiadvány egyetlen példánya a boroszlói egyetemi könyvtárban maradt fenn – mikrofilmjéért itt mondom a könyvtárnak köszönetet.⁶

A kiadvány címe *Vota Gratulatoria ad genere nobilitatis, virtute et eruditione conspicuum virum juvenem Dn. Johannem Georgium à Ponnickaw Equitem Lusatae Superioris, Ex illustri Marpurgensi Academia in patriam abiturientem*, kiadója Wolfgang Kezelius Marburgban, 1610-ben. A kiadványcím alapján viselkedésében és műveltségében egyaránt kitűnő, előkelő, protestáns vallású, alighanem református ifjúról van szó, aki a Szászországhoz tartozó Elsdrából, vagy Elstrából, vagyis a Fekete Elster környékéről származott, legalább is így tartja számon a marburgi anyakönyv, amelybe valamikor 1607 folyamán írta be a nevét.⁷ Három évvel később már régi ismerőse lehetett Molnárnak, akivel körülbelül egy időben érkeztek az egyetemi városba.

Az antológiában, amelyben főleg Ponnickau sziléziai barátai, illetve egyetemi tanulótársai dominálnak, összesen tizenegy vers van, de a tekintélyesebb egyetemi emberek közül csak ketten adtak verset: Raphael Eglinus Iconius, a teológia doktora és Caspar Sturmius, aki magát a teológia professzorának, valamint „Stipendiarorum Ephorus”-nak nevezi – utóbbi minőségében lehetett kapcsolatban Ponnickauval. A harmadik fontosabb ember a kis antológiában a filozófián kívül az orvostudományban is járatos ifjabb Rudolf Goclenius, aki ekkor már több kiadványt mondhat magáénak, többek közt egy kis értekezést a pestis okairól.⁸ Ponnickau alighanem maga is verselt latinul, mert a Molnár-verset megelőző költemények egyikét egy bizonyos Nicolaus Zetserfledt Brémából jött tanulótársa a következő szavakkal kezdi: „Saalve JAN GEORGI, Musarum cultor et altor”. Johannes Ponnickaunak ez a képessége nem domborodik ki különösebben az alább közölt Molnár-féle tizennégy soros búcsúversből, ami tárgyilagos szavakkal állapítja meg, hogy a távozó éppen elég időt töltött már Marburgban, jól ismeri azt és már ideje hazatérni szülőföldjére. Viszont feltehetjük a kérdést, mi az oka annak, hogy Molnár Albert az egyetlen a marburgi kiadvány szerzői közül, aki nem német anyanyelvű, illetve nem földije a célszemélynek, s akit ennek ellenére felkértek a búcsúvers írására?

Talán nem tévedek, amikor Molnár gesztusát új családi kapcsolatával hozom összefüggésbe. „Tisztességes házassági szándékát” 1610 januárjában jelenti be Kunigunda asszonynak, aki erre biztató szavakkal válaszol.⁹ Kunigunda nővére, Elisabeth, 1596 óta Bautzenben van férjnél, ifj. Andreas Schöpsnél, a környéken lakik egy másik, tehető rokon, Tobias Scultetus, akit Molnárék pár évvel később meg is látogatnak.¹⁰ Alighanem ismerhették Ponnickaut, vagy a szászországi ifjú őket, s ezért látszik valószínűnek, hogy Molnár jövődöbéljének akart szíveséget tenni, amikor ő is csatlakozott a kis búcsú-antológia szerzőinek csoportjához. Annakra viszont már nem volt fontos a kapcsolat, hogy 1615-ben, amikor Görlitz és az Odera folyó táján utazgattak, fel is keresék Johann Georgot, aki életének – úgy tűnik – fénypontja az a kis versantológia volt, amivel marburgi tanárai és tanulótársai búcsúztatták.

⁵ A sorozat 9. kötetének 0398-532680 tételében.

⁶ Jelzete: B-32/423/04

⁷ *Personen und Ortsregister zu der Matrikel und den Annalen der Universität Marburg 1527–1652*. Bearbeitet Wilhelm FALCKENHEIMER. Marburg, 1904. 124.

⁸ *De Pestis... Causis*. Marpurgi Cattaneorum, 1607.

⁹ *Szenci ...naplója*. 155.

¹⁰ *I. m.* 179.

Most pedig következék maga a kis latin Molnár-vers, a *Vota Gratulatoria*... befejező darabja:

**Lanus: [at his votis Deus annuat ipse benignè]
Sis felix, iterumque iterumque iterumque Valet.**

Andreas Ambrosius Wor-
litianus Anhaltinus
Cammecalis.

Alind

Ad patrios quoniam vertis tua vela penates
[Quod felix faustum sit tibi IANE precor.]
Discupis ut nostre tibi congratentur eunti
Pegasides: res est quam petis officii.
Dictat id officium: mensæ communia jura,
Jam pridem quibus hic tu mihi junctus eras.
Ergo bonis avibus patriam pete, salvus amatos
Offendas salvos pectore & ore tibi.
Linquere ne doleas Marpurgum, iam satis isthic
Versatus: patriam tempus adire quoque.
Exhilara patriæ florentis limina: cunctem
Sequentur Charites, Castalidesque deæ.
Post ubi natales felix intraveris oras,
Esto memor nostri: vive deinde diu.

Albertus Molnár
Ungarus.

Aliud

Ad patrios quoniam vertis tua vela penates
(Quod felix faustum sit tibi IANE precor.)
Discupis, ut nostre tibi congratentur eunti
Pegasides: res est quam petis officii.
Dictat id officium: mensæ communia jura,
Jam pridem quibus hic tu mihi junctus eras.
Ergo bonis avibus patriam pete, salvus amatos
Offendas salvos, pectore & ore tibi.
Linquere ne doleas Marpurgum, iam satis isthic
Versatus: patriam tempus adire quoque.

Exhilara patriae, florentis limina: euntem
 Sectentur Charites, Castalidesque deae.
 Post, ubi natales felix intraveris oras,
 Esto memor nostri: vive deinde diu.
 Albertus Molnar
 Ungarus

GÓMÓRI GYÖRGY

Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz. *Sztoicizmus, Imitatio Christi, Exer-citia spiritualia.* Újabb eszme- és irodalomtörténeti kutatások teljesebb fénybe állítják Faludi Ferenc erkölcsnemesítő prózai műveinek jelentőségét; hangsúlyozzák Szörényi Lászlóval, hogy „prózája semmiben sem marad el statisztikai tudatosságban költészete mögött”.¹ Azt is jobban látjuk, hogy az angol és spanyol jezsuiták műveinek „fordításai” igazában olyan átdolgozások, amelyeknek egyes részei Faludi saját szövegeinek tekinthetők. Ezt Vörös Imre kimutatta a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* „fordítási hűtlenségeinek tükrében”.² Különben már Szörényi László megemlí-tette az általa készített válogatás (*Téli éjszakák*) utószavában: „A *Szent Ember* kimaradt e sorból, mert eredetijét nem ismerjük, s lehet, hogy Faludi saját munkája.”³

Többen foglalkoztak Faludi vallásosságával, természetszemléletével, a műveiben fellelhető la-tin és olasz irodalmi hatásokkal, „sztoikus” bölcsességével. Ez többira mindjárt visszatérek. De – amint ez Pázmány Péter prédikációinak elemzésekor is gyakran megtörtént – főleg a moralizáló és nyelvi szempontokra irányult a figyelem, és – különös módon – nemigen figyeltek a jezsuita Faludi jezsuita neveltetésére, a jezsuita szellem, nevezetesen az ignáci lelkigyakorlatok teológiájának hatására, ami egyébként az eredeti – angol és spanyol – jezsuita szerzőket is befolyásolta.

A jezsuita rend alapítója, Loyolai Szent Ignác a saját lelki tapasztalatait rögzítette a *Lelki-gyakorlatos könyvben* (= LGy), amelyet a lelkigyakorlatokat vezető jezsuitáknak szánt, és amely – a *Rendalkotmányon* kívül – a mai napig a jezsuita kiképzés legfőbb „segédeszköze”. Ezek hat-ják át a később megfogalmazott *Ratio studiorum*ot is, amely a jezsuita nevelés/oktatás vezérkönyve. Ha valaki jezsuita szerzőkkel foglalkozik eszmetörténeti vagy irodalomtörténeti szempontból, ezeket a „forrásokat” ismernie kell. Nem is forrásidézetekről van szó, hanem az ignáci szellemről, lelkiségről, amely a sokrétű jezsuita apostoli tevékenységet ihleti: mindent Isten nagyobb dicső-ségére és az emberek üdvének szolgálatára állít be, irányít, és – teljesen elismerve a kegyelem mindenható erejét –, az emberi erőfeszítés teljes bevetését követeli. Mert Isten (a kegyelem) nem helyettünk cselekszik, hanem cselekvőkké tesz bennünket.

Keresztény sztoicizmus a 18. században

Kosáry Domokos állapította meg, hogy a „keresztény sztoicizmus” a 17–18. században a ma-gyar jezsuiták – így Faludi – közvetítésével, a nemesi életbölcsességben fejeződött ki legvi-lágosabban: az ’udvari ember’, a tisztségviselő magatartására vonatkozó irodalom, a moralizálva

¹ SZÖRÉNYI László: *Kalauz Faludi Ferenc prózájához.* (Utószó). In: FALUDI Ferenc: *Téli éjsza-kák.* Bp. Magvető, 1978. /Magyar tallózó./ 409.

² VÖRÖS Imre: Faludi Ferenc és a *Gentiluomo istruito.* = ITK 1994. 1. 19–31.

³ SZÖRÉNYI: *i. h.* 411.

oktató irodalom a rokokó 'udvariasság' jegyében – Faludinál magas szinten a szépirodalomba torkollik.⁴

Köztudott, hogy a sztoikus etika és életbölcesség a századok során jelentősen hatott a keresztény moralizáló irodalomra. Már az egyházatyáknál, sőt Szent Pálnál is kimutatható a sztoikus hatás. Egy-egy tanulmányomban⁵ megvilágítottam Pázmánynál és Faludinál a sztoikus befolyást. Pázmány morális tárgyú prédikációiban, vagy pl. a halálról szóló beszédeiben feltűnően sok a sztoikusokra, főleg Senecára való hivatkozás. Például a jó halálról szóló prédikációban („Hogy a halál kívánatos jó”, ÖM VII, 633kk.) Pázmány tizenötször idézi Szent Ambrus *De bono mortis* c. traktátusát és huszonhatszor hivatkozik a sztoikusokra. Tegyük hozzá, hogy maga Szent Ambrus is erősen függ e témánál a sztoikusoktól.

Itt csupán ízelítőnek állítsuk párhuzamba Kempis, Pázmány és Faludi eszmélődéseit a halálról.

KEMPIS I,23	PÁZMÁNY ÖM VII, 633kk	FALUDI <i>Szent ember</i>
Elmélkedés a halálról	„Hogy a halál kívánatos jó.” Tizenötször hivatkozik Szt. Ambrus <i>De bono mortis</i> c. művére és huszonhatszor sztoikusokra. Egyébként Ambrus maga is idézi a sztoikusokat. Ezenkívül néhány egyházatyát és a Szentírást idézi. <i>A bűnös élettől óv</i> A bűnös halála hajótörés, a bűnös halála a legrosszabb – <i>A halál. Jó:</i> az életben több a keserűség, mint a gyönyörűség, a világ tele van az ördög töreivel és csapdáival – kísértések. A halálon át az életre jutunk. Különbség a pogányok és a keresztények között: a halál által a szentek gyülekezetébe, az igazak társaságába jutunk. Ne a haláltól, hanem a bűntől féljünk, hogy az örök kárhozattól ne féljünk!	Előljáró beszéd a forgandó világ haszontalanságáról, a <i>mulandó életről, kimúlásunk bizonytalan órájáról</i> , egyéb üdvösséges dolgokról... A földi gyönyörűségek nem tartósak, félelemmel kell keresnünk üdvösségünket. Nincs jobb tanácsadó <i>a halálnál</i> . Ha rosszul élsz, nincs rosszabb az életnél. Bölcs, aki a világot meg tudja utáni. A gonosz embernek nincs nyugta, retteg a haláltól. <i>A bűnösnek</i> büntetése tulajdon vetke, kebelében hordozza eleven <i>poklát</i> . Az igaz szeretetnek törvénye az állandóság, célja az örökkévalóság. Zarándokok vagyunk a földön, az ég maradandó hazánk.
<i>Rövid az idő, jön a vég, bizonytalan, készenlét! óvakodni a bűntől</i> (Mt 24,42) <i>Rettenetes a halál</i> , de még inkább a hosszú élet. – Ne halogasd üdvösségedet: bűnbánat, jótettek, önmegtagadás, most van a kedvező óra (2Kor 6,2), most tanulj meg meghalni Krisztussal. Az élet mint az árnyék elröpi, ki emlékezik meg rólad? Legfontosabb az üdvösség (Lk 16,9; Zsid 13,46) Akinek gyönyörűsége telik a bűnökben, nem csoda, ha retteg a haláltól és az ítélettől. Azért jó, hogy legalább a <i>pokol</i> félelme tartson zabolán, ha a tiszta szeretet nem tart vissza a rossztól. (Vö. Lgy, 65, a pokolról szóló elm.)		

Tehát: a mulandó életben óvakodjunk a bűntől, hogy elkerüljük a kárhozatot.

⁴ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. Akadémiai K. 1980. 194.

⁵ SZABÓ Ferenc: *Faludi lelkiisége sztoikus?* = Távtatok 1994. 2. sz. 242–250., Uő.: *A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira*. = Kortárs 2001. nov., 11. sz. 61–68.

A *Szent ember* elemzésével Faludi „sztoicizmusára” is kitértem, ugyanakkor hangsúlyoztam Szent Ignác *Lelkigyakorlatainak*, általában az ignáci (jezsuita) lelkiségnek a világos befolyását. Ezt most majd a *Nemes ember* elemzésével is megmutatom. De előbb az ignáci lelkiség forrásait, nevezetesen az *Imitatio Christi* (az ún. „devotio moderna”) hatását kell megvilágítanunk.⁶

Az Imitatio Christi és a Lelkigyakorlatok

Szakemberek párhuzamba állították Szent Ignác *Lelkigyakorlatait* és az *Imitatio*-t, hogy megmutassák a meglepő hasonlóságot a két lelkiség között, de a különbséget is jelezték. Kétségtelen, hogy az újkori keresztény lelkiségi művek között jelentős helyet foglal el Loyolai Szent Ignác *Exercitia spiritualia* c. könyvecskéje.⁷ Tudnunk kell, hogy a könyv elsősorban nem olvasásra íródott. Szent Ignác betegágyán, megtérése idején és később lelki tapasztalatait jegyezte fel, főleg az ún. „szellemek megkülönböztetését”. E könyvecske aztán a rendtársak „vezérkönyve” lett lelkigyakorlatok adásában (és végzésében), a lelkivezetésben. Krisztus és a szentek életén kívül éppen „Gerson” könyve volt Ignác legkedvesebb könyve a Manrézában és később is. A lelkigyakorlatozóknak is ezt ajánlja. Ignác korában az *Imitatio Christi* Gerson kancellárnak tulajdonították.

„A Manrézában először látta Gerson kis könyvét, és sohasem akart más jámborsági könyvet olvasni: ezt ajánlotta mindenkinek, akivel társalgott; mindennap olvasott belőle egy fejezetet folytatásokban, ebéd után vagy más időpontokban, vagy pedig úgy találomra kinyitotta, és mindig olyan intelemre talált, amely megérintette szívét, mert éppen arra volt szüksége.” (Szt. Ignác Gonçalez de Camarának diktált visszaemlékezéseiben.)

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a főleg kolostorban élő szerzeteseknek szánt lelkiséget Ignác nem tette teljesen magáévá, hiszen a jezsuitákat szétküldte a világba, hogy a lelkek üdvösségét szolgálva a „cselekvésben legyenek szemlélődők.” Mindig és mindenben, minden helyzetben keressék Isten nagyobb dicsőségét!

⁶ *Imitatio Christi. Lexikon f. Theol. und Kirche. V.* Wien, Herder, 1996. 428–429.

A középkori (ferences) lelkiséget közvetítő „devotio moderna” a 16. század végén jelent meg Nyugat-Európában mint önálló lelkiségi irányzat. E lelkiséget a 15. században nevezték „modern”-nek. Gyökerei a középkor alkonyához nyúlnak vissza, a kulturális-lelkiségi válságba, amikor az egyházi élet külsőséggessé vált és a katasztrófáktól (pl. a pestistől) sújtott emberek a hitben kerestek menedéket. Laikus mozgalomként indult. Első kezdeményezője Geert Groote. Világi közösségek után kolostori ág is alakult, Ma már általában Thomas von Kempen szerzetest tartják az *Imitatio Christi* szerzőjének (1380–1471), aki Agnetenbergben élt 72 éven át. 1159 szentírási idézettel, sok lelki és erkölcsi alapszabállyal vezet az önismeret és az aszkézis útján az Istennel való egyesülés felé. A Krisztus-követés útján a mindennapok misztikáját keresi. Megjegyzem még: a „devotio moderna” körében keletkezett ritmikus prózagyjűtemény, néha maximasorozat, eredetileg négy önálló rész volt. Hosszú ideig névtelen szerzőként terjedt; a találgatások összesen mintegy 35 szerzőt emlegettek. Az 1441-es eredeti kézirat végén Kempis Tamás szerepel szerzőként; mai véleményem szerint ő tekinthető a végső kompilátornak.

⁷ COGNET, Louis: *Histoire de la spiritualité chrétienne. III. La spiritualité moderne.* Paris, Aubier, 1966. 23–25. – DE GUIBERT, Joseph S. J.: *La spiritualité de la Compagnie de Jésus.* Roma 1953.

Az ignáci lelkiség hatása Faludira

Amikor az ignáci lelkiség, különösen is a *Lelkigyakorlatok* hatásáról beszélünk, nem egy könyv idézéséről van szó, hanem alapvető lelki beállítottságról, lelkiségi magatartásról. Már a *Szent ember* elemzések megmutatták ezt a hatást. Faludi élete vége felé korábbi „fordításaiból” (jezsuita szerzők voltak azok is!), saját jezsuita tapasztalataiból és olvasmányából merítve írhatta meg e könyvecskét. Egyébként már Faludi előtt az alapító Szent Ignác írásaiból és mondásaiból a magyar jezsuita, Hevenes Gábor összeállított egy könyvecskét *Scintillae Ignatianae* címmel, amelynek igen, nagy sikere lett.⁸

Ismeretes, hogy Kempis Tamás *Krisztus követése* c. könyvét már 1604-ben Pázmány Péter is lefordította. Előszavában kifejti azt, hogy a Biblia után ezt a lelkiségi könyvet tartja legtöbbre, továbbá kifejti fordítási elveit. E „csuda nagy bölcsességgel” megírt könyvet,

„régén minden keresztyén nyelvekre, sőt még török nyelvre-is fordították, de én ez ideig nem láttam, hogy valaki azt magyarul kinyomtatta volna; jóllehet én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltem volna fordításra méltónak. Azért, a hívek vigasztalására magyarrá fordítám e könyvecskét. Igyekeztem azon, hogy a deák böttinek értelmét híven magyaráznom; a szólásnak mógyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertől, magyarul íratott volna.”

– Pázmány fordítását is használhatta Faludi.

A jórészt jezsuiták által művelt kegyességi irodalomba illeszkedik Faludi *Szent embere*, amelynek előljáró beszédében olvassuk:

„Ebbe a kis könyvecskébe se nem úgy, se nem avégre kell tekinteni, hogy mi újságot mond, hanem azt, amit mond lelkesen meg kell fontolni, nem-is múlt félben vagy sietve, hanem mélyebben botsátván és ott marasztalván az elmét. Istenes ébresztő oktatásokat foglal magában: hivatalunkról, kötelességünkről, üdvösségünkről emlékeztet híven, igazán...”

Mint Szent Ignác, Faludi is azt ajánlja, hogy lassan elmélkedve „belsőleg izleljük” e bölcsességet, hogy elméket és akaratunkat „meglágyítsa”, cselekvésre indítson. Nem rendszerezett gondolataiból ki-ki esze és szíve szerint meríthet. Mint Pázmány, Faludi is emlékeztet, hogy „nem az ujjából szopta” e bölcsességet.

⁸ Kosáry Domokos a következőket írja a 18. századi kegyességi irodalomról: „A jezsuita latin kegyességi irodalom legnevesebb és legsokoldalúbb hazai képviselője Hevenes Gábor (1656–1715) volt, akit az utókor szívesebben emleget a hazai történetkutatás szervezőjeként. Akkoriban azonban főleg ilyen egyházi írásai váltak ismeretessé számos kiadásban külföldön is. Szent naptára, amelyben Loyolai Szent Ignác mondásait osztotta el az év minden napjára (*Scintillae Ignatianae*, 1705), több kiadásban látott itthon (1713, 1715, 1725, 1734, 1752), sőt német, lengyel, francia, spanyol területen, még Dél-Amerikában is napvilágot. Hasonló célokat szolgált Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatainak rövidített kiadása több változatban (1722, 1732), Xavéri Szent Ferenc imádságos könyve *Novem feriae* (1741) vagy akár Kempis Tamás nevezetes írása *Krisztus követéséről*, amely e század folyamán tíz kiadást ért meg Magyarországon. Mindennek magyar nyelvű változatában hasonló jellegű írásokkal találkozunk: jezsuita lelkigyakorlati könyvek fordításától a latinul nemigen olvasó nemesasszonyok számára írt imáig...” (*I. m.* 192.)

Ignáci vonások a Nemes emberben

A *Nemes ember* (1744) nem szerzeteseknek szól, hanem világi tisztségviselőknek, hogy jóra emlékeztesse „a világ gondgyaiban el-merült elméket”. Ismeretes a könyv elején olvasható „Védelmező intés”, amelynek első sora és utolsó szakasza így hangzik:

„Ezt a könyvet Magyar Országnak, de nem Magyar Országrul irtam. (...) A' mit irtam, azért irtam, hogy messze-bujdosásimban ki-ne kopnék élő nyelvünkéből, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a' hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a' világ gondgyaiban el-merült elméket.”

Eusebius, az „áhéttatos ember” keresztény erkölcsre oktatja az ifjú Neandert, „az iskolákon által ment urfit”. Faludi mint a Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója (1740–45) az angol jezsuita, William Darrel (szerinte Dorell Jozef S.J.) olaszra fordított könyvét ülteti át magyarra.⁹

Eusebius a jót kereső, lelkét üdvözíteni akaró fiatal keresztény úrfit a „bolond világ” istentelenségétől és erkölcstelenségétől akarja óvni, és „közbeszédeiben” összefoglalja a katolikus hitre és erkölcsre vonatkozó tanítást. Nyilván az angol jezsuita is, miként Faludi, jól ismeri a trentói zsinat tanítását a hitről, kegyelemről és megigazulásról. Faludi Pázmány Péter *Kalauzából* is meríthetett, magyar stílusa nemegyszer a nagy elődjét idézi. Eusebius az ifjút állandóan lelke üdvösségére emlékezteti:

„Neander, vigyázz lelkedre, és más felől pénzes erszényedre, egyiknek-is, másinak-is gyenge szálon függ szerentséje, de kívált-képpen lelked-isméretinek. Szépen meg-terítették a' hálót előtted...” (I,26)

Neander tudja, hogy Isten nem kötelez arra, ami lehetetlen: idézi Mt 11,30-at és 1Kor 10,13-at. Nem szükséges, hogy az ifjú remetebanlamban vagy kolostorban éljen, vagy hogy papszentelésre készüljön. Eusebius:

„Okosan beszélsz: az Isten nem kényszerít bennünket (úgy mint Pharaó) nehéz munkára ahoz tartozó szerszám nélkül. A' mi szükségünkhöz alkalmaztattya malasztait, soha sem erőltet a' hartzra igyenetlen erővel: mienk a szerentse, csak akarjuk.” (Uo.)

Meglepően sokszor előfordul a szerencse, a „forgandó szerencse” Faludi prózájában is! Neander kész meghallgatni az idős jámbor intelmeit, aki nem mint mester, hanem mint barát szól az ifjúhoz. A nemesnek és a kereszténynek szólnak intelmei. Az alapvető maxima: „jó légy és jót tégy!” (29) Szól az emberek (nemesek és köznép) egyenlőségéről:

„a köznép ... természetire nézve semmivel sem alábbvaló a' Főembernél: ugyan azon porrá lészen teste, 's olly érdemes teremtmény lelke a' nyomorodott Lázárnak, mint a Dúsgazdának ...”.

Óv a címkórságtól, a hiú dicsekvéstől, beszél a társalgásról, a barátságról, a haszontalan költekezésről, a pénzt elverő szórakozásról, a ruházkodásról; mindig az arany középutat sugallja. Az ilyen erkölcsi intelmek után következik a keresztény hit alapvető igazságainak kifejtése.

⁹ *Faludi Ferenc prózai művei. I–II.* Szerk. Vörös Imre. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 22–110. – A könyvre csak az oldalszám megadásával hivatkozom a szövegben.

Eusebius bevezetőül megjegyzi: „Nehezebb’, kedves Neanderem, a Keresztyén Hitnek kötelességéről, hogy-sem az Úrfiakat illető Tisztességről terjeszteni a’ Közbeszédet, a’ mint nehezebb Istenesen élni, hogy-sem udvari erkölcsre magát szoktatni.” Visszatér az üdvös figyelmeztetés: „ha életünk a’ Keresztyén Hitnek ösvényén kívül jár, és készületlen talál a’ halál, tellyességgel elvesztünk, nints reménység, melyly biztasson...” Ez tehát a fundamentum, az alapigazság. Ezután Eusebius kifejti, hogy mire kötelez a keresztyén hit (47kk):

„A’ Mindenható Isten, tengernyi bölcsességének rendeléséből formált bennünket, és az ő ingyen való jó-volta azt intézte felőlünk, hogy benne részesüljünk. Észt adott, hogy meg-ismérkessük, akaratot, hogy szeressük, lelket, hogy az ő tekéletes-ségében gyönyörködhesen. Ő Alpha, az Omega, ő kezdete, léte, ’s vége a mi terem-tésünknek (Jel 1,8)...” (48)

Itt ismét a *Lelkigyakorlatok* „Fundamentumá”-t idézi a megfontolás:

„az ő szent színe-látására, ’s örök öröme alkotott légyen bennünket az Ur, de bizonytalan marad, ha jutunk-e ama boldog rév-partra; minthogy az Isten mennyei javait nem ajándék, hanem jutalom nevében osztogat reánk.”

Faludi itt kitér a kárhozat lehetőségére; a pokol kínjai várnak arra, aki halálos bűnben hal meg. De itt számít az ellenvetésre is, és mindjárt ellensúlyozza a mondottakat:

„Nem-is panaszkodhatunk az Isten ellen, mintha felettőb’-való keménységgel bánná velünk; mert jóllehet egy részről ki-nyujtván tsillagos udvarát, ’s kintses- tárházit örök dicsőségének, reménységgel biztat, ’s bátorította gyarlóságunkat... Arrúl sem vádolhattuk, mintha szeretse, ’s holmi történet-esetre hagyta volna üdvesség-ünket. Sőt inkább’ szabad akaratunkra engedte: kezünkben, erőnkben, hatalmunkban vagyunk; mind ezek felett gyámolít, igazgat, vezérel, egy átallyában el nem vethetjük az utat; hanem szántsándékkal magunk ki-térünk s az ördöghöz szökünk...” (49) Isten nem kíván nagy dolgot tőlünk; „atyai szeretettel ölelget bennünket, oly édes törvényt szabott, oly könnyű terhet tett vállainkra, hogy akár melly akaratos kényes-ség sem neheztelhet iránta. Nem kíván egyebet tőlünk, hanem hogy szeressük, és szavát fogadjuk...” (49)

Faludi a továbbiakban felsorolja a motívumokat az Isten parancsainak megtartására (49kk). Óv a képmulatástól és főleg a bálványozástól, majd leírja az Isten akaratát teljesítő ember boldogságát, az erényes élet szépségét. Nagyon szép lapokat olvashatunk az isteni Gondviselésről. Aki a Gondviselésre bizza életét, nagy lelki békességet élvez.

„Mint-hogy a’ ki meg-hajtya nyakát egyszer az Isteni Gondviselésnek édes igája alatt: nem álmodik a’ reménységnek tündér biztatásával, nem aggódik szive heába-való félelmekkel...” „A mi Urunk nem Epicurus-féle egy Istenség, melly egek sarkain sétálván, tsak a’ maga boldogságában gyönyörködne, s’ ingyen sem aggódna mi rólunk szegényekről...” (53)

A Hegyi Beszéd szelleme sugárzik mindabból, amit Faludi Eusebiusa az isteni Gondviselésről mond: Isten maga a jóság, hív őrzőnk, szerelmes jó-akarónk, gyermekeinek „nem nyújthat követ kenyér helyében, skorpiót hal gyanánt”. (54–55)

Ezután (55kk) szép szakasz következik Isten mindenütt való jelenlétéről: ennek tudatosítása is segít a bűn elkerülésében; majd a bizonytalanul biztos halálról eszmélődvé buzdít a penitencia-

tartásra. Ennek kapcsán (58) előadja a katolikus tanítást (a trentói zsinat szerint) az igazi penitenciatartás feltételeiről:

„*gratia*, vagy-is Isteni malaszt, és *cooperatio*, vagy-is véle-való iparkodás: ama' nélkül üdvességes bánatra nem indulhatunk, és e' nélkül az Isten nem akar megbocsátani”.

Megmagyarázza a kegyelmi hatást:

„A' malasztnak, belső 's tulajdon ereje szerint, vagyon ugyan helyes foganattya, mikor világosította értelmünket, 's jóra indította akaratunkat, de hogy külső-képpen 's tettében hathatós és foganatos légyen, a' mi iparkodásunktól, 's véle való munkálkodásunktól függ. (...) Osztan a' malaszt nem tartozott adósság, hanem ajándék (*aliter gratia non esset* = különben nem lenne kegyelem).

Mindez a klasszikus kegyelemtan, amely Szent Ágostonra megy vissza. A római gyóntató jól ismerte a katolikus penitenciatartást!

Kicsit később, Neander közbevetésére válaszolva, aki Eusebius bizonyos kijelentését a kárhozatra vonatkozóan túlzásnak tartja, Eusebius így folytatja:

„Nints különben: az Istennek jó volta fellyül-múllya az emberi gonosztságot, a' mi lator magunk meg-kötése, ki-nem szárazthatya az Isteni irgalmasságnak tenger áradását. (...) „Akár melly legfeszettebb”, 's gonosszal leg-közösebb' veszni indult ifjunak-is vagyon elegendő malasztya, hogy szívében szálljon, 's megtérjen, de mi haszon benne, hogy ki-telne tőle a' jó, ha annál is inkább a' mind tsak a' rosszhoz tart.”

Eusebius később még arra inti az ifjút, hogy kerülni kell egyszerre a kétségbeesést és a vakmerő bizakodást (61). Ez a gondolat gyakran visszatér a *Szent ember* maximáiban is. Figyelmes olvasással megállapíthatjuk, hogy Faludi e kései munkájába sokat átvett korábbi fordításaiból.

Hosszabb rész következik az igaz vallás (a katolikus) és az ateisták, libertinusok, protestánsok felfogásának egybevetéséről, a megigazulásról (itt Szent Ágostonra hivatkozik), a protestánsok (angliai újítók) 'sola fides' tételéről, vagyis arról, hogy egyedül a hit üdvözít (jócselekedetek nélkül). Faludi e kérdéskörben bőven meríthetett Pázmány *Kalauzából*, illetve más vitairataiból. Különböztet megismétli, amit Pázmány is mondott: senki nem támaszt új vallást:

„Nints erőnkben 's hatalmunkban a' Hit-faragás, annak ágazatit se ide, se oda nem tekerhettyük, tzikelyeihez toldalékokat nem tehetünk... A' mit elő-hoztam, azt *ujjomból nem szoptam...*” (77)

Összegezés

A *Nemes emberben* a továbbiakban kevesebb a teológia, több a moralizálás, példázódás, színes kázusok leírása. De az előbbiekből is látható, hogy már a *Nemes emberben* is, de még inkább a későbbi *Szent emberben* Faludi Ferenc lényegében a klasszikus – a Szentírás, egyházdoktorokon alapuló – teológiát követi és az ignáci *Lelkigyakorlatokat* veszi vezérfonalul, alapirányként (főleg a fundamentumot és az első hét elmélkedéseit). Természetesen, Szent Ignác maga is, a jezsuiták is, a több százados keresztény lelkiségi hagyományba kapcsolódnak, de ezt a rendalapító saját lelkisége (misztikája) rácsain szűri át. Láttuk, hogy sokat átvész az *Imitatio Christiből*, de annak világtól menekülő irányát nem követi, hiszen apostoli rendjének tagjaitól azt várja, hogy a cselek-

vésben legyenek szemlélődők, és mindenben keressék Istent, az ő jelenlétét, működését, üdvözítő jóságát, ahogy ezt Ignác a *Lelkigyakorlatok* végén a szeretetről szóló szemlélődésben leírja. Fadi Ferenc világiaknak szóló erkölcsi írásainak háttérében is ez az ignáci lelkiség húzódik meg; főként pedig a kegyelem és az emberi tevékenység kapcsolatánál láthatjuk a kiegyensúlyozott szemléletet. Mindent Isten (a kegyelem) tesz, és mindent a szabad ember – de más-más síkon. Isten nem helyettünk cselekszik, hanem azt akarja, hogy üdvösségünk művében részt vegyünk, ezért cselekvőkké tesz bennünket. Ráhagyatkozunk, de ez nem kvietizmus, hanem – paradox módon – „aktív passzivitás”: hagyjuk, hogy Isten kegyelme közreműködésünkkel kifejtse bennünk erejét.

SZABÓ FERENC

A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században. Művelődéstörténeti forrásaink egyik fontos szeletét képezik az egyházi intézmények könyvtárainak leírásai, jegyzékei, katalógusai. Ezek közé tartoznak a plébániai könyvtárak is, amelyek fennmaradt adatai kiválóan reprezentálják a korabeli alsópapság művelődését és olvasáskultúráját. Ezen könyvtárak története részben a plébániatörténetírás feladata kell hogy legyen,¹ de ezek a plébániatörténetek sok esetben még hiányoznak, így a könyvtárak kutatójának önállóan kell feldolgozni a munkája során előkerült adatokat. Remélhetően megfelelő képet kapunk e forrásanyag bemutatásával egy falusi plébániai könyvtár gyűjteményéről, majd pedig – egy következő munkában – kiegészítve ezt az előkerült néhány plébánosi magánkönyvtár jegyzékével értékes adalékokkal szolgálhatunk a korszak művelődéstörténetéhez.²

„Az 1773. évi megyei összeírás szerint »a füzesabonyi egyház a legrégibb időben alapított«.”³ A Vatikánban őrzött 1332–1337 közötti tizedjegyzék szerint plébániája ekkoriban a hevesi főesperesi kerülethez tartozott, maga a község pedig az egri püspökség birtoka volt.⁴ A római katolikus templomot a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt középkori szentély felhasználásával 1732–1735 között újjáépítették.⁵ Hiába azonban az évszázadokra visszanyúló múlt, a kutatás során szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a plébániára vonatkozóan a 18. századból vagy ennél régebbi korokból csak nagyon kevés iratanyag maradt ránk és ezek sem foglalkoznak a könyvtárral. Négy fontos forrás áttanulmányozása történt meg, amelyek a következők voltak: a canonica visitatio Füzesabonyra vonatkozó kötetei, a füzesabonyi plébániára vonatkozó levéltári iratok, az 1711-től vezetett anyakönyvek plébánosváltást jelző szakaszai (ezek azonban nem tartalmaztak fundus jegyzékeket). Negyedikként a plébánosokra vonatkozó perszonáliák kerültek sorra, amelyek meglepően „gazdag” forrásnak bizonyultak, ugyanis magánkönyvtári jegyzékek éppúgy kerültek elő innen, mint inventáriumok, amelyek tartalmazták többek között a plébániai könyvtár jegyzékét is.

Alapos megfontolás után úgy döntöttem, hogy csak a plébánia könyveit veszem számba, a templom könyveivel nem foglalkozom. Ennek oka, hogy a templom könyveiről nem találtam egyértelmű,

¹ Vö. VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*. Pannonhalm, 1941.

² A legtöbb ilyen forrás a canonica visitatio jegyzőkönyveiben maradt fenn. Lásd: MONOK István: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása*. (Kutatástörténeti áttekintés). = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1998. 203–207.

³ PÁSZTOR János: Füzesabony község monográfiája. 1935. 14. – Kézirat (Füzesabonyi Városi Könyvtár)

⁴ PÁSZTOR: i. m. 1935. 19.

⁵ SOÓS Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Bp., Szent István Társulat, 1985. 247.

használható adatokat, másrészt nem került elő olyan adat sem, amely azt bizonyította volna, hogy a templom könyveit külön (a templomban) helyezték volna el. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy néhány régi missálét jelenleg is a plébániai könyvei között őriznek.⁶ Az inventáriumokból, csak a plébániai könyvtárra vonatkozó részt emelem ki, de itt hívnám fel a figyelmet arra, hogy ezen leltárak többi része nagy fontossággal bírhat az életmódkutatás, gazdálkodástörténet és más tudományok számára is.

A könyvjegyzékek történetiségük sorrendjében, időrendben kerülnek bemutatásra, utalással összetételükre és tartalmi felosztásukra, végül pedig betűhív leírásban közlöm a jegyzékek teljes szövegét.

A legrégebbi katalógusok a canonica visitatio köteteiből kerültek ki. Az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben⁷ még nem találunk utalást a plébániai könyvtárra – ami nem jelenti a könyvek hiányát – ugyanis a könyvek összeírását csak a következő canonica visitatio alkalmával rendelte el gróf Eszterházy Károly püspök, tehát ennek értelmében az 1767. évi összeírás⁸ az ingóságok között már felsorolja a könyveket is. Ezt a jegyzéket már közölte a szakirodalom,⁹ de a többi katalógussal való összevetés, valamint a változások bemutatása okán szükséges a közlése. A műveket nem tételesen ismerteti, hanem egy folyamatos felsorolás formájában teszi közzé. Ez már önmagában is megnehezíti az egyes tételek szétválasztását, ráadásul ezt még fokozza a művek leírásának hiányossága és pontatlansága. A leírásokat sok esetben csak egy-két szó jelenti, megjelenési éveket nem közöl – emiatt reménytelen a kiadásváltozatok azonosítása, még akkor is, ha a művet sikerült azonosítani –, a tételek többségénél hiányzik a szerzőségi adatok feltüntetése is, valamint a kötetszámok és a méret megadásának hiányával elvész a formai felismerés lehetősége is. Ezek alapján elmondható, hogy a több mint félszáz tételből alig néhány azonosítható megbízhatóan.¹⁰ A dokumentumok felsorolása nem követ semmiféle rendezési elvet, sem tartalmilag, sem pedig betűrendesen nincs rendezve. Ez a tény arra enged utalni, hogy itt is (miként ebben az időszakban más esetekben is) valószínűleg olyan sorrendben jegyezték fel a műveket, ahogyan a polcokon sorakoztak.

⁶ *Missale romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, S. Pii V. Pontificis Maximi jussu editum, Clementis VIII. & Urbani VIII. ... Venetiis, sumptibus Pauli Balleonii, 1713.* [36], 460, LXXXIV l. – Hozzákötvé: 1. *Missae in festis propriis sanctorum patronorum regni Hungariae.* Viennae, in Officina Libraria Hueberiana ad Globum Terrestrem, 1742. 20 l.; 2. egy kézzel írt oldal; 3. 20 számozatlan nyomtatott oldal 1769 és 1793 megjelenési évekkkel; Ua., 1776. XXXV, 444, CVII l. – Hozzákötvé: 1. ua., 1771; 2. 20 számozatlan nyomtatott oldal 1769 és 1793 megjelenési évekkkel; *Missae in agenda defunctorum ad celebrantium commoditatem ex missali romano de promptae.* Venetiis, ex typographia Balleoniana, 1770. 24 l. – Marginália: Rmus Domus Josephus Wagner C. Agriensis; *Missae in agenda defunctorum tantum deservientes, ex missali romano recognito desumptae, cum ordinario, & canone, ut in ipsis servatur: ad usum, et commoditatem omnium ecclesiarum.* Agriae, typis scholae episcop., 1777. 40 l. – Marginália: 1874 július 17én újra bekötöttet Adamovics József káplán által

⁷ Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban EFL) I. F. 3414. Districtus Heves 1746.

⁸ EFL I. F. 3419. Comitatus Heves et Jazygia 1767.

⁹ Kovács Béla: *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769.* In: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár.* Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993. 112–113. (átalakított, nem betűhív közlés); *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei.* Közzéteszi Kovács Béla. Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1997. 275–276.

¹⁰ Kovács Béla kísérletet tesz ugyan az azonosításukra, de többeket nem tud megfeleltetni, emellett az azonosítottak között is sok a bizonytalanság. Kovács: *i. m.* 1993. 124–140.

Lényegesen jobb képet mutat az 1810. évi egyházlátogatások jegyzőkönyve.¹¹ Gégel József (1774–?) plébános működése alatt a könyvtár rendezettebb alakot öltött formailag és tartalmilag is. Ehhez valószínűleg hozzájárult az is, hogy maga is rendelkezett saját könyvtárral, és minden jel szerint könyvszerető ember volt. A plébániai könyvtár állománya 89 műre és 103 kötetre szaporodott a közben eltelt bő negyven esztendő alatt. Az előző jegyzékben szereplő könyvek egy része már nem található meg az állományban, a megmaradtakhoz pedig jó néhány, esetenként új témakört is reprezentáló mű társult. A tételekben közölt leírások némileg bővebbek és pontosabbak, mint a korábbiak, bár sok esetben csak a szerző kiléte állapítható meg. A címek legtöbbször nem adnak elegendő támpontot a művek azonosításához, valamint a megjelenés évének hiánya itt is nehezíti a kutatást. Újdonság az előző összeírással szemben a formai jellemzők feltüntetése. A könyvek mérete (zömében negyed- és nyolcadrét) és a kötettség jelölése némely esetben hozzájárulhat a kiadásváltozatok megkülönböztetéséhez. A könyvjegyzék tematikus elrendezésével is új képet mutat. Nyolc szakra osztja az állományt: Historici, Matriculares & Protocollares, Theologici, Concionatores & Catechetici, Ascetici, Juridici, Varii és az ajándékba kapott könyvek. A témakörök közül arra következtethetünk, hogy a plébánia könyvei elsősorban a hétköznapiakat, a mindennapok lelkesítő tevékenységét szolgálták. Új témaként jelentkezik azonban a palettán a történetírás, ez valószínűleg Gégel Józsefnek és hasonló beállítottságú elődei gyűjtésének köszönhető. Szintén először szerepelnek a jegyzéken az anyakönyvek és a protocollumok. Az anyakönyvvezetés meglehetősen régre nyúlik vissza, a kezdeti időkben Bessenýő és Dormánd filiálék adataival közös kötetben vezették, majd 1767-től ezek külön kötetben kaptak helyet. Az anyakönyvek első kötete az 1711 és 1747 közötti időszakot öleli fel – 1998-ban került sor restaurálására az Országos Széchényi Könyvtárban –, jelenleg az Egri Főegyházmezei Levéltárban őrzik.¹² Négy plébános működését örökíti meg: Olasz Márton, Farkas János, Bokros Ferenc és Markó György. Címoldalának szövege:

„Matricula Ecclesie Füzes Abaniensis Ab Anno Salutis 1711. usq 1747.¹³ P. Olasz”

Negyedrét méretű, barna, vaknyomásos, egészsbőr kötésű könyv, a gerincen három valódi bordával. A borítófedelek tükrein kissé elmosódott kézirásos bejegyzések és tollpróbák találhatók. A kötet 292 számozatlan oldalt tartalmaz.

Érdekes színfoltja még a gyűjteménynek az ajándékba kapott könyvek csoportja, amelyek között néhány magyar nyelvű munkát is találhatunk (Bielek László fordításai). A szakrendi felosztáson belül másodlagos rendezési elvet nem érvényesítettek a katalógus összeállításakor, az egyes szakokon belül a művek rendezetlenül szerepelnek, ez pedig az előző jegyzékhez hasonlóan a polcokon kialakított sorrendjükre utalhat.

A plébániai könyvtárról legközelebb 1837 júliusából találhatunk adatokat.¹⁴ Az összeírássra ekkor a plébánosváltás okán került sor. Nevezetesen, Pálma Pál (1789–1866) ekkor adta át füzesabonyi plébánosi hivatalát a Saár községből érkező gróf Velasco Vincének (1797–1854), aki ezután közel két évtizedig töltötte be ezt a tiszteletet. A könyvjegyzék az átadás során készült leltárnak csak egy töredékét képezi (a parókia leltárának harmadik fejezete), leltárba került ezen kívül a templom valamint a parókia teljes ingó és ingatlan tulajdona. A könyvtár állománya erre az időre szintén gyarapodást mutat, tekintve a jegyzékben szereplő 100 művet, amely 141 kötetével másfélszeres növekedést jelent az 1810. évi összeíráshoz képest. Az évek során ebben az esetben is kerültek ki

¹¹ EFL I. F. 3481. Füzesabony 1810.

¹² EFL I. D. 3329. Füzesabonyi plébánia keresztelei-házassági-halotti anyakönyve 1711–1747

¹³ A záróévszám második részét – 47 – később írták be.

¹⁴ EFL I. B. II. 983. Füzesabony 1805–1891. 579/1838.

könyvek az állományból, amelyek az előző jegyzéken még szerepeltek, de kisebb mértékben mint a két egyházlátogatási jegyzőkönyvben közölt lista esetében. Az egyes tételek szerkezete az előző jegyzékhez hasonló, azaz a legtöbb esetben közli a szerzőt és a címet is, valamint minden esetben feltünteti a méretet és a kötetszámot. Elrendezése tematikus, megtartotta az előző jegyzék osztályozását. Bizonyos eltérések azonban mutatkoznak, egyrészt az ajándékba kapott könyveket már nem külön csoportban helyezték el, valamint az anyakönyvek és a jegyzőkönyvek a jegyzék végére kerültek (talán ezzel is jelezve, hogy ezek nem egyértelműen a könyvtári állomány részei). Érdekesség a könyvek között, hogy Graveson¹⁵ egyháztörténeti munkájánál (Historici, 6. tétel) feltüntetik Gégel József volt füzesabonyi plébános nevét, aki a könyvet a plébánia könyvtárának ajándékozta. Ez arra utal, hogy a könyvben valószínűleg lehetett a donációra vonatkozó bejegyzés. Mivel egyéb rendezési elv az osztályokon belül itt sem található, ez ismételten arra enged következtetni, hogy megtartották a valóságos elrendezés sorrendjét.

A jegyzék igazi különlegességét az adja, hogy ez az egyetlen jelenleg ismert összeírás, amely a füzesabonyi plébánosváltások időszakaiból fennmaradt. Ez a tény azért is meglepő, mert számos ilyen személycseré történt, mióta a füzesabonyi plébánosok neveit ismerjük. Szám szerint 20 esetben cserélődtek a plébánosi hivatalt betöltő személyek 1711 és 1900 között.¹⁶ Mindenesetre nehezen hihető, hogy ez idő alatt egyszer sem készült fundus jegyzék az 1837. év kivételével.

Az utolsó ismert könyvjegyzék néhány évvel az előző után készült, még gróf Velasco Vince plébánossága idején, 1843-ban.¹⁷ Az okot, amiért ilyen rövid időn belül újabb leltárt kellett készíteni, Velasco plébános szolgáltatta zavaros pénzügyi helyzete által. Ez oka lehetett a Pálma-Velasco-féle inventárium elkészítésének is, hiszen Velasco adósságainak jórészt már Saár községből hozta magával. Ez kiderül a személyes iratai között található számtalan kontóból, melyeknek jelentős része csak halála után került kiegyenlítésre. Jól illusztrálja az adósságok göngyölítését Juhász György saári szabómester esete, akivel szemben 1830-ból származó tartozása volt, és ezt 1838-ban Füzesabonyban még csak „elősmeri”.¹⁸ Sőt az iratok tanúsága szerint még 1844-ben is voltak kifizetetlen saári adósságai.¹⁹ Ezenek felül pedig testamentuma²⁰ is egyértelműen tanúskodik ezekről a tartozásokról. A végrendelet tudunkra adja, hogy a hitelezők kielégítése után fennmaradó ingóságokat és pénzt Kópiáry Borbála örökli, aki húsz éven át gondviselőnője volt. (Egyébiránt neki is tartozott 400 váltóforinttal.) Bartakovics Albert érsek mindezek mellett pedig úgy rendelkezett, hogy „breviáriumi az egyházmegyei irodába hozassanak”, az örökös pedig csak akkor kapja meg részét, ha a hitelezőket már kielégítették.²¹ Valójában azonban Kópiáry Borbála fizette ki a hitelezőknek a hagyatékon felül fedezetlenül maradt adósságokat.²² Ezek az okok és események voltak az előzményei és következményei az 1843. esztendőben végrehajtott részletes leltározásnak. Megelőzte azonban ezeket az eseményeket Kilián János kömlői plébános Velascohoz írt,

¹⁵ Ignace Hyacinthe Amat de Graveson (1670–1733), francia dominikánus, egyháztörténetíró, a teológia professzora. Itt szereplő munkája a 12 kötetes egyháztörténetének része. Jelentős darabja a 18. századi egyháztörténetírásnak.

¹⁶ Ez végigkövethető az anyakönyvekben, valamint az egyházmegyei schematizmusok megjelenésétől kezdve ezek adatain keresztül.

¹⁷ EFL I. B. I. 630. C. Velasco Vincentinus. 661/1843. (továbbiakban EFL Velasco)

¹⁸ EFL Velasco. 900/1839.

¹⁹ EFL Velasco. 297/1844.

²⁰ EFL I. B. I. 630. C. Velasco Vincentinus. Testamentum. 394/1854. (továbbiakban EFL Velasco. Testamentum)

²¹ EFL Velasco. Testamentum (Bartakovics levele csatolva a végrendelethez)

²² EFL Velasco. 913/1854.

1843. február 10-én kelt levele, amelyben összegzi, és tételesen felsorolja a fűzesabonyi plébános adósságait.²³ Ezután történt meg ténylegesen az inventáriumok elkészítése.

Az összeírás három részből áll: számba vették a templom és a parókia ingó és ingatlan vagyontárgyait, valamint a plébános személyes ingóságait. A templomban készült jegyzék könyveket nem tartalmazott. A plébániai könyvtár könyveinek leírását a második inventárium harmadik részében találhatjuk. A leltárak 1843. március 23-ára vannak dátumozva.

Az 1843. évi állapot – tekintve az előző inventárium készítése óta eltelt mindössze hat évet – lényegesen rosszabb képet mutat. Ez idő alatt az állomány jelentősen leapadt. Összesen 73 művet tartalmaz (27-tel kevesebbet az előzőnél!) 104 kötetben (ez 37-tel kevesebb mint 1837-ben). A leépülés sajnálatos módon nem járt együtt gyarapítással, tehát új könyv nem került az állományba az 1837. évi állapothoz képest. Véleményem szerint azonban – Velasco Vince maga is könyvgyűjtő lévén – nem magyarázható csak az anyagi gondokkal a könyvek megfogyatkozása. Itt kell megjegyezni, hogy egyetlen könyv sem került át a plébános saját könyvtárába, ezt egyértelműen bizonyítja a könyvtárának leltára is.²⁴ A könyvanyag számának csökkenésén kívül a jegyzék nem szolgál újabb adatokkal az azonosítások megkönnyítésére. Az egyes tételek szerkezete és leírásai kevés eltéréssel megegyeznek az előző jegyzékben találhatókval, és ugyanezt mondhatjuk el a tartalmi csoportosításról és elrendezésről is.

A könyvtár további sorsáról, állományának változásairól nem kerültek elő adatok. Elképzelhető azonban, hogy a későbbi időkben is készültek jegyzékek, erre több forrásból is következtethetünk.

A 19. század második felében csak találgathatjuk a könyvtár gondozásának körülményeit, majd legközelebb a századforduló előtt, 1895-ben veszi át a plébánosi hivatalt igazolhatóan könyvgyűjtő, könyvszerető ember – Less Lajos (1851–?), aki csaknem három évtizedig töltötte be hivatalát. Egy-két tulajdonosi bélyegzőjével ellátott könyve még jelenleg is a plébániai könyvtárban található.

A 20. századi összeírásokról is hírt adnak a körlevelek. Czapik Gyula érsek 1947-ben rendeli el a plébániai könyvtárak állományának összeírását.²⁵ Túlságosan nagy reményt azonban ezekkel szemben sem lehet táplálni, erre utal egy néhány évvel későbbi körlevél, amelyben az érsek újfent felszólítja a plébániákat könyvtáraik katalogizálására.²⁶ Emellett megjegyzi, a felszólítás indokaként, hogy mindössze a plébániák egyharmadától érkezett be a kért könyvjegyzék. Meglehetősen nagy esély van tehát arra is, hogy a fűzesabonyi plébánián sem készült el ez az összeírás – főként ha figyelembe vesszük, hogy legutolsó tényszerű adataink sem a könyvtár épüléséről számoltak be. Legközelebb az 1974. évből kaphatnánk adatokat, ugyanis Bánk József érsek ebben az évben szintén jelentést kér az egyházi könyvtárakról,²⁷ majd 1977-ben megerősíti ezt azzal a bővítéssel, hogy már nem csak a mennyiséget kell felmérni, hanem leltárt kell készíteni a könyvekről és folyóiratokról.²⁸ A katalogizáláshoz pontos szempontrendszer ad, amely alapján – és amint megjegyzi, az 1947. évi meglévő jegyzékek segítségével – a feladat könnyen elvégezhető. Jelenleg azonban mindkét időszakban beküldött jelentések lappanganak, így egyelőre a közelmúlt változásai nem kutathatók. A régi művekből mára egyetlenegy sem található meg (az értékesebb példányok az idők során valószínűleg bekerültek a főgyűjteményi könyvtár állományába). Igaz, hogy az ismertett jegyzékek tanúsága szerint is csupán néhány olyan mű volt, amely hosszabb ideig a könyvtár állományát gazdagította. Ezek elsősorban olyan alapművek voltak mint például Pázmány Péter

²³ EFL Velasco. 135/1843.

²⁴ EFL Velasco. Testamentum

²⁵ Egri főgyűjteményi körlevelek, 1947. IX. 4993. sz.

²⁶ Egri főgyűjteményi körlevelek, 1951. VI. 2598. sz.

²⁷ Egri érsekség körlevelei, 1974. VIII. 3595. sz.

²⁸ Egri érsekség körlevelei, 1977. I. 387. sz.

Kalauza vagy *Kempis Tamás Krisztus követése* c. munkája. A jelenlegi állomány köteteinek zöme a 19. század végéről és a 20. századból származik, teljességükben és viszonylagos épségükben csak az anyakönyvek és a protocollumok emlékeztetnek a plébánia könyvtárának boldogabb napjaira.

I.

Canonica visitatio parochiae Füzes Abonyiensis cum filialibus Dormánd et Bessenyő

Anno 1767. die 30. Majii Deo auxiliante pervenimus ad possessionem Füzes-Abony, inclitis comitatibus Heves et Exteriori-Szolnok ac districtui Superiori Hevesiensi ingremiatam, filiales Dormánd et Bessenyő habentem. In qua canonicam instituentes visitationes comperimus sequentia.

- [1.] Concordantia Sacrorum Bibliorum
- [2.] Scriptura Sacra Latina
- [3.] Pazmán 1.
- [4.] Fabri Conciones
- [5.] Epistolae Cypriani
- [6.] Bosseus Enucleatus
- [7.] Cornucopiae
- [8.] Spicilegium Concionarium
- [9.] Tractatus de Deo uno et trino
- [10.] Florilegium Sponsalium
- [11.] Stephani Illyés Cathedrae
- [12.] Tractatus Theologicus
- [13.] Conciones Panegiricae
- [14.] Novus Succursus
- [15.] Caeleste Pantheon
- [16.] Conceptus Theologici
- [17.] Andreae Mendo quadragesimalis
- [18.] Lux Evangelica
- [19.] Theologia Prophetica
- [20.] Alexandri Calamati
- [21.] Contiones Telegdi
- [22.] Testamentum Novum
- [23.] Pfefferi
- [24.] Theologiae tripartitae Tomi duo
- [25.] Dictionarium contionarium
- [26.] Explicatio Cathedrae Tomi tres
- [27.] Theatrum gloriae
- [28.] Contiones festuales P. Pensinger
- [29.] Anonimi Contiones Ungaricae
- [30.] Nucleus Coppenstani
- [31.] Csuzi Dominicalis Hung.
- [32.] Examen Reformationis Lutheri
- [33.] Questio Singulari Jacobi Shultesin
- [34.] Opusculus de hierarchia ecclesiastica
- [35.] Instructio practica Tobiae Lohner
- [36.] Calendarium Veritatis Francisci Nepoci tom. 2
- [37.] Lapis Lydius controversiarum fidei
- [38.] Febei Institutiones I. C. Concilium Tridentinum
- [39.] Instructi P. Segneri

- [40.] Trutina Theologiae Dominici Via
- [41.] Tymiana Caroli Lignoli
- [42.] Deus solus Josephi Anturini
- [43.] Institutiones christianae P. Kappi
- [44.] Institutio poenitentis P. Segneri
- [45.] Soliloquia Sancti Augustini
- [46.] Signa ecclesiae P. Rajcsani
- [47.] Mensis theologiae asceticae Nicolai Elffen tom. 2.
- [48.] Epistola Edmundi Campiani
- [49.] Arca sacrarum precum
- [50.] Jacobi Benigni Bosuet Doctrinae catholicae
- [51.] Doctrina christiana in lumine Naturae fundata
- [52.] Cosmographia tom. 2.
- [53.] Liber precatorius titulus vox clamantis in deserto
- [54.] De primatu Sancti Petri Institutiones
- [55.] Enthusiasmus Theodori Schönlin
- [56.] Thomas a' Campis

II.

Visitatio Canonica Parochiae Füzes Abony ac Filialium Dormándháza & Praed. Szikszó

Anno 1810 Die 31a May peracta pro usu Archivi Dioecesari

Catalogus Librorum Parochia Füzes Abanyiensis

Num.	Libri Historici	Formatum	Volumen
[1.] 1.	Ludovici Danes Temporum notio	8	1
[2.] 2.	Chronologia Regum Hungariae Michaelis Ambrozsovszky	8	1
[3.] 3.	Mausoleum Regum Hungariae iti dem Michaelis Ambrozsovszky Canonici Agriensis	8	1
[4.] 4.	Joannis Tresztzyanszky Historia Comitum Gabrielis Erdödy Episcopi Agriensis	8	1
[5.] 5.	Francisci Orosz Synopsis Annalium Eremitarum	8	1
[6.] 6.	Cardinalis Belarmini de Conciliis	8	1
[7.] 7.	Purpura Pannonica seu Res gestae Cardinalium	8	1
[8.] 8.	Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hung.	8	1
<i>Libri Matriculares, & Protocollares</i>			
[9.] 1.	Matricula Baptisatorum, Mortuorum, et Copulatorum Ecclesiae Abanyiensis, Bessenyiensis, et Dormándiensis, ab anno 1711u usq 1747um	4	1
[10.] 2.	Matricula Baptisatorum, Mortuorum, et Copulatorum Ecclesiae Abanyiensis, Bessenyiensis, et Dormándiensis, ab anno 1747, usq 1767um	folio	1
[11.] 3.	Matricula Baptisatorum, et Copulatorum, Mortuorumre Ecclesiae Abanyiensis, /:Bessenyiensis jam non, nec Dormándiensis:/ ab anno 1767 usq annum currentem	folio	1
[12.] 4.	Matricula Ecclesiae Dormándiensis solam ab anno 1767 usq annum currentem	folio	1

[13.]	5.	Protocollum Resolutionum Regiarum, & Ordinationum Praesulearum, ab anno 1767 usq currentem	folio	1
[14.]	6.	Statuta Dioecesis antiqua, & nova	4 & 8	2

Libri Theologici

[15.]	1.	Jacobi Tyrini Commentarius in Sacram Scripturam	fol.	1
[16.]	2.	Petri Bessaei de Sacerdotis eximia Dignitate	4	1
[17.]	3.	Sacra Scriptura Hungarica Vetus, & novum Testamentum	fol.	1
[18.]	4.	Sacra Scriptura Latina vulgatae editionis	4	1
[19.]	5.	Concordantiae Bibliorum	4	1
[20.]	6.	Pázmán Péter Kalauz in triplici exemplari	fol.	3
[21.]	7.	Georgii Kimpfler Theologia Moralis	8	1
[22.]	8.	Hungari Gemeopolitani Tractatus de Gratia	8	1
[23.]	9.	Gotti Ludovici az igaz Útnak meg váltása	4	1
[24.]	10.	Senney Examen Ordinandorum	8	3
[25.]	11.	Joannis Barclaii Paraenesis ad Sectarios	8	1
[26.]	12.	Georgii Scherrer Propugnatio Testi Theophoriae	4	1
[27.]	13.	Novum Testamentum Vulgatae editionis	8	1
[28.]	14.	Helfrici – Ulrici, Hunnici invicta 12 argumenta	8	1

Libri Concionatores, & Catechetici

[29.]	1.	Claus Spicilegium Concinatorium	4	1
[30.]	2.	Pauli Segneri Sermones	4	1
[31.]	3.	Gersstoker Canonici Agriensis Conciones	4	2
[32.]	4.	Episcopi Stephani Illés Sertum Sacramentorum	4	2
[33.]	5.	Andreae Copensten Dominicani Conciones	4	2
[34.]	6.	Stephani Landovics Jesuitae Conciones	4	1
[35.]	7.	Sigismundi Csuzy Conciones	4	1
[36.]	8.	Antonii Gintler Currus Israel, et auriga ejus	4	1
[37.]	9.	Maximiliani Deza Conciones	4	1
[38.]	10.	Conciones Hungaricae sine authore	4	1
[39.]	11.	Josephi Illés Vita Sanctorum	4	1
[40.]	12.	Antonii Ardiae tripartita Tuba Catechetica	4	1
[41.]	13.	Hitnek eleje Francisci Nagy	8	2
[42.]	14.	Hungarica Catechetis sine authore	8	1
[43.]	15.	Heimbach Praxis Catechetica	8	1
[44.]	16.	Bernardini Mercatoris Nucleus Catecheticus	8	1

Libri Ascetici

[45.]	1.	Helitropium, seu conformatio humana cum Divina voluntate	8	1
[46.]	2.	Stanihurstii de quatuor novissimis	8	1
[47.]	3.	Stanihurstii patientis Jesu Historia	8	1
[48.]	4.	Memoriale Confessariorum	8	1
[49.]	5.	Dominici Bouhours Circulus Menstruus	8	1
[50.]	6.	Martini Szent Iványi motiva 50 ad praeligendam Fidem Catholicam	8	1
[51.]	7.	Beuvelet Meditationes	8	1
[52.]	8.	Manuale Parochi	8	1
[53.]	9.	Thomae a Kempis de imitatione Christi	8	1
[54.]	10.	Patris Gabrielis Szerdahelyi antidotum contra venena	8	1
[55.]	11.	Joannis Körmendi Consolatorium animae de vita migrantis	8	1

[56.]	12.	Gabrielis Hevencsi Cura habituati, sive Exterminium peccati	8	1
[57.]	13.	S. Joannis Chrisostomi contra Vituperatores Monachorum	4	1
[58.]	14.	Viator Christianus Exercitia Spiritualia	8	1
[59.]	15.	Sancta Quadragesima	8	1
[60.]	16.	Élő vizeknek kúttya – seu Cultus B. Mariae Virginis Cellensis in Styria	8	1

Libri Juridici

[61.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	2
[62.]	2.	Juris Prudentia Stephani Huszty	4	3
[63.]	3.	Syntagma Juris Prudentiae Stephani Huszty	8	1

Libri Varii

[64.]	1.	Harduini Concilium Nicaenum	8	1
[65.]	2.	Historiae diversarum Benedictionum	4	1
[66.]	3.	Monita, exemplaque Politica Justi Lipsii	8	1
[67.]	4.	Ambrosii Mariani Theatrum Politicum	8	1
[68.]	5.	Acta Pii 6ti causa itineris sui Viennensis	4	1
[69.]	6.	Reflexiones Episcopi Hungarici dd[...] 10[...] May 1775 Exc:Consilio R. L. H[...] repraesentatae	4	1
[70.]	7.	Opinio, et Informatio de Episcopatu Graeci Ritus Unito Munkatsiensi non erigendo per piaae Memoriae Episcopum Agriensem Carolum C. Eszterhazy Summo Pontifici Clementi 13 data	4	1
[71.]	8.	Nova dispositio Sacram Scripturam quolibet anno commode legendi	8	1

*Libri per Suam Excellentiam Archi-Episcopalem Parochiae Fűzes**Abanyiensi gratiose donati*

[72.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[73.]	2.	Ladislai Bielek Vér szeme a' Religiónak	8	1
[74.]	3.	Ladislai Bielek Arany – gondolatok	8	1
[75.]	4.	Regnum Rationis	8	1
[76.]	5.	Conversatio Hominis cum DEO	8	1
[77.]	6.	Sensa Moralia, et Religiosa Virorum Soeculi 16i	8	1
[78.]	7.	Danielis Tobenz Commentarius in Sacram Scripturam Novi Foederis	4	1
[79.]	8.	Clementis Becher D. Dissertationes Theologicae	8	1
[80.]	9.	Emerici Vajkovics Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[81.]	10.	Ladislai Bielek az Öreg Tobiás' élete	8	1
[82.]	11.	Ars longaevitae Vitae	8	1
[83.]	12.	Moralis Philosophia Christiana, de Virtutibus, & Virtiis cum compendio Institutionis Pastoralis	8	1
[84.]	13.	Lang János Magyar Catechismus	8	1
[85.]	14.	Memoriale Vitae Sacerdotis	8	1
[86.]	15.	Krouszt Meditationes	8 min 6	2
[87.]	16.	Exercitia Spiritualia Antonii Maffei	8	1
[88.]	17.	Pauli Segneri Speculum non fallar	8	1
[89.]	18.	Praecepta Salamonis	8	1

III.

Inventarium II.

Omnium Rerum Mobilium, et Immobilium, Parochiam Füzes-Abonyiensem pertinentium, Anno 1837 Die 11ª Iulii in casu mutationis Parochi Reverendissimi Pauli Pálma conscriptarum, ac Successori Vincentio e Comitibus Velasco resignatarum.

3° In Libris

Num.	a) Historici	Frusta	Volum
[1.] 1.	Mausoleum Regum Hungariae Michaelis Ambrusovszky	8	1
[2.] 2.	Francisci Orosz Synopsis Annalium Eremitarum	8	1
[3.] 3.	Cardinalis Bellarmini de Conciliis	8	1
[4.] 4.	Purpura Pannonica seu res gestae Cardinalium ex Episcopis Hungariae	8	1
[5.] 5.	Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hungariae	8	1
[6.] 6.	Graveson Historia Ecclesiastica in recompensationem (Librorum Parochiae donatus per Reverendissimum Josephum Gégel.)	fol.	3
b) Libri Theologici			
[7.] 1.	Jacobi Tytini Commentarius in Scripturam Sacram	fol.	1
[8.] 2.	Petri Bessei de Sacerdotis eximia dignitate	4	1
[9.] 3.	Scriptura Sacra Veteris & Novi Foederis	fol.	1
[10.] 4.	Scriptura Sacra Vulgatae Editionis Latina	4	1
[11.] 5.	Concordantiae Biblicorum	fol.	1
[12.] 6.	Pázmán Péter Kalauz	fol.	1
[13.] 7.	Georgii Kimfler Theologia Moralis	8	1
[14.] 8.	Hungari Gemeopolitani Tractatus de Gratia	8	1
[15.] 9.	Ludovici Gotti: az igaz útnak meg választása	4	1
[16.] 10.	Sennei Examen Ordinandorum	8	3
[17.] 11.	Joannis Barclay Paraenesis ad Sectarios	8	1
[18.] 12.	Georgii Scherer propugnatio Testi Theoforiae	4	1
[19.] 13.	Novum Testamentum Vulgatae editionis	8	1
[20.] 14.	Helfrici Ulrici Hunnici invicta 12 argumenta	8	1
[21.] 15.	Schenkl Compendium Theologiae Moralis	8	1
[22.] 16.	Bekker Theologia Dogmatica	8	1
[23.] 17.	Martini Vigand Tribunal Confessariorum	8	1
[24.] 18.	Szent Iványi motiva 50 praeligendi Fidem Catholicam	8	1
[25.] 19.	Hanapi exempla Biblica	8	1
[26.] 20.	Andreucci Memoriale Confessariorum	8	1
[27.] 21.	Resolutio 50 casuum Paenitentiae	8	1
[28.] 22.	Ignatii e LB. Szepesi Testamentu novum, Hungaricum	8	2
c) Libri Concionatorii et Cathechetici			
[29.] 1.	Claus Spicilegium Concionatorum	4	1
[30.] 2.	Pauli Segneri Sermones	4	1
[31.] 3.	Gerstokker Canonici Agriensis Contiones	4	2
[32.] 4.	Stephani Illés Eppi Sertum Sanctorum	4	2
[33.] 5.	Andreae Koppenstein Dominicani Contiones	4	2

[34.]	6.	Stephani Landovits Jesuitae Contiones	4	1
[35.]	7.	Antonii Gintler Currus Israel, et auriga eius	4	1
[36.]	8.	Maximiliani Déza Conciones	4	1
[37.]	9.	Conciones Hungaricae sine nomine auctoris	4	1
[38.]	10.	Josephii Illés vita Sanctorum	4	1
[39.]	11.	Antonii Ardia tripartita Tuba Cathedetica	4	1
[40.]	12.	Heimbach praxis Cathedetica	8	1
[41.]	13.	Bernardini Mercatoris nucleus Cathedeticus	8	1
[42.]	14.	Storchenau Contiones	8	1
[43.]	15.	Lang Cathedismus in 5 partes divisus Hungaricus	8	1
[44.]	16.	Andreae Illés meg rövidített Ige	4	1
[45.]	17.	Hungarica Cathedesis sine auctore	8	1
[46.]	18.	Basilii Alexovits Contiones per Rssimum Dnum Josephum Gégel donatae	8	5
[47.]	19.	Stapleronii Contiones	8	1

d) Libri Ascetici

[48.]	1.	Stanihurstii de quatuor novissimis	8	1
[49.]	2.	Stanihurstii patientis Jesu Historia	8	1
[50.]	3.	Thomae a Kempis de imitatione Christi	8	1
[51.]	4.	Gabrielis Hevencsi de cura habituali &c.	8	1
[52.]	5.	S. Joannis Chrisostomi contra Vituperatores Monachorum	4	1
[53.]	6.	Viator Christianus exercitia Spiritualia	8	1
[54.]	7.	Sancta Quadragesima	8	1
[55.]	8.	Heliotropium, seu conformatio	8	1
[56.]	9.	Bonvelet Meditationes	8	1

e) Libri Juridici

[57.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	2
[58.]	2.	Juris prudentia Stephani Huszti	4	3
[59.]	3.	Syntagma Juris prudentiae Stephani Huszti	8	1
[60.]	4.	Kazy Jus Canonicum	8	1
[61.]	5.	Augustini Barbosa Jus Canonicum per Rssimu D. Paulum Pálma Bibliothecae adscripta	fol.	11

f) Libri Varii

[62.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[63.]	2.	Ladislai Bielek vér szem a' Religiónak	8	1
[64.]	3.	Ladislai Bielek arany gondolatok	8	1
[65.]	4.	Sensa Religiosa, et Moralia Virorum Saec. 16ti	8	1
[66.]	5.	Danielis Tobentz Commentarius in S.S. Novi Foederis	8	2
[67.]	6.	Emerici Vajkovits Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[68.]	7.	Moralis Theologia de virtutibus, & Ovitiis	8	1
[69.]	8.	Memoriale vitae Sacerdotalis	8	1
[70.]	9.	Krouszt Meditationes	8	2
[71.]	10.	Pauli Segneri Speculum non fallax	8	1
[72.]	11.	Praecepta Salamonis	8	1
[73.]	12.	Antonii Maffei exercitia	8	1
[74.]	13.	Disertationes Theologicae	8	1
[75.]	14.	Krammer Fragmenta Isagogica de Religione &c.	8	4
[76.]	15.	Lectiones in usum Cleri	8	1
[77.]	16.	Concilium Tridentinum in duplici exemplari	8	2
[78.]	17.	Officia Episcoporum	4	1

[79.]	18.	Extractus Intimatorum Leopoldi Ii, Josephi Ii, Caroli Iii & Mariae Theresiae	4	2
[80.]	19.	Statuta Generalia Fuchsiana, et Fischeriana	8	6
[81.]	20.	Tisztelt Oltára 7ik Pius Pápnak Deák Gedeon által	8	1
[82.]	21.	Collectio omnium Encyclicarum Fischerianarum, ab Anno 1808–1822	8	1
[83.]	22.	De Hierarchia Ecclesiastica, seu de primatu Petri	8	1
[84.]	23.	Pia desideria Emblematis illustrata	8	1
[85.]	24.	Bekker Orator eitemporaneus	8	1
[86.]	25.	Hardium Concilium Nicaenum	8	1
[87.]	26.	Monita, et Exempla Politica Justi Lipsii	8	1
[88.]	27.	Reflexiones Episcopi Hungarici ddo 10 Maji 1775 &c.	4	1
[89.]	28.	Nova Dispositio Sacrarum Scripturarum quolibet Anno commode legendi	8	1
<i>g) Libri Protocollares</i>				
[90.]	1.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis, Bessenyoensis, et Dormándiensis ab Anno 1711–1747 inclusive	4	1
[91.]	2.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Abony, Bessenyo, Dormánd ab anno exclusive 1747–1767 inclusive	fol.	1
[92.]	3.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum solius Ecclesiae Abonyiensis ab anno 1767–1819 inclusive	fol.	1
[93.]	4.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1819–1836 inclusive	fol.	1
[94.]	5.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1767–1836 inclusive	fol.	1
[95.]	6.	Matriculae Baptisatorum, Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	3
[96.]	7.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	1
[97.]	8.	Protocolum Confirmatorum Ecclesiae tam Abonyiensis quam Dormándiensis ab anno 1810 usque nunc	fol.	1
[98.]	9.	Protocolum Pastoralium et Encyclicarum literarum ab anno 1808, et Protocolum Ordinationum Dioecesarum ab anno 1806	fol.	2
[99.]	10.	Protocolum Rationum Ecclesiae F Abonyiensis ab anno 1804	fol.	1
[100.]	11.	Decretum Visitationis Canonicae per Archi Episcopum B Fischer anno 1810 die 31 Maji peractae	fol.	1

IV.

II. Inventarium rerum Parochiae

1843. mar. 23.

3° In Libris

Num.		<i>a. Historici</i>	Formatum	Volumen
[1.]	1.	Cardinalis Bellarmini de Concilio	8	1
[2.]	2.	Purpura Pannonica, seu res gestae Cardinalium et Episcopi Hungariae	8	1
[3.]	3.	Panegyrici Mathiae Corvini Regis Hungariae	8	1
[4.]	4.	Graveson Historia Ecclesiastica	fol.	3
<i>b. Theologici</i>				
[5.]	1.	Jacobi Tytini Comentarius in Scripturam S.	fol.	1
[6.]	2.	Petri Bessei de Sacerdotio eximia dignitate	4	1
[7.]	3.	Scriptura S. Vet. et novi foederis	fol.	1
[8.]	4.	Scriptura S. vulgatae editionis latina	4	1
[9.]	5.	Concordanciae Bibliorum	fol.	1
[10.]	6.	Pázmán Péter igassága	fol.	1
[11.]	7.	Hungari Gemeopolitani Tractatus Gratia	8	1
[12.]	8.	Ludovici Gotti / Az igaz Útnak megválasztása	8	1
[13.]	9.	Helfrici Ulrici Hunnici invicta 12 argumenta	8	1
[14.]	9.	Sennei examen Ordinandorum	8	3
[15.]	10.	Joannis Barclay Paraenesis Sectariorum	8	1
[16.]	12.	Georgii Scherer propugnatio Testi theophoriae	8	1
[17.]	13.	Schenkl Compendium Theologiae Moralis	8	1
[18.]	14.	Bekker Theologia Dogmatica	8	1
[19.]	15.	Szent Iványi motiva 50 praeligendi fidem Catholicam	8	1
[20.]	16.	Hanapi Exempla byblica	8	1
[21.]	17.	Resolutio 50 Casuum paenitentiae	8	2
<i>c. Libri Concionatorii et Catechetici</i>				
[22.]	1.	Pauli Segneri Sermones	4	1
[23.]	2.	Gerstokker Canonici Agriensis Conciones	4	2
[24.]	3.	Stephani Landovits Jesuitae Conciones	4	1
[25.]	4.	Stephani Illés Eppi Sertum Sanctorum	4	1
[26.]	5.	Maximiliani Déza Conciones	4	1
[27.]	6.	Conciones Hungaricae absque nomine Auctoris	4	1
[28.]	7.	Josephi Illés Vita Sanctorum	4	1
[29.]	8.	Antonii Ardia tripartita tuba Catechetica	4	1
[30.]	9.	Bernardini Mercatoris Nucleus Catecheticus	4	1
[31.]	10.	Storchenau Conciones	8	1
[32.]	11.	Lang Cathecismus in 5 partes divisus hungaricus	8	1
[33.]	12.	Alexovits Conciones	8	5
<i>d. Libri Ascetici</i>				
[34.]	1.	Stanihurstii de 4. novissimis	8	1
[35.]	2.	Thomae a Kempis de imitationes Xti	8	1
[36.]	3.	Gabrielis Heventsi de Cura habituali	8	1

[37.]	4.	S. Joannis Chrysostomi Contra Vituperatores Monachorii	4	1
[38.]	5.	Viator Christianus Exercitia Spiritualia	8	1
[39.]	6.	Sancta quadragesima	8	1
[40.]	7.	Heliotropium Seu Conformatio	8	1
[41.]	8.	Bonvelet Meditationes	8	1

e. Libri Juridici

[42.]	1.	Pichler Jus Canonicum	8	1
[43.]	2.	Augustini Barbosa Jus Canonicum	fol.	9

f. Libri Varii

[44.]	1.	Methodus recte gubernandi Parochiam	8	2
[45.]	2.	Ladislai Bielek Arany gondolatok	8	1
[46.]	3.	Sensa Religiosa et moralia Virorum Saeculi 16i	8	1
[47.]	4.	Gergius rectius Danielis Tobentz Commentarius S.S. Foederis	8	2
[48.]	5.	Emerici Vajkovits Iconismus Orationis Sacrae	8	1
[49.]	6.	Memoriale Vitae Sacerdotalis	8	1
[50.]	7.	Krouszt Meditationes	8	2
[51.]	8.	Pauli Segneri Speculum fallax	8	1
[52.]	9.	Antonii Maffei exercitia	8	1
[53.]	10.	Dissertationes theologiae	8	1
[54.]	11.	Krammer fragmenta Isagogica de Religione	8	4
[55.]	12.	Concilium Tridentium	8	1
[56.]	13.	Officia Episcoporum	4	1
[57.]	14.	Statuta Generalia Fuchsiana et Fischeriana	8	6
[58.]	15.	Collectio Encyclicarum fischerianarum ab ao 1808–1822	8	1
[59.]	16.	De Hyerarchia Ecclesiastica seu de primatu Petri	8	1
[60.]	17.	Pia desideria Emblematis illustrata	8	1
[61.]	18.	Hardium Concilium Nicaenum	8	1
[62.]	19.	Reflexiones Epi Hungarici	4	1

g. Libri Protocollares

[63.]	1.	Matricula Baptisatorum Copulatorum Mortuorum Ecclesiae F. Abonyiensis Bessenyöensis, et Dormándiensis ab ao 1711–1747 inclusive	4	1
[64.]	2.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Abony, Bessenyő, Dormánd ab anno exclusive 1747– 1767 inclusive	fol.	1
[65.]	3.	Matricula Baptisatorum Copulatorum et Mortuorum solius Ecclesiae Abonyiensis ab anno 1767–1819 inclusive	fol.	1
[66.]	4.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1819–1836 inclusive	fol.	1
[67.]	5.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1767–1836 inclusive	fol.	1
[68.]	6.	Matriculae Baptisatorum, Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Füzes Abonyiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	3
[69.]	7.	Matricula Baptisatorum Copulatorum, et Mortuorum Ecclesiae Dormándiensis ab anno 1837 exclusive	fol.	1
[70.]	8.	Protocolum Ecclesiae tam Abonyiensis quam Dormán- diensis Confirmatorum ab anno 1810 usque nunc	fol.	1

[71.]	9.	Protocolum Pastoralium et Encyclicarum litterarum ab ao 1808, et protocolum ordinationum Dioecesanarum ab ao 1806	fol.	1
[72.]	10.	Protocolum Rationum Ecclesiae F. Abonyiensis ab ao 1804	fol.	1
[73.]	11.	Decretum Visitationis Canonicae per Episc. B. Fischer 1810 die 31 ^a May peractae	fol.	1

CZEGLÉDI LÁSZLÓ

Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839). Még élt az *Egyházi Tár*, a Guzmics, majd Beély Fidél által szerkesztett korszerű katolikus folyóirat, amikor 1838 januárjában Gyarmathy János Pesten *Magyar Szion* címmel új egyházi lapot indított, amely 1838 júliusától *Szion* címmel jelent meg. Az új lap, amely alcíme szerint „Egyházi hír- s encyclopaediai lap”-nak nevezte magát, az első katolikus hitbuzgalmi jellegű folyóirat volt, de egyébként is elűtött elődeitől, túlságosan merev, konzervatív irányzatával.

Szerkesztője, Gyarmathy János 1810-ben a Zala megyei Kis-Görbön született. Pesten bölcséleti és jogi tanulmányokat folytatott, a központi papneveldeben teológiai tanulmányokat végzett. Felszentelése után itt lett tanulmányi felügyelő, majd a szeminárium könyvtárának rendezésével bízta meg. 1838-ban indította meg a *Magyar Szion* című folyóiratot. 1845-ben Somlyóvásárhelyen plébánosként tevékenykedett, nyugalomba vonulása után, 1883-ban Pesten halt meg.

Lapja hetenként kétszer jelent meg, csütörtökön az ún. „Csütörtöki osztály” „főleg egyházi személyeknek”, a vasárnapi ún. „Vasárnapi osztály” pedig a „religió kedvelő világi hazafiaknak s leányoknak” készült. A kiadó-szerkesztő Gyarmathy János úgy remélte, hogy a folyóirat hézagpótló lesz az egyházi literatúrában és felszólított „minden rendű s rangu egyházi és világi férfit” vállalkozása támogatására.

A csütörtöki, egyháziak számára szánt lapban főleg egyházi, vagyis teológiai tudományok körébe tartozó cikkeket ígért, valamint egyháztörténeti és a „honi és külhoni” literatúrával foglalkozó írásokat.

A vasárnapi változatban mindenekelőtt a „religiói igazságok”-kal kapcsolatos cikkek megjelentetését ígérte meg a szerkesztő. Ennek annál inkább szükségét érezte, mert – mint írta – korában „a tudomány elnyomni látszik a hitet”. Fontosnak tartotta az egyházi intézményekről is írni a lapban, hiszen a velük összefüggő idegenkedés „csak szelleme félreértéséből” származik. Végül életrajzok közlését is tervbe vette, hogy a jó példákat követni lehessen.

A két változatban megjelent laphoz 1838. júliustól 1839. februárig *Anastasia* címmel melléklapot is csatoltak. Szerkesztője ennek is Gyarmathy volt. A negyedréte alakú főlapnál kisebb, nyolcadrés nagyságú *Anastasia* még négy nyelvű: magyar, latin, francia és német kiadásban is megjelent. Alcíme szerint némi különbséget mutatott a főlaphoz képest, mert a melléklet alcíme így hangzott: „Egyházi, polgári s családi érdekek tára”. Vagyis némileg népszerűbb tartalmat ígért.

A valóságban mind a *Szion*, mind pedig az *Anastasia* meglehetősen konzervatív szellemiséget képviselt, és e téren nem volt különbség a három változat között. A címlapon általában egy-egy elméleti cikk kezdődött. A főlapban ilyen volt például a keresztény missziókról szóló cikk, vagy máskor az ifjúság hitetlenségét tárgyaló írás. Ezeket többnyire kisebb-nagyobb közlemények követték, a már jelzett témák szerint. Jellemző, hogy az *Anastasiában* a felvilágosodásról szóló hosszabb cikk mennyire beszűkültebb szemléletet tükröz, mint az *Egyházi Értekezésekben* korábban megjelent hasonló témájú, de a felvilágosodás eszméi iránt sokkal nyitottabb tanulmány. Az *Anastasia* cikkének szerzője Szabó J. erdélyi kanonok büszkeségnek minősíti, ha a többi embernél valaki töb-

bet akar tudni, mert ők „Voltérral, Rousseauval, Bailével akarnak láttatni bölcsen gondolkodni”.¹ De Sujánszky idézett cikkében a *Magyar Szion*ban is a felvilágosodás „istentelen újítóitól” óvja az ifjúságot, akik

„a bölcselkedés által a hazának minden intézményét egészen alapjaiban megrendíték. A társasági kötéssel kezökből kívánnák az újítók az emberi nemet megszabadítani, s oly függetlenekké tenni, melynek valósíthatásáért a vad ember kegyetlenségét a műveltnél minden nyomottságával kelle frigyessíteni.”

Ugyanakkor Majer István a *Magyar Szion* 1838. március 15-i számában a missziókról szóló cikkében, miközben örült, hogy már a magyarok is részt vehetnek a missziós tevékenységben, ezt írta:

„Valamint óhajtom, úgy hiszem is, hogy felvilágosodott nemzetem hovatovább éreztetni fogja elvadult felebarátaival emberszeretetét”.

Ugyancsak sokat mond 1839-ben, az *Anastasiában* leközölt „Hódolati Dal”, amelyet V. Ferdinánd névnapja alkalmából küldtek be a Szatmári Püspöki Lyceum hallgatói.

(„Tartsad Isten Ferdinándot / Édes Hazánk Királyját / Kit gondviselésed adott, / Áld-meg minden munkáját”- hangzik az első versszak)

A lap munkatársai között pedig több fiatal seminarista kispapot találunk, akik a későbbiek során is irogattak egyházi lapokba. Ilyen volt Sujánszky Antal, a pesti kispapok irodalmi társaságának tagja, aki később az *Őrangyal* és a *Katolikus Képeslap* szerkesztője lett. A cikkírók közt szerepelt a fiatal Majer István, a nagyszombati szeminárium magyar nyelvgyakorló egyesületének megalapítója, a későbbi neves egyházi és pedagógiai író, valamint Pájer Antal, az egri kispapok irodalmi körének egyik vezetője, aki később számos folyóiratba írt vallásos költeményeket és elbeszéléseket.

A folyóirat sajtóvisszhangja meglehetősen kedvezőtlen volt. A *Figyelmező* lapszemléjében már a *Magyar Szion* indulásakor és az első számok után a túlzott konzervativizmusát emeli ki, mikor így írt:

„A Magyar Szionban, melyet az új év hozott, nagy örömet fognak lelteni a lelki öregek. Ha érzésünk nem csal, úgy nem ez a szellem az, mely a legtisztelendőbb vallás érdekét a gondolkodás századában kívívandja.”

Az *Anastasiáról* pedig azt írta, hogy a benne közölt egyházi énekek

„érzelem-kifejezésre s formára a tisztábbak közül valók... Vajha már egyszer egyházi költészetünk is kiemelkednék ízetlen szélességéből (!) és hanyag szószaporításából.”²

Különösen éles visszautasítást és felháborodást váltott ki a Toldy–Vörösmarty–Bajza triász lapjában a *Sziomnak* a Kölcsey Ferenc halála alkalmából közölt állítólagos erdélyi szerzőtől származó írása. Ez ugyanis azt tartalmazta, hogy Kölcsey halála nyomán Szatmár vármegye közgyűlésén csupán „éretlen ifjakból álló” kis csoport követelte a költő képének elhelyezését a terem falára.³ A *Figyelmező* cikkírója, Pap Endre, aki jelen volt ezen eseménynél felháborodottan cáfolta a fenti

¹ Anastasia 1839. ápr. 3.

² Figyelmező 1838. ápr. 10. 10–16. sz. 256.

³ Szion 1838. II. 23. sz.

állítás, és a *Szion* cikkét koholmányoknak nevezte. Szerinte ugyanis „a népes közgyűlésben csak három hang emelkedett az indítvány ellen és a névtelen cikkíró e százakat merészelté éretleneknek nevezni.”⁴ A lap következő számaiban is visszautasították a *Szion* cikkének állításait. Herepei Gergely azt írta: nem csodálkozik,

„hogya a Szion becsmérőleg emeli fel szavát Kölcsy ellen, ... mert a Szion csak következetes maradt többi cikkelyei szelleméhez”,⁵

de visszautasítja, hogy a lap ezt erdélyi visszhangnak nevezi. Még több tiltakozás is érkezett e témával kapcsolatba a *Figyelmező* szerkesztőségéhez, ezek közül még csak egyet, Kovács Sándor Szatmár vármegyei táblabíró megjegyzését közölték, Kölcsy védelmére „ama szent újságban kiírt rágalom ellenében.”⁶

De érte a *Szion* – úgy látszik – ezen ügyben, és más írásai miatt egyháziak részéről is kritika. „Egyik egyházmegyéből”, „tisztelendő kézből” is közölt a *Figyelmező* „többek nevében” – aláírással egy meglehetősen elmarasztaló levelet. Írói sajnálattal tapasztalták, hogy a *Szion* eltévesztette azt az ösvényt, amelyen haladnia kellene. Szentnek nevezik a lap célkitűzését:

„az isteni mester által égből hozott, malasztos ajkakkal hirdetett hitnek igazságait korszerű előadásokban nyújtani honfitársainak.”

A folyóirat azonban ez ügy kárával, „mellékutakra szédült” – írják. A Kölcsy-kritikával kapcsolatban pedig így vélekedtek:

„Ez nem Jézus religiójának szelleme! – illyesekhez a Szionnak, mint olyanak semmi köze! Nem mentheti magát a Szion az által, hogy ő e rágalmaknak csupán közlője; mert írni rágalmat, vagy azt közlés által sajátjának vallani, mindegy.”⁷

Megemlékezett a *Figyelmező* a két lap formai és cím változásairól is: a Szion kisfolyóiból nagyra változott, az *Anasztasia* pedig nyolcadrétről negyedrétre tért át. Alcímét pedig „hittudományi folyóirat”-ról „egyházi hírlappá” változtatta. A közlemény írója, Toldy (Schedel) Ferenc még megjegyzi, hogy a lap nem szorítkozott az alcímben jelzett korlátai közé, hisz itt jelent meg az „elhirhadt Kölcsyána” is.

„S ezekből látszik, hogy a Szion épen nem tartozik a helyt álló s minden mozgalmat kizáró lapok közé – akármit mondjon a kor szelleméről – –”⁸

Ugyanebben az évben, amikor a *Figyelmező*ben ezek a *Szion* és melléklapját érintő bírálatok megjelentek, az *Egyházi Tár* egészen más értékelést kapott. Az 1839. végén megszűnő Guzmics által indított, majd Beély Fidél által szerkesztett folyóiratról, ezt írta a triász lapja:

„A még hátra lévő XIV-ik füzettel, az Egyházi Tár pályáját, mellyen szépet, jót, igazat terjesztve néhány évig haladott, bevégezendi, lesz-e vajjon lelkes férfiú, ki Guzmicsal hason szellemben munkálódván, e hasznos egyházi folyóiratot az enyészettől megmentendi?”

⁴ Figyelmező 1838. nov. 13. 46. sz. 805–806.

⁵ Figyelmező 1838. nov. 27. 48. sz. 842.

⁶ Figyelmező 1838. dec. 4. 46. sz. 848–852.

⁷ Figyelmező 1838. dec. 4. 49. sz. 852–859.

⁸ Figyelmező 1839. márc. 5. 10. sz. 168.

Vagyis a reformkor vezető íróit nem vezette valamiféle ellenérzés a katolikus folyóiratok iránt, de tudtak köztük különbséget tenni. És ezt nem a lapok vallási vagy hitbuzgalmi tartalmú írásai, hanem a kor társadalmi és vezető eszméi, valamint a nemzeti kultúra nagyjaihoz fűződő viszonyuk alapján fogalmazták meg.

Az első tisztán hitbuzgalmi folyóirat – ellentétben a reformkor korábbi katolikus lapjaival – nem csak a laikus kritikusok, hanem a papság és a hívek körében sem aratott sikert. Ezt mutatta a jelzett egyházmegyei visszhang mellett főként az a körülmény, hogy a *Magyar Szion*, illetve utódja, a *Szion* nem volt hosszú életű: mindössze hét évig jelent meg, 1840 februárjában megszűnt.⁹

KÓKAY GYÖRGY

Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja. Az 1830-as évektől kezdve egyre inkább a közérdeklődés előterébe kerültek a hazai oktatásügy reformjának kérdései. Az óvodai mozgalom, a népoktatásügy, a nőnevelés, a szakképzés, a pedagógusképzés, az oktatás magyar nyelvűsége állandó témái voltak a reformországgyűléseknek, de a sajtó is sokat foglalkozott ezekkel a problémákkal.

A felnőttek művelése, képzése, a korabeli szóhasználat szerint a „népnevelés” szintén ekkor vált sürgetően fontos, megoldásra váró problémává. Az 1830-as, 40-es években számos nevelésügygel köztük a népneveléssel kapcsolatos röpirat is napvilágot látott.¹ A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket tartalmazó, népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából készített rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, amelyek az adott korszakban sokakat foglalkoztattak.

Az erdélyi reformellenzék tagja, a későbbi neves író, Jósika Miklós, reformeszméit röpiratok formájában tette közzé, az *Irány* és a *Vázolatok* című, 1835-ben, Kolozsváron megjelent kötetekben. E művei alapján Jósika Miklóst a Magyar Tudós Társaság 1835. szeptember 14-én levelező tagjává választotta.² Ezzel a két kötetel kezdődött Jósika Miklós írói pályája. Bár később sem ő maga, sem életrajzírói és munkásságának méltatói nem tartották életműve szempontjából jelentősnek a köteteket, mégis érdemes röviden ismertetni a *Vázolatokban* megjelent népnevelésről szóló iratot³, mert érdekes, és a felnőttoktatás szempontjából figyelemre méltó munka.

⁹ A kutatás és a cikk az OTKA támogatásában részesült. (T 042579).

¹ BEKE Kristóf: *A nevelés ügyében, különösen a köznépre nézve*. Veszprém, 1833. 20 l.; ZSOLDOS Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836. 85 l.; ELEKES Károly: *Az iffjak jó aránylatú nevelésökből sarjadzik nemzeti erő, boldogság*. Nagyenyed, 1837. 30 l.; SASKU Károly: *A Kelet és Nyugat népe. A köz intézetekről*. Pest, 1842. 40 l.; SCHOEPP August: *Néhány szó általánosan megalapult gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz*. Pest, 1844. 35 l.; PAPP János: *A köztanítás miért nem szül mindig kellő sikert*. Miskolc, 1845. 32 l.; [DE GERANDO Ágost]: *Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság és a nevelés felett*. Pest, 1846. 24 l.; HORSCHETZKY Károly: *Szózat önökhöz, kik iskolaintézkedésre befolyással bírnak*. Magyar-Óvár, 1847. 19 l.; [ZEYK Miklós]: *Népügy*. Párizs, 1847. 66 l.

² Magyar Tudós Társaság Évkönyvei III. 144.

³ JÓSIKA Miklós: *Nép-nevelés*. In. Uő: *Vázolatok*. Kolozsvár, 1835. 61–133.

„Én ...a Népművelés első elvének a Nép boldogítását tartom”⁴ írja, és ez munkájának vezérgondolata. Az, „aki máról holnapra teng, kit nyavalya, ingatag helyzet, sorvasztó, szívhasító táplálati gondok emésztene” nem lehet boldog. Csak az alkalmas a jó, és a nemes eszmék befogadására, aki „sanyarok nem görbesztenek-össze, ki életének örül. A magyar nép azonban csak testileg létezik, vegetál, „növényi életben teng”, „szerfeletti terhektől lenyomva.” A haza nem gondoskodik a szegény nép fiairól. „Ha tudatlan, nem tanítja, ha elaggik, nem biztosítja, ha gonosz, nem jobbitja, sőt rémítő, undok börtöneiben még gonoszabbá, makacsabbá, s megátalkodottabbá teszi.”⁵

Mit lehet tenni? Az első feladat a nép „lelkének megteremtése”, hiszen enélkül „a Nép sikeres neveléséről csak gondolkozni is kábaság”. Hogyan lehet lelkeket teremteni? Elsősorban neveléssel. Jósika Miklós úgy látja, hogy „igen sokan gondolkoztak a néptanításról, de a népművelésről kevesen.” A népet pedig nevelni kell, hiszen számos területen mélységes a tudatlanság.

A nép a saját egészségével mit sem törődik. Sokan halnak meg olyan betegségekben, amelyek könnyen gyógyíthatók, de a nép „igen keveset szokott a halállal gondolni, mert keveset vesz” – írja a szerző. A szegénység, de még inkább a tudatlanság miatt inkább javasasszonyhoz, mint orvoshoz fordulnak betegség idején. Sürgető feladat tehát a nép egészségügyi felvilágosítása, meggyőzése arról, hogy betegség esetén orvoshoz forduljon. A babonáság azonban mélyen gyökerezik az írástudatlan emberekben. A babonákat csak hosszú idő alatt, folyamatos meggyőzéssel lehet kiirtani. Ezt a nép gyermekeinél lehet a leghatékonyabban elkezdeni. A falvakban képzett tanítókra van szükség, akiknek feladatai közé tartozna az egészségügyi felvilágosítás, és a gyermekek tisztaságra szoktatása. A tanítónak kellene figyelmeztetni a szülőket, hogy gyermekeik tiszta ruhában, „megmosdva, megfűsölve” jelenjenek meg az iskolában.

A falvakban élők nagy része írástudatlan. Hogyan lehet közöttük az ismereteket terjeszteni? Jósika Miklós szerint a legegyszerűbb mód a „vásárnapi olvasási gyakorlatok” bevezetése lenne. Azt javasolja, hogy vásárnaponként az iskolában a tanító vezetésével folyhatnának ezek az összejövetelek, amelyeken az iskolába járó gyermekek, az olyanok, akik már befejezték az iskolát, tehát a fiatal felnőttek, „sőt a korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.⁶ A szerző véleménye szerint eleinte olyan művek felolvasására kerülhetne sor, amelyek nyelvezete egyszerű, a köznép számára érthető. A vidám mesék, tréfák anekdoták elsősorban a szórakoztatást szolgálnák. Ezek folyamatos hallgatása során az emberek „füle, s esze a jobbat, szebbet észre-vétlen, öntudatlan szíván be...s esze világlván kezdené a szebbet észre- venni, később ohajtani, vére a selejtes ellen kikelni.”⁷ Ezután, fokozatosan kerülhetne sor a hasznos ismeretek terjesztésére. Milyen jellegűek lehetnének ezek az ismeretek? Elsősorban gazdasági vonatkozásúak, melyek a mindennapi munkát segítik, de emellett „földleírási”, erkölcsi, egészségügyi, jogi ismeretek közvetítése is fontos lenne.

Kik végezzék a népfelvilágosító munkát? Jósika szerint a tanítók mellett a lelkészek azok, akiknek ez feladata lenne. Ám „ritka lelkészben van azon élénk szándék-hév”, hogy a néphez „leereszkedjen. A nép többnyire a felét sem érti meg a lelkészek beszédeinek, hiszen azok többnyire „dogmatikai tömkelegben tévelyegnek, dagályos, néha durván feddő, többnyire pedig száraz tartalmúak.”⁸ Ezen változtatni kellene. „Nyílt fejű, ember szerető, derék lelkészekre” van szükség

⁴ Uo. 69.

⁵ Uo. 68.

⁶ Uo. 108.

⁷ Uo. 111.

⁸ Uo. 115.

a falvakban, „kik tiszta egyszerű előadásokban” igyekeznek a hasznos ismereteket és a jó erkölcsöt terjeszteni a nép között. A falusi lelkészek felelőssége óriási, ők azok, akik e téren sokat tehetnek.

Komoly nevelési eszköznek tartja a szerző az olvasás megszerettetését, a hasznos ismeretek terjesztését kívül a régi népi játékokat és a mulatságokat. Ezeket a falu előljáróinak segíteni, és szorgalmazni kell. A vigalom, a játékok, a „népszerűs kedvtöltések”, vagyis a szórakozás nem öncélú, hiszen „új erőt adnak a lelkesebb munkásságra”, emellett a hagyományok tiszteletére, de elmésségre, ügyességre is nevelnek. Jósika szerint a népdalok és a néptánc „mint a legszokottabb népi kedvtöltések” nemesítik a lelket, éppen ezért a népnevelés fontos eszközei lehetnek. „Az ártatlan, testi erőt kifejtő, lelket vidámitó kedvtöltéseknek” nagy befolyásuk van az erkölcsökre, hiszen ezek által „sokakban megszűnik a korcsmai buta, s többnyire ütlegekkel végződő, silány időtöltés keresése.”⁹

Jósika Miklós röpiratokat tartalmazó köteteiről bíráló jelent meg az 1830-as évek legszínvonalasabb folyóiratában, a Bajza József által szerkesztett *Kritikai Lapokban*.¹⁰ A bírálatot Szamosy álnév alatt, a korszak egyik legjelentősebb kritikusa, Szontágh Gusztáv írta. A lap a kemény és igazságos kritikát honosított meg hazánkban. A szerző társadalmi állása a *Kritikai Lapokban* többé már nem jelentett szempontot a bírálatnál, csakis a mű értékei. Erről Szontágh Gusztáv Jósika Miklós műveiről szóló kritikájában így ír:

„Méltóságos, nagyságos, tekintetes uraim! A polgári társaság urakra, polgárookra és pórnépre osztatik, mi joggal? Itt nem vizsgálhatom meg, s nem is ide tartoznék, de literatúránkban, kérem, ne fitogtassák uraságokat... Szükség-e emlékezetbe hoznom, hogy ezen osztályozás módja avulni kezd? S hogy legújabb természetbúváraink az emberiséget... belső tulajdonok után osztályozzák.”¹¹

A bíráló tehát nem vette figyelembe Jósika Miklós bárói rangját, hanem csakis azt vizsgálta, hogy a mű „Mely szükségét elégített ki? Mi hiányt pótol? Melly haladást eszközölt?”¹² A kritikus szerint a szerző gondolatai tiszták, „érzékeny nemes, szándéka tiszta, előadásában mulattató, elmés.” Célja „nem annyira a tudós ismeretek szerzése, mint az volt, hogy az embert művelje ki, s ízlését képezze.” Minden elvont fejtegetést mellőzve, józan, világos fogalmak terjesztése által kíván hatni. Kifogásként említi azonban, hogy a két kötetben található röpiratok „tárgyai egymással nincsenek összefüggésben”, hogy a szerző túl sok idegen szót használ, és az újonnan alkotott magyar szavaknak „olgykori szokatlansága” az olvasót „imitt-amott megakasztja.”

Az alapvetően pozitív kritika, amelynek a magas társadalmi állású írókra vonatkozó részei nem is Jósika ellen irányultak, hosszú, magyarázkodásoktól sem mentes válaszra késztették a szerzőt. A *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent írásában¹³ Jósika abból indul ki, azért kell válaszolnia a kritikára, mert „Szamosy úr bírálata félre értéket, s néhol ferde nézeteket árul el.” Részletesen válaszol Szontágh Gusztáv megjegyzésére, amely szerint a kötetek írásai „nincsenek egymással össze függésben”, egységet nem képeznek. Jósika szerint az ilyen műfajú könyvekben „nincsen az egyes szakaszok egybe függésére szükség; sőt a helyes vegyítés emeli érdeküket.” Ő mulattatva

⁹ Uo. 125.

¹⁰ *Kritikai Lapok* 1836. 3–17.

¹¹ Uo. 11–12.

¹² Uo. 6.

¹³ *Nemzeti Társalkodó* 1836. 6. sz. 81–84.

akart oktatni, és azt kívánta, hogy az értelmes olvasó felismerje, mennyire aktuális minden tárgy, amiről írt. A magas társadalmi állású íróról szólva Jósika leszögezi: munkáiban „a legkisebb, s legtávolibb aristocratiai dölly nem létez, sőt elhatározottan, s kiemelve ennek ellentéte.” A munkákban semmi sincs, mi arra mutatna, hogy származását fitogtatni kívánná. Kifejti, hogy „a külső mázot, s ragasztékot” bírálója nem gyűlöli jobban, mint ő maga. A kritikus minden stilisztikai kifogását számba veszi, és igyekszik cáfolni. Végül leszögezi, örül a kritikának, köszöni azt, és úgy érzi, mindez segítette abban, hogy a jövőben jobb műveket írjon.

Jósika Miklós röpiratai, köztük a „Nép-nevelés”, azért különösen érdekes számunkra, mert a nép egészséges életmódra neveléséről, az olvasás népszerűsítéséről, a színvonalas szórakozásról szóló gondolatai sajnos napjainkban is aktuálisak.

FEHÉR KATALIN

FIGYELŐ

Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kitüntetése. Vizkelety András a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja Széchenyi-díjban, Borsa Gedeon folyóiratunk szerkesztőségének korábbi tagja és a *Magyar Könyvszemle* munkatársa Magyar Örökség-díjban részesült. Mindketten a magyar könyvtörténeti kutatások területén érték el magas kitüntetésekre méltó eredményeiket.

A Széchenyi díjat, a szellemi élet legmagasabb magyar kitüntetését így Csapodi Csaba után már második könyvtörténész kollégánk nyerte el, bizonyítva ezzel is e tudományág jelentőségét és hivatalos elismerését. Ez különösen azért is értékes napjainkban, mert egyesek nem egyszer kétségbe vonják a közvetlen anyagi hasznot nem eredményező kutatásoknak még a létjogosultságát is, főként akkor, ha nemzeti kultúránk örökségéről van szó. Pedig ezek enyhíthetik egyedül a „szép új világ”-unkban épülő globalizációs falanszter szürkességét.

Vizkelety András 1957 óta foglalkozik a középkori kéziratokkal az Országos Széchényi Könyvtárban, majd – több mint két évtizede – az MTA Fragmenta Codicum Kutatócsoport vezető professzoraként. Irányítása alatt a magyar kódexirodalom számos értékét tárta fel és publikálta a jelenleg az OSZK-ban működő kutatócsoport. Tudományos eredményeiért 1986-ban Toldy Ferenc emlékérmét, 1990-ben Herder-díjat, 1995-ben Akadémiai díjat kapott. 1998-ban az MTA levelező tagja lett. Eredményei nemcsak a magyar, hanem a német könyv- és irodalomtörténet számára is nagy jelentőségűek voltak.

Borsa Gedeon ugyancsak évtizedek óta foglalkozik behatóan a régi magyarországi könyvek történetével és bibliográfiai feltárással. 1961 óta vezeti a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai szerkesztőségét az OSZK-ban. A magyar nemzeti bibliográfiának korábbi hiányos és nem korszerű feldolgozottságú kötetei helyett egy nemzetközi színvonalon álló nemzeti bibliográfia létrehozását indította el, irányította a munkálatait, amelyek könyvészeti újdonságai mellett számos új művelődéstörténeti és irodalomtörténeti kutatási eredménnyel jártak. Borsa Gedeon neve méltán került azok közé a híres személyek nevei közé, akik a Magyar Örökség-díj eddigi kitüntetettjei voltak. Számunkra külön örömdetes, hogy a rangos nevek között ma már a régi magyar könyvek kutatója is szerepel.

A *Magyar Könyvszemle* és a hazai könyvtörténeti kutatás számára is megtisztelő kollégáink magas kitüntetése. Nem sok folyóirat dicsekedhet azzal, hogy munkatársai közül többen is elnyerték volna e két kitüntetést. Úgy érezzük, ez a körülmény is megerősíthet bennünket abban, hogy a több mint százhusz esztendeje fennálló, hazai és külföldi könyvtárak polcain egyaránt megtalálható folyóiratra ma is szükség van. Profiljával élő igényeket elégít ki, hiszen kézirat és nyomtatott nemzeti értékeink feltárással küldetést teljesít. Ehhez azonban mindig szükség volt és szükség lesz olyan kiemelkedő munkatársakra, mint Vizkelety András és Borsa Gedeon, akiknek érdemei közé tartozik az is, hogy kiváló munkát végző és a kutatásokat folytatni tudó munkatársakat neveltek.

Kitüntetésük alkalmából a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottsága tisztelettel köszönti őket.

K. Gy.

SZEMLE

A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegyestanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerkesztette, bevezette, a kísérő tanulmányt írta KÖRMENDI Géza. Bp., Argumentum, 2004. 424 l.

„Bizonyos, hogy e névtár sok örömet okoz majd azoknak, akik lapjait forgatva szembesülnek saját, valamint családtagjaik és osztálytársaik nevével” – olvasható e szép kiállítású, gondosan szerkesztett, értékes kötet hátsó borítóján.

Tatán 1765–1948 között a kegyestanítórend vagyis a piaristák gimnáziuma működött, amely az egyházi iskolák államosítása után 1948–1951 között Állami Gimnázium, majd 1951-től Eötvös József gimnázium néven folytatta – s folytatja – tovább életét.

Hazánkban 1850-ig hat osztályos volt a gimnázium; 10 évesen kezdhették itt tanulmányaikat a fiúk. 1850-től ezekből vagy nyolcosztályos gimnáziumot – végén érettségi vizsgával – lehetett szervezni, vagy pedig négy osztályos kisgimnáziumot. Ezekben is a betöltött tíz év volt a tanulmányok kezdési ideje. Tatán ekkor kisgimnázium létesült, majd az 1913/14-i tanévre épült ki a nyolc osztályos gimnázium, e tanév végén tartották itt az első érettségi vizsgát.

Kötetünk összeállítója az 1778/79-es tanévtől kezdve a gimnázium utolsó – hatodik – osztályos tanulóinak nevét, s a hozzátartozó bővebb-szűkebb adatsorát adta közre. Majd az 1851/52-es tanévtől a kisgimnázium utolsó – negyedik – osztályának tanulóit sorolja fel ugyanúgy, közzölve mindazt, ami róluk az anyakönyvekben

található. Aránylag elég sok vonatkozásra világít rá az anyakönyvi bejegyzéseknek ez az – első látásra száraznak tűnő – bőséges adatanyaga.

Ki kell ezért egészítenünk a kötet szerkesztőjének – fentebb idézett – ajánlását: ez a gazdag tartalmú könyv nem csupán a mai és közelmúltbeli tanulóknak, családjuknak, rokonságuknak érdekes. Igen hasznos a mai és a jövőbeli történetkutatók számára is: a szakemberek jellemző adategyütteseket találhatnak benne a hazai iskolatörténet, a művelődéstörténet, a társadalomtörténet, a várostörténet mikropontjaira a tatai régió területén.

Mindezek igazolására álljon itt néhány rövid példa. A kötetben a legutolsó 18. századi osztálynévsor 1784-ből való: ekkor 31 tanuló fejezte be a hatodik osztályt. Szüleik helye a társadalmi rangsorban: 13 nemes, 17 közrendű, 1 polgár. Más hazai hasonló gimnáziumban is körülbelül ez az arány; a tatai anyakönyvek is jól jelzik, hogy a 18. század végén a „közrendűek” komoly mértékben jelen vannak a kor középiskolájában. De kit neveztek ekkor „polgár”-nak?

E végzős osztályban 20 tanuló nemzetisége magyar, 10 tanuló „szláv”, 1 német. Hosszú időn át megfigyelhető Tatán: felvidéki tehetős családok a tatai gimnáziumban iskoláztatják fiaikat, alighanem a magyar nyelvtanulás-gyakorlás céljából.

Ha egy fiú 10 éves korában elkezdte a gimnáziumot, akkor – szerencsés esetben – 16 éves korában fejezte azt be. Ezért meglepő a végzős osztály 31 tanulójának életkori megoszlása: 14 éves: 1, 15 éves: 1, 16 éves: 2, 17 éves: 4, 18 éves: 12, 19 éves: 8, 20 éves: 2, 21 éves: 1. Így volt ez mindenütt hazánkban: a 19. század közepétől kezd ez összerázódni egy évfárat köré.

Feltűnő: az osztály csupán egyetlen tanuló-jának neve mellett olvasható ez: „szüleinél” lakik, Tatán a Kocsi utcában. A többi 30 tanuló családjá ugyanis más településeken lakott, s az iskolás fiúkat szülei Tatán, családoknál helyezték el, kellő fizetség ellenében, az országos szokás szerint. Az adattár pontos címeikkel szolgál, de némelyik tanuló szálláshelyét így anyakönyvezték: a juhásznál lakik, a halászmesternél, a serfőzőnél, az iskolamesternél, a mérnöknel, az építésznél, a jegyzőnél, a patikusnál lakik. Az utóbbi megnevezések mögött felsejlik a kisváros „polgár”-rétege.

Két-két tanuló az iskola kollégiumában s a kapucinus atyáknál kapott helyet. Két tanuló ugyan-csak a kollégiumban lakott, de ők „szolgadiákok” voltak. Apró jel a gimnazista tanulók szociográfiájához!

Egy másik metszet: 1848-ban a gimnázium hatodik osztályába 24 tanuló járt. A szülők társadalmi rangsorolása – rávetítve a fiúkra – itt is megvan: 1 gróf, 7 nemes, 2 polgár, 14 közrendű. De már a szülők foglalkozását is feltüntették. Nemesek a következők: földbirtokos, alszolgabíró, tiszttartó, ügyvéd és három táblabíró. S a többiek: jószágigazgató, számtartó, sebész, kapitány – három fiúnak gyámja volt – asztalos, szűrszabó, szabó, hajdú, két gazda és egy kereskedő. Egy kivételével mindegyik tanuló katolikus; a kereskedő apa gimnazista fia izraelita vallású. Most már pontosan feljegyezték a szülők lakhelyét is: Tatáról vagyis otthonról nyolc tanuló jár a gimnáziumba. A többiek a tatai szálláshelyeiken laknak, s családjuk a következő településeken élt: Mór /2/, Pest /2/, Budaörs, Tiszaabony, Csurgó, Kistaggyos /Komárom megye/, Vámos /Somogy megye/, Pécs; a Felvidékről /Beckó, Stomfa, Szakolca, Gomba, Trencsén/, s egy horvát polgárfiú Varasdról.

Az 1850–60-as években a tanévek többségében azt is feljegyezték, hogy egyes végzett tanulóknak mi a további tanulási szándéka. Az 1857–1864 közötti nyolc tanévben összesen 143 tanuló fejezte be a tatai piarista kisgimnázium negyedik osztályát. Mindegyik fiú „továbbtanult”. Ekkor a középszintű továbbtanulásnak egyetlen útja volt: a nyolcosztályos gimnázium ötödik

osztályában folytatni a tanulást s érettségit szerezni. A régióban erre a pesti piarista, az esztergomi és győri bencés, esetleg a székesfehérvári ciszterci gimnáziumban nyílt lehetőség.

De sok tanuló nál konkrétan pályamegjelölés is található. E nyolc tanévben 24 tanuló az egyházi pályát választotta /közülük hatan a piarista, ketten a kapucinus rendbe igyekeztek; a többiek: orvos /6/, gyógyszerész /3/, vegyész, mérnök, építész, tanár, katona /2/, gazdaság /3/, kereskedő.

Az 1850-es évek elejétől már nem jegyezték be a nemesi, polgári vagy közrendű származást, megkülönböztetést.

A magyar társadalom polgárosodásának első csúcspontján, a millennium időszakából az 1894/95-ös tanév végzős tanulóinak névsora található a kötetben. Ekkor 29 tanuló végzett a tatai kisgimnázium negyedik osztályában. Érdekes tükröképe a tatai régió társadalmának a szülők foglalkozásának összegezése: földbirtokos /2/, ügyvéd /2/, vasútigazgatósági tiszt, telekkönyvvezető, uradalmi tiszt – kertész, lovas, csizmadia /2/, asztalos, kereskedő /3/, „segéd”, vendéglős, kocsmáros /4/, végül egy földművelő, két özvegy és egy magánzó.

Magántanuló volt egy földbirtokos, egy örnagy és egy főhadnagy fia, valamint egy „túlkoros”, 23 éves komáromi fiatalember.

A tanulók vallása is színesebbé vált: 20 katolikus, egy református és nyolc izraelita.

Mikroadalék a hazai zsidó értelmiség kialakulásának kétgenerációs folyamatához: ebben az osztályban a két kereskedő, a vendéglős és a négy kocsmáros volt az izraelita tanulók szülője; de egy izraelita diák édesapja ügyvéd volt.

Hat tanuló kapott tandíjmentességet, a két csizmadia, az asztalos, a segéd, a kertész és a földműves édesapa gyermeke.

A tanulók több mint a fele már helyi családból, „otthonról” jött: Tatáról 9-en, Tóvárosból 7-en jártak ekkor ide. A többiek: Budapest /3/, Kisbér, Komárom, Szomód, Kocs, Szőlős, Szár, Nagyigmánd, Keszthely, Rácalmás /2/. A felvidékiek tehát már elmaradtak.

Végül az utolsó, az egyes nevek után elegendő adatot tartalmazó osztálynévsor: ez az 1907/

1908-as tanévből való, a kisgimnázium negyedik osztályát alkotó 33 tanulóról.

Színesedett a származási paletta: a két földbirtokos és egy királyi tanácsos szülő mellett bővült az értelmiségi családból jött fiúk köre: ügyvéd, jogügyi előadó, közjegyző, pénzügyi ellenőr, könyvelő, tanár, egyetemi tanár, orvos, községi jegyző, építész.

Egy másik társadalmi csoport: bányatulajdonos, terménykereskedő, kereskedő /4/, vendéglős; van a szülők között két magánzó; majd az iparosok és hasonlók: cipész, csizmadia, szíjgyártó; lovász, vasúti pályáőr, gázmester, rendőr. És ami újszerű: három földműves család gyermeke fejezte be sikerrel a kisgimnáziumot.

Ekkorra vált a gimnázium valójában a tatai régió központi iskolájává, ezt jelzik a szülők lakóhelyére vonatkozó adatok: Tata /11/, Tóváros /5/, Süttő /2/, Környe, Felsőgalla, Kömlőd, Szár, Füzitő, Tatabánya. Távolabbi vidéken élő családból már csak három tanuló jött, viszont feltűnő a budapestiek nagy száma /6/.

A tanulók vallása: 24 katolikus, 2 református, 1 evangélikus és 6 izraelita (ez utóbbiak szüleinek foglalkozása: magánzó, vendéglős, három kereskedő). Az osztályban 9 rászorult tanuló kapott tandíjmentességet. E kiragadott szemelvények mutatják: a magyarországi értelmiségnevelés egyik kis műhelye volt az 1914 előtti bő évszázadban ez a tatai oktatási-nevelési intézmény, ez világosan kiderül Körmendi Géza kötetéből. Alkalmat, lehetőséget adott a saját gyermekeik számára valamilyen értelmiségi létformát választó szülőknek arra, hogy fiaik benne elkezdhesék az efelé vezető utat /amelyet majd folytatni kell a középiskola felsőbb szintjén, azután akadémián, egyetemen/. Másrészt próbát jelentett ez szülőknek-diákoknak egyaránt: bírják-e tehetséggel, vagyis a fiúk észbeli tehetséggel, a szülők pedig anyagi „tehetséggel”.

De mikroméreteken azt is jól szemlélteti ez a kötet: szinte évtizedről évtizedre hogyan bővül azoknak a szülőknek a társadalmi származási palettája, akik beíratják ide gyermeküket, fokozatosan lerombolva azokat a társadalmi előítéleteket, amelyek az értelmiségi létet csak egy

bizonyos szűk körre privilegizálták. De jelzi a másik oldalon jelentkező differenciálódást is: a társadalom egyre nagyobb teret adott, egyre több olyan foglalkozást teremtett, amelyek igénylik az értelmiséginek nevezhető létformát, a legkülönbözőbb szintekkel és tartalmakkal, a legalsó-legegyszerűbbtől annak legmagasabb, legfelsőbb fokáig. Ilyen tartalmú kutatások és tanulmányok kiváló forrása ez a kötet.

1914-től kezdve azonban kötetünk szerkesztője a nyolcadikos érettségiző osztály tanulói-nak csupán névsorát közli, hozzátevé születési évüket, helyüket. Sajnos, ezekből nem sok következtetés vonható le. Talán az, hogy 1919-től a lányok is megjelentek az iskolában, mint magántanulók, majd 1946-tól, mint rendes tanulók, tehát koedukálttá vált az iskola. Vagy az, hogy az 1920-as években 20–30 között mozgott az érettségiző osztály tanulóinak száma; az 1930-as évektől 40 körül, 1957-től 60 körül. Az első csúcs az 1966/67-es tanévben következett be: 169 érettségiző. Végül a kötet utolsó adata: 2001-ben 172 tanuló kezdte el az érettségi vizsgát.

Értékes része a kötetnek az egykori kezdetektől 2002-ig itt oktató-nevelő pedagógusok terjedelmes névtára. Szerepelnek benne mind a piarista paptanárok, mind pedig a világi tanárok, tanárnők. Nevük mellett olvashatók itteni működésük, tevékenységük adatai is.

Jól tette a szerkesztő, hogy nem jelezte egyes pedagógusoknál, ha később magasabb tudományos vagy közéleti ismertségre tettek szert. Valóban így helyes a kép: a sok-sok „névtelen”, de annak idején szívüket-lelküket ezért az iskoláért, az itt tanuló diákok hitben-tudásban-erkölcsben való növekedéséért áldozó pedagógusok az igazán nagyok, a minden elismerést megérdemlők, az utókor háláját joggal elvárók. Ők, a „névtelen” pedagógusok, akik e kötet megjelenése után már nem névtelenek. Igazi nevelőre valló gesztus: a szerkesztő, ahol lehetett, az egykori tanárok temetkezési helyét is megadta.

Értékes mű ez *A tatai gimnázium névtára 1765–2002* című kötet. Magam csupán történeti és pedagógiai értékére mutattam rá. De érdemes más tudománysszakok művelőinek is kézbe

venni. Például azoknak, akikre az utószó utal: „a más-más keresztnevek megjelenése a névtanuloglalkozók számára jelenthet fontos forrásanyagot.”

MÉSZÁROS ISTVÁN

Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratok térképeken. Szerk.: NÉMA Sándor. Győr, 2003. Győr-Moson-Sopron megye Levéltára, 284 szöve. és térk.

Különleges szellemi tér- és időutazást is lehetségessé tevő kiadvánnyal gyarapodott a magyar helytörténeti irodalom. Az itt bemutatott, – harántalakú, kézbeillő s ezért praktikus –, igényes kialakítású, szemre szép kötet képanyagának közrebocsátásában is igényes. Segítségével történelmi múltunk egy újabb szelete vált az érdeklődők számára kutathatóvá, s vélhetőleg további lendületet adhat a helytörténeti-honismereti tevékenységnek, munkára sarkallja a loakálpatriótát, egyént vagy közösséget.

Óriási erénye a kötetnek, hogy egy terület térképanyagát elsődleges forrásként s nem segédanyagként helyezi el a történeti kutatásban. E méltatlanul elhanyagolt anyagcsoport ugyanis a könyvészeti és levéltári forrás mellett legtöbb esetben még ma is kellemes, színes illusztrációs anyagként, mellékletként kap helyet a história különböző szakágainak művelői körében.

A könyvet Ivanics Ferenc megyei közgyűlési alelnök „Köszöntő”-je vezeti be, ezt a szerkesztők által írt „Lectori salutem!” követi. Ebben megjelölik az elérendő célt (sajátos forrásközlés), körvonalazzák a leendő olvasói-felhasználói kört, valamint ismertetik a könyv felépítését. Eszerint a kötet három nagy részre tagolódik. Az első nagy egységet a tanulmányok jelentik; ezt követik a térképleírások tömbje, majd végül maguk a térképek. Mi is kövessük áttekintésünk e sorrendet.

E kiadvány első tanulmánya az ismeretterjesztéssel, földrajztudománnyal évtizedek sokasága óta elhivatottan foglalkozó Göcsei Imre tanár úr tollából származik, s „A térkép, mint

tudományos forrás” címet viseli. A helyi történelem hivatott kutatója, doyenje különösen nagy fába vágta fejszéjét, amikor e különleges történeti forrás szóra birhatóságát kívánta elemezni, meghozza egy szűkre szabott tanulmány keretében. Ennek keretein belül ugyanis szinte lehetetlen az egyetemes, illetve magyar térképtörténeti ismeretek igényes, mindenre kiterjedő összefoglalása. Így nem csoda, ha színopszisa meglehetősen elnagyoltta sikeredett. Sajnálatos, hogy az áttekintésben kisebb-nagyobb, bosszantó pontatlanságok észlelhetők, amelyek kiküszöbölése igen sokat javított volna az írás színvonalán. Jó volna például tudni, hogy melyik az a Seviliai Izidor által rajzolt térkép, amely az akkor ismert világot „gömbön ábrázolta”? Valószínűleg a felhasználót, ma már elavult és meghaladott álláspontot képviselő szakirodalom régies írásmódjának, felfogásának tudható be, hogy a szerző következetesen „Epstorfi” világtérképről beszél, holott Ebstorfi volna a ma használatos megnevezés. Hasonlóan Magyarország első nyomtatott térképét „egy bizonyos Lázár” – és nem „Lázár deák” – alkotta, s művét nem Tansetter György metszette fába. A névalak írása sem szerencsés: a német Georg Tanstetter egyébként pedig az eredeti lázári kézirat nyomdai előkészítésében vett részt, nem volt fametsző. Hevenesi Gábor *Parvus Atlas Hungariae* (és nem *Atlas parvus Hungarie*) című műve sem térképgyűjtemény, hanem Magyarország térképének szelvényekre osztott atlasza. – A somas fogalmazás is félrevezető lehet: Abu A'bdallah Muhammad al-Idrisi marokkói herceg volt, aki világtérképet alkotott 1154-ben, amelyen – hasonlóan más világtérképekhez – a középkori Magyarország is helyet kapott, de nem központi szereplőként. – A nyomda ördöge talán az oka annak, hogy Gerard Mercator híres atlasza 1695-ben látta meg volna a napvilágot, nem pedig – helyesen – 1595-ben. – Apró melléfogásnak kell tekintenünk azt az állítást, hogy Görög Demeter jeles munkája az első hazánkban kiadott atlasz lenne, mivel a szóban forgó mű Bécsben jelent meg. S végül nem az 1777-ben kiadott oktatási törvény, a Ratio Educationis iskolai térképigénye hívta életre Lipszky János,

Aszalay József, Schedius Lajos Magyarország-falitérképeit sem.

A második tanulmány a nyelvtörténész Unti Mária „A térkép, mint forrás a földrajzi névkutatásban” címet viseli. A szerző a földrajzi nevek elemzésére szakosodott, ezen belül is előszeretettel foglalkozik szűkebb pártija helynévanyagával. E tanulmányában négy település: Günyű, Gyórszentiván, Bönyréta és Szap példáján keresztül villantja fel azt a sokszínű világot, amely egy-egy földrajzi névadás mögött megbújhat. A megnevezések időbeli változásai bepillantást engednek abba a szokásrendszerbe, ahogy egy-egy település lakói megpróbálták lakóhelyük részeit egyedi azonosító nevekkal ellátni. Voltak olyan földrajzi nevek, amelyek hosszú időn át időtállóknak bizonyultak, míg mások változékonyabbnak bizonyultak. A laikus számára mindenképpen megkapó e megnevezések ízesége: Harcsa-szántás, Vidocsa, Koldus-telek (dülönevek). Mint erről a szerző maga is vall, nem törekedett még e keresztmetszetben sem teljességre: a továbbiakban mindenképp érdemes lenne az ígért történeti–művelődéstörténeti szempontú vizsgálat eredményeinek közreadása is.

A harmadik tanulmány az ismert etnográfus-muzeológus, Filep Antal a „Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, tájtörténetéről és környezeti kultúrájáról” közreadott írása. Igen élvezetes és izgalmas olvasmány mindazok számára, akik nemcsak a néprajz, hanem egy nálunk csak az utóbbi évtizedben polgárjogot nyert kutatási módszer, a történeti ökológia segítségével kívánják megérteni, milyen népi tudásanyag ment veszendőbe napjainkra. Ezek a nemzedékről nemzedékre továbbadott ismeretek szolgáltak alapul ahhoz, hogy az ember ne a természet ellenében, hanem az általa felkínált lehetőségek szerint éljen. A szerző járasonként részletezve veszi sorra a településeket, azok történetét is áttekintve szinte érintésközelbe hozza azt a mára már eltűnt világot, amely az ott élőkől ugyan rengeteg fizikai munkát kívánt meg, de annak ellenében gazdagon meg is ajándékozta őket. A történelem viharai – éppen úgy, mint a természet esetenként kiszámíthatatlan szeszélye – több ízben ellehe-

tetlenítették az emberi életet Magyarország e térségében is. Igaz, utóbb például az árvizek nyomában gazdag termőtalaj maradt vissza, „kárpotlásul” az elszenvedett veszteségeikért. Az érdekes, szellemiekben és gyakorlatban egyaránt hasznosítható tanulmányt olvasva legfeljebb az teszi a témában kevésbé járatos olvasó számára nehezzé a továbblépést, hogy az irodalomjegyzékben szereplő művek és a tanulmány egyes megállapításai közötti kapcsolat nem igazán fedhető fel.

A negyedik tanulmányt a kötet szerkesztője, helytörténész-levéltáros Néma Sándor készítette „Vázlat Győr vármegye településhálózatának átalakulásáról 1516 és 1720 között” címmel. Írása segítségével feltárul előttünk az a hatalmas változás, amelyet épített és természeti környezetében maga az ember idézett elő. Győr és környéke hadászati jelentőségét – úgy vélem – e helyütt nem kell bemutatni. A kora újkorban a különböző hadjáratok elszenvedői és kárvallottjai gyakran csak „futás”-sal, azaz lakóhelyük elhagyásával menthették életüket. Utóbb az elmaradt adó, a pénzbevételek hiánya gyakran rádőbbsentette az egykori hódítókat, hogy a terület megszerzése és megtartása ugyan nagyon fontos, de ha nincs, aki fizessen, akkor a nyereség már közel sem olyan nagy. Az elnéptelenedett terület benépesítése, az elfutottak visszacsábítása, vagy más területekről származók letelepítése viszont csak különböző kedvezményekkel volt lehetséges. Az újonnan érkezettek nem rendelkeztek helyi termelési tapasztalatokkal, megélhetésük érdekében saját kárukra kellett alkalmazkodást tanulniuk a kistérség kínálta természeti–gazdasági környezethez. Ám a türelmi idő lejártával adófizetőkkel váltak, s ez sem ment zökkenőmentesen. – A szerző statisztikai adatokra alapozva járasonként mutatja be azt a népességmozgást, amely a hódoltság időszakával vette kezdetét. A tanulmány végén található statisztikai táblázat jó és hasznos kiegészítője a más részeiben is alapos és részletes munkának. Külön hangsúlyozni kívánom, hogy a szerkesztés nehéz munkája mellett az adott kötetbe még tanulmányt is írni mindenképpen elismerésre méltó tett.

Az ötödik tanulmány egy fiatal kutató szakdolgozatának részlete: Nemeséri Lilla „Hajómalmok a Tó-Sziget-Csilizközi járásban a XVII–XIX. században”. A témaválasztás igen szerencsés, a feldolgozás módja nemkülönben. A kötetben a történeti tanulmányoknál megszokott, klasszikus lábjegyzet-apparátussal csak ezen írás keretében találkozhatunk. – Hazánk vizeiről, az ott folytatott vagy ahhoz kapcsolódó mesterségekről és tevékenységekről sajnálatosan kevés ismerettel bír a laikus olvasóközönség. Így van ez a hajómalmok esetében is. A technikátörténet és etnográfia megközelítési módszereit egyaránt alkalmazó írás épp ezért kitér a malomtípusokra, a hajómalmok szerkezetére, sőt a céhrendszerre is. Ahogy a történelmi Magyarország más területein, a Tiszán és mellékfolyóin, vagy épp a Száván vagy a Dráva vidékén, a vizsgált térségben is komoly ellentétek feszültek, illetve léteztek a hajómalmok tulajdonosai, a folyón hajózni kívánók és az árvizektől szenvedő földművesek érdekcsoportjai között. A téma érdekes, ipartörténeti nyencségekkel gazdagon fűszerezett feldolgozása egyszerre üdítő olvasmány és gondosan adatolt tudományos munka.

A hatodik tanulmány szintén egy pályakezdő, Tanai Péter alkotása, amely a megye egyetlen településének: „Nyalka térképeinek leírása”-ra összpontosít. A szerző a különböző korban keletkezett, e településre vonatkozó kartográfiai alkotásokat és légifotókat egymásra vetítve és vizsgálva kívánt új eredményre jutni. Ahogy tanulmányának alcímében is fogalmaz, az csupán „Kísérlet: különböző léptékű, tájolású, lelőhelyű és jellegű térképdokumentumok egybevetésére”. Sajnos kísérlete eredményeiről a szerző csak igen szűkszavú és általánosító összefoglalást adott.

A kötet második, egyben legterjedelmesebb része (109–287. oldal) „Győr város és megye térképeinek leírása”. A leírásokat egy 14 fős teamnek köszönhetjük, amelynek tagjai közt – bizonyára nem véletlenül – a tanulmányok szerzői közül is jó néhányan szerepelnek. A feldolgozó csoport – már amennyire ez a könyv alapján követhető – az interdiszciplinaritás je-

gyében a minél több oldalú megközelítést tűzte ki célul. A térképek leírása egyaránt magán viseli ennek előnyeit és árnyoldalait. A 36, kétféle fontossági kategóriába sorolt szempont egy-egy számkódot kapott. Nyilvánvalóan a sokszor kárhozottat terjedelmi korlátok, minden tudományos kutató ősi ellensége szorította rá a szerkesztőket arra, hogy az egyes térképek leírásánál csak ezeket a számkódokat tüntessék fel. Értelemszerűen könnyebbséget jelentett ez az adatbevitelnél is. Mindemellett érdemes lett volna a közgyűteményi alapadatokat – amelyek a feldolgozó levéltáros, illetve az őket őrző intézet vagy egy másik (köz)gyűtemény számára fontosak: például a mű állapota, anyaga, eredeti jelzete, jelzete – világosan különválasztani a felhasználót (is) érdeklő adatoktól: mint a méretarány, tartalom, egyéb megjegyzések. Így, bár az egyes térképek leírásai igen terjedelmesek, az adatok felvételének sorrendje a felhasználó szemszögéből nézve nem igazán tekinthető gyakorlatiasnak: újra és újra vissza kell lapozni az adatok értelmezése érdekében. – A térképi adatok kiértékelése szempontjából a méretarány megadása alig szorítkozik többre, mint ami a térképen van, például „1 hüvelyk 100 öl”; ezt mindenképpen érdemes lett volna kiegészíteni úgy, hogy a térképen mért adat a valóságban minek felel meg. Eszerint, ha a térképen 1 hüvelyk = 100 öllel, akkor annak méretaránya 1:7 200.

Igen szerencsés és a kötet gondos összeállítását dicséri, hogy a könyvhöz készült a településekről helynévmutató. Mégis, ha a felhasználói kör a lokálpatriótákra, helytörténészekre is kiterjed (és ők minden bizonnyal örömmel fogják forgatni a kötetet!) jó lett volna a mutatót az összes, a térképleírásban szereplő földrajzi névre (dülők, határnevek, stb.) is kiterjeszteni, ezért a – tudom, nem kis fáradságot igénylő – segédletért igen hálás lett volna az olvasó-kutató.

A harmadik részben magukkal a térképekkel ismerkedhetünk meg. A fotók minősége igen jó, a kötet méretének köszönhetően legtöbbjük kitűnően olvasható, értelmezhető. Összességében elmondhatjuk, hogy a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a megyei önkormányzat, valamint

a további hét szponzor által támogatott kiadványra jellemző az igényes, reprezentatív kivitelezés, a tartalom nem szenvedett pénzsűke miatt csorbát.

Nem feledkezhetünk el a példaértékű közgyűjteményi együttműködés felemlegetéséről sem, amely a kötet létrehozását jellemzi. A Győri Egyházmegyei Levéltár, a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára és Könyvtára, a Xántus János Múzeum Könyvtára, a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár anyaga és munkatársai szerepelnek, illetve lelkesen közreműködtek a kiadvány elkészítésében. Az sem véletlen, hogy a kötet Gecsényi Lajos, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója hathatós támogatását és szaktanácsadását élvezte.

A kötet borítóján fülszövegben a tanulmányok szerzőinek életpályájáról, szakmai tevékenységéről nyerhetünk információkat. Ez – úgy vélem – a kutatókat szintén segítheti a kapcsolat-teremtésben, konzultációban.

A recenzius a műben talált hibák, apró szerkesztésművi hiányosságok dacára – e mű jövődől használói, olvasói nevében is – egyértelműen elismeréssel és köszönettel tartozik mindazoknak, akik a kiadvány létrejöttét bármely formában segítették. A magyar helytörténeti irodalom egy újabb fontos művel gyarapodott, ezzel egyben követendő példát adva más megyék számára, ahol a levéltárak – jól tudjuk – hasonló kincsek őrizői. – A térkép és az egyéb térképeszeti ábrázolási formák (földgömb, domborzati modell, perspektivikus tömbszelvény stb.), mint a környezeti realitás specifikus modelljei nagy hűséggel képeznek le bizonyos térbeli szerkezeteket és kapcsolatokat, meghatározó szerepet töltenek be mind a gyakorlati élet ezernyi területén, mind a tudományos megismerési folyamatában. Ugyanakkor a térképek különleges, értő szemmel könnyen szóra bírható források, hasznukat, értéküket a történeti, néprajzi, statisztikai kutatásokban sem győzzük eléggé hangsúlyozni.

PLIHÁL KATALIN

Зельдхейн-Деак, Жужанна: Роль немецкого посредничества в венгерской рецепции русской литературы (XIX век) [A német közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar recepciójában]. Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik. Hrsg. Von P. THIERGEN. Band 46. München, 2004. Verlag Otto Sagner, 130 l.

A Bambergi Egyetem szlavisztikai tanszékének professzora, Peter Thiergen 1980 óta adja ki jeles szlavisták dolgozatait a „Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik” sorozatban. A szerzők közt szerepelnek német, orosz, cseh, lengyel, magyar, finn, szlovén és amerikai kutatók, s a kötetek tartalma is nagyon változatos. Irodalomtörténeti, irodalomelméleti, bibliográfiai, recepciótörténeti és nyelvészeti munkák követik egymást, van, amikor egy évben három kötet is megjelenik. A sorozatban két szerző képviseli a magyarországi szlavisztikát: Lőkös István az 1999-ben megjelent 36. kötetben (*Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht*), D. Zöldhelyi Zsuzsa pedig a legutóbbi, azaz a 46. kötetben, magyar–orosz–német recepciótörténeti kérdések elemzésével.

A könyv az orosz irodalom 19. századi magyar befogadásának korszakait, s a német (ritkább esetben francia) közvetítés hatását mutatja be, igen alapos filológiai argumentációval, több évtizedes kutatási eredményekre támaszkodva. Maga a téma azért érdekes, mert a magyar irodalom a korábbi századok öröksége szerint mindig elsősorban Nyugatra tekintett, a nyugati hatások dominanciája volt a jellemző. A 19. században ez az egyirányúság változik, most már Kelet is érdekessé válik, de főként az orosz irodalom. Viszont az orosz irodalom – különös, de a magyar kultúra múltjából mégis érthető módon – először Nyugatról érkezik el hozzánk, vagyis kicsit Nyugat tükrében látjuk Keletet. Zöldhelyi Zsuzsa recepciótörténeti kutatásaiból összeállítható a kép, miként hatott a 19. századi magyar szellemi életre azoknak a német fordítóknak, kritikusoknak a tevékenysége, akik az orosz iro-

dalmat a saját kultúrájukkal igyekeztek megismertetni. Az ő nyomdokaikat követve fordult a magyar irodalomkritika s azután a szélesebb olvasói érdeklődés is az oroszok felé.

A kötetben a befogadás három fő korszakát ismerteti meg a szerző: a kezdeti időszak, az 1820–1840-es évek, a második korszak a század dereka, a harmadik pedig az 1870-es évektől kezdve a 19–20. század fordulójáig tart.

Az első korszakra kezdetben a kulturális és történeti kérdések iránti érdeklődés a jellemző. Karamzin történeti munkájának (*История Государства Российского* [Az Orosz Állam története]) német kiadására (1820–27) fölfigyelt a neves magyar történész, Horváth István, s ismertetést közölt róla a korszak egyik legrangosabb tudományos folyóiratában. Zöldhelyi Zsuzsa kiemeli Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor szerepét az első időszak orosz recepciójában: mindketten figyelemmel kísérték a kortárs orosz irodalmat – természetesen német közvetítés alapján. Kazinczy Gábor ismertette Odojevszkij és Puskin műveit (pl. *Pikk dáma*, *A kapitány lánya*, *Belkin elbeszélései*), valamint lefordította a *A lővés* című elbeszélést. Érdekes adat ebből a korszakból Bulgarin *Mazeppa* c. regényének magyar fogadtatása: igaz, hogy csak néhány részlet jelent meg a műből az egyik irodalmi lapban, de ez azt jelzi, hogy a 19. század első felében a Mazeppa-téma mennyire népszerű volt Európában: Byron elbeszélő költeménye, Puskin *Poltavája*, Rilejev *Konrad Wallenrodja*, Victor Hugo feldolgozása, Juliusz Słowacki *Mazeppa*-drámája tanúskodik a felfokozott érdeklődésről.

Ugyancsak fontos észrevétele Zöldhelyi Zsuzsának a műfordítás problematikájának hasonlósága az 1830–40-es években az orosz és a magyar irodalomban: Toldy Ferenc elvei a műfordítás céljára és funkciójára vonatkozóan egybecsengetek Belinszkij 1836-ban megfogalmazott nézeteivel. Ennek oka a két kultúra nagyjából azonos fejlődési stádiumából következik: a nemzeti hagyományok számbavétele és a külföldi minták követésének kérdése a romantika eredetiségprogramja nyomán vált fontossá mindegyik irodalomban, a magyarban például Kölcsey Ferenc tanulmányai foglalkoznak e témával 1825–26-ban.

A következő fejezet („Восприятие русской литературы в 1850–1860-е годы” [Az orosz irodalom fogadtatása az 1850–60-as években]) az orosz irodalom iránti érdeklődés kiszélesedését tárgyalja: a közvetítő nyelv még ekkor is elsősorban a német. Varnhagen von Ense, F. Bodenstedt, T. Opitz, W. Schott nevét említhetjük az orosz irodalom magyarországi befogadásának elősegítésében. Ekkor bontakozik ki Arany János munkássága, s különösen érdekes, hogy az orosz irodalom iránti érdeklődés éppen Arany baráti és ismeretségi körére jellemző, sőt, fia, Arany László is sokat tett az orosz irodalom megismertetésében. Verses regényéhez a mintát Puskin *Anyeginje* adta. Arany János két orosz elbeszélést is lefordított, Gogoltól a *A köpönyeg*, Vlagyimir Szollogubtól pedig a *Большой свет* (Nagyvilág) c. műveket, az 1851-ben megjelent *Russisches Leben und Dichten* (Leipzig) kötet alapján.

Ebben az időszakban jut el a magyar irodalom látókörébe Lermontov, két poemája 1855-ben magyarul is megjelenik (*Ismael bey*, *Hadschi Abrek*). Az orosz irodalomról és politikáról szóló információk Herzen tanulmányára („О развитии революционных идей в России” [A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban]) vezethetők vissza, ennek részletes feltárását Zöldhelyi Zsuzsa már az 1960-as évek elején elvégezte.

Külön ki kell emelnünk ebből a korszakból Puskin *Anyeginjének* első magyar fordítását (1866), illetve ennek részletes tárgyalását a kötetben. Az indítást ezúttal is a német közvetítés, nevezetesen Bodenstedt fordítása adta, de a magyar fordító, Bérczy Károly úgy döntött, hogy inkább az eredetiből ülteti át a verses regényt s rövid idő alatt megtanult oroszul. Bérczy lelkesedése és munkájának eredménye hosszú időre meghatározta a magyar irodalom Puskin-képét, s ezen belül is az *Anyegin* sajátos helyzetét: sikerült megteremtenie egy romantikus, finom árnyalatokban, hangulatokban gazdag nyelvet és stílust, amely ugyan nem mindig azonos Puskin világával, de nagyon beleillett a 19. század második felének magyar irodalmi kánonjába, ízlésvilágába. Ezzel is magyarázható, hogy Bérczy fordítása sokkal népszerűbb volt Magyarországon, mint Boden-

stedté Németországban. Zöldhelyi Zsuzsa rámutat azokra a pontokra, ahol Bérczy eltávolodik az eredeti szövegtől, de mégis, az egész művet tekintve szép és harmonikus fordítást hoz létre. Az *Anyegin* magyarországi népszerűségére jellemző, hogy a 20. században még három műfordítása jelent meg (Mészöly Gedeoné, Áprily Lajosé és Galgóczy Árpádé).

A harmadik korszak, az 1870-es évektől a század végéig terjedő időszak már sokkal bonyolultabb képet mutat az orosz irodalom és kultúra recepciójáról. A befogadást bizonyos mértékig meghatározzák a feszültebbé váló külpolitikai viszonyok, az orosz–török háború, a német–orosz, valamint az orosz–osztrák–magyar kapcsolatok ellenségesse válása. Emellett még két kulturális tényező is hozzájárult az Oroszországról kialakuló negatív képhez: a század második felének „izmusait” – pánszlávizmus, nihilizmus, abszolutizmus – a magyar publicisztika gyakran összemossa, s általánosságban Oroszországra vonatkoztatja, ezt a negatív képet pedig megerősítik az éppen ebben az időszakban magyarra fordított Gogol-művek, a *Revizor* és a *Holt lelkek*, valamint Csernisevskij *Mit tegyünk* c. regénye.

Zöldhelyi Zsuzsa arra is rávilágít, hogy a magyar sajtóban a nihilizmusról kialakított képben szintén a német interpretáció játszott nagyobb szerepet. A korabeli francia elemzések ugyanis jóval enyhébb hangnemben ítélik meg ezt a szellemi irányzatot. A legnagyobb hatású lapok, mint a *Budapesti Szemle*, *Szépirodalmi Közlöny*, *Pesti Napló*, kritikákat, ismertetéseket közölnek Csernisevskij és Turgenyev regényeiről. Az *Apák és fiúk*, valamint az *Új föld* magyar fordítása azonos időben jelenik meg, bár a valóságban több mint másfél évtized választja el a két művet. Ilyen módon a nihilizmus témájához a magyar olvasók egyszerre kaptak koncentráltabb anyagot, s a két regény között is szervesebb kapcsolatot tételtek föl.

Az 1880-as évektől kezdve változás figyelhető meg az orosz irodalom magyar recepciójában: intenzívebbé válnak a szellemi, kulturális kapcsolatok mind Nyugattal, mind Kelettel, oroszul is tudó műfordítók lépnek színre, s így eredetiből, közvetítő nyelv nélkül ültetik át ma-

gyarra Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveit. Az 1880-as évek közepéig még Turgenyevé a vezető szerep a magyar olvasók körében, de hamarosan megváltozik ez is, ugyanis a nyugati recepcióban ekkor már Dosztojevszkij és Tolsztoj felé fordul az érdeklődés. Zöldhelyi Zsuzsa áttekintést ad a fordítások megjelenéséről, színvonaláról, majd ismerteti a korabeli kritikai fogadtatást. Rámutat azokra a sajátos magyar jelenségekre, amelyek a század utolsó évtizedeiben meghatározták az orosz irodalom befogadását: a magyar irodalomkritika akkori állapotára, a népnemzeti irányzat, valamint a nyugati hatásokra, filozófiai és politikai nézetekre reflektáló modernebb szemlélet konfrontációjára. Ebből a korszakból egyebek közt Reviczky Gyula orosz tárgyú kritikáit elemzi a szerző, továbbá az orosz eredetiből fordító Szabó Endre tevékenységét, akinek komoly érdeme Dosztojevszkij regényeinek magyarra fordítása. Goncsarov és Tolsztoj magyar fogadtatásáról is érdekes képet tár elénk a kötet a korabeli újságcikkek és fordítások alapján.

A könyv függelékében Zöldhelyi Zsuzsa az orosz irodalom magyar recepciójának egy sajátos és nagyon érdekes esetét foglalja össze. A magyar regényirodalom egyik legnagyobb alakjának, Jókai Mórnak két alkotása is orosz témára épül. Az utópisztikus mű, *A jövő század regénye* (1874) cselekményének bizonyos színhelyei kapcsolódnak Oroszországhoz, a *Szabadság a hó alatt* (1879) című regény szüzséjét pedig a dekabrista mozgalom és Puskin életrajzának elemei adják. Zöldhelyi Zsuzsa korábbi kutatásai során, a két mű akadémiai kiadásának elkészítésekor föltárta azokat a külföldi, német és francia forrásokat, könyveket, lexikonokat, amelyekből Jókai az orosz kultúrára és történelemre vonatkozó ismereteit merítette. Ebben a tömör áttekintésben a dokumentum és a fikció, valóság és költészet (vagy Goethe nyomán „költészet és igazság”) sajátos keveredésére irányítja a figyelmet: hogyan alakítja át az író fantáziája a történelmi vagy geográfiai valóságot, miként közzelíti Puskin alakját, szabadságszeretetét Petőfiéhez, akinek szintén a „szabadság, szerelem” volt a credója.

Zöldhelyi Zsuzsa könyvéből a komparatiztika iránt érdeklődő kutató igen érdekes és részletes képet kaphat arról, hogy a 19. század folyamán, a pánszlávizmus kibontakozása miatti aggodalmak ellenére a soknemzetiségű Monarchiában a magyar kultúra legjobb képviselői mekkora érdeklődéssel fordultak a korabeli orosz irodalom felé. S bár időnként a politikai viszonyok alakulása befolyásolta a publicisztikát, a művészek, írók, költők, műfordítók a politikai körülményektől függetlenül, szuverén módon járultak hozzá egy nagy irodalom magyarországi befogadásának megalapozásához. Minderre visszatekintve elmondhatjuk, hogy a 19. század végén elindult az a folyamat, amelyet Németh László 1929-ben, a *Nyugatban* még óhajként fogalmazott meg:

„Talán épp az orosz hatás vonhatná a magyar irodalom fölé az örök problémáknak azt a kék egét, amely nélkül a nemzeti irodalom csak egy néptörzs irodalma lehet.”

DUKKON ÁGNES

Bibliographia Sociniana. A Bibliographical Reference Tool for the Study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism. Comp. by Philip KNIJFF, Sibbe Jan VISSER. Ed. by Piet VISSER. Hilversum, Amsterdam, 2004. Uitgeverij Verloren, Doopsgezinde Historische Kring, 313 l.

A másságot sokféleképpen lehet vállalni. Napjainkban ellátó rendszerek működnek a többségitől eltérő álláspontot képviselők érdekeinek védelmében, a társadalom jelentős része megértéssel és türelemmel viseltetik a kisebbségi nézeteket képviselők iránt. Sőt, talán már létezik „másság-üzlet” is: megéri „más”-nak kijelenteni magunkat, mert kedvezményekhez juthatunk. Más volt másnak lenni a 16. században, de sokan akkor is vállalták ezt. Az itáliai reformáció csaknem egész története a száműzetésben élő itáliai tudósok története (a klasszikus monográfiáktól (Merle d’Aubigné) a modernebb feldolgozásokig (Angela Bentigvolio) tanúsítják ezt). Ezek a nonkomformista gondolkodók sokszor

több országból is kényszerűségből továbbköltözve terjesztették nézeteiket, fogalmazták meg azokat a kérdéseket, amelyekre a választ sokszor maguk sem tudták, de a válaszok keresése sokakat késztetett arra, hogy új utakat keressen a teológiai és a filozófiai gondolkodásban.

Az antitrinitarizmus Miguel Servet *De Trinitatis erroribus libri septem* (Hagenau, 1531) című munkájával vált koherens teológiai rendszerre. 1546 körül a vicenzai colloquiumon (collegia Vicentina) ezek a tételek már jelentős részben elfogadtattak, részben vitattattak. Az itt aktív Lelio Sozzini azonban már egy év múlva elhagyni kényszerült Itáliát, Bázelen telepedett el, ahol barátira talált a francia humanista Sébastien Castellioiban, és honfitársaiban Celio Secondo Curioneban és Bernardino Ochinoban. Ez volt a kezdet, és a svájci városokban (Genf, Bazel, Zürich) egyre többen szimpatizáltak nézeteikkel. Fausto Sozzini (1539–1604) Lelio Sozzini unokaöccse volt, ez utóbbi 1562-ben bekövetkezett halála után ő rendezte sajtó alá hagyatékát, majd az egy év múlva elhunyt Castellio több művét is. Fausto a lengyel antitrinitarizmus megalapozója 1579-ben utazott Krakkóba, és élete végéig Lengyelországban maradt. Halála után vált a lengyel „ecclesia minor” de facto sociniánussá.

Az első lengyel sociniánusok 1598-ban érkeztek Németalföldre (Christoph Ostorodt és Andrzej Woidowsky), megjelenésük, első teológiai vitáik azonnal heves reakciókat váltottak ki a leideni teológusokból és – nem mellesleg – a hatóságokból.

A bibliográfia bevezetője részletesen követi végig az antitrinitarizmus és a socinianizmus németalföldi történetét, a nevesebb művek megjelenését, a jelentősebb vitákat, bemutatva a pro és a contra szereplőit ezeknek a küzdelmeknek. A kötet azonban elsősorban bibliográfia, és nem a németalföldi socinianizmus történetének monografikus feldolgozása.

A kötet nagy erőnye a világos szerkezete. Az első fejezet a pre-sociniánus antitrinitarizmus műveinek németalföldi megjelenéseit veszi számba. Főként Sébastien Castellio műveit fordították flamandra és adták ki latinul (28 kiadás), de 10 kiadással szerepel Celio Secondo Curio-

ne, kevesebbel Bernardino Ochino, Matteo Grimaldi, Adam Pastor, eggyel Erasmus Johannis és Servet.

A második fejezet a lengyel testvérek sociniánus művei kiadásainak bibliográfiai bemutatása. A *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, a *Catechesis Rakoviensis* editiói, a jelentősebb személyiségek *Opera omnia* kiadásai (Sozzini, Johannes Crellius, Johannes Ludovicus Wollzogen, Samuel Przypkovijs) mellett az összegyűjtött levelezés közreadása, illetve az egyes művek egyedi editiói összesen 154 különféle kiadványt jelentenek. Feltűnő a flamand nyelvű kiadványok nagy száma, ami arra utal, hogy a lengyelek nem csupán a nemzetközi tudományos köröket akarták meggyőzni teológiai kérdésekben hangoztatott véleményük igazáról.

A harmadik fejezet a németalföldi sociniánus irodalmat veszi számba szerzői alfabetikus rendben. A 166 bibliográfiai tétel mögött 26 helybéli és külföldi szerző áll, néhány névtelenül megjelent vitairat mellett. A sort Johannes Becius nyitja, de a nemzetközi teológiai vitákban sokkal ismertebb nevekkkel is találkozunk, mint Johannes Amos Comenius, Andreas Wissowatius, Daniel Zwicker, vagy Christophorus Sandinus. Mellettük sok helybéli teológus, akik szimpatizáltak a sociniánus gondolkodás egyes elemeivel.

A negyedik fejezetben az antisociniánus kiadványok bibliográfiai leírása következik. Nagyon fontos fejezet ez, hiszen nagyon sokan, főként diákok, csak Fausto Sozzini tanait ellenző professzoraik előadásain hallottak ezekről a tanokról. Több közép-európai diák – így magyarok is – éppen azért választotta disputációja tárgyául valamelyik antitrinitárius, vagy sociniánus tétel megcáfolását, mert fel akart készülni a hazatérés utáni vitákra. Nem csoda hát, hogy az ebben a fejezetben leírt 414 kiadvány számottevő része egyetemi tézisfüzet. A legismertebb professzorok, akik ezeket a vitákat vezették: Guilielmus Amesius, Ruardus Andala, Nicolaas Arnoldi, Johannes Cloppenburch, Johannes Cocceius, Johannes Hoornbeek, Samuel Maresius, Campegius Vitringa. A kor valóságát jól jelzi, hogy a szerzők Comenius egyes műveit a sociniánus,

nagyobb számban pedig az anti-sociniánus irodalomhoz sorolták.

Az ötödik fejezet már a historiográfiai bibliográfia. Erőssége a holland szakirodalom összefoglalása, viszonylag szép számban szerepelnek lengyel tételek, de a cseh és a magyar szakirodalom csaknem teljes egészében hiányzik.

Mint minden bibliográfiában, itt is a legizgalmasabb olvasmány a mutatók sora. Jó ötlet a művek címmutatója, de a legtanulságosabb talán a kiadási helyek és a kiadók regisztere. A legtöbb sociniánus munka Amsterdamban jelent meg, a legtöbb ellenzőjük pedig Leidenben publikált. Nem véletlen a nagyszámú titkos nyomdahellyel megjelent kiadvány jelenléte sem.

Ez a bibliográfia hasznos kiegészítője, és bizonyos tekintetben előkészítője annak a 16–17. századi nonkonformista szellemi áramlatok képviselőit kritikai szándékkal számba vevő bibliográfiai sorozatnak, amely a „*Bibliotheca Dissidentium*” címet viseli (szerkesztője André Segueny, kiadója Valentin Koerner Baden-Badenban).

MONOK ISTVÁN

Grefte, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Préface d'Henri-Jean MARTIN. Paris, 2004. Honoré Champion, 1181 l. /Pages d'archives/

Az Annales-iskola utolsó generációja már nagyon idős, mégis, hála Istennek, az iskola „hivatalos” bezárása után szelleme, szemlélete továbbra is működik. Lucien Febvre 1941-ben megjelent klasszikus tanulmánya (Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. = Annales d'histoire sociale 1941. 41–54.) óta a hagyatéki inventárium előkelő forrássá nőtte ki magát. Az alapvetően ezeket a dokumentumokat használó nagyobb összefoglalások (LABARRE: *Amiens*; MARTIN: *Paris*) megjelenése után megtörtént a francia szakírók módszertani eredményekben gazdag értékelése (Marseille, 1972. januárban; anyaga megjelent: *Centre Méridio-*

nal de Rencontres sur le XVIIe siècle. Marseille, 1973. – lásd Louis van Delft hozzászólását, 69–87.), a nemzetközileg is fellendült kutatások eredményeit pedig módszertanilag 1980-ban Wageningenben összegezték (*Probate inventories.* Ed. by Ad van der WOUDE, Anton SCHURMAN). Angliában (JAYNE: *Private Libraries of Renaissance England*), Németországban (Wittmann, Weyrauch, Bátori), Spanyolországban (Chevalier), Észak- (Grönroos, Nyman) és Közép-Európa (Pokorny, Moczulski, Čičaj, Monok) több országában ezek után fellendültek azok a könyvtörténeti kutatások, amelyek forrásbázisul a hagyatéki összeírásokat választották. Számos példát találunk tehát az európai kutatásokban, de olyat, amelyben a szerzők nem elkülönítve interpretálják a hagyatéki dokumentumokat – művészettörténeti értékelés, életmódtörténet, könyv-, és olvasmánytörténet stb. – nem túl sokat. A most kézben tartott monumentális kötet (1180 oldal) ez utóbbiak számát gyarapítja. Nem véletlen, hogy bevezetőjét Henri-Jean Martin írta, hiszen több vonatkozásban az ő életművének szerves folytatását láthatja ebben a munkában.

Pierre de L'Estoile (1546–1611) élete során folyamatosan magas tisztséget töltött be az udvarnál, illetve a kancellárián (törvényszéki bíró volt sokáig). Nagypja kezdte a könyvgyűjtést. Pierre Toussain de L'Estoile (1480–1537) az orleans-i egyetem jogász professzora volt, a parlament tanácsosa. Nem csupán politikai kapcsolatokkal rendelkezett, hanem a kortárs humanista elit számos tagját is barátai közé sorolhatta. Halálakor közel félezer könyvet hagyott fiára, Louis de L'Estoile-ra (? – 1558). Az ő karrierje már tipikus hivatali karriernek mondható, hiszen az udvar és a parlament körül számos tisztséget töltött be. Apja kapcsolatait is örökölte, így a humanista Jean Budé, Jacques Toussaint, illetve Lazare de Bâif, vagy Pierre de Ronsard lehettek barátai. A kötet szerzői részletesen elemzik Louis de L'Estoile olvasmányait, összevetve az ismert kortárs párizsi gyűjtemények anyagával, különösen Antoine Dupratéval. Az elemzésből kitűnik, hogy a 16. század közepének modern humanista, jogi, teológiai és filozófiai könyvei mellett már jelentős számú természettudományi és or-

vosi munka is bekerült könyvtárába, emellett külön említhető az, hogy a kortárs szépirodalom is szép számban jelen volt a polcokon. Louis fia, Pierre de L'Estoile tehát jelentős humanista és kortárs francia gyűjteményt, és ennél jelentősebb kapcsolatrendszert és nem utolsósorban vagyont örökölt. Törvényszéki állása (1566–1601), a királyok közvetlen szolgálata, a velük való napi kapcsolat környezetét is arra sarkallta, hogy a kapcsolatai rendszerek legyenek, és sokan igyekeztek jóindulata megnyerésére. A kiterjedt családi (18 gyermeke volt), politikai és tudományos kapcsolatrendszere (Christopher de Thou, Montaigne stb.) mentén külön gondot fordított könyvtárának gyarapítására.

A kötet egyik nagy erénye, hogy a könyvtárat elhelyezi Pierre de L'Estoile házában. Bemutatja a tulajdonos négy emeletes párizsi házáat, annak szobabeosztását, majd berendezését részletezi. A hagyatéki jegyzék 231 tárgyat sorol fel: bútorok, faliszőnyegek, festmények és metszetek, szobrok, háztartási ruhaneműk, ékszerek, ezüstmű, öltözetek. A szerzők ezek közül részletesebben a festmények, de különösen a metszetek elemzésével foglalkoznak. Pierre de L'Estoile naplói ugyanis lehetővé teszik a vásárlás körülményeinek a rekonstruálását is, így képet kapunk a beszerzés motivációjáról is.

Könyvtáráról, illetve olvasmányairól a halála után összeírt könyveinek jegyzéke és naplói tanúskodnak. Az azonosítható könyveinek száma 2632. Naplói, amelynek számos másolatai is ismert kiváló kortörténeti forrásértékük mellett kapcsolatairól és olvasmányairól is árulkodnak. Megelevenítik az olvasmányokat, gyakran érdekes adalékkal szolgálnak egy-egy történeti, vagy politikai műben szereplő történethez, hiszen a tulajdonos a történelem alakítóival állt szoros kapcsolatban. Jó példa erre annak összevetése, hogy miként ír André Thévet geográfus haláláról (1590. november) naplójában Pierre de L'Estoile, és miként emlékezik meg erről a történetíró Jacques-Auguste de Thou az 1604-ben megjelent *Historiájában*.

A szerzőpáros ezt a könyvanyagot és az egyes tételekhez kötődő, az olvasási gyakorlatról szóló naplóbejegyzéseket monografikus szinten ele-

mezte könyvében úgy, hogy 12 nagyobb tematikus egységet különített el. Az első a protestáns művek csoportja. A következőes katolikus Pierre de L'Estoile élete a francia történelem egyik gyászos, a vallásháború által terhelt korszakában telt el. Természetesnek mondható egy értelmiségiektől körülvelt művelt embertől a vallásbéke vágya, a másik – akár elítélt – nézeteinek megismerése és megértése. A hugenotta humanisták (Calvin, Bèze, Vatable), teológusok alapművei, de a lutheránus teoretikusok (Luther, Melancthon, Flacius Illyricus, Martin Chemnitz) néhány munkája is ezért volt meg könyvtárában. Életében azonban a megbékélésre vágyott, így érthető az 1606-ban vásárolt Hermann Badius könyvecske feletti öröme, amely erről szól (*Union de toutes les discordes*). A második csoport a katolikus könyvek, amelyhez elsősorban a Biblia és az egyházatyák kiadásai, illetve a napi vallásgyakorlatkönyvei tartoznak, természetesen néhány alapvető teológiai munka is. Casare Baronius egyháztörténeti sorozata mellett a zsinati iratok (főként a kortárs Tridenti zsinaté), a főbb jezsuita rendszerezők (pl. Belarmino) munkái, illetve viszonylag nagy számban a lelki épülést segítő olvasmányok. A harmadik és a negyedik csoport, a korra, amelyben élt oly jellemző vallási és politikai vitairadalom. Számos pamflet, indulattal teli irat mellett komoly vitaművek is ehhez a csoporthoz sorolhatók. Az ötödik és a hatodik csoport Pierre de L'Estoile szakmájához, illetve beosztásához leginkább kötődő jogi és a királyságra, illetve a királyi családra vonatkozó művek együttese. Az ő életében uralkodó királyok (III. és IV. Henrik, XIII. Lajos) idején a francia trónon bekövetkező dinasztia váltás számos elméleti kérdést is felvetett, amely a kortárs irodalomban természetes módon tárgyalatott. A király és a parlament viszonya, az uralkodás módja stb. mind olyan kérdések, amelyekre vonatkozó művekre Pierre de L'Estoile-nak szüksége volt. A hetedik csoportba a minden könyvtárban megtalálható klasszikus (antik) auktorok kiadásai tartoznak. A nagypapa és édesapja könyvtárát öröklő

tulajdonos ezt a gyűjteményt az egyes szerzők modern, új filológiai eredményekkel bővített kiadásaival is gazdagította. A nyolcadik csoport alkotója a kortárs történeti irodalom, főként Franciaország, de a szomszédos területek történelmének bemutató könyv is. Szorosan ehhez kötődően a szerzők kilencedik csoportként különválasztották a politikai pamfletekből (canards) álló kiadvány-együttest, illetve a 16. század végén már megjelenő folyóiratokat is. A tizedik csoport nagyon érdekes, hiszen a filozófiai, erkölcsi és politikaelméleti műveket egyetlen együttesként elemezték a szerzők. Valóban, a 16–17. század fordulóján a keresztény újszoicizmus, mint erkölcsfilozófiai rendszer, a keresztény hatalmak megbékélését elméleti síkon kereső politikaelmélet, illetve az uralkodásetikai munkák egyetlen gondolatmenettel összekapcsolhatóak. A tizenegyedik csoportba a természettudományi és orvosi munkák tartoznak. Jól látszik az itt felsorolt művekből, hogy a 16. század második fele nem csupán vallásháborúkkal telt, hanem kialakult egy új logikai rendszer, egy új világkép, megszülettek Copernicus, Galilei és Giordano Bruno művei, új naptári rendszert vezettek be. Aristotelész, Ptolemaiosz és Hippokratész trónfosztása mentén a tudományok új rendszere alakult ki. Pierre de L'Estoile követte ezeket a változásokat. A francia bibliofília mindig a nemzeti irodalom pártolásával is összekötődik. Nem csoda hát, hogy a tizenkettedik, szépirodalom csoport számos kortárs művet és klasszikust is magába foglal.

A most kézbevevett kötet nem csupán szerkesztésében, de a forrásközlés módjában is példadadó. Az egyes könyvtételek azonosítása nem csupán bibliográfiái értelemben történt meg, hanem a könyv és a tulajdonos viszonyára (beszerzés, olvasás, vélemény róla stb.) vonatkozó adatokat is rögzítik a kiadók. A vaskos könyv jól használható, a szükséges és elégséges mutatók jól eligazítanak benne.

Mellot, Jean-Dominique-Queval, Élisabeth, avec la collab. d'Antoine Monaque: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500 – vers 1810). Nouvelle édition mise à jour et augmentée. Paris, 2004. Bibliothèque nationale de France, 668 l.

Könyvtörténeti vizsgákon minimum-kérdés Josef Benzing, vagy Borsa Gedeon kézikönyveinek ismerete, csakúgy, mint az *Index Aureliensis* vállalkozás eredményeként, a Koerner kiadó által kiadott kumulatív index Európa 16. századi nyomdászairól. A Consortium of European Research Libraries régi könyves adatbankja (vö. ECSÉDY Judit, MKsz 2004. 1. sz. 86–88.) mellett épülő kontroll fájl megalkotásához azonban még nagyon sok munka van hátra. A legtöbb területen ugyanis még nem regisztrálták valamennyi nyomdász, illetve könyvkiadó tevékenységét. A regisztráció részletessége az elkészült munkáknál is nagyon különböző.

A francia nemzeti könyvtárban készülő repertórium egész Európára kiterjedő anyaggyűjtéssel készül. Első kiadása 1991-ben jelent meg, 2000 szócikkkel, a második kiadásban (1995) már ennek duplája szerepelt, most a harmadikban már 5200 név található. Az európai merítés nyilvánvalóan nagyon francia központú, ami nem meglepő (2752 franciaországi nyomdász és kiadó mellett csak 536 angliai, 532 német nyelvterületről származó és 445 itáliai névvel találkozunk. Magyarországi is van egy, és egy „szlovákiai”). A repertórium tehát elsősorban a francia nyelvterület kutatásakor, illetve az onnan származó könyvek leírásakor használható. Ismerve azon-

ban a szerkesztők tevékenységét, az újabb kiadásban már valamennyi magyarországi név szerepelni fog, és ugyanígy jelentős bővítés várható más országok, nyelvterületek vonatkozásában is. Mai változatában – és ezt az előszó be is vallja – praktikus segédeszköz a francia könyvtárosok számára a régi könyvek feldolgozásához. Ennél azonban több is.

A repertórium a természetes személyeken kívül testületi neveket és hamis nyomdahelyek elnevezéseit is tartalmazza. Az egyes szócikkek felépítése: a nyomdász, vagy kiadó neve, életrajzi dátumai, nevének variánsai. A tevékenység helye, lehetőleg pontosan, utca és házszámmal megjelölve. Rövid életrajz, említve a családtagok nevét is, kitérve az üzlet örökösödési ismereteire. Ezután rövid bibliográfiai utalás a nyomtatott és kéziratos forrásokra. Az egyes szócikkek részletessége nem egyenletes. Akiről jelentős szakirodalom áll rendelkezésre, arról természetesen több információ szerepel a repertóriumban.

Az indexek sorát a nyomdahelyek mutatója nyitja, így egy-egy város nyomdászattörténete az ott tevékenykedő mesterek időrendi felsorolásának áttekintésével nyomon követhető. Ezután egy nyomdászattörténeti bibliográfia következik, vagyis ha valakinek kevés az a nem franciaországi nyomdászatra vonatkozó ismeret, amelyet a repertórium ad, könnyen tovább tud lépni a tájékozódásában.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171

A borítótérv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Láng Benedek</i> : Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve	117
<i>Kiss Farkas Gábor</i> : Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban	140
<i>Knapp Éva</i> : Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez	167
<i>Bálint Gábor</i> : Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei	193

KÖZLEMÉNYEK

<i>Thoroczkay Gábor</i> : Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról	213
<i>Kertész Balázs</i> : A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben	218
<i>Gömöri György</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában	222
<i>Szabó Ferenc</i> : Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz	226
<i>Czeglédi László</i> : A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században	233
<i>Kókay György</i> : Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839)	247
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja	250

FIGYELŐ

<i>K. Gy.</i> : Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kiténtetése	254
--	-----

SZEMLE

A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegystanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerk. Körmendi Géza. Bp. 2004. (<i>Mészáros István</i>)	255
Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. (<i>Plihal Katalin</i>)	258
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo poszrednyicesztva v vengerszkoj recepcii ruszszkoj lityeraturi (XIX vek). München, 2004. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	261
Bibliographia Sociniana. Ed. by Piet Visser. Hilversum–Amsterdam, 2004. (<i>Monok István</i>)	264
Greffé, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	265
Mellot, Jean-Dominique – Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500–vers 1810). Paris, 2004. (<i>Monok István</i>)	268

SOMMAIRE

<i>Láng, Benedek</i> : Anges autour du crystal: livre de prière du roi Vladislav	117
<i>Kiss, Farkas Gábor</i> : Johann Misch Astrophilus à Nagyszombat	140
<i>Knapp, Éva</i> : Contributions au problème des archaïsmes linguistiques de la fin du 18 ^e siècle	167
<i>Bálint, Gábor</i> : Jenő Rejtő et les romans d'aventures des Éditions de Nova	193

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Thoroczkay, Gábor</i> : Encore une fois de la datation de la légende de Saint Étienne de Hartvik	213
<i>Kertész, Balázs</i> : La tradition de la construction de la cathédrale d'Alba Julia dans les sermons de St.Ladislav de Osualdus de Lasko	218
<i>Gömöri, György</i> : Poésie inconnue de Albert Szenci Molnár dans l'anthologie d'adieu de Ponnickau	222
<i>Szabó, Ferenc</i> : Contributions aux sources des écrits moraux de Faludi	226
<i>Czeplédi, László</i> : La bibliothèque paroissiale de Füzesabony aux 18 ^e –19 ^e siècles	233
<i>Kókay, György</i> : La première revue catholique de piété, 'Magyar Szion' (Le Sion Hongrois) et son bulletin d'annexe 'Anasztasia' (1838–1839)	247
<i>Fehér, Katalin</i> : Une feuille volante de l'Ere des Réformes au sujet de l'instruction publique, et son écho contemporaine	250

CHRONIQUE

<i>K., Gy.</i> : Hautes décorations remises à András Vizkelety et à Gedeon Borsa	254
--	-----

REVUE

L'annuaire du lycée de Tata 1765–2002. Les professeurs et les élèves du Lycée Piariste de Tata (1765–1948), ceux du Lycée d'État (1948–1951) et du Lycée József Eötvös (1951–2002). Réd. Géza Körmendi. Bp. 2004. (<i>Mészáros, István</i>)	255
Les agglomérations du comitat Győr sur les cartes du 18 ^e –19 ^e siècles. Réd. Sándor Néma. Győr, 2003. (<i>Plihál, Katalin</i>)	258
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo posrednyicesztva v vengerszkoj recepcii ruszskoj, lityeraturi (XIX vek.) München, 2004. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	261
Bibliographia Sociniana. Ed. By Piet Visser. Hilversum–Amsterdam, 2004. (<i>Monok, István</i>)	264
Greffé, Florence –Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (<i>Monok, István</i>)	265
Mellot, Jean-Dominique – Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500–vers 1810) Paris, 2004. (<i>Monok, István</i>)	268

HA
1,759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménézi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1. 759

HOLLER LÁSZLÓ

Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében*

1. Bevezetés

A *Képes Krónika* kódexe a 14. századi könyvművészet kimagasló remeke. Mind az általa fenntartott histográfiái mű, mind pedig a pazar díszítés a magyar középkorra vonatkozó ismeretek kivételesen gazdag tárháza. A kódex azonban nemcsak páratlan esztétikai élménnyel, hanem számos megválaszolandó kérdéssel is szolgál tanulmányozói számára.

A *Képes Krónika*¹ miniatűrának leírását 1930-ban H. J. Hermann publikálta,² öt követően Berkovits Ilona 1959-ben,³ majd Csapodiné Gárdonyi Klára 1964-ben adott részletes ismertetést a kódex illusztrációiról.⁴

* Jelen dolgozat első változata 2001 novemberében készült el. Madas Edit elengedhetetlennek tartotta a megfigyeléseknek az eredeti kódex alapján történő ellenőrzését, amelyre 2002 szeptemberében kerülhetett sor. A dolgozat második változata 2003 májusában készült el. Köszönetemet fejezem ki Marosi Ernőnek, valamint Madas Editnek, Rozsondai Marianne-nak és Wehli Tündének a második változathoz fűzött értékes szóbeli megjegyzéseikért. Köszönöm Kulcsár Péternek, hogy felhívta figyelmemet a Budapesti Egyetemi Könyvtár *Dante-kódexére* (Cod. Ital 1.), amelyben a másolás és illuminálás folyamata jól követhető. Ezirányú megfigyeléseimet és a *Képes Krónika*val való összehasonlítást végül is mellőztem e tanulmány végső változatából. Külön köszönöm Karsay Orsolyának, az OSZK Kézirattára vezetőjének, hogy a *Képes Krónika* kódexének megtekintését lehetővé tette. Köszönöm az MTA és a Budapesti Egyetemi Könyvtár dolgozóinak a kutatásaimhoz nyújtott segítőkész munkáját.

¹ Országos Széchényi Könyvtár. Jelzete: Cod. Lat. 404.

² HERMANN, H[ermann] J[ulius]: *Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento. III. Neapolitanische und toskanische Handschriften der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts.* Leipzig, 1930. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Neue Folge Band 5./ 288–306. Nr. 120.

³ B[ERKOVITS] I[lona]: *A Képes Krónika illusztrált lapjainak leírása.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 239–248. Ugyanebben a kötetben megtalálható számos miniatúra részletesebb leírása is: B[ERKOVITS] I[LONA]: *A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 29–45.

⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatűrái.* In: *Képes krónika.* Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 47–64. Lényegében azonos szöveggel megjelent az 1986. évi szövegkiadás és az 1987. évi faksimile kiadás mellékleteként is: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatűrái.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1986. 517–558.; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Képes Krónika miniatűrái.* In: *Képes krónika.* II. Tanulmánykötet. Bp. 1987. 129–143.

Számos kutató valamilyen speciális szempontból vizsgálta a kódex képeit. Például a 14. században használatos öltözetek sokaságát tanulmányozhatjuk a kis remekműveken, ezt a magyar viselettörténeti szakirodalom ki is aknáztta. Az ábrázolt épületek is megragadták a kutatók figyelmét: építészettörténeti és építéstechnikai következtetéseket igyekeztek azokból levonni. A miniatúrák sok érdekes katonai, fegyvertörténeti és heraldikai információt is nyújtanak, ezeket is elemezték már.

Egyes dolgozatok a kódexben látható ábrázolások külföldi előképeit és kapcsolatait igyekeztek felkutatni,⁵ illetve a külföldi hatásokat értékelő eredményeket összefoglalni.⁶ Azok a megfigyelések, amelyek a képfestőnek a szövegen túlmutató magyar történeti ismereteit és magyarországi tájékozottságát igazolják, a készítés helyének meghatározásához adnak információkat.⁷

Születtek terjedelmes, átfogó publikációk, amelyek a *Képes Krónika* kódexének egyfelől a 14. századi kódexfestészet folyamatába, másfelől szélesebb művészettörténeti perspektívába helyezésével és jelentőségével foglalkoztak: Berkovits Ilona⁸, Dercsényi Dezső⁹ és Marosi Ernő¹⁰ munkáit említem.

Más dolgozatok egyes miniatúrák vizsgálatát tűzték ki célul. Így Dercsényi Dezső – egy 55 év késéssel megjelent dolgozatában – a nagyváradi egyház építését bemutató miniatúrát elemezte.¹¹ A történeti mű előszavát díszítő *A*, *P* és *S* iniciálék értelmezésével, s az eredmények alapján a kódex datálásával jelen sorok szerzője foglalkozott.¹² A kódex záró miniatúrapárjának – amelyről a következő

⁵ Például: SZIGETHI, Ágnes: *A propos de quelques sources des compositions de la Chronique Enluminée*. = *Acta Historiae Artium* 1968. 177–214.; VAYER, L.: *Rapporti tra miniatura italiana e ungherese*. In: *La miniatura italiana tra gotico e Rinascimento* Atti del II Congresso di storia della miniatura italiana. Cortona 1982. sett. 24.–26. ed. E. SESTI, 1985. /Storia della miniatura. Studi e documenti 6./ 3–33.

⁶ WEHLI Tünde: *Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban*. In: *Művészet I. Lajos király korában 1342 – 1382*. Katalógus. [Bp.], 1982. 119–136.; WEHLI Tünde: *Itáliai összefüggések: A Képes Krónika*. In: *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MAROSI Ernő Bp., 1987. I. 2. rész. II. 8. A. 484–488.

⁷ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofelek*. [Bp.], 1929. 18–20.; HOFFMANN Edith: *A Bécsből hazakerült műkincsek kiállítása a Nemzeti Múzeumban*. III. Kéziratok. = *Magyar Művészet* (9.) 1933. 289–297. A *Képes Krónikáról* a 290–296. oldalakon ír.

⁸ BERKOVITS, Elena: *La miniatura ungherese nel periodo degli Angioni*. = *Janus Pannonius* (1.) 1947. 67–125.

⁹ DERCSÉNYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 5–44. Azonos című, de az előzőtől különböző szövegű tanulmány: DERCSÉNYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes Krónika*. Bp. 1986. 383–457. Ez utóbbi szöveg megjelent az 1987. évi faksimile kiadás kísérő kötetében is: DERCSÉNYI Dezső: *A Képes Krónika és kora*. In: *Képes krónika*. II. Tanulmánykötet. Bp. 1987. 81–110.

¹⁰ MAROSI Ernő: *A Képes Krónika értelmezéséhez*. In: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. /Művészettörténeti Füzetek 23./ Bp. 1995. 31–66.

¹¹ DERCSÉNYI Dezső: *A Képes Krónika egy miniatúrájáról*. = *MKsz* (118.) 2002. 157–159.

¹² HOLLER László: *A Képes Krónika első három iniciáléjáról*. = *MKsz* (120.) 2004. 325–352.

fejezetben különleges funkciója miatt lesz még szó –, heraldikai szempontú elemzésével Bertényi Iván egy cikkében találkozhattunk.¹³

Ebben a tanulmányban három kérdéskört érintek. Először a kódex készítésének menetét vizsgálom, szem előtt tartva a szkriptor és a miniátor együttműködését. Ennek kapcsán kitérek olyan kérdésekre, amelyeket eddig nem magyarázott meg kielégítően a szakirodalom, például miért találunk a kódexben négy, az összes többitől eltérő alakú, medalionba festett miniatúrát és megvizsgálom a szöveg befejezetlenségének kérdését. Ezután a kódex Anjou-magyar címerábrázolásaira vonatkozó észrevételeimet ismertetem, végül pedig egy, a kódex megtekintése során tett megfigyelésemről számolok be. Ez utóbbi fontos következtetésekhez elvezető vizsgálatok kiindulópontja lehet, s egy új lehetőséget villant fel középkori kódexek műhelyazonosságának megállapításához.

A *Képes Krónika* kódexének egyes oldalaira a kódexben található fólió- és paginaszámozásra is utaló módon hivatkozom: például az F50r=99. hivatkozás az 50. fólió előoldalát (recto) jelöli, amely az oldalszámozásban a 99. számú. A baloldali hasábot *a*-val, a jobboldalit *b*-vel jelölöm.

2. A szkriptor és a miniátor együttműködése

A *Képes Krónika* kódexe egységes műalkotás mind az illusztrációs koncepció, a miniatúrák stiláris jellegzetességei, mind pedig a szöveg írásképe szempontjából. A lapszeldíszek olyannyira összhangban vannak a miniatúrákkal és az iniciálékkal, hogy álláspontom szerint az illumináció minden részletét ugyanaz a művész készítette. A kódexmásoló viszont bizonyosan nem volt azonos a miniátorral: eltérő kvalitásokra, tudásra és tapasztalatra volt szükség e két különböző feladat magas szintű ellátásához.

Amint a későbbiekben érvekkel alátámasztom, több jel arra mutat, hogy a *Képes Krónika* kódexét egy kurzív írással készült kéziratról másolták, azaz nem egy kódex pontos másolatáról van szó. Ebből következik, hogy nem lehetett pontosan kiszámítani előre az egyes szövegrészek terjedelmét; (más lenne a helyzet egy verses mű esetében), emiatt a szöveg több szkriptor által, párhuzamosan végzett leírása eleve kizárható. Ettől még elképzelhető lenne, hogy a másoló személye változott a kódex készítése során, azonban az írásképe vizsgálata arra utal, hogy a kódex egy kéz írása.¹⁴

Egy kódex egységességének és esztétikai értékének lényeges eleme, hogy ugyanaz a másoló írja és ugyanaz az illuminátor díszítse az egész művet; véleményem szerint ezek a feltételek megvalósultak a *Képes Krónika* kódexében. A kvalitásos illusztrációk alapján feltételezhetjük, hogy a kódex miniátora a műhely legkiválóbb művésze volt.

¹³ BERTÉNYI Iván: *A magyarországi Anjouk heraldikájának néhány kérdése.* = Művészettörténeti Értesítő (35.) 1986. 56–66. Erről a miniatúráról az 56–59. oldalakon ír.

¹⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A kódex leírása.* In: *Képes krónika.* Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 47.

A kódex vizsgálata alapján a készítés menetének számos mozzanatát rekonstruálhatjuk; teljességre nem törekedve, csak bizonyos részletekre szorítkozom.

A kézirat először a művészeti szerkesztő kezébe került. Az eredetiben valószínűleg csak kevés fejezetcím volt, álláspontom szerint pontosan azokon a helyeken, ahol a *Sambucus-kódex*ben is van. A művészeti szerkesztő elsődleges feladata volt annak meghatározása, hogy a szöveg mely pontján szerepeljen illusztráció, mi legyen annak a tartalma és mi a kép címe. Az általa így meghatározott képcímek váltak a *Képes Krónika* ma is használt fejezetcímeivé.

Itt egy fontos megállapítást tehetünk a *Képes Krónika* családjának szöveghagyományára vonatkozóan: mindazok a kódexek, amelyekben szinte teljes pontossággal azon fejezetcímek találhatók meg, amelyek a *Képes Krónika* miniatúráinak a címei, bizonyosan ennek a kódexnek közvetlen vagy áttételes másolatai. Ez érvényes még a szakirodalomban *Thuróczy-kódex*nek nevezett és a Szentpétery-féle kiadásban V5-tel jelölt kódexre is, amelynek szövege nem szakad meg, ellentétben a *Képes Krónika* család többi kódexével. Ennek magyarázata az, hogy a 209. fejezetnek a *Képes Krónika*ban hiányzó részletét és a következő fejezeteket egy másik kódexből vették át. A 210. és 211. fejezet szövege több kódexben is azonos, a 212. fejezettel kapcsolatban pedig két lehetőség képzelhető el. Vagy szó szerint követte forrását a V5 kódex másolója, vagy pedig forrása az *Acephalus-kódex*szel azonos szövegű volt és az I. Lajos koronázásán résztvevő főpapok nevét más okiratok alapján egészítették ki.

Az illusztrációk helyének meghatározása után a művészeti szerkesztő a miniatúrral együtt eldöntötte, hogy hol szerepeljen önálló kép, illetve mely kezdőbetű legyen díszes iniciálé, és kidolgozták az egyes képek vázlatát, meghatározták azok méretét.

Az esztétikus összbenyomást nyújtó, szép, kompakt laptükör kialakításához mindvégig a képfestő és a másoló szoros együttműködésére volt szükség, hiszen az egyes szövegrészek végpontját nem lehetett előre meghatározni.

Kövessük végig például, hogyan készülhetett az első fólió. A fűzötté fűzött kvaternió minden oldalán már be volt jelölve a laptükör befoglaló kerete. Ezután a főszerep kétségtelenül a miniatöré volt. A nyitóoldalon elhelyezte a reprezentatív kéthasábos nyitóképnek, a heraldikai elemeket tartalmazó alsó és jobboldali díszkeretnek, valamint az Alexandriai Szent Katalinhoz fohászzkodó királyi párt ábrázoló *A* iniciálénak a helyét. Ezután a szöveg számára fenntartott területre a szkriptor vörössel beírta az előszó első sorait. Miután elkészült, a miniatör kijelölte a *P* iniciálé helyét, és ezt követően a másoló folytatta a bevezetés leírását, immár feketével. A szöveget folytonosan írta tovább az 1. fólió hátoldalán. Mikor eljutott a fejezet végéhez, vörössel színnel leírta: „De primo origine Hungarorum secundum Sacram Scripturam”. Ezután a miniatör eldöntötte, hogy hány sor kihagyása szükséges az *S* iniciálé számára, majd a szkriptor folytatta a szöveget a „[S]icut...” szótól. Természetesen lehetséges, hogy a miniatör előre közölte a szkriptorral, hogy az *S* iniciálé négyzetes alakú lesz, s ezért 12 sort kell kihagyni, de kissé összetettebb esetben (pl. F4r=7. oldal) mindenképp szükség volt arra, hogy a képek elhelyezéséről maga a miniatör döntsön.

Általában feltehető, hogy amint a szkriptor eljutott egy fejezet végéhez és leírta a következő kép címét vörössel, átadta a lapot a képfestőnek, hogy kijelölje az új fejezethez tartozó miniatura és – amennyiben az adott helyen alkalmazásra került –, a díszes iniciálé helyét és körvonalait. Ilyen lépésekben haladva fejezte be munkáját a szkriptor a füzetben, és elhelyezte a következő füzet első szavát – őrszóként –, a legutolsó oldal alján. Ezután vette kezébe a pergament ismét a miniátor, s az ő keze nyomán, az illuminálás önmagában hosszadalmas és sokfázisú munkafolyamatának végén bontakozott ki a füzet teljes szépségében. Az egyes miniatúrák készítésének folyamatát, a felhasznált színeket, azok felvitelének sorrendjét Hermann ismertette.¹⁵

A másoló és a festő munkájának ebben az egymás állandó jelenlétét feltételező, egybehangolt rendjében csak egyszer következett be változás. Érdekes módon ugyanis a hatodik kvaternió első nyolc oldalán (F40r=79.-tól a F43v=86.-ig) 16 hasábon keresztül a másoló a szöveget folyamatosan írta, s a határozottan mozgalmas eseménysort elbeszélő részletet sem miniatura, sem iniciálé nem szakítja meg. Feltételezésem szerint a 16 teljes hasáb leírásához a másolónak 4–5 napra lehetett szüksége, s arra gondolok, hogy a képek hiányát a miniátor betegsége vagy kényszerű távolléte okozhatta. Az így rendkívül puritán megjelenésűnek mutatkozó oldalak díszítését végül is nagyon szellemesen úgy oldották meg, hogy utólag négy, kerek medalionba helyezett miniatúrával látták ezeket a főlíokat. Kettőt a F41r=81. oldal, egyet-egyet pedig a F42r=83. és a F43r=85. oldal alján helyeztek el.

Egyfelől figyelemre méltó, másfelől természetesnek is mondható, hogy ezt a 16 hasábnyi szöveget nem szakítja meg vörössel írt címfelirat. Természetes, hiszen feltevésem szerint a medalionba helyezett illusztrációk csak pótlólagosan készültek el. Másrészt ez az észrevétel rávilágít arra, hogy a kódex illusztrációinak meghatározása, valamint azok címének megfogalmazása párhuzamosan haladt a szkriptor és a miniátor munkájával, s kivételes esetben még külső körülmények is befolyással lehettek arra, hogy hová került – vagy nem került –, kép és címfelirat.

Amennyiben az új fejezet címe a hasáb, illetve az oldal aljára esett, a miniátor-nak döntenie kellett, hogy a fennmaradó helyre teszi-e a képet vagy a következő hasáb, illetve oldal elejére. Helyszűke esetén előfordult, hogy a kijelölt laptükör keretén túlnyúlva helyezte el az illusztrációt. Egyszer nagyon drasztikusan élt ezzel a lehetőséggel, a F5r=9. oldal kéthasábos miniatúrájánál. Egy másik esetben inkább csak kényelmi okokból élt vele: a F19r=37./b hasáb miniatúrája esetén, amely összesen 23 sornyi magasságú, és ebből két sornyi nyúlik a szövegtükör alá. Iniciálék esetén néhányszor fordul elő, hogy a díszes betű a szövegtükörnél lejjebb húzódik. (F6r=11., F7r=13., F14v=28., F39v=78.) Legalább nyolc sornyi helyre volt szüksége a festőnek egy miniatura elhelyezéséhez (F63r=125.), ennél kisebb magasságú területre csak egyszer szorított be egy képet, ahol a hasáb alján mindössze hat teljes és egy fél sornyi hely állt rendelkezésére. (F64v=128.) Ha tehát csak nyolc sor, vagy annál kevesebb hely maradt a hasáb alján, akkor oda nem tett miniatúrát, hanem a következő hasáb tetejére helyezett el egy díszes ini-

¹⁵ HERMANN, H[ermann] J[ulius]: *i. m.* (2. jegyzetben) 290.

ciálét. Egyetlen esetben a kilenc sort is kevésnek találta és üresen hagyta a területet. A hasábok alján térkihagyás hét esetben állt elő: a F23r=45./b hasáb alján 6 sor, a F30r=59./b hasáb alján 7 sor, a F31r=61./a hasáb alján 2 sor, a F36r=71./b hasáb alján 9 sor, a F97v=78./a hasáb alján 3 sor, a F67v=134./b hasáb alján 7 sor, és végül a F68r=135./a hasáb alján 2 sor maradt üresen. Ezek közül a F30r=59./b hasáb, a F31r=61./a hasáb és a F68r=135./a hasáb esetében a szkriptor azt a megoldást választotta, hogy a hasáb legalsó sorába helyezte el a következő kép vörössel írt címét és ezzel hozott létre záróvonalat a hasáb alján.

A *Képes Krónika* kódexében az egyes képcímeket követő illusztrációk számos különböző változatával találkozunk:

- kéthasábos miniatúra és teljes hasábszélességű iniciálé,
- kéthasábos miniatúra és nem teljes hasábszélességű iniciálé,
- nem teljes hasábszélességű iniciálé és ezt követő kéthasábos miniatúra,
- egyhasábos miniatúra és teljes hasábszélességű iniciálé,
- egyhasábos miniatúra és nem teljes hasábszélességű iniciálé,
- teljes hasábszélességű képes iniciálé,
- nem teljes hasábszélességű képes iniciálé,
- részben teljes hasábszélességű, folytatásában nem teljes hasábszélességű képes iniciálé.

Emellett előfordul fejezeten belüli képes iniciálé is, s ezen túlmenően mind a miniatúrák, mind az iniciálék mérete elég változatos. Az iniciálék magassága 4 sor és 13 sor között gyakorlatilag bármennyi lehet, és vannak olyan iniciálék is, amelyek 7, 8, vagy akár 12 teljes sor mellett még a következő 3, 5, vagy 6 sor egy részét is lefoglalják. Az illusztrációk tartalmához és a betűalakokhoz így módon alkalmazkodó különböző megoldások biztosították az oldalak változatosságát és ez a változatosság jelentősen növelte a kódex esztétikai értékét. Ugyanakkor ez a sokféle illusztrációs alakzat azt vonta maga után, hogy a másoló csak a festő által megtervezett illusztrációk körvonalainak pontos bejelölése után folytathatta munkáját.

A munka vége felé már látszott, hogy nem lesz szükség egy teljes, négy bifólióból álló füzetre a szöveg befejezéséhez, ezért ekkor csak egy négylapos füzetet, ún. biniót készítettek elő. A *Képes Krónika* eredetileg kilenc kvaternióból és egy teljes binióból állt. Az első kvaternió legelső fóliója teljesen üresen maradt; a rendkívül díszes kezdőoldal a következő fólió előoldalára került, innen indul a kódex fólió-számozása. Az utolsó biniónak végül is csak az első két fóliójára került szöveg. A harmadik fólió, amely a 74. sorszámot viseli, ma is megtalálható a kódexben, az utolsót azonban, – feltehetően szennyezettsége vagy sérülése miatt –, kivágták, amint az a kódex vizsgálatával megállapítható.¹⁶

¹⁶ A kódextörzshöz a 17. században, Bécsben papírlapokat kötöttek. A pergamenlapokat 31 papírlap követi, ezek tehát a 75-től 105-ig tartó fóliósámokat viselik. A Bécsi Császári Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának pecsétein kívül mindössze három oldalon van szöveg: a 76. fólió elő- és hátoldalán, valamint a 77. fólió előoldalán. Itt a kódex tartalomjegyzéke olvasható, fejezetszám, fejezetcím és paginaszám megjelöléssel.

A *Képes Krónika* kódexe kodikológiai szempontból befejezett mű. Ezzel szemben a kódexben megőrkített szöveg nem az: nemcsak arról van szó, hogy nem olvashatunk egy olyan befejezést, amely a bevezetéssel együtt a művet méltó foglalatba helyezné, még csak nem is egy korszakhatárral ér véget a narráció, hanem a szöveg egy mellékmondat közben megszakad. Az alábbiakban azt a kérdést szándékozom érinteni, hogy mi lehetett ennek az oka.

Ehhez érdemes közelebbről szemügyre venni a szöveget nyelvhelyességi szempontból. Mezey László, a latin szöveg gondozójaként az 1964. évi szövegkiadásban ekként írt a szkriptor munkájáról:

„... a nagyszámú szövegromlás ... elég nagy részben (kb. 40%) helytelen olvasatait egy, a másoló előtt fekvő szöveg írásának. Az írás a XIV. században nálunk használatos folyóírás volt. Ennek betűformáival, rövidítési rendszerével („összerántásaival”) az írómester nem tudott boldogulni. Ő ugyan szinte iparművészeti munkát végzett, de már a deákossághoz, melyhez a folyóírás gyakorlása is tartozott, keveset értett. A hibás olvasat írásos előzményének paleográfiai rekonstrukciója valóban egy igen gyors, ezért a betűtagokat szétvető, kurzív, jegyzetelő (notuláris) írás-stílust állít elének.”¹⁷

Ez indokolja azt a már korábban megfogalmazott állításunkat, hogy a másoló nem egy korábbi kódex szövege alapján, hanem a krónikaszerkesztmény összeállítójának folyóírással írt kézírata alapján dolgozott. Ez azt valószínűsíti, hogy a másolás alapját képező szöveg különálló lapokból állt.

Ez az észrevétel sokkal kézenfekvőbb magyarázatot ad arra, hogy miért is szakad meg a szöveg mondat közben, mint az a gondolat, miszerint a halál ragadta ki a tollat a krónika összeállítójának kezéből.

Jakubovich Emil ugyanis „befejezetlenül hagyott” *Képes Krónikáról* beszél, majd ezt írja:

„A szerző, Márkus prépost kevéssel 1358 után elhunyt. Műve csonka maradt.”¹⁸

Háromnegyed évszázaddal később is ezt írja Szovák Kornél:

„A szerző azonosítását elfogadó kutatók szerint a szöveg Márk mester halála miatt szakadhatott félbe. A kódex szövege ugyanis a 209. fejezetnél, az 1330. év eseményeinek ecsetelésénél mondatközben megszakad.”¹⁹

¹⁷ MEZEY László: *A latin szöveg jegyzetei*. In: *Képes krónika*. Faksimile kiadás II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 185–186.

¹⁸ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok legrégibb nyelvelmékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez*. = *Magyar Nyelv* (21.) 1925. 25–38. Az idézet a 37. és 38. oldalon.

¹⁹ SZOVÁK Kornél: *Krónikák, legendák, intelmek. VI. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: SZENTPÉTERY Imre. Vol. I–II. Bp. 1937–1938. Függelékkel bővített új kiadás: Bp. 1999. 751.

Ide iktatható Marosi Ernő véleménye:

„A tervtől való eltérés oka az lehetett, hogy megszűnt a scriptor kontrollja (meghalt?) a tördelésben.”²⁰

Itt egy rövid kitérőt kell tennem. Jakubovich Emil fent idézet dolgozatában Kálti Márkkal azonosította a *Képes Krónika* szövegének összeállítóját. Ezt követően a fenti azonosítást a szakirodalom elfogadta és beleíródott a köztudatba is. Noha 1963-ban Karsai Géza gyakorlatilag teljes bizonyossággal megcáfolta ezt a feltételezést²¹ és érveit a szakemberek többsége magáévá is tette,²² mind a mai napig akadnak kutatók, akik Kálti Márkhoz igyekeztek kapcsolni a *Képes Krónikát*. Mivel valójában semmilyen adat nem utal arra, hogy Kálti Márk foglalkozott volna a magyar történeti irodalommal, sőt, az is kétséges, hogy 1358-ban még élt-e, ezért alaptalannak kell tartanunk azt a feltevést, hogy ő állította össze a *Képes Krónika* szövegét. Jelen sorok írója 1998-ban egy új hipotézist fogalmazott meg, amely szerint Tótsolymosi János volt a *Képes Krónika* szövegének összeállítója, akit eddig I. Lajos király életrajzírójaként tartott számon a magyar történetírás. A hipotézist megalapozó érveket részletesen külön tanulmány vizsgálja fel.²³

Térjünk vissza a *Képes Krónika* szövegének befejezetlenségéhez. Teljesen nyilvánvaló, hogy a szöveg összeállítója a kódexben fennmaradt legutolsó fejezetet is egy korábbi krónikaszcvegből másolta le. Ezt bizonyítja, hogy az utolsó fejezettel azonos szöveget őrzött meg a *Sambucus-kódex* és a *Budai Krónika* is, amelyekben a szöveg folytatódik. Ezért teljesen életszerűtlennek tartom, hogy éppen egy fejezet záró félmondatának kezdő szavai után essen ki a toll az író kezéből. Véleményem szerint a kódex szövege azért szakad meg, mert a kézirat utolsó lapja – esetleg lapjai –, elvesztek. Úgy vélem, hogy a krónika szövege valószínűleg a *Sambucus-kódex*ben is megtalálható 211. fejezettel zárult, amelynek végén – a *Vatikáni-kódex*hez hasonlóan –, ott állt: „Explicit cronica Hungarorum”. Alátámasztja ezt, hogy Mügelni Henrik német nyelvű krónika-fordítása is pontosan eddig tart. Úgy vélem tehát, hogy a krónikakompozíció összeállítója nem valószínűsította meg a bevezetésben megfogalmazott eredeti tervét és nem csatolta művéhez az utolsó negyedszázad történetét. Valószínűleg csak egyetlen kéziratlap veszett el; ennek oka az lehetett, hogy a lap hátoldala üres volt. Az is elképzelhető, hogy már a könyvkészítő műhelybe csonkán érkezett meg a kézirat. A lemaradt szöveg – folyamatos másolást feltételezve –, éppen két fél hasáb terjedelmű lett volna a kódex következő oldalán.

²⁰ MAROSI Ernő: *i. m.* (10. jegyzetben) 35.

²¹ KARSAI Géza: *Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban.* = Századok (97.) 1963. 666–677. Kálti Márkról a 671–676. oldalakon ír.

²² TARNAI Andor: *A Képes Krónika forrásaihoz.* In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Bp. 1974. /*Memoria Saeculorum Hungariae* 1./ 203–210. A Kálti Márk-kérdésről: 209–210. oldalakon ír.

²³ HOLLER László: *Ki állította össze a Képes Krónikát?* = ItK (107.) 2003. 210–242.

Fordítsuk figyelmünket a kódex legutolsó miniatúrájára. (F73v=146./b) Ez a kép kompozíciójában azonos a fejezet címe után, a F72r=143./b oldalon látható miniatúrával, ugyanazt az eseménysort örökíti meg némi eltéréssel; művészeti szempontból talán sikeresebben, mint az előző kép. Vajon mi lehet e megismételt ábrázolásnak a magyarázata?

Feltételezésem szerint az illusztrációk sorozata a F72r=143. oldal miniatúrájával és a következő F72v=144. oldal díszes iniciáléjával zárult volna. Tekintettel arra, hogy a kódex legutolsó kéthasábos miniatúrája a F25v=50. oldalt díszíti, és az ezt követő 96 kódexoldalon illet nem találunk, ezért nem feltételezem, hogy egy reprezentatív, kéthasábos záróképet terveztek volna a szöveg végére. Talán díszes ornamentikájú keretdíszre gondoltak, amelyet még a kilencedik kvaternióban is bőven alkalmazott a miniátor, de a szöveg csonkasága miatt erről is letettek. A szkriptor a másolás során vette észre, hogy kézírata csonka. Nemcsak a krónika befejezettségét jelentő zárómondat nem szerepelt a kéziratban, mint amilyen az első rész végét jelölte a F20v=40. oldal legalján, („Explicit prima Cronica Hungarorum”), hanem a szöveg mondat közben szakadt félbe. A szöveg csonkaságát különösen feltűnővé tette, hogy még 13 sor hiányzott a hasábból. Mint azt korábban megállapítottuk, ilyen nagy terület sehol sem maradt üresen a kódexben. Ebben a helyzetben a másoló kényszerűségből pontot tett a „quatenus” szó után és a miniátor segítségét kérte, aki jobb híján még egyszer megfestette a havasalföldi hadjárat drámai jelenetét: Dénes fia, Dezső, magára öltve Károly Róbert címeres fegyverzetét, élete feláldozásával megmenti királyának az életét.

A miniátor ezzel megoldotta a kínos helyzetet. Ugyanis e kényszer szülte megoldással elérte, hogy ránézésre nem feltűnő a szöveg csonkasága, esztétikailag kifogástalannak látszik az utolsó oldal és ezáltal az egész kódex is a teljes befejezettség benyomását kelti.

A miniatúra közel azonos formában történő megismétlésével kapcsolatban Csapodiné Gárdonyi Klára így vélekedett:

„Nem tudunk kielégítő magyarázatot adni arra nézve, miért ábrázolta kétszer a miniátor a Károly Róbert Bazarádtól elszenvedett vereségét. Csupán egy kétségtelen: az utolsó miniatúrának a szövegtükör szintje alá vitelével jelezni kívánta, hogy művét befejezte.”²⁴

Ebben a tekintetben nem osztom Csapodiné Gárdonyi Klára álláspontját. Ugyanis – amint korábban említettem –, máshol is előfordul, hogy egy miniatúra a szövegtükör alá nyúlik, továbbá azért sem, mert a F72r=143. oldali kép esetén 15 sornyi hely állt a művész rendelkezésére, a F74v=146. oldalon csak 13 sor. A két sornyi-val kevesebb hely önmagában megindokolja azt, hogy a megismételt kép a szövegtükör alá nyúlik.

A *Képes Krónika* díszes kivitele, valamint a nyitókép, amely az udvartartása körében a trónusán ülő királyt ábrázolja, továbbá a szegélydíszek heraldikai ele-

²⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A képek, díszítések leírása és magyarázata*. In: *Képes krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 64.

mei alapján már korábban is feltehető volt, hogy a kódex a király számára készült. De amint a nyitóoldal *A* és *P* iniciáléinak elemzése alapján megállapítottam, ezek a kis képek I. Lajosnak és feleségének a királyi utód utáni vágyát reprezentálják, s kronológiai szemszögből nézve a történeti mű végső képei a kéthasábos nyitóképpel együtt.²⁵ Ezért kétségtelennek tartom, hogy a kódex a királyi könyvtár számára készült.

Epp ezért meglepő, hogy egy ilyen kivételes műgonddal elkészített, rendkívüli értéket képviselő kódex esetében a műhely nem tette befejezetté, lezárttá a textust is, akár minimális szövegmódosítással, vagy még inkább az eredeti szöveg megszerzésével. Ha azt a koncepciózus és gondos tervezést és kivitelezést, amellyel az egész kódex, de különösen a nyitóoldal illusztrációi készültek, szembe állítjuk a szöveg csonkaságával, valamint egyéb pontatlanságaival, ez meglehetősen érthetetlennek tűnik a számunkra. Az a tény, hogy sem a másoló, sem a szerkesztő nem merte kiegészíteni az utolsó mondatot, akár pedig az „et docerent, quatenus” szavak elhagyásával legalább a befejezettség látszatát kelteni, azt jelzi, hogy maximális tisztelettel viseltettek a kézirattal szemben, azon még a legkisebb mértékben sem mertek módosítani.

Ugyanennek az attitűdnek a megnyilvánulását máshol is fellelhetjük a *Képes Krónika* kódexében. A F59r=117./b hasábian, felülről a 12–14 sorban olvasható „Rapolt vero miles Alamanus castrum Poson ex... probitate Iuliani comitis ceperrat,” szövegrész közepén, a ... helyén hét karakternyi hosszúságban üres helyet hagyott a másoló, bizonyára nem tudta kiolvasni a kéziratot. A kihagyást a Domonvöszky Sándor által sajtó alá rendezett kritikai szövegkiadás is jelzi: „Hic lacuna in media linea” megjegyzéssel.²⁶

Mindamellet nem minden kihagyás okát kell abban látnunk, hogy a szkriptor nem tudta megfejteni a nehezen olvasható kéziratot. Így az Ottó bajor herceg megkoronázásáról szóló fejezetben, a F68r=135./a hasáb 16–18. sorában olvasható „Inde Budam veniens et in die sollempni ... in decore regio, ...” szövegrészben is egy hét-nyolc karakter hosszúságú kihagyást láthatunk, amelyet a szövegkiadás „Hic lacuna unius vocabuli” megjegyzéssel jelöl.²⁷ Itt azonban minden kéziratváltozatban, így a *Sambucus-kódex*ben, a *Budai Krónika*ban, sőt a *Thuróczy-krónika*ban is hiányzik az ünnepnap megnevezése. Bollók János fordításában explicite jelöli is a hiányt:

„Innen Budára ment [...] ünnepnapján királyi díszben, ...”²⁸

Mezey László „Natalis Domini” feltételezéssel él, és Geréb László fordításában ennek megfelelően ezt írja:

²⁵ HOLLER László: *i. h.* (12. jegyzetben) 350.

²⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: SZENTPÉTERY Imre. Vol. I. Bp. 1937. 453. 29. sorban.

²⁷ *Scriptores Rerum Hungaricarum i. m.* (26. jegyzetben) 483. 23. sorban.

²⁸ BOLLÓK János fordítása: *Képes krónika*. In: *A magyar középkor irodalma*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1984. /Magyar remekírók/ 164–318. Az idézet a 306. oldalon.

„Onnan Budára ment és [karácsony ünnepnapján] királyi díszben, ...”²⁹

Ez egy lehetséges feltevés, tekintettel a koronázás december 6-i dátumára. Úgy vélem, hogy ebben az esetben már a részlet eredeti megfogalmazója is kihagyta az ünnep megnevezését, s azt tervezte, hogy majd később egészíti ki a szöveget, ami elmaradt. Vagy – ami kevésbé valószínű –, az eredeti változat rosszul volt olvasható, egy másoló kihagyta az ünnepnap nevét, és az összes változat erről a kihagyásos másolatról készült.

A fentiek azt szemléltetik, hogy a kódexkészítő műhely feladata a kapott kézirat lehetőség szerinti legpontosabb lemásolása volt és a megkapott szövegen – eltekintve a kódex illusztrációinak vörössel írt címeitől –, a legkisebb módosítást, kiegészítést sem tették. Vagyis a kódexkészítő műhely annak a szigorúan meghatározott megbízásnak tett eleget, hogy a kézirat alapján készítse el az illuminált kódexet a lehető legmagasabb színvonalon.

A szöveg csonkasága és a téves olvasatok arra utalnak, hogy a krónikaszöveg összeállítója nem volt elérhető a műhely számára, – könnyen lehet, hogy még a személye sem volt ismert –, s vele a kapcsolatfelvétel vagy gyakorlatilag, vagy elvileg nem volt lehetséges. Azaz vagy a megbízást adó személye, vagy a kódexkészítő műhely tekintélye kizárta azt, – esetleg csak a szorító befejezési határidő nem tette lehetővé –, hogy a műhely kérdéseket intézzon a megbízóhoz a krónika textusával kapcsolatban.

Minden esetre levonhatjuk azt a következtetést, hogy a műhely a szöveg csonkaságát nem tekintette olyan súlyú problémának, ami miatt az egész mű befejezése késlekedést szenvedhetett volna, s egy új zárókép komponálására sem pazaroltak időt. Nyilvánvalóan tisztában voltak azzal, hogy a kódex a királyi könyvtár számára készül, így a kötet által megtestesített reprezentációs és művészeti érték volt az elsődleges, a szöveg csak másodlagos. Gyaníthatóan a kódex készítői arra számítottak, hogy mindazok, akik majd kézbe veszik a kötetet, elsősorban a művészi miniatúrákban fognak gyönyörködni, s kevésbé tartottak attól, hogy a szöveg befejezetlensége miatt elmarasztalás érhetné a műhelyt.

3. Utólagos javítások nyomai a kódexben?

A *Képes Krónika* miniatúrái általában kiváló állapotban vészelték át az elmúlt több mint hatszáz évet. Csak néhány képen van jelentősebb kopási nyom, mint például a magyarok első bejövételét (F4r=7.), vagy a hunok csatáit ábrázoló (F5r=9.) kéthasábos képeken. Elkenődési nyom is csak néhány miniatúrán látható. Például a 62. fólió hátoldalán és a 63. fólió előoldalán lévő miniatúrák közül három kép foltosodását és sérülését észlelhetjük, aminek oka minden valószínűség szerint az, hogy a két fólió felső részei nedvesedés következtében összetapadtak. A fentiek

²⁹ *Képes krónika*. A latin szöveget sajtó alá rendezte: MEZEY László. Fordította: GERÉB László. Faksimile kiadás II. Tanulmánykötet. Bp. 1964. 171.

mellett a Botond párviadalát (F18v=36.), illetve a követeket fogadó László királyt ábrázoló (F50r=99.) képen tapasztalunk kisebb elmosódottságot.

Egyetlen miniatúrával kapcsolatban vetődött fel eddig a szakirodalomban, hogy a kódex elkészülte után, szándékosan nyúltak hozzá a képhez. Ez az Attila halálát ábrázoló miniatúra (F9r=17.), amelynek teljes elmosódottságát a szakirodalom erkölcsi okok által motivált, szándékos rongálásnak tartja.³⁰ Az alábbiakban a díszítés egyes elemeit érintő, – ha nem is ennyire drasztikus –, utólagos beavatkozások gyanúját kívánom megfogalmazni.

A *Képes Krónika* miniatúrái gazdag tárházát nyújtják a heraldikai információknak.³¹ A miniátor számos helyen ábrázolta mind a magyar, mind az Anjou címert. A vörös-ezüst sávos magyar és a lilimos Anjou-címer egy pajzson belül az alábbi tíz helyen található meg a kódexben:

1. F1r=1. bal alsó sarokban lévő címerpajzsbán;
2. F3r=5. a csodaszarvas történetét ábrázoló A iniciálé felett rutapajzsbán;
3. F4r=7. alsó lapszéldíszként rutapajzsbán;
- 4., 5. F69r=137. a rozgonyi csatát ábrázoló képen egy zászlón és egy lovas harcos pajzsán lévő, rombusz alakú, ún. rutapajzsbán;
6. F69v=138. Károly Róbertet ábrázoló miniatúrán, a kezében tartott pajzson;
7. F69v=138. alsó lapszéldíszként rutapajzsbán;
- 8., 9. F70r=139. két, harsonáról lefüggő zászlón;
10. F70v=140. a Szent Lajos ruháját összefogó csaton, az őt ábrázoló iniciálén.

Mind a tíz esetben a magyar címer van a heraldikai jobboldalon (azaz szemből nézve baloldalon), a magyar címer mindenütt 4-4 vörös és ezüst sávból áll és mindenütt legfelül vörös sáv áll. Az Anjou címer általában kék alapon arany lilimokkal van ábrázolva, egyetlen kivétel az első oldal címersorában látható, ahol ezüst alapon arany lilimokat láthatunk. Ezen a címerpajzson a magyar címer ezüst sávjai kivételesen sötét színnel vannak jelölve.

Mivel mind a tíz címerábrázolás esetében az Anjou címerfél ábrázolása ép és hibátlan, meglepőnek találtam, hogy több esetben a magyar sávos címer ábrája elmosódott vagy sérült. Így az első oldal (F1r=1.) címerpajzsában a magyar sávos címer erősen kopott. Felvetődhet az a gondolat, hogy a különböző színű festékek

³⁰ BERKOVITS Ilona: *A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában.* = Századok 1953. 80.; BERKOVITS Ilona: *A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége.* In: *Képes Krónika.* Bp. 1959. /Monumenta Hungarica 3./ 29–45. A miniatúra felismerhető részleteit ismerteti, s az utólagos beavatkozásra utal a 34. oldalon.

³¹ BERTÉNYI Iván: *i. h.* (13. jegyzetben) 56–66.; BERTÉNYI IVÁN: *A Képes Krónika, mint címeres könyv és mint heraldikai forrás.* = Századok (129.) 1995. 1053–1061.

nem egyformán álltak ellent az idő múlásának. De megfigyelve a pajzsot körülvevő díszítést, hasonló kopásnak nem találjuk nyomát. Míg a magyar címerfélben a vörös sávok rendkívül kopottak, a körülötte lévő dísz vagy az alsó ötmezős sáv harmadik és ötödik négyzetében a vörös festés hibátlan. A F3r=5. oldalon lévő címerpajzsban a magyar címerész lefestettnek tűnik, a F4r=7. oldalon lévőben pedig teljesen kivakart, míg az Anjou-címer mindkét esetben ép. Hasonlóképp teljesen hibátlan mindkét fólión a sokszínű, részletekben gazdag, dúsan díszített keret minden egyéb részlete. Ha nem is ennyire feltűnő, de a 69-es és 70-es fólió összesen hét címerábrázolásai között is csak a két legkisebb esetén tűnik a magyar címerfél épnek. (F69r=137. a harcos pajzsán és F70v=140. a ruhát összefogó csaton.) E parányi címerábrák egyik felébe belejavítani az egész ábra sérülése nélkül gyakorlatilag nem lehetett volna, a többi öt címerábrázolás esetében azonban vagy fehér színnel történt ráfestés, vagy kaparás nyomát lehet gyanítani.

Ezekon kívül még két heraldikai jellegű lapszéldísznél tételezhető fel javítási kísérlet: a F4r=7. oldalon a felső lapszéldíszben ábrázolt kettős kereszt lefestettnek látszik és az F47r=93. oldalon az alsó lapszéldíszben ábrázolt, a teljes rutapajzsot kitöltő magyar címer esetében lefestési és kaparási kísérlet nyomát vélelmem felfedezni.

Megjegyzést érdemel, hogy a legfeltűnőbb hat javítási kísérlet alsó vagy felső lapszéldíszet érint. Úgy tűnik tehát, mintha kísérlet történt volna a kódex származási helyét jelölő lapszéli címerábrázolásokon belül a magyar címerrészek elhalványítására, láthatatlanná tételére.

Akármennyire is pontosan és hűen tár elénk egy kódexet egy hasonmás kiadás, az autopszia útján szerzett észrevételek értékes kiegészítő információt jelenthetnek, sőt, fontos új megfigyelésekre is módot nyújtanak. 2002. szeptember 9-én módomb volt fenti megfigyeléseimet a *Képes Krónika* kódexén ellenőrizni.

A kódex vizsgálata során megalapozottnak találtam azt a feltételezésemet, mely szerint a F3r=5. oldalon az *A* iniciálé feletti rutapajzs sávos fele, az F4r=7. oldalon a felső lapszéldíszben lévő kettős kereszt és az alsó lapszéldíszben lévő rutapajzs sávos fele, valamint az F47r=93. oldalon az alsó lapszéldíszben lévő sávos címer utólagos javítás ill. átfestés nyomait mutatják. Az F1r=1. nyitóoldal bal alsó sarkában lévő címer Anjou-liliomos felén látszik az eredetileg kék háttér, s fehér javítás látható az aranyszínű liliomok körül. Az F69v=138. oldal alsó lapszéldíszében lévő rutapajzs sávos felében vakarás nyoma jól látható, és ez bizonyosan összefügg a fólió előoldalán, pontosan a címer helyén látható foltosodással, amelynek kékes nyoma a hasonmás kiadáson is észlelhető. A 69-es és 70-es fólió többi sávos címerében észlelhető eltérések viszont nem tűnnek szándékosnak.

A fentiekhez kapcsolódó, érdekes és fontos észrevételnek tartom, hogy a *Képes Krónika*val műhelyazonosságot mutató és egykor szintén I. Lajos magyar király könyvtára számára készült oxfordi *Secretum Secretorum* kódex³² díszített nyitóoldalának alsó címersorában baloldalt ábrázolt kettős kereszt és a középén

³² Hertford College MS. 2. 1890 óta letétben. Bodleian Library, Oxford.

látható magyar-Anjou címer magyar oldala hasonló próbálkozások nyomát viseli magán, ellenben az Anjou liliomok és a lengyel sas hibátlan állapotban vannak.

Ennek alapján arra következtettek, hogy a *Secretum Secretorum* az elkészítését követő három évszázad egy időszakában osztozott a *Képes Krónika* sorsában.³³

4. További megfigyelések a *Képes Krónika* kódexében

A kódex rövid ideig tartó megtekintése során alkalmam volt néhány további érdekes megfigyelésre is. Példaként említem az F50r=99. oldalon lévő, a nagyváradi egyház építését ábrázoló miniatúrát, amelyre Dercsényi Dezső dolgozata kapcsán a bevezetésben már utaltam. A hasonmás kiadások képen csak jelzészerűnek tűnik a csigaszerkezet, pedig a kis festmény az egész gépezet gondos rajzát adja, csak a háttér aranyozásakor ennek egy része le lett festve.

A kódex széljegyzeteit vizsgálva nem találtam Csapodiné Gárdonyi Klára által 1987-ben elsőként, a kódex F73r=145. oldalán lévőnek jelzett 'Kyrieleis' feljegyzést.³⁴ Utólag azonban, visszaemlékezve a szövegben előforduló 'kyrieleys' szóra, a bejegyzést is megtaláltam a 73. oldalon, azaz a F37r=73./a hasáb második sora mellett.

Egy másik megfigyelésem, amelyik a nyitóoldal kicsiny *P* iniciáléjában ábrázolt portré feminin jellegét erősítette meg, a *Képes Krónika* első három iniciáléjával foglalkozó tanulmányom szempontjából bírt jelentőséggel.³⁵

A legérdekesebb megfigyelésem a miniatúrák egy sajátos díszítőelemére vonatkozik. Azt tapasztaltam, hogy néhány miniatúrán az arany háttérben belül, elsősorban annak felső szélén, mintasoros keret látható. A mintázat a kódexköteseknél használt bélyegzőhöz hasonló mintanyomóval – poncszerszámmal – készült. Ilyen keretminta található például a F11r=21. oldalon lévő miniatúrán és iniciálékon, ezzel szemben például a F18v=36. oldali képen ilyennek semmilyen nyoma sincs. A mintázat a legfeltűnőbb az F4r=7. oldalon található, a hunok Pannóniába jövetelét ábrázoló kéthasábos képen. A picinyke, hatleveles rozettamintából az arany háttérben a kép felső szélén, amelyet két torony szakít meg, összesen huszonhárom látható, a bal szélén lefelé további kettő.

Pontosan ugyanilyen rozettaminta keretezi az ún. *Anjou Legendárium* miniatúráit is, amelyek a hasonmás kiadás képein is felismerhetők. Az aranyozott háttért keretezi az ugyanebből a hatlevelű rozettamintából összeállított szegély a képek tetején, és az ábrázolás által megengedett terjedelemben a bal- és jobboldalon

³³ A kódex 1658-ban került a Hertford College jogelődje, a Magdalen Hall könyvtárába, Edmund Hall (≈1620–1686) ajándékaként. (A kódex első oldalának felső és alsó margójára írt bejegyzések, valamint Bruce Barker-Benfield, a Bodleian Library munkatársa által a szerzőhöz írt 1998. szeptember 30-i levél alapján.)

³⁴ CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *A Képes Krónika kódexének leírása, története és illusztrációi*. In: *Képes krónika*. Faksimile kiadás. II. Tanulmánykötet. Bp. 1987. 130.

³⁵ HOLLER LÁSZLÓ: *i. h.* (12. jegyzetben) 345.

is.³⁶ Ezzel tehát az illuminálás stílusának és a miniatúrák színvilágának rendkívüli különbözősége ellenére egy eljárásbeli azonosságot mutattunk ki a *Képes Krónika* és az *Anjou Legendárium* kódexe között.

Az említettekhez hasonló rozettamintás bélyegzők a 12. század végétől kezdve kimutathatók kódexkötéseken, elsősorban párizsi munkákon.³⁷

Az aranyozás a miniatúrafestészet talán legbonyolultabb feladata volt. Az igazi fémes fényű, csillogó aranyfelület létrehozásának alapfeltétele volt alapozó réteg felvitele. Ez általában 75% gipsz és 25% homok keverékéből állt, amit pergamenből vagy bőrből készített ragasztóanyaggal elegyítettek. Ebből az alapozóból általában több réteget kellett az aranyozni kívánt felületre felvinni. Miután megszáradt az alapozóréteg, simára kellett csiszolni, majd végül még egy réteg gipszalapozót kellett a felületre kenni, s megvárni, míg megszárad. Erre kellett felvinni az aranyat, amelyet forró textiliával egyenletesre políroztak. Ügyelni kellett arra, hogy a pergamen ne hogy túlságosan kiszáradjon és az egész eljárást viszonylag nedves környezetben kellett végrehajtani. Még az időjárás sem volt mellékes: sem a túl száraz, sem a nagyon csapadékos idő nem kedvezett az aranyozási eljárásnak.

Az aranyfelületre benyomott bélyegzők feltételezésem szerint nemcsak díszítőelemül szolgáltak, hanem az alapozóhoz való erőteljesebb tapadást is elősegíthették.

A fenti megfigyelés további vizsgálatok kiindulópontja lehet és egyrészt a hasonló technika alkalmazása más kódexek miniatúráin, másrészt a *Képes Krónika*-ban található vagy ahhoz hasonló bélyegzőminta felismerése más kódexekben a könyvkészítő műhely további munkáinak azonosításához, vagy legalábbis más műhelyekkel való kapcsolatának meghatározásához nyújthat segítséget. A vizsgálatokat megnehezíti, hogy a faksimile kiadások alig alkalmasak az aranyozott felületeken belüli mintabélyegzők azonosításához, ehhez az eredeti kódexek vizsgálata szükséges. Ezen túlmenően csak a bélyegzőminták katalogizálása adhat valódi alapot arra, hogy az azonos mintájú és méretű bélyegzők alapján a műhelyazonosság lehetőségét reálisan megítélhessük.

Mindamellet az egy új kutatási irányt jelölhet ki, amelynek segítségével lehetővé válhat a *Képes Krónika* előzményeinek és kapcsolatainak meghatározása és ennek eredményeképpen ennek a miniatúrafestészetben meglehetősen elszigetelten álló remekműnek a helye talán pontosabban lesz kijelölhető a középkori európai kódexművészet egészében.

³⁶ Magyar *Anjou Legendárium*. Hasonmás kiadás. Összeállította: LÉVÁRDY Ferenc. Bp., 1973.

³⁷ SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, F. A.: *Die Abendländischen romanischen Blindstempelbände*. /Denkmäler der Buchkunst. Band 6./ Stuttgart, 1985. Nyolcleveles rozettamintákat mutat a 39., 40., 41., 42., 45., 46., 47., 48., 49., 50., 53., 54., stb. sorszámu kötet.

LÁSZLÓ HOLLER

Some new observations in the codex of the Hungarian Illuminated Chronicle

The *Hungarian Illuminated Chronicle* (Széchenyi National Library, Cod. Lat. 404) is perhaps the most important 14th century Hungarian codex in terms of both its content and decoration. Although there is an extensive literature on the abundant illumination of this codex, – referred to in the first chapter of the present study –, the author discusses some new observations, verified by examination of the original manuscript. Chapter 2 focuses on the cooperation of the scribe and the illuminator. According to the author, the four exceptional circular medallions decorating folios F41r, F42r and F43r on the bottom margin are the consequence of the absence of the illuminator for some time, so the scribe continued the text without leaving space for the miniatures. The freestanding medallions were painted posterior. The author also expresses his views on the termination of the manuscript in the middle of a sentence and the repetition of a former miniature as a closing picture. Contrary to earlier views, his explanation of this phenomenon is the missing last page of the draft. Chapter 3 discusses a surprising feature of some Hungarian-Anjou coats of arms depicted in the codex. According to the author's observation, the Hungarian (striped) part of the coats of arms on F3r (above initial A), and in the bottom frames of F4r, F47r and F69v, as well as the double cross on the upper frame of F4r show signs of repainting. Also, a similar attempt can be assumed on the double cross and the Hungarian half of the combined coat of arms at the bottom of the very first page of the *Secretum Secretorum* codex (Hertford College MS. 2., deposited in the Bodleian Library, Oxford), which was also made for Hungarian king Louis I. Chapter 4 discusses some other observations made during the examination of the original codex. The most interesting one is that in some miniatures the golden background is framed by a rosette-pattern made by a six-leaves shaped punch tool. This pattern is most clearly noticeable in the two-column miniature on F4r. The examination and comparison of these rosette-patterns might offer a new, alternative option for identifying the products of different book-painting workshops.

V. ECSEDY JUDIT

Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben

I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I.

1. A korszak nyomdai körképe

A most vizsgálandó korszak az önálló fejedelemség utolsó harminc éve, azaz az 1661–1690 közötti évek. A dolgozat előbb a nyomdai viszonyok vázolására törekszik, majd a sárospataki, debreceni, szebeni és kolozsvári könyvnyomtatóműhelyek összefüggéseire és a nyomdászok személyére vonatkozó rendelkezésünkre álló forrásokat foglalja össze. Majd foglalkozunk azokkal a kiadványokkal, amelyek nyomtatási helyüket nem árulják el, fiktív és hamis nyomdahelyet jelölnek meg, vagy meghatározásukat töredék-voltuk nehezítette. Foglalkozunk korszakunknak azzal a négy kiadványával is, amelyek mindegyikét máshol fejezték be, mint ahol nyomtatását megkezdték. Végül van néhány olyan kérdés, amely-nél csak a kutatás mai állapotát rögzíthetjük, de a kielégítő magyarázatot még nem találtuk meg. A meghatározott nyomtatványokat a dolgozat II. részének végén külön jegyzék teszi áttekinthetővé.

I. Apafi Mihály korában a fejedelemség területén hosszabb-rövidebb ideig kilenc helyen folyt könyvnyomtatás: Sárospatakon, Kolozsvárott, Szebenben, Brassóban, Gyulafehérvárott, Szászsebesen, Keresden, Debrecenben és Csíksomlyón. A többségükben protestáns nyomdák közül fejedelmi nyomdaként működött a Rákócziak által alapított pataki tipográfia, városi nyomdaként bérlők üzemeltették a szebeni és brassói nyomdát, ugyanígy működött a török hódoltsági területhez legközelebb fekvő debreceni nyomda is. E protestáns nyomdák mellett működött egy ortodox román nyomda (helyét többször változtatva, de mindvégig ugyanazzal a felszereléssel Gyulafehérvárott, Szászsebesen és Szebenben), és megindult a fejedelemség első katolikus tipográfiája is Csíksomlyón a ferences kolostorban. A csíksomlyói mellett a másik olyan helység, ahol korábban még sohasem működött tipográfia, Keresd volt. A keresdi Bethlen-kastélyban létesített tipográfia ugyan nem tekinthető önálló alapításnak, hiszen a kolozsvári nyomdából vált ki, majd ugyanabba olvadt vissza, mégis hozzátartozik a korszak tipográfiai képéhez.

A most tárgyalt három évtized legjelentősebb nyomdahelye előbb Szeben volt, minthogy a körülmények ritka összejártsága (az országra nézve tragikus események) következtében az 1660-as években három tipográfia is dolgozott egymás mellett a városban. Szeben után a fejedelemség könyvnyomtatása Kolozsvárra összpontosult, minthogy a két korábban átmenetileg Szebenben lévő műhelyt Apafi a kolozsvár-enyedi református kollégiumnak adományozta. A valóságban

azonban az ezekből létrejött országos tipográfia inkább fejedelmi nyomdaként működött, mintegy kényszerből átvéve a megszűnt pataki, gyulafehérvári és váradi nyomdák szerepét.

Az erdélyi fejedelemség területén működő nyomdák produktuma korszakunkban mintegy 650 mű. A legtöbb kiadvány Kolozsvárott a református országos tipográfiában jelent meg (több, mint 200), ezt követi Szeben, ahol 142, Debrecen, ahol 125 könyvet nyomtattak. Szeben mellett az erdélyi szászságnak továbbra is jelentős nyomdahelye maradt Brassó, ahol korszakunkban 93 művet nyomtattak, míg Patakon Apafi korában 53 könyv látott napvilágot, de ez valójában csak egy évtized terméke (1661–1671). A csíksomlyói ferences nyomdából alapításától (1676) I. Apafi Mihály fejedelem haláláig 13, a keresdi műhelyből nyolc, az ortodox tipográfiából hat nyomtatvány ismeretes.

Az önálló fejedelemség utolsó harminc évének nyomdai viszonyai elválaszthatatlanok a politikai történesectől. A fejedelemségnek nemcsak a nyomdászati térképe változott meg: inkább azt mondhatnánk, hogy a II. Rákóczi György szerencsétlen politikai vállalkozásait követő területi veszteségek egyenes következményeként változtak meg – sok más gazdasági, kereskedelmi, kulturális vonatkozás mellett – a tipográfiai viszonyok is. Apafinak sem sikerült visszanyernie a törökök által elfoglalt területeket, de az ország politikai és gazdasági helyzetét az 1660-as évek derekára stabilizálta, és az ország szuverenitását a portától való szüntelen fenyegettség és a német katonai jelenlét között is biztosítani tudta.

Amire az 1658–1661-es évek fejedelem-váltásai befejeződtek, és Apafi Mihály maradt egyedül – a Porta támogatásával – a fejedelmi székben, addigra azok a súlyos következményekkel járó események, amelyek végérvényesen átrajzolták az erdélyi fejedelemség nyomdászati térképét, megtörténtek.

Az erdélyi fejedelemség területén folyó könyvnyomtatás átrendeződése akkor kezdődött, amikor a fejedelmi székhelyet, Gyulafehérvárt 1658 nyár végén a török–tatar hadak szét dúlták. Ezzel a gyulafehérvári fejedelmi nyomda negyedszázados (1623–1658) zavartalan működésének vége szakadt, Apafi Mihály idejében itt nem működött fejedelmi nyomda, bár nem pusztult el, nem szűnt meg maga a tipográfia.

1660 augusztusában egy újabb török invázió a fejedelemséghez tartozó Partium központi városát, Váradot is elérte. Innen a nyomdának menekülnie kellett. Könyvnyomtatás terén ez volt a helyzet, amikor Apafi Mihály elfoglalata a fejedelmi széket.

A továbbiakban, az 1660-as években, annak lehetünk tanúi, hogy a nyomdászat súlypontja előbb Szebenbe, majd onnan Kolozsvárra tevődik át. Jól érzékelhető, hogy a legfőbb patrónusnak, Lorántffy Zsuzsannának halálával (1660) a sáros-pataki fejedelmi nyomda léte is bizonytalanná vált. Ennek jele, hogy az 1660-as években el kellett menekíteni Patakról a Rákóczi György által alapított tipográfiát,¹ így az néhány évig szünetelt. Ezt az intézkedést a Báthory Zsófia szemé-

¹ TAKÁCS Béla: *A sáros-pataki nyomda története*. Bp. 1978.

lyével megerősödő rekatolizáció tette szükségessé, közvetlenül talán a jezsuiták pataki megjelenésével hozható összefüggésbe.

Hogy az erdélyi szászok egyik kulturális központjában, Szebenben a kiadott könyvek száma az 1660-as években ugrásszerűen megnőtt, az nem a városi nyomdának köszönhető, hanem annak a körülménynek, hogy ebben az évtizedben a Váradról elmenekült nyomda itt dolgozott előbb Szenci Kertész Ábrahám, majd utóda Udvarhelyi Mihály vezetésével. Ezt a megélénkülő nyomtatási tevékenységet korszakunkból másfélszáz szebeni nyomtatvány jelzi. 1669-re azonban már az átmenetileg ott dolgozó két tipográfia (a fejedelmi és a Szenci Kertész-féle) továbbköltözött a szász városból, mindkettő Kolozsvárra. A városban csak a helyi városi műhely maradt, Stefan Jüngling vezetésével, aki mint bérlő működtette a nyomdát.

Apafi fejedelemségének évtizedeiben Kolozsvárott több, mint kétszáz nyomtatvány jelent meg. Ugyanakkor ezek az évtizedek számítanak a kolozsvári könyvnyomtatás legmozgalmasabb korszakának. Ennek több oka is van, amelyek feltétlenül összefüggenek a váradi, gyulafehérvári, majd 1671-ben a sárospataki könyvnyomtatás megszűnésével, illetve a szebeni nyomdászatban beállott változásokkal.

A kolozsvári nyomdászatnak ez a fellendülése azonban egy korábbi mélypont után következett be. A 17. század derekára ugyanis szinte elsorvadt a kolozsvári könyvnyomtatás, minthogy a város nagy múltú Heltai-nyomdája szinte alig adott életjelt magáról. A szórványosan fennmaradt kiadványok azt mutatják, hogy már az 1620-as évektől abbamaradt a műhelyben a folyamatos könyvnyomtatás. Faktortól, Abrugi Györgytől 1660-ból ismerjük az utolsó kiadványt,² amelyet a szakirodalom sokáig egyúttal a Heltai-műhely utolsó termékének is tekintett. A következő évtizedek kolozsvári nyomtatványainak tipográfiai vizsgálata azonban más eredményt hozott.

A kolozsvári könyvnyomtatás fellendülése és folyamatossá válása – Szebennek, mint nyomdahelynek visszaesésével párhuzamosan, és egyik a másik következményeként – 1669-ben következett be. Mire ugyanis a kolozsvári nyomdászat megélénkült, addigra végérvényesen tarthatatlanná vált a pataki tipográfia helyzete, majd félve a nyomda esetleges katolikus kézre kerülésétől, Patakon végleg megszűnt (1671). Itt az 1671-es elűzetés után 130 évig nem működött nyomda, legközelebb csak a 19. század első évtizedében (1807).

Az 1671-es év tehát ismét fordulópont az Erdélyi fejedelemség nyomdai viszonyait illetően, tekintve hogy ismét megszűnt egy korábban virágzó tipográfia, a sárospataki fejedelmi nyomda, a Kolozsvárra koncentrálódott nyomdai kapacitás pedig most már a Patakról elmenekült kiváló nyomdász, Rosnyai János személyével is erősödött. Rosnyai Patakról való menekülését követően 1671–1677 között Kolozsvárott Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett dolgozott a református országos tipográfiában.

A századvégi kolozsvári nyomdászat tetőpontját M. Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamból való hazatérése és munkába állása jelzi. Nem Veresegyházi

² RMK I 956

Szentyel Mihálytól vette át a nyomdát, mert tőle 1683 után nem ismerünk nyomtatványt.³ Veresegyházi Szentyel utóda Némethi Mihály volt, majd őt az erdélyi református tipográfia (korabeli szóhasználatnál az „országos tipográfia”) nyomdavezetőjének tisztében Veresegyházi István követte. Maga a nyomda pedig legnagyobb részt még mindig az egykori gyulafehérvári és váradi felszerelésből tevődött össze, bár Némethi Mihály megjelenésétől, 1684-től kezdve a Heltai-nyomda sokáig lappangó betűi és díszai is feltűnnek ennek a vegyes nyomdai felszerelésnek alkotórészeként. Ebben az állapotában vette át M. Tótfalusi Kis Miklós a nyomdát, az ő működése azonban már az I. Apafi Mihály halála utáni időszakra, sőt, az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnésének idejére esik. Megjegyezzük azonban, hogy a század utolsó nyomdaalapítása is Kolozsvárott történt: 1697-ben kezdett dolgozni a kolozsvári unitáriusok saját költséggel felállított önálló tipográfiája: vagyis a 17. század utolsó éveiben a városban párhuzamosan két nyomda dolgozott.⁴

Korszakunkban a debreceni könyvnyomtatás Rosnyai János személye révén a pataki és a kolozsvári nyomdászathoz is kapcsolódott. Ismeretes, hogy 1671 őszén az egykori sárospataki fejedelmi nyomdász Debrecenben, a városházán helyezte biztonságba az elmenekített pataki tipográfiát, (amely ott harminc év múlva úgy pusztult el, hogy egyetlenegyszer sem vették elő, hogy nyomtassanak vele). Még ennek az évnek (1671) őszén Rosnyai elhagyta Debrecent. Bár a debreceni tanács szerette volna megnyerni a maga számára a szakképzett nyomdászt, ő még abban az évben Kolozsvárra távozott. A debreceni tanács hívásának csak évekkel később tett eleget, 1677-ben, amikor az ottani tipográfus, Karancsi György meghalt, emlékezetesen gyenge színvonalú kiadványokat hagyva maga után.

Rosnyai személyében tehát kiváló nyomdász került a debreceni nyomda élére, majd ugyanilyen igényes külsejű nyomtatványok hagyták el a városi sajtót utódának, Töltési Istvánnak idejében is. A nyomdai felszerelés megújítása, és feltehetően az új betűk beszerzése már Rosnyai működésének utolsó éveiben (1679-től kezdve) megtörtént. Korszakunkban a debreceni városi nyomdában 126 kiadvány jelent meg, és élen járt a magyar nyelvű nyomtatványok kibocsátásában. Munkája folyamatosnak mondható, bár voltak évek, amelyekben vagy szünetelt a nyomda, vagy csak egyetlen nyomtatvány sem maradt fenn.

Bár amint szó volt róla, a Kolozsvárra telepített egykori gyulafehérvári és egykori váradi nyomda a helyi könyvnyomtatásnak új lendületet adott, az egy kézben egyesített tipográfia működése korántsem volt zavartalan. Közvetlenül Veresegyházi Szentyel nyomdavezetői tevékenysége után, talán már Némethi Mihály idejében különítették el a nyomdából azt a részt, amelyet Keresdre szállítottak, Bethlen

³ A nyomdát a könyvek impresszumából kikövetkeztethetően csak 1683-ig vezette, de korabeli források tanúsítják, hogy 1686-ban még élt, 1687-ben viszont már özvegyét említik, lásd HEREPEI János: *A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere*. = MKsz 1957. 155–165.

⁴ A kolozsvári unitárius nyomda létesítéséről lásd PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés*. In: *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére*. Bp. 2003. 289–304.

Elek várába. Keresd nyomdahelyként korábban nem szerepelt ugyan, de maga a tipográfia nem új alapítás. A Keresden folyó könyvnyomtatást 1684-től számíthatjuk, de hogy pontosan meddig volt a várban a tipográfia, és meddig volt használatban, abban nem lehetünk biztosak. M. Tótfalusitól tudjuk, hogy az ő munkába lépésekor (1693) még nem érkezett vissza minden Kolozsvárra.⁵

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az Erdélyi Fejedelemség területén korszakunkban a könyvnyomtató-műhelyek jórészt azokkal a nyomdafelszerelésekkel dolgoztak, mint a Rákócziak idejében, kényszerűségből azonban már nem az eredeti helyükön. A fejedelemség és a református egyház nehezebb anyagi helyzetében új nyomdák létesítésére, felszerelésére (a debreceni városi nyomda betűinek felfrissítésén túl) nem kerülhetett sor. Ugyanez a helyzet az erdélyi szászszág nyomdái esetében is. A korszak két új nyomdaalapítása közül az egyik a katolikusoké, a másik a román ortodox egyházé.

2. Nyomdák és nyomdászok

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy összegyűjtsük az I. Apafi Mihály korszakából fennmaradt, az Erdélyi Fejedelemség területén folyó könyvnyomtatásra és a nyomdai személyzetre vonatkozó korabeli forrásokat. Ezáltal szándékunk szerint bemutatjuk a 17. század utolsó évtizedeinek, az önálló Fejedelemség utolsó korszakának nyomdai viszonyait, és a nyomdákban munkálkodó személyeket. A rendelkezésünkre álló adatok is, de figyelmünk is elsősorban Kolozsvárra összpontosult, már csak azért is, mert a sárospataki, a szebeni, a keresdi, és a debreceni nyomdának egyaránt voltak kolozsvári kapcsolatai, vonatkozásai.

A Fejedelemség nyomdászatában jelentős fordulatot hozott az addig – átmenetileg – Szebenben dolgozó két tipográfiának Kolozsvárra rendelése és ottani egyesítése. Egyikük az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda a fejedelmi nyomtatómesternek, Brassai Major Mártonnak vezetésével 1667-ben már Kolozsvárra érkezett,⁶ másikuk az 1668 novemberében Kolozsvárra érkezett Szenci Kertész-féle tipográfia. Bár Apafi fejedelmi székhelye továbbra is Gyulafehérvár maradt, és gyakran tartózkodott Radnóti kastélyában, ugyanakkor rendelkezései eredményeképpen Kolozsvárra összpontosult korszakunkban az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb könyvkiadó–könyvnyomtató kapacitása. Sok jel mutat arra, hogy az ott többféle nyomdából egyesített országos tipográfiát Apafi mintegy fejedelmi nyomdaként működtette, annak ellenére, hogy jogilag a kolozsvár-nagyenyedi református kollégiumnak adományozta. Sőt, arra is számos jel utal, hogy a nyomdai ügyek mozgatója gyakran nem is a fejedelem, hanem a fejedelemasszony, Bornemisza Anna volt.

⁵ LUKINICH Imre: *Adatok a keresdi nyomda történetéhez.* = MKsz 1907. 287. – GULYÁS Pál: *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?* = MKsz 1961. 480.

⁶ V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez.* = MKsz 1991. 50–61.

Udvarhelyi Mihály volt az, aki Szenci Kertész halála után az egykori váradi nyomdát vezette Szebenben. Úgy tűnik, Szenci Kertész Ábrahámról és Veresegyházi Szentyel Mihályról együttvéve nem maradt fenn annyi korabeli említés, mint a kettőjük között alig másfél évig (1667 nyarától 1668 őszéig) munkálkodó Udvarhelyi Mihályról.

Tudjuk róla, hogy a Szebenben örökös nélkül elhalt Szenczi Kertész Ábrahám nyomdáját (pontosabban a váradi református egyház nyomdáját) vette át és kezelte. Ez a tipográfia a fejedelmi kincstárra szállt, ezt kellően bizonyítja Udvarhelyinek Radnótn 1667. júl. 5-én kelt reverzálisa. Ebben az okmányban fektették le azokat a feltételeket, amelyek mellett Apafi fejedelem megbízásából az új nyomda-vezető a tipográfia gondviselését és kezelését átvette:⁷

„Én Udvarhelyi Mihály, adom tudtára mindeneknek az kiknek illik ez reversalisomnak rendiben, hogy az Mi kegyelmes Urunk, az méltóságos Erdélyi Fejedelem Apaffi Mihály urunk, kezemben bizván és gondviselésem alá adván az Istenben el nyugodt Szenczi Ábrahám uramtól maradt és mostan Szebenben lévő Typographiát minden hozzá tartozó pertinentiaival együtt, melyet én is szabad akaratom szerint kezemhez gondviselésem alá vöttem, esküszöm azért az élő Istenre...hogy az meg nevezett Typographiát teljes tehetségem szerént minden nemű kártól, veszedelemtől őrizem, mindenk ellen, ha minek kinyomtatását parancsolják ő Nagyságok, abban szorgalmasan igazán eljárók, ellenkező vallásuaknak könyvöket ki nem nyomtatom, őket semminemű képpen az Typographiában lévő eszközökkel nem segéllem, ha mi mostanában történt dolgokat kellene kinyomtatnom, azt annak igaz volta szerént viszem végben, nem kedvezvén senkinek. Hogy ha pedig az feljebb meg irt Typographiában valami kárt tőnnék, avagy gondviseletlenségem miá akármilyen hozzá való eszköziben miattam kár történnék esni, comperta rei veritate, érdeme szerént való büntetéssel büntettessem ez levelemnek ereivel, és a kárnak refectiójával is tartozzam: hogy ha pedig az kárt jóvaim fel nem érnék, magamhoz is ő Nagyságok hozzám nyulathassanak, meg foathassanak és mind addig dententióban tartattathassanak, miglen mindenekről satisfaciálok. Ha pedig az nyomtatásban valami fraudulentiam hamisságom comperialtatnék lenni, érdeme szerént való halállal is büntettessem. Melynek nagyobb bizonyosságára és megállására adtam én is kezem írásával és pecsétemmel meg erősítettett Reversalisomat: melynek végben vitelére Isten engem úgy segéljen és úgy adja lelkeim idvösségét.

Datum in Castello Radnotiensis die 5. July A. 1667.

Idem Michael Udvarhelyi m. p. (P. h.)

Korszakunkban nem ez az egyetlen jele a megszigorodó nyomdai ellenőrzésnek. Minden bizonnyal összefügg ez azzal, hogy a református egyház létében veszélyeztetve érezte magát. Erre mutató jel Lorántffy Zsuzsannának az az intézkedése, amellyel a pataki nyomdát a református kollégiumra hagyta, a másik Udvarhelyi Mihály fent idézett reverzálisa, amelyből egyértelműen látszik, hogy az erdélyi fejedelmi udvar milyen szigorú feltételek mellett adta át a nyomdát Udvarhelyi Mihálynak. A kikötések egyik lényeges pontja, hogy az ortodox református vallással ellenkező könyvet nem szabad kinyomtatnia. Igen súlyos felelősséget

⁷ A reverzalist az *Erdélyi Múzeumban* lévő eredetiből teljes terjedelmében közzétette SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 16–17.

ró a nyomdászra az is, hogy a vétség miatt a nyomdásznak kell lakolnia. A kikötések további pontjai pedig a tipográfia megőrzéséről, az arról való gondviselésről szólnak, amelyek megszégése vagyonvesztést de akár halálbüntetést is vonhat maga után.

Udvarhelyi reverzálisának kiállítása után egy hónappal Apafi fejedelem leltározta és zár alá tette az egykor Szenci Kertész által vezetett nyomdát Böszörményi István gyulafehérvári levéltáros által, és egyúttal átadta Udvarhelyi Mihály nyomdásznak, 1667. augusztus 4-én Radnóton kelt rendeletével.⁸

Egy évvel azután, hogy átvette a nyomdát, az új szebeni nyomdász, Udvarhelyi, folyamodványt írt Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz. Egyrészt megvédi magát azokkal a vádakkal szemben, amelyek feltehetően hanyagságot és tétlenséget vetettek szemére. Másrészt panasolja, hogy pénztelenségében mindent egyedül kell végeznie, még az országgyűlési artikulusok kinyomtatáshoz sincs papírja. Nadányi János könyvével pedig azért halad lassan, mert olyan rossz kéziratot kapott, amellyel sokkal több munkája van, mint ahogy azt előre gondolta. Amikor visszautasítja a jó híret rontó vádakat, egyben azt is leírja, hogy ha a fejedelemasszony nincs vele megelégedve, inkább visszaadja megbízatását:

„.....Ezt pedig én Kegyelmes Asszonyom, a Nagyságtok istenes iteltire támasztom, ha valaki kívánhatja-e azt én tőlem, hogy szintén úgy menjek én most elődedin elő a dologgal, a ki bújdosó kenyeremet még jó módjával meg sem emésztettem, vagy bújdosó turbámnak letétele után meg sem pihenhettem, mint a ki ez előtt 35 vagy 40 esztendőit fogva nagy boldog időkben kereste rajta kenyerét: avagy pedig, hogy egyedül anynyi munkát vigyek végbe, mint a hol külön személyek a betűszedők, külön a nyomtatók, külön a próba-olvasó és corrigáló: a melyeket énnekem egy személyre kell végben vinnem, s ezért vagyon Kegyelmes Asszonyom a késő munka, melylyet Nagyságtok ne restségemnek vagy részegeskedésemnek, (a mint némelyek vádoltak), hanem szegénységemnek s a munka szaporátlan voltának tulajdonítson. Hogyha pedig Kegyelmes Asszonyom, Nagyságtok minden nem jóakáromnak (a kiket vagy elégséges képpen nem ajándékozhattam, vagy valamiben kedvetlenségben esetem), vádjokat bevészli, melyhez képest engemet ez Typographiának gondviselésére méltónak nem ítél, Nagyságtokat alázatosan kérem, hogy az idő alatt, míg a kezem alatt lévő Nagyságod könyvének hátra maradt részét elvégezhetem, Nagyságtok méltóztassék könyvnyomtatóra gondot viseltetni, s ez munkát végezvén, kezem alól kiinventáltatni: mert Kegyelmes Asszonyom, készebb vagyok egy darabocská kenyer mellett, keresztyén idegen nemzet között, a hol a könyvnyomtatásnak mivoltát tudják, lelkem csendességére, jó hírem nevem maradásával élni, hogy sem itt lelkem gyötrelmére, ilyen gyalázatos hírben névben maradni. Mert ugyanis Kegyelmes Asszonyom, ha ilyen erkölcs volt volna bennem, hogy hogy jártam volna meg anynyi száz mélyföldeket, holott Erdélyből soha hatvan pénznél többet ki nem vittem, s más is bujdosásomra soha egy fillérjét sem adta, hanem mind kézi munkám által kerestem s ötem kenyeremet. Laktam Kegyelmes Asszonyom, nagy királyok, fejedelmek s híres neves Academiák Typographiájában, de mindenütt szép hírem nevem volt, mert ott tudták a Typographiának mi voltát: sőt ha ott akartam volna ma-

⁸ Prot. Közl. 1871. 30 és Történelmi Tár 1890. 399. – Az ebből az alkalomból felvett nyomdai leltár közölve a *Teleki Téka 200 éve 1802–2002 c. tanulmánykötetben* (Marosvásárhely 2002), MONOK István és V. ECSÉDY Judit tanulmányában 360–379 és 380–400.

radni, eddig szép állapotra mehettem volna, melyről bizonyosságot tehet Nagys. Bethlen Miklós Uram s Tiszteletes Tsernátoni Pál Uram: de hazám s nemzetem szereteti s vallásom szolgálatjára való igyekezetem vött az Erdélybe való jövetelre. Ha pedig így kell lenni, ez után sem kétlem, hogy az én Istenem ez keresztyén világnak akar-mely szegletiben énnékem éltet ne mutasson. De ezek múljanak abban.”⁹

Külön érdekessége a levélnek, ahogy önérzetesen, külföldön saját költségén tanult tipográfusként hivatkozik arra, hogy külső országokban, királyi és fejedelmi udvarokban, akadémiai tipográfiákban jobban megbecsülték munkáját.

Az ő sorsa mintegy előhírnöke M. Tótfalusi Kis Miklósénak. A harminc évvel később működő nagy utódhoz hasonlóan Udvarhelyi is hangsúlyozza, hogy külföldön jobban megbecsülték a tipográfus munkáját, mint idehaza, ahol a fejedelemszony szemlátomást nem becsülte érdeme szerint a legalább két évig külföldön is tanult és világlátott tipográfust. Udvarhelyi németalföldi és angliai tanulmányútja 1663 decemberétől legalább két évig tartott, és az említett akadémiák tipográfiai közül talán a leydenit biztosra vehetjük, mint ahol a könyvnyomtatás mesterségét tanulta és művelte. E levele szerint nem sokkal hazatérése után bízták meg a szebeni, Szenci Kertész halála után nyomdavezető nélkül maradt műhely kezelésével. Meglehet, hogy hazatérése után, röviddel Szenci Kertész halála előtt már ott dolgozott, bár erre az általa írt levélben, vagy akár reverzálisában, semmi utalást nem találunk.

Hogy Udvarhelyi fent idézett nyilatkozatát Bornemisza Anna nem fogadta jó szívvel – márpedig a jelek szerint személye döntő befolyással volt a nyomda ügyeire – azt abból látni, hogy a szebeni nyomda éléről hamarosan eltávolították, és új nyomdavezető után néztek.

Meglehet, hogy az eseményeket kiváltó ok nemcsak Nadányi könyvének hosszasan húzódó nyomtatása volt, hanem talán Czeglédi István kassai prédikátor könyomtatásra váró könyvei is siettették Udvarhelyi leváltását.

Az ügy előzményei évekkel korábbra nyúlnak vissza, és szoros összefüggésben vannak a sárospataki nyomdában bekövetkezett eseményekkel. Itt tehát ki kell térnünk kissé a pataki fejedelmi nyomda akkori viszonyaira.

1665. június 2-án¹⁰ Czeglédi István kassai református prédikátor levelet írt Apafi Mihály erdélyi fejedelemtnek, amelynek tartalmából arra következtethetünk, hogy a fejedelem egy korábbi levelében felajánlotta segítségét, hogy Czeglédi kéziratban lévő munkája erdélyi nyomdában jelenhessen meg. Másrészt Czeglédinek ez a levele számít az egyetlen korabeli forrásnak a pataki nyomda első menekülésének történetéhez.¹¹

⁹ SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 17.

¹⁰ Takács Béla sárospataki monográfiájában sajnálatos tévedés révén erre a levélre úgy hivatkozik, mint amely 1675-ben íródott volna, holott Czeglédi már 1671-ben meghalt, lásd TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda...* i. m. 50.

¹¹ SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns... i. h.* = Erd. Prot. Közl. (1.) 1871. 5–6. – Idézi TAKÁCS Béla: *A sárospataki...* i. m. 50–51.

„Kegyelmes Uram! A Nagyságodhoz való lelki relatióm szerint alázatosan csókolgatom Nagyságodnak jámbor Főember-szolgájától 11. Maji. Nekem méltatlan szolgálának küldött levelét. Gyakor fohászkodásimban esekedem Istennek e Nagyságod Istenes affectiójáért. Módom Kegyelmes Uram abban nincsen, hogy az Erdélyi Typographiára bizzam ki-bocsátandó könyvemet, mert magam szeme s jelenlételem nélkül nem lehet a correcta, mely között gyakorta olyan dologh intervéníál, melyben könyvekhez szoktam nyúltni. Mivel itt Kassán penigh ezen e' földön is széllél, úgy bévágta utamat az Egri Püspök uram complexivel együtt, hogy a' Typographusok nekem semmit sem munkálkodnak. Az egy Pataki Typographia szabados, melyet a Nehai Méltóságos öregbik Fejedelem Asszony Istenes munificentiájából szerzett a tudós Pataki Scholához: de azt is féltvén, Bocskai Uram ő Nagysága oltalmazása aláadták a Schola Nemes Curatori, melyet mind addig is énem szállítanak haza, miglen a Nemes országban lévő Evangelicus rendtől ő Felségéhez expedíaltatott Nemes követ Atyánkfiái vissza nem térnek, kiket mind az által minden nap várunk. Patakot választottam azért Kegyelmes Uram a nyomtatási helynek, mert ott a bibliotheca is libris refertissima, s könnyebb lészen néha-néha oda tekintenem. Én mostan is alázatosan reménkedem Nagyságodnak, mint Kegyelmes Uramnak, mutassa fejedelmi kegyelmességét hozzám, Istentől vött javaibul (a mennyire Nagyságodat szives indulatja ereszt), e' szent igyekezetemben segéljen: had nyugodjék meg Nagyságod kegyelmes szármayai alatt az én forgolódásocskám is: had terjedjen a tisztább keresztyének között a Nagyságod kiterjedt dicsíretes hire neve tovább is...¹²

A levélben Czeglédi arra utal, hogy az egri püspök és a Kassán lakó jezsuiták tették lehetetlenné, hogy a továbbiakban Kassán nyomtasson. A levelet közléte Szabó Károly feltette a kérdést, hogy Czeglédinek vajon melyik munkájáról lehet szó, amelyhez Apafi támogatását kéri (bár kinyomtatásra nem akarja Erdélybe küldeni)? Feltételezte, hogy talán a *Dagon ledülése* lehetett,¹³ amely valóban Kolozsvárt, és Apafi Mihály fejedelemnek ajánlva, de csak 1670-ben jelent meg.

A pataki nyomdára vonatkozóan a levélből ugyan nem tudni meg, hogy mikor menekítették el a nyomdát (és azt sem, hogy hová), csak annyit, hogy 1665. év közepén még nem került vissza. Takács Béla minden bizonnyal helyesen feltételezte, hogy a menekítésre már 1663-ban sor kerülhetett, minthogy a nyomdának sem 1663-ból, sem 1664-ből egyetlen nyomtatványát sem ismerjük.

Sőt, nincs tudomásunk 1665-ben megjelent pataki nyomtatványról sem, hanem valószínűleg Pósházi Jánosnak *Kis Imre nevű jesuita*.... c. vitairata lehetett a Patakra visszahozott tipográfia egyik első kiadványa. Ennek ugyanis 1666. februárjában kellett kikerülnie a sajtó alól,¹⁴ majd Pósházi egy másik vitairatának, a *Tromf ki, tromf* címűnek pedig márciusban.¹⁵ Erre utalva írta ugyanis Pósházi vitapartnerre, a jezsuita Kis Imre páter, hogy

¹² Teljes terjedelmében közölte SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdánk történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. (Kolozsvár) 1871. 1. sz. 5–6.

¹³ *RMK* I 1100

¹⁴ *RMK* I 1046 – A vitairatok kronológiájából kikövetkeztethetően. Ezt az adatot Heltai Jánosnak köszönöm.

¹⁵ *RMNy* munkaközösség nyilvántartásában *RMK* I 1048a. – Ebből nem maradt fenn példány.

„volna csak kezembe a' Typus mind tiedben a' Fejedelmek Typusa (de elválík miként emésztetd ezt meg), meglátnád, ha a' Veres Tromfál akkorra reá nem érkezném, mikorra te a' Tökkel”...¹⁶

Vagyis Pósházinak Patakon 1666 elején már legalább két munkája kikerült a sajtó alól. Éppen ezért érdekes, hogy a visszakerült pataki nyomda újra-leltározására az év folyamán később, 1666. április 6-án került sor.¹⁷ Nyilvánvalóan összefüggést kell keresnünk a nyomda elmenekítése és a visszaérkezését követően felvett leltár között. 1666 folyamán egyébként nagy lendülettel folyhatott a munka a pataki tipográfiában Rosnyai János keze alatt, minthogy ebből az évből vagy egy tucatnyi nyomtatványát ismerjük.

Az 1666–1667-ben folyó sárospataki hitvita során készült írások közül nem a fent idézett Kis Imrétől származó utalás az egyetlen, amely a pataki nyomdára vonatkozik. A vitába Czeglédi István kassai prédikátor is bekapcsolódott, és nem hagyta válasz nélkül Kis Imrének a pataki tipográfia használatára vonatkozó megjegyzéseit. A pataki tipográfiáról Czeglédi ezt írta:

„Nincsen-é Patakon kívül más Calcographia, hol mű-szeredet kitehetnéd? Hiszem a' Veres Tromföt is Cassa szülé. Cainlod ugy látom a' Pataki Typographiát! Nem csudálom, mert ez a' ti koszorotok. Societas Jesu omnes bibliopolat et Typographos subditionem suam vult redigere. Vallyon s-lehet-é? ... Élő bizonyosság vagyok még: (s-többen-is tudgyák), mely szerönyű átok alatt hadta légyen Boldogh emlékezetű Nagy Fejedelem Asszony, az híres Pataki Scholának légált Typographiáját: mely Szent dispositiója halálával tétetik erőssé: s-mernél-é még csak motzanni-is az Apostol ellen? S-ez Országunk törvényét-is: ... rontani akarod-é? Nem rád bízta azt Barátom!”¹⁸

Majd Kis Imre egy évvel később még visszatér a nyomda kérdésére, mondanóját Pósházinak címezve:

„A' Fejedelmek ő Nagyságok Typussát, nyomtató bötüit a' Pataki Scholában viték Calvinista uraim a' Várból magoknak tulajdonítván. Ez így lévén, azt tettem fel abban az én fenyegetésemben (hogy már fenyegetőzés), hogy mivelhogy a' Fejedelmek bötüi nálok vannak, hamarabb nyomtattathatnak könyvet, hogy sem én, de elválík még miként marad nálok, mivel hogy nem övék az a' Typus. ... Ebből mit hoz ki a' gonosz lelki isméretű (annak mondhatom ezért) Pósházi? Azt, hogy én ötet azért fenyegetem, hogy ellenem könyvet nyomtatott ki, és attul tiltom, hogy Vallását szóval vagy írással ne legyen szabad defendálni: holott én nem nyomtatást (de ő arra csigázta), hanem a' nyomtató bötüket mondtam, hogy el válík, miként emészt meg...”¹⁹

¹⁶ RMK I 1051 [Kis Imre:] *Tök, mak, zöld tromfjára...* [Kassa] 1666. május 30., a nyomdára vonatkozó utalás az A7b lapon.

¹⁷ Közölve TAKÁCS Béla: *A sárospataki... i. m.* 20–23.

¹⁸ CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdit játszó sandál barátomnak... meg-piricskeltetése.* [Kassa] 1666. – RMK I 1052, 80–82. Benne utalás a *Veres tromf*-ra, amelyet „Cassa szülé” – itt Kis Imre: *Tök, mak zöld...* i. m. c. vitairatáról van szó, (RMK I 1051), amelyben a pataki nyomdát említi.

¹⁹ [Kis Imre]: *Pósházinak egy ben-sült veres kolop titulusú feletti...* [Kassa] 1667. die 8. januarii., – RMK I 1057, C 10b–C 11a.

Bár a fenti vitairatokban a pataki nyomda kérdése csak mellékesen fordul elő, mégis fontos adalékokat tartalmaz. Czegléditől megtudni, hogy tanúja volt annak, hogy Lorántffy Zsuzsanna a fejedelmi alapítású tipográfiát szigorú megkötéssel a pataki scholának hagyta. Feltételezhetjük, hogy a fejedelemasszony halála után (1660) vitték át a schola vezetői a várból a kollégiumba, mint jogos tulajdonukat. Bár a pataki nyomtatványok címlapján korábban sem volt mindig kitéve a „Fejedelmi nyomda” elnevezés, mindenesetre 1659-ben még volt olyan kiadvány, amely „Typis Celsiss. Principis” megjelöléssel látott napvilágot. A továbbiakban azonban nem lehet véletlen, hogy következetesen csak Patak helynév és Rosnyai János neve szerepelt az impresszumban.

Visszatérve Czeglédi István és Apafi levélváltására, Czeglédi leveleinek tanúsága szerint két évvel később valóban el is küldte Erdélybe – meg nem nevezett – munkáit, ezt aényt bizonyítja Kassáról 1667. július 21-én írt levele Apafi fejedelemnek:²⁰

„Nagyságodat mint kegyelmes uramat alázatosan kérem, méltóztassék istenes munificenciája által munkámat elől segélleni, s Szebenben lakozó Szenci Ábrahám uramnak parancsolni, hogy mind istenünk szent dicsőségét, s mind a közönséges jót, beküldendő munkámnak kinyomtatása által ne sajnálná promoteálni. Nagyod is sok ezer expensái között pár csak papirossal igyekezetemet elől vinni....”

Czeglédi ugyanaznap és ugyanebben a tárgyban Teleki Mihály fejedelmi kancellárnak is írt:

„...Az én részemről pedig instálván ü nagyságának, méltóztatnék parancsolni Szenci Ábrahám szebeni typographus uramnak, hogy az én kibocsátandó munkáimban segéttene ü kegyelme, kegyelmes urnk pedig bár csak papirosbeli istenes adakozással segéllene a könyvet...”

A leveleket közlő Koncz József szerint Czeglédi Erdélybe beküldött munkái a *Redivivus Japhetke*,²¹ *Enochnak Istennel való...*²² és *Dágon ledülése*²³ kézírata lehetett. Közülük az első végül Kassán 1669-ben, de a nyomtatási hely megjelölése nélkül, a második Patakon ugyanabban az évben (ez nem titkolja, hogy Patakon készült), a harmadik pedig valóban Kolozsvárott jelent meg, mind közül legkésőbb, végül csak 1670-ben.

A nyomtatásra Erdélybe küldött könyvek ügyében a jelek szerint semmi sem történt, e levelek megírásakor pedig a Szebenben dolgozó Szenci Kertész Ábrahám már nem is élt, bár erről Czeglédi még nem tudott. A kassai prédikátor ezért egy év múlva ismét, újabb sürgető levelet írt Kassáról 1668. július 23-án Teleki Mihály fejedelmi kancellárnak:

²⁰ KONCZ József: *Czeglédi István levelei Apafihoz és Teleki Mihályhoz, munkája kinyomtatása ügyben, 1667.* = Prot. Közl. 1896. 18. sz. 153.

²¹ RMK I 1082

²² RMK I 1093

²³ RMK I 1100

„...a reformatus keresztyének valóban lelkesen várják vala kegyelmes Urunk igireti szerént a kibocsátandó könyveket Szebenből...minden én Erdélybe küldött munkáimat szedesse egyben s küldje kezemhez ne vesszen el ennyi erőm²⁴... (1668. július 23)

Minthogy a kassai prédikátor könyveinek kinyomtatása 1667 óta sem haladt semmit – igaz, hogy Udvarhelyi Mihály meg sem kapta Czeglédi munkáinak kéziratát –, Bornemisza Anna elérkezettnek látta az időt, hogy új nyomdászt keressen. Talán nem tévedünk, ha az egykori Szenci Kertész-féle tipográfia Kolozsvárra költöztetésében az is szerepet játszott, hogy a nyomda és a nyomdász, aki mintegy fejedelmi nyomdaként és fejedelmi nyomdászként működött, Kolozsvárt jobban szem előtt legyen, mint Szebenben.

Teleki kancellár bizonyára beszámolt a fejedelemasszonynak Czeglédi István újabb leveléről, mert erre válaszolva 1668. augusztus 8-án Bornemisza Anna azt írja Telekinek Görgényből, erre vonatkozólag:

„A kassai prédikátor írását értem kegyelmed maga is azt tudhatja, hogy az az héjában való rossz könyvnyomtató nem arra való, mivel más egy könyvet is, majd két esztendeji, miulta nála van s még sem kész. Kegyelmed édes bátyám Uram ilyen formán tudósíthatja az kassai prédikátort, hogy eddig sem mi rajtunk mult el, hanem nem arra való lévén az könyvnyomtató, nem mertük kezében adni, mivel elvesztetné, hanem ugyan gyalázatunkra nem adjuk vissza, hanem az mint kegyelmeddel beszélünk Radnóton, az az jót, az kit kegyelmetek s az papok dicsértek, küldjük el utána s hozassuk el: hanem innen pénteken megindulunk, kegyelmed is szombatra jöjjön Radnotra ott mindenrül beszélgetvén, küldjünk érette s hozassuk be onnan, mert az eddig én előttem nem forgott s nem is tudtam: látom immár ehez is, hogy nekem kell hozzá nyulnom, végben is akarom vinni...²⁵

Az eseményekből kikövetkeztethető, hogy Bornemisza Anna a „héjában való rossz könyvnyomtató” alatt az egy évvel korábban megbízott Udvarhelyi Mihályt érti, és feltételezhető, hogy a jó, papok által dicsért másik könyvnyomtató, akit be akarnak hozatni Erdélybe, az akkor Nagybányán lakó Veresegyházi Szentyel Mihály lehetett. Ezt követően hamarosan megtörténik az egykori Szenci Kertész-féle műhely Kolozsvárra költöztetése, Udvarhelyi távozása a nyomda éléről, és Veresegyházi Szentyel Mihály megbízása.

Veresegyházi Szentyel Mihály a nyomda vezetésére 1668 őszén kapott Apafitől megbízást (1668. szept. 27-én), a nyomda Kolozsvárra költöztetése pedig ez év novemberében történt, még Udvarhelyi Mihály közreműködésével. Feltételezhető, hogy Veresegyházi Szentyel 1668. szeptemberi nyomdavezetői megbízása azzal is összefüggött, hogy az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton vagy meghalt, vagy túl idős volt ahhoz, hogy a most már Kolozsvárra hozott két tipográfiát összefogja, mindenesetre úgy látszik, hogy az ő neve nyomdavezetőként nem jött számításba. Maga Udvarhelyi pedig a következő év elején, 1669 februárjában Enyedre távozott bizonyos kompaktor-szer-

²⁴ KONCZ József: *Czeglédi István kiadatlan levelei.* = Prot. Egyh. és Isk. Lap 1888. 822–825.

²⁵ KONCZ: *Czeglédi... i. h. uo.*

számokkal,²⁶ feltehetően, hogy ott ezzel a munkával keresse kenyerét, hiszen Enyeden nyomda nem volt. Veregyházi Szentyelet Apafi Nagybányáról hívta Kolozsvárra, ahol ő is kompaktorsággal foglalkozott, bár korábban tipográfus volt.

A szakirodalom korábban biztosra vette, hogy az új kolozsvári nyomdavezető előzőleg Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiájában dolgozhatott.²⁷ Ezt főként abból a – véleményünk szerint kellően nem bizonyított – kiindulásból vették le, hogy nála tanulhatta a legyeződiszes könyvkötést.²⁸ Ezt a feltételezést fogadta el Herepei János is, bár ő lehetségesnek tartotta, hogy Veregyházi Szentyelet az 1663–1664-ben (sőt 1665-ben is!) szünetelő pataki műhely egykori nyomdásának és kompaktorának kell tartanunk.²⁹ Ha ezt az álláspontot fogadjuk el, akkor Rosnyai és Veregyházi kolozsvári együttműködése nem új keletű és nem is véletlenszerű: hiszen már Patakon is együtt dolgoztak. Ott Rosnyai volt a nyomdavezető és mellette tipográfuslegényként és kompaktorként ott lehetett (a talán nála fiatalabb) Veregyházi Szentyel. Mindez azonban egyelőre csak feltételezés, hiszen meggyőző bizonyíték Veregyházi Szentyelnek sem a korábbi váradi-szebeni, sem a pataki tevékenységére nincs. Sőt, egy 1669. február 4-i adat inkább arra mutat, hogy Veregyházi Szentyel nem ismerte Szenci Kertész nyomdáját. Felkérésére ugyanis Sárdi Nagy János (Szenci Kertész nyomdáslegénye, aki úgy tűnik mindvégig mellette dolgozott), leírta, hogy mit tud a nyomda felszereléséről, állapotáról:

„Én Sárdi Nagy János, mivel Veregyházi Mihály uram kívánván tőlem azt, hogy mit tudok, hogy az idvezült Szenci Ábrahám uram tipográfiájában való volt volna, mindeneket jó lellem esmérati szerint, minden kedvezés, vagy hízelkedés nélkül megmondanék: azért a mint nekem is eszemben jut, mikor a szegény szenci uram a váradi várból, azután Kolozsvárról és legutóbban Szebenben is újabb-újabb szállásra költözvén, mind addig, míg a typographia Udvarhelyi Mihály kezére szállott, én ugyan a betűknek számát, mennyiségét, mivoltát nem tudom, de azt tudom, hogy két pré-lumhoz való minden eszközhöz valók megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében...Mikor pedig a szegény Szenci uram meghala, akkor is,

²⁶ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez.* In: GYÁRFÁS Tihamér: *Batthyaneum. II.* 159–160. – HEREPEI: *A legyeződiszes... i. h.* = MKsz 1957. 155–165.

²⁷ TOLNAI Gábor: *Legyező-diszes könyvkötések Erdélyben.* = MKsz 1939. 247–265.

²⁸ Név szerint nem ismeretes az a mester, aki az 1673. évtől az ún. kolozsvári legyeződiszes könyvkötések készítője lehetett. Herepei egy 1667-ből származó legyeződiszes kötés alapján feltételezte, hogy ez Szebenben, a Szenci Kertész műhelye melletti kompaktóriában készült, feltételezve továbbá, hogy már Váradon is ugyanezekkel a diszkekkel dolgozott a műhely. (HEREPEI: *Adattár II.* 163–177 és MKsz 1957. 155–165.) Mindaddig azonban, amíg egy Szenci Kertész korából, Váradon készült legyeződiszes kötés elő nem kerül, a műhelyével való kapcsolatot nem tekinthetjük bizonyítotttnak.

²⁹ HEREPEI János: *Szenczi Kertész Ábrahám.* In: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmainak történetéhez II.* Szeged, 1966. 159–167., és Uő: *Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása.* In: *Adattár II. i. h.* 168–177 (Ez utóbbinak változatát lásd az Erdélyi Múzeum 1942. 251–255.), Uő: *A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere.* = MKsz 1957. 155–165.

hogy valakinek vagy compactori műszert, vagy penig typographiát valakinek testálta volna, vagy hogy részben jutott volna, olyant semmit nem tudok...”³⁰

Erre a nyilatkozatra valószínűleg Udvarhelyi Mihály távozásával kapcsolatban volt szükség, hogy megállapítsák, mit vitt el magával? Veresegyházi neve egyébként nyomdászként először 1669-ből származó kolozsvári nyomtatványon tűnik fel, ezt megelőzően sem Kolozsvárott sem másutt nem találkozni nevével, mint tipográfussal.

A kolozsvári nyomdászat fellendülése akkor következett be, amikor Apafi Mihály Veresegyházi Szentyel Mihály személyében új nyomdavezetőt állított az 1668 folyamán Szebenből Kolozsvárra áthozatott – egykori váradi – tipográfia élére, az addigi Udvarhelyi Mihály helyett. Veresegyházi Szentyel kinevezésekor azonban már az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda is Kolozsvárott volt, és ettől kezdve együtt voltak használatban.

Kérdés, hogy vajon a fejedelemasszony egy évvel későbbi (1669. szeptemberi) levelében már Veresegyházi Szentyelt tiszteli-e meg a „tökéletlen könyvnyomtató” jelzővel, amikor még mindig Czeglédi István kinyomtatandó könyvéről van szó?

„Kegyelmed levelét vettem, mit irjon értem az felől az tökéletlen könyvnyomtató felől. Ugy látom az is szintén olyan cigány mint szintén az másik, mind odaki Magyarországon kaborla, csak szóval tartá bennünket. Az mely könyveket is elsőbben nyomtata, azt mennyi ideig tartá nála. Az Czeglédi uram munkája is régen hevervén nála már. Im azért igen sietve irattunk mind neki az könyvnyomtatónak, ne tökéletlenkedjék, hanem lásson dolgához, mind pedig Keczei uramnak megparancsoltuk³¹ hogy másfélszáz articulushoz valót adjon, amelyet is kegyelmedhez most nem küldhettünk, hogy hamarébb dolgához foghasson, postátul elküldtük Kolozsvárra.”(1669. szeptember 24-i levél)³²

Pedig fél évvel a fenti levél írása előtt Bornemisza Anna egyszer már intézkedett 50 forint kifizetéséről Veresegyházi Szentyel Mihály részére:³³ a kifizetéssel Ujvárosi István kolozsvári harmincadost bízta meg:

„Veresegyházi Mihály Typographusunk által akarván valami könyveket kinyomtatni, melynek preparatiojara deputaltunk hűséged által neki ötven forintot adat-

³⁰ Sárdi Nagy János levelét közölte KONCZ József: *Egyháztörténeti adalékok*. = Prot. Közl. 1891. 4. sz. 30.

³¹ M. NAGY István: *Czeglédi István polemikus író a 17. századból*. Kolozsvár, 1899. 73. pontatlanul idézte a forrást, amikor azt írta, hogy „Keczei kolozsvári könyvnyomtatóhoz kerültek” Czeglédi kéziratos munkái. Keczelit mindössze a nyomtatáshoz szükséges papír beszerzésével bízta meg a fejedelemasszony. – A pontos forrásközlést lásd KONCZ József közleményében. = Prot. Egyh. Isk. Lap. 1888. 825.

³² *Bornemisza Anna levele Teleki Mihályhoz Gyulafehérvárról, 1669. szeptember 24-én*. Közölte KONCZ József. = Prot. Egyh. Isk. Lap. 1888. 825.

³³ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárról*. = Történelmi Tár 1896. 51–55. (1864. sz. irat, 1669. február 9-ről)

ni... (tehát) mingyárt minden késedelem nélkül adgya megh hűséged neki azon ötven forintot, meg ne fogyatkoztassa.”

Gyárfás Tihamér szerint itt még mindig Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* c. munkájáról lehet szó, amelyet Veresegyházi elődje, Udvarhelyi Mihály kezdett el nyomtatni.³⁴ Az 50 forint pedig szerinte a nyomdának felállítására és felszerelésére kellett.³⁵

Úgy látszik a nyomda Kolozsvárra költöztetése, Udvarhelyi távozása és Veresegyházi Szentyel Mihály munkába állása nem ment zökkenő nélkül. Néhány nappal a fenti levél után ugyanis Apafi leveléből megtudni, hogy Udvarhelyi Mihály, aki a fejedelem megbízásából a szebeni Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdát átvette, s egy ideig vezette, nem adta át hiánytalanul utódjának Veresegyházi Szentyel Mihálynak. Így ír a fehérvári káptalanoknak (requisitoroknak):

„Veresegyházi Mihály Typographusnak alázatos jelentéseiből értjük, hogy előtte levő Typographus Udvarhelyi Mihály midőn a Typographiát kezében bocsátotta, holmi eszközöket, compactoria műszereket magának reservált, úgy mint egy praelumot, mellyet már el is adott: typographiahoz való eszközöket vas rámtat srófokkal együtt, egy vas rudat, egy bokor sroffot, 3 festékes vannát, és egy lug hevítő serpenyőt, mellyeket előadni semmiképpen nem akar... (tehát megagya, hogy) a megírt eszközöket resignáltassa megnevezett Typographusunknak azzal a Mihály Deákkal haladék nélkül!”³⁶

Apafi már másnap írt Gyulafehérvárról Samarjai Péter enyedi bírónak, és utasította, hogy szerezze vissza az Udvarhelyi Mihály typografustól elidegenített nyomdai eszközöket, és ha Udvarhelyi ellenállna, tartóztassa le.³⁷ Úgy látszik, hogy amikor Udvarhelyi a szebeni nyomdát Kolozsvárra vitte át, abból egyes darabokat (talán a még neki járó fizetség fejében), főleg könyvkötéshez szükséges eszközöket, magával vitt Enyedre. Nem tudjuk, mi történt azután vele, nevét többé könyveken nem olvassuk, tehát feltehetően nyomdászként a továbbiakban nem dolgozott, hanem talán könyvkötésből próbált megélni.³⁸

Ismerünk ebből az évből még egy, pontos dátum nélkül iratot, amelyben Apafi Mihály a gyulafehérvári levéltár requisitorait utasítja Veresegyházi Mihály és Udvarhelyi Mihály tipografiájáról, s egyéb ahhoz szükséges eszközök beszerzéséről.³⁹ Meglehet, hogy a Kolozsvárról újra felállított tipográfia körüli huzavonát elégelte meg Bornemisza Anna, amikor az új, addig bizalmát élvező nyomdászt, Veresegyházi Szentyel Mihály tevékenységét „tökéletlenkedésnek” minősítette.

³⁴ RMK I 1087

³⁵ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez.* In: *Batthyaneum II.* ... Szerk.: GYÁRFÁS Tihamér. 159.

³⁶ Uo. 159–160. l. (Apafi levelének dátuma: 1669. február 13.)

³⁷ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan...* i. h. 51. (Apafi levelének dátuma: 1669. február 14.), 1865. sz. irat

³⁸ Uo., 160. l.

³⁹ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan...* i. h. 53. (1891. sz. irat)

Mindenesetre úgy látszik, hogy Veresegyházi Szentyel Mihály rendszeresebb juttatásban részesült, mint elődje. 1670. október 21-én ugyanis Gyulafehérvárról Apafi Mihály utasította Köblös Péter perceptort, fizesse ki Veresegyházi Mihály kolozsvári tipografust (akiről megtudni, hogy nemes ember volt) két esztendei bérével.⁴⁰ Gyárfás teljes terjedelmében közölte „Nemes és vitézlő Veresegyházi Szentyel Mihály Colosvári Typographusnak Conventióját az eltöltött két esztendőre restanciában járó fizetést „Összesen 158 forintot és 13 dénárt kapott, ami természetesen csak a munkadíja volt, a papírt és más egyebeket szintén a fejedelem adta. A nyugtán ott látjuk Veresegyházi címeres pecsétjét (a pajzsban kardos oroszlán), körirata: MICHAEL. VERESEGY.⁴¹ A későbbiekben Veresegyházi Szentyel Mihály bizonyára a fejedelem és a fejedelemasszony megelégedésére munkálkodott a kolozsvári tipográfia élén, összesen 15 évig (1668–1683 között).

Jóval kevesebb adat szól az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról, amely pedig már 1667 óta Kolozsvárott volt, amint azt korabeli forrás is megerősíti.⁴² Minthogy vezetője, Brassai Major Márton tipográfus is szerepel 1667-es iratokban, tehát joggal tarthatjuk őt 1667-ben Kolozsvárott még az egykori fejedelmi nyomda faktorának.⁴³ Ugyanakkor érdekes, hogy Udvarhelyi Mihály utódjaként ő nem jött számításba – talán idős kora miatt?

Amióta ugyanis Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának hagyatéki leltára előkeült, tudjuk hogy a gyulafehérvári nyomdász túlélte a váradi mestert: 1667 május végén Brassai Major Márton még élt, mert jelen volt a Szenci Kertész-féle tipográfiai eszközök felbecslésénél.⁴⁴ A kolozsvári nyomtatványok azt mutatják, hogy bár Apafinak a két „idegen” nyomdának a kolozsvár-enyedi református kollégiumnak ajándékozása rendeletben csak 1672-ben és 1673-ban rögzült,⁴⁵ a két tipográfia együttes működtetése már 1668–1669-ben megtörtént. (A két, fiscusra szállt tipográfia közül a Szenci Kertész által vezetett valójában a váradi református eklézsia tulajdona volt.) Ettől az időponttól számíthatjuk a kolozsvári könyvnyomtatás századvégi fellendülését, amely ugyan egyelőre inkább a folyamatosan megjelenő kiadványokban, nem pedig tipográfiai színvonalban mutatkozott.

⁴⁰ Uo., 55. (1919. sz. irat)

⁴¹ Abban azonban téved Gyárfás, hogy Veresegyházi Szentyel Mihály 1693-ig vezette volna a kolozsvári nyomdát, mert akkoriban a nyomdász már Veresegyházi István volt. Lásd GYÁRFÁS: *Adatok a kolozsvári... i. h.* 160–161.

⁴² *Művelődési törekvések a 17. sz. második felében. Herepei János cikkei.* Szerk.: KESERÜ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. 466. /Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./

⁴³ Ebben a kolozsvári, 1667-es kiadványban az egykori fejedelmi nyomda készletéből való betűk és nyomdai cífrák szerepelnek.

⁴⁴ V. ECSÉDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben.* In: *Teleki Téka emlékkönyv.* Marosvásárhely, 2002. 380–396.

⁴⁵ 1672. okt. 12-i rendelet intézkedik a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett váradi tipográfia, és az 1673. április 16-i az egykori gyulafehérvári tipográfia adományázásáról. Lásd erről: V. ECSÉDY Judit: *Újabb adatok... i. h.* 50–61.

Ezzel a kétféle idegen tipográfiából egyesített felszereléssel dolgozott Veres-egyházi Szentyel Mihály működésének egész ideje alatt: 1668-tól 1683-ig. Változás utóda, Némethi Mihály idejében (1684–1689) állt be, amikor a kolozsvári nyomtatványokon az egykori Heltai-nyomda (előző század óta használatban lévő) betűi és díszai is feltűntek. Ezt a felszerelést vette át utóda, Veresegyházi István (1690–1693), majd az ő kezéből a Németalföldről hazatérő M. Tótfalusi Kis Miklós.

Az így egyesített kolozsvári nyomdát a kortársak „országos tipográfiaként” emlegették. Emlékezhetünk, hogy eredetileg Apafi fejedelem a kolozsvár–nagyenyedi református kollégiumnak ajándékozta. Református jellegét mindvégig megtartotta, de valójában erdélyi fejedelmi nyomdaként működött. Ez különösen az első nyomdavezető, Veresegyházi Szentyel Mihály munkába állásakor készült iratokból nyilvánvaló. A nyomdavezető díjazását a fejedelemtől (fejedelemasszonytól) kapta, és nemegyszer a megbízásokat is. Ennek ellenére korszakunk egyetlen kolozsvári nyomtatványán sem nevezi meg magát a tipográfia. Az impresszumban következetesen csak a nyomdavezető neve szerepel: nincs utalás sem a református egyházra, sem a kollégiumra, sem a fejedelmi jellegre. Ugyanígy járt el M. Tótfalusi Kis Miklós is: az impresszumban mindig csak saját nevét jelölte meg.

1667 elején azonban, amikor ifj. Frank Ádám, az egykori száz unitárius püspök fia Amsterdamból levelet írt az unitárius egyháznak, és abban többek között nyomdai kérdésekhez is hozzászólt, még más volt a helyzet. Még szó sincs a Szenci Kertész-féle tipográfia Kolozsvárra hozatásáról, maga a mester is életben van még. Viszont Kolozsvárra szállították már az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdát. Számunkra legérdekesebbek Frank Ádám levelének a Heltai-nyomdára vonatkozó megjegyzései:

„Arra kérsz, hogy a Heltiana nyomdáról ... mondjam el röviden véleményemet: tehát megmondom: ha vissza mennék is, semmi hasznát nem vehetném, részint a betűk hiánya, részint azok régisége miatt; a régiség miatt azért, mert azok a kopott betűk újakkal nem elegyíthetők össze, a fogyatkozás miatt azért, mert ilyen betűk e vidéken nem szerezhetők. Azonkívül a nyomda szerkezete nekem semmiképpen sem tetszik. Nem tetszik az sem, hogy az a fejevári nyomda Kolozsvárra vitetett, hiszen, ami hasznunkra volt, mind a kálvinistákra fog háramlani. Azt mondom, nem érdemli meg, hogy néhány iratokért nyomdát állítsatok, mikor itt van készen, melyet használhattok tetszés szerint. Ha mégis kedvetek jő a Heltiana nyomdát kijavítani, betűk szerzésére bizvást megkereshettek engem, csak azt mondjátok meg, milyen betű kell ... a neveket és alakokat meg tudja mondani Vásárhelyi, kit melegen üdvözlök.”⁴⁶

Frank Ádám leveléből látható, hogy annak megírásakor, 1667-ben a Heltai nyomda még az unitáriusok kezében volt. Az egyház vezetősége úgy látszik hajlott arra, hogy felújítva újra munkába állítsa az 1660 óta szünetelő műhelyt. A tipográfia betűanyaga azonban Abruji idejében erősen leromlott, semmiféle felújítást nem

⁴⁶ HEREPEI János: *Művelődési törekvések a század második felében*. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 3./ 466. Idézi BENCZÉDI Gergely közleményét, akitől az eredetileg latin levél fordítása is származik. (Keresztény Magvető 1888. 37.)

végeztek, annak ellenére, hogy a műhely betűöntésre is be volt rendezve. Feltehetően hiányzott az ehhez értő szakember, ráadásul valószínűleg nem kímélte a tipográfiát az 1655. április 3-i nagy tűzvész sem, amikor a belső város nagy része leégett.⁴⁷ Az Amsterdamban lakó Frank Ádám nemcsak a Heltai-nyomdát ismerte jól, de arról is tudott, hogy a gyulafehérvári egykori fejedelmi tipográfiát a Heltai műhelyben helyezték el. Azt nem tudni, hogy ki lehetett az a Vásárhelyi nevű, a nyomdához értő személy Kolozsvárott, akit az esetleg rendelendő új betűfajtákról meg lehetne kérdezni? Az azonban bizonyos, hogy a levél írója maga is úgy ír, mint aki nyomdászat terén szaktekintély.

Frank levelét olvasva felmerül a kérdés, hogy melyik nyomdára utal, amikor azt írja, hogy „itt van készen, melyet használhattok tetszés szerint”? A legújabb kutatások Frank amsterdami tevékenységét szoros összefüggésbe hozzák a menekült lengyel szociniánusok nagyszabású könyvkiadási vállalkozásával, a „Bibliotheca Fratrum Polonorum” kiadásával.⁴⁸ Ebben vállalt tevékeny részt Frank Ádám, aki a kolozsvári unitárius egyház támogatásával ment peregrinusként Amsterdamba. Feltehetően lengyel mentorainak köszönhette a nyomdászat mesteriségének kitanulását, amelyet ott – már 1667. évi levele megírásakor – magas szinten művelt, és része volt a „Bibliotheca” kötetek sajtó alá rendezésében is. A hamis impresszummal és dátummal kiadott kötetek természetesen nem árulják el nyomdászukat (ugyanezért nem tudni meg Frank Ádám Kolozsvárra írt leveléből sem, hogy melyik amsterdami nyomdára gondolt?). Korábban makacsul tartotta magát az a vélemény, hogy a kiváló színvonalon kinyomtatott könyvek a Blaeu-műhelyből kerültek ki, a legújabb kutatások azonban ezt – éppen tipográfiai érvekkel – megcáfolták, és inkább a kevésbé ismert Daniel Baccamudét tartják a sorozat nyomdászának. Frank levelének utalása tehát erre a nyomdára vonatkozhatott. Frank Ádámmal 17 évvel később M. Tótfalusi Kis Miklós is találkozott Amsterdamban, és a tipográfiai mesterség „félistenei” között emlegette.⁴⁹

Korábban idéztük Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdásznak azt a levelét, amelyben külső országbeli tanulmányairól írt. Most visszatérünk erre a kérdésre, még hozzá korszakunk erdélyi tipográfusainak szakmai végzettségét, tanulmányait is megvizsgáljuk kissé. Nem véletlenül hivatkozik Udvarhelyi 1668. augusztus 3-i, Bornemisza Anna fejedelemasszonynak írt folyamodványában Bethlen Miklósról és Csernátoni Pálra. Az ő társaságukban járt Leydenben és Londonban, talán másutt is, de Bethlen Miklós önéletírásából e két helyszínről biztosan tudunk.

⁴⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. XX–XXI. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32./

⁴⁸ B. Kis Attila: *Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum*. = MKsz 2003. 94–105.

⁴⁹ *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 313–314. M. Tótfalusi Kis Miklós tájékoztatja Teleki Mihályt és Tofeusz Mihály püspököt a biblia-kiadásának körülményeiről, 1684. augusztus 15.

Udvarhelyi Mihályról Bethlen Miklós is megemlékezik önéletírásában. Peregrinációja során, amelyre Csernátoni Pállal⁵⁰ együtt indult, 1663. év végén csatlakozott hozzájuk öccse, Bethlen Pál, annak háromszéki származású Könczei Mihály nevű inasa, és

„egy Udvarhelyi Mihály nevű typographus legény, de ez a maga költségén akarta a mesterséget tanulni, szolgált mégis ételért, mert énnékem eddig Németországban szolgálom vagy inasom nem volt, az egyéb költség azt nem engedte, mert a sok collegiumra, mesterekre és könyvek s mathematicum instrumentumokra is sok pénz ment.”

Hamarosan ezután Bethlen Miklós, még 1663. decemberében elindult Angliába, de egyedül, a többieket Leydenben hagyta.⁵¹

„Megtelepedvén én Londinumban, irék az öcsémnek, hogy jöjjön el oda minde-
nestől, el is jöve ő, Csernátoni, Könczei, Udvarhelyi.”

Kalauzjuk és pártfogójuk Londonban az udvari körökben ismerős Jászberényi Pál volt. Együtt elmentek Oxfordba is, „a nagy híres akadémiát látni”. Bár külön nem említi Bethlen Miklós, de feltehetően itt is társaságukban volt Udvarhelyi Mihály tipográfus. Majd 1664. év elején, márciusban Bethlen Miklós Könczeivel hajón indult Franciaországba, előzőleg öccsét Csernátonival és Udvarhelyivel Londonban hagyta. Ez utóbbi, amint láttuk, már mint tipográfus legény csatlakozott Bethlen Miklóshoz és társaihoz, tehát úgy tűnik, mintha már itthon is tipográfusként dolgozott volna, azt azonban nem tudni, hogy hol, melyik műhelyben. Tanulmányai után visszatért és őrá bízta 1667 őszén Apafi fejedelem a Szenci Kertész Ábrahám halála után nyomdavezető nélkül maradt szebeni (egykori váradi) tipográfiát. Hogy a választás azért esett-e őrá, mert már egy ideje Szenci Kertész mellett dolgozott-e, erre vonatkozó adataink nincsenek.

Közismert, hogy M. Tótfalusi Kis Miklós is a Németalföldön tanulta ki a nyomdászat művészetét. Az viszont kevésbé ismert, hogy a kolozsvári református egyház 1674 körül egy Gávai Mihály nevű diákot is kiküldött Hollandiába, szintén a könyvnyomtatás, és betűmetszés kitanulására. 1675–1676-ban Amsterdamban és Londonban tanult betűmetszést és nyomdászatot, meglehet, hogy már őt is a Biblia tervezett új kiadásával kapcsolatban küldték ki. Mint oly sok más kolozsvári nyomdai eseményről, erről is M. Tótfalusitól tudunk, aki szerint ugyan hiábavaló volt Gávait felküldeni, mert nem lett belőle jó metsző, bár ugyanannál a mesternél tanult másfél évig, mint ő (tehát feltehetően a Blaeu-műhelyben). Tótfalusi szerint „soha olyan koldus nem lett volna, ha a mesterséget jól tudta volna...” Gávai könyvnyomtató tevékenységének semmiféle emléke nem maradt fenn, csak annyit tudunk felőle, hogy 1676 decemberében Londonban tartózkodott, és

⁵⁰ Csernátony Pál (meghalt 1679-ben) Bethlen Miklós útitársa külföldi útján. 1668-ban választották meg Enyedre a matematik és filozófia tanárának. Descartes követője.

⁵¹ Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szövegét gondozta és jegyz. : V. WINDISCH Éva. Bp 1980. /Magyar remekírók/ 581–582, 586–588.

ott magyar nyomdásznak vallotta magát.⁵² Hogy hazatért-e, és hazatérése után hol dolgozott, nem tudni. Mindenesetre a kolozsvári nyomdai viszonyok jellemzéséhez az is hozzátartozik, hogy a református egyház anyagi áldozatokat is hozott azért, hogy az arra érdemesnek látszó diákok a könyvnyomtatás művészetét külső országban, még hozzá a nyomdászat akkori központjában, a Németalföldön sajátítsák el. A kolozsvári származású Frank Ádám amsterdami tipográfusról, akit az unitárius egyház taníttatott, az előzőkben már szoltunk.

Töltési Istvánt pedig Debrecen városa küldte ki ugyancsak a tipográfia művészetét tanulni és lehetőleg a betűmetszést elsajátítani, ugyancsak a Németalföldre. Az ő kinti tartózkodása részben egybeesett M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami éveivel. Tótfalusi ugyan nem sokra tartotta Töltései betűmetsző tudományát, hazatérése után a debreceni nyomdát mégis kiváló új betűkkel látta el, akár saját metszései voltak, akár nem. A keze alól kikerült munkái alapján nyomdászként is a képzett, jó színvonalon dolgozó mesterek közt tarthatjuk számon.

Apafi korának nyomdászatát elemezve arra is gondolnunk kell, hogy már jóval M. Tótfalusi Kis Miklós Németalföldre indulását megelőzően is folyamatosan napirenden volt Erdélyben a kisalakú biblia újra kiadásának ügye. Valószínűleg már Gávait is ezért küldte ki a kolozsvári református egyház a tipográfiai mesterséget tanulni. M. Tótfalusi akkor ment ki Hollandiába (1680 nyarán), amikor Kolozsvárott már néhány éve Veresegyházi Szentyel Mihály vezette az országos tipográfiát. Amsterdami Bibliája, Zsoltároskönyve akkor készült, amikor itthon Némethi Mihály állt a kolozsvári nyomda élén, és hazatérve Veresegyházi Istvántól vette át a nyomda vezetését. De amint láttuk, nemcsak Kolozsvárott volt állandóan napirenden egy új biblia-kiadás terve, hanem Debrecenben is, ott a Komáromi Csipkés György-féle Bibliafordítás németalföldi kinyomtatásának ügyét tekintették elsőrendűen fontos teendőnek. Ilyenformán elmondhatjuk, hogy hasonlóan a 16. századi hazai nyomdászathoz, amikor a nyomda-alapítás motívuma nemegyszer éppen a Biblia kiadása volt, a protestáns Biblia-kiadások ügye korszakunkban, a 17. század utolsó évtizedeiben is gyakran összefügg a nyomdák ügyével.

⁵² Gávai Mihályról l. *Erdélyi féniks*. ... i. m. 228, 241, 285, 460, 470.

DEÁK ESZTER

**A morvaországi gróf Sigmund Berchtold
magyar kapcsolatai**

A buchlovi könyvtár hungarika gyűjteménye

A Berchtold család az egyik legjelentősebb, osztrák területről Morvaországba származott arisztokrata család, amelynek buchlovi ága a 17. századtól lett a Brünn-től nem messze található Buchlov és Buchlovice birtokosa. A család 1751-től magyar indigenátussal is rendelkezett, felső-magyarországi birtokaik Trencsén, Nyitra és Gömör megyében találhatók. A rokoni szálak révén egyaránt kötődtek a cseh-morva környezethez ill. magyarországi arisztokrata családokhoz. (Magnis, Vratislav, Serényi, Teleki, Károlyi). Ez nem volt egyedülálló jelenség, hisz a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés korában számos morvaországi nemesi családnak (pl. Mittrovský, Salm) voltak jó kapcsolatai Magyarországgal, de a Berchtold család és különösen Sigmund Berchtold (1799–1869), külön fejezetet érdemel ebben a kapcsolattörténetben; számos figyelemreméltó érintkezési pontot kínál a 19. század morva- és magyarországi történetében, kultúrtörténetében.¹ Életútja és annak magyar vonatkozású állomásai a brnói Morva Országos levéltárban található Berchtold hagyatéék (G 138, I–III) gazdag iratanyagából rekonstruálható.²

¹ Sigmund Berchtold életét illetve magyar kapcsolatait érintő irodalom: PLUSKAL, F. J.: *Leopold Graf Berchtold, der Menschenfreund*. Brünn, 1859. – BERCHTOLD, Gr. Leopold: *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau*. Brünn, 1893. 247–251. – KNEIDL, Pravoslav: *Hradní knihovna na Buchlově*. In: *Buchlov Státní hrad a památky v okolí*. Brno, 1962. 24–27. (továbbiakban KNEIDL) – HANTSCH, Hugo: *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann*. Graz, 1963. (továbbiakban HANTSCH) – PETRŮ, Jaroslav: *Buchlov*. Brno, 1982. – PRAŽÁK, Richard: *A magyar reformmozgalom visszhangja Csehországban*. In: *Cseh–magyar párhuzamok*. Bp. 1991. 69–95. A tanulmány cseh változata: *Ohlas maďarského reformního hnutí v českých zemích*. In: *Česko–Maďarské kulturní vztahy od osvícenství do roku 1848*. Brno, 1994. 83–114. (továbbiakban PRAŽÁK) – PRAŽÁK, Richard–DEÁK Eszter: *Berchtold Zsigmond és a magyarok*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Bp.–Szeged 1993. I. 271–275. – DEÁK Eszter: *Márton József öt levele Sigmund Berchtoldhoz*. = ItK 1993. I. sz. 130–135. (továbbiakban ItK 1993) Uő: *A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában*. = Aethas 2001. 3–4. sz. 43–44.

² Moravský Zemský Archiv Brno (továbbiakban MZAB) Rodinný archiv Berchtoldů. Red. Mojmir ŠVABENSKÝ (G 138, I–III), Sigmund Berchtold levelezése elsősorban a 85/353, 358, egyéb iratanyaga a 66/341, 342. számú fondokban található.

Sigmund atyja Leopold Berchtold (1759–1809), felvilágosult polihisztor tudós, viláगतutató, a buchlovi könyvtár alapítója a család legismertebb alakja volt a 18. század végének cseh-morva és közép európai kultúrtörténetében.³

Leopold Berchtold magas rangú hivatali és katonai posztot töltött be a cseh- és morvaországi közigazgatásban, s állami tisztviselőként és mecénás arisztokrataként igen sokat tett Morvaország gazdasági, kulturális felemelkedéséért. Egyszerre volt az osztrák állampatriotizmus és a morvaországi nemesi nemzeti önállósodási mozgalom képviselője. Nemcsak tudós volt, hanem reformer, vállalkozó arisztokrata. Jiří Kroupa a morvaországi késő felvilágosodásról szóló könyvében más morvaországi arisztokratákkal, Jan Nepomuk Mittrovskýval és Hugo Franz Salmmal együtt, ún. új típusú arisztokrataként jellemzi, aki döntően a francia ideológia hatására tudatos reformokba kezdett birtokain a gazdaság, oktatás, egészségügy terén. Berchtold a buchlovi uradalomban takácsműhelyt létesített alattvalói számára, ahol felügyelet és jó megvilágítás mellett, fűtött helyiségben dolgozhattak. Birtokai hozamának fokozása érdekében hosszú távú gazdasági terveket készített, korszerű technológiai eljárásokat vezetett be. Az 1780-as évek második felében tett nyugat európai utazása során került közvetlen kapcsolatba a francia késő felvilágosodással. Könyvtárában megtalálhatók Condorcet, Mirabeau, Volney és Mme de Staël munkái. 1791-ben üdvözölte a francia alkotmányt és egyik művét a francia Nemzetgyűlésnek ajánlotta. Franciaországban élte meg a jakobinus diktatúrát is, s ez alapvetően befolyásolta a forradalomhoz való viszonyát. 1793-ban Párizsból Németországba utazott, majd hosszabb észak-afrikai utat tett. 1796-ban másodszor járt Angliában (már korábban a Royal Society tagjává választották) és megismerkedett a modern orvostudománnyal, az angol szerzők filantróp munkáival, s ennek hatására az angol civilizációs modell meggyőződéses híve lett. Könyvtárában is tükröződik ez a változás: a francia és német radikális felvilágosítók, Georg Forster, Karl Friedrich Bahrtd művei mellett megjelennek a felvilágosodás ellenes írások, Chateaubriand és Hormayr művei. Berchtold példaképe a teológus filantróp észak német girondista Johann Ludwig Ewald, akivel levelezésben is állt, és akinek könyvei megtalálhatók a buchlovi könyvtárban. Az ő elvei nyomán vallja, hogy az arisztokrácia a nemzet politikai életében való önkéntes részvétellel, patrióta szellemiséggel, valódi nemes viselkedéssel és csak a veleszületett jogairól való önkéntes lemondással lehet legitim társadalmi osztály.⁴ A morvaországi patrióta nemesi mozgalom egyik vezetője lett, filantróp és szabadkőműves elvek jegyében megalapította Brünnben a Humanitátsgeellschaft elnevezésű társaságot (1802–1804), közreműködött a mozgalom fő orgánumnak számító *Patriotischer Tageblatt* (1800–1805) kiadásában.

³ Az 1. számú jegyzetben megadott irodalmon kívül vö. TEUFFENBACH, Albin: *Leopold Graf Berchtold*. = Österreich-Ungarische Revue, Wien (25). 1899. 329–342. – KROUPA, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*. (továbbiakban KROUPA) Brno, 1986. 148–149, 189–191.

⁴ KROUPA: i. m. 149.

Leopold Berchtold tudományos-ismeretterjesztő, filantróp munkái Európa számos országában és nyelvén megjelentek, a kor valamennyi jelentős bel- és külföldi tudományos és filantróp társaság tagjává választotta. Tevékenysége Magyarországon is népszerű volt, Kazinczy és köre gyakran emlegeti őt levelezésében. Szociális érzékenysége, humanitárius gondolkodása, az alattvalói körében végzett egészségügyi, társadalmi „felmérései” alapján joggal tartják a modern szociológia egyik előfutárának. Legismertebb művei a filantróp indíttatású, ún. bajban segítő könyvek műfajába tartoznak: *Das allgemeine Rettungsbuch. Anleitung vielerlei Lebensgefahren, welchen die Menschen zu Lande und zu Wasser ausgesetzt sind, vorzubeugen und sie aus den unausweichlichen zu retten.* Grätz 1807; *Kurzgefasste Methode alle Arten von Scheintodten zu beleben.* Wien 1791; *Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern.* Lisabon 1793; *Nachricht von der Mittel die Pest zu heilen.* Wien 1797.

Berchtold 1802-ben buchlovicei kastélya egyik szárnyában hetven ágyas kórházat rendezett be, amely szociális ellátóként is működött a környék szegényei számára, ahol nemek és betegségek alapján elkülönítve voltak elhelyezve a betegek, s Berchtold rendszeres körleírást vezetett róluk. 1808-ban, amikor a francia csapatok betörésekor Morvaország védelmét megszervezték, ő maga irányította őrnagyként az egyik honvéd egységet, egyszersmind a körzet katonai kórházainak főfelügyelőjévé is kinevezték. Egyik katonai kórházban elkapott tifuszban halt meg 1809-ben.

Erdekes még róla megjegyezni, hogy a halála előtti években közeli, szinte baráti kapcsolatba került, az 1806–1809 között a brünni minorita kolostorba internált Andreas Riedellel, a bécsi jakobinusok vezetőjével, akinek morális támaszt és anyagi támogatást nyújtott, ő közvetítette, a hatóságokat sokszor kijátszva, a külvilággal folytatott levelezését. Riedelnek jakobinus múltját felülvizsgáló és vélt ártatlanságát bizonyító emlékiratát is megkísérelte több alkalommal a bécsi udvarhoz eljuttatni. Brünni fogsága alatt írott naplóját és emlékezéseit, valamint leveleit a gróf gondosan beköttette és Riedel személyét nem fölfedve, „ismeretlen férfi” irataiként őrizte meg a családi levéltárban.⁵

Apja példája katonaként és tudósként, humanista-felvilágosult-liberális beállítottsága, önzetlen, nemzeti szellemű reformtevékenysége, a gazdag családi könyvtár és a magyarországi rokoni szálak egyaránt nagy hatással voltak Sigmund Berchtold ifjúkori neveltetésében. Édesanyja, Johanna von Magnis (1764–1814) a felső magyarországi Serényi családból származott.⁶ Anyai nagyanyja, Serényi Mária Franciska (1749–1833) Teleki Sámuel második felesége volt. Sigmund gyermekkorában így gyakran tartózkodott a Teleki család pozsony megyei birtokain,

⁵ Riedel irait a Berchtold levéltárból kiadta DEÁK, Eszter: *Der Untergang eines Revolutionärs. Tagebuch, Briefe und Denkschrift von Andreas Riedel aus seinen Gefängnisjahren im Minoritenkloster in Brünn (1806–1809).* Bp. 1993. Új Történelmi Tár 6./

⁶ A Serényi család levéltára szintén a Morva Országos Levéltárban található (G 77) és tartalmazza többek között a Serényi, Berchtold és Teleki család rokoni levelezésének egy részét, valamint Teleki Sámuel kancellár egy 1811-ből származó végrendeletét. (161/56)

s ennek során korán elsajátította a magyar nyelv alapjait. Az idős kancellárral való mély, bizalmas kapcsolatára utal az 1818–1822 közötti időszakból fennmaradt levelezésük, amely részben a közös birtokok, Záblat (Pozsony megye) és Dédes (Borsod megye) gazdasági ügyeit, részben bizalmas családi témákat érint. Leveleik elsősorban francia és német nyelvűek, de az idős Teleki nagyra értékeli, hogy Sigmund kiemelkedő családi alkalmakkor magyarul ír neki, mégpedig „tökéletesen és minden hiba nélkül”.⁷

A fiatal Berchtold először jogi tanulmányokat kezdett Bécsben, majd a katonai pályának szentelte magát. 1821–23 között a bécsi Magyar Testőrgárda tagja volt,⁸ majd egy császári huszárezredben szolgált főhadnagyként.

A magyar irodalommal és nyelvvel bécsi éveiben került szoros kapcsolatba. A testőrségnél hatással volt rá a magyar irodalom ápolásának hagyománya; Bécsben a magyarországi diák- és katonatársakból álló széles baráti köre is elősegítette a magyar kultúrával és az aktuális magyar közélettel való kapcsolatát. A társaság tagjaival magyarul levelezett, s ezekből néhány fenn is maradt Berchtold hagyatékában. A magyar irodalom iránti fogékonyságának és érdeklődésnek szép példája az általa összeállított „Magyar Énekek” című kéziratos gyűjtemény, amely közel kétszáz éneket ill. verset tartalmaz, mű- és népdalokat egyaránt, s amely a buchlovi vár családi könyvtárában található bőrbe kötve.⁹

Bécsi éveiből maradt fenn két diáktársával, Laczkó Jánossal és Hörte Károlylyal folytatott levelezése. Ebből kitűnik, hogy a nemes lelkű és már akkor magyar nemzeti érzületű gróf a társaság kedvelt középpontja lett. Laczkó János bécsi joghallgató 1818–19. évi leveleiből megtudjuk, „hogy a vakációt a gróf mindig Magyarországon mulatja” – minden bizonnyal a Pozsony megyei birtokokon ill. Pesten –, s kiválóan beszéli a „Szent Angyali Magyar nyelvet”. Pozsonyi tartózkodásakor pedig többször is fellépett magyar nyelvű színi előadásokon gróf Aspermont műkedvelő szintársulatánál.¹⁰ Érdeklődése a magyar színjátszás iránt később is intenzív maradt, a 40-es években Pesten számos jelentős színházi előadáson jelen volt, s ezekről gondosan megőrizte a színlapokat, amelyek a személyes hagyatékában megtalálhatók.¹¹ Laczkó János 1818. július 19-i levele lelkes dicsérete Berchtold hazafiságának:

„Régen már, megvallom, bámulom én, s nem is helytelenül a Gróf Kereszténységét, s Hazafiságát; szorgalmatosságát, s jámborságát; mértékletes életét, s igazgasszeretetét; leginkább ez elfajult világban erköltsiségét, s többi bámulásra, s követésre méltó szép tulajdonságait, melyeket méltóképpen lefesteni tehetségem nintsen. Be boldog az a Haza, a melly olly Nagyreménységű Ifjú Grófokkal ditékedhetik! Örülj Te is, Nemes Magyar Hazám! Mivel a legnagyobb Reménységű Ifjú Gróf Berchtold

⁷ MZAB G 138 358/55.

⁸ HELLEBRONTH Károly: *A magyar testőrség névkönyve 1760–1918*. Bp. 1939. 89.

⁹ Magyar Énekek, összevegyűjtötte MAGYARSCHÜTZI GR. BERCHTOLD Zsigmond Magyar Kir. Testőrző Bétsben Máj. 2. (2847, 2278)

¹⁰ MZAB G 138, 358/29

¹¹ Uo. 342.

Sigmondban feltalálad Te a Legnagyobb Hazafidat, a ki bátor édes kebeledben nem lakik, még is Nagylelkű Magyar mint a Nagy Méltóságú Ösei; Mondom Nemes Hazám! Nagy lelkű Hazafiad Ő, mert Éretted, Javadért, Nemzetédért, Nyelvedért, egy szóval: Mindenedért kész ő, én tudom, a legdrágább életét is feláldozni.”¹²

Egy másik bécsi diák- és levelezőtárs, a bölcsész és joghallgató Hörte Károly 1818-ból Dunaföldvárról kelt levelében azt írja, ki akarja adatni a *Tudományos Gyűjteményben* Berchtold magyar nyelvű leveleit, minthogy rendkívülinek tartja, hogy a gróf ilyen rövid idő alatt oly szépen megtanult magyarul. „Sok született magyar nehezen írt volna illy szép magyar levelet!”¹³

Sigmund Berchtold Bécsben került kapcsolatba a magyar nyelv professzorával, Márton Józseffel, akivel közeli barátságuk egészen a tudós haláláig fennmaradt. Levelezésükből a Márton által 1836–38 között Bécsből Buchlovba írott levelek maradtak fenn a brünni családi levéltárban.¹⁴

Személyes kapcsolatuk Bécsben alakult ki, ahol Márton az 1806-ban felállított magyar tanszék első professzoraként működött, s a Testőrgárdánál is tanított magyar nyelvet. Itt találkozott a magyarul már ekkor is jól beszélő gróffal, aki lelkes tanítványa volt a magyar nyelvben és irodalomban. Márton bécsi éveire idején számos főúri család nyelvtanára volt, s részben ők voltak támogatói művei kiadásának is. Berchtold is egyik fő mecénása lett az állandó anyagi gondokkal küzdő magyar professzornak. Márton 1836-ban újonnan kiadott híres nyelvkönyvének dedikációja: „Méltóságos, Magyarfalvi Bárá Gróf Berchtold Sigmund Ő Nagyságának, Hazafiúi Igyekezete Hathatós Gyámolítójának” szól. Az előszóban Márton kiemeli a gróf „felemelkedett, nemes hazafiúi gondolkodását és indulatját, – mellyel a hazai magyar nyelv terjesztése, gyarapítása és kimívelése körül fáradozó férfiakat ritka kegyességgel, nemes lelkűséggel pártfogolja”.¹⁵ A levelek is egyértelműen tanúsítják a gróf mecénási tevékenységét. Az „Egyedülvaló és Különös Jóltevő” rendszeres anyagi támogatásban részesítette a professzort, aki gyakran nagy nélkülözés közepette, betegen végezte a tanári tudósi, kiadói tevékenységét, egyszersmind művei kiadására is össze kellett gyűjtenie a szükséges pénzt. Márton viszonzásul rendszeresen megküldte Berchtoldnak saját munkáit, magyar nyelvkönyveket és szótárakat, többek között a neki dedikált *Praktische Ungarische Sprachlehre* 1836-os kiadását. Berchtold könyvtárában megtalálható Márton szinte valamennyi jelentős munkája.¹⁶ Nyelvkönyveiből nemcsak a gróf tökéletesítette nyelvtudását, de gyermekei, Walburga, Ludmilla és az ifjabb Sig-

¹² Uo. 358/29

¹³ Uo. 358/21

¹⁴ Uo. 358/34; ItK 1993. 130–135.

¹⁵ *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche*. Wien, 1836.

¹⁶ *Ungarisch-deutsches und deutsch-ungarisches Wörterbuch*. Wien, 1803. – *Oskolai lexikon Német-Magyar-Deák*. I–II. Bétsben, 1816. – *Lexikon trilinguemlatino-hungarico-germanicum*. Vienne, 1818. – *Deutsch-ungarisches-lateinisches Lexikon*. Wien, 1823. – *Grammatik der ungarischen Sprache*. Wien, 1838. – *Tabellarische Darstellung der ungarischen Sprache in XII. Tafeln*. Wien, 1839.

mund is ebből ismerkedtek meg a magyar nyelvvel;¹⁷ sőt a gróf felesége, Ludmilla Vratislav grófnő magyarul tanulására is gondot fordított. Berchtold hagyatékában megtalálhatók az 1827-től Márton által Bécsben kiadott *Magyar Kurír* számai, valamint az annak toldalékaként megjelent *Olvasó Könyvtár*, amelyeknek rendszeres előfizetője volt. Levelezésükből az is kiderül, hogy Márton volt az egyik fő közvetítője a gróf könyvbeszerzéseinek az 1820–30-as években. Megküldte neki pl. Széchenyi *Hitelét*, Pethe Ferenc 1814-től megjelenő szaklapját, a *Nemzeti Gazdát*, rendszeresen beszerezte a gróf által megrendelt könyveket Magyarországról. Márton a család nagy tisztelőjeként lefordítja Sigmund atyjának, Leopold Berchtoldnak német nyelvű életrajzát az általa kiadott *Magyar Olvasókönyv* számára.¹⁸

Sigmund Berchtold 1828-ban kötött házasságot a régi cseh főnemesi családból származó Ludmilla Vratislav z Mitrovic grófnővel (1808–1869), akihez írott 1400 darab német nyelvű levele a brünni családi levéltárban található.¹⁹ A Mitrovic család aktív részese volt a 18. század végén kezdődő cseh nemzeti mozgalomnak. Ludmilla jó kapcsolatokat ápolt František Palacký és Václav Hanka családjával, unokabátyja pedig a jozefinista katonatiszt és hazafi Jan Jeník z Bratřic, akinek *Emlékiratai* a cseh nemzeti újjászületés irodalmának fontos dokumentuma. Bratřic katonai naplóját (*Tagebuch der merkwürdigen Vorfällen meiner Dienstzeit 1778–1799*) a buchlovi könyvtár őrizte meg az utókor számára.

Az 1830-as években Berchtold bekapcsolódott a magyar politikai és közéletbe: a Trencsén megyei birtokokkal (Ungarschütz-Magyarfalva ill. Csicsmán) rendelkező gróf a 30-as évek elején Trencsén megye alispánja lett, majd országgyűlési követ. Részt vett az 1832–36-os reformországgyűléseken Pozsonyban, a magyar nemzeti eszme elkötelezett hívévé válik. Feleségének Buchlovba írott leveleiben lelkesen számol be az országgyűlésben folyó munkáról, a törvényjavaslatokról, határozatokról; egyértelműen kitűnik nemzeti-liberális álláspontja és radikális gondolkodásmódja: a népképviselő híve, sürgeti az úrbéri viszony rendezését, törvénykönyv létrehozását, a közterhek igazságosabb elosztását.²⁰ Érdekes megjegyezni, hogy német nyelvű leveleit sokszor kezdi a „Drága lelkem”, „Édes Angyalom” megszólítással, olykor egy-egy magyar mondatot, kifejezést beleszőve, hiszen fontos volt számára, hogy felesége is közelebb kerüljön a magyar nyelvhez.

Továbbra is lelkes színházlátogató és könyvgyűjtő, mindent beszerzett, ami a magyar nyelvhez és irodalomhoz kapcsolódik. A családi levéltárban megőrzött színlap tanúsága szerint 1833. április 15-én részt vett Pozsonyban az *András és Béla* c. színdarab előadásán, ezt a darabot – amelynek témája a két Árpád-házi király, I. András és I. Béla harca a magyar trónért – Kossuth Lajos adaptálta az

¹⁷ A kisebb kivonatos *Magyar Grammatikát* egyenesen a kis grófok számára küldte el MÁRTON: *Leicht fassliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Schüler der untern Classe*. Wien, 1833. Vö. ItK 1993. 132.

¹⁸ *Gyönyörködtette Tanító Magyar olvasókönyv*. Bécs, 1840. 82–86.

¹⁹ MZAB G 138 353.

²⁰ Uo.

országgyűlés alkalmából a pozsonyi magyar színpad számára.²¹ A feleségének írott politikai beszámolók mellett, tudósít a Pozsonyban látott színházi és opera előadásokról, s említi, hogy egy vándorszínház társulatához is meghívták játszani.

Ebből az időszakból mikor Berchtold felváltva tartózkodott magyarországi birtokain és a pozsonyi országgyűléseken, maradt fenn Dóczy Józseffel (1779–1856) folytatott levelezése. A ciszterci pappal, aki Pozsonyban tanult filozófiát, feltehetően itt ismerkedett meg Berchtold.²² Levélváltásukból kiderül, a gróf irodalmi érdeklődése egyre szélesedett, s intenzíven gyűjtötte a magyar kiadványokat buchlovi könyvtára számára. A könyvkereskedéssel is foglalkozó Dóczy 1830-ban kelt levele szerint Bécsből küldött neki magyar vonatkozású könyveket és jegyzékeket, de pesti kapcsolatai révén is meg tudta vásárolni a Berchtold által kért munkákat. A 30–40-es években Márton József mellett Dóczy volt Berchtold fő segítője a könyvbeszerzésben.

Berchtold az 1839–1840, 1843–1844, majd az 1848–49. évi népképviselői országgyűléseken is részt vett. A leveleiből történő utalások mellett regisztrálja részvételét a felsőház tisztséget nem viselő tagjaként az 1848–49. évi népképviselők névtára.²³ A 40-es években gyakran tartózkodott Pesten, a fenti forrás szerint az országgyűlések idején a „Magyar Király”-ban lakott. Ennek a pesti tartózkodásnak dokumentumai azok a politikai röpiratok, színlapok, plakátok, egyéb nyomtatványok, illetve a 40-es évek magyar politikai, közjogi, szépirodalmi könyvtermése, amelyek Berchtold hagyatékában a brünni levéltárban és buchlovi könyvtárában megtalálhatók. Többek között az országgyűlés *Törvénycikkelyeinek* 1844-es kiadása dedikálva „Tekintetes és Nagyságos gróf Berchtold Zsigmond ungerschützi báró, kedvelt hívünknek” a pozsonyi közbátorsági választmány tagjaitól; valamint színlapok a Nemzeti Színház 1848. június–júliusi előadásairól, pl. a *Bánk bán* július 12-i bemutatójáról, Szigligeti Ede *A szökött katona* c. darabjának 1848. június 30-i és Verdi *Nabuccójának* július 7-i bemutatójáról, néhány forradalmi folyóirat 1848-ból, pl. *Kossuth Hírlapjának* számai, valamint Töltényi Miklós forradalmi satirikus röpirata, *Hű tükre a megbukott kancellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak* (Bécsben 1848).²⁴

Elérkeztünk Sigmund Berchtold életének legvitatottabb, forrásokkal legkevésbé alátámasztható pontjához, a magyar 1848-as forradalomban és szabadságharcban való állítólagos részvételéhez. A Berchtoldra vonatkozó kevés irodalom hivat-

²¹ PRAŽÁK: i. h. 73.

²² Dóczy a Dunántúlon több helyen működött plébánosként, 1830 körül Bécsben volt nevelő Batthyány Antalnál, később Szentgotthárdon magyar hitszónok, majd 1843-tól Heiligenkreuz-ban magyar alperjel, ahol magyar nyelvet is oktat a növendékeknek. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. (továbbiakban SZINNYEI) Bp. 1893. II. 954–955. Fő műve, *Európa tekintete jelenvaló természeti, miveleti és kormányi állapotjában. I–XII*. Bécs, 1829–1831. megtalálható Berchtold könyvtárában.

²³ *Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. PÁLMÁNY Béla. Bp. 1998. 1083. (továbbiakban. PÁLMÁNY)

²⁴ PRAŽÁK: i. h. 74.

kozások nélkül, kész tényként említi, hogy Berchtoldot politikai szimpátiája a felkelők oldalára állította, illetve hogy részt vett a 48-as felkelésben.²⁵ Hasonlóképpen tartja ezt számon a családi hagyomány is, amely máig büszkén emlegeti Berchtold 48-as szereplését, és amelyet megerősít a ma Bécsben élő egyik leszármazott, Eva Berchtold grófnő személyes közlése és a tulajdonában lévő családi dokumentumok tanúsága. Berchtold magyar nemzeti elkötelezettsége, politikai nézetei, a hagyatékában fennmaradt 1848/49-re vonatkozó irat- és könyvanyag, a buchlovi várban a magyar forradalomnak berendezett emlékszoba – ahol a szabadságharc relikviái és a politikusok portréi láthatók – kétségtelenül a magyar forradalom iránti szimpátiáját, elkötelezettségét mutatják, de nem jelentenek elegendő bizonyítékot arra, hogy aktívan katonaként a fegyveres harcban is részt vett volna.²⁶ Annyi bizonyos, hogy Berchtold 1844-ben az egyik császári ezredben volt huszártiszt az adott évi *Österreichischer Militär-almanach* szerint, s történelmi tény az is, hogy az 1850-es évek elején Prágában hadbíróság elé került, s az elhúzódo felségárulási perben a kilátásba helyezett szigorúbb, egyes források szerint halálos ítélet végül felmentéssel végződött: a buchlovi várban letöltendő életfogytiglan házi őrizetre változott.

Ugyanakkor arra is utalnak bizonyos magasrangú bécsi hivatalnokoktól származó dokumentumok, hogy Berchtold mégsem lett teljesen kegyvesztett a bécsi udvarnál az 1850-es években. Leopold Lažanský 1853. március 7-i keltezésű körlevele például anyagi hozzájárulást kér a gróftól egy bécsi templom felépítéséhez Ferenc József császár merénylettől való megmenekülése emlékére.²⁷ Paul Aloys Klary 1851. szeptember 1-jén megküldi neki a pénzügyminiszter rendeletét a birodalom pénzügyi konszolidációjára, s e rendelet megvalósításában elvárja a gróf közreműködését, 1852. januári keltezésű levelében pedig a gróf emberségére és patriotizmusára hivatkozva a dicsőséges osztrák hadsereg nevében az 1848/49-es magyar- és olaszországi hadjáratokban megsérült császári katonák karlsbadi gyógykezeléséhez gyűjt adományokat.²⁸

Az 1850-es évek prágai internálásának, valamint az 1854-ben zajló pernek egyetlen forrása Berchtold magánlevelezése, elsősorban Prágából feleségének írott levelei.²⁹ Ő a legfőbb támasza és segítője férjének ebben az időszakban, minden követ megmozgat, hogy az ügyet kedvezőbb irányba befolyásolja. Ludmilla atyja, Josef Vratislav z Mitrovic gróf is közbenjár a hatóságoknál a vádlott érdekében. Berchtold az 50-es évek elejétől kelt leveleiben folyamatosan kér segítséget fele-

²⁵ KNEIDL: *i. h.* 27; HANTSCH: *i. m.* 6.

²⁶ Az 1848/49-es forradalom-és szabadságharcra vonatkozó igen gazdag szakirodalomban és forráskiadványokban nincs nyoma Berchtold 48-as szereplésének; a Bóna Gáborral való személyes konzultáció sem vezetett közelebb a kérdés megoldásához.

²⁷ MZAB G 138 341, idézi PRAŽÁK: *i. h.* 74.

²⁸ MZAB G 138 341

²⁹ Uo. 353.

ségétől ill. az ő általa megbízott magyarországi ügyvédtől, Ott Ádámtól,³⁰ akik a brünni helyi hatóságok segítségével igyekeztek kiharcolni a gróf felmentését. Berchtold végül aláírta a hűségnyilatkozatot, amelyet a brünni magisztrátus és polgármester is jóváhagyott, s így az 50-es évek közepén megtörtént a hatóságok előtti tisztázása. Ennek értelmében rendelték el számára a házi őrizetet, vagyis a buchlovi várában letöltendő életfogytiglani fogságot, amelynek szigorúsága azonban a 60-as évek elejétől feltehetően enyhült, és ezért Berchtold egy-egy bécsi ill. pesti utazás, gyógykezelés kapcsán elhagyhatta lakhelyét. Az ítélet következményeként 1856-tól hivatalosan felesége vette át a családi birtokok irányítását.

Az 1854-ben Prágában lezajló katonai perről csupán burkoltan, utalásszerűen esik szó, még a feleségnek írott bensőségesen személyes hangú levelekben is, s nyilván nem véletlenül. A családi iratokban több helyen is ki vannak húzva, vágva, egyszóval eltüntetve a perre ill. az „egész ügyre” vonatkozó utalások. Ugyancsak nincs nyoma a Berchtold aktának a bécsi Kriegsarchivban. Főrendről és egy osztrák–morva hagyományosan lojális családról lévén szó, ezt a kellemetlen szégyenfoltot mind az udvar, mind a család vélhetően igyekezett eltussolni, legalább is diszkrétan kezelni. A megoldás kiderítése még előttünk áll, s talán előkerülnek a jövőben olyan források, amelyek közelebb vezetnek Berchtold élete 48-as fejezetének megértéséhez.

Berchtold buchlovi háziőrizetben töltött éveit szintén csupán levelezéséből tudjuk rekonstruálni. Az 1860-as években szerteágazó levelezést folytatott csehországi, magyarországi, valamint európai személyekkel, ez jelentette számára a külvilággal, barátokkal való érintkezést, valamint a hírforrást. Mindenről tudott, ami körülötte történt, politikai és társadalmi eseményekről, könyvekről, színházi előadásokról. A buchlovi „várfogság” semmiképpen nem jelentett számára elszigetelődést a környezetétől és a társadalomtól. A magyarországi kapcsolattartásban a legintenzívebb szál a pesti orvossal, Gárdos Jánossal való levelezése. Tőle 1862 és 1869 között mintegy 180 levél maradt fenn Berchtold hagyatékában.³¹ Gárdos János (1813–1893) Budapesten gyakorló orvos, az akkor divatos magnetizmus, mesmerizmus és homeopátia elkötelezett híve, publikálta is az általa alkalmazott módszert, fő műve *A szellemtanról vagyis az állati magnetizmusról*, Pesten jelent meg 1863-ban.³² Berchtolddal nyilván Pesten ismerkedtek meg még a 40-es években, s minthogy a gróf maga is fogékony lehetett e tanok iránt, – a családi könyvtárban megtalálhatók Gárdos fent említett művén kívül Anton Mesmer művei és

³⁰ Ott Ádám (1842–1920) katolikus plébános, jogi doktor, a család másik ágához tartozó, Magyarországon élő Berchtoldoknál volt nevelő. SZINNYEI: *i. m.* X. 14–15.

³¹ MZAB G 138 360

³² SZINNYEI: *i. m.* III. 1020. DÖRNYEI Sándor: *Régi magyar orvostudományi értekezések 1772–1849. I.* 183–184.

más hagyományos, illetve homeopata orvosi könyvek, álomfejtő munkák³³ – levelezésük bensőséges hangjából ítélve közeli barátságba kerültek. Berchtoldnak a házi őrizetben igen megromlott az egészsége, szem-izületi és vesebántalmai voltak. Ezeken is próbál segíteni a pesti orvos-barát a leveleiben leírt gyógy javallatokkal. Egy alkalommal, 1860 szeptemberében Berchtold személyesen is járt Pesten Gárdoséknál, egy évvel később pedig Bécsben próbálta sérévét gyógyíttatni. Gárdos leveleiben határozottan óvja a grófot, hogy morfiummal és más mérgekkel orvosolja baját, és a távolból a magnetizmus módszerével próbálja betegségét enyhíteni. A magnetizmussal való távgyógyítás közvetítője, „médiума” Gárdos felesége, Andrassy Júlia, akinek férjével együtt szilárd meggyőződése, hogy „a magnetizmus képes az emberi fajt megnemesíteni”. Ő szintén személyesen ismeri és nagyra becsüli a grófot, s külön is levelez vele. Júliának látomásai is vannak a gróf egészségével kapcsolatban, mindig megérzi, javul-e vagy romlik állapota. Egyik levelében azt írja, mennyire szeretné, ha az országgyűlés ismét ülésezne Pesten, mert akkor végre körükben tudhatná a grófot, s egészsége akkor biztosan megjavulna. Érdekes megjegyezni, hogy a házi őrizetben élő Berchtold gróf az 1865–1868-as országgyűlésen „igazolatlanul távol lévő” főrendi tagként van bejegyezve.³⁴ 1865-ben, majd 1867-ben, két évvel Berchtold halála előtt, mikor egészsége már kritikusnak mondható, Gárdosék megpróbálják megszervezni a gróf Pestre utazását, hogy ott gyógykezeljék, s Gárdos azt is fölajánlja, hogy Pozsonyig elé megy, de a többször tervezett utazás végül nem valósult meg.

Berchtold a házi fogságból is napra készen tudott a magyarországi eseményekről, részben levelezésén, részben a hozzá eljutó könyv- és sajtótermékeken keresztül. Tájékozottságát jól jellemzi Gárdos feleségének 1863-ban írott sorai: „Sie sind noch wohl immer an Ihr Zimmer gebannt, doch wissen Sie mehr über Zeitgeschehen, als wir”. Néhány levél tanúskodik róla, hogy a 60-as években Berchtold Gárdoson kívül levelezett még Csanády István pesti orvossal, akivel szintén a mesmerizmus iránti érdeklődés hozhatta kapcsolatba; Csanády munkája, a *Medizinische Philosophie und Mesmerismus* (Leipzig 1860) szintén megtalálható a gróf könyvtárában.

Berchtold az 1860-as években a buchlovi házi őrizet idején is rendszeresen gyarapította magyar könyvtárát ügynökei, és barátai révén. Könyvtárának az 1850–1860-as időszakra vonatkozó anyaga ugyanolyan naprakész, aktuális, mint a 30–40-es éveké, amikor módja volt személyesen is beszerezni a könyveket pesti, pozsonyi és bécsi útjai során.

³³ Néhány cím a magnetizmusra ill. álomfejtésre vonatkozó munkák közül: KOVATS Mihály: *Állati mágnesesség*. Pest, 1818, *Álommagyarázó Könyvecske*. Budán, 1840, *Neues egyptisches Traum-Buch*. Ofen s.d., SZAPÁRY, Franz: *Magnetismus*. Graz, 1850. BAJKAY Endre: *Az állati-vagy életmagnetismus*. Pest, 1852. HÜBNER György: *Hasonszervi házi állatorvos*. Pest, 1865.

³⁴ PÁLMÁNY: i. m. 1083.

A buchlovi vár könyvtárának eredete a 16. századra nyúlik vissza, amikor még a Petřvaldský család birtokában volt. Az 1760-as évektől megjelenő új tulajdonosok a Berchtoldok jelentősen gyarapították a könyvvállományt, a ma meglevő kb. tízezer kötetes állomány java része az 1770-es évektől kezdve került a buchlovi vár könyvtárába. Leopold Berchtold és testvére, Friedrich révén elsősorban a 18–19. század fordulójának tudományos- és szépirodalmával bővült a buchlovi könyvtár anyaga. A testvérek természettudományos és orvosi érdeklődése erősen meghatározta a könyvtár profilját, de e mellett gazdasági, jogi, filozófiai, földrajzi, nyelvészeti munkákat is gyűjtöttek. Friedrich Berchtold az orvos és utazó maga is több természettudományos munka szerzőjeként volt ismert, pl. *Flora Böhmens*. Prag 1836.³⁵

A Leopold Berchtold által megalapozott könyvtár a legnagyobb gyarapodást Sigmund életében érte el. Az ő gyűjtése és beszerzései révén alakult a családi könyvtár alapvetően magyar könyvtárrá, hiszen a kb. tízezer kötetes buchlovi kastélykönyvtár hungarikumai közel hétezer tételt, tehát a könyvtár kétharmadát teszik ki. Ez az anyag a teljes 19. századi magyar könyvészet keresztmetszetét adja a szépirodalom és szakirodalom valamennyi területén. Az alapvetően 19. századi hungarika gyűjtemény tartalmazza az 1770–1870 közötti időszak magyarországi magyar és német nyelvű politikai irodalmát, tudományos irodalmát és szépirodalmát, valamint a korszak külföldi irodalmát magyar fordításban. A kiadványok mintegy 50%-a magyar, 40%-a német és 10%-a latin nyelvű. A könyvtár általam használt katalógusa a brnói Műemlékvédelmi Felügyelet tulajdonában lévő *Lokální a inventární katalog hradní knihovny Buchlov* (Brno 1960). Ennek tételes átnézése során gyűjtöttem ki azt a 6700 tételt, amelyet a következő szempontok alapján minősítettem hungarikumnak: magyarországi nyomtatás, magyar nyelvűség, külföldön magyar szerzőtől kiadott, nem magyar nyelvű kiadvány és külföldön nem magyar szerzőtől kiadott nem magyar nyelvű, de tartalmát tekintve magyar vonatkozású munka. A buchlovi vár múzeumként működő könyvtártermeiben egyszer volt lehetőségem a könyveket megtekinteni még a 90-es években.

A könyvtár 1800 előtti anyaga kis töredéke csupán a teljes gyűjteménynek, mintegy 50 tétel. Ezeknek a könyveknek a nagy része a 18. század utolsó harmadából származó kiadvány, és feltehetően Leopold Berchtold révén kerültek a gyűjteménybe. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyar Nyomtatványok szerkesztőségének 1800-ig terjedő nyilvántartása alapján megállapíthatjuk, hogy az általam összeállított könyvjegyzékben egy unikum és hét ritkaságszámba menő példány fordul elő.³⁶ Bethlen Kata késő barokk-pietista imádságos könyve, amely először 1726-ban Lőcsén jelent meg, majd 1910-ig még tizennégy kiadást ért meg, s amelyet sokáig a nagy Bethlen Kata (Teleki Józsefné) művének tulajdonítottak, *Bujdosásnak emlékezetköve, melyet a Kristus Jésusnak szentséges nevének ditséretire szép imádságoknak faragás nélkül való drágaköveiből össze-rakott és fel-*

³⁵ KNEIDL: i. h. 24–27.

³⁶ A behasonlításban nyújtott segítségért köszönetet mondok V. Ecsedy Juditnak.

emelt egy bujdosó a maga szívében, pozsonyi és komáromi 1791. évi kiadása csupán a buchlovi kastélykönyvtárban található meg. A buchlovin kívül mindössze egy példány található az OSzK-ban a német jezsuita Peter Canisius 16. századi, latin nyelvű, magyar fordításban is többször megjelent katekizmusának 1774-es pozsonyi kiadásából. (*Péter, Canisius Által Egybeszedett és három iskolára elosztott keresztényi hitnek öt fő tzikelyeiről közönséges és szükséges kérdések könyvetskélye*. Ném. Ford. Kereskényi Ádám. Pozsony, 1774.) Hasonlóképpen kevés, összesen három példány létezik Pázmány Péter először 1606-ban megjelent *Imádságos könyvének* 1753-as nagyszombati kiadásából. További ritkaságok a könyvtár 18. századi magyar anyagából: *Isten közönséges tiszteletére rendeltetett Énekeskönyv, Mellyben vagynak Hymnusok, sóltárokból szerezetett Ditséretetek, innepekre, és egyéb Alakalmatosságokra tartozó régi Istenes énekek*. Margitai István által Debrecenben 1785; Nagy György János evangélikus lelkész, tanár magyar leíró nyelvtana: *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre* Wien 1793; *Lelki kalendárium, Azaz a sz. írásbúl és a sz. atyákbúl mindennapra ki-válogatott tzikelyek, mellyekkel az ember a bűnnek gyűlölésére és a mennyeknek kívánságára fel-ébresztetik*. Egy posonyi kanonok által, Posonban és Komáromban 1790; *Holz und Wald-Ordnung für das Königreich Hungarn, wie die Wälder erziegelt, besser aufgebracht, vermehrt und erhalten werden können*. Ofen 1769, a Mária Terézia által kiadott erdőrendelet első kiadása; *A Tzigány nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei* c. 1798-ban Komáromban Enessey György által kiadott, munkának négy nyelvű szójegyzékeket közlő toldaléka, *A Tzigány nyelvrül* (Győr 1800), valamint Baróti Szabó Dávid latin prozódiaja: *Prosodia Latina. Regulis, partem novis pluribus comprehendit atque in novam redegit formam* (Posonii et Pesthini 1793.), akinek *Kisdéd szótára* (Kassa 1792), valamint 1802-ben Komáromban kiadott *Költeményes munkái* is megtalálható Berchtold könyvtárában.

Tematikáját tekintve a buchlovi könyvtár 1800 előtti anyaga a lelki élet és ájtatos irodalom, a gyakorlati gazdasági irodalom, közjogi ill. ország ismereti irodalom, a tudományos irodalom (nyelvészeti ill. természettudományos szakkönyvek) és a szépirodalom körébe sorolható, ami alapvetően tükrözi Leopold Berchtold érdeklődését. A gyakorlati irodalmat képviseli pl. Tessedik Sámuel: *Der Landmann in Ungarn* (Pest 1784) és Wiegand, Johann: *Handbuch für die österreichische Landjugend* c. munkájának Szilágyi Sámuel által kiadott magyar változata (*Az ausztriai Paraszt Ifjúságot a jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske, Mellyet ... A Magyar Paraszt Ifjúság hasznára Magyar Nyelvre fordított Szilágyi Sámuel*. Pozsony és Kassa 1776), Kömlei János: *Szükségben segítő könyve* (Pest 1790), amely Becker, Rudolf Zacharias híres *Noth-und Hülfsbüchleinjének* fordítása Magyarországra alkalmazva. A politikai, országismereti irodalomból megemlítjük *A magyar törvények rövid summáját* (Pozsony 1798), valamint a Windisch, Karl Gottlieb által kiadott rövid összefoglaló országismerető kézikönyvet, *Politisch-geographisch-und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn* (Pressburg 1772), amely azok számára készült, akik komolyabb tudományos műveket nem tudnak megvenni, ill. nem olvasnak latinul. A tudományos irodalmat elsősorban

nyelvtanok és szótárak képviselik nagy számban: pl. *Nouvelle grammaire française et hongroise* (Sopron 1763), Kalmár, Georgius: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avaris* (Pozsony 1770), Comenius *Janua linguae*-jának 1729-es debreceni kiadása, Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának (*Dictionarium Latino-hungaricum*) egy nagyszombati, és egy 1782-es nagyszebeni kiadása, Pereszlényi, Paulus: *Grammatica linguae Ungaricae* (Tyrnaviae 1738), Klein, Ephraïmo: *Specimen enucleationis grammaticae Hungaricae* (Pozsony és Kassa 1792), *Magyar Grammatika* (Bécs 1795). A természettudományi szakirodalmat Gáti István: *A természet története* (Pozsony 1798), valamint Kolbani, Paul: *Ungarische Giftpflanzen* (Pressburg 1791) c. munkái képviselik. A magyar szépirodalomból megtalálható Gyöngyösi István: *Költeményes maradványai* (Pozsony és Pest 1796), Bessenyei György: *Attila és Buda* (Pozsony és Kassa 1787) c. munkája, Péczeli József tragédiája, a *Zayr* (Győrben 1784), és a kor népszerű külföldi irodalma magyar fordításban: pl. Péczeli József: *Young Éjtszakái és egyéb munkái* (Pozsonyban 1795). Megállapíthatjuk, hogy ritkaságok mellett bekerültek a buchlovi könyvtárba a felvilágosodás korának legnépszerűbb magyarországi kiadványai is, Pápai Páriz, Baróti Szabó és Tessedik említett munkáin kívül ide sorolhatjuk még Molnár János *Magyar Könyvházának* első négy kötetét (Pozsony 1783), amely külföldi könyvek kivonatát közli, különös tekintettel a népek történelmére, szokásokra, találmányokra. A magyar szerző által idegen nyelven külföldön kiadott munkák közül (a *Régi Magyar Könyvtár III.* kötetének anyagából) szintén megtalálható néhány cím a jegyzékben: Desiderius, Pius–Széchényi, Stephan: *Über Erziehung und Unterricht in Ungarn*. Leipzig 1731, Szapary, Johann: *Der unthätige Reichthum Hungarns*. Nürnberg 1781, Beregszászi, Paulus: *Über die Ähnlichkeit der ungarischen Sprache mit dem morgenländischen*. Leipzig 1796, *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*. Erlangen 1797, Kaitar, Joseph: *Die alte und neue ungarische Welt*. Wien 1796.

A 19. századi 6650 hungaricum címjegyzékéből megállapítható, hogy Sigmund Berchtold mindent gyűjtött és olvasott, ami magyar vonatkozású nyomdai termék, minden naprakész információt igyekezett beszerezni Magyarországról. Laikus, mégis tudatos gyűjtő volt, könyvtára igen széles áttekintést ad a korszak magyar történelméről, kultúrájáról, a hétköznapi életéről. Politikai pályafutásából adódóan érdeklődésének fő profilja a kor aktuális politikai és közjogi irodalma, törvények, országgyűlési kiadványok, statisztikai gyűjtemények, gazdasági, közgazdasági szakmunkák. E mellett a magyar nyelv és irodalom lelkes híveként, olvasóként, műkedvelő színészként és mecénásként, gyűjtötte a kor teljes szépirodalmát magyar és német nyelven, valamint a legnépszerűbb külföldi irodalmat magyar tolmácsolásban, s ide sorolhatjuk még a magyar ill. német nyelvű vers-népdal, népmese és népmonda gyűjteményeket. A szépirodalom mellett igen nagy súllyal szerepel a gyűjteményben a magyar nyelvészeti és szótárirodalom, amelybe nyelvtanok, nyelvkönyvek, társalgási kézikönyvek, egy- és többnyelvű szótárak tartoznak magyar, német, francia, latin nyelven. Ide kapcsolódnak a magyar irodalomtörténeti és prozódiai szakmunkák is. Tudományos érdeklődése a magyar nyelven túl kiterjed a magyar történelemre, művelődéstörténetre, földrajzra, honismereti munkákra,

természettudományos, orvosi szakkönyvekre. Gyűjtötte továbbá a népszerű ismeretterjesztő kiadványokat, szórakoztató irodalmat, naptárakat, folyóiratokat, adat- és címtárakat, könyvjegyzékeket, képes művészeti kiadványokat és térképeket.

A szépirodalomból szinte valamennyi jelentős 18. század végi, 19. századi szerző megtalálható a könyvtárban: Gvadányi József, Bessenyei György, Baróti Szabó Dávid, Csokonai, Földi János, Fazekas Mihály, Dayka Gábor, Kis János, Virág Benedek, Péczeli József, Berzsenyi, Kazinczy, Verseghy, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Petőfi, Arany, Garay János Tompa Mihály, Czuczor Gergely, Szigligeti Ede, Vas Gereben, Fáy András, Jósika Miklós, Jókai Mór, Vajda János, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Podmaniczky Frigyes. Ezen kívül Petőfi, Arany, Jósika, Kemény Zsigmond és Eötvös József egy-egy műve német fordításban is megvan: Petőfi, Alexander: *Gedichte. Nebst einem Anhang Lieder anderer ungarischen Dichter*. Aus dem Ungarischen übertragen durch Kertbeny. Frankfurt a. M. 1849, *Der Held János*. Stuttgart 1850, Arany, Johann: *Toldi*. Leipzig 1851, *Gedichte*. Kronstadt 1863, Kemény, Sigismund: *Rauhe Zeiten*. (übers. von T. Opitz) Kronstadt 1863. Jósika, Nikolaus: *Böhmen in Ungarn*. Pest 1840.

Világirodalom magyar fordításban: Demokritos: *Történetek*. Budán 1815, Juvenalis *Szatírái*. Pest 1825, Schiller: *A Haramiák*. (ford. Schedel Ferenc) Pest 1813, Kleist, Heinrich: *A tavasz*. Nagy Váradon 1806, Tasso: *Megszabadított Jeruzsálem*. Pest 1805, La Rochefoucauld *Maximái* Kazinczy fordításában. Bétsben, Triestben 1810, Lafontaine: *Száz mese száz képpel*. Pest 1840, Renan, Ernest: *Jézus élete*. Bécs 1864.

Vers-mese- és népdal-népmonda gyűjtemények, valamint irodalomtörténeti költészettani munkák: Gaal, Georg: *Märchen der Magyaren*. Wien 1822, Majláth, Johann: *Magyarische Sagen und Märchen*. Brünn 1823, Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pesten 1846–48, Greguss Ágost: *Magyar népdalok*. Budán 1841, Virág Benedek: *Magyar prosódia és magyar írás*. Budán 1820, Toldy Ferenc: *A magyar-költészet története*. Pest 1867, Riedel Szende: *Mutatványok a magyar irodalomból*. Prágában 1856, Környei János: *A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata*. Pest 1865.

A szakirodalomból a legnagyobb rész Berchtold speciális politikai, közjogi, közigazgatási, gazdasági, érdeklődését tükrözi. Megtalálhatók a magyar reformkor, a magyar forradalom és szabadságharc, a Bach-korszak és a Kiegyezés előtti periódus, vagyis az 1850-es 60-as évek legfontosabb kiadványai. Az 1830–40-es évek politikai és közjogi irodalmából: Széchenyi István, Kossuth Lajos, Táncsics Mihály munkái, Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest 1833, Ponori Thewrewk József: *Hazaíui elmékedések*. Pozsonyban 1833, Csaplovics, Johann: *Manuale legum urbarialium*. Viennae 1837, Eötvös, Joseph: *Die Reform in Ungarn*. Leipzig 1846, Friebeisz István: *Törvény tanító a nép használatára*. Pest 1846, *Slawen und Magyaren*. Leipzig 1844, Irinyi József: *Az országgyűlés*. Pesten 1847, De Gerando Ágoston: *Politikai közszellem*. Pest 1848, Teleki, Ladislaus: *Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848*. Leipzig 1849, Kiss Károly: *Hadi Műszótár. Magyar-németül és német-magyarul*. Pest 1843, Gál Sándor: *A Pest-városi Nemzeti őrsereg*. Pest 1848.

A bukott szabadságharc irodalmából: Vahot Imre: *A honvéd őrangyala*. Pesten 1850, *Bilder aus dem Honvédleben*. Wien 1851, Pimodan, Georges von: *Erinnerungen aus den italienischen und ungarischen Feldzügen*. Pest, Wien, Leipzig 1851, Áldor Imre: *A forradalom költészete*. Pest 1867.

Az 1850–60-as évek politikai és közjogi irodalmából: Eötvös, Joseph: *Der Einfluss der herrschenden Ideen auf den Staat*. Wien 1851, Kolisch, Sigmund: *Ludwig Kossuth und Clemens Metternich*. Leipzig 1850, Fogarasi János: *Országos alkotmány fő ágazatai*. Pest 1861, Deák Ferenc beszédei, [Kecskeméti Aurél] Kákay Aranyos: *Országgyűlési Árný-és fényképek*. Pest 1861, Szalay László: *A horvát kérdéshez*. Pest 1861, *Magyar Országgyűlési Zsebkönyv*. 1865–66.

Magyarország történetére, művelődéstörténetre vonatkozó irodalom: Budai Ézsaiás: *Magyar Ország históriája*. Debrecen 1812, Pray, Georgius: *Gabrielis Bethlenii principatus Transsylvaniae. I–II*. Pesthini 1816, Spanyol, Glicér: *Compendium historiae regni Hungariae ab origine gentis usque ad Ludovicum II*. Pestini 1828, Majláth, Johann: *Über die Krönung der Könige von Ungarn*. Wien 1842, Ponori Thewrewk József: *Adalék az 1848–1849-ik évi magyar forradalomhoz*. Bécs 1849, Horváth, Michael: *Geschichte der Ungarn unter den Königen aus dem Hause Habsburg 1526–1780*. Pest 1851, Dux, Adolf: *Das ungarische Nationalmuseum*. Pest 1858, Kerékgyártó Árpád: *Magyarország művelődésének története*. Pest 1859.

Magyarország földrajzi, gazdasági és topográfiai leírása: Bredetzky, Samuel: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*. Wien 1805, Zipser, Andreas: *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuch von Ungarn*. Odenburg 1807, Csaplovics, Johann: *Ungarns Industrie und Cultur*. Leipzig 1843, Fényes, Alexius: *Ungarns Statistik*. Pest 1860.

Cseh és szlovák szerzők Magyarországra vonatkozó művei: Kollár, Johann: *Erklärung des National-Namens Magyar*. Pest 1827, Dankovský, Gregor: *Die Völker ungarischer Zunge*. (Pressburg 1827) című nyelvtörténeti munkája, Thun, Leo polemikusként írása *Die Stellung der Slowaken in Ungarn*. Prag 1843, valamint a *Correspondenz zwischen Kaiser Rudolf und dem ungarischen König Matthias*. (Prag 1845) Václav Hanka kiadásában.

A könyvtár igen gazdag szótár és nyelvtangyűjteményéből, valamint társalgási könyveiből és egyéb nyelvészeti szakirodalmából: Márton József már említett munkáin kívül Kresznerics Ferenc *Magyar szótár*. Budán 1831; Schuster, J. I.: *Neues ungarisch-deutsches Wörterbuch*. Wien 1838; Farkas, Johann: *Ungarische Grammatik*. Wien 1805; Benyák, Joseph: *Grammatica hungarica*. Schemnicii 1816; Horváth, Andreas: *Theoretisch-praktische Methode die Magyarische Sprache zu lernen*. Pressburg 1827; Szalay, Emerich: *Leicht-fassliche ungarische Sprachlehre*. Pest 1831; Vörösmarty kevésbé ismert munkája, a *Kurzgefasste ungarische Sprachlehre*. Pest 1832; Vajda Péter: *Magyar nyelvtudomány*. Kassa 1835; Fogarasi János: *A Magyar nyelv Mataphysicaja*. Pest 1834; Leška, Stephan: *Elanchus vocabulorum europaeorum imprimis slavicornum magyarico usus*. Budae 1825; Királyvölgyi, Andreas: *Lexikon der neuen ungarischen Wörter*. Pest 1846; Riedel Szende: *Magyar Hangtan*. Lipcse és Prága 1859; Czanyuga, Joseph: *Ta-*

schenbuch der neuen ungarischen und deutschen Conversationssprache. Pest 1868.

Az időszaki kiadványok közül újságok, zsebkönyvek, almanachok, naptárak találhatók meg szép számmal a gyűjteményben, továbbá katalógusok, könyvjegyzékek, s végül Magyarország és Budapest térképei.

Berchtold 1869. november 26-án bekövetkezett halála után már csak néhány darabbal bővült a gyűjtemény a századvég kiadványaiból. A családi tradíció, a magyar rokonság, és a 30-as 40-es évek magyar nemzeti mozgalmának és kultúrájának vonzása tette őt elkötelezett gyűjtővé. Élete vége felé, a 60-as évek folyamán a buchlovi várban kialakított múzeumot, éremgyűjteményét, s talán könyvgyűjteményét is megnyitotta a közönség előtt. Sigmund Berchtold buchlovi könyvtára minden bizonnyal a legjelentősebb hungarika-vonatkozású 19. századi arisztokrata könyvtárak egyike Magyarország határain kívül. A könyvanyag helyszíni, tételes átnézése során még számos fontos kérdés megállapítható lenne: található-e a könyvekben ex libris, dedikációk, vagy a tulajdonos saját kezű bejegyzései, ami a könyvtár elemzésében, s talán Berchtold személyére vonatkozóan is új adalékokkal szolgálhatna. Bizonyosan érdemes volna egy cseh–magyar közös program keretében a könyvtár teljes anyagát a helyszínen feltárni és katalógusát kiadni.

ESZTER DEÁK

Les relations hongroises du comte Sigmund Berchtold de Moravie

La collection hungarica de la bibliothèque de Buchlov

Les archives familiales de la famille Berchtold de Moravie, conservées à Brno contiennent de nombreux documents importants relatifs à l'histoire de la civilisation hongroise et aux rapports hongro-tchèques des 18e–19e siècles. La vie et l'activité du comte Sigmund Berchtold (1799–1869) se rattachent étroitement à l'histoire et à la civilisation hongroises, sa bibliothèque hungarica de plusieurs milliers de volumes représente une grande importance pour l'histoire de la civilisation et de bibliothèque hongroises.

Le comte, élevé dans un milieu hongrois, et parlant bien la langue hongroise, avait une correspondance étendue avec ses contemporains hongrois, entre autres avec le savant-grammairien József Márton. Il est entré dans la vie publique et politique pendant l'Ere des Réformes, sous-comte du comitat Trencsén, il est député à l'assemblée nationale de Pozsony, et devient partisan engagé de l'idée nationale. Vue son radicalisme, on peut également supposer sa participation dans la révolution hongroise, mais cela n'est pas encore prouvée par sources. Il suit avec intérêt la vie culturelle, théâtrale et littéraire hongroises, et collectionne depuis sa jeunesse les livres hongrois.

La bibliothèque du château-fort de Buchlov, la domaine d'autrefois des comtes Berchtold, avec ses quelques 10 mille de volumes est une des plus importantes bibliothèques aristocrates de Moravie. A l'intérieur de la collection, la bibliothèque hungarica de 7000 volumes s'est formée par les acquisitions de Sigmond Berchtold, et donne une vue en coupe presque entière de la bibliothéconomie du 19e siècle dans le domaine des belles-lettres et des littératures spéciales hongroises. La bibliothèque de Buchlov est une des bibliothèques aristocrates du 19e siècle ayant des rapports hongrois les plus importantes en dehors des frontières de la Hongrie, la présente étude essaye de donner l'analyse sommaire de ses fonds.

KÖZLEMÉNYEK

A londoni francia protestáns egyház magyar segélyezettjei. A francia protestáns egyház Londonban tekintélyes múltra nézhet vissza: VI. Edward már 1550-ben aláírta az alapítás pátenst az idegenek számára, akiket „száműztek... hazájukból Krisztus evangéliuma miatt”.¹ Az első francia templomot a Threadneedle Streeten a régi Szent Antal Kápolnában alapították, nem messzire a holland gyülekezet templomától, amelyik az Austin Friars nevű (volt ágostonrendiek) templomában kapott helyet. A Szent Bertalan-éji mészárlás és országos protestánsüldözés után számos hugenotta emigrált Angliába – 1600-ban London mellett még öt másik angol városban volt templomuk. A Threadneedle Street-i templom elpusztult ugyan az 1666-os nagy tűzvészben, de igen gyorsan (három év alatt) újjáépült és egészen 1841-ig létezett. Ekkor egy nagy építkezés miatt a gyülekezetnek a St Martins le Grand templomba kellett költöznie, majd 1893-ra megépült a jelenleg is működő új francia templom a város központjában, a Soho Squaren.

Mint ahogy a holland egyház, a londoni francia protestánsok egyháza is élvezett bizonyos privilegiумokat az egyházkormányzat terén: az anglikán egyházzal ellentétben nem kellett kinevezniük püspököt. Az egyházat a „vének” (anciens) és a diakónusok (diacres) kormányozták, az előbbieket nevezték ki a lelkészeket. Ez a demokratikus egyházkormányzat nyilván tetszett azoknak a magyar peregrinusoknak, akik rokonszenveztek a presbiteriánus és puritán eszmékkel, de nem eshetett nagy súllyal latba abból a szempontból, hogy a Londonban járó magyarok hol és kiktől kértek alkalmi segítyt. Segélykérő hajlandóságuknak köszönhető ugyanis, hogy ma dokumentálni tudjuk néhány 17–18. századi magyar peregrinus pontos londoni tartózkodásának idejét – a Francia Egyház számadáskönyveiből derül ki, mikor érkeztek Angliába, illetve mikor akartak tanulmányaik befejezésével távozni innen.

Ezeket a magyarokat főleg két számadáskönyv tartja nyilván: Ms 90, a *French Church Maintenance Account 1650–1702*, valamint Ms 91, az előbbinek 1703-tól 1747-ig terjedő folytatása.² Úgy tűnik, a korábbi évtizedekről nem maradtak fenn rendszeres formában vezetett feljegyzések. De Ms 90 azonnal megörvendezteti a hungarikum-vadászt, amennyiben 1653. augusztus 28. alatt már áll egy feljegyzés: „Gaspar Tistabets hongarien” (sic!) kért segítyt és kapott is tíz shillinget a londoni francia egyháztól. Tiszabecsi Gáspár azon kevesek közé tartozott, akik nem csak látogatták valamelyik angol egyetemet, hanem Oxfordban magiszteri címet is szereztek. Még hozzá Anthony A. Wood szerint ez 1654. március 18-án történt. Tiszabecsi (akiből különben élete végén erdélyi református püspök is lett) franekeri és leideni tanulás után ment át Angliába és alighanem 1–2 trimesztert eltöltött Oxfordban, de mint a fenti adat bizonyítja, 1653 nyarán már Londonban volt.

¹ JAULMES, Yves: *The French Protestant Church of London and the Huguenots*. London, 1993. 7.

² Szeretném megköszönni B. Copus úrnak, az egyház könyvtárosának, hogy elérhetővé tette számomra a számadáskönyvek átnézését. (Továbbiakban: *FCMA*)

A Commonwealth idején Londonban megforduló magyarok úgy látszik, más pénzforrásokra támaszkodtak, mert 1661 nyaráig nem találunk több magyar vonatkozású bejegyzést a számadáskönyvben. A Restaurációval viszont fellendül a magyar-forgalom Angliában. Már 1661-ben két névtelen magyar kap pénzt az egyháztól,³ 1662-ben pedig egymást váltják a magyarok és erdélyiek: kettő februárban, három június-júliusban, 1662 őszén pedig négy névtelen magyar „utazó” kap kisebb összegű segítyt, mígnem 1662 decemberében egy „etudiant hongrois Malade” jelentkezik, őt csak egy egész fonttal lehet elküldeni. 1663-tól (ami eddigi tudásunk szerint a magyarok „rekordéve” a 17. századbeli Angliában) az egyház jegyzője megújja a névtelen magyarok regisztrálását és nagy örömről kezd nevesíteni. Így derül ki, hogy 1663. május 6-án Kisvárdai János valamint Szendrei Ferenc kapnak segítyt, augusztus 5-én Rimaszombathi Mihály, majd két hétre rá ugyanő visszatér két magyar barátja kíséretében a Treadneedle Streetre és még egyszer kér és kap, hogy „visszamehessen Hollandiába”, kerekén egy font sterlinget. Két utitársa közül az egyik már régóta él Angliában, a „Kormeledi” néven nyilvántartott Kőrmendi Péter, aki (albumának tanúsága szerint)⁴ jól megtanult angolul, míg a másiktól, Csaholci Gergelyről tudtuk, hogy 1663 májusában Londonban tartózkodott,⁵ de azt nem, hogy legalább három hónapot töltött az angol fővárosban. Innen egyébként Groningenbe ment vissza, ahol októberben matrikulált az egyetemen.

1664 és 1666 között a Londonban tartózkodó magyarok közül már többen tudják: a francia egyháztól is lehet segítyt kapni. Így aztán ugyanazok, akik a holland egyháztól kérnek anyagi segítséget, jelentkeznek a franciánál is, így Samareus Johannes (elírás: helyesen Sámuel) és „Francois” (Ferenc) Száki. Mindketten 1664 júniusában kapnak segítyt. A következő év februárjában ugyanaz a „Francois”, akinek nevét ezúttal nem „Saki”-nak, hanem „Zacus”-nak írják és mellette a „Ministre en Hongrie” minősítés áll, újra folyamodik és megint szerény sikerrel. 1666 februárjában az elválaszthatatlan Komáromi András és Liszkai András együtt jelentkezik, mint „estudians Hongrois” és kapnak fejenként öt shillinget.

A Nagy Tűzvész után kissé csökken az Angliába peregrináló magyarok száma, 1669-ig hiába is próbálkoznának a francia egyháznál, annak is kell a pénz a templom újjáépítésére. Legközelebb 1675 szeptemberében bukkan fel egy segítyezett „erdélyi”, akiben én Kolosvári István későbbi enyedi tanárt és erdélyi püspököt gyanítom.⁶ 1676 novemberében már a Nápolyból szabadult gályarabok küldöttségéből valók (Jablonzay és Köpeczi?) lehetnek azok a magyar lelkészek, akik 15 shillinget kapnak, de még hátra van a nagy országos gyűjtés, aminek eredményeként 1677. június 22-én a francia egyház vénei úgy döntenek, komolyabb segítségben kell részesíteniük magyar hitsorsosaikat: nem kevesebb, mint 30 font sterlinget gyűjtenek „aux Ministres de Hongrie retirent de galleries du Roy”.⁷ Lehetséges, hogy ez már a második alkalom, amikor a Threadneedle Street segíti a volt gályarab lelkészeket, mert egy másik dokumentum (Ms5, *Consistoire Accounts*) szerint az előjárók már 1676. október 22-én hoztak egy olyan döntést, hogy a flamand egyház ajánlására a nyolc magyar lelkész öt font segítyben részesüljön.

1679 októberében újabb magyar kérelmező járul a londoni francia egyházhoz: Zádori István most érkezett az erőszakos ellenreformáció által megkínzott Magyarországról, és ez a tény segíti hozzá a szokásosnál valamivel nagyobb segítyhez. Egy font sterlinget kap, mert a feljegyzések szerint „jó referenciát hozott magával hazájából, amely kijelenti, hogy a (református) egyház

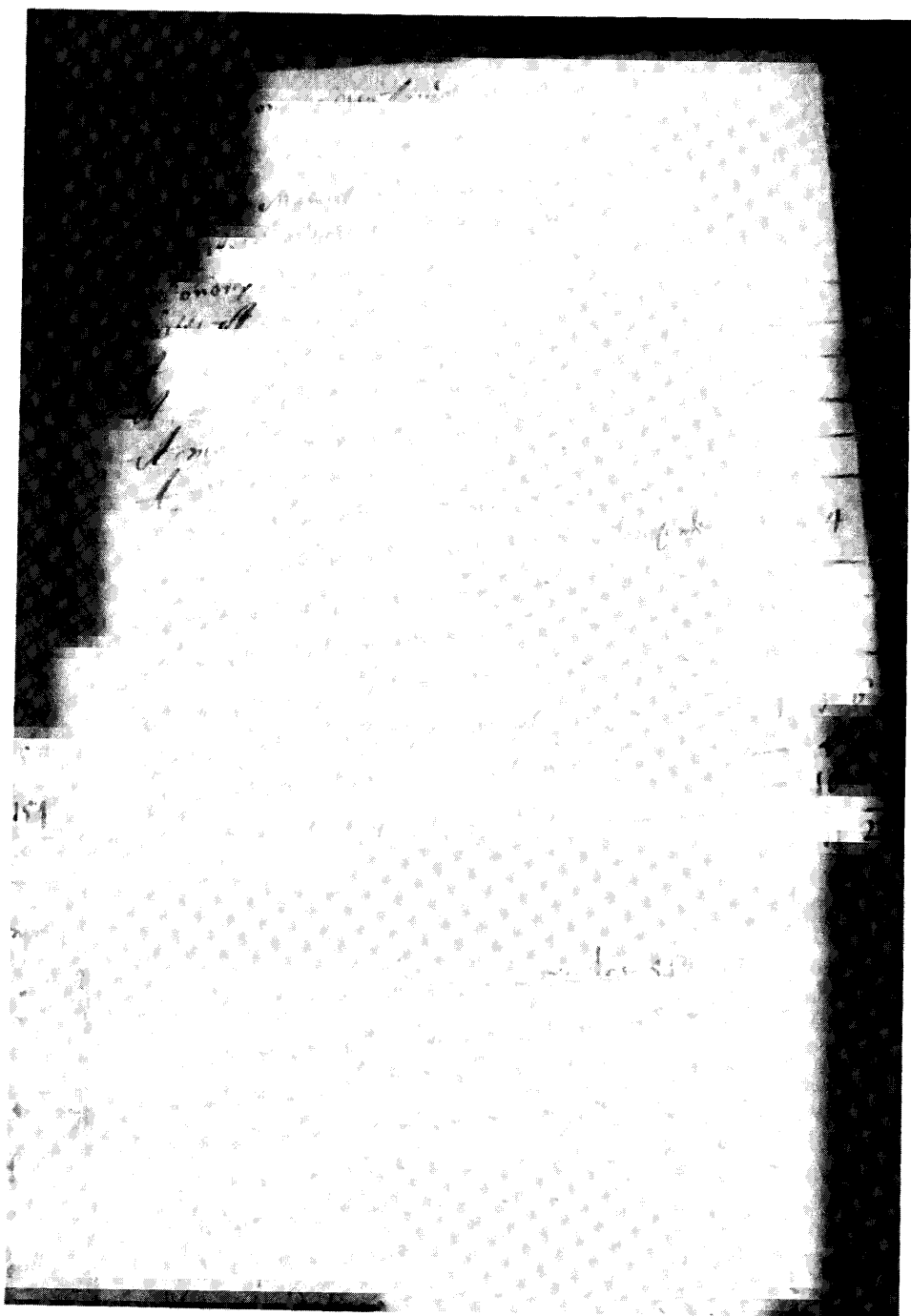
³ FCMA 1650–1702, 47.

⁴ Ráday Könyvtár, Bp. K.1.461. Kőrmendiről még vö. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII században*. Bp. 1989. 95.

⁵ Kőrmendi-album, fol.113

⁶ 1675 nyarán és őszén Kolosvári nem kevesebb, mint négy cambridgei kollégiumtól kap tetemes összegű segítyt, alighanem az egyetem rektora által írt ajánlólevél segítségével.

⁷ FCMA, Ms 90, fol.109

A londoni francia református egyház számadáskönyvéből. A csillaggal megjelölt név magyar.

ínsége ott olyan mértékű, hogy az őt felhatalmazza arra, hogy adományokat kérjen”.⁸ Zádori ezek után hosszan utazgat Angliában és Skóciában, eltölt pár trimeszert Oxfordban, majd 1682-ben még ügyesen szerez pénzt arra Londonban, hogy hazatérése helyett Amerikának vegye az útját – ő lesz az első magyar protestáns lelkész, aki megfordul Bostonban, hogy aztán minden valószínűség szerint Jamaica szigetén (!) fejezze be kalandos életét.⁹ A 17. században ő lesz az utolsó magyar, aki pénzt kér és kap a londoni hugenottáktól, akiknek 1685 után, a nantesi ediktum felmondásával, minden pénzüket az újonnan érkezett protestáns menekültek támogatására kell majd fordítaniuk.

A francia egyház csak a következő évszázad húszas éveiben újítja meg a magyaroknak nyújtott támogatást. Igaz, 1726. április 27-én „fitzor Ministre Transylvain” meglepően nagy összeget, négy font négy shillinget kap. Kövesdi Fitsor (Ficsor) Ádámról eddig is tudtuk, hogy 1719-től 1724-ig a genfi egyetemen tanult és Svájcban avatták lelkésszé,¹⁰ de angliai tartózkodásának időpontját csak hozzávetőlegesen tudtuk megállapítani. Az, hogy ugyanő 1733–34 folyamán nem még egyszer, hanem összesen négy alkalommal kap egy font egy shillingnyi segílyt¹¹ arra mutat, hogy ez nem is segíly, hanem egyfajta rendszeres fizetés volt, és hogy Ficsor, aki nyilván elég jól beszélt franciául és angolul is megtanult, valamilyen kisegítő lelkészi feladatot látott el a francia egyházban. Lehetséges, hogy ezután végleg visszatért – ha nem is Erdélybe, de Magyarországra, mert 1735. október 9-én Pozsonyban írt be Bél Mátyás albumába.¹²

Az utolsó magyar, akit a londoni hugenották felkarolnak, nem más, mint Székelyhidi Nethlebius Mihály. Még a szakirodalom se nagyon tudja, hogy hosszú peregrinálás (Halle, Bréma, Utrecht) után ez az erdélyi születésű teológus 1743. május 18-án, a Wadham College tagjaként, belépett az oxfordi egyetem hallgatói sorába. Valószínűleg ingyenesen tanult Oxfordban, ott elvégezte az egyetemet, de még így is állandó pénzhiánnyal küszködött – ezt enyhíthette a francia egyház adománya: 2 font 1744. augusztus 18-án. Székelyhidiről az utolsó hír 1750-ből származik, amikor is Mező János arról ír Londonból Teleki Sándornak, hogy ez az „academizáns”, aki nagy híve a Telekieknek, nem tudja magát pappá szenteltetni, s emiatt „igen nagy szeginsigben nyomorog”.¹³ E szerencsétlen peregrinus (alkalmi latin verselő) további sorsára talán a korszak kutatói fognak majd fényt deríteni.

GÖMÖRI GYÖRGY

Mecenatúra Bod Péter korában. Minden támogatók, mondhatnánk szponzorok ősatya Caius Cilnius Maecenas Kr. előtt 70-től 8-ig élt. Hivatalosan őt tekintjük az első irodalmilag elismert műpártolónak, ugyanis neve után alakult ki a máig is érvényes mecenatúra. Maecenas volt az első, aki adott egy követendő példát, és amint a történelem mutatja, mindig is akadtak nemes követői. Ez nem jelenti azt, hogy előtte ne lettek volna olyan egyének – főként uralkodók – akik ne tettek volna pártfogói gesztusokat költők, művészek stb. felé anyagi támogatások formájában. A Bibliá-

⁸ GWYNN, Robin: *Minutes of the Consistory of the French Church of London, Threadneedle Street, 1679–1692*. London, 1994. /Huguenot Society of Great Britain and Ireland, Quarto Series, Vol. LVIII./ 25.

⁹ Vö. GÖMÖRI György: *i. m.* 114–124.

¹⁰ HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1789)*. Bp. 2003. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6./ 80.

¹¹ Ms 91 FCMA 1703–1747, 1733 szept. 16, 1733/4 január 6, január 28 és 1734 május 26-i dátummal.

¹² OSZK Kézirattár, Quart.Lat. 547, fol. 178/v

¹³ *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szerk. HOFFMANN Gizella. Szeged, 1980. 328. /Adattár... 6./

ban, a Talmudban, a Koránban és más szentírásokban is találunk feljegyzéseket önzetlen támogatásról, szegények felemeléséről, hiszen ezek mint alapvető erkölcsi törvények jelentek meg. A mindennemű pártfogás bizonyos mértékben tehát erkölcsi norma volt, és máig is önzetlen erkölcsös tevékenység.

A jótékonyság célja az, hogy segítsünk egy vagy több rászorulóknak, a motiváció (az indíték vagy ok) pedig a szánalom vagy kötelességtudat. Az igazi önzetlen, erkölcsös tevékenységnek, így a mecenatúrának is a cselekvés célját és motivációját illetően is tisztának kell lennie, ami végeredményben a jótékonyság, az adakozás alaptétele.¹ Az igazi mecénást magas erkölcsi érzékkel a segíteni akarás vezérli, amikor látja az értékek teremtoinek a nehéz helyzetét. Mindezekhez még annyit tehetünk hozzá, hogy a mecenatúrához szeretet, azaz érzelmi indíttatás is kell az etikai (erkölcsi) megítélés mellett. A szeretetnek komoly szerepe van egy tárgy vagy személy vonatkozásában is, ami főleg a régi mecenatúrákat uralta.

A mecénásokra vonatkozóan máig érvényesek Horatiusnak, Maecenas egyik pártfogoltjának a szavai:

„Vir bonus et sapiens dignis ait esse paratus,
nec tamen ignorat, quid distent aera lupinis.
(Méltók hóna alá nyúlj, mondja a jó s okos ember:
ismeri ő a különbséget jó pénz meg a bab közt.)”²

A mecenatúrát fontos feladatának tekintette a Teleki család több tagja a 18. században. A Telekiek fellendülése a 17. század végén kezdődött, amikor a kancellár Teleki Mihály megkapta előbb a grófi, majd a római szent birodalmi grófi címet is.

A családból többen mecénásként támogatták mások irodalmi és tudományos munkásságát, segítettek szegény kollégiumi diákok tanulását, és gondjuk volt az iskolák anyagi alapjának a növekedésére.

A kancellárról Teleki Mihályról Bod Péter említi a *Magyar Athenas* bevezetésében, hogy többre tartotta a nagyenyedi és kolozsvári professzorok társaságát a fejedelmekénél, és a Teleki család levéltári dokumentumaiból tudjuk, hogy „a gernyeszegi majorjának (birtokának) jövedelmét felerészben a marosvásárhelyi református kollégiumnak, felerészben pedig a vásárhelyi református egyháznak rendelte adni”.³

A kancellár Teleki Mihály ötödik fiától Teleki Sándortól származnak a szellemi téren legjelentősebb eredményeket elérő Telekiek, amiben nem kis része volt annak, hogy a család férfitagjai generációkon át sokoldalúan művelt, olvasni szerető, sőt olykor irodalommal aktívan foglalkozó, és azt támogató feleséget választottak maguknak.

Teleki László, Teleki Sándor fia „nagy gazdagságú és birodalmú, kevélység nélkül való úr volt, ... tanult, okos, értelmes tanácsúr, ... igazságszerető, istenfélő, a reformata religióhoz nagy buzgósággal viseltető úriember vala” – írja Rettegi György, a 18. század krónikása *Emlékezetre méltó dolgok* című művében.⁴ A családi hagyományok szelleméből adódóan Teleki László kötelességének tekintette az egyházi intézményeknek, elsősorban az iskoláknak, és a tehetséges lelkészeknek

¹ LEEL-ÖSSY Lóránt: *A mecenatúra pszichológiai vonatkozásai*. = Esztergom évlapjai. 1994. 119.

² HORATIUS: *Epistulae* I. 7/23–24. Ford. BERNÁTH István. In: HORATIUS, Quintus Flaccus: *Oprea omnia – Összes versei*. Szerk. és a ford. ellenőrizte BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor. Bp. 1961. 506–507.

³ ILENCZFALVI SZÁSZ Péter: A Méltóságos Gróf Széki Teleki Familáról való jegyezgetés (1609–1822). MTAK Kézirattár, Tört. Napló 2-r. 6. 100. f.

⁴ RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Bukarest, 1970. 387.

és professzoroknak az anyagi és erkölcsi támogatását. Erre ösztönözte szüleinek és legközelebbi hozzátartozóinak a példája.

Borosnyai Lukács Simon, marosvásárhelyi lelkész, a kor híres prédikátora Teleki László temetésekor, 1778. június 14-én elmondott beszédében⁵ a barokk prédikáció érett stíluseseimivel, retorikus kérdésekkel és felkiáltásokkal emeli ki az elhunyt nagyságát, kiváló tulajdosságait:

„....De ki ne-tudná ? ki tagadná? hogy ezen mi áldott emlékezetű Grófunk igaz Hazafia, sőt Attya lett légyen, a' ki a'nak [a hazának] 's a Királynak szolgálatjában vénült meg! Házára és Familiájára nézve ugyan példa-beszéddé vált volt az ő jó Atyasága! Az Isten Házára nézve pedig éppen köz-mondássá lett volt: Ama buzgó lelkű Teleki László ...”,⁶

aki nemcsak beszéddel, hanem cselekedeteivel szerette hazáját, nemzetét, és örömmel gyakorolta felebaráti kötelességeit. Oltalmazta az özvegyeket, „táplálta” a szegényeket, az árvákat és védelmezte az elesetteket.

Málnási László, nagyszebeni lelkész is, akit szoros baráti szálak fűztek Teleki Lászlóhoz, tisztelettel és szeretettel emlékezik meg patrónusáról, a felette tartott halotti beszédében:⁷ „Méltóságos Fő Patrónus Uram! Atyámnál is jobb Atyám!” barokkos felkiáltással fejezi ki erős kötődését Telekihez, aki jó megjelenésű, „szép termetű és drága jó elméjű” férfi volt. A Szentírásban, a valóságban, „a jó erköltsi 's polgári tudományokban” jártas, művelt, az emberek fele nyitott, barátságos, kötelességtudó, segítőkész volt. „Tapasztalta azt a' Haza, a' Király, az Eklésia”.

A közéletben jelentős szerepet játszott, számos tisztséget viselt. Málnási beszédében olvassuk:

„A' Királyi Kegyelem ... Királyi Commissáriussággal (királyi biztos), a' Királyi Guberniumban valóságos Tanács Urasággal, és ezen ő Hivataljai mellett néhány rendbéli fénylő Titulusokkal ékesítette volt-meg ötöt. A' melly Hivatalokban volt, azokban hívségesen, jó lelkiesmérettel igyekezett el-járni. Tsak Guberniális Consiliáriusságát (főkörmányszéki tanácsosi tisztség) Huszonkét esztendőig nagy haszonnal viselte.”

Szolgálatával igyekezett mindenkinek hasznára lenni, úgyhogy országszerzte szerették, tisztelték.

Bod Péter *Önéletírásában* Teleki Lászlót mint „az irántam kiváló jóindulattal viseltető férfiú”-t említi, aki fontos szerepet játszott életének alakulásában, Bethlen Kata mellett. Teleki önzetlen támogatója, mecénása volt Bod Péternek, mert felismerte benne az igazi értéket. Bökezűségének illusztrálására szolgál a következő példa Bod *Önéletírásából*: „A Méltóságos Római Sz. Birodalombeli Gróf Széki Teleki László úr önagysága ... a Smirmai Sz. Polikárpus nevű könyvecskémnek kinyomtatására adott kétszáztizenhét (217) m. Forintokat ...”⁸ A könyvet ezer példányban nyomtatták ki Nagyszebenben 1766-ban, és 225 fh.-ba került. Tehát a Teleki adomány majdnem fedezte a könyv kinyomtatását. Teleki sokat fáradozott Bod Péter generális notáriussá (püspökhelyettesé)

⁵ A halotti beszédek (orációk) sokasága az OSzK-ban, a Ráday könyvtárban, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban stb. található. Tanulmányomban az OSzK-ban lévő anyagot használtam fel, az idézetek innen származnak.

⁶ BOROSNYAI LUKÁCS SIMON: *Jó atya és a'nak jó gyermeke, Úgy mint: ... Gróf Széki Teleki László ... és kedves leánya Gróf Széki Teleki Esther ... eltemetetéseknek alkalmatosságával, Gernyeszegen, 1778 jún. 14. napján ... együgyűen beszélgetett ...* Kolozsvár, 1779.

⁷ MÁLNÁSI LÁSZLÓ: *Isteni gond-viselésének tüköre. Mellyben ... két drága halottnak ... Gróff Széki Teleki László ur ő excellentiájának, és ... Gróff Széki Teleki Esther aszszony ő nagyságának ... e' világon folyt tellyes életék-körüll ... a' Gernyeszegi reform. templomban, 1778 jún. 14. napján el-mondott.* Kolozsvár, 1779.

⁸ BOD PÉTER *Önéletírása*. Kolozsvár, 1945. 121.

való kinevezésében is, hogy a 18. századi erdélyi református egyházi hierarchiában Bod Péter méltó, megérdemelt helyre kerüljön.

Teleki László felesége Ráday Eszter, Ráday Pál és Kajali Klára leánya volt, akivel László 1732-ben „még virágzó ifjúságában” kötött házasságot és boldogan elmondhatta: „immár találtam magamhoz hasonló társat”.⁹ Eszter már gyermekkorában a szülői házban nemcsak a könyvek szeretetét, az olvasás hasznosságát tanulta meg, hanem azt is, hogy a közjóra adakozni kell. Egész élete a maga szép és szomorú eseményeivel szeretetszolgálat volt, és ő örömét lelte benne. Bod Péter a Ráday Eszter felett tartott halotti beszédében¹⁰ (1764) írja: Eszter, „a házát nagy fenyegetéssel tartó tiszta életű, Istenfélő, másokat segítő, nagy elméjű, a dolgot hamar átlátó...”, bölcsen sáfárkodó asszony volt. Olyan volt mint a kereskedőhajó ... „aki messziről is el tudta hozni a szükséges jókat”. Sok jót tett, bőven osztott alamizsnát és adakozott a közjóra. Ezt Bod Péter saját életében is tapasztalta „... mert közjóra elszánt igyekezetemet nem egyszer, kétszer emelte ki a szegénységnek és tehetetlenségnek sárjából”. A „kegyes patrona asszony” támogatta Bod Péter terveit, könyvkiadásait. Ennek a mecénási tevékenységnek egy kedves és jellegzetes példájával találkozunk Bod *Önéletírásában* is: a *Synopsis Juris Connubialis* (A házassági jog rövid foglalata. Szében 1763.) című műve kiadását az tette lehetővé, hogy „Teleki Lászlóné asszony önagsága a fontatásának, szótetésének haszna zsengejéből adott 12 hollandi aranyat”.¹¹

Teleki Eszter, Teleki László és Ráday Eszter leánya, Toroczka Zsigmond felesége továbbítte a családi hagyományt a mecenatúra területén is. Művelt asszony volt, vendégszerető, barátságos, segítőkész, tisztelt mindenkit rangra való tekintet nélkül. Csendes óráiban olvasott, becsülte, tisztelte és szívesen hallgatta mindazokat a lelkészeket és tudósokat, akiktől tanulni lehetett. Az igazi értékeket nemcsak hallgatta, hanem támogatta is. Sokat betegeskedett, látását fokozatosan elvesztette. De betegségei mellett is el tudta látni háziasszonyi teendőit, rendet tartott házában, jótékonykodott, adakozott a közjavára, anyjához hasonlóan papokat, tudósokat pártfogolt, felkarolta a betegeket, az özvegyeket, az árvákat. „Az adakozást se sajnálta Házától” írja Fogarasi Pap József, szászvárosi lelkész, a Teleki család nagy tisztelője a Teleki Eszter halálára írt gyászversében¹² 1778-ban, majd folytatja:

„A' Pap úgy ment hozzá mint táplálójához,
A' Próféta Fiú mint Patrónájához,
Az Özvegy, és az árva mint édes anyjához,
Az erőtelen mint erős gyámolához.
Alami'snáit sok helyeken hirdetik,
Nevét velem együtt álgják, 's emlegetik,
Kár, hogy őtet igen kevesen követik,
Sőt inkább a' szegényt gunyolják, 's nevetik.”

A mecénások sorában látjuk Teleki Józsefet, a koronaőr jelzővel megkülönböztetett Telekit, Teleki László és Ráday Eszter fiát. Az író, költő Teleki József a 18. század második felében élt, a felvilágosodás kibontakozásának korában, de a felvilágosodás mérsékelt irányzatainak szellemében kívánta a társadalmi, művelődési haladást elérni. Ebben a korban, amelyet még a mecénások korának nevezhetünk, a vezető nagyhatalmak uralkodói (II. Frigyes, II. Katalin stb.) maguk köré kívánták

⁹ L. 7. lábjegyzet

¹⁰ BOD Péter: *Örökké élő és halál porán feljül álló Goel Rövid halotti tanítás gróf Ráday Ester úr asszonyoknak ... 1764.* Kolozsvár, 1766.

¹¹ BOD Péter *Önéletírása.* Kolozsvár, 1945. 119–120.

¹² FOGARASI PAP József: *Minden asszonyi nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak ... példája ... Teleki Esther ... 1778.* Kolozsvár, 1779.

vonni a szellemi élet, elsősorban a francia szellemi élet jelentősebb (vezető) képviselőit, és rendszeres vagy alkalmi támogatásukkal hozzájárultak egzisztenciájuk biztosításához. Példájukat kisebb mecénások egész sora követte.

Teleki József korának egyik legműveltebb, legképzettebb főura volt. Három évig Bod Péter volt a nevelője, tanítója Magyarigenben. Svájcban, a Rajna-vidéken, Hollandiában, Franciaországban, Itáliában járt, látogatta a bázeli és a leideni egyetemet. Érdeklődött a tudományok iránt: a filozófia, a történelem, de a fizika és a matematika iránt is. Gazdag, sokszínű könyvgyűjteménnyel rendelkezett, jelentős szerepet játszott a bécsi, az erdélyi, a magyarországi közéletben és művelődési életben.

A családi hagyományok és az utazásai során szerzett élmények együttesen alakították ki Telekinek a hazai értelmiség: papok, professzorok, tanítók, nevelők, írók, költők stb. iránti magatartását. Mint anyagilag tehető ember fontosnak tartotta a szellemi alkotómunka anyagi támogatását, és csaknem minden esetben valamiféle segítséget is nyújtott az értelmiségi réteg különböző tagjainak. Pártfogói tevékenysége során különösen az egyházat és az iskolaügyet karolta fel.

Rozgonyi József, a losonci református gimnázium professzora részletesen kitér Teleki József mecénási tevékenységére a felette tartott halotti beszédében¹³ 1796. okt. 9-én:

„Az ő háza akár a' Polgári igazgatásra, akár a' Vallásra, akár a' Tudományok előmozdítására tartozó nehézségek megsegítésének mintegy Oraculum a' vala. A' szerente változandósága által el-allyasodott Familiák közzül ez a' Nemes szívű Gróf hányat emelt fel? A' Nemes szemérem miatt szegény sorsokat fedezgető szűkölködőkhez, 's másféle nyomorultakhoz ... hányszor küldötte ő mintegy a' föld alatt, az az olly titkosan jó-téteményét, hogy soha a' jól-tevőnek Neve világosságra ne jöhes-sen.”

Majd Claudianus, latin költő szavaival jellemzi a gróft:

„Ömlött kezeiből jó-tétel zápora,
Részt vett javaiból szegények táborá,
A' nyomorult sírva ha ment udvarába,
Meg-vígasztaltatva tért vissza házába.”

Teleki cselekedeteivel bebizonyította – állapítja meg Rozgonyi József – „hogy ő Nagyméltóságú Attya Virtusainak a jó-téteményre nézve is örököse”.

A gróf közvetlen, érdeklődő, barátságos természetű ember volt. Szívesen és könnyen kötött ismeretséget. Főleg a tudósokkal igyekezett baráti kapcsolatokat kialakítani, ugyanakkor kifejezve, hogy ez számára is megtiszteltetést jelent.

Teleki József mecénási tevékenysége megfigyelhető a Cornides Dánielhez (1732–1787), a kor híres tudósához fűződő kapcsolataiban.

Cornides sorsa példázza a 18. század második felében Erdélyben és Magyarországon élt vagyontalan értelmiségi nehéz helyzetét, aki nem érzett hajlamot arra, hogy lelkészi vagy professzori pályára lépjen. Az erlangeni egyetemről hazatérve nevelői állást vállalt Erdélyben, Wesselényi Miklós mellett. A pedagógia azonban nem érdekelte, nem szerette tanítványa anyját, a művelt, de nehéz természetű Dániel Polyxéniát, és ezért mártíromságnak érezte foglalkozását és helyzetét.¹⁴

¹³ ROZGONYI József: *Drágalátos részekből össze-állított ditsősség koronája, melyet ... Gróf Teleki József úr ő excellentziájának, ... meg-ditsőült fejére ... feltett ... Szirák 1796. oct. 9. Pest, 1797.*

¹⁴ CSANAK Dóra, F.: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp. 1983. 445.

Csak a saját stúdiumainak szeretett volna élni. Tény és való, hogy Zsibóról, a Wesselényi házból keltezett leveleiben szinte valamennyi későbbi tudományos témájáról olvashatunk, így Anonymusról, a magyar középkorról, Mátyás király koráról, az erdélyi fejedelmekről. A vidéki elzártság, a függőségi viszony, valamint a tudományos munka végzésében való akadályoztatás együttes eredményeként Cornides úgy érezte, hogy nincs nyomorultabb főreg az erdélyi nevelőnél – írta egyik levelében, amely az MTA Kézirattárban található. Cornides mindenképpen tudós szeretett volna lenni, és az is lett Teleki Józsefnek köszönhetően. Teleki titkárává fogadta, és ezzel teljes egészében gondoskodott a megélhetéséről. 18 esztendő (1767–1785) töltött Cornides Teleki szolgálatában, és ez a szoros kapcsolat mindkettőjük számára sok jót eredményezett. Teleki jó munkatársat, művelt társalkodó partnert, megbízható hű barátot nyert titkárában. Cornides számára pedig a titkári állás nemcsak biztos megélhetést biztosított, hanem mivel rendszeresen elkísérte Telekit a hazai (pesti, bécsi) és a külföldi (európai) utazásain, ez egyben felbecsülhetetlen lehetőséget jelentett a tudományos munkára (a kutatásokra) és a személyes tudományos kapcsolatok kialakítására.

Teleki révén rendelkezésére álltak a bécsi és a magyarországi könyvtárak, kolostori gyűjtemények, magán gyűjtemények, megnyíltak előtte a főúri családi levéltárak, és találkozhatott a kor kiváló tudós barátaival, ismerőseivel: Kollár Ádámmal, Hell Miksával, Pray Györggyel stb. Ennek ellenére nemegyszer kételyek merültek fel benne, aggodalmaskodott, hogy nem került-e újra függőségi helyzetbe, nem kovácsolt-e új láncokat magának a régiek helyett. Cornides még itáliai utazása miatt is sajnáltatta magát, pedig a velencei Marciana, a milánói Ambrosiana és a pármái hercegi könyvtár gyűjteményeinek a megismerése, és több olasz tudóssal kötött személyes ismeretsége bizonyosan nagy élményt és hasznot jelentettek számára. Barátai nem is vették komolyan a panaszát. Czirbesz Jónás András válasza pl. így hangzott: „Nem járja, hogy valaki három vagy négy hét alatt annyi történeti és numizmatikai gyűjtést végezzen, mint amennyit tíz vagy húsz év alatt sem csinál az ember a dolgozószobájában.”¹⁵ Ugyancsak Telekinek köszönhetően bővültek ki Cornidesnek a kor tudósaival fenntartott kapcsolatai a tudományok iránt érdeklődő főurakkal (arisztokratákkal): Ráday Gedeonnal, Róth Tamással, akikkel levelezett történelmi és egyéb tudományos témákban.

Leveleiben gyakran „Maecenas meus indulgentissimus” – nak, azaz nagy jóságú pártfogómnak nevezte Cornides Telekit. Ez a szoros és szinte felhőtlen kapcsolat a tehetős pártfogó és pártfogoltja között ritka, csaknem egyedülálló eset volt ebben a korban, és a kortársak is így értékelték. Aranka György szerint Cornides az egyetlen hazai tudós, aki ura mellett szabadon dolgozhatott. Teleki viszont Cornides és tudós barátainak a hatására kezdett foglalkozni a hazai történelemmel is a filozófia és a matematika mellett.

Kettőjük kapcsolata nem szakadt meg, amikor a titkárt 1784-ben egyetemi tanárnak nevezték ki a pesti egyetemen. Leveleztek, továbbra is találkoztak, és Teleki volt az aki, Cornides halála után nem engedte, hogy egykori titkára gazdag, magyar történelmi vonatkozású könyvtárát elárvezzék, hanem az egészet végül megvásárolta 1000 dukátért. Így megmentette a pusztulástól és a szétszóródástól az értékes magyar bibliotékát: „Clarissimi Danielis Cornides ... Bibliotheca Hungarica” Pest 1792, amely később a Telekiek, Józsefnek, fiának Lászlónak és unokájának az ugyancsak Józsefnek könyvgyűjteményeivel a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának az alapja lett.¹⁶

¹⁵ Uo. 450. (Német nyelvű levél. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 60. 143 f.)

¹⁶ A Teleki család könyvtára, a MTA megalakulásakor, 1826-ban 30 000 kötetből állt.

Teleki tehát nem a leereszkedő pártfogó volt, hanem a mindig segítő barát szerepét kívánta magára vállalni, ahogy Cornides írta egyik levelében: „olyan valaki ő, aki örül, ha mindenkinek szívességet tehet”.¹⁷

Teleki László családjához szoros kapcsolat fűzte a kor egyik legismertebb nagyasszonyát, Bethlen Katát, a 18. századi Erdély művelődéstörténetének nagy egyéniségét, László nagynénjét (nagybátyjának Teleki Józsefnek az özvegyét). Bethlen Kata levelei számos bizonyítékát őrzik annak a meleg szeretetnek, amellyel Teleki László és felesége, Ráday Eszter Katát bánatában és elhagyatottságában körülvették. Telekiék családjában ugyanaz a művelt, könyvszerető szellem, a pietizmus felé hajló vallásosság élt, amely őt magát is jellemezte. Hasonló volt a gondolkozásuk, és családi életükben azt látta megvalósulni, ami neki nem adatott meg: azonos valláson élő, a gyermekeket a hagyományok szellemében, a műveltség, a tanulás iránti szeretetre nevelő házastársi kapcsolatot. Bethlen Kata részt vett a Teleki gyermekek nevelésében is. Teleki Esztert olykor az ő gondjaira bízták a szülei. Hogy Bethlen Kata milyen tekintély volt Teleki László családjában, azt Teleki József naplóbejegyzése tanúsítja, amelyet akkor írt Baselben, amikor nagynénje halálhírért megkapta:

„Mindenféle virtusokkal fel ruházott alkotmánya volt ez az Asszonyság az Istennek. Kegyes volt minden mordság nélkül, mert szüntelen vidám ábrázattját még a nyavalya sem könnyen változtatta meg, könnyörülő és adakozó minden tettetés nélkül. Nagy és a maga nemét felyül haladó elméjű. Nem szükséges sok szóval dicsérni, mert dicsérik őtet az ő tselekedetei mindenek előtt ... nem könnyen bízik ezen már ki múlt Férfiú természettel bírt Asszony helyett más Bethlen Kata.”¹⁸

Melyek voltak ezek a jó cselekedetek? Bethlen Kata életéről és jó cselekedeteiről Bod Péter, a hűséges pártfogó és hajdan udvari pap emlékezik meg a felette tartott halotti prédikáció második részét alkotó verses nekrológban, de olvashatunk róluk Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok* c. könyvében is. Rettegi a korabeli köztudat elismeréseként írja:

„Méltóságos gr. Teleki Józsefné Bethlen Kata asszony önagysága ... az Isten anyaszentegyházának nagy tápláló dajkája vala ..., felette igen gyönyörködött a könyveknek kinyomtattatásában s az könyvekben. Amint mondják olyan magyar könyvekből álló bibliotecát gyűjtött volt, melyben találtak 300 darabból álló magyar könyv.”¹⁹

Értékes könyvtárát még életében a nagyenyedi református kollégiumnak ajándékozta, tehát a köz javára bocsátotta. Orvosi könyvekből megtanulta a gyógyítás egyszerűbb módjait, és a hozzáfutó betegeknek megpróbált segíteni. Gyógynövényeivel „a szegényeknek felette sokat használt”.

A magyar könyvkiadás nagy pártolójaként szüntelen kezdeményezte új könyvek kiadását. A maga költségén ki is nyomtatott könyveket. Kastélya olyan volt mint „jól rendelt klastrom”,²⁰ ahol szívesen látta a tudósokat, a papokat. A Méltóságos Patróna Asszony könyvtár és iskolaszervező buzgalomával, társaságszervező tehetségével kis udvart tudott maga köré gyűjteni. Olthévízi és fogarasi otthona az erdélyi művelődés egyik kisugárzó központja lett. Mint Olthévíz szigorú és gondos gazdája, odafigyelt a falusi gyermekek taníttatására, az iskolás gyermekeket tankönyvekkel

¹⁷ Cornides Dániel levele Felmer Mártonnak francia nyelven. MTAK Kézirattár, Irod. Lev. 4-r. 58. 33. v.- 34. f.

¹⁸ CSANAK Dóra, F.: *Két korszak határán*. Bp. 1983. 16.

¹⁹ RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Bukarest, 1970. 85.

²⁰ BOD Péter: *Tiszta, fényes drága bibor, melyet amaz áldott emlékezetű ... gróf Bethleni Bethlen Kata asszony ... magának meg-szerzett és Isten kegyelme által felöltözött ...* Kolozsvár, 1762.

látta el, „hogymind a nagyok gyakorolhatnák magokat a kegyességben, mind a kisdedek épületet vehetnének a tisztességes tudományokban és a jó erköltsőkben”.²¹ Egész életében jótékonykodott a református egyház javára, templomokat építtetett és renováltatott, a gyülekezeteket segítette pénz és tárgyi adományokkal. A gyülekezetek mellett Bethlen Kata az erdélyi református kollégiumokat is támogatta. A testvére, Bethlen Imre révén, aki 1736-tól három évtizeden át a székelyudvarhelyi kollégium főgondnoka volt, figyelt fel az udvarhelyi kollégiumi könyvtár gondjaira. 1744-ben Bethlen Kata költségén vásároltak meg néhány kötetet, majd a további beszerzések támogatására 1758–59-ben 630 forinttal alapítványt létesített. A marosvásárhelyi református kollégiumnak egy-szeri adományként 1756-ban 2000 magyar forintot adományozott.²² A kollégiumokban vállalta több nehéz sorsú, de tehetséges diák taníttatását (Bod Péter, Málnási László).

Bethlen Kata tehát hosszú özvegysege alatt a jótéteményeknek, a vallásnak és a tudmánynak élt. A jó cél érdekében kifejtett mecenatúrával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a jónak felismerése egyúttal annak a gyakorlását is jelenti. Ezt látjuk a Teleki család és Bethlen Kata életében is, akik a maguk korában felismerték az értéket, a nemes dolgot, a jót, és azt bőkezűen támogatták. Tehát Maecenas nemes követőinek bizonyultak.

BELLÁGH RÓZSA

Révai Miklós: A' Magyar Tudós Társaságnak Képe. A' Társaság utánn való Ohajtozás. A jelen szövegközlés nemcsak a Magyar Tudós Társaság szervezésének történetéhez, hanem az Orczyak és Révai Miklós kapcsolatához is újabb adalékot szolgáltat.¹ Orczy Lőrinc (1718–1789) és Révai Miklós (1750–1807) viszonya a verses kötetek² kiadása, a Szilágyi István közölte levelek³ és Csaplár Benedek Révai-monográfiája⁴ révén ismert ugyan a szakirodalomban, illetve az is tudható volt, hogy Lőrincre és Józsefekre⁵ terjedt ki. Régi elenchusok alapján és Fekete Nagy Antal reménykedő szavaival is megerősítve azonban 1998 nyaráig csak bizakodhattunk, hogy e kapcsolat intenzitásáról, időtartamáról a valaha létezett eredeti dokumentumok előkerülhetnek. Nem tudhattuk, hogy Petrovay II. György „rendező keze” által előidézett „rendetlenség” következtében

²¹ MARKOS András: *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei*. = Könyvtári Szemle. 1972. 1. sz. 24.

²² SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata és könyvtára*. In: SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, 1997. XIII.

¹ H. KAKUSKA Mária: *Révai Miklós és az Orczyak*. Kézirat.

² ORCZY Lőrinc: *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*. A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel, 1787. A továbbiakban: *KH*; és ORCZY Lőrinc: *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Kiad. RÉVAI Miklós. Pozsonbann, 1789. A továbbiakban *KNE*. A rövidítéseket HORVÁTH János: *Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. SZAUDEK József és TARNAI Andor. Bp. Akadémiai K. 1974. 647–714. lapon megjelent tanulmányából vettem át.

³ Révai Miklós Orczy Lőrinchez írt, verseinek kiadásával kapcsolatos levelei olvashatók a *Figyelő* (XIII.) 1882. számában SZILÁGYI István közlésében, 311–312, 313, 315–316, 347, 350 oldalakon.

⁴ CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete. I–IV*. Bp. 1881–1889.

⁵ H. KAKUSKA Mária: *Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez*. = MKsz 2001. 3. sz. 346–350; Uő.: *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrinchez*. = A Lymbus füzetek, Új folyam, Bp. 2003. 285–287. Uő.: „...Báró Orczy József Úrnak, kegyelmes Pártfogó Urának, Révai Miklós”; Kézirat.

milyen iratcsomók kerültek el a törzsanyagból,⁶ és melyek váltak / válhattak valóban a tűz martalékává. Igaz, ezt különböző okok miatt még másfél évtizednyi kutatás után is, csak becsülni tudjuk. Ez a Révai Miklós gyöngybetűivel írt tervezet, az Orczy Józsefhez (1746–1804) intézett levéllel egyetemben, szinte egyedül álló módon, teljes terjedelmében, minden sérülés nélkül maradt ránk az Orczy család levéltártörédékeiben!⁷ Orczy Lőrinc halála után szerepét idősebbik fia, a szintén verselgető József (1746 – 1804)⁸ vette át. Révai a Győrben, 1790. augusztus 4-én keltezett levelében nemcsak említi terveit, hanem *Plánumának* ezt az újabb, magyar nyelvű változatát⁹ valóban el is küldte. A szövegeket betűhűen közöljük. Révai minden esetben jelölte a hosszú magánhangzókat, így a ő-t, ű-t is, két pont közötti vesszővel, melyeket mi a mai helyesírásnak megfelelően írtunk át.

Az Orczy Józsefhez írott levél szövege:¹⁰

Nagyságos Bátor!
Kegyelmes Urunk és Pártfogónk!

Az olyan Nagy Léleknek, és Hazája' Boldogulássára hiven vígyázó Bátor Hazafinak, a' millyen Nagyságod, telhetik tehát az Országnak egyéb terhes dolgai mellett arra is elég érkezése: hogy egy Magyar Tudós Társaságnak Fel állításáról is, Hazánknak néhány Jelesebb Helyre szerzőivel, a' többi között nevezetesen Nagy méltóságú

⁶ A Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban MOL): Az Orczy család levéltára, P szekció 518–531, igen sérült és hiányos anyag. Nem található már meg például a P szekció 520, a 13. csomóban elhelyezett: *Functiones honorationes* = FH. Nr. 1–34. 1710–1794., amely a család tagjainak folyamodványait főispánságokért, az elnyert tisztségek utáni taksák kifizetéséről szóló nyugtákat, gratuláló leveleket tartalmazta. A kutatás során kiderült, nem vészett el, hanem elkerült Budapestről. Még a század elején vitte el sajátos szempontok alapján kiválogatva Petrovay György genealógus-levéltáros, aki anyai, a Nyáry család ágán, rokona Orczy Lőrincnek. Erről I. H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc hagyatéka és ismeretlen versei*. Előadás a MTA, ITI, XVIII. századi osztályán, Bp. 2001. április 18., illetve Uő.: *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*. = MKsz 2002. 1. sz. 74–80; 1. még a 10. jegyzetet. A levéltári anyag nem könnyen kezelhető voltáról *Az Orczy család levéltára*. Összeáll. FEKETE NAGY Antal. Repertórium. Bp., Levéltárak Országos Központja, 1959. /Levéltári leltárak 9./ Bevezetés, 3–6.

⁷ BALOGH Béla: *Az Orczy család levéltárának nagybányai töredéke*. = *Levéltári Szemle* 1998.

⁸ Orczy József verselgetéséről H. KAKUCSKA Mária: *Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez*. = MKsz 2001. 3. sz. 346–350.

⁹ Gondolunk itt elsősorban SZELESTEI NAGY László kandidátusi értekezésére, az *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1989; és Uő.: *Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar nyelvű szövege*. = MKsz 1998. 397–407. megjelent cikkére, amelyek hozzám való eljuttatásáért ki nem fejezhető köszönet illeti őt.

¹⁰ Révai Miklós alább idézendő levele a Román Állami Levéltár, nagybányai fiókjában, a Familia Orczy, Correspondente familieale ú literare ale baronilor Stephanus, Laurentius ú Josephus Orczy, abban az anyagban, amelyet a budapesti MOL, P szekció 520, Orczy család, Miscellanea, 18. csomó, „Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy” címen, megsemmisültként tart nyilván, található, a 267r–267v oldalakon. Továbbiakban: EF. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy elkerülve is, de összefüggően, teljes terjedelemben és minden sérülés nélkül maradtak fenn az iratok. Az Orczy archívum esetében az eredeti boríték hiányát nem tartjuk említésre méltó eseménynek.

Gróf Szétsényi Urral, tanácskozni, és arra szerentsésebb útát tömni, egyik főbb és kedves foglalatosságának tarthassa? Engedje meg Nagyságtok, hogy ezen Tanácskozásnak Szentséges Rejtekébe én is bé nyújthassam, a' mire bátorkodtam ugyan e' dolog végett néhány velem egyet értő Társaimmal.

Nem tartottam elegendőnek, hogy Bessenyeinek ama' Jámbor Szándékát, melyet egy ilyen Magyar Tudós Társaságról már elég régen készített, de ki nem adhatott az időnek mostohasága miatt, én most ugyan ki is nyomtattattam, s' az Ország' Gyűlése' alkalmatosságával szélllyel is terjesztettem, hogy az ilyen hasznos Szerzeménynek újabb Kívánása, és az érte törekedő fogatosabb Mozdulás Szükségesnek gondoltam lenni az Udvarnál is Pártfogást és Oltalmat keresni, kivált ilyen Fejedelem alatt, kinek olly hajlandó Nemzetünkhöz emberi érzéssel tellyes szíve. Egy Hazáját szerető Nagyság, kinek levele mását közlöm Nagyságoddal is, gyönyörű útát nyitott ide Jámbor Igyekezetiünknek.

Társaságunk Oltalmazó Fejedelmének ki mertük kérni az egyik Királyfit, Sándor Leopold Föhertzeget, kinek, Kegyes Atyjánál, a' mi Felséges Királyunknál érettünk tettett Közben vetésének Erejéről ezek most az öröndetes jelenségek. A' Társaságról való Kis Planum, melyet bé nyújtottam az Esedező Levéllel, meg fordult a' Felséges Cancellárián, és most már a' Felséges Helytartó Tanátsnál lévő Studiorum Commissio' Tanátsosinál vagon, ut Res Litteraria, kétség kívül a' további meg ítélés miatt. Elég nyilván szöll erről az ott Tiszttségben lévő Úrnak hozzá küldetett barátságos Levele. Ennek is mását meg írom Nagyságodnak.

Hogy a' Felséges Helytartó Tanátsnak hozzám botsátandó Kérdéseire tekkéletesebben meg felelhessünk, megínt fel ébresztettem öszve munkálkodó Társaimat, itt a' Győriekeket, az után a' Kassaiakat s' a' Komáromiakat. De mit tehetünk mi magunk Nagyságtoknak Közben vetése és Tanátsa nélkül?

Ne terheltessenek azért Nagyobb Planumunkat, a' melyet most egy úttal bátorokodom a' Föhertzeghez adatott Esedező Levelünkkel együtt le küldeni, azzal a' Kegyeséggel el fogadni, melyet illy nagy dologban tsak egyedül Nagyságtoktól várhatunk. Méltóztassanak hozzá tenni a' magok bölts és mélyebben bé látó Vélekedéseiből. Változtassák, és építsék fel, a' mint leg jobbnak fogják gondolni. Mi egyedül való boldogságunknak fogjuk tartani, ha Nagyságtoknak engedelmeskedhetünk.

Mihelyest veszem a' Felséges Helytartó Tanátsból a' Levelet, és még bővebb Jegyzéseket szedhetek öszve többi Társaimtól is, azonnal le sietek Budára, hogy ott Nagyságtoknak Kegyes Vezérlését követvén a' már jól kezdett dologban szerentsésebben munkálkodhassam.

A' midőn magamat több Társaimmal, de kivált fel vett tárgyunknak ártatlan és hasznos ügyét, nagy esedezéssel Hathatós Pártfogása és Oltalma alá újlag ajánlom, vagyok holtig mély tisztelettel és minden figyelemmel

Nagyságodnak

Győr. 4. Augusztusban. 1790. Alázatos Engedelmes

Szolgája
Révai Miklós sk.

Révai Miklós Orczy Józsefhez elküldött, magyar nyelvű tervezetének szövege¹¹:

A' Magyar Tudós Társaságnak
KÉPE.

A' Társaság utánn való Ohajtozás.

Már régtől kíváncsoznak sok szép igyekezetű Tudós Hazafiak, egy, különös Rendet tartó, és bizonyos Segedelmeken állapodó Társaságba öszve állani: hogy így az utánn öszve tett vállakkal, hathatós tehetségre verdődven, annyival is szerentsébb elő menettel törekedhessenek, a' Hazai Nyelvnek gyarapodása és virágzása mellett, a' Tudományokat is Nemzetünkkel a' maga született Nyelvén édesebben kóstoltatni, és az azokból áradó gyönyörűséget és hasznót telleyesbben éreztetni.

A' melly igyekezet, mivel egyszer s' mind Nemzetünknek Méltóságát is öregbíti, mint hogy a' Hazai Nyelvet virágzóbb állapotra hozza; s' a' Haza' Boldogulásának is egyik leg főbb Eszközére tzéloz azzal, hogy a' Tudományokat közönségesebbekké kívánja tenni: úgy biznak az ilyen Társaság utánn sohajtozó Jámbor Hazafiak; hogy meg fogják nyerni, mind a' Felséges Udvartól, mind a' Ditső Hazától, a' Kegyes Engedelmen és Helyben hagyáson kívül, mind azokat a' Segedelmeket is, néhány különös Szabadságokkal, a' mellyek azon Társaságnak Fell állítására és állandó Fen maradására szükségesek.

Mire való nézve bátorzkodnak is azon óhajtott Társaságnak Képét mind a' Királyi Fel ségnek mind a' Ditső Hazának Kegyes színe elejében mely alázatossággal terjeszteni.

A' Társaság' Munkái.

Ezen Társaság, hogy meg felelne nevének, mellyet kíván viselni, leg egyeneseben ugyan a' Magyar Nyelvnek, de következés képpen a' Tudományoknak is Elő menetelére tzélozna. A' Társaságot illetné tehát először is egy tekéletes szótárnak és Nyelvtanításnak El készítése, nem külömben a' Nyelv ki mívelése körül való minden egyéb ki telhető Szorgalom. Azutánn minden szükséges, hasznos, és gyönyörködtető Tudományoknak és Találmányoknak a' Hazával való Közletések. E' végre írna, nagyobb Munkáin kívül, holnaponként járó apróbb Darabotskákat is. Meg ítelné és kihirdetné a' ki adott Könyveket. Meg fejtsre való hasznos Kérdéseket, s' egyéb jelesebb Munkákat is tenne ki esztendőnként a' ki dolgozásra Jutalom ígérettel.

Ezen Társaságnak Gondviselése és Igazgatása alatt lehetne egy Magyar Játék néző Ház is, melly a' többi között foganatosabb eszköze volna a' hazai Nyelv' gyarapításának és meg kedveltetésének.

A' Társaság' Jövedelmei

A' Jövedelmeket, mellyeken épülne és állapodnék ezen Társaság, leg először is azzal a' Segedelemmel kívánná azon Társaság támogatatni, mellyet az Országnak közben vetésére, a' Felséges Királynak Kegyes Helyben hagyásával az Oskolák' Jövedelmeikből reméll meg nyerni leg alább is valamelly részére nézve.

Nagy bizodalommal vagyon az utánn iránta, hogy az Ország' Nagyai közül, azokon kívül, kik már is szép Ajánlásokat tettek, több mások is fognak ezen hasznos Szerzésnek elő mozdítására és fen maradására adakozni, és még bővebb Jövedelemnek bizonyos meg nyérésére állandó Mag pénzt is öszve verni.

Szép Jövedelmet reméll a' Társaság a' maga Szorgalma által is, írott és ki bortsátott Könyveinek El kelésekből, mellyet igen is öregbítene tulajdon Könyv nyomtató műhelye.

Es erre kívált ezért is ohajtana szert tenni a' Társaság, hogy a' Könyv nyomtatósoknak nagy nyereséget szomjúzó fösvényeségek miatt ne szenvedne többé a' Magyar Tudós Világ, mint eddig szenvedett. Mert annyira fel verték szokások szerint ezek az

¹¹ EF, 258r– 266r oldalakon; l. még az előző jegyzetet.

A Magyar Tudós Társaságnak K E P E.

A Társaság utám való Ohajtása.

Már régől kívánkornak sok szép igyekezetű Tudós Ház-
zafiak, egy, különös Rendet tartó, és bizonyos Segedelmeken álla-
podó Társaságba öfve állani: hogy így az utám öfve tett vállak-
kal, hathatósb ichtetűgre verődövé, amgyival is szertentesebb elő-
menettel törekedhesenek, a' Hazai Nyelvnek gyarapodása és virá-
gása mellett, a' Tudományokat is Nemzetünkkel a' maga fülelsett
Nyelvén édesebben, köstöltsim, és az azokból átadó gyönyörűséget
és hasznót tellyesebben éerztetni.

A' melly igyekezet, mivel egyfzer is mind Nemzetünknek Múltó-
ságát is öregbíti, mint hogy a' Hazai Nyelvet virágzóbb állapota-
ra hozza; és a' Hazai Boldogulásának is egyik leg főbb Efközé-
re trélor azzal, hogy a' Tudományokat közönségesebbekké kívánja
tenni: úgy birnak az ilyen Társaság utám sokajozó Jámbot Ház-
zafiak; hogy meg fogják nyerni, mind a' Teljes Udvartól, mind a'
Ditő Hazától, a' Kegyes Engedelmén és Helyben hagyáson kívül,
mind azokat a' Segedelmeket is, néhány különös Szabadságokkal,

emberek mind a' Nyomatás' mind az El kelés árát, hogy a' hazafiak is el idegenedtek fő képen a' Magyar Könyveknek meg szerzésektől, az Írók is meg fosztattak fáradságoknak majd minden Jutalmától. És ugyan ezeknek az Íróknak így kívánna a' Társaság kedvezni, kívált ha Társak volnának: hogy nyomtatást érdemlő Munkáikat ki¹² bocsátná el is árúlna, azzal a' kötéssel mind azon által, hogy a' bé vett pénzből a' rea' tett költséget le húzhatná, és a' tiszta nyereségből, két harmad részt oda engedvén az íróknak, egy harmadot tarthatna meg a' köz Jövedelemnek öregbedésére.

Lehetne végtére valami Jövedelmet várni a' Magyar Játék néző házból is.

A' Jövedelmekkel való Élés.

Ezekkel a' Jövedelmekkel imígyen kívánna a' Társaság élni.

Először is, hogy bérben fogadott Házat tarthatna Budán, az Ország' Fő Várasában, vagy Pesten, addig is, míg későbbre tulajdon Háza lehetne, melyben tisztességesen el lakhatna a' Társaság' Titoknoka leg alábbis még más négy Társakkal együtt, most elejntén, az utánn idővel többekkel is. Mellyben továbbá el lehetne a' Társaság Könyvháza, Könyv nyomtató műhelye, és Könyv áros boltja, az oda tartozó Tselédekkel. Lehetne e' felett benne egy különös Szoba a' Tanátskozársra, és néhány Szobák a' Jövevény Társaknak szállással való el fogadtatásokra.

Az utánn kívánna a' Társaság, hogy győzhetné, az ott helyben lévő Személyeknek betsületes és tett fárdságokat jelesebb vigasztalással jutalmazó Tartásokon kívül, a' Könyv nyomtató műhelyt is, a' Segedelem' és Jutalom' ki osztogatását is. A' Segedelem név alatt az a' pénz értetődne, mely az Országban együtt is másutt is a' Hazai Nyelven írogatni kívánó jó igyekezetű Férfiaknak adatnék, a' fáradságnak, de kívált a' levelezésnek könnyebbedésére. A' Jutalom pedig ezen felül való ajándék volna a' már tett jeles és ország szerte el terjedt Érdemekért.

A' Társaság' Oltalmazó Fejedelme.

Esedeznék a' Társaság, hogy Oltalmazó Fejedelme mindenkor a' Királyi Hertzegek közül lenne, kinek szárnyai alatt gyarapodhatnék, és szerentsébben jeleskedhetnék Tárgya' üzésével a' Haza javára. Illyen Oltalmazó Fejedelmének bátorzkodott most a' Társaság ki kérni Felséges Sándor Leopold Főherzeget.

A' Társaság' Pártfogói.

Pártfogóinak nevezné azutánn és tisztelné a' Társaság mind azokat a' Nagyságokat és egyéb Jeles Hazafiakat, kik annak Felépülésére és meg erősödésére nevezetesebben mutatnák kész adakozásokat.

A' Társaság' Tagjai.

Már magok a' munkálkodó Tagok három rendbéliek volnának, s' így nevezetnének: a' Nagyságos Tagok, az Érdemes Tagok, és a' Betses Tagok. Ide járúlhatnának azutánn a' Társaság' Nevendékei is.

I. A' Társaságnak Nagyságos Tagjai volnának [!] az Ország' Nagyjai, kik közül néhányan már is öszve munkálkodnak. Az utánn az Egyházi Renden lévő Jelesebb Férfiak, Fő Nemesek, és Egyebek, kiket, a' születés s' az érdem, vagy szerentse olly állapotban helyheztetett, hogy a' Társaságban való fárdságokért nem várnának jutalmat. Kiknek, a' Haza szeretés, s' a' Tudományokban való gyönyörködés volna minden ösztönök és jutalmok. Ezeket különösen tisztelné a' Társaság, mivel általok kívánna az Ország előtt tekintetben meg tartatni. S' ugyan közülök válsztaná Elöljáróját is, kinek Igazgatásától függene, és annak két Helytartóit.

¹² Az eredeti szövegben 'bi'.

II. A' Társaság' Érdemes Tagjainak nevezetnének az alacsonyabb sorsú Hazafiak, kik széllyel a' Hazában külömb külömb hivatalt viselnének, a' melly után élnek, s' a' melly mellett még is a' Magyar Nyelvnek gyarapodására ki adatott jelesebb Írásaikkal már nevezetesekké tették volna magokat, érdemeseknek is találatnának a' Társaságtól, a' Segedelemtől, állandóul különös Jutalmat is venni, mellynél fogva már annyival is inkább köteleztetnének a' Társaságnak köz dolgában öszve munkálkodni.

Ezek közül választatnék a' Társaságnak Titoknoka, és még leg alább is más négy Társak, két Al Titoknok, és két Segéd Társ. A' Segéd Társaknak számok idővel többre is mehetne, leg alább még kettővel. Ezek a' Férfiak mint egy Tisztei volnának a' Társaságnak, és örökös lenne hivatalok. Állandó fizetéseken kívül, meg járna nékiek mindenkor a' Segedelem és a' Jutalom pénz is, mellyet bírtak volna már, mint Érdemes Tagjai a' Társaságnak.

Ezek folytatnák a' Társakkal való Levelezést. Gondját viselnék a' Társaság' Könyvházának, Könyv nyomtató műhelyének, és Könyv áros boltjának. Sürgetnék és igazgatnák, a' ki botsátandó Könyveknek, és különösen a' holnaponként járó Írásoknak Nyomtatásokat és Széllyel terjesztéseket. Számba vennék a' Jövedelmeket, ki osztogatnák a' Segedelmeket és Jutalmakat, s' mindeniktől számot is adnának a' Társaságnak. Melly Szám adás nyilván ki is botsátódnék nyomtatásban abban a' Kalendáriumban, mellyel a' Társaság az ő Pártfogóinak és Tagjainak minden esztendőben kedveskednék, hozzá nyomtatván, a' Társaság' Személyein kívül annak az előbbi esztendőn által volt Történeteit, Végzéseit, és egyéb futólag való gyönyörködtető Darabokat.

Ugyan ezek mellé kívánná a' Társaság a' Könyv Ítéző Hatalmat is, leg alább a' Magyar Könyvekre való nézve, a' mellyért esedezik is alázatosan.

III. A' Társaság' Betses Tagjainak mondatnának azok a' szép igyekezetű Hazafiak, kik a' Magyar Nyelven való írogatásban úgy kezdenének a' Hazában jeleskedni, hogy nevezetes Istápokot remélhetne belőlök a' Társaság. Ezekből választatnának azután a' Társaságnak két felsőbb rendbeli Tagjai: és az olyanok ugyan, kiket a' születés vagy szerentse úgy áldott meg, hogy nem szűkölködnének Segedelem nélkül, Nagyságos Tagokká; az olyanok pedig, kik szűkebb vagyonnal bírnának, Érdemes Tagokká lennének. Amazok Segedelem nélkül való Betses Tagoknak, emezek pedig Segedelem vevő Betses Tagoknak nevezetnének. Mert ezek között valósággal ki is osztogatnák az a' feljebb említett Segedelem pénz, hogy a' Társaság addig is jobban nevelhetné, s' előbbre segíthetné benne ezt a' köz Jóra tárgyzó szép igyekezetet, míg feljebb emelhetné őket.

A' fiatalabb Írók, kik a' Társaságnak Oltalma és Vezérlése alatt kívánnának minden egyéb Segedelem nélkül addig is nevedezni, míg nevezetesebb jeleit adhatnák tehetségeiknek, hogy ezen utóbb meg nevezetett. Betses Tagoknak számokba jöhesse, a' Társaság' Nevendékeinek hivattathatnának.

A' Társaság' Gyűlései és Tanátskozási.

Ez a' Társaság minden esztendőben leg alább négyszer tartaná Gyűléseit, mindéig a' Pesti négy Országos Vásárnak idejekor, mikor mindenünnett könnyebb volna Budára az alkalmatosság, s' a' távolabb lévő Társak is kevesebb költséggel meg jelenhetnének.

Ezekben a' Gyűlésekben tétetnének ki a' Jutalom Írások, meg ítéltetnének az el készűtek. Fel vevődnének, vagy feljebb emeltetnének a' Társaságnak Tagjai. Egyéb nevezetesebb dolgokról is itt tartatnának a' jelesebb vélekedések és végzések.

A' Társaság Előljárója is, és annak két Helytartója, ilyen Gyűlésnek alkalmaságával választatnának minden harmadik esztendőben Szent János' Feje' vételekor. Ugyan ezen vásárkor lehetne leg jobb ideje az esztendőbeli Jutalom' és Segedelem' ki osztogatásának is. Akkor tartoznék minden Társ egy úttal azt is írva bé adni, hogy miben akarna a' jövő esztendőn által kiváltképpen foglalatoskodni.

A' Társak közül tsak a' nagyságos és az Érdemes Tagok bírnának választó és ítélő hatalommal. A' Betses Tagok azonban jelen lehetnének betsület és tapasztalás kedvéért, de még is mindenkor az Elöljárónak különös engedelmevel. Mindenek pedig a' szavaknak többségében állapodnának meg. Ha kik jelen nem lehetnének, azoknak mindenkor meg kellene a' fenforgandó dolgokat előre írni, hogy az utánn leg alább is írva meg küldhetnék szavokat a' Gyűlés idejére, kivált a' választás' dolgában. Az Érdemes Tagoknak úti költségeiket meg térítené a' Társaság.

Kisebb dolgokról való Tanácskozásokat tartoznának tartani a' Társaságnak Tisztei néhány ott helyben lévő Nagyságos és Érdemes Tagokkal, minden héten leg alább is tsak egyszer, úgy mint Tsötörtökön, melyeken az Elöljáró mindenkor jelen lehetne tetszése szerint.

A' Gyűlésekben tettett Végzéseket, nem külömben a' Tanácskozásokon meg fordult dolgokat is, köteleztetnék a' Társaság' Titoknoka egy különös Jegyző Könyvbe szorgalmasan beírni, mely e' képen a' Társaságnak Történeteit foglalná magában.

A' Társaknak Választások és Számok.

A' Társaknak Választásokban ezekre figyelmezne a' Társaság. Először is, hogy a' ki Társnak kívánkoznék fel vevődni, józan és jámbor életéről elegendő bizonysgot mutathatna.

Vigyázna a' Társaság természeti hajlandóságára is, hogy motskolódó tzivódásokra fakadozható, kérkedékeny, s' fel fuvalkodó lelket ne nevelne kebelében, a' ki a' Társaságnak Tárgya' üzésében kellemetlen akadályokat vethetne idővel.

Lehetetlen ugyan, hogy minden Társak azon egy módon vélekedjenek; azonban tellyességgel el nem fogná még is a' Társaság tűrni, hogy az ellenkező vélekedések felett való vetélkedésekben, akár írva, akár szóval, egymást meg vető képen, s' alá való gyalázásokkal illetnék.

Tovább a' Társaknak Választásokban félre tenne a' Társaság minden Vallásbéli Külömbiséget, hogy az e' féle Személy válogatás miatt a' Nyelv és a' Haza ne szenvedne.

Az utánn arra tekintene a' Társaság, hogy a' választandó Tagok, fő képen ugyan a' tiszta és igaz Magyarságot velősen és gyökeresen tudnák, de a' mellett egyéb Tudományokban is különösen járatosak lennének.

És a' mi a' Magyarságot illeti, mivel az Országnak külömböző részeihez képest sok képen külömbözik a' beszédnek módja is, a' Társaságnak Tagjai tehát az Országnak minden nevezetesebb Részeiből választatnának, hogy ezeknek öszve munkálkodások által tekéltetesebb virágzásra juthatna a' Nyelv. Magyar Országnak nevezetesebb Részeit úgy lehetne venni, a' mint négy Kerületekre vagyon fel osztva: a' Tiszán túl valót, a' Tisza mellyékit, a' Duna mellyékit, és a' Dunán túl valót. Erdély tsak két olyan Részt adhatna, a' Magyarságot, és a' Székelységet.

Már a' Tudományokra nézve, mivel minden ember, ha annál tudósabb is, egy vagy két Tudományban mindenkor erősebb, mind egyebekben, arra kellene vigyázni, hogy egy Tudomány se lenne olyan, a' mellyben illendő erejű ember kettő vagy három is ne találhatnék a' Társaság Tagjai között.

A' Társaknak számokat most elejtené leg alább is ennyire lehetne határozni. A' Nagyságos Tagokat, az Elöljárón és annak két Helytartóin kívül, tizen kettőre. Az Érdemes Tagokat is, a' Társaságnak Tisztein kívül, ugyan tsak tizen kettőre. A' Betses Tagokat pedig huszan négyre. Tizenketteje a' Segedelem nélkül valók vólnának, a' más tizenketteje pedig a' Segedelem vevők. A' Társaságnak Tagjai tehát, az Elöljárón, két Helytartón, és a' Tiszteken kívül, mindöszveséggel negyven nyoltzan lennének. Idővel, kivált ha a' Jövedelemből bővebben jutna, meg lehetne a' Társaknak is számokat öregbíteni még más annyival. A' Nevendékeknek számok meg határozatlanul maradhatna.

A' Segedelem' és Jutalom' Kiosztatásának Módja.

Már a' segedelem', és Jutalom' Ki osztatásának e' volna a' Módja. A' mi ezen Társaságnak már eléggé elő hozatott szükséges Költségei után meg maradna a' Jövedelemből mint egy tiszta Nyereségül, az mind úgy osztódnék fel, hogy az, a' mi Jutalomul esnék, két annyi, vagy valamivel többször is volna, mint a' mennyire menne a' Segedelem. Úgy lévén tehát a' Jutalom és Segedelem vevő Társaknak meg határozások, mint feljebb meg jegyződött, ezen keletnek meg tartására az egész tiszta Nyereséget fel kellene osztani tizen egy egyenlő részekre. Ezekből az után (6/11) hat tizen egyed rész a' Jutalom vevő Társak között, úgy mint a' Társaságnak Tisztei és Érdemes Tagjai között, egyenlő képen ki osztogatódnék. Az (5/11) öt tizen egyed rész pedig Segedelem pénzül maradna, melyből már mindnyáján, a' Társaság' Tisztei, az Érdemes és a' Segedelem vevő Betses Tagok, megint egyenlő részt vennének.

Mind ezek tehát, hol többre, hol kevesebbre mennének, a' millyenek volnának a' Társaságnak esztendőn által bé szedett Jövedelmei, és tétetett szükséges Költségei.

A' Társaság' Tiszteinek állandó Fizetések.

A' Társaságnak Tisztei, mivel a' Társaság' dolgaival annyira foglalatatoskodnának, hogy a' mellett egyéb hivatalt nem viselhetnének, mint a' többi Érdemes és Betses Tagok, olly tekintetbe vevődnének a' Társaságtól, hogy nem akarná őket a' többi Társaknál alább való Sorsban látni, a' kiknek számokból választatnának, s' azért, nem tsak betsületes élelmekre, de még nagyobb ösztönre szolgáló jelesebb fizetéssel is kívánna nékik kedvezni, és nevezetesen a' Társaság' Titoknokának esztendőnként járó 600 forinttal, a' két Al Titoknoknak pedig, és a' két segéd Társnak, kinek kinek 500 forinttal. Mellynek kerek száma 2600 forint volna.

Mi nagy Jövedelmének kellene lenni a' Társaságnak.

Már hogy meg határozódjék valahogyan, mi nagy Jövedelmének kellene esztendőnként a' Társaságnak lenni, itt két esetet kell fel venni. Mert a' Társaságot vagy úgy lehet venni, hogy annak Tisztei tsak öten, az Érdemes és a' Segedelem vevő Betses Tagjai pedig, mindenik Renden, tsak tizen ketten fognak lenni; vagy szinte úgy is, hogy a' Társaság' Tisztei heten lehetnek, még két Segéd Társal meg szaporodva, az Érdemes és a' Segedelem vevő Betses Tagok pedig, mindenik Renden, huszan négyen.

Az első esetre kívántatnék esztendőnként:

1. A' Társaságnak szükséges Költségeire
leg alább is	2 400
2. A' Társaság' öt Tiszteinek állandó
fizetésekre	2 600
3. A' Segedelem' és Jutalom adására,
hogy leg alább is a' segedelem 80 fo-
rintra, a' Jutalom pedig 160 forintra
mehetne esztendőnként, 29 Segedelem
vevő, és 17 Jutalom vevő Tagok között	5 000
Ez mind öszveséggel tenne	10 000.

Már a' második esetre, mivel két Tisztnek fizetésével nagyonn lenne az állandó fizetés' kerek száma, ugyan itt kinek kinek 500 forintot számlálva, a' mi is 2000 forintot tenne; az után a' Segedelem' és Jutalom' adása is még egyszer annyira, az az 5000 forintra, menne; így tehát ezeket az előbbi kerek számmal egybe vetvén a' Társaság' Jövedelmének esztendőnként 16 000 forintnak kellene lenni.

Ha jó folyamatja lehetne a 'Társaság' Könyv nyomtató műhelyének, és Könyv áros Boltjának, remélhetne ezekből a 'Társaság' esztendőnként leg alább is 2000, leg feljebb pedig 4000 forint tiszta Nyereséget.

Vajha olly szerentsés lehetne a 'Társaság', hogy már a 'többinek, a' mi' hijával lenne még, felét az Oskola Jövedelemből, más felét pedig az Ország' Nagyjainak Kegyes Adakozásokból meg nyerhetné!!! Ennek ezen óhajtott fele így esnék.

Az első számozás szerint 4000 f.

A' második számozás szerint 6000f.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből. Az alábbiakban Kuthy Lajosnak a Magyar Országos Levéltárban, báró Karl Geringer császári biztos elnöki iratai között őrzött folyamodványát adom közre.¹ Az 1850. augusztus 27-én keletkezett levélben Kuthy egy, a nagyváradai kertületben megindítandó politikai lap szerkesztői engedélyéért folyamodott Geringerhez.² Kuthy 1853-ban bekövetkezett hivatalvállalásának előzményeiről, az odavezető út egyes állomásairól csak igen kevés dokumentum áll rendelkezésünkre³ – ezért is indokolt a forrás közreadása. Kuthy folyamodványában felelevenítette saját korábbi közéleti szereplését, igyekezve azokat az 1850-es évek elején uralkodó politikai viszonyokkal és elvárásokkal összhangba hozni. Ennek megfelelően a felvázolt pályakép bizonyos elemeket felnagyít, másokat azonban elhallgat, így pl. nem esik szó Kuthynak a Szemere-kormányban betöltött szerepéről és pozíciójáról sem. Az író mindezzel egyébként saját politikai nézeteinek folytonosságát és következetességét is igyekezett megkonstruálni, s egyfajta kontinuitást próbált felvázolt reformkori nézetei és az új politikai berendezkedéshez való viszonya között. Így kapott Kuthy gondolatmenetében különös hangsúlyt a birodalom egységének kérdése, az 1849. március 4-én kiadott oktrojált alkotmányhoz való viszony vagy éppen az írói tevékenységében is kiemelt demokratikus alapelvek hangoztatása.

A folyamodványhoz csatolt iratok között található Cseh Eduárd nagyváradai miniszteri biztosnak a szóban forgó lapalapítási tervet támogató írása is.⁴ Ebből kiderül, Cseh Eduárd az akkori körülmények között egy Intelligenz-Blatt-típusú lap⁵ kiadását nem tartotta volna célszerűnek, véleménye szerint ugyanis a nagyváradai kerület kereskedelmi forgalma, a gyáripár és iparüzés jelentékeltelen volta nem szállítana elegendő anyagot egy ilyen lap számára, valamint egy hasonló jellegű sajtótermék már létezik Debrecenben. A miniszteri biztos szerint a kormány támogatását csak egy

¹ A forrást betűhíven közlöm, megőrizve Kuthy németiségének néha nyelvtanilag helytelen formáit is: ugyanis annak is forrásértéket lehet tulajdonítani, hogy Kuthy mennyire tudott szabatosan és nyelvtanilag korrekt módon németül; csak a legkirívóbban vagy az értelmezést esetleg nehezítő hibás alakokra hívom fel szögletes zárójelben a figyelmet.

² MOL Abszolútizmuskori levéltár. D 51. Báró Geringer, magyarországi polgári ügyekben teljhatalmú császári biztos iratai. Elnöki iratok. [a továbbiakban: Geringer-elnöki] 1850:1493. A folyamodvány tartalmát Angyal Dávid ismertette: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerk., bev., jegyz.: ANGYAL Dávid. Bp. 1926. 108–109.

³ Erről bővebben l. még VÖLGYESI Orsolya: *Egy „immorális” magyar író a történelmi korszakváltások határán. Kuthy Lajos változó megítélései*. = It 2004. 255–265.

⁴ MOL Geringer-elnöki 1850: 1267.

⁵ Az Intelligenzblatt alapvetően 18. századi laptípusáról l. bővebben: BÖNING, Holger: *Das Intelligenzblatt*. In: *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*. Hg. von Ernst FISCHER, Wilhelm HAEFS und York-Gothart MIX. München, Beck, 1999. 89–104.

olyan politikai napilap igényelhetné, amely képes lenne arra, hogy tevékenységével a közvéleményt a kormány szándékainak megnyerné. Fontosnak tartotta tehát, hogy az ott lakó népesség fogékonnyá váljon a birodalmi alkotmány alapelvei iránt, s a megindítandó lap feladatai közé számította a felsőbb rendeletek megvilágítását és magyarázatát. Mindezek mellett – folytatta Cseh – a lapban más belföldi és külföldi lapokban megjelent cikkeket, valamint alkalmanként szépirodalmi munkákat is közöltek volna. Cseh szerint azonban nem lenne célszerű, ha a lap nyilvánvalóan a kormány hivatalos orgánumaként jelenne meg a közvélemény előtt, annál is inkább, mert egy, a kormány közvetlen támogatását élvező magyar nyelvű lap a kerületben élő nemzetiségeket is sértené.

Cseh utalt arra, hogy Kuthy részletes kalkulációt végzett a fél ívnyi terjedelemmel megjelenő lap első féléves költségeivel kapcsolatban. E szerint a nyomda- és papírköltséget, valamint a személyi kiadásokat is figyelembe véve összesen 3556 váltóforintra lett volna szükség. Az előfizetőknek fél évre 6 forintot kellene fizetniük, ez pedig azt jelentené – Cseh számításai szerint –, hogy a lap 600 előfizető esetén már a második félévben képes lenne magát eltartani, így további állami támogatásra már nem lenne szükség. Kuthy mint felelős szerkesztő 125 forintot kért volna, a kérelemről Cseh Eduárd ezzel kapcsolatban a következőket írta Karl Geringernek:

„welchen Betrag ich für seine Mühe nicht für überspannt halten kann. Als Litterat ist herr von Kuthy, so wie seine politische Gesinnung Euer Excellenz persönlich zu bekannt, um eine weitere Empfehlung zu bedürfen, – und es bleibt mir demnach nichts weiter übrig, als Euer Excellenz dienstergebenst zu bitten: die Realisirung dieser Unternehmung höherer Orts befürworten zu wollen, und die diessfälligen weitem Weisungen mir gnädigst zukommen zu lassen.“⁶

Karl Geringer azonban elutasította Kuthy kérelmét; arra hivatkozott, a minisztérium álláspontja szerint nincs ok a Magyarországon megjelenő politikai újságok számát növelni, annál is kevésbé, mert a jelenlegi viszonyok között a vállalkozáshoz szükséges támogatás elnyerése sem remélhető az államkasszából. Így tehát a nagyváradi kerületben nem indulhatott meg a tervezett politikai orgánum. Egy, a Habsburg-Birodalom időszaki sajtótermékeivel foglalkozó 1852-es kimutatás szerint a birodalom területén három magyar nyelvű politikai lap létezett (*Kolozsvári Lap*, *Magyar Hírlap*, *Pesti Napló*), ezen kívül még öt nem politikai jellegű sajtótermék jelent meg magyar nyelven (*Debrecen-Nagyváradi Értesítő*, *Gazdasági Lapok*, *Hölgyfutár*, *Katolikus Néplap*, *Új Magyar Múzeum*). A felsorolás korántsem volt teljes, de a korabeli sajtóviszonyokkal kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar nyelvű lapok földrajzilag igen egyenetlen eloszlásban jelentek meg. Míg a nagyváradi kerületben 1851-től létezett a *Debrecen-Nagyváradi Értesítő*, addig az 1850-es évek első felében egyáltalán nem adtak ki magyar nyelvű politikai lapot ebben az igazgatási egységben, mint ahogy egyáltalán nem létezett magyar nyelvű újság a soproni és pozsonyi⁷ kerület székhelyén sem.⁸

⁶ MOL Geringer-elnöki 1850:1267. 3v.

⁷ Pozsonyban csak 1850-ben jelent meg a *Polgár és Gazdabarátság* című magyar nyelvű újság (vö. DEÁK Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp. 2000. 297.)

⁸ L. bővebben DEÁK Ágnes: *i. m.* 296–297.

Euer Exzellenz!

Unterthänigst-gefertigter habe sowohl aus der Gesichte [sic!], als auch praktischen Kenntniz meines Vaterlandes durch die erste Entwicklung meiner politischen Beobachtungen schon die Überzeugung gewonnen, dass die unerlässliche Bedingung für Ungarns Aufblühe, dessen Verbindung mit Österreich ist.

Dass mein politisches Leben, dieser Überzeugung fortwährend getreu und consequent geblieben ist, beweist:

1, Dass, obwohl ich stets zur Partei der constitutionellen Reformer gehört, ich dennoch nie weder zur Erregung des Misstrauens gegen das Allerhöchste Haus, noch zur Losreizung und Unabhängigkeit von Österreich mit Wort oder That, oder durch meine Schriften etwas gethan habe.

2, Dass ich, unter der Constitution von 1848, vom Allerhöchsten Österreichischen Herrscherhause mit einem Amt betraut worden.

3, Dass ich, nach dem Rücktritt des Minister-presidenten von Ungarn, im Jahre 1848, – und folglich in dem Zeitraum des anfangnehmenden Zerwürfnisses mit Österreich, – auf die, von einem in Ungarn gebohrnen Londoner Professor schriftlich geschehene Anfrage über Ungarns Zukunft, und meine Ansichten darüber, in meiner Antwort folgendes motivirte: „unsere Trennung von Österreich wäre soviel, als Ungarns Vernichtung.“ – In gleichem Sinn habe ich mich fortwährend hinsichtlich der verschiedenen, zum Theil ausländischen Propaganden geäußert, welche theils in Bezug auf der Herzog Aumale, theils in Bezug auf anderweitige Ansichten, im Verlaufe desselben Zeitraumes, mir als Schriftsteller und politischer Denker, geradezu oder nicht, vorkamen.

4, Während des ganzen Verlaufs der Revolution, strebte ich den republikanischen Tendenzen entgegen. Im März gleich des Jahres 1848 bin ich vom Pressburg nach Pesth gereist, um die jungen Schriftsteller, welche der damaligen Bewegungen an der Spitze standen, von seiner republikanischen Richtungen ab zu ziehen: und es ist mir auch gelungen das Versprechen bei ihnen auszuwirken, dass keine republikanische Schriften drucken lassen werden: ich habe zugleich eine durch den Dichter Petöfi unterfertigte Schrift zum Minister-president nach Pressburg geliefert, in welcher das Zutrauen zur Regierung, und constitutionelle Presse-mäßigung von Seite der jungen ungrischen Literatoren versprochen war. – Auch im Winter des Jahres 1848/9 in Debrecin, als die Idee der Losreizung mit der lebhaftesten Aufregtheit und mit Erfolg um sich griff, entwarf ich mit dem damaligen Bischof Michael Horváth, – der desswegen öfters bei mir sich einfand – Plane zur möglichen Aussöhnung, und zur Wahl anwendbarer ungarischen Vertrautsmänner.

Die Warhaftigkeit meiner obigen Äußerung beweist, – bezüglich auf die Vergangenheit mein öffentliches Leben, das, von Sr. K. Hoheit dem Erzherzog Palatin Joseph mir zugekommene akademische Diplom, und das von Sr. K. Hoheit Erzherzog Palatin Stephan eigenhändig unterfertigte Anerkennungs-Schreiben; – bezüglich auf die jüngste Vergangenheit: dass ich unter keine Militär-Untersuchung, oder auch nur die geringste Rüge gerathen bin, oder gerathen konnte; von welchen hier angeführten Daten, gar keines möglich geworden wäre, wenn ich, sei es, in der Treue [sic!] gegen das Allerhöchste Haus, oder in dem Gedanke an die Unzertrennlichkeit von Österreich jemals wäre schuldig werden kennen.

Unterfertigter war ferner seit lange in der Überzeugung, dass, sowohl in Betreff [sic!] der Verhältnisse Österreichs zu den europäischen Staaten, als auch in Betreff [sic!] der Entwicklung Ungarns in Österreich, eine unerlässliche Bedingniz sei: eine, (anstatt auf privilegierte Classen) auf Unterstützung gemeinsamen Interessen gegründete Regierung.

Aus diesem Grund war und bin ich stets ein Anhänger der Centralisation. Aus diesem Grund gehörte ich zur magyarischen Opposition, denn ich wünschte, dass für

eine einheimische, mangelhafte und miszbrauchvolle aristocratische Verwaltung, eine, auf democratiche Institutionen gravitierende, feste und zweckmässige Organisation eingeführt werde.

Dass ich nie Vertrauen u. Sympathie hatte zu der Prinzipien und dem Verfahren der aristokratischen Verwaltung, beweist, dass, (obwohl mit unaufhörlicher Armuth kämpfend, im Besitz bedeutsamen Verbindungen, und meine geringe Kraft unter meinen Landsleuten anerkennend) ich nie Anstellung bei der damahligen Administration angesucht.

Dass ich ein Freund demokratischen Ideen war, bezeugen meine, im Verlauf von zwölf Jahren auf der Felde der ungarischen Litteratur erschienene Werke. Indess war meine Vorliebe für demokratische Principien nie so übertrieben oder befangen, dass ich nicht hätte einsehen und beurtheilen können oder wollen, wie viel, und in welcher Weise davon anwendbar sei, unter den so vielgestaltigen Elementen, und vielverzweigten innern Verhältnisse des Reiches. – Und, dass diese combinative Mäszigung in meiner Auffassung schon weit früher vorhanden war: bekündet meine im Jahre 1841 erschienene politische Flugschrift, wodurch ich, bei Gelegenheit des zwischen Gr. Széchenyi und Kossuth geführten Principien-Krieges für Széchenyi's Bestrebungen mitwirkte.

Was mein Benehmen während der Revolution betrifft: kann ich mit festem Bewusstsein meine, weiter unter folgende Erklärung einbekennen:

An keine Waffendienst hab ich je Antheil genommen, auch als Garde nicht einmal bin ich ja ausgerückt.

Nie hab ich eine Rede gehalten, an Volkssammlungen, Klubbs, Conferenzen habe ich keinen Theil genommen, und bin auch nie dabei erschienen. – Ich liesz nie, weder in Tagblättern, noch Bücher etwas drücken.

Ich war nie weder als Regierungskommissär, noch sonst irgend einer faktischen Revolutions Anstellung, (obgleich ich, das aus früherer Zeit besessene Vertrauen und Meinung, aus materieller Eigensucht sowohl als in Rücksicht auf Ehrgeiz, reichlich hätte ausbeuten können)

Eine Stellung als Representant übernahm ich nicht, obgleich in verschiedener Zeit, in zwei verschiedenen Wahlbezirken sich Aussicht dazu darbot.

Als Civil-beamter blieb ich fest bei der von Sr. Majestät erlangten Ernennung. – Nach der, in Anfang October 1848 von Fürst Windischgrätz herausgegebenen Proclamation, zog ich mich ganz zurück, und obgleich ich, als Ministerial-presidial-beamter, nach Batthyánis Rücktritt in Kossuth's Bureaus hätte arbeiten sollen, bin ich doch nie auch nur einmal bei ihm erschienen. – In Debrecin, (wohin ich wegen der Lebensgefahr bei Kriegsoperationen gehen muszte) verwaltete ich den ganzen Winter kein Amt; und als endlich, für meinen Gehalt, (das einzige Mittel zu meinem Lebensunterhalte) auch Arbeitsthätigkeit von mir gefordert wurde, vertauschte auch damals nicht meine königliche Ernennung gegen eine revolutionäre, wie diesz, die derzeitigen Nummern des ämtlichen „Közlöny“ bewahrheiten. – Und dieses mein Verhalten während der Revolution, bitte ich, als Zeugnis meiner unterthanentreue und politischen Consequenz in desto gerechterem Anbetracht zu nehmen, weil dasselbe, unter den damahligen Umständen mit groszer Compromission für mich, – und mit Gefährdung meiner Zukunft verbunden war, indem die öffentliche Meinung von meiner Wenigkeir ganz etwas anderes erwartete, und forderte, dass, wer ein Man der Reform gewesen, auch ein Man der Revolution sei, und geneigt war, in entgegengeetzten Fallen in eines Jeden betragen, politischen Verrath zu suchen.

Nach Beendigung der Revolution, anstatt russische Patronanz oder Vermittelung zu suchen, war ich bereit auf langen und gefährlichen Umwegen Exz. Grafen Franz Zichy, den damahligen bevollmächtigten K. Kommissär der gesetzlichen Macht aufzusuchen; und indem ich vor demselben, am 27-en Sept. 1849. in Debrecin meine nie verletzte Unterwürfigkeit gegen Seine Majestät bezeugte, und meine Rechtferti-

gung unterbreitete: darbot ich meine ferneren getreuen Dienste für die Regierung Sr. Majestät, und für die im Einklang meiner vieljährigen Principien gegründete Konstitution; – worauf ich den Bescheid erhielt: „mich ein halbes Jahr zurückzuziehen, und dann mich wieder zu melden.“

In der Isolirtheit meine väterlichen Hauses, konnte ich, – aus Mangel an Verkehr und den nöthigen Organen, – die Gründe nicht rein unterscheiden, wegen deren, ein, Sr. Majestät treu gebliebener, in keiner Compromission verflochtener, mit der Principien der Reichsverfassung einverständener Mann, wie ich war, der Einsicht des bevollmächtigten Keis. (sic!) Commissär zufolge, auf ein halbes Jahr sich zurückziehen müsse: bei alle dem aber fühlte und sprach ich stets für die hohe Regierung und in deren Interesse; und im Verein mit meinem greisen Vater, (dem geistliche Vorstand 40 Gemeinde reformirter Confession) versäumte ich nie eine Gelegenheit die Reichsverfassung populär zu machen, wie von diesz, meine dortige Landumgebung und Bezirkscommissär zu unzählige Mahl der Zeuge war.

Mit der obenerzählten Erklärung war ich aus Pflicht gegen mich selbst genöthigt Euer Excellenz zu behelligen, um Dero hohes Vertrauen zu gewinnen, um welches zu bitten ich die Ehre gehabt, und welches zu verdienen mein entschieden ausgestecktes Ziel ist.

Aus meiner unterthänigen Erklärung leuchtet ein:

- 1) Dass ich stets dem Hohen HerrscherHaus ein getreuer Unterthener war;
- 2) Dass die feste Entwicklung der einheitlichen österreichischen Staatsmacht, und die, in der Charte vom 4-en März entwickelten demokratischen Principien, und leitenden Interessen schon vor längeren Jahren zu meinen politischen Wünschen und zu den Zielpunkten meines Strebens gehört;
- 3) Dass ich durch den ganzen Verlauf der Revolution unsträflich geblieben, und bei deren Aufhören der gesetzlichen Macht meine Treue, meine Dienste, im Geleite meiner Unterwürfigkeitsbezeugung sofort zu bieten geeilt;
- 4) Dass sowohl das allerhöchste Haus, als auch die Idee der engen Verbindung Ungarns mit Österreich in meiner geringen Individualität auch in Zukunft, unter allen Umständen einen getreuen Anhänger finden werde.

Dem zufolge, über mich auch nicht der leiseste Schatten des Mistrauens walten kann, als ob meine Annäherung, Ausflusz der Furcht, der dringenden Nothwendigkeit der Macht, oder der Politik der Selbstsucht sein könnte.

Nachdem der, von Sr. Exz. dem H. Gr. Zichy bestimmter Zeitraum abgelaufen, hatte ich die Ehre Euer Excellenz, (anbegleitet von einer Anempfehlung des H. Ministerial-commissär Eduard v. Cseh) unterthänig zu bitten: möchten mich mit dem von Sr. Majestät im Jahre 1848 erlangten, und durch kein Vergehen verwirkten Amtgehalt anzustellen die Gnade haben; bei welcher Gelegenheit Euer Excellenz mir eine günstige Aufnahme zu Theil werden zu lassen geruhen.

Indesz hatte ich nach Ablauf dreier Monathe die Ehre, die Erklärung zu erhalten, dass die hohe Regierung, mit der Leitung eines in Groz-Wardein herausgebenden Blattes mich zu betrauen gesonnen sei.

Während der dazwischen abgelaufenen drei Monathe, nahm ich hier in Pesth in aller Gattungen und Schattirungen der intelligenten Classe Gelegenheit meine entsprechende Ansichte über die Constitution zu entwickeln, die Zweifel aufzuhellen, das Misztrauen zu zerstreuen, die Vortheile der gegenwärtigen Verwaltung kennen zu lehren, und zu popularisiren, und ihre bisherige, unläugbare Verdienste hervorzuheben. Und diesz that ich, mit desto grösserer Freudigkeit und innigem Antrieb, da ich mich unter der Anzahl derjenigen befand, welche zu erst mit ihren, die hohe Regierung billigenden Meinungen auf dem Boden des socialen Ideen-Konflikt's auftreten: und ich halte wohl in dem letztverflossenen Jahrzehend Gelegenheit genug zu erfahren, welchen, und wie vielen Erfolg dergleichen Ideen-tausch habe. – In dieser Zwischenzeit bestrebte ich mich fortwährend auch in litterarischen Kreisen

durch meine Ansichten einzuwirken; ja ich liesz sogar mehrere Arbeiten in verschiedenen Zeitungsblättern drucken, unter welchen (hinsichtlich der, von mir gegen Sr. Majestät und die hohe Regierung gemachten Erklärung) mir erlaubt sei den in „Pesti napló“ Nro 105 erschienenen Leitartikel, – in Bezug aber auf meine Meinung über die altconservativen Tendenzen, meine im „Pesti Napló“ und in „Magyar Hir-lap“ herausgegebenene „Egy éj az altáborban“, und „A Gerilla“ betitelte politischen Novellen, deren letzterer in officieller Blatt von Croatien auch in's Deutsche übersetzt worden, und in derer jedem die Desavouirung der gewesenen altconservativen Verwaltung in Ungarn entschieden und motivirt abgehandelt wird.

Was das durch mich in Groszwardein redigirende Blatt betrifft [sic!]: so wäre, – wie ich diesz dem Herrn Ministerial-Commiszar Eduard v. Cseh aus-einandergesetzt, und wie derselbe diesz auch in seiner ämtlichen Unterbreitung wahrscheinlich erwähnt, – die Herausgabe eines bloßen Intelligenzblattes, nach meiner Überzeugung (weder in materiellen noch in politischen Betracht) ein zweckmäßiges und ergebnisreiches Unternehmen; nicht bloß deswegen, weil ein solches in jenem Bezirk bereits besteht, und nicht bloß deswegen weil weder die Interessen des Handels noch des Fabrikwesens, noch des Industriekreises und Verkehrs in jenem Bezirk einem solchem Blatte hinreichenden Inhalt, Stoff, und Werth zu verleihen vermöchte; sondern hauptsächlich auch deswegen, weil ein derartiges Blatt, weder in der unteren noch in mittleren Klassen des magyarischen Stammes Pränumeranten erlangen, und dem zufolge auf sie eben nicht zu wirken vermöchte, die stellenweise darinn mitgetheilten Ideen, Operate, erfolglos verschwinden, und sowohl der Spielraum und Thätigkeit der Redaction, als auch die darauf verwendenden Kosten fruchtlos in sich selbst verfallen würden.

Dagegen bin ich recht sehr überzeugt, dass ein, wenn auch kleineres politisches Blatt mit bedeutendem Erfolg konstituiert werden konnte, wenn darinn der Geist der Verfassung entwickelt wird, die Regierungsverordnungen populär erklärt, die administrativen Fragen vorbereitet, Erörterungen über die Vortheile der jetzigen Verhältnisse dargeboten werden; das Volk seinen Traumereien über die Vergangenheit ent-rissen, und anstatt geheimen Sehnsucht nach neuen Kämpfen und Umgestaltungen aufgeklärt wird, dass er dasjenige was es wünscht, in der März-charte bereit besitzt, und die Grundsätze von Gleichheit, freier Grundbesitz, und Repräsentativ-System ihm fertig mehr gewähren, als viel versprechende alles über den Haufen werfende Ich-wärmer einer Nation ja zu garantiren vermögen.

Die umsichtig-kluge Behandlung eines solchen Blattes würde auch den vorzüglichen Erfolg bringen, dass die Bevölkerung des Distrikt's, dasselbe, als ihr Eigen betrachtend, darin ihre Interessen, ihre Denkweise, ihre Stimmung, ihren Ideen-austausch, ihr sociales Leben repräsentirt sehen würde, ... und durch eine, in ihrer Mitte befindliche (quasi eigene) Litteratur für die Regierung ein Mittel mehr wäre, der Bevölkerung den Sinn angewöhnen zu lassen dass sie sich als einen abgesonderten Boden betrachten, der in sich ein Ganzes bildet, und dessen Hauptsitz mehrere solche von dessen Bedürfnissen befriedigt, für welche sie ehemals allein in des Landes Hauptstadt sich versehen, und welche demnach einen der Ringe in der Kette des engeren Zusammenhanges bildeten.

Unter die Vortheile des Gedeihens eines solchen Blattes gehört auch dieses, dass, während einerseits inmitten der zahlreichsten und ursprünglichsten magyarischen Volksmenge ein aus ihrem Schoosz stammender Bekannter, – als welcher der unterthänigst-gefertigte ist, – sich bestreben würde die Meinungen in's Gleichgewicht zu bringen, anderseits die Spalten des Blattes auch zu den Stämmen anderer Sprache in Friedenston sprechen würden: denn weder meine Ansichten in betreff (sich!) der Monarchie, noch meine Weltansichten würden mir ja erlauben, gegenüber welch' immer für eine Nationalität ungerecht mich auszusprechen. – Des Blattes Erscheinen aber würde nicht bloß darum keine Ansprüche für das Erscheinen von Blättern ande-

rer Zungen erwecken, weil die Tendenz dieses Blattes (dessen Beziehung zu der Hohen Regierung mein Privatgeheimnis [sic!] bliebe) allein in der Identität meiner Principien zu suchen sein würde; sondern auch darum, weil die verschiedene andere Stämme jenes Distrikt's weder zahlreich noch intelligent genug sind, um ein Blatt entweder aufrechtzuerhalten, oder überhaupt desselben zu bedürfen.

Meinerseits spreche ich meine auf Erfahrungs-Kalkül gebaute, aufrichtige Überzeugung aus, wenn ich der Meinung bin, dass die Herausgabe eines solchen Blattes, die darauf verwendete Kosten des Staates reichlich lohnen würde; und dies wage ich um desto mehr zu erbitten und zu empfehlen, je mehr ich überzeugt bin, dass eine neu sich gestaltende Staatsgewalt, nicht so sehr mit unfruchtbaren Lasten vormaliger Dienstverpflichtungen überbürdet sein kann: dass sie, in der Verfügung von Ausgaben, die in der Zukunft stützen bringen, über die Maszen beschränkt sein sollte; – und je mehr ich überzeugt bin, dass einer der hauptsächlichsten und zuverlässigsten Factoren zur Festigung des einheitlichen Österreich's – die Tagespresse ist, die hohe Regierung aber, von viel zu festem und entschiedenem Character ist, als dass sie sich, durch eine so geringe Summe, wie jene, die der unterthänigst-gefertigte zur Gründung des Blattes nicht entbehren kann, von der Erzielung, Erreichung eines vernünftigerweise zu erwartenden Erfolges sollte abhalten lassen.

Den möglichst sparsamen Kostenüberschlag habe ich dem Herrn Ministerial-Commissär Eduard v. Cseh eingereicht; dessen Betrag, – wie Euer Excellenz aus dessen ämtlichen Unterbreitung zu ersehen geruht, – sich auf 3,556 fl. cm. beläuft.

Hierin sind keine Nebenausgaben berechnet, welche bei Gründung eines Blattes unvermeidlich sind, besonders zur Verpflichtung vernünftiger und gleichgesinnter Mitarbeiter. – Zum theil [sic!] diesz, zum Theil die Regelung meiner eigenen Angelegenheiten und die Kosten meiner Niederlassung in Groszwardein hinzugerechnet beträgt die unentbehrliche Summe 4,500 Gulden conventions münze [sic!], um welche ich, – wenn ich unabhängig auf diese publicistische Laufbahn treten, und für die vorgesteckten Interessen mit Erfolg arbeiten will, – zur Begründung des Blattes, einmahl für allemahl die hohe Regierung in tiefer Ehreerbietung zu bitten genöthigt.

Für meinen Theil wage ich als Honorar für die verantwortliche Redigirung monatlich 125 fl. cm. anzusprechen, die ich bei der Höhe der jetzigen Preise für so bescheiden halte, dass ich für Krankheiten oder unvermuthete Zufälle nur bei sparsamer Wirtschaftlichkeit etwas davon bei Seite [sic!] legen zu können glaube.

Euer Excellenz tiefe Einsicht erkennt besser als meine weitere Auseinandersetzung es vermöchte in wie vorzüglichem und dringendem Interesse der hohen Regierung es liegt, die Macht der Presse in möglichst grösster Ausdehnung in Anspruch [sic!] zu nehmen. – Auch meine finanzielle Bitte zur Eröffnung des Blattes ist so genau und bescheiden, dass ich nicht glaube, dass Jemand (wenn er versteht was es heisst ein Zeitungsblatt leisten und verwalten [sic!], und er das aufrichtige Bestreben hat, sich selbst Achtung, seinem Unternehmen Emporblühen, seinem Zweck Erfolg zu sichern) sich zu billigeren Bedingungen herbeilassen könne.

Was mich selbst als Schriftsteller anbelangt: kann allein mein bisheriges Lese-publicum das Urtheil sprechen – nur von meinen gewissenhaften Bestrebungen hab ich die Ehre Euer Excellenz zu versichern. Was meine politische Gesinnung betrifft: diese hab ich zu Anfang gegenwärtigen Denkschrift offen dargelegt. Mit Zeugnisz-Beilagen belässige ich Euer Excellenz hohe Aufmerksamkeit nicht; – als Schriftsteller, als jahrelang gewesener Sekretär des Gr. Batthyányi, als Mann, der in Centralbewegungen und Unternehmungen der Politik gelebt, war mein Leben und meine Individualität viel zu offenkundig und bekannt, als dass einzelne Zeugnisse mehr Stoff geben könnten ein Urtheil über mich zu füllen, als die allgemeine Stimme.

Dem zu Folge [sic!] bleibt nichts übrig, als Euer Excellenz um gnädige Genehmigung und baldmöglichste Verwirklichung des obigen Unternehmens und Planes in tiefer Ehreerbietung und Vertrauen zu bitten.

Wenn aber die hohe Regierung demselben beizutreten nicht für zweckmässig achten sollte, so bitte ich unterthänig um meine Amtsernennung, oder aber wenigstens um gnädige Anweisung des, – ohne mein Vergehn suspendirten, – Gehaltes, damit nicht unter der – nach Jedermannes Beglückung Strebenden-Regierung Seiner Keiserlichen [sic!] Majestät, einer von den getreusten Unterthanen, mit Noth und Mittellosigkeit zu kämpfen gezwungen sei.

Mit der tiiffster [sic!] Ehreerbittung:

Euer Excellenz

Pesth den 27-en August 1850.

unterthänigster Diener
Ludwig Kuthy

VÖLGYESI ORSOLYA

A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig. A szlovéniai magyar sajtó nem előzmények nélküli. A századforduló előtti időszakban jelent meg 1919-ig az *Alsólendvai Híradó*, a történelmi Zala megye legjobban szerkesztett hetilapja és a *Muraszombat és Vidéke*, magyar és vend nyelvű vegyes tartalmú hetilap 1919-ig, majd a Muravidék visszacsatolása után 1941–1944 között. Az elcsatolás után Muraszombatban a *Szabadság* című lap töltött be hasonló funkciót. 1945 után ezen a vidéken több mint egy évtizedig magyar nyelvű tömegtájékoztatás nem volt. 1950-ben jelent meg a *Ljudski Glasban* Vljaj Lajos költő felhívása a muravidéki magyarsághoz, amelyben a költő hiányolta a helyi vontkozású magyar újságot. 1955-től a *Pomurski vestnik* szlovén nyelvű hetilap közölt magyar nyelvű cikkeket a magyar mellékletében. 1958-ban ez a magyar melléklet önállóvá vált, és *Népújság* címmel a muravidéki magyarok újságja lett, és vállalta a szlovéniai magyarság közvéleményének az irányítását mint egyetlen magyar nyelvű lap Szlovéniában.

Kezdetben kéthetente jelent meg, felelős szerkesztője Dragan Fliszar volt. Célja az volt, hogy anyanyelven, vagyis magyar nyelven az eddiginél bőségesebb terjedelemben ismertesse a helyi eseményeket. Kiadója a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége volt. Az újság ekkor 4 oldalon tájékoztatta a lakosságot, megvolt az informatív és a nemzetiségi jellege, valamint a kulturális és a nyelvi küldetése is. 1958 és 1964 között a *Népújság*ot nem magyar újságírók írták, csak a szlovén cikkeket fordította az úgynevezett fordítószolgálat magyar nyelvre. Idővel a lap minőségileg is fejlődött: több olyan cikket is közölt, amely a néppel, a vidék embereivel és a nemzetiség problémáival foglalkozott. 1964-től a költségvetését már nem községi szinten, hanem a köztársasági forrásokból biztosítják. 1963-tól Bati Koncz Zsuzsanna lett a *Népújság* első magyar újságírója. 1965-ben 560 előfizetője volt, s számuk 1969-re már 1160-ra emelkedett, s fenállásának első évtizedében, a 70-es évek elejére megduplázódott. 1968-ban Varga Sándor lett a *Népújság* első magyar felelős szerkesztője, mert addig ezt a tisztséget szlovén újságírók töltötték be.

A felmérések a 70-es évek elején azt állapították meg, hogy a lapban nincs meg minden vidék képviselője, és a közölt hírek sem egyenlő arányban oszlanak meg. A nyelvi lektorok az újságírók számára nyelvi továbbképzéseket ajánlottak, hogy javítsanak az újság nyelvi szintjén. A *Népújság*nak 1971-ben már 1520 előfizetője volt, 1975 után pedig gyors ütemben kezdett fejlődni a lap. 1974-ben az átlagterjedelem 4,4-es oldalról 1977-ben már 7,7 oldalra emelkedett. Az újság akkori időszerűségét és tájékoztatási hatékonyságát mégsem lehetett összehasonlítani az akkori szlovén nyelvű testvérappal, a *Vestnik*kel, mert színvonalában jóval lemaradt mellette. 1972-ben a *Népújság* szerkesztősége Muraszombatból Lendvára költözött, és a magyarság bázisának a közelébe. 1977-re előfizetőinek száma 1750-re emelkedett. A nemzetiségi lap az állami szervek által (Dolgozó Nép

Szocialista Szövetsége) alapított és az állam által támogatott hetilap – főleg a rendszerváltás előtti években – „ideológiailag kötött” újságnak számított. 1967-től 1993-ig a *Pomurski vestnik* szerkesztőségéhez tartozott, vagyis az újonnan alapított muraszombati Rádió és Sajtóintézet munkaszervezetéhez. Ebben az időszakban Varga Sándor, Báti Koncz Zsuzsanna és Pivar Ella voltak a felelős szerkesztők. 1976-ban, a lap megjelenésének 20. évfordulója alkalmából Josip Broz Tito köztársasági elnök a Népért tett Szolgálatok Ezüstcsillagos Érdemrendjével tüntette ki a testvériség-egység ápolásáért, a társadalmi és politikai életben betöltött pozitív szerepéért.

A 80-as években a *Népújság* terjedelme 4-ről 8 oldalra növekedett. 1984-ben 2030 volt, 1986-ban pedig 2100-ra nőtt előfizetőinek száma. Az 1981-es népszámlálás adatai alapján az előfizetők és a szlovéniai magyarság számarányának összevetése azt mutatta, hogy 4,5 magyar lakosra jutott egy példány, vagyis majdnem mindegyik magyar családhoz eljutott a *Népújság*. A lap ekkori tartalmi és társadalmi célkitűzései is megegyeztek a szlovén nyelvű lapokéval. Tartalmi koncepciója alapján többnyire beszámolókat közölt, elemző kritikát, glosszát vagy esszét szinte alig láttunk a hasábjain. A legértékesebb írások a művelődéssel foglalkozó cikkek voltak. A lap az úgynevezett „önigazgatási szocializmus” társadalmi célkitűzéseit elégítette ki hasonló formában, mint szlovén testvérlapja, amelyhez szervezetiileg tartozott. Szlovéniában a második világháború után a *Népújság* volt az egyedüli sajtótermék, s mint nemzetiségi lap monopolhelyzetet élvezett. (Ez a megállapítás még a 2000-es évekre is érvényes, csak annyiban módosult, hogy a világ nyitottabbá vált már a 90-es években, és az EU-hoz csatlakozva nagyobb mértékű az információáramlás a szlovéniai magyarság és Magyarország közt.) Az újság még ebben az időszakban a nyelvmegőrző szerepnek csak részben tudott eleget tenni a politikai frázisok és a steril ideológiai terminológia miatt. De informatív jellegéből adódóan az újságírók eljutottak a magyarlakta települések és a Muravidék valamennyi helységébe, és igyekeztek minden egyes faluról, helyi közösségről, valamint a fontosabb eseményekről számot adni. A 80-as években a *Népújságnak* 9 újságírója, egy felelős szerkesztője és számos külső munkatársa volt.

A rendszerváltás a 90-es években a *Népújság* történetében, a nemzetiségi tájékoztatás történetében, is lezajlott. 1993. július 1-jén a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Önkormányzati Közösség megalapította a Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézetet, amely önálló magyar sajtóintézetként kezdett el működni és a *Népújság* kivitelezője lett. A lap ezek után kivált a muraszombati Szlovén Rádió és Sajtóintézetből, intézményesült és önállósult. A Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet igazgatója Cár József lett, a *Népújság* felelős főszerkesztője pedig dr. Bence Lajos. A 90-es években a *Népújságnál* 7 újságíró, egy technikai szerkesztő, egy igazgató és egy felelős főszerkesztő dolgozott. A lap új formátumban és színes címlappal került az olvasók kezébe, nemcsak tartalmilag, hanem formailag is megújult. Meszelics László formatervező-grafikus, a *Népújság* technikai szerkesztője alakította át külsőleg a *Népújságot* és formálta a revílis lapoknak megfelelően magazinszerűvé. A sajtóvállalat szabadabb, demokratikusabb légkörben vállalta fel a szlovéniai magyarság tájékoztatását és közvéleményformálását. A lap 1800 példányban jelent meg, piaci terjesztése minimális mértékű volt, teljesen előfizetési formában kelt el. A rendszerváltás után nem jutott a Kárpát-medencei kisebbségi lapok sorsára, amelyeknek az olvasótábor a vele együtt a példányszáma felére csökkent. Az olvasóközösséggel való kapcsolatteremtés céljából évente szervezett a szerkesztőség kirándulásokat Magyarországra. 1993-ban indította el a *Kelepelő* című első szlovéniai magyar nyelvű gyermeklapot, amelynek az utóda 1997-től az *IFI* lett, a *Népújság* havonta megjelenő ifjúsági melléklete.

A 2000-es években a közszolgálati státust élvező nemzetiségi lapunk stagnáló költségvetési támogatással működik. Az EU-s csatlakozás után (2004) Muravidéken és Magyarországon is megindult a bulvárlapok inváziója és a gazdaságban érvényesülő szabadpiac törvényei a médiapiacra új helyzetet hoztak létre. Új feladatokkal kellett szembenéznie a *Népújságnak* is. Elengedhetetlenné

vált a nemzetiségi lap arculatának korszerűsítése, a szakképzett-újságírói állomány bővítése, valamint a lap honlapjának a megszerkesztése, cikkeinek felvitele az internetre. A lap digitalizálása is szükségszerűvé vált, hiszen a gyorsan fejlődő társadalomban figyelembe kell venni a technika nyújtotta lehetőségeket is. A *Népűjság* koncepciója a 2000-es években sem változott, vagyis a nemzet tudat, a sorsközösség és az összmagyar viszonyrendszerben való gondolkodás terén fejt ki fontos tevékenységet.

A *Kelepelő*, a szlovéniai magyar gyermeklap első száma 1993-ban jelent meg a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet kiadásában. A gyermeklap 40 évnyi ürt töltött ki, hiszen megjelenéséig a muravidéki gyerekek csak a vajdasági és a magyarországi gyermeklapokat olvasták. A *Népűjság* szerkesztőségének önjelölt és akaratából jött létre a gyermeklap, és új kezdeményezésnek számított a magyar sajtótörténetben. Kezdetben háromhavonta jelent meg, főszerkesztője Zágorec-Csuka Judit volt, Bence Lajos követte. A *Kelepelő* címlapja, középső oldalai és a hátsó oldala színesek voltak, és 20 oldalon érdekes olvasmányokat, cikkeket nyújtottak a gyerekeknek. Állandó rovatai, új rovatai és tematikus oldalai is voltak. 1996-ban szűnt meg, mivel az általános iskolák érdektelenné váltak a lap terjesztésében és az előfizetés megszervezésében. A *Kelepelő* az általános iskola első osztályától egészen a nyolcadik osztályig elégítette ki a gyerekek és a fiatalok olvasási igényeit. Olvasása erősítette a gyerekek érdeklődését a gyermekirodalom és az ifjúsági irodalom iránt. Sajtótörténeti szempontból egy hagyomány nélküli térben keletkezett és vált jelentőssé. Pályázati pénzekből finanszírozták. 1997-ben az *IFI*, a Népűjság ifjúsági melléklete váltotta fel. Az *IFI* kezdetben négy alkalommal, majd 2000-től évente tíz számmal jelent meg. A középiskolások is olvasták, olvassák. Költségeit a Szlovén Kulturális Minisztérium pályázati pénzből fedezi.

A *Naptár* a muravidéki magyarok évkönyve 1960-ban jelent meg először, s tartalmilag a Muravidéken létező szlovén nyelvű *Zadružni koledar* című évkönyvhöz hasonlít. A *Naptár*nak már több mint 40 éves hagyománya van Muravidéken. Megjelenésével fórumot adott a tudományos cikkek publikálására is. Koncepciója a kezdetektől napjainkig nem változott, de több fejlődési időszakot élt át. A legtöbb változás a kiadvány címét és alcímét érintette, majd borítóját. A 60-as években a *Naptár* szerkesztőbizottsága többször megemlítette, hogy szakemberhiánnyal küzdenek, s ezért, a szakcikkek hiánya miatt „elirodalmiasodott” az évkönyv. A 70-es években Szűnyogh Sándor vette át a szerkesztését, s a *Naptár* cím mellett, alcímeként szemlének nevezte el az évkönyvet. Kialakult a periodika szerzői gárdája is, tartalmilag részben egy év nevezetes eseményeit foglalta össze, részben pedig irodalmi szemlévé vált. A 80-as években új rovatként indult az eseménynaptár, amely a magyar nemzetiséget érintő események krónikája volt, hónapokra bontva, számos fotóval illusztrálva. Ezekben az években nőtt a politikával, nemzetiségipolitikával és a társadalomtudományokkal foglalkozó cikkek száma. A 90-es években a *Naptár* elvesztette szemle jellegét és újra évkönyvé vált. Csökkent a cikkek, tanulmányok száma, de megnőtt a terjedelmük. Szűnyogh Sándor halála után a szerkesztését Meszelics Király Jutka vette át 1999-ben, aki almanachszerűvé alakította át, és új rovatokat vezetett be. 2001–2003 közt a *Naptárt* egy szerkesztőbizottság szerkesztette. Az új évtized kezdetén változott a kiadó is. 1998-tól a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet és a Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet közös kiadásában jelenik meg 1800 példányban.

A *Lendvai Füzetek* – *Lendavski zvezki* kétnyelvű tematikus kiadvány több mint 30 éves múltra tekinthet vissza a muravidéki magyar és kétnyelvű (magyar–szlovén) sajtótörténetben. Először 1973-ban jelent meg, a valóságirodalom gyűjtőnév alá sorolható írásokkal. Főleg helytörténeti-történeti és politológiai, nemzetiségpolitikai tárgyú témákkal foglalkozik, de a tematikus számokban társadalomtudományi és természettudományi tanulmányokat is közöl, főleg Lendvának és környékének hely-, oktatás- és kultúrtörténeti, néprajzi, régészeti, történeti, irodalmi, irodalomtörténeti

kutatásaira támaszkodva. A muravidéki magyar irodalom kibontakozása területén volt meghatározó szerepe, különösen akkor, amikor megfelelő irodalmi orgánumban, folyóirat híján a folytonosság megszakadásának a veszélye fenyegetett, főleg 1973 és 1988 között, a *Muratáj* irodalmi, művelődési, társadalomtudományi és kritikai folyóirat megjelenéséig. A *Lendvai Füzetek*ből 2004-ig 18 szám jelent meg. Szerkesztői voltak: Szűnyogh Sándor (1973–1986), Bati Koncz Zsuzsanna (1988), Bence Lajos (1988–1991), Franc Žalik (1990) és Göncz László (1994–2004).

Ez a kétnyelvű időszak kiadvány nem minden évben jelent meg, voltak évkihagyásai és összevont számai is. Pozitívként lehet elkönyvelni, hogy a *Lendvai Füzetek* mint kétnyelvű kiadvány fordítási irodalmat is közöl, valamint szlovénul és magyarul közvetíti a szakmai és tudományos kutatások eredményeit. Költségvetése is megosztott, vagyis 50–50 százalékban fedezi a Lendvai Község és a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Tüллépte kezdeti célkitűzéseit, hiszen kezdetkor »a szűkebb hazánk történelmi kistükre« akart lenni, ám az évtizedek során más tudományterületeket is felölelt, lehetőséget adott községi szinten a publikálásukra. Valójában ezt a koncepciót képviseli a 2000-es években is. Az Európai Unió belül, mint kétnyelvű lapnak egyre nagyobb prosperitása lehet, esetleg a jövőben többnyelvű időszak kiadvánnyá is átalakulhatna, regionális időszak kiadvánnyá nőhetne. Ehhez megvannak a feltételei és a tapasztalatai is.

A *Muratáj* irodalmi, művelődési, társadalomtudományi és kritikai folyóirat megjelenésének voltak előzményei. A 80-as években sok terv és kezdeményezés született a muravidéki magyar irodalmárok publikálási lehetőségeiknek szélesítésére. Felmerült az az igény is, hogy egy önálló irodalmi folyóiratot hozzanak létre. Az első lépést ennek érdekében akkor tették meg, amikor 1985-ben a *Népűjság* hasábjain megjelent a „Muratáj” című irodalmi melléklet, amelyet Szűnyogh Sándor szerkesztett. Ennek folytatásaként jelentkezett 1988-ban a *Muratáj* első száma a muravidéki irodalmi termés megjelentetése érdekében. Erre másként alig lett volna lehetőség, hiszen Magyarországon is csak elvétve tudák az írók megjelentetni alkotásaikat, tanulmányaikat. Ezért a *Muratáj* irodalmi, művelődési, társadalomtudományi és kritikai folyóiratként indult. Főszerkesztője dr. Varga József.

Tíz év elteltével (1988–1998) bebizonyosodott, hogy a folyóirat a Szlovéniában élő magyarok újabb vívmányává vált, hiszen a megjelent 20 számában összesen 133 alkotóművész, tudományos kutató 694 írása jelent meg. Ezt az irodalmi és tudományos termést 42 hazai (muravidéki) és 91 külföldi alkotó, kutató teremtette. Ebben az időszakban a *Muratáj*ban a következő rovatok alakultak ki: a Vers, a Próza, a Kritikák és recenziók, a Kisebbségkutatás, nemzetiségkutatás, a Nyelvészet, a Történelem, Helytörténet és a Képzőművészet. Ebben a korszakban még nem alakultak ki önálló rovatként a szociológia, a néprajz, a színház- és filmtörténeti rovatok, habár ilyen tematikájú tanulmányokat is közöltek a folyóirat hasábjain.

A *Muratáj* szerkesztési koncepciójában 2000-es évek (1999–2004) nem hoztak sok változást. Belső felépítése megmaradt, rovatok valamelyest kibővültek és láthatóan több tanulmány jelent meg benne a társadalomtudományok területéről. Szerkesztősége megtalálta a kapcsolatteremtés szálait Szlovénia-szerte, Magyarországon és a határon túli egyéb régiókba, ahova a folyóirat a muravidéki kultúrát, irodalmat és a tudományos kutatások eredményeit közvetíti főleg a társadalomtudományok területéről. Betöltötte szerepét, hiszen a muravidéki magyar értelmiség szócsövénév vált, ahogy ezt közel két évtizednyi távlatból elvárták. Alkotóműhellyé, nélkülözhetetlen fórummá női ki magát, és egyre jobban bizonyítja, hogy a muravidéki magyarság képes a saját anyanyelvén szakmai-tudományos és művészeti-irodalmi alkotásokat létrehozni, a korszerű nyelvi követelményeknek megfelelően. Kialakulóban van az irodalmi kritika is, amely egy 40 éves irodalmi múlt eredményének is számít. A *Muratáj*ban 1998–2004 között összesen 167 szépirodalmi alkotás, vagyis 157 vers és 10 prózai mű jelent meg 35 muravidéki, határon túli magyar és magyarországi szerzőtől, illetve külföldi alkotóktól is. Ebben az időszakban 64 szerző 86 tanulmányt publikált benne. A folyóirat

a jövőben az irodalmi műhelymunkához szükséges fórum teremtést vállalatná fel még nagyobb mértékben, és az olvasóközönség gyarapításában is fontos szerepe lehetne.

Az önkormányzati kétnyelvű (szlovén–magyar) lapok a nemzetiségi területen a községek időszervi tájékoztatását vállalják fel, és a kétnyelvű községek minden egyes háztartása ingyen kapja. Nem a szokásos értelemben vett kétnyelvűség (50–50%) teszi értékessé a *Lendvai Híradót* – (*Lendavske novice*), Lendva község közlönyét, a dobronaki *Brazde – Barázdák* községi közlönyét és a Lipnica Moravske Toplice-i község informatív lapját, valamint a hodosi község *Őrségi Híradóját*, hanem a cikkek eredetisége, a mondanivaló a meghatározó. Egy-egy cikk után rövid összefoglaló következik a másik nyelven, a közérdeklődésre számot tartó közleményeket pedig mindkét nyelven publikálják. A *Lendvai Híradónak*, amely 1998-ban jelent meg először már, volt előzménye az *Informacije – Információk* című községi lap, amely a rendszerváltás előtti időszakban működött, s inkább csak információkat közölt a község ügyeiről mintsem valódi önkormányzati lapként szerepelt volna. A *Brazde–Barázdák* 1999-ben, a Lipnica önkormányzati lap pedig 1995-ben indult, az *Őrségi Híradó* 2000-ben jelent meg először, és nem voltak előzményeik. Mind a négy községi lap színes címlappal és színes belső oldalakkal jelenik meg. A községi lapok a polgármesterek megnyilatkozásait, a községi tanácsok eseményeit és híreit közlik, valamint a községekben folyó tevékenységekről, gazdasági, kulturális és egyéb sikereikről számolnak be. Téma a községek sikeres együttműködése is más községekkel, határon túli településekkel és régiókkal. A községi lapok olvasóközönsége is a lakosságra terjed ki.

Irodalom

BENCE Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. Szójegyzékek és szótárak*. Lendva, MNMI.¹ 1994. 131–132. – BENCE Lajos: *A tömegtájékoztatás helyzete 1945 után. Írott szóval a megmaradásért*. Lendva, MNMI, 1994. 58–64. – BÁTI KONCZ Zsuzsanna: *A magyar tájékoztatás helyzete Szlovéniában*. In: *Nemzetiségi politika – Nemzetiségi jog*. Lendva, Lendvai és Muraszombati Magyar Nemzetiségi Érdekközösség, 1978. 40. – VARGA József: *A Népűjság 28 számának elemzése 1968. okt. 1-től 1969. április 30-ig*. Göntérháza. 1969. november 15. (Kézirat.) 1–8. – BENCE Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A tömegtájékoztatás helyzete 1945 után*. Lendva, MNMI, 1994. 62–65. – VARGA Sándor: *A Népűjság harminc éves jubileuma elé.* = *Népűjság* 1986. jún. 6. 22. sz. 2. – BENCE Lajos: *A Népűjság az új ezredév küszöbén.* = *Naptár*. Lendva, MNMI–MNMTI.² 2003. 85–87. – FARKAS Brigitta: *A „Naptár” repertórium 1960–2000*. Lendva, Knjižnica Lendava – Könyvtár Lendva, 2000. 9. – VARGA Sándor: *A Naptár tízéves évfordulója.* = *Földművesek naptára*. 1969. 29. – SZÜNYOGH Sándor: *A Naptár három évtizede.* = *Naptár*. Lendva, 1989. MNMI, 4. – FARKAS Brigitta: *A „Naptár” repertórium 1960–2000*. Lendava–Lendva, Knjižnica Lendava – Könyvtár Lendva, 2001. 13. – VARGA József: *Tízéves a Muratáj*. Lendva, MNMI, 1999. 8. – KOCON Jožef: *Tisztelt olvasó!* [Vezércikk.] = *Lendavske novice – Lendvai Híradó* (1.) 1998. XI. 18. 1. [Választási szám.]

ZÁGOREC-CSUKA JUDIT

¹ MNMI = Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet

² MNMTI = Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézet

FIGYELŐ

Első folyóirataink szövegkiadásai.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös gondozásában indított „Csokonai Könyvtár. Források” című sorozata keretében sor került három nevezetes 18. század végi folyóiratunk szövegkiadására is. Az elmúlt években megjelent a *Magyar Museum*, az *Orpheus* és az *Uránia* teljes anyagát tartalmazó jegyzetelt apparátussal ellátott kiadása, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton szerkesztésében.

A régi, főként irodalmi folyóiratok facsimile vagy szövegkiadás formájában történő közreadása Európában általános gyakorlat, hiszen e folyóiratok fennmaradt példányai ritkák és a gyűjtemények féltett darabjai, amelyeket nem szívesen bocsájtanak a kutatók és az olvasók rendelkezésére. Ugyanakkor egyre inkább felismerést nyert, hogy a periodikus kiadványok szövegei – mégpedig a teljes szövegek, és nem csak az irodalomtörténetileg kiemelkedő írások – mennyire fontos forrásanyagot jelentenek az irodalomtörténeten kívül számos más művelődéstörténeti diszciplína számára is. Nálunk azonban a régi folyóiratok legfeljebb mikrofilmen voltak olvashatók nagyobb gyűjteményeinkben, vagy szemelvényes antológia formában készültek kiadásai, de azok is csak elvétve. Ezért is öröndetes, hogy a KLTE két kiváló kutatója vállalkozott az úttörésre: első folyóirataink gazdag apparátussal való szövegkiadására. Tárgyválasztásuk nem csak azért szerencsés, mert az első magyar nyelvű lapokra esett, (hiszen a kezdetek mindig különös figyelmet érdemelnek), hanem azért is, mert e folyóiratok még európai mértékkel mérve sem mondhatók kezdetlegeseknek: színvonalukat a korszak legkiválóbb írói biztosították. Bár rövid életűek voltak, de így is a magyar felvilágosodás legszebb éveinek szellemi történéseit és irodalmi kezdeményezéseit tükrözik. Az irodalmi műveken kívül, a folyóiratokban található egyéb szövegek (olvasói levelek, szerkesztői megjegyzések, hírek, közlemények stb.) a kor hangulatának, szellemi légkörének megismeréséhez biztosítanak páratlan lehetőséget.

A lapok teljes szövegének közzététele önmagában is nagy segítséget jelent a kutatókon kívül az egyetemi hallgatóknak és az érdeklődő olvasóknak is, hiszen így ezek az alig hozzáférhető szövegek könnyen elérhetőekké és megismerhetőekké váltak. A kiadások azonban ennél többet is nyújtanak, hiszen a szerkesztők a kritikai kiadásokhoz hasonlóan jártak el nem csak a szöveg gondozásban, hanem a szövegek megértését segítő, magyarázó jegyzetek filológiai feldolgozásában is. A szerkesztők és az irányításukkal közreműködő egyetemi hallgatókból álló munkaközösség az MTA Textológiai munkabizottságának szabályzatát követték, de szükségesnek bizonyult helyenként el is térni attól, hiszen e szabályzat nem ilyen jellegű szövegek számára készült. Sikeresen alakították ki e folyóiratok szövegének kiadásához egy olyan szerkezetet, amely textológiaiilag is

* *Első folyóirataink: Uránia.* Szerk. SZILÁGYI Márton. Debrecen, 1999. 369 l. – *Orpheus.* Sajtó alá rend. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2001. 571 l. – *Magyar Museum I–II.* Sajtó alá rend. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2004. 514, 242 l. /Csokonai Könyvtár. Források. (Régi kortársaink)./

leginkább alkalmas a 18. századi folyóiratok anyagának tanulmányozásához. Néhány kisebb változtatás mellett megtartották az eredeti helyesírást és központosítást is.

A sorozat első tagjaként megjelenő *Uránia*-kötet szerkesztője Szilágyi Márton a kötet második részében található jegyzetek előtt minderről tájékoztatást nyújt. Ezekben tömören – a téma alapos ismeretében, hiszen kutatásainak egyik tárgya éppen e folyóirat volt – tájékoztatja az olvasót a lap történetéről és a vele kapcsolatos kutatások helyzetéről. A jegyzetekben az egyes cikkekkel kapcsolatos magyarázatok olvashatók. A kötetet címmutató és bibliográfia zárja. Az „Első folyóirataink” c. sorozat Kazinczy önálló lapjának kiadásával folytatódott. Szerkesztője Debreczeni Attila, aki felvilágosodás kori irodalomtörténetünket jelentős művei mellett már kiváló szövegkritikai kiadásokkal is gazdagította.

Az *Orpheus* szövegkiadása követte a sorozat első tagjánál kialakított textológiai elveket és gyakorlatot. A jegyzetek előtt „Kazinczy Ferenc Orpheusa: program és szerep” címmel terjedelmes és elmélyült tanulmányt olvashatunk a folyóirat irodalmi szerepéről. Ugyancsak Debreczeni Attila rendezte sajtó alá a legelső magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a *Magyar Museum* szövegkiadását. A sorrendben legfrissebben megjelent kiadás két kötetet ölel fel. Az elsőben található magának a folyóiratnak a teljes szövege, a mellékletekkel együtt. A borítók, metszetek, tartalomjegyzékek, hibajegyzékek és előfizetői névsorok is megtalálhatók a kiadásban, amely így együtt teljesebb, mint a *Magyar Museum* legtöbb fennmaradt példánya. De közölték Kazinczy Előbeszédét és Batsányi programadó Tudósítását is 1791-ből. A kutatást szolgálják a szövegváltozatokat, javításokat és szövegmagyarázatokat tartalmazó jegyzetek és mutatók is. E részben a *Magyar Museum* szerzői és a fordított művek szerzői is megtalálhatók. A kötetet névmutató és tartalommutató zárja le.

A jegyzetek élén olvasható – a kritikai kiadásokhoz hasonlóan – az eddigi kutatási eredmények és a kiadás munkálatai során előkerült újabb adatok és összefüggések alapján elkészített részletes folyóirat-történet, amely kitér a lap fogadtatására és utóéletére is. Az „Első folyóirataink” c. sorozat kötetei úttörő és fontos vállalkozások voltak. A magyar felvilágosodás e nagy jelentőségű folyóiratainak kritikai jellegű szövegkiadása több szakterület művelői számára jelent értékes forrást. Jó lenne, ha a korszak negyedik folyóiratának, a *Mindenes Gyűjteménynek* hasonló kiadására is sor kerülhetne.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészetének rövid története. 2. javított, bővített kiadás. Szerk. KASTALY Beatrix. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004. 98 l. /A könyv- és papírrestaurátor szakképzés jegyzetei/

E jegyzet alapjául a szerzőnek *A könyvkötés művésze* című, a Corvina Kiadónál 1983-ban megjelent műve szolgált, de ez annak többszörösére bővített változata.

A jegyzet felépítésében megfelel egy tankönyv követelményeinek, viszont témája és a közvetített speciális tudásanyag mennyisége a kultúrtörténet iránt fogékony szélesebb körű olvasókörönél számára is érdekessé teszi. Ezért érdemes a könyvet részletesen ismertetni.

A téma történeti leírásában a könyv kötésének díszítése hangsúlyozott szerepet kap, de természetesen a kötéstechnika változásáról is van benne szó – hiszen a kötés anyaga szabja meg a díszítés lehetőségeit. Az írást hordozó anyag története a papirusztekercstől a viasztáblákon, majd a pergamoni quaternán át vezet a könyvforma, a pergamenkódexek kialakulásáig. Az összefűzött, teleírt pergamenívek védelmét szolgálták a könyvborítások. Ezek első emlékei a koptoktól (bőrrel vagy textil-anyaggal bevont pergamen- vagy papiruszlapok) maradtak ránk (i. sz. 2. sz.). A korai középkortól a 15. sz. végéig ez a könyvforma – a kézirásos pergamenlapokat összefogó bőrrel bevont fatáblák – volt általános. Főként egyházi célra, kolostorokban írták és kötötték be.

A kora román korban eleinte üres volt a kötés, később bélyegzővel díszítették. A jeles világi és egyházi személyek számára készült illuminált

kéziratok kötéstábláit olykor drágaköves nemesfém ötvösmunkák, elefántcsontfaragások ékesítették. Megemlítendő a szokásostól eltérő bőrbevonat nélküli festett fatábla kötések, a (főként Olaszországban található) bicchemák is. – A magyar kolostorok korai könyvvállománya nagyrészt elpusztult, az eddig legkorábbról ismert magyar eredetű misekönyv a 13. századból való. Az első név szerint ismert magyar könyvkötő egy János nevű iskolamester 1377-ből.

A gótikus kötések már gondosabb technikával készültek, megjelent az oromszegés, a könyvtesten túlnyúló könyvfedél, tökéletesebb a bőrkidolgozás, gyakoribb a fóliónál kisebb alakú könyv. A papír lép mindinkább a pergamen helyébe, főként a nyomtatás feltalálása után. A kötéstáblák már nem csupán fából készülnek, hanem összeragasztott pergamen- ill. papírlapokból is. A díszítőbélyegzők száma, fajtája megszapordik, stílusa követi a korízlést. Néhány könyvkötő már saját nevét is megörökíti bélyegzőjén. (Vö. a 14. oldalon lévő szemléltető táblát.) Készültek börmetszéses kötések is. Ebből a korszakból már sok olyan könyvünk maradt fenn, amelynek kötése kimutathatóan a történeti Magyarország valamely kolostorának vagy városának műhelyében készült.

A könyvnyomtatás feltalálásával sokasodnak a könyvek, a kötések díszítése a görgetők és lemezek használatával meggyorsult. Ezen eszközök motívumainak, stílusának változása vezet át a reneszánsz könyvkötésekhez. Gótikus és reneszánsz díszítés a 15. sz. végétől a 16. sz. első harmadáig párhuzamosan létezett – ez nagyobb mértékben Magyarországon, de (a recensens tapasztalata szerint) Nyugat-Európában

is kimutatható. A gótikus bélyegzők egységeségével ellentétben a reneszánsz virágzásával Európa különböző területein más-más irányba fejlődik a könyvkötészet motívumkincse, stílusa. Technikai változásokat is tapasztalunk: finomabb bőroket, aranyozást és színes festést, s – főként görög kódexeken – kiemelkedő oromszegést (alla graeca) alkalmaznak.

A 15. sz. második felétől a könyvtermelés növekedése, s a mind több, külföldi egyetemet járt diák magyar földön is emeli a könyvek, s ezzel a könyvkötők iránti igényt. Mátyás király híres könyvgyűjteményének (Bibliotheca Corvina) kialakításával Magyarország felzárkózott az európai könyvművészet ápolásában. A számára készült könyvkötések stílusa magától értetődően követi az olasz reneszánsz irányát. A magyar reneszánsz kötések hatása a környező országok könyvkötészetében is kimutatható. A magyarországi világi és egyházi könyvkötőműhelyekből kikerült munkák sem térnek el nagyon egymástól, de az ez időben készült bécsi kötések is hasonlóak.

A szerző illusztrációkkal mutatja be a 16. sz. finom művű francia könyvkötések sajátosságait, főként Jean Grolier és Tommaso Maioli munkásságát, köztük a kámeós kötések is. Más műhelyek a fanfares-stílust művelték. (Magyar példákat nem látunk.) – A német és németalföldi reneszánsz stílusú kötések díszítőelemei első sorban görgetők és középlemezek, az egyesbélyegzők mellékszerepet kapnak. A kötések nagy része még mindig főként disznó- vagy borjúbőrrel bevont fatábla. Különösen szép kötések kerültek ki Jakob Krause és követőinek műhelyéből. A történeti Magyarországról ezekhez hasonló példaként a Nagyszombatban 1577 óta létező nyomda mellett működő könyvkötőműhely CH-monogramos kötésmintáit láthatjuk a jegyzetben. Mivel e stílushoz állnak legközelebb, itt említi a szerző a habán kötések is, röviden ismertette a (Magyarországon főként fazekas- és fajansz munkájukról ismert, ma főként Szlovákiában élő, ill. az USA-ba kivándorolt) habánok történetét.

A 17. században (a barokk korszak kezdete-kor) fokozatosan teret nyer egy új stílus a könyv-

kötészetben is. Franciaországból indult ki, s a pointillé, azaz pontozott bélyegzőkből összeállított – többnyire aranyozott – minták jellemzik, amelyek szőnyegszerűen borítják be az egész kötéstáblát az általában görgetővel készült kereten belül (Le Gascon, ill. Angliában all over kompozíciók). Másik jellegzetes minta a legyezőszerű bélyegző. Ezt a stílust különösen Erdélyben kedvelték. A könyvek általában kisebb alakúak, s a fatáblát szinte teljesen felváltja a kasírozott papírtábla.

Joggal szentel Rozsonдай Marianne egész fejezetet a tragikus sorsú Misztótfalusi Kis Miklós munkásságának, aki betűmetszőként és nyomdászként a magyar könyvművészet fejlesztésén fáradozott, és sok száz, Amszterdamban korszakosan nyomtatott magyar bibliát és szoltáros könyvet ajándékozott hazájának. A könyvek egy részét még ott kötötték be, ezek bélyegzőit és görgetőit láthatjuk a 16. a–b, valamint egy kötet a 17. képen. Ez a díszítési stílus Magyarországon sokáig hatott; a 17. képen látható 1685-ben készült kötés kompozíciójában feltűnően hasonlít a 21. képen ábrázolt, 1743-ban Nagyszombatban készített kötéshez. E mellett természetesen más mintájú könyvek is készültek, pl. Győr nagy könyvkötő műhelyében (22. kép).

A magyarországi könyvkötő céhekről szóló fejezetből megtudhatjuk, hogy ezek Nyugat-Európánál valamivel később alakultak; az első általunk ismert céh 1658-ban jött létre Pozsonyban. Ezen kívül létezett Löcsén, Kassán, Debrecenben (1705-től), Pesten és Budán, Sopronban (1788) és Kecskeméten (1817). Könyvkötők működéséről ezekben a városokban és más helyeken is természetesen már jóval korábbi adatokkal is rendelkezünk. A 17–19. századból már több száz Magyarországon dolgozó könyvkötő neve ismeretes.

Debrecennek nagy nyomdája, sok könyvkötője volt. Külföldi egyetemeteket megjáró diákjai – vagy vándorló könyvkötői – révén juthatott el a színes festett pergamenkötés divatja Debrecenbe, s ott rövidesen meghonosodott. A legrégebb eddig ismert példányt Kasselban őrzik, egy 1707-ben Mindenben nyomtatott Luther által fordított Bibliát takar, 1708-as évszámmal. A leg-

több és legszebb ilyen kötésű könyvet ma Magyarország a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik. Nagy részük, megbízható adatok szerint, a városban készült az ottani céhlegények vizsgadarabjaiként. Stílusuk alapján a barokk kötésekhez sorolhatjuk őket, bár csekély motívumváltoztatással 1835-ig találkozzunk velük.

A barokk kötéseknel kétféle irányt figyelhetünk meg. A kötések egyik része, a kor stílusának megfelelően, dúsan díszített munka, másik részük egyszerűbb kivitelezésű: csupán a gerincén díszített, többnyire aranyozott mintával. A márványozott bőr elő- és háttáblájára legfeljebb a tulajdonos címerét vagy monogramját nyomták. Ez a kötésfajta a korabeli barokk termekönyvtárak kialakulásával függhet össze: az ott elhelyezett könyveknek csupán a gerince volt látható. Ezt a stílust követték pl. a Ráday család számára dolgozó Müller Jakab és Fischer János pesti könyvkötők.

A rokokó idején egyszerűsödik a kötések díszítése, kedvelt a csipkeszerű keret, a középrész szabadon marad. Jeles mesterei a Padeloup és a Le Monnier család tagjai. Fokozatosan megjelennek a kasírozott táblás, indákkal, virágokkal díszített színes festett papírkötések. Míg a könyvkötészetben a román és gótikus stílus több évszázadon keresztül hatott, s a reneszánsz és a barokk korszak hatása is egy évszázadnál hosszabbra nyúlt, addig a 19. századtól kezdve egyre gyakoribb a könyvdíszítés módjának változása. Ez kétségtelenül összefügg az általánosan felgyorsuló életritmus és az iparosodás hatásával.

A század elején az antik díszítőelemeket kedvelő empire-stílusú kötések még főként ügyességet, aprólékos munkát igényelnek (pl. a batikolás). A század első felében divatos klasszicizáló – neo-román, neo-gótikus (katedrális), neo-reneszánsz – díszítésű könyvek jó része is még kézműves munka. – A század második felében az Angliából kiinduló praeraffaeliták „szép könyv” mozgalmával kezdődik a modern könyvművészet. Elvük: a szolid minőségű könyvnek külső megjelenésével és belső tartalmával művészi egy-egyet kell alkotnia. (John Ruskin, William Morris,

Edward Burne-Jones, Cobden-Sanderson nevét kell említenünk.)

A gyorsajtó feltalálásával a könyvkészítés is tömegtermelő iparrá vált. Ez szükségessé tette a könyvkötés modernizálását is. Géppel készítették a nyomtatott ívekből álló könyvtömböt, és külön gyártották a különböző anyagokkal (többnyire kalikóvászonnal) borított és különféle módon préseléssel díszített kötéstáblát, amelybe aztán „beakasztották” a könyvtestet. (Magyarországon a Gottermayer cég volt az első ilyen nyomda.)

A 19. század végén megjelenő, 20. századba is átnyúló szecessziós (Jugendstil, art nouveau) stílusirányzat már zömében gépi kötéstáblákon jelenik meg. Ezek a nyomdai könyvkötőmesterek munkái. Igaz, most is találkozunk szép kivitelű kézi kötésekkel, könyvkötőművészek alkotásaival. Néhány jeles 20. századi magyar képviselőjüknek külön-külön fejezetet szentel a szerző. Így például Jaschik Álmosnak (1885–1950), aki könyvkötőként, borítólaptervezőként és könyvtörténeti szakíróként is tevékenykedett. Több remekbe készült kötése (sokat szignált is) jól illusztrálja vezérelvét: a tartalom és kötés egységét. Borítólapterveivel, illusztrációival, előzők-papírok tervezésével a gépi kötésű könyvek művészi kivitelezéséhez is hozzájárult. Az 1922-ben megjelent *A könyvkötő-mesterségről* c. szakművében összefoglalta a könyvkötés történetét. Ő is, felesége, Jaschikné Müller Mária is készítettek a magyar népművészet által ihletett kötések. – E témához kapcsolódva talán érdemes lett volna az Erdélyi Szépművészeti Céh halálkötésű könyveit is megemlíteni.

A magyar kiadók több tehetséges könyvművészt, grafikust alkalmaztak, így a Nyugat és a Kner nyomda könyvei szép kivitelük miatt is keresettek voltak. – Rövid fejezetben idézi fel a szerző a szerte Európában megfigyelhető hasonló jelenséget, sok kiváló képzőművészt említve név szerint (pl. Hans Erni, Paul Klee, Edgar Mansfield, Joan Miró).

Szirmai János (1925–) ma Hollandiában él, kutatóorvosi pályáját (kényszerből) módosítva kezdett foglalkozni könyvkészítéssel, könyvkötéssel, a középkori kötések szerkezeti kérdéseivel.

Kis példányszámú bibliofil kiadások kötését vállalja. Márványt idéző pergamenkötést, bőrmetszések kötést, plexikötést készít, emellett szakíró. Számos kiállításon mutatta be műveit, az Országos Széchényi Könyvtárban 1986–87-ben rendezett kiállítása különösen nagy feltűnést keltett. (E kiállításra a történeti köteteket Rozsondai Marianne válogatta.)

Nagy jelentősége van a 20. században a könyvésztörténet művelésének. Az 1921-ben a Magyar Bibliophil Társaság által az Iparművészeti Múzeumban megrendezett, a 20. század könyvművészetét bemutató kiállítás széleskörű érdeklődést keltett. Az utóbbi évtizedekben sok kötetkutató igyekszik a korábbi manufaktúrális könyvkötőműhelyeknek még fellelhető szerszámkészletét megmenteni, feldolgozni, cikkekben bemutatni. Csenki Éva, Halász Margit, Koncz Pál, Hoga György és Varga Gábor nevét kell itt említeni. Nagyobb összefüggésben dolgozza fel a könyvkötészet történetét Szij Rezső.

Befejezésül említést tesz a szerző a modern könyvek színes papír könyvborítóiról is. Ezek célja egyrészt a díszítetlen, de szolidan megmunkált kötések védelme és egyben gyakran a tartalomra utaló képpel, a rövid ismertetést tartalmazó fülszöveggel felkelteni a könyv iránt az érdeklődést. Az izléses, gyakran neves grafikusok (pl. Bernáth Aurél, Csernus Tibor, Szász Endre) által tervezett borítókat érdemes a könyvvel együtt megőrizni, adott esetben restaurálni is. Az egyszerű, puha kartonborítású kötések-nél (szórakoztató irodalom) a színes fedél vagy borító gyakran harsány, arany-ezüst színekkel egyben a könyv reklámjául szolgál. (E fejezetben a könyvborítók és fedélapok tárgyalását ajánlatos volna világosabban szétválasztani, itt kellene a fűzőt, kartonozott – paperback – könyvekről kissé részletesebben szólni.)

Ez a jegyzet a szemléltető ábrákkal és a gazdag könyvészeti anyaggal felkelti az olvasóban az érdeklődést, és reménykedést, hogy egy nem túl távoli jövőben majd egy még nagyobb terjedelmű könyvet is kézhez kaphat. Ott bizonyára alkalma lesz a szerzőnek néhány apróbb javításra is, esetleg (bizonyos ismétlések elkerülése végett) egyes fejezetek átrendezésére és

bővítésére. Laikus olvasók és a szakmában továbbképzendők egyaránt örömmel vennék, ha sokkal több illusztráció segítené az egyes stílusirányzatokban való eligazodást. – Méltán bízták Rozsondai Marianne-ra e könyv megírását, hiszen már több mint három évtizede (1969-től) foglalkozik intenzíven és fáradhatatlanul a témával, amint azt a csatolt bibliográfiában említett számos munkája is bizonyítja.

STEINMANN JUDITH (Zürich)

Borsa Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp. 2003. Könyvtári Intézet, 127 l. /Továbbképzés felsőfokon/

Amikor Borsa Gedeon több mint két évtizeddel ezelőtt nyugdíjba ment, többünk kérésére rendszerbe foglalta a régi nyomtatványokra vonatkozó tudnivalókat. E nagyon hasznos összefoglalásnak a régi nyomtatványok anyagára és méretére vonatkozó fejezeteire Borda Lajos kitűnő érzékkel „lecsapott”, és órá jellemzően tetszetős, izléses kiállítású, füzetekben meg is jelentette (Budapest 1992, 1994). Neki, mint bibliofil antikváriusnak ugyanolyan nagy szüksége van a szakavatott útmutatásra, mint a nap mint nap „öreg” könyveket forgató, katalogizáló, bibliografizáló könyvtárosoknak. E részek aztán a szerző tanulmánykötetébe is bekerültek (*Könyvtörténeti írások IV.* Bp. 2000. OSzK, 108–154). Nemrég a Könyvtári Intézet dicséretes vállalkozásának köszönhetően a „Továbbképzés felsőfokon” sorozat keretében a terjedelemre vonatkozó fejezettel együtt végre a teljes *Kalauz* is megjelenhetett. Így az érdeklődő Olvasó minden olyan gondjára feleletet kaphat, amely a régi könyvek fizikai állapotára vonatkozik.

A szerző a könyvnyomtatás kezdetétől, azaz a 15. század közepétől 1800-ig megjelent nyomtatványokra vonatkozó tapasztalatait összegzi. Míg a szakirodalom az incunabulumok tekintetében a legrészletesebb, Borsa főleg a 16. századi, úgynevezett antikvákkal kapcsolatos jelenségekre koncentrál. Kitűnően ismeri Európa régi

állománnyal rendelkező gyűjteményeit, és az azokról kiadott bibliográfiákat, katalógusokat. Ilyen hatalmas ismeretanyag birtokában tud az egyes problémakörökről nyilatkozni. Rá jellemző módon lenyűgöző számadatokkal teszi érzékletessé mondanivalóját. Így jön tisztába pl. az olvasó azzal, hogy miért is szorította ki az olcsóbb papír a drága pergament már a könyvnyomtatás kezdeti szakaszában, vagy hogy milyen mennyiségű papírra volt szüksége egy-egy nyomdásznak évente (pl. 19.).

A szerzőt – miként *Előszavában* kifejti – három szempont vezeti: először is bemutatja a ma már nem mindenki számára ismert fogalmak nyomdatörténeti hátterét; segítséget nyújt az egyes jelenségek felismeréséhez, majd összefoglalja mindazokat a megoldásokat, amelyek a szakirodalomban fellelhetők leírásukra. Részletesen leírja például „A régi nyomtatványok anyaga” fejezetben a papírkészítés folyamatát. Ennek során világossá válik a vízjelnek, mint a merítőszita lenyomatának a jelentősége a papír eredetének megállapításában. Több olyan érdekes példát – köztük magyarországiakat – említ, amikor a vízjelek vizsgálata és meghatározása döntő szerepet játszott a régi nyomtatványok lokalizálásában és datálásában. Ugyanakkor ábrán mutatja be a vízjelállást a foliótól a tizenhatodrétig terjedő méretű kiadványokon, ezzel is segítve a formátum meghatározását.

„A formátum jelölése” fejezetben összefoglalja a különböző nemzetek gyakorlatát. Ezek ismeretében az, aki egy konkrét könyv méretének meghatározásával küszködik, értelmezni tudja a más- és más elveket követő szabályzatok, katalógusok adatközléseit is (43.).

A rét meghatározása mellett a régi nyomtatványok kollacionálása jelent még sok esetben problémát. Ez a bibliográfusok, könyvtárosok réme, így egyre inkább az a tendencia, hogy eltekintenek közlésétől. Olyannyira, hogy még a régi könyvek speciális bibliográfiai szabványa, az ISBD(A) sem szabályozza a kollációt. Pedig a régi könyvek a papírv hajtogatása során kialakított füzetekből állnak. Borsá remekül összefoglalja, miként jönnek létre a különböző terjedelmű füzetek, és hogy milyen megoldásokat

találtak ki a nyomdászok helyes sorrendjük biztosítására a kész nyomtatványban. A legáltalánosabb gyakorlattá a füzetjelzések illetve a levélszámozás kialakítása volt. Egyértelmű tehát, hogy ma is egy-egy nyomtatvány teljességének megállapítására és azonosítására a füzetjelen alapuló kolláció bizonyul a legmegfelelőbb eljárásnak. Az olvasó részletes módszertani útmutatót talál a nyomtatványt alkotó füzetek, és az azokban található levelek pontos számbavételére, s táblázatokban ellenőrizheti az egyes füzetek levél- illetve lapszámát az őket alkotó iven és részívek függvényében (86–113.). A „Függelék”-ben többek között a füzetjelben, levél- és lapszámozásban előforduló, máitól eltérő számjegyek vagy az óegyházi szláv nyomtatványokban betűkkel jelölt számjegyek táblázatát is megtalálhatja. Ezek a táblázatok a *Kalauz* számítógépes technikai szerkesztőjének, Korpás Istvánnak a lelkiismeretes munkáját dicsérik.

Borsá többször hangsúlyozza, hogy nem szabályzatot kíván adni, csupán a szakirodalomban való tájékozódást szolgálja széleskörű szemléltető anyagával, és mindig az általa leginkább elfogadható eljárás mellett érvel. Jellemző szerénységére, hogy a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfia formátum- és terjedelemléirési gyakorlatára külön nem hivatkozik, pedig sok esetben említ példái között hazai nyomtatványt. Mint az *RMNy* spiritus rectora és első kötetének szerkesztője, a *Kalauz*ban közzétett ajánlásai minden bizonnyal az *RMNy* szerkesztése közben kristályosodtak ki. E retrospektív bibliográfia 1700-ig terjedő köteteiben ezt az általa bevezetett és jól bevált gyakorlatot követi, hasonlóan a hazai gyűjtemények 1601 előtti nyomtatványait leíró katalóguskötetekhez, amelyek ugyancsak Borsá Gedeon szorgalmazására készülnek szép egymásutánban.

A *Kalauz* a módszertani eligazításon túl olyan érdekes kérdésekre is rávilágít, mint pl. a nyomtatvány tartalmának és funkciójának szerepe a formátum megválasztásában, vagy ugyancsak a formátum kapcsán a legnagyobb és legkisebb könyvek bemutatása és technikai előállításuk problémája. Nemcsak a könyvtárosok, bibliográfusok, hanem a régi korok művelődésével

vagy a könyv történetével foglalkozó érdeklődők számára is tanulságos olvasmány tehát.

Reméljük, és őszintén kívánjuk, hogy párja is hamarosan elkészüljön. Témáját Borsa előszavában meg is határozta: „További feladat lehet a nyomdai előállításával és az így készült dokumentumok regisztrálásával (bibliográfiák, katalógusok) foglalkozni, hasonló, gyakorlati célból” (4.). Borsa megnyilatkozásai között több ilyen írás is van. Elég talán csak a legutóbb, a Budapesti Egyetemi Könyvtár által 2004 tavaszán rendezett, régi nyomtatványokkal foglalkozó konferencián elhangzott előadására utalni, amely tudomásunk szerint csak előszóban hangzott el. Ennek az írásnak a megjelentetése és a hasonló témájúak csokorba gyűjtése és kiadása méltán számíthat a széleskörű szakma érdeklődésére. S nem csak a hazaiéra!

A *Kalauzt* nagyon helyesen angol nyelvű összefoglaló zárja. Az a véleményünk azonban, hogy a külföldi szakemberek számára is mielőbb hozzáférhetővé kellene tenni német és/vagy angol nyelven is!

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményeinek katalógusa. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca. A katalógust összeállította: KOVÁCS Mária, KUSZÁLIK Eszter, SÁNTHA Emese, SIPÓS Gábor, SZŐKE Imola. Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta SIPÓS Gábor. Kolozsvár, 2004, Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 617 l. /Sapientia Könyvek/

Fontos kézikönyvet tarthatnak kezükben a régi magyar nyomtatványokat szisztematikusan feltáró könyvtörténeti kutatások művelői és a korszak művelődéstörténetének kutatói. A Sipos Gábor vezette kolozsvári munkaközösség olyan gyűjtemények katalógusát tette hozzáférhetővé, amelyek a távolság vagy a kutatás egyéb nehézségei miatt meglehetősen ritkán látnak magyarországi olvasókat. A Romániai Akadémiai Könyv-

tárban őrzött régi magyar könyvállomány katalógizálása és sok új szempontot megvalósító feltárása a nyelvismereti követelmények miatt „külsőként” elvégzett munka eredménye, a kutatást azonban jelentős mértékben segítették a különgyűjteményekben dolgozó munkatársak és a katalógus is a Scientia Kiadó és a Román Akadémia kolozsvári fiókjának közös, kétnyelvű (magyar és román) kiadásában jelent meg, a kutatást pedig a Sapientia Alapítvány Kulturális Programok Intézete és a magyarországi Nemzeti kulturális Örökség Minisztériuma támogatta.

A kiadvány a Román Akadémia kolozsvári fiókjának RMK-anyagát dolgozza fel, tulajdonképpen azonban hat különálló történeti könyvgyűjtemény anyagát tartalmazza, és pedig a kolozsvári római katolikus Lyceum Könyvtára, a Református Kollégium, az Unitárius Kollégium, az obszerváns ferences zárda, a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtára és a Szatmári Római Katolikus Püspökség könyvtára régi magyar könyveit. Bevezetésében Sipos Gábor részletesen elbeszéli, hogyan kerültek egy helyre és manapság hogy különíthetők el ezek a könyvtörténeti gyűjtemények és milyen módon történt meg vagy van folyamatban az értékes könyvanyag feldolgozása. Külön kitér arra, hogy a mostani katalógizálás sokat köszönhet Jakó Zsigmond professzor önzetlen segítségének, aki az 1950-es évek második felében diákjaival végigjárta a történeti könyvgyűjteményeket és máig kéziratban maradt feljegyzéseit jelen katalógus összeállítóinak rendelkezésére bocsátotta. A tudományos feltáráson túl Sipos Gáborék munkája még az állagmegóvás szempontjait is figyelembe vette, új tékázás, jelzetelés megvalósításával, az összeálló darabok egymáshoz rendelésével segítették az állomány megőrzését.

A katalógus szerkezete a könyvtártörténeti előzményekre való tekintettel nem követi az egy helyen őrzött könyvanyag egységes rendbe foglalásának elvét, hanem mind a hat gyűjteményt külön dolgozza fel. Ez a történetiséget figyelembe vevő elv, amely így hat teljesen különálló katalógust foglal egy közös kötetbe, sajnos kissé megnehezíti a praktikus katalógushasználatot. Sipos Gábor valamennyi gyűjtemény

előtt rövid és rendkívül adatgazdag bevezető tanulmánnyal igazítja el a könyvhasználót, amelyekben összefoglalja az egyes könyvtárak történetét, az állománygyarapodás jelentősebb állomásait, az ismertebb tulajdonosokra utaló jeleket, a gyűjtemények általános összetételét és a művelődés-, vagy könyvtörténeti szempontból kiemelkedő nyomtatványokat. Valamennyi (kétnyelvű) tanulmány meggyőző arról, hogy Sipos Gábor kiválóan ismeri a feldolgozott történeti könyvgyűjtemények értékét és jelentőségét, és tanulmányai olvastán is felférhet, hogy az új katalógus mennyi új információval gazdagította a régi magyar nyomtatott könyvekre és könyvtártörténetre, könyvgyűjtési szokásokra vonatkozó ismereteinket. A régi magyar könyvtár-gyűjtemények kifejezés alatt ez a katalógus is az 1711 előtt megjelent nyomtatványokat magában foglaló könyvanyagot érti, csak elvétele találkozzunk egy-egy Petrik-kategóriába tartozó tétellel. A feldolgozás felhasználta a legfontosabb bibliográfiai szakirodalmat, a leírásokban támaszkodott az *RMK* és az *RMNy* hagyományaira és megállapításaira, ugyanakkor a feltárás teljesen új útját járta. Az egyes katalógusok szerzői betűrendet vagy anonym műveknél címrendszót alkalmaznak, kiemelt helyen található a könyvtári keresést megkönnyítő raktári jelzet is. A szerzői nevek egységesítésében a *Régi magyarországi szerzők* (Bp., 1989) c. segédkönyv volt a mérvadó, a betűhív, bár értelemszerűen rövidített címleírás, az impresszumadatok (nyomdahely eredeti formában, nyomdásznevű egységesített formában, megjelenés ideje) után a területi leírás következik. Kötéstörténetek számára értékes információkat tartalmaznak a könyv küllemének leírásai és a kötés készítése idejére való adattal alátámasztott vagy becsült utalás. Művelődéstörténetek számára rendkívül gazdag forrásanyagot tesz közzé a katalógus a possessor- és egyéb kéziratos bejegyzések közlésével. Az anyag nagy mennyisége (és a nehezen olvashatóság) miatt itt azonban a katalógus összeállítói kompromisszumokra kényszerültek: teljes szövegekben közlik a tulajdonosokra vonatkozó adatokat és a rövidebb bejegyzéseket (bölcsmondások, verstördékek, családtörténeti följegy-

zések, tollpróbák stb.), pontos évszám híján megjelölve a becsült évszázadot is. A hosszabb kéziratos bejegyzések esetében minderről már le kellett mondani, itt a közlés a téma és a korszak megjelölésére szorítkozik. A leírás tartalmazza a kötet beszerzésére utaló kéziratos vagy pecsételt információt is, nem egy esetben az eredeti leltárkönyvet is figyelembe véve. A tételes leírásokat az azonosító bibliográfiai tételek zárja és valamennyi katalógushoz kétféle mutató csatlakozik.

A katalógusok lapozgatása közben az új tudományos információkra vagy művelődéstörténeti érdekességekre vadászó olvasót két területen érheti meglepetés: az egyik lehet negatív megközelítésű is: bizony alig-alig találunk olyan tételt, amelynek leírását Szabó Károlynál vagy az *RMNy*-ben nem találunk meg. Ilyen a katólikus lyceum könyvtárában a 136., 191., 214., 233. tétel, a Református Kollégiumból a 160. tétel az Unitárius Kollégiumból a 145. és a 277. tétel. Mindez jelenthetné azt is, hogy a katalógizálás könyvészetileg nem hozott lényeges újdonságot, de van egy másik olvasata is a kevés ismeretlen anyagnak: mind Szabó Károly, mind Borsa Gedeon munkatársai nagyon alapos munkát végeztek és sikerült a kolozsvári *RMK* anyag túlnyomó részét már a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feltárában beazonosítani és közkinccsé tenni. A kimeríthetetlen bőségű possessorfeltárás és kéziratos szövegközlés azonban igazi művelődéstörténeti csemege. A kevésbé ismert személyek sokasága mellett csak utaljuk Thököly Imre könyvére (Madarász Márton: *Elmélkedések*, Lőcse, 1641), amelynek tulajdonosára két 17. századi bejegyzés után egy kéz még a 19. században is utal, vagy az Apór Péter ex librisét tartalmazó Nádasdy-féle *Mausoleumra* (Nürnberg, 1664) és nem mellékesen a historikus Cserei Mihály kommentált történeti könyveire. Meglepő viszont, hogy a kolozsvári Református Kollégiumban található két, hajdan Bethlen Kata tulajdonát képező könyv, Dávid Ferenc „*Az Váradi disputacionac...*” címzetű műve (Kolozsvár 1659 [1570]) és Werbőczy *Decretuma* (Kolozsvár, 1571). Mivel a könyvgyűjtő írónőnek a nagyenyedi kollégium szá-

mára ajándékozott gyűjteménye 1849-ban elégett, a gyűjtemény bármely darabjának fennmaradása különös figyelmet érdemel. A kézirásos bejegyzések közül bőven idézhetnénk családtörténeti adatokat, (leginkább a családi bibliák szennylapjain olvashatók családi kronológiák, néha, pl. a nagy 18. század eleji pestis idején szinte sirató-szerű felsorolása az elhunyt gyermekeknek), a hitvita-anyagnál vitatkozó marginálisokat, gyógyító recepteket vagy a könyvkölcsönzésre, vételre utaló megjegyzéseket. Az Unitárius Kollégium egyik Székely István-féle *Chronicájában* (Krakkó, 1559), évszázadokon átívelő disputa folyik valakinek a kézírásáról: „Úr isten eorez oltalmaz illy csunya írástól” – fohászkodik egy 17. sz.-i kéz, „Vitte volna el az banka az te írásidat kik tudjak eszt olvasny. Talán az eördögök” – szól hozzá valaki a 18. századból. Kökösi Mihály nevét is adja a véleményéhez: „Vesztél volna el Barátom minden orthografiás irasoddal avvagi hozza se fogtal volna”. A Református Kollégium egyik Pázmány kötetébe meghatározatlan két tömör bejegyzést tett: „Pálista könyv ez”. Heltai Gáspár *Száz fabulájának* kikölcsönzéséről a Református Kollégium példányában olvashatjuk a következőket: „A kolosvari ref. Collegium szíves bizodalmból kölcsön kapván e ritka kincset, azt hálám jelül két helyt az Akadémiának jelen első kiadásbeli példányából, három helyt pedig a második kiadásból (Németújvár, 1596) melynek eddig ismeretes egyetlen példánya a M. Nemz. Muzeumban őriztetik – pótolva s újra bekötve van szerencsém visszaküldeni. Pest május 22 1863. Toldy Ferencz”. A bejegyzésnek akkor van igazán jelentősége, ha tudjuk, mint Dávidházi Péter nagyívű monográfiájában (*Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp., 2004. 197.) összefoglalta: Toldy 1828–29-es véleménye szerint „Heltai írásmódja ízléstelen (»geschmacklose«) és helytelen (»un-correcte«)”.

Mint említettük, a kötetben hat különböző gyűjtemény feldolgozása található és ez sajnos megnehezíti a katalógus használatát. Mind a hat katalógus ugyanis külön mutatókat tartalmaz,

tehát a használónak hat személy- és helynév, továbbá hat nyomdamutatóban kell keresni. Még ezt a keresést is megnehezíti, hogy a névmutatók a kötet folyamatos lapszámára, a nyomdahelymutatók a hatszor újrakezdődő tétele számra utalnak. A címleírások besorolása a szerzői név illetve a rendsző betűrendjében még viszonylag könnyen megtalálható, a szerzői neveket a névmutató már nem tartalmazza és sehol nincs nyoma azoknak a neveknek, amelyek a betűhív címleírások szövegében szerepelnek. Hogy a kérdést világosabbá tegyük, csupán egy példát említsünk. Bonfini *Rerum Ungaricarum decades quatuor...* c. műve a kiadó, Sambucus Johannes nevével szerepel és Bonfini nem fordul elő egyetlen névmutatóban sem. A címleírások névanyaga a betűrendes besorolásnál semmiféle utalórendszert nem tartalmaz, tehát egyetlen hivatalosan elfogadott nevet találunk, Sambucus van, de nincs utaló Zsámbokynál, Szilágyi van, de nincs utaló a könyvön szereplő Sylvanusnál stb. A névmutató a kézirásos bejegyzések nehezen azonosítható névanyagát közli, ugyancsak egyetlen kanonizált formában. Így olvashatunk a bejegyzések között Czecherii és Checherij nevet, de a névmutatóban csak Csicseri van, a Czenadi helyett csak Csanádi stb. Nem tartalmazza a mutatók az adatgazdag bevezető tanulmányok névanyagát sem, de a nem RMK kategóriába tartozó kolligátumok, pl. a Cloppenburg vagy Cloppenburg alakban is előforduló szerzői nevet is hiába keressük. Sajnos a hat katalógus mutatói egymástól is függetlenek, ugyanaz a név többféleképpen is előfordulhat. A nyomdamutatónak nevezett összeállítások valójában nyomdahelymutatók, nem követik az *RMNy* gyakorlatát, ahol az egyes városokon belül a nyomdászok rendjében találhatók a hivatkozások. Így hiába van nyomdamutató, a kötet egyetlen mutatója sem tartalmazza a nyomdászok nevét. A kiadásról szóló bevezető szerint „a helyneveket magyarul adjuk, utána zárójelben először a hivatalos forma, utána a történelmi változatok olvashatók”. Sajnos ez az elhatározás sem következetes, a történelmi változatok az egyik helynévvel szerepelnek, a másiknál nem, az egyik

mutatóban van utaló pl. Alba Iuliaról, a másikonál csak Gyulafehérvár után zárójelben szerepel. Elmarad a történeti névmutatókban szokásos országmegjelölés rövidítése is. Miután a besorolási rendsző azonos a szerzői névvel illetve a címrendszővel, a könnyebb keresés érdekében érdemes lett volna egy címmutatót is összeállítani, hiszen nem tudható, hogy egy bizonytalan szerzőségű vagy éppen szerkesztett mű milyen besorolás alatt rejtőzik. A könyvészeti visszakeresés megkönnyítését segítette volna elő az *RMK* és *RMNy* számok és a katalógusok tétel-számainak konkordanciája.

Amikor nagy elismeréssel forgatjuk Sipos Gábor és munkatársai hatalmas munkáját, a felsorolt hiányosságok miatt abban is reménykedünk, hogy valamikor egy – mind a hat katalógus teljes anyagát tartalmazó – digitális változat megoldja a most felsorolt szerkesztésbeli anomáliákat és összehozza azt, ami összetartozik.

NÉMETH S. KATALIN

A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeállította: SZABÓ Henriette. Bp. 2002. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 179 l. /Nemzeti Téka/

Katalóguskötettel gazdagodott az Országos Széchényi Könyvtár „Nemzeti Téka” sorozata. Szabó Henriette román-magyar szakos tanár, az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének doktorandusa a Dévai Ferences Rendház 1850 előtt nyomtatott könyveinek szakszerű katalógusát tárja a kutató nyilvánosság elé. A szakdolgozatként megkezdett munkát a lektor, Szelestei Nagy László értő segítségével formálta összeállítója a hazai könyvtár- és művelődéstörténet egyik érdekes dokumantumává.

Böjte Csaba testvér és munkatársai által végzett áldozatos munka révén szerencsére lassan szélesebb körben is ismertté váló dévai rendházat a 18. század elején alapították bolgár ferencesek. A kötetek bejegyzése szerint már korán hozzáláttak a könyvek gyűjtéséhez. A ma ismert

334 kötet 1992-ben került elő a zárdatemplom tornyából, az épület felújítási munkálatai során. Több más, hasonlóan megmenekült ferences bibliotékához hasonlóan minden bizonnyal az 1951-es rendfeloszlítás előtt, a rendház akkori lakói elővigyázatosságból, és talán az előző árvíz okozta pusztításból okulva, rejtették el féltett könyveiket. Mint ma már tudjuk, óvatosságuknak köszönhető, hogy, ha kicsit romlottabb állapotban is, de ránk maradt ez a gyűjtemény. A fellelt kötetek immár méltó elhelyezést kaptak a kolostorban. A rendház és alapítói története a katalógus rész előtt, a rövid magyar és román nyelvű bevezetőben olvasható.

Az állományt ismertető részben, a folyamatos sorszámozással ellátott könyvek szerzői betűrendben követik egymást, anonim művek esetében a cím számít besorolási rendszőnek. Ezután az impresszum adatok, majd a főbb bibliográfiai és katalógusok konkordanciái következnek. A magyar retrospektív bibliográfiák mellett, támpontul és azonosítási segédletként a szerző a British Museum, a Bayerische Staatsbibliothek valamint a jelentősebb amerikai gyűjtemények közös katalógusát használta. Ezt követi a kötet tulajdonosi bejegyzéseinek betűhív, azok helyét is megjelölő leírása. A kézírásos possessor bejegyzéseken kívül a szerző feltünteteti a tulajdonosi pecsétet is. Ezután a kötés néhány szavas leírása és a könyvtest pontos méretei következnek. A tételeket a könyv raktári jelzete zárja. A katalógus használatát a nyomdászok, kiadók és nyomdahelyek mutatója, valamint a bejegyzésekben előforduló személynevek indexe segíti. Ez utóbbiban a szerző – amennyiben forrása ezt tartalmazta – a név után közli annak szerzetesi beosztását, életrajzi adatait, fontos adalékokat szolgáltatva ezzel a rendtörténet számára.

Amint a katalógus összeállítója is megállapítja, a gyűjtemény egy vegyes összetételű állomány képét mutatja. Nyelvi megoszlását tekintve többnyire latin nyelvű, ezen kívül német, magyar, olasz és lengyel nyelven írott műveket tartalmaz. Megjelenési évüket nézve egy ősnymotványnyal büszkélkedhet a könyvtár, jelentősebb számú

a 17. századi nyomtatványok aránya, a könyvek több mint kétharmada a 18. században készült. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a könyvtár fejlesztése a 19. század elején megrekedt, vagy a későbbi, újabb köteteket nem érdemesítették megmentésre, s azok a továbbiakban elkallódtak. Ha figyelembe is vesszük a szerző által meghúzott 1850-es időhatárt, akkor is meglepőnek számít, hogy a 19. század elején nagymértékben megnőtt könyvtermést csupán a kötetek nem egészen 10%-a képviseli. Az *RMK I, II, III* idő- és gyűjtőkörébe hét könyv tartozik. A nyomtatási helyet tekintve főleg németországi kiadványokat szereztek be a ferencesek, de nyilván a rendi kapcsolatok folytán számos itáliai művel is találkozunk. Képviselteti magát Ausztria (talán a vártnál kisebb arányban), Csehország, Szilézia, Lengyelország, sőt Franciaország és Németalföld is. A hazai 18. századi nyomtatványok csupán az anyag mintegy 15%-át alkotják. Tartalmilag túlnyomó részben teológiai tárgyú, ezen belül főleg erkölcsstani, emellett a pasztorációs munkához nélkülözhetetlen egyházi beszédek és prédikációk gyűjteményét, bibliakommentárokat, katekizmusokat, valamint a szentek életéről szóló írásokat tartalmaz. Szerzőik a ferenceseken kívül a jezsuita, domonkos, kapucinus és pálos szerzetesek köréből kerültek ki.

Bár Szabó Henriette maga is felhívja a figyelmet, hogy a gyűjtemény sem régiségével, sem állományának nagyságával vagy különleges darabjaival nem emelkedik ki különösen az erdélyi gyűjtemények közül, viszont jól reprezentálja egy, a 18. század elején gyarapodásnak indult erdélyi ferences könyvesház összetételét, sorsát. Pillanatnyilag kicsi azon hasonló ferences könyvtárak köre, amelyeknek anyaga olyan feldolgozottan áll előttünk, hogy módot adna az összehasonlításra. A szeged-alsóvárosi, valamint a medgyesi ferences könyvtári állományokkal való összevetés révén azonban kiderül, hogy az erkölcsstani, egyháztörténeti és prédikációs irodalom köréből nagy részben azonos műveket használtak a különböző rendházakban.

A kötet a retrospektív nemzeti bibliográfia számára is tartogatott újdonságot, öt új, teoló-

giai tézisek hozzáadásával bővített kiadvánnyal gazdagította a 18. századi hazai könyvtermés ma ismert körét. Valamint természetesen számos, már regisztrált mű újabb példányait hozta napvilágra. Mint ismeretes, Petrik Géza 18. századi hazai irodalmunk bibliográfiájának összeállításakor csupán a három budapesti nagy könyvtár anyagára támaszkodott. Az Országos Széchényi Könyvtárban folyó retrospektív bibliográfiai munka, amely az 1800-ig hazánkban vagy külföldön magyar nyelven megjelent nyomtatványok összegyűjtését tűzte ki célul, igyekszik a 18. századi anyag tekintetében is kiegészíteni ezeket a hiányosságokat. Az elmúlt évtizedekben a kutatócsoport tagjai viszonylag hatékonyan tudtak dolgozni a hazai és a határon túli gyűjteményekben. Kivétel volt ez alól épp Erdély, ahol csupán a '90-es évek elejétől ért meg a helyzet az ottani könyvanyag ilyen szempontú feltérképezésére. A munka azonban egyelőre a nagyobb könyvtárak feldolgozásánál tart, csak néhány ferences könyvtárba jutottak el a kutatócsoport munkatársai. Ezért különösen hasznosak az erdélyi gyűjtemények ilyen jellegű feldolgozásai. Így az sem véletlen, hogy az említett öt új kiadvány mind a kolozsvári jezsuita nyomda terméke.

Sajnos idő és kapacitás hiányában egyelőre a rendszeres kutatás kénytelen mellőzni a nehezebben hozzáférhető, kisebb, kevesebb újdonsággal kecsegtető, de természetesen nem figyelmen kívül hagyható, gyakran személyes kapcsolatot, bizalmi viszont igénylő könyvtárak átnézését. Ráadásul ez a munka jellegénél fogva adós marad az időközönként túl lévő, nem magyar vonatkozású könyvek, valamint a gyűjtemény történetének feldolgozásával. Így a hazai nyomtatott kultúra kutatóinak hatalmas segítséget nyújtanak az ilyen könyvtárak hasonló, a módszeres kutatás anyagába, eredményeibe beilleszthető, több szempontot érvényesítő, egyedi feldolgozásai. A Szegeden készülő „Olvasmánytörténeti dolgozatok” sorozat mellett ékesen bizonyítja ezt ez a kötet is.

Mindezeket figyelembe véve a katalóguskötet egyfelől hasznos „nyersanyagot” nyújt a műve-

lődéstörténet különböző ágazatainak, így a könyv- és könyvtártörténet, nyomdásztörténet, olvasástörténet, ferences rendtörténet kutatói számára egyaránt. Más részről pedig a rend, a rendház történetére, a könyvtár krónikájára vonatkozó megállapításai újabb, nélkülözhetetlen mozaikkal egészítik ki a témáról kialakult képet.

PERGER PÉTER

L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Edité par / Herausgegeben von Frédéric BARBIER, Marie-Elisabeth DUCREAU, Matthias MIDDELL, István MONOK, Éva RING und Martin SVATOS. Volume I–III. Leipzig, 2005. Universitätsverlag, 244, 292, 342 l.

Európai könyvtörténészek közös munkájaként jelent meg az a három kötet, amelyben a lipcei Universitätsverlag több konferencia anyagát gyűjtötte össze és rendezte tematikus egységbe. Az újkori könyv- és könyvtártörténetet a szerzők a legszélesebben értelmezve a nyomtatott könyv, a könyvtárak, az olvasás kultúrtörténetét fogalmazzák meg szintetizáló egységben és leszűkítő nemzeti megközelítésben egyaránt. A kétnyelvű – francia és német – tanulmányfolyam Európa több országának tudósait juttatta megjelenéshez, és külön öröndetes, hogy a szerkesztőbizottságban (Monok István, Ring Éva) és kötet szerkesztőként (Monok István) is jelentős a magyar részvétel, a kötetekben pedig öt magyar szerző (Granasztói Olga, Lipták Dorotty, Monok István, Ring Éva, Verók Attila) több magyar vonatkozású tanulmánnyal szerepel.

Az első kötet a Habsburg Birodalom könyvkiadásának cenzurális kérdéseivel foglalkozik (*Libri Prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*), és örömmel állapítottuk meg, hogy a tanulmányírók hasznosították az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánszkutató Osztálya és a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek közös konferenciájának anyagát, ame-

lyet a wiesbadeni Harrassowitz Verlag adott közre 1998-ban (*Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*. Hgg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH). A kötet túlnyomó része Közép-Európa könyvkiadásával foglalkozik, az előadók nemzetük kultúrájának egy-egy speciális területét dolgozták fel. Valamennyi tanulmányt még az említés szintjén sem sorolhatunk fel, bevezetőként azonban felhívjuk a figyelmet Waltraud Heindl dolgozatára, amely a közép-európai cenzúra általános kérdéseivel foglalkozik (Zensur und Zensoren, 1750–1850. Literarische Zensur und staatsbürgerliche Mentalität in Zentraleuropa. Das Problem Zensur in Zentraleuropa). A korban legkorábbi téma Monok Istváné, aki több évtizedes kutatási tapasztalata alapján írt összegző tanulmányt a protestáns könyvek terjesztéséről és ellenőrzéséről a török megszállás idején (Le contrôle et la circulation des livres protestants en Hongrie après l'expulsion des Turcs). A magyarországi magánkönyvtárak könyvjegyzékeit hasznosította tanulmányában Viliam Čičaj, aki a mai Szlovákia területén lévő 16–18. századi magánkönyvtárakkal foglalkozott (Les bibliothèques privées en milieu urbain et la censure du XVIe au XVIIIe siècles dans les régions de la Slovaquie actuelle), Alena Richterová pedig az információáramlás útjait térképezte fel a mai Csehország 17. századi területén (La circulation d'une information non censurée dans les »nouvelles à la main« au début du XVIIe siècle en Pays Tchèques). A lutheránus cenzúra erdélyi kérdéseivel és a 18. századi Mossoczy Institoris Mihály cenzori szerepével foglalkozik a magyar Verók Attila és a szlovák Eva Kowalská tanulmánya (Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Christoph Nicolaus Voigt és Die evangelischen Geistlichen als Zensoren und Distributoren von Büchern: Der Fall Michael Institoris Mossoczy 1731–1803). A 18. századvégi politikai pamfletekről Ring Éva adott elő (La censure et les pamphlets politiques de la fin du XVIIIe siècle en Hongrie), a felvilágosodás idején az erdélyi román iskolákban megvalósuló ellenőrzésről Iacob Mărza

értekezett (Aspekte der statlichen Kontrolle in Siebenbürgen im Zeitalter der Aufklärung. Das Beispiel der rumänischen Schulen). A sajtó- és kiadástörténet 19. századi problematikáját Lipták Dorottya gazdag levéltári anyagra támaszkodva világította meg „Die Rolle der Zensur im Verlag- und Pressewesen Ungarns im 19. Jahrhundert” c. tanulmányában.

A sorozat második kötete a kiváló francia könyvtörténész, Frédéric Barbier szerkesztésében Kelet és Nyugat könyvforgalmának érintkezési pontjait, kölcsönösségeit és különbözőségeit járja körül (*Est – Ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe aux XVIIe – XXe siècles*). A többségében olvasástörténeti tanulmányok már szélesebbre nyitják a vizsgálódás látószögét, több tanulmányban olvashatunk az orosz könyv kultúra és Nyugat-Európa kapcsolatáról, a Közép-Európába irányuló holland könyvkereskedelemtől, a francia kultúra horvátországi elterjedéséről, vagy a spanyol irodalom cseh recepciójáról. Lipták Dorottya sajtótörténeti tanulmánya mellett (Die Sozialgeschichte der Literatur oder die über-setzte Literatur in den Wochenzeitschriften Prags und Budapests gegen Ende des 19. Jahrhunderts), magyar szempontból kiemelendő Monok István dolgozata a magyarországi olvasáskultúra francia orientáltságáról (*Influences françaises dans les lectures hongroises 1660–1760*) és Granasztói Olga írása a 18. századvégi Magyarország és a francia irodalom kapcsolatáról (*Lecteurs hongrois de livres français. Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle*).

A sorozat harmadik kötetét (*Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*) Frédéric Barbier és Monok István szerkesztette. A nemzeti könyvtárakkal és a kollektív emlékezet dokumentumainak megőrzésével foglalkozó kötet előadásainak nagy része az Országos Széchényi Könyvtár alapításának 200. évfordulóján rendezett nemzetközi konferencián hangzott el. A két bevezető tanulmány, Frédéric Barbier és Paul Raabe dolgozata európai kitekintéssel, sajátos és egymástól eltérő nyugat-

európai helyzetből járja körül a nemzeti könyvtár történeti fogalmát és korszerű értelmezésének és megvalósításának lehetőségeit (*Une histoire des »Bibliothèque centrales«*, Was ist eine Nationalbibliothek?). A két tematikus egységbe foglalt tanulmányok a nemzeti emlékezet őrzőhelyeivel, a tudományos, városi, egyetemi, közösségi könyvtárakkal illetve a könyvtárak tárgyi létével, épületeivel, installációjával, gyakorlati megvalósításával foglalkoznak. A nemzetközi konferencián ezúttal olyan országok képviselői is szerepet kaptak, amelyek ritkábban jelennek meg közép-európai kötetekben, pl. olvashatunk a bolgár vagy a lett nemzeti könyvtárról is. Kiemelt szerep jut a könyvtár és a mecénások kapcsolatának, kezdve Széchényi Ferenc könyvtár-alapító tevékenységével (Monok István: *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise*), kitekintve a nagy-szebeni Bruckenthal Könyvtárra vagy a gyulafehérvári metropolita egyház könyvtárára (Verók Attila: *Die Gründung der Bibliothek Bruckenthal und ihr Einfluß auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen*, Eva Márza: *Die Bibliothek der Metropole von Alba Julia*). A könyvtárépítéssel, művészet és könyvtár összekapcsolódásával foglalkozó tanulmányok nem csak információgazdagságukkal, hanem fekete-fehér és színes illusztrációs anyagukkal is kitűnnek.

A könyv-, könyvtár- és olvasástörténet művelői számára rendkívül gazdag, sok újdonságot tartalmazó kötetek ismertetésekor azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy ez a feltehetően sok nemzet könyvtárában haszonnal forgatható kötet sorozat gondosabb kiadói munkát igényelt volna. A tanulmányokon szereplő szerkesztők a kiadványok vitathatatlanul magas szakmai színvonaláért felelnek, a köteteknek azonban nincs kiadói szerkesztőjük és ez nem csak egy név elmaradását jelenti, hanem az elvégzendő munka hiányát is. A pontosságra törekvő könyvtárosok munkája hihetetlenül sok sajtóhibával jelent meg, a számítógépes szerkesztés összes hátránya megmutatkozott. A kötetek szerkezete, jegyzetanyaga nem csak egymáshoz képest kö-

vetkezetlen, hanem egy köteten belül sincs az egységesítésnek semmiféle nyoma. Ugyanazok a hivatkozások eltérő módon szerepelnek, a rövidítések tetszés szerintiek, a címek fordítása hol megtörtént, hol nem. A névalakok (és erre mi közép-európaiak különösen kényesek vagyunk) teljesen esetlegesek, a sokféle ékezetes betű tökéletes összevisszaságban jelenik meg. A köteteknek nincs névmutatója, egy kötetből hiányzik a szerzőkről informáló összeállítás, a másik ket-

tőben az azonos szerzők eltérő foglalkozás-megjelenéssel soroltatnak fel. Vigasztalóul csak két „beszédes” sajtóhibát emelünk ki: a kiváló könyvtáros és könyvtörténész, Keveházi Katalin neve Kávéházi lett, a magyarországi magánkönyvtárak pedig következetesen – lehet, hogy a szerző tudatalatti vágyát is kifejezve –, „magánkönyvtárak” elnevezést kapott.

NÉMETH S. KATALIN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája

Tördelte Markó Sándorné

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Holler László</i> : Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében	273
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben. I. Apafi Mihály korában. 1661–1690. I.	289
<i>Deák Eszter</i> : A morvaországi gróf Sigmund Berchtold magyar kapcsolatai	309

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : A londoni francia protestáns egyház magyar segélyezettjei	325
<i>Bellágh Rózsa</i> : Mecenatúra Bod Péter korában	328
<i>Kakucska Mária</i> : Révai Miklós: A' Magyar Tudós Társaságnak Képe	335
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből	344
<i>Zágorec-Csuka Judit</i> : A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig	351

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Első folyóirataink szövegkiadásai	356
---	-----

SZEMLE

Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészetének rövid története. 2. jav., bőv. kiad. Szerk. Kastaly Beatrix. Bp. 2004. (<i>Steimann Judith</i>)	358
Borsa Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp. 2003. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	361
A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyújteményeinek katalógusa. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. (<i>Németh S. Katalin</i>)	363
A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeáll. Szabó Henriette. Bp. 2002. (<i>Perger Péter</i>)	366
L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Éd. par/ Hrg. von Frédéric Barbier etc. Vol. I–III. Leipzig, 2005. (<i>Németh S. Katalin</i>)	368

SOMMAIRE

<i>Holler, László</i> : Quelques remarques récentes dans le codex de la Chronique Enluminée (Képes Krónika)	273
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I. 1661–1690. I.	289
<i>Deák, Eszter</i> : Les relations hongroises du comte Sigmund Berchtold de Moravie	309

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Les allocataires hongrois de l'Église protestante de France de Londres	325
<i>Bellágh, Rózsa</i> : Mécènes à l'époque de Péter Bod	328
<i>Kakucska, Mária</i> : Miklós Révai: L'image de la Société Savante Hongroise ('Magyar Tudós Társaság')	335
<i>Völgyesi, Orsolya</i> : Demande de fondation de journal de Lajos Kuthy en 1850	344
<i>Zágorec-Csuka, Judit</i> : L'histoire de la presse hongroise de Slovénie de 1945 à nos jours	351

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Les éditions de textes de nos premières périodiques	356
--	-----

REVUE

Rozsondai, Marianne: Brève histoire de l'art de la reliure. 2 ^e édition corr., augm. Réd. Beatrix Kastaly. Bp. 2004. (<i>Steinmann, Judith</i>)	358
Borsa, Gedeon: Itinéraire aux anciens imprimés. Notion, matière, dimension et étendue de l'ancien imprimé. Bp. 2003. (<i>Vásárhelyi, Judit, P.</i>)	361
Catalogue des collections de bibliothèques anciennes hongroises de la Bibliothèque de l'Académie de Kolozsvár. Réd. Gábor Sipos. Kolozsvár, 2004. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	363
Les livres imprimés avant 1850 du Couvent Franciscain de Déva. Catalogue. Réd. Henriette Szabó. Bp. 2002. (<i>Perger, Péter</i>)	366
L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Éd. par/Hrg. von Frédéric Barbier etc. Vol. I–III. Leipzig, 2005. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	368

MAGYAR KÖNYV- SZEMLÉ

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM

2005

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KERTÉSZ BALÁZS

**Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről.
Anonymus gesztájának utóéletéhez***

Laskai Osvátnak, a késő középkori ferences írónak az egyházi év egészét fellelő beszédgyűjteményei a hazai medievisztika által kevésbé ismert források közé tartoznak.¹ Különösen érdekesek a szerzőnek azok a prédikációi, amelyek történeti érdeklődésére utalnak. Jelen tanulmányban egy olyan, Laskai első Szent István-sermójában található részletet szeretnék bemutatni, amelyben a barát a magyarok első és második bejöveteléről is említést tesz. Íme a szöveg:

„Ea siquidem tempestate, qua gens Hunorum ecclesiam Dei depopulabatur, erat in ea gente princeps quidam quartus ab illo, qui ingressione Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geysa, severus quidem et crudelis in suos, misericors autem ad alienos, maxime Christianos. Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quare mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux. Arpad genuit Zolthan, qui genuit Toxon, qui genuit Geysam et Michlem. Geysa igitur existens quartus dux statuit liber-

* Jelen dolgozat előadásként elhangzott 2004. április 29-én az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett Ifjúsági Konferencián.

¹ Életéhez és munkásságához l. HORVÁTH Richárd: *Laskai Osvát*. Bp. 1932.; BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi*. = *Studia Litteraria* XXXII. Debrecen, 1994. 99–116.; Uő: *Ars compilandi – A szövegformálás középkori technikája. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Diss. 583.; Uő: *Laskai Osvát*. In: *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. 2000. 1292–1293.; MADAS Edit: *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében. (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava.)* In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs. Debrecen, 2004. 50–58.*

*tatem intrandi regnum suum clericis, monachis et Christianis, et concessit licentiam adeundi presentiam suam. Quid plura?*²

Az idézet a felhasznált források tekintetében két részre osztható. A kurzívval jelölt első és utolsó néhány sor a Hartvik-féle Szent István-legendából származik, a legenda mondatai által keretbe foglalt szöveg pedig alapvetően történeti elbeszélő forrásokon alapul.

A ferences szerző Hartvik püspök munkájának a kritikai kiadás szerinti második fejezetéből, annak is tartalmi szempontból egységes első feléből merített. A „Quid plura?” kérdőmondat már egy új tartalmi egységet vezet be a fejezetben belül.³ A sermorészlet elején található mondat majdnem szó szerinti egyezést mutat a legendával, Laskai mindössze néhány kifejezést hagy ki vagy változtat meg. Ezzel szemben a passzus végén olvasható mondatnak a legendában már egy jóval terjedelmesebb szöveg felel meg. Látható, hogy itt a ferences író már erősen tömörít, ugyanakkor a szóban forgó legendarészlet közepéről több sort teljesen kihagy.

Lássuk ezek után, hogy mit mondhatunk el a hagiográfiai forrásból származó mondatok által keretbe foglalt szövegegységről. A közelmúltban sikerült kimutatni, hogy Laskai több beszédében is közvetlenül használta a Thuróczy-krónikát,⁴ így joggal feltételezhető, hogy a magyarok pannóniai bejövetelét elbeszélő passzus megírása során is merített belőle. A ferences szerző nem egyetlen, összefüggő szövegrészt idéz, hanem a krónika különböző helyeiről szedi össze a neveket, mondatokat. Ez a forráskezelő módszer egy másik beszédében is kimutatható. Az egyik Szent László-sermóban a Thuróczy-krónika alapján megszerkeszt egy történetet András, Béla és Levente hazajöveteléről, valamint az András és Béla között a trónutódlás miatt keletkezett viszályról. Itt sem egy összefüggő szövegegységet másol szolgai módon, hanem a krónikának egy terjedelmes részéből szedegeti össze az adatokat.⁵ Ebből a forráskezelő technikából arra következtethetünk, hogy Laskai emlékezetből ír. A ferences szerző kimutatható tévesztései is ezt a feltételezést támasztják alá. A dolgozat elején idézett sermorészletben például Bendegúzzal kapcsolatban azt állítja, hogy ő próbált meg először Szkítiá-

² OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenu, 1497. Sermo LXXXVI. OSZK, Inc. 1029. H4v. (A továbbiakban: OSUALDUS de Lasko: i. m. 1497.)

³ „Ea siquidem tempestate, qua gens prefata dei ecclesiam depopulabatur, erat in ea princeps quidam quartus ab illo, qui ingressione Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit nomine Geysa, severus quidem et crudelis, veluti potentialiter agens in suos, misericors autem et liberalis in alienos et precipue in Christianos ... Statuit insuper preceptum cunctis Christianis, ducatum suum intrare volentibus, hospitalitatis et securitatis gratiam exhiberi, clericis et monachis potestatem concessit presentiam suam adeundi ... Quid plura?” (*Scriptores rerum Hungaricarum. I–II*. Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Bp. 1999. Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. II. 403–404. [A továbbiakban: SRH])

⁴ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszcvegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Pilisicsaba – Bp. 2005. 669–684. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszcvegek... i. h.* 2005.)

⁵ KERTÉSZ: *Krónikaszcvegek... i. h.* 2005. 680–683.

ból kijönni, de meghalt. (Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit.) Középkori krónikáink ezt nem említik, Bendegúz haláláról egyáltalán nem szólnak, sőt azt állítják, hogy Csaba, Attila fia, amikor visszatért Szkítiába, életben találta nagyapját, Bendegúzt.⁶ A tévesztés nem szokatlan jelenség Laskainál. Több prédikációjában kimutatható, hogy a krónika, illetve a magyar szentek legendáinak felhasználása során néha téveszt, például neveket kever össze.⁷

A szövegben olyan, aláhúzással jelölt részletek is találhatók, amelyek nem vezethetők vissza sem a Hartvik-legendára, sem Thuróczy munkájára. A kérdés az, hogy ezekben az esetekben milyen forrásokra támaszkodott a ferences író.

Az első problémás helyet a 417-es évszám jelenti. Ezt az évszámot, amely a prédikációban a magyarok első bejövetelét jelöli, sem Thuróczy munkája, sem korábbi krónikáink nem tartalmazzák, megtalálható viszont Jakob Unrest Magyar krónikájában,⁸ valamint a Knauz-krónika családjának egyes kézírataiban.⁹ Nem valószínű, hogy Laskai a Karintia tartománybeli plébánostól kölcsönözte volna

⁶ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. 57.

⁷ KERTÉSZ Balázs: *Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*. In: *Plastrum seculi*. (Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról.) Szerk. BÁRCZI Ildikó. Bp. 2004. 71–81. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Középkori krónikáink és legendáink... i. h.* 2004.); Uő: *Krónikaszövegek... i. h.* 2005. 681.

⁸ VESZPRÉMY László: *A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban*. = Hadtörténelmi Közlemények 1990. 9. (A továbbiakban: VESZPRÉMY: *i. h.* 1990.)

⁹ Itt jegyzem meg, hogy ennek a kézirat-együttesnek a szakirodalomban nincs egységesen használt megnevezése. (Vő: RÓKAY Péter: *Krónikatanulmányok*. Debrecen, 1999. 129–131.) Jóllehet az egyes kéziratokban fennmaradt szövegek kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól, azonban kétségtelenül egy közös, jelenleg ismeretlen forrásra vezethetők vissza. (DOMANOVSKY Sándor: *A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések*. = Századok 1905. 528–539.; BARTONIEK Emma: *Praefatio*. In: *SRH II.* 323–326. [A továbbiakban: BARTONIEK: *Praefatio i. h.*]; RÓKAY: *i. m.* 133.) Bartoniek Emma a kritikai kiadást öt kézirat alapján készítette el (*SRH II.* 327–345.), ezek közül az egyiket Knauz Nándor találta meg Zágrábban, az Érseki Könyvtárban. (KNAUZ Nándor: *Két krónika. II. A zágrábi krónika*. = Századok 1875. 684–699.) A Knauz-krónika elnevezés használata nem egyértelmű, mivel jelölheti egyrészt a zágrábi kéziratot, másrészt a kritikai kiadás által figyelembe vett öt szöveget. (RÓKAY: *i. m.* 130.) Az elmondottak alapján a szóban forgó kódexcsalád, illetve az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de egymással rokonságban álló szövegvariánsok együttes megjelölésére javasolható a Knauz-krónika családja elnevezés.

A 417-es évszám a kritikai kiadás öt kézírata közül háromban található meg. (*SRH II.* 327.) Azóta a kutatás két olyan kódexet fedezett fel, amelyek szintén tartalmazzák a krónikát. Az egyiket JÁNOSI Mónika ismertette: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = MKsz 1978. 232–234. A krónika a kötet első tartalmi egysége, azonban az eleje hiányzik, így nem lehet megállapítani, hogy a 417-es évszám szerepelt-e benne. A másik kódex Münchenben a Bayerische Staatsbibliothek kéziratgyűjteményében található, jelzete Clm 13192. A kötetben olvasható történeti feljegyzés (458v–466r.) egyértelműen a Knauz-krónika családjába tartozó szövegekkel mutat rokonságot. A 417-es évszám is megtalálható a szövegben (458v.). A kódex leírása folyamatban van.

az adatot,¹⁰ ugyanakkor kézenfekvőnek tűnik a krónikacsalád egy kéziratának ismerete. Az egymástól eltérő szövegek ősforrása a Budai Krónika megjelenése, azaz 1473 után keletkezett.¹¹ Ez azért lényeges, mert Laskai szentekről szóló beszédeit először 1497-ben adták ki,¹² tehát a sermók valószínűleg a megelőző néhány évben íródtak. Az időbeli egybeesésből, valamint a krónikacsalád fennmaradt kézíratainak magas számából joggal következtethetünk arra, hogy a ferences barát kezében is megfordult egy példány, és a 417-es évszámmra emlékezett, amikor az idézett prédikációrészt összeállította. E feltételezést erősíti, hogy a szerző, amint azt Thuróczy munkájának esetében is láthattuk, szívesen olvasott történeti elbeszélő művet.

A továbbiakban térjünk át a második olyan szöveghelyre, amelynek az eredete kérdéses. Laskai azt mondja, hogy Álmos anyja álmában látott egy, a hasából kinövő fát, amelyen királyok és fejedelmek voltak, és erről a fáról származtak szent királyaink, István, Imre és László, továbbá egy bizonyos Lajos, majd azt is megemlíti, hogy Álmos honnan kapta a nevét.

A történet a turul-mondán, az Árpád-ház eredetmondáján alapszik, amelyet kisebb-nagyobb eltérésekkel három középkori elbeszélő forrásunk is megörökített, nevezetesen Anonymus gesztája, a 14. századi krónikakompozíció és a Thuróczy-krónika. A sermóban olvasható változattal történő összevetés céljából érdemes mind a három forrást idézni.

Anonymus:

„Anno dominice incarnationis DCCCXVIII^o Ugek ... duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubelian ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit; et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur ‚almu‘ et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”¹³

Krónikakompozíció:

„... Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilía in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propaga-

¹⁰ Jakob Unresthez I. VESZPRÉMY: *i. h.* 1990. 8. 30. jegyzet.

¹¹ DOMANOVSKY: *i. h.* 528–539.; BARTONIEK: *Praefatio i. h.* 323–326.

¹² HORVÁTH R.: *i. m.* 33.

¹³ *Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.)* Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. /Ungarns Geschichtsschreiber 4./ 36., 38. (A továbbiakban: *Gesta*)

rentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit prenosticatus, ideo ipse vocatus est Almus ...¹⁴

Thuróczy:

„Porro Eleud filius Vgek ex filia Enodbilii in Scicia genuit filium, quem ex eventu Almus denominavit. Nam mater illius dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam in forma austuris ad se venire suoque in gremio caput reclinare, quoque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena exitisset multiplicatus, quod et factum est. Nam postea de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt, qui postmodum in terra aliena hac in Pannonia ingentem populorum super multitudinem summa cum gloria regnare. Quia autem somnium Hungarico idiomate alom dicitur, et illius nativitas per somnium fuit prenosticata, ideo ipse vocatus fuit Almus ...”¹⁵

Laskai a három változat közül a legutóbbit minden bizonnyal ismerte, mivel használta magát a krónikát, azonban az ő szövege az ismert variánsokhoz képest szembeötlő eltéréseket mutat. A ferences író a madár általi fogantatásról, az Emese méhéből fakadó forrásról egy szót sem szól, említ viszont egy Álmos anyjának hasából kinövő fát, amelyen megtalálhatók a magyar szent királyok. A vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a negyedik név Nagy Lajos magyar királyt jelöli, s maga a kompozíció, a magyar szent királyok és Lajos együttes ábrázolása egy fán, amely valószínűleg családfaként fogható fel, nem tekinthető Laskai önálló alkotásának, mivel ezt az ábrázolást vizuális és írásos forrásokból egyaránt ismerhette. Ugyanakkor az ő invenciójának tulajdoníthatjuk, hogy ezt az általa is értelmezhető kompozíciót beillesztette a turul-mondába megváltoztatva ezzel annak eredeti, még a pogány korból származó mondanivalóját, amely a ferences barát előtt már valószínűleg ismeretlen volt.¹⁶

A ferences barát a magyarok második bejövetelével kapcsolatban megemlíti, hogy Álmost Titelnél ölték meg. Ez a harmadik olyan szöveg hely, amelynek a forrására érdemes kitérni, ugyanis krónikáink szerint Álmost Erdélyben ölték meg. Thuróczynál a következő megjegyzést olvashatjuk:

„... Almus in patria Erdelew occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.”¹⁷

A ferences szerző második Szent István-beszédében is említést tesz a magyarok első és második bejöveteléről, itt is leírja, hogy Álmost Titelnél ölték meg:

„Almas ... secundo egrediens cum multis capitaneis Hunorum prope Thytel est occisus ...”¹⁸

¹⁴ SRH I. 284.

¹⁵ THURÓCZY: i. m. 59–60.

¹⁶ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz 2004. 374–384. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *A turul-monda...* i. h. 2004.)

¹⁷ THURÓCZY: i. m. 61.

Vajon miért éppen a Titel név jött a barát tollára? Mivel kétszer is leírja ezt a nevet ugyanabban a szöveggörnyezetben, úgy tűnik, hogy valahonnan emlékezett rá. Veszprémy László a honfoglalás útírányának elbeszélő forrásaink által fenntartott hagyományait vizsgálva a következőket írja ezzel kapcsolatban: „Álmos megölése történetének egy kései feltűnése a XV. századi ferences hitszónok, Laskai Osvát Szent István prédikációiban található meg. ... Magyarázatképpen kétféle lehetőségünk adódik: Laskai vagy Anonymust is hasznosítva írja le a Titel nevet, vagy egy olyan, egyébként mára fenn nem maradt hagyományból merített, ami Titelnek juttatott valamiféle szerepet a honfoglalásban...”¹⁹ Álláspontját finomítja egy későbbi dolgozatában: „A XV. századi Laskai Osvát Szent István-beszédében a magyar honfoglalás kapcsán Álmosnak Titelnél történt halálát említi meg. Ebben vagy az anonymusi mű ismeretanyagának egy véletlenszerű felvillanását kell látnunk, vagy – ami még valószínűbb – egy, a honfoglalással kapcsolatos hazai mondanakör létrejöttének a nyomát pillanthatjuk meg, amiről egyébként – a XVI. század elején élt Csáti Demeter énekétől eltekintve – szinte semmi tudomásunk sincs.”²⁰

A szóban forgó szöveghelyekkel kapcsolatban szeretnék megfogalmazni néhány észrevételt. Amennyiben feltételezzük, hogy a ferences barát ismerte Anonymus gesztáját, érdemes megemlíteni, hogy a Titel helynév négyszer szerepel a munkában,²¹ míg a Laskai által biztosan használt Thuróczy-krónikában egyszer sem fordul elő,²² innen tehát nem emlékezhetett rá. Ha a ferences író a gesztából merítette is a Titel nevet, tévedett, amikor azt írta, hogy Álmost ott ölték meg, hiszen Álmos halálával P. mester nem foglalkozik. Laskai Álmos halálának elbeszélésére feltehetőleg a krónikából, Titelre pedig talán Anonymus munkájából emlékezett. Ez annál is inkább elképzelhető, mivel a Titel név a honfoglalással kapcsolatban csak P. mesternél olvasható.²³ A feltételezést alátámasztják azok a szerző forráskezelő módszeréről árulkodó helyek, amelyek bizonyítják, hogy a barát, miközben emlékezetből ír, többször téveszt. Az elmondottak illusztrálására három példát szeretnék bemutatni.

I. Anjou Lajos toulouse-i püspökről Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is írt egy-egy beszédet, s mindketten megemlítik, hogy Lajos apja Károly, Szicília királya volt, anyja pedig Mária, a magyar király lánya.

¹⁸ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. 12r.

¹⁹ VESZPRÉMY: *i. h.* 1990. 16.

²⁰ VESZPRÉMY László: *A honfoglalás a középkori magyar historiográfiában*. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. VESZPRÉMY László. Bp. 1996. 198–199.

²¹ *Gesta*, 66. (Salano duci Tytulensy), 92. (Tetel), 94. (de Tetel), 98. (ad Titulum). Látható, hogy a szóalak, akárcsak Laskainál, nem egységes.

²² L. a kritikai kiadás mutatóját.

²³ *Gesta*, 159. 148. jegyzet.

Temesvári:

„Beatus Ludovicus ... esset ex regali prosapia patre Carolo rege Sicilie, matre vero Sicilie regina nomine Maria, filia regis Hungarie ...”²⁴

Laskai:

„Sic enim legitur de eo, quod pater eius erat Karolus, rex Sicilie, mater vero Maria, filia Stephani quarti, regis Hungarie ...”²⁵

A két ferences szerző kimutathatóan a püspök legendája alapján dolgozott,²⁶ azonban Laskai azt is megmondja – ellentétben a legendával és Temesvárral –, hogy Mária István lánya volt, de az uralkodó sorszámát eltéveszti, V. helyett IV. Istvánt ír. A legenda elbeszélését minden bizonnyal a krónika alapján egészíti ki, ahol szó van arról, hogy V. István lánya, Mária Károly felesége lett.²⁷

2. A barát a nagyobbíti beszédek tartalmazó kötet 23. prédikációjában a nagyobb Gellért-legenda alapján elmondja Csanád és Ajtony küzdelmét,²⁸ de tévedésből Ajtony helyett Vata-t említ. Vata neve szerepel mind a legendában, mind Thuróczy munkájában, ezért feltételezhető, hogy az emlékezetből történő idézés következtében keveri össze a két „pogány”-t, ráadásul a legendarészlet előtt nem a legendára, hanem tévesen a magyarok krónikájára hivatkozik. Ugyanakkor a 76., Szent István-napi sermóban egy mondatban utal Ajtony leverésére,²⁹ azonban megint téveszt, amikor a Maros-vidék urát a Nyírségbe helyezi.³⁰

3. A harmadik példa maga a dolgozat elején idézett sermorészlet, amelynek megfogalmazása során a ferences író téveszt is, ahogy azt Bendegúz kapcsán láthattuk.

Tehát a szerző forráskezelő technikájából levonható következtetések nem mondanak ellent annak a feltételezésnek, amely szerint a barát a Titel névre emlékeztetett Anonymus gesztájából.

A probléma szempontjából érdemes újra megvizsgálni a turul-monda egyes variánsait. Laskai azt mondja, hogy az Álmos anyjának hasából kinövő fán „reges et duces” voltak. A három korábban idézett forrás közül ezt a szókapcsolatot csak Anonymusnál találjuk meg: „Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.” P. mester „sancti reges et duces”-t említ, ami fontos, hiszen a ferences barátnál az Álmos anyjának hasából

²⁴ PELBARTUS de Themeswar: *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau, 1499. Pars estivalis. OSzK, Inc.1043. O8v.

²⁵ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H3r.

²⁶ „Ludovicus ... ex patre Karolo secundo, rege Sicilie, a regibus Francorum ducente originem, matre vero Maria, regis Ungarorum filia, exortus est.” (JOHANNES de Orta: *Vita s. Ludovici episcopi Tolosani*. = *Analecta Bollandiana* IX. [1890.] 282.)

²⁷ THURÓCZY: *i. m.* 141–142.

²⁸ OSUALDUS de Lasko: *Quadragesimale Bige salutis*. Hagenau, 1501. OSzK, RMK III. 89. k8r.

²⁹ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5v–H6r.: „Sicque factum est post debellationem Atthon, qui in Niir morabatur ...”

³⁰ Mindehhez l. KERTÉSZ: *Középkori krónikáink és legendáink... i. h.* 2004. 71–81.

kinövő fáról 'szent' királyok származtak: „... sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc.” A gesztában tehát megtalálható a teljes „sancti reges et duces”-forma. A két munka között a szó szerinti egyezésen túl gondolat-párhuzam is kimutatható: mindkét szerző hangsúlyozza az utódok szent voltát; ugyanakkor a másik két elbeszélő forrás monda-variánsaiban a 'sanctus' jelző elő sem fordul, Anonymus utolsó mondatát pedig (Vel ideo vocatus est Almus ... erant nascituri.) teljesen elhagyják.

A P. mester munkája és a szóban forgó sermorészlet közötti kapcsolatot vizsgálva további észrevételeket is tehetünk. A késő középkori hagiográfiai irodalomban a test szerinti család fogalma mellett megjelent a lelki család fogalma, amelyen belül az életszentség ugyanúgy öröklődhetett, mint a vér szerinti családban. Domonkosrendi és ferences szerzőknél egyaránt megtalálható az a gondolat, miszerint a renden belül a rendalapító szentté válásának útja az eredete és mintája minden szentté válásnak. A 14. század végén a ferences Bartholomaeus de Pisa a rend fejlődését és azon belül az életszentség felvirágzását úgy mutatja be, mint egy „megtermékenyülés” eredményét. A 14–15. században ez a gondolat ikonográfiai ábrázolásokon is kifejeződött: a szerzetesrendet mint lelki családfát olyan fatörzsként ábrázolják, amely a rendalapító hasából ered, gyümölcssei pedig a rend boldog és szent tagjai.³¹ Valószínűleg Laskai is látott ilyen ábrázolást, és ismer- te annak gondolati háttérét. Gondoljunk arra, hogy Álmos anyjának is a hasából növekszik az a fa, amelyen a magyar szent királyok találhatók.³² Mivel a barát ezt a kompozíciót éppen az Álmos fogantatását elbeszélő turul-mondába illeszti be, elképzelhető, hogy a mondának egy olyan változatát is ismerte, amelyben a megtermékenyülés szintén kulcsszerepet játszik. A korábban már idézett három elbeszélő forrás közül ez csak P. mester munkájára igaz. Ő egyértelműen teherbe ejtést említ: „... matri eius pregnantis per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit.” A 14. századi krónikakompozícióból csak annyi derül ki, hogy Álmos anyja már terhes volt, amikor egy turulforma madár álmában megjelent neki, Thuróczy szerint pedig a madár a már terhes anya ölébe hajtja a fejét.³³

Elmondható tehát, hogy a geszta és a sermorészlet között olyan gondolat- és motívum-párhuzam mutatható ki, amely a sermorészlet és a másik két elbeszélő forrás között nem áll fenn: 1. Mindkét szerző hangsúlyozza a király-utódok szent voltát. 2. Mindkét munkában megtalálható a megtermékenyülés motívuma, azonban itt meg kell jegyezni, hogy Laskai kifejezetten megtermékenyülésről nem beszél, de, amint feljebb láthattuk, a szent hasából kinövő fa ikonográfiai ábrázolásának gondolati háttérével minden bizonnyal tisztában volt.

³¹ VAUCHEZ, A.: „Beata stirps”: saintité et lignage en Occident aux XIIIe et XIVe siècles. In: DUBY, G.–LE GOFF, J. (eds.): *Famille et parenté dans l' Occident médiéval*. Roma, 1977. 397–407., különösen: 405–406.

³² KERTÉSZ: *A turul-monda...* i. h. 2004. 382.

³³ Erre az Anonymus és a későbbi krónikák között kimutatható alapvető különbségre nemrég KRISTÓ Gyula is rámutatott: *Előd*. Bp. 2000. 16.

A problémával kapcsolatban még azt is érdemes megjegyezni, hogy az Anonymus ismeretére utaló nyomok a prédikáción belül egyetlen szövegegységben, a magyarok honfoglalásáról megfogalmazott rövid, kerek történetben találhatók, s ez valószínűleg nem véletlen.

A leírtak alapján úgy gondolom, hogy a barát olvasta P. mester gesztáját.

Ezen a ponton érdemes röviden összefoglalni a mű utóéletére vonatkozó kutatási eredményeket. A gesztát fenntartó egyetlen kézirat nem autográf példány, hanem, ahogy azt a paleográfiai vizsgálatok kimutatták, a 13. század második negyedében készült másolat.³⁴ Ezt a kormeghatározást a művészettörténeti kutatások is alátámasztják.³⁵ Tehát biztos, hogy P. mester munkáját évtizedekkel a megszületése után még lemásolták.³⁶

Anonymus és középkori krónikáink viszonyának problémája teljes egészében ma sem tisztázott. A szakemberek között sokáig az volt az uralkodó vélemény, hogy a mű semmilyen hatást nem gyakorolt a későbbi krónikákra,³⁷ azonban az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították, hogy P. mester munkáját 13. századi történetírók ismerték és felhasználták, akiken keresztül aztán a mű egyes elemei a későbbi krónikaszerkesztésekbe is átkerültek.³⁸ Az sem zárható ki, hogy a gesztát 14. századi krónikáírók is ismerték.³⁹ Amennyiben a feljebb bemutatott, Laskai Osvát forráshasználatára vonatkozó gondolatmenet helyes, úgy az Anonymus utóéletével foglalkozó kutatás új adattal gazdagodott.

A magyarok pannóniai bejövetelét tárgyaló passzus összeállítása során a ferences barát számára nem az anonymusi mű jelentette a vezérfonalat, hanem Thuróczy János krónikája. A 417-es évszámot valószínűleg egy, a Knausz-krónika családjába tartozó kéziratban olvasta, az eredetileg Álmos születését elbeszélő turulmondába pedig egy általa is értelmezhető kompozíciót épített be, amely az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajost egy családfán ábrázolja. A szöveg megfogalmazása közben a turul-monda Anonymusnál olvasható változatára és

³⁴ OSzK, Cod. Lat. 403. VESZPRÉMY László: *Anonymus Gestájának kézirata*. = MKsz 1992. 44–52.; Uő: *Anonymus Itáliában?* = Századok 2005. 341. (A továbbiakban: VESZPRÉMY: i. h. 2005.)

³⁵ WEHLI Tünde: *Anonymus Gesta Hungarorum kéziratainak helye a magyarországi könyvfestézet történetében*. = MKsz 1992. 52–55.

³⁶ A mű keletkezési idejére I. THOROCZKAY Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése*. = Fons 1994. 93–149., 1995. 117–173.

³⁷ Összefoglalóan I. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993. 6–10.

³⁸ GYÖRFFY: i. m. 43–46., 138–146.; HORVÁTH János: *A hun-történet és szerzője*. = ItK 1963. 446–476., különösen: 454.; Uő: *P. mester és műve*. = ItK 1966. 282.; SZÜCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történet szemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. = Századok 1973. 598–599., 868.; KRISTÓ: i. m., különösen: 15–21.; Uő: *Magyar historiográfia*. I. Bp. 2002. 52., 57.

³⁹ VESZPRÉMY László: *Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről*. (A *Senones-kérdés*.) = Magyar Nyelv 1998. 165–169.; Uő: i. h. 2005., különösen: 339–340., 343–344., 348.

a Titel helynévre is visszaemlékezett. A több forrás alapján megszővegezett történetet a Hartvik-legendának a magyarok pannóniai bejövetelét is megemlítő fejezetébe ágyazta be. Véleményem szerint a ferences barát a sermorészletet olvasmányai alapján, emlékezetből állította össze, tévesztései valószínűleg ezzel magyarázhatók.

A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy a magyarok pannóniai bejövetelét tárgyaló sermorészlet milyen szerepet tölt be a Szent István-beszéden belül. A bibliai idézet, amelyre az egész sermo épül, a Királyok Első Könyvéből való: „Certe videtis, quem elegit Dominus, quoniam non est similis ei in omni populo.”⁴⁰ Ezeket a szavakat Sámuel Saul királlyá választásakor mondja. Ebből az alapcítatumból kiindulva Laskai azt tárgyalja, hogy miért Szent Istvánt választotta az Úr a saját népéből. Nem sokkal a beszéd kezdete után azt írja, hogy a szent király kiválasztása úgy a királyi méltóságra, mint az örök üdvösségre nyilvánvaló volt, majd leszögezi, hogy háromféle választás létezik: csak isteni, csak emberi, valamint emberi és isteni egyszerre.⁴¹ A divina electio valakit valamilyen méltóságra, végül pedig az örök üdvösségre választ ki,⁴² aztán Szent Tamásra hivatkozva azt mondja, hogy valamely dolgot háromféle módon ismerhetünk meg.⁴³ A honfoglalásról szóló passzus a három megismerési mód közül a második kifejtésében található: „Secundo cognoscitur aliquid supernaturaliter per divinum revelationem, sicut Christus Dominus revelavit electionem apostolorum ... Isto modo Beatus rex Stephanus scivit se a Domino fore electum ad salutem eternam et tandem ad gloriam ...”⁴⁴ Szent István kiválasztottsága tehát az isteni kinyilatkoztatásnak köszönhetően felismerhető volt.

A ferences szerző állítása alátámasztására három példát hoz fel. Ezek közül az első a honfoglalásról szóló passzus. A Hartvik-legendán alapuló második példa többek között azt a jelenetet is magában foglalja, amelyben Gézának álmában egy ifjú tudtára adja, hogy fia fog születni:

„Adest tempus celitus dispositum, credidit ipse, et baptizatus est cum suis. Cumque nimium esset sollicitus de domandis rebellibus et baptisandis ac episcopatibus statuendis, mirabili eum Dominus visione nocte quadam consolatus est. Nam fecit sibi astare iuvenem delectabilem, qui dixit ei: «Pax tibi, Christi electe, iubeo te de solitudine

⁴⁰ I Rg 10. (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4r.)

⁴¹ „Electio siquidem ipsius sancti regis fuit manifesta tam quo ad regiam dignitatem, quam quo ad salutem eternam. Ad cuius clariorem noticiam sciendum, quod electio est triplex, scilicet:

Prima divina tantum.

Secunda humana tantum.

Tertia humana et divina simul.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴² „Prima namque electio est divina tantum, que eligit aliquos ad aliquam dignitatem seu gratiam, et tandem ad salutem eternam.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴³ „Si dicas, utrum hec divina electio possit aliquo modo cognosci, ad quod respondet Sanctus Thomas ..., quod aliquid cognosci potest tripliciter, videlicet certitudinaliter, supernaturaliter et coniecturaliter.” (OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.)

⁴⁴ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v.

tua securum, non tibi concessum est, quod meditaris, quare manus pollutas humano sanguine gestas, sed de te filius nascetur, qui hec omnia disponet. Hic enim erit unus ex regibus electis a Domino, coronam vite secularis commutaturus eterna.» ...⁴⁵

A barát ezután leírja még Szent Adalbert találkozását Géza fejedelemmel, majd rátér a második példára, amelyben a legenda alapján elmondja, hogy Géza feleségének megjelent Szent István első vértanú, és hírül adta István születését:

„Cumque mater Beati Stephani regis nostri esset vicina partui, apparuit ei Beatus Stephanus, Levita, prothomartyr, Levítico habitu indutus, qui dixit ad eam: «Confide in Domino, mulier, quare filium paries, cui in hac gente primum corona debetur et regnum, meumque nomen illi impones.» Cui mulier admirans ait: «Quis es, domine, vel quo nomine nuncuparis?» Respondit: «Ego sum Stephanus prothomartyr, qui primus pro Christi nomine martyrium pertuli.» Quo dicto disparuit. Nascitur interea filius dicto principi, quem antequam conciperetur, Dominus novit, et nomen ei per Beatum Stephanum prothomartyrem indidit. Quem Beatus Adalbertus, episcopus Stergonii baptizavit, ipsumque Stephanum secundum revelationem nuncupavit. ...»⁴⁶

A példák után Laskai röviden utal még arra, hogy Géza Istvánt jelölte utódjául, majd levonja a konklúziót:

„Et sic claret, quomodo istius sancti regis electio ad regnum et salutem supernaturaliter a Deo est revelata.”⁴⁷

A Hartvik-legendán alapuló két sermórészlet jól mutatja, hogy a ferences barát az isteni kinyilatkoztatás alatt a csodás látomást érti. Ez az a kapcsolódási pont, amelyen keresztül az első példa, a magyarok bejövetelét tárgyaló passzus is beilleszkedik az érvelés menetébe, ugyanis a csodás látomás motívuma itt is fellelhető, mégpedig a *turul-mondában*. Érdekes pár mondat erejéig újra visszatérnünk ehhez a történethez. A mondának a krónikákban olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában a Szent István-beszéd előbb vázolt gondolatmenetében Laskai számára használhatatlan volt, mivel Istvánról nem esett benne szó, s feltehetőleg ez indokolja azt, hogy a barát változtatott a monda szövegén, beleépítve egy olyan kompozíciót, amelyben már a szent uralkodó is szerepel, azaz, a saját érvelése számára felhasználhatóvá tette Álmos születésének történetét.⁴⁸ A változtatás során talán a két korábban bemutatott, P. mester és Laskai között kimutatható gondolat- illetve motívum-párhuzam is inspirálta.

Azonban az író nemcsak a *turul-mondát* illeszti be az érvelés menetébe, hanem megrajzol köré egy képet a magyarok pannóniai bejöveteléről, amire külön fel is hívja a figyelmet: „Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus

⁴⁵ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H4v–H5r. Vö.: *SRH II.* 404.

⁴⁶ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5r. Vö.: *SRH II.* 406.

⁴⁷ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* 1497. H5r.

⁴⁸ KERTÉSZ: *A turul-monda...* *i. h.* 2004. 383–384.

ingressi sunt Hungari in Pannoniam.” Látszik, hogy a barát a honfoglalással kapcsolatban rendelkezett annyi ismerettel, amely alapján önállóan meg tudott fogalmazni egy kerek, egész történetet, amelyet nem szakítanak meg a prédikációkban megszokott, különböző tekintélyektől származó idézetek. Munkája során több forrásból is merített, szövegformáló és forráskezelő technikája kifejezetten leleményes. Mindez a ferences barát tudatos, átgondolt szerkesztésére és történeti érdeklődésére vall.

BALÁZS KERTÉSZ

Osualdus de Laskó de l'arrivée des Hongrois en Pannonie. A propos de la postérité de la gesta de Anonymus

La collection des sermons pour l'année ecclésiastique entière d'Osualdus de Lasko, écrivain franciscain médiéval, appartient aux sources peu connues par la médiévistique hongroise. Le premier sermon de Saint-Étienne, où le moine rédige une histoire complète du conquête du pays des Hongrois, prouve l'intérêt historique de l'auteur. Le fragment de sermon, d'une rédaction consciente, et d'une technique de formation de texte ingénieuse, l'auteur l'avait rédigé d'après ses lectures, et cela explique ses erreurs. Au cours de la composition de l'histoire il avait puisé de la légende de Saint Étienne, écrite par l'évêque Hartvik, de la chronique relatant l'histoire des Hongrois de János Thuróczy, il s'est servi d'un des manuscrits de la chronique Knauz, autant que de la geste écrite de la conquête du pays, par Anonymus, notaire du roi Béla III. L'auteur franciscain avait appliqué dans son récit une tradition qui compte le roi Louis le Grand, fils de Charles Robert, parmi les rois saints hongrois, Étienne, Imre et Ladislas.

V. ECSÉDY JUDIT

Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.

3. Bizonytalan nyomtatási helyű kiadványok meghatározása

A következőkben negyvenegy, I. Apafi Mihály korában megjelent, bizonytalan nyomtatási helyű kiadvány meghatározására kerül sor, elsősorban tipográfiai jellemzőik alapján. Némelyikük esetében a nyomtatási helyet már korábbi kutatások kiderítették, ezeket itt most csak tipográfiai tényekkel is alátámasztjuk.

Elsőként azt a négy korszakunkban megjelent könyvet említjük, amelyek nyomtatását máshol fejezték be, mint ahol elkezdték. Váradon a török megszállás előtt nyomtatás alatt volt az új protestáns Biblia-kiadás, „a legfátumosabb könyv”, ahogy egyik legutóbbi méltatója találóan nevezi.⁵³ Nyomtatását Szenci Kertész Ábrahám Váradon kezdte meg, – innen a *Várad* Biblia elnevezés, – de Kolozsvárott fejezte be (1).⁵⁴ Címlapja, amelyet szokás szerint a könyv törzsének elkészülte után, utolsóként nyomtattak, elmondja, hogy Váradon kezdtek nyomtatni, de Kolozsvárott fejezték be. (Az Újtestamentum címlapján még csak Várad neve és az 1660-as dátum olvasható.) A kötet tipográfiai anyaga egységes, a Váradon és Kolozsvárott készült részben egyaránt Szenci Kertész betűit és díseit találni. Ez a kiemelkedő színvonalon kinyomtatott protestáns biblia, a Károli-Biblia új kiadása, ahnak a történeti eseménynek maradandó dokumentuma, hogy a török-tatár csapatok által elfoglalt Váradról az idő rövidsége miatt 1660. augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor a Biblia félig kész példányainak elszállítására. Így a vár átadásának feltételei közé is bekerült az a kikötés, hogy a tipográfiával együtt utólag e példányokat is kimenthessék (a törökkel még Barcsai Ákos fejedelem tárgyalta ez ügyben). Váradon a továbbiakban, tehát Apafi fejedelemsége idején, nem működött tipográfia. A város és környéke török megszállás alatt maradt. Maga a nyomdász, Szenci Kertész 1661. febr. 19-én már kolozsvári lakos volt.

* A tanulmány I. részét lásd: MKsz 2005. 3. sz. 289–308.

⁵³ Petrőczy Éva nevezi így a *Várad* Biblia hasonmás-kiadásához írt tanulmányában. (Bp. 2002.), tanulmány 5, 8.

⁵⁴ *RMK* 1970 – Itt és a következőkben a zárójelben lévő szám a tanulmány végén található Jegyzékben felsorolt nyomtatványok sorszáma utal.

Az erdélyi nyomdászat terén bekövetkezett átrendeződést érzékletesen mutatja a másodikként bemutatandó könyv, Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása*,⁵⁵ amely Anton Mizaud kertészeti szakkönyvének fordítása (22). Amint impreszuma elárulja, Kolozsvárott 1669-ben nyomtatott Veresegyházi Szentyel Mihály által, arról azonban nem szól, hogy nyomtatását ki és hol kezdte meg. Mindenesetre a könyv, amint arról fordítója Nadányi János Bornemisza Anna fejedelemasszonynak szóló ajánlásában beszámol, „az előtti könyvnyomtatónak keze alatt majd két esztendeig állott....”. Hogy ki volt ez a nyomdász, aki két év alatt sem készült el a könyvvel, arról az ajánlás nem szól. Nyomtatásának befejezése minden bizonnyal az új nyomdavezetőnek, Veresegyházi Szentyel Mihálynak egyik első tennivalója volt.

Már Szabó Károly felfigyelt arra, hogy bár korabeli adatok bizonyítják, hogy két nyomdász munkája, mégis a kötet tipográfiaiilag egységes képet mutat. Ennek a sajátosságnak magyarázata az, hogy időközben az a nyomdai felszerelés, amelylyel a kötetet két évvel azelőtt elkezdték nyomtatni, Kolozsvárra került, és az újonnan kinevezett nyomdász is ezt a felszerelést használta, amikor befejezte a könyv nyomtatását.

A könyv nyomtatásában bekövetkezett tipográfus-váltásról már Szabó Károly is írt, hivatkozva a Nadányitól származó ajánlásra: „Látjuk e nyilatkozatból, hogy e könyv két nyomdász kezén ment át: azonban valamint Nadányi idézett ajánlása, úgy a könyv címlapja is teljes homályban hagy bennünket az iránt, ki volt az 'az előtti könyvnyomtató', ki ezen könyv nyomtatását megkezdette, s kinek keze alatt ez a munka majdnem két esztendeig állott.”

Ezt a kérdést azonban teljesen tisztázza Udvarhelyi Mihály nyomdásznak Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz Szebenből 1668. aug. 3-dikáról intézett folyamodása, amelyben írja, hogy ezen könyvből „épen 40 árkos vagyon kinyomtatva” s a további nyomtatásra a fejedelemasszonytól, ki a nyomtatás költségét viselte, s neki e munkára eddig csak 75 forintot adott, pénzt kér.⁵⁶

„Kegyelmes Aszszonyom, a mi a kezem alatt lévő könyvnek kinyomtatására való Nadányi Urammal tölt alkumot vagy alkuvást illeti: Nadányi János uram ő kegyelme még életben vagyon, én velem úgy alkudt, mint Typographiában annak rendi, árkusától három-három forintban: csak hogy ő kegyelme elhatározta magában a könyvet, hogy egynehány árkosra telik, úgymint 40 árkusra, s Nagyságodat úgy informálta, hogy mint egy száz forintot téssen, noha úgy is száz húsz forintot tenne: énnékem pedig Nagyságod kegyelmességéből adott 75 forintot, magamnak pedig ment reá száznál is több. Az írást akkor ő kegyelmek énnékem semmi képpen nem mutaták, hogy magam határozhattam volna menyinyire telik, hanem maga határozta Nadányi Uram: mert ha láthattam volna, 4 forintért sem vállaltam volna fel árkosát, s ujjólag is irattattam volna ő kegyelmével.

Mostan pedig Kegyelmes Aszszonyom éppen 40 árkos vagyon benne kinyomtatva, a mely a Nadányi Urammal való alkum szerint, tenne 120 forintot, de én ezt

⁵⁵ RMK I 1087

⁵⁶ Udvarhelyi Mihály folyamodványát közölte SZABÓ Károly = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 16–17 és 3. sz. 24.

bizom a Nagyságod kegyelmességére, s tudom, hogy nem kárommal, hanem istene-sen kívánja: hátra maradott része pedig még reá mégyen 20 árkosra, ha nem többre, melyhez immár papirossam csak egy árkos sincsen, sem pedig festékem, a melylyel lszoktunk nyomtatni: hanem Nagyságodat alázatosan kérem, mint Kegyelmes Aszszonyomat, minél hamarébb méltóztassék Nagyságod papirossat küldeni, két kötés Görgényit, s egy kötés Szepesit, a minémüt én is vöttem a Nagyságod kegyelmesen kezemben adatott pénzén, mivel két féle papirosra lészen, 50 görgényire s 25 a más félére, a melyeket Nagyságodnak mind egy árkosig számán akarok be adni, ha Isten végére segít ez könyvnek, a mely meg lészen két holnap mulva, ha Nagyságtok más rendbéli parancsolatjával hátrébb nem vonattatja, vagy pedig papiros késedelmezése az időt velem nem mulattatja.

Nagyságodat ezen is kérem alázatosan, mint Kegyelmes Aszszonyomat, hogy avagy csak a feljebb feljegyzett Articulus⁵⁷ és egyéb rendbéli munkáimért méltóztassék meg fizettetni: mert látja Isten, hogy festéket nem tudok min szerezni, s nem tudom meny-yi papirossam volna is, de a nélkül egy árkokost sem nyomtathatok. Mastan is a radnóti ország articulusait⁵⁸ is addig ki nem nyomtathatom, a míg festéket szerezhetek.

Az Úr Isten Nagyságodat élte folyásáig örvendeztesse, boldogítsa minden kívánta szerint való jókkal.

Írtam Szebenben, 1668. die 3. Augusti.

N. K. V. V. (Nagyságod kegyelmes válaszát várja)

Könyvnyomtató Udvarhelyi Mihály, m. p.⁵⁹

Ez a levél tehát bizonyíték arra, hogy Nadányi *Kerti dolgoknak leírása* c. könyvéből az első 40 ívet 1667–1668-ban Udvarhelyi Mihály nyomtatta Szebenben. A könyv hátra lévő részét azonban, amely 28 és egy fél ívre terjed, Kolozsvártt Veresegyházi Szentyel Mihály fejezte be 1669-ben.

A levélből egyrészt megtudni azt, hogy nemcsak a nyomtatás, hanem a fordítás is a fejedelemasszony parancsára, és költségével történt. A példányszámra vonatkozó adatok szintén érdeklődésünkre tarthatnak számot: a 75 példányban készült könyvből 50 példányt görgényi, 25-öt jobb és drágább szepesi papirosra nyomtattak, és a nyomdász Nadányival ívenként 3 forintban alkudott meg a nyomtatásért, anélkül azonban, hogy előzőleg látta volna a kéziratot, amely nemcsak rossz-sága miatt jelentett több munkát, hanem terjedelmesebb is volt, mint ahogy szá-mította.

Az elkészült 75 példányt a fordító és a fejedelemasszony bizonyára az udvar környezetében, és az általa pártolt tudós férfiak között ajándékként osztotta szét. Ilyen példányszám mellett nem csodálkozhatunk, hogy terjesztése szinte csak

⁵⁷ Bizonyára az 1668. január 10-i beszercei országgyűlés artikulusairól van szó, l. *RMNy* munkaközös-ség *RMK* I 1079b = *MKsz* 1916. 219., 1900. 200., Erdélyi Múzeum 1906. 134., Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: *EOE*) XIV. 318–335. = *SZTRIPSKY* I. 1056/263. – Erről és általában az erdélyi országgyűlési artikulusok nyomtatásáról l. FAZAKAS József áttekintését = *MKsz* 1968. 201–205.

⁵⁸ Az 1668. július 19-i radnóti országgyűlés artikulusait l. *RMNy* munkaközösség *RMK* I 1079a = *MKsz* 1916. 219., SZILÁGYI, *EOE* XIV. 345–348.

⁵⁹ Az elején csonka levelet közölt SzABÓ Károly = *Erd. Prot. Közl.* 1871. 3. sz. 24. – Ugyan-ennek a levélnek első felét, amely Udvarhelyi nehéz helyzetével, anyagi eszközeinek szűkösségével, és az ellene felhozott igazságtalan vádak visszatartásával foglalkozik, fent már közöltük, l. a 9. jegyzetet (a dolgozat I. részében, *MKsz* 2005. 3. sz. 296.)

Erdélyre korlátozódott. Már Szabó Károly megjegyezte, hogy „az általam átvizsgált erdélyi s magyarországi könyvtárakban csak 5 teljes példányt s ebből négyet Erdélyben találtam: az erdélyi múzeumban, a kolozsvári ref. és unitarium collegiumban és a m-vásárhelyi Teleki-könyvtárban. Az ötödik példány, a M. Nemzeti Múzeumban (Jankovics gyűjteményében) szintén Erdélyből került, a hatodik igen csonka példány pedig a debreceni ref. Collegiumban az erd. Múzeum duplumai-ból való.” Azóta sincs tudomásunk sokkal többről: mindössze 12 példányról, amelyek mindegyike egykori magyarországi és erdélyi közgyűjteményekben található.⁶⁰

Időrendben a harmadik olyan könyv, amelynek nyomtatása máshol kezdődött, mint ahol befejezték, Czeglédi István *Sion vára* című könyve (34)⁶¹ Ezt Rosnyai János egykori sárospataki fejedelmi nyomdász csak Kolozsvárott tudta befejezni 1675-ben, az erdélyi református nyomdában, ott, ahol a tipográfia vezetője Veres-egyházi Szentel Mihály volt. Ez az egyetlen olyan könyv, amely címlapján Kolozsvár mellett Veresegyházi neve helyett Rosnyai János nevét tünteti fel, az alábbi formában: „Kezdetett nyomtatása Sáros-Patakon, s elvégeztetett Colosvarat Rosnyai Jan. által, exiliumában, 1675.”

A kötetben szembeütően elválik a sárospataki és a kolozsvári rész,⁶² hiszen Rosnyai a pataki tipográfia nélkül dolgozott Kolozsvárott. A kötet második fele és az első négy füzet, így a címlap is már Kolozsvárott készült, benne az időközben már egyesített gyulafehérvári fejedelmi és Szenci Kertész-féle váradi tipográfia betűit és díszeit találni vegyesen – vagyis az Apafi által életre hívott új országos tipográfiáét.⁶³ Már Haiman György megállapította,⁶⁴ hogy Kolozsvárott készült a címlap, az Apafi Mihálynak szóló ajánlás, és a kötet közreadójának, Köleséri Sámuelnek előszava. A szöveg tehát nem egységes típusból van szedve, ezért Rosnyai a könyv utolsó lapján így ír: „Sion Várában esett fogyatkozásoknak megjobbítása. Mivel a Typographianak távul létele miatt egy s két betűnek vagy a Könyvhöz adása, vagy annak el-maradása, vagy pedig edgyik betűnek másért való tétele nem egy, sem két helyeken esett, mellyeket a keresztyén jó itéletű Olvasó el is igazíthat...”

⁶⁰ SZABÓ Károly megjegyzése RMK I 1087-hez. A további példányokat az RMNy Szerkesztőség nyilvántartása regisztrálja.

⁶¹ RMK I 1187

⁶² Sárospatakon készült az Y-Yyy ív, és Kolozsvárott a Zzz-Zzzz ív, valamint az első négy, *, **, *** és **** jelű ívfüzet

⁶³ Kisebb mértékben a gyulafehérvári, és túlnyomórészt a Szenci Kertész-féle készletet, az utóbbi jobb minősége és bizonyára nagyobb bősége miatt. A két felszerelés kolozsvári továbbéléséről lásd V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. = OSzK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 304–311, 336–339.

⁶⁴ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 54, 189. Haiman György megállapítása szerint a címlapot, a bevezető 16 levelet, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rosnyai már Kolozsvárott nyomtatta Veresegyházi Szentel Mihály tipográfiájának (azaz az erdélyi református tipográfia) betűivel. Patakon készült még a könyv törzséből az 1–524. lap.

A negyedikként bemutatandó könyv ugyancsak egyedi jelenség a 17. századi hazai nyomdászat terén: Bethlen Farkasnak, Apafi egykori tanácsosának, Fehérvármegye főispánjának *Historiarum panonico-daciarum libri X* című nagyszabású történeti munkájáról van szó (40),⁶⁵ amelynek különlegessége, hogy ennek kinyomtatására állítottak fel nyomdát Keresden, vagyis ennek köszönhetően számít Keresd is 17. századi nyomdahelynek. A könyv kinyomtatása közben Thököly Imre török és tatár segédcsoportokkal Erdélybe tört, ezért 1690 augusztusában a nyomtatást a 832. lapnál félbe kellett hagyni, az elkészült részek példányait a keresdi vár pincéjében helyezték biztonságba, ott azonban azok annyira megromlottak, hogy amikor évtizedekkel később, mindez már feledésbe merülve, a váron javítási munkákat végeztek, ráakadtak a szinte teljesen elenyészett példányokra. Más példányok és maga a kézirat viszont Thököly Imréhez került, tőle pedig a bécsi Udvari Könyvtárba. Címlapja sem készült el. A Keresden megjelent *Historiában* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi ill. szombati nyomdájának betűit és egyes díszítő elemeit lehet azonosítani. A Keresdre került tipográfia-részt a kolozsvári református országos nyomdából választották le, méghozzá úgy, hogy csak a Szenci Kertész-féle betű- és dísz-anyagból.

Utóbb, nyolcvan évvel később a sziléziai Lemgoban az 1770-es években nyomtattak címlapot és bevezetőt, Gottfried Schwarz előszavával bizonyos, még fellelhető példányokhoz.⁶⁶ Az utólag nyomtatott címlap az eredeti kiadás helyére utal csak, és impresszuma az alábbi: „In arce Kreüsch Transylvaniae Typis 3 sump-tibus Autoris”. Ezt a címlapot és előszót azonban a közreadók szándéka ellenére a fennmaradt példányokba nem kötötték be, közgyűjteményeinkben szinte kivétel nélkül címlap nélküli példányok találhatók.⁶⁷ Néhány évvel később viszont Nagyszebenben Martin Hochmeisternél új kiadása jelent meg Bethlen Farkas teljes művének: az új kiadás 6. kötete tartalmazza azt a kéziratban maradt részt, amely a 17. század folyamán nyomtatásban Keresden nem jelent meg.⁶⁸

A továbbiakban a korszak bizonytalan nyomdahelyű kiadványainak meghatározásával foglalkozunk, köztük töredékek, hamis vagy fiktív nyomdahelyű, vagy egyszerűen nyomdahely feltüntetése nélkül megjelent kiadványokkal.

⁶⁵ RMK II 2036

⁶⁶ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1015.

⁶⁷ A címlapot és előszavakat tartalmazó folio alakú nyomtatott füzet az Országos Széchényi Könyvtárban is külön található, 400 565 jelzeten. A latin nyelvű előszó számol be a félben maradt mű példányainak sorsáról.

⁶⁸ Benkő József adta ki hat kötetben: Szombati 1782–1793 között. A 6. kötet akkor jelent meg először kéziratból, előszóval és jegyzetekkel. Ennek előszava is beszámol a félbemaradt nyomtatott példányok és a kézirat sorsáról. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*. I. Bp. 273.

Ezeknek az éveknek (1662–1668) termése volt *Tankrédus király históriája*,⁶⁹ amelynek csak három, mindkét felén nyomtatott töredéke maradt ránk (10). A negyedrért formában kinyomtatott széphistória, amely⁷⁰ Szenci Kertész Ábrahám betűit tükrözi, és az 1662–1668 közti években jelenhetett meg, vagyis nyomdájának szebeni korszakában. A széphistória egyaránt lehet még Szenci Kertész saját nyomtatványa (aki 1667 májusában halt meg) vagy utódáé, Udvarhelyi Mihályé (aki 1667 májusától 1668. őszéig állt Szebenben a tipográfia élén).

Feltehetően Udvarhelyi egyik utolsó szebeni nyomtatványa lehetett az a latin nyelvű, unitárius lelkészavatási úrlap, amelyet Nagysolymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök állított ki Hévízi István számára (23). Az utóbbinak neve a püspök kézírásával van beírva az üresen hagyott helyre. Az úrlapnak nyomtatott dátuma nincs, kézzel írták oda a kiállítás helyét és idejét: eszerint 1668. június 3-án a Küllő vármegyei Kis Sároson állították ki. Nyomdai kiállítása alapján az egykori váradi, Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában készült, erre vall a nagyméretű (a *Váradi Bibliában* használt) iniciálé és az összes betűtípus is. Mostanáig nem volt ismeretes, hogy akár Szenci Kertész Ábrahám akár Udvarhelyi Mihály nyomtatott volna az unitáriusok számára. Nehéz megérteni, hogy miért éppen itt nyomtatták. Azt gondolhatnánk, hogy inkább az akkor már Kolozsvárott lévő egykori fejedelmi nyomda jöhetett volna számításba, ahol 1667-ben már ki nyomtattak az unitáriusok számára egy halotti orációt, amelyről alább lesz szó.

1667-ben az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda már Kolozsvárott volt. Ottlétét egy nemrég felfedezett és azonosított nyomtatvány, a Margareta Kroner fölött mondott halotti *Oratio* betűi és nyomdai díszai kézzelfoghatóan bizonyítják (20),⁷¹ de korabeli forrás is megerősíti.⁷² Minthogy az egykori fejedelmi nyomda vezetője, Brassai Major Márton tipográfus is szerepel 1667-es iratokban (e nyomtatvány impresszumában azonban nem, ott csak a „Claudiopoli” helymegjelölést találni), tehát joggal tarthatjuk őt 1667-ben Kolozsvárott még az egykori fejedelmi nyomda faktorának, ezt a latin halotti beszédet pedig az egykori gyulafehérvári

⁶⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában *RMK I* 1618b jelzet alatt található töredéket közölte MKsz 1878. 276., és SZTRIPSZKY, I 2184/390. Ezt a töredéket a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége *RMK I* 1614q és *RMK I* 1611a szám alatt is nyilvántartásba vette: a kettő azonban azonos, mindkettő az *RMK I* 1618b töredéket írja le.

⁷⁰ A három közül két töredéken a C és C3 ívjelzés található. Mindössze egy, A 86 húsz-sor-méretű antikva szövegtípusa. A nagyméretű arabeszkos dísznek kb. a fele maradt fenn a C3b, feltehetően utolsó lapon. Ezt a dísz Szenci Kertész nyomtatványain 1660 és 1666 között fordul elő, de meg kellett hogy legyen Szebenben 1667–1668-ban is, tekintve hogy később M. Tótfalusi Kis Miklós is használta még a 18. században is, lásd HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972.

⁷¹ Bibliográfiailag ismeretlen mű. *RMNy* Szerkesztőség-beli száma: II 1082a Moscorow, Claudiopoli 1667 [Brassai Major Márton, typ. Princip.] Egyetlen példánya Kolozsvárott az Akadémiai Könyvtárban, BMV U 466 jelzeten.

⁷² *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 466.

fejedelmi nyomda első olyan ránk maradt emlékének, amely kolozsvári jelenlétét bizonyítja.

Az Apafi intézkedése nyomán így létesült erdélyi református tipográfiából újabban néhány olyan töredéket lehetett azonosítani, amelyeknek nyomdai hovatartozása korábban nem volt megállapítható. Mindkettő Alsted, *Rudimenta grammaticae Latinae* Gyulafehérvárott több kiadát is megért tankönyvének⁷³ eddig ismeretlen, későbbi kiadása: két egymástól eltérő szedésű, és eltérő betűkkel nyomtatott töredék. Egyikük a tankönyv két fél-lapjának mindkét oldalán nyomtatott töredéke,⁷⁴ amely kolozsvári, 1668–1671 közötti nyomtatványként határozható meg az erdélyi református tipográfia Veresegyházi Szentel Mihály nevéhez köthető korszakából (32).⁷⁵ Hogy ez Alsted *Rudimentájának* hányadik kiadása, nem állapítható meg pontosan, mindenesetre a gyulafehérvári 1647-es magát ötödik kiadásnak nevezi.⁷⁶ A másik, négy levélnyi töredék (39)⁷⁷ ugyancsak Alsted latin tankönyvéből, a *Rudimentából* való, de későbbi, és teljes egészében az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűit tükrözi abban az állapotban, ahogyan azok Kolozsvárott az országos tipográfiában megtalálhatók, néhány évvel az előtt, hogy Tótfalusi átöntötte volna őket. Vagyis egyaránt nyomtathatta Kolozsvárott 1684–1690 között a református országos tipográfiában Némethi Mihály vagy Veresegyházi István.⁷⁸

Kolozsvári nyomtatványként, Veresegyházi Szentel Mihály munkájaként azonosítható az a vitairat-sorozat, amely 1672 és 1673 között minden esetben név nélkül, és általában a hamis „Venetiis, apud Veraecus Constantinus” nyomdász-név alatt jelent meg. Míg e latin nyelvű vitairatokat korábban – Szabó Károly nyomán – Bethlen Miklós munkáinak tulajdonították, az újabb kutatás az *Austriaca Austeritatis Continuationis confirmatió*t Pósa-házi János munkájának tartja (37), vagyis ő rejtőzne a Justus de Palma álnév alatt,⁷⁹ az *Austriacae Austeritatis Conti-*

⁷³ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának *RMK I* 1618a jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I* 1087c számon tartja nyilván, míg az *OSzK RMK I* 1618k jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I* 1612v számon vette nyilvántartásba.

⁷⁴ *OSzK RMK I* 1618k jelzetű töredék

⁷⁵ A datálást az indokolja, hogy ennek az eredendően Szenci Kertész Ábrahám-tól származó, annak korábbi K 86 kurzív típusának Kolozsvárott 1671 után nincs nyoma, később ehelyett ugyanennek a fokozatnak modernebb változatát használták. Ugyanakkor a töredék A 86 antikva szöveg típusa Kolozsvárott még 1690-ben is használatban volt, ez tehát a közelebbi datáláshoz nem segít.

⁷⁶ *RMNy* 2168. Ezt követően ismerjük a 10. kiadást: Lőcse 1667 (*RMK II* 1097) és a 12. kiadást: Bártfa 1683 (*RMK II* 1515b. Ez utóbbit csak AKANTISZ Viktor közli a Todorcszku könyvtárról írt monográfiájában.) Talán e két kiadás közé sorolhatjuk be a korábbi kolozsvári nyomtatású töredékünket, az *OSzK: RMK I* 1618k jelzetűt.

⁷⁷ *OSzK*-beli jelzete: *RMK I* 1618a

⁷⁸ Ezt a datálást az indokolja, hogy az országos tipográfia egyébként a gyulafehérvári betűkhöz csak szükség esetén nyúlt, hiszen a Szenci Kertész-féle betűk jobb állapotban és bővebben álltak rendelkezésre. Amikor azonban 1684-ben ez utóbbi nagy részét Keresdre szállították, a kolozsvári nyomdász kénytelen volt a helyben fellelhető egyéb betűket is felhasználni.

⁷⁹ *RMK II* 1274b, *RMK II* 1295, *RMK II* 1319. E latin vitairatok szerzőségi kérdéséről lásd JANKOVICS József: *Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek.* = *MKsz* 1978. 356–359.

nuatio szerzője azonban valószínűleg valóban Bethlen Miklós lehetett (36).⁸⁰ Az *Austriaca Austeritas* impressumában „Venetiis, typis Fratrum Veracii, Constantini et Speracii” megjelölés, az ezzel együtt, de külön címlappal megjelent *Austriacae Austeritatis Continuatio* pedig „Venetiis, typis Haeredum Magnanimi, Audacis et Bellicosi” megjelöléssel. E koholt nyomdászneveket Ferenczi Zoltán⁸¹ a kolozsvári nyomdásatról szóló monográfiájában még valós nyomdász-személyeknek tekintette, jöllehet Szabó Károly már észrevette, hogy e „költött” nyomdahelyű kiadvány Kolozsvárott készült. A vitairatok egyikének valószínűsített szerzője, Pósa János pataki tanár, miután Báthory Zsófia a kollégiumot átadta a jezsuitáknak, diákjaival előbb Debrecenbe menekült, majd 1672-ben Gyulafehérvárt telepedett le, itt is halt meg 1686-ban.

Ugyancsak Kolozsvár volt a nyomdahelye, és Veregyházi Szentgyörgyi Mihály a nyomdásza annak a *Molimen sisyphium* c. polemikus iratnak, amelyet Komáromi Csipkés György álnéven írt (Georgius Nicolaus Thysanodes) és koholt helymegjelöléssel (Theopoli Hypozygiadae) nyomtatattatott ki 1672-ben (35).⁸² Ebben cáfolja Bársony György váradai püspök 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata* c. írásának⁸³ vádpontjait. Szerzősége nem kétséges, mert maga Komáromi Csipkés György említette ezt a munkáját a műveit felsoroló *Catalogus*ában.⁸⁴

Láttuk, hogy korszakunkban az Erdélyi Fejedelemség területén több fiktív vagy hamis impresszummal megjelent polemikus iratot is ismerünk. A jól bevált gyakorlat azonban a hely megjelölése nélküli kiadványok kibocsájtása volt. Ebben korszakunkban minden bizonnyal a kassai nyomda járt az élen, amely ugyan mostani vizsgálódásainkon területileg kívül esik, de a sárospataki hitvitával kapcsolatban mégsem mellőzhetjük teljesen.

Az előbbieken láttuk, hogy Czeglédi István kassai prédikátor több könyvének kéziratát is beküldte Erdélybe 1667 júliusában, Apafi kezéhez, hogy az ő pártfogásából és védelme alatt lássanak világot. 1665 júliusában még nem vette igénybe Apafi ajánlatát, és nem akarta, hogy az ő jelenléte nélkül nyomtassák ki könyvét (feltehetően már akkor is a *Dágon ledüléséről*⁸⁵ volt szó) Erdélyben. A jezsuiták térhódításával a helyzet 1667-re nyilván annyira megromlott Czeglédi számára, hogy mégis elfogadta Apafi ajánlatát, beküldte kéziratait (több könyvének kéziratáról van szó), és azt remélte, hogy ott az akkor Szebenben munkálkodó Szenci Kertész Ábrahám fogja kinyomtatni, Apafi anyagi támogatása mellett. Utóbb maga is bement Erdélybe néhány hónappal később, 1668. szeptember végén és október elején egy hónapot töltött Erdélyben, ahol a fejedelem és fejedelemasszony kitüntető figyelemmel fogadta. Azonban még Czeglédi személyes megjelenése sem tudta annyira meggyorsítani a gazdát cserélt kolozsvári nyomtató

⁸⁰ RMK II 1293, V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*. Bp. 1996. 19. tétel

⁸¹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 50.

⁸² RMK II 1294, V. Ecsedy: *Titkos... i. m.* 20. tétel

⁸³ RMK II 1269

⁸⁴ RMK II 1401

⁸⁵ RMK I 1100

műhelyt, hogy a *Dágon ledülése* egy évben jelenjék meg a *Redivivus Japhetkével*. (30)⁸⁶ A *Dágon ledülése* csak 1670-ben jelent meg, vagyis sokáig késett a felelet Gorup Ferenc győri prépost könyvére Czeglédi István akkor még nem tudhatta, hogy a *Sion vára* c. munkájának nyomtatását is végül – már halála után – Kolozsvárott fogják befejezni.⁸⁷

Erdélyi útján úgy látszik, hogy Bornemisza Anna fejedelemasszonnyal személyesen beszélt egy másik megírandó könyvről. Erre utal Czeglédi 1668. december 13-i, Kassáról írt levele, amelyet Bornemisza Annának címzett:

„Kegyelmes Asszonyom!Én haza jöve telemtől fogva, a Nagyságodnak ígért munkámat gyakorlom. Renddel vöttem fel a keresztyénségben minden vallásokat. Már által mentem a Páplisták s mi közöttünk való villongásokon. Vagyok most a lutheranusok s közöttünk való igasság állatásában. Következnek az után az Ariánusok s Anabaptisták (uj-keresztyének) s többek. Leszen mind öszve huszon-öt árkus, melyet itt fogok a többivel együtt ki nyomtatattani, és így Nagyságodnak ajánlani. 1. A szent írásbeli helyeket mind le írtam. 2. Azoknak értelmeket magukból az Ellenkezőkből bizonyítottam. 3. Csak az erős helyeket válogattam ki, melyeknek ellene nem mondhatunk. 4. A Nagyságodtól nékem adott kis könyvecskében csak némely villongások irattak le: én azon voltam, hogy semmi el ne maradjon...

Nagyságodat alázatosan kérem, ne vonja meg e szent munkátul Fejedelmi adakozó kezét, had kezdessem el az uj esztendőben nyomtatását. Ha huszonötre terjed az árkus, mindenik árkust négy-négy forintért nyomtatja, maga papirossából, mely térsen 100 forintot. E summát Isten kívánja Nagyságodtól én általam...”⁸⁸

Szabó Károly szerint nem valószínű, hogy a *Sion vára* c. könyvről lenne szó, szerinte azért, mert annak terjedelme több mint háromszorosa ennek a 25 ívre terjedő munkánál, jöllehet ez a munka is a reformált egyház hittudományát védi a különböző felekezetek, különösen a római katolikusok tanai ellen. Más körülmények is ellene szólnak, hogy Czeglédinek ezzel a nagyszabású munkájával azonosítsuk a most készülő írást: a kassai prédikátor már egyik 1666-ban megjelent, Kis Imrével vitatkozó iratában említi, hogy „minden matériája kész a’ Sion Várának, hogy abból örökké való kudartzotokra már egyszer rontassatok meg, csak az edgy fel-rakás híja...”⁸⁹

Ennek a ma nem ismert (és talán el sem készült) könyvének nyomtatására kért Czeglédi száz forintot a fejedelemasszonytól, akitől valószínűleg a munka megírásának gondolata is származott. A kassai prédikátor 1668. szeptemberi erdélyi útja nem maradt titokban ellenségei előtt. A kassai német parancsnok azzal az indokkal, hogy Czeglédi Erdélybe lázadást szítani járt, 1670. szeptember 18-án elfogatta. Szabó Károly úgy értelmezi Czeglédi szavait, hogy ezt Kassán szándékozott kinyomtatni, 1669. elején. Ezt a levél egyértelműen nem mondja ki: az, hogy „itt” nyomtatja ki a többivel együtt, Kassára vagy akár Patakra is vonatkozhat.

⁸⁶ RMK I 1082

⁸⁷ RMK I 1187

⁸⁸ SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdánk történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. (Kolozsvár) 1871. 1. sz. 5–6.

⁸⁹ CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdit játszó...* [Kassa] 1666. – RMK I 1052, 70–71.

Czeglédinek ugyanis 1669-ben egyik könyve Kassán,⁹⁰ egy másik Patakon⁹¹ jelent meg, de tartalmuk alapján a szóban forgó munkája egyikkel sem azonosítható. A *Redivivus Japhetke* (30) ugyanis végül Kassán jelent meg 1669-ben, annak ellenére, hogy minden bizonnyal egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket Czeglédi erdélyi nyomdában szeretett volna kinyomtattatni, Apafi segítségével, és a kassai nyomtatási tilalom ellenére. Nem lehet tehát kizárni, hogy Czeglédi valóban a Wesselényi-összeesküvést támogató felső-magyarországi protestáns nemesiség követe volt, bár a levélváltásban csak kéziratokról és sajtóra váró könyvekről van szó. Az állítólag Szegedi Ferenc egri püspöktől származó tilalmat legalábbis megkérdőjelezi az a tény, hogy mégiscsak kinyomtathatta Kassán ezt a könyvét. A kötet címlapja csak a nyomtatás évét közli, a kassai elődöktől származó könyvdíszek és betűk azonban kétségtelenné teszik nyomtatási helyét. Vagyis 1669-ben vagy Tüirsch özvegye Susanna, vagy a nyomda kassai nyomda vezetését 1669. folyamán átvevő Eric Ericson keze alól került ki. Egyébként a Czeglédi által meg nem nevezett nyomdász a 25 árkus nyomtatásáért, papírral együtt száz forintot kért. Szabó Károly szerint ez valószínűleg száz példány nyomtatását jelenti – ha összevetjük az Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász által Nadányi János könyvének nyomtatásáért kialakított ívenkénti 3 forintra és 75 példánnyal.

Patakon Az 1660–1662 évek valamelyikében nyomtatták ki azt a ma már csak címlap nélkül fennmaradt kis kötetet, amelynek szerzője a „Sedulus Peregrinus” álnév alatt rejtőzött (3). Már Szabó Károly is ezt a csonka példányát tudta leírni, és nyomdai meghatározására nem is vállalkozott.⁹² Betűi, iniciáléja és öntött nyomdai díszai azonban kétségtelenné teszik, hogy Patakon készült, Rosnyai János fejedelmi nyomdavezető idejében. Még 1662-ben – „Patak” megjelölése nélkül – ugyanitt nyomtatták Pósházi név nélkül megjelent, Pázmány „szárnycsapásai” ellen írt *Egy Posonbol repült huholó bagolynak megmellestése* c. vitairatát (3).⁹³ A címlapon lévő dísz, az öntött nyomdai cifrák és a betűk is mind a pataki nyomdára utalnak, így a kis kötet Rosnyai János fejedelmi nyomdász munkái közé sorolandó. A következő évekből azonban nincs pataki nyomtatvány.

A jezsuiták kassai nyomdaalapítási tervével kapcsolatban Pavercsik Ilona valószínűnek tartotta, hogy azért kellett 1663-ban elmenekíteni a pataki tipográfiát, mert az északkeleti országrész jezsuitái Báthory Zsófia támogatásával azt maguknak kívánták megszerezni.⁹⁴ Hogy 1663-ban hová menekítették a pataki tipográfiát, máig sem tudni, csak annyit, hogy a Bocskai család egyik zempléni birtokára. Így érthető, hogy az 1663–1664. évekből pataki nyomtatvány nem ismeretes. Nincs

⁹⁰ A *Redivivus Japhetke*. – *RMK I* 1082 – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. 2.: Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban (Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években). = OSzK Évkönyve 1981. 359.

⁹¹ *Enochnak Istennel való...* – *RMK I* 1093.

⁹² *RMK I* 1617

⁹³ *RMK I* 1997a – MTA Könyvtárnak Kézirattárában Ráth 274 jelzetten.

⁹⁴ GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek...* i. h. 360.

nyoma annak, hogy ezekben az években ezen az ismeretlen helyen valamit is nyomtattak volna a pataki nyomda felszerelésével, ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy a nyomda személyzete mindvégig mellette volt. Nincs egyelőre semmiféle adat arról, hogy hol tartózkodott időközben Rosnyai János fejedelmi tipográfus? Mindenesetre mostanáig feltételezhető volt, hogy 1665-ben – talán ha nem is az egész évben – már újból Patakon volt a nyomda, mert a könyvészet két ott megjelent nyomtatványt is számon tartott: az egyik egy halotti kárta,⁹⁵ a másik Pósaaházi János munkája, a *Consequentiák felől ... rövid tudósítás* (9).⁹⁶

Ez utóbbinak akadémiai könyvtárbeli unikum példányát⁹⁷ megvizsgálva azonban bebizonyosodott, hogy nem a pataki betűkkel nyomtatták. A korábbi közlésekből is kitűnt, hogy címlapját nem kis fáradsággal – korabeli papírra és korabeli betűkkel – de feltehetően a 20. század elején, fotosztatikus úton állították elő. Sem a könyv törzse, sem az attól szembetűnően elütő címlap nem a pataki nyomdában készült. A címlap rekonstruált betűinek és díszjeinek eredetére nem sikerült rájönni, de a könyv törzsét minden bizonnyal Kassán nyomtatták, a nyomtatás ideje pedig a kassai hitvita eseménysorozatából következtethetően csakis 1665 lehetett, nyomdása pedig ennek megfelelően vagy a kassai nyomdát akkoriban vezető özvegy Susanna Severina vagy utóda Johann David Türsch. A sárospataki nyomtatást mostanáig senki sem vonta kétségbe,⁹⁸ hiszen maga a vita, amelyről a nyomtatvány tudósít, a pataki piacon játszódott le.

Ezek után a pataki nyomda 1665. évi működését csak az bizonyítaná, ha létezne, és azonosítható lenne egy valóban Patakon és 1665-ben készült nyomtatvány. A korabeli utalások ugyanis (Czeglédi István 1665 nyarán írt, fent már idézett levele) inkább ennek ellenkezőjét bizonyítják: vagyis azt, hogy 1665-ben még nem volt a helyén a sárospataki nyomda.

Így viszont megértjük, hogy a pataki tanárok az 1665–1666-os években több alkalommal is a kassai nyomdát bízták meg vitairataik kinyomtatásával. Talán még 1666 elején sem lehetett biztosan tudni, hogy visszaérkezik-e az elmenekített tipográfia? Pósaaházi János pataki tanár esetében a nyomdahely Kassa és Patak között váltakozott a hitviták során. *Ben-sült veres kolop* című 1666-ból származó vitairata is nyomdahely nélkül, de a betűk tanúsága alapján Kassán, Türsch sajgója alatt készült⁹⁹ (16). Erre katolikus részről Kis Imre válasza is Kassán készült, ugyanabban a nyomdában a következő évben: *Pósaaházi... veres kolopja* címmel,

⁹⁵ Halotti kárta, RMNy munkaközösség-beli száma: RMK II 1061a

⁹⁶ Pontos címe Zoványi szerint: *Rövid tudósítás a consequentiákról a pataki jezsuita páterek manifestumára való felelettel együtt* (Sárospatak 1665), lásd ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 483. Ezt a példány alapján általa sem ismert, név nélkül megjelent nyomtatványt TAKÁCS Béla is a pataki nyomda 1665-ös kiadványai közé sorolta, i. m. 45, 51.

⁹⁷ MTA Könyvtár Kézirattára: Ráth 464 jelzeten

⁹⁸ L. a 91. jegyzetet

⁹⁹ RMK I 1053

ugyancsak eltitkolva a kiadás helyét, nyomdászát (17).¹⁰⁰ Pósaaházi csak a pataki nyomda megszűnte után adta *Syllabus*-át (41)¹⁰¹ a debreceni nyomdába, és, amennyiben valóban ő a szerzője az 1670-es évek *Austriaca Austeritas* politikai röpirat-sorozata egyikének (37)¹⁰² akkor Kolozsvárra.

1666–1671 között viszonylag zavartalan korszak köszöntött a pataki tipográfia-ra – csak viszonylag, mert bizonyára nem véletlen a feltűnően nagyszámú hely, nyomda, vagy szerző neve nélkül megjelentetett kiadvány. Ezekben az években zajlott az a sárospataki hitvita, amely katolikus részről Kis Imre jezsuita, protestáns részről Pósaaházi János pataki tanár között folyt, és a vitairatok egyik része éppen az ottani fejedelmi tipográfiában jelent meg.

A nyomtatási helyüket eltitkoló protestáns vitairatok közül öt 1666-ból való, abból négy Pósaaházi János tollából (az ötödik Czeglédi Istvántól). Az egyik *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedése* (12),¹⁰³ a másik *A' három kérdésre-való sommás válasz-tételnek...megrázogatósa* (13).¹⁰⁴ Mindkettő címlapján a pataki nyomda egy-egy jellegzetes, stilizált virágot formázó dísz, a kötetek betűi is mind a pataki nyomda betűi láthatók. Mindkét kis kötet az akkori pataki nyomdavezető, Rosnyai János keze alól kerülhetett ki. A *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedés* (12) közvetlen előzménye az a cáfolat, amelynek szerzője Kis Imre, és amely csak töredékben maradt fenn (11).¹⁰⁵ Betűi és öntött nyomdai cifrái azonban kétségtelenné teszik, hogy Kassán Johann David Türsch sajtója alól került ki, ahogy azt már Pavercsik Ilona megállapította. A nyomtatás dátuma a protestáns válaszhoz hasonlóan 1666: Pósaaházi már néhány hónap múlva válaszolt rá, és amint láttuk, a választ Sárospatakon nyomatta ki. Pósaaházi harmadik 1666-ban megjelent vitairatából, a *Tromf ki tromf* címűből¹⁰⁶ példány ugyan nem maradt fenn, de kikövetkeztethető, hogy Patakon jelent meg, mert erről írta ellenfele, Kis Imre,¹⁰⁷

¹⁰⁰ *RMK I 1057* – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h. 359.*

¹⁰¹ *RMK II 1567*

¹⁰² *RMK II 1319*

¹⁰³ *RMK I 1046.* Takács Béla a sárospataki nyomda monográfiájában helyesen az 1666. évi kiadványok közé sorolta. Ép címlapos példánya (MTA Könyvtár Kézirattára Ráth 289) csak a nyomtatás dátumát, az 1666-os évet jelöli, a nyomdát nem. Másik példánya megvolt egykor Sárospatakon, (jelenleg Nizsnij Novgorodban), címlapja azonban másolatban hozzáférhető. Látható, hogy a címlap alja sérült lehetett és az eredeti impresszumot kézírással pótolták, az alábbiak szerint: „Nyomtat. S. Patakon 1665. esztendő tájban” Innen ered Harsányi István közleményében az 1665-ös évszám (MKsz 1912. 57)

¹⁰⁴ *RMK I 1050*

¹⁰⁵ Az OSzK: *RMK I 1035b* jelzetten található töredék minden valószínűség szerint Kis Imre jezsuita *Cáfolata egy calvinista professornak.... c. vitairatából* való. (*RMNy* munkaközösségbeli tételszáma: *RMK I 1035d*) – Már Pavercsik Ilona megállapította, hogy kassai nyomtatvány, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h. 358.*

¹⁰⁶ *RMNy* munkaközösség *RMK I 1048a* számon nyilvántartott tétele

¹⁰⁷ [Kis Imre]: *Tök, mak zöld...* c. könyvéről van szó (*RMK I 1051*), l. erről bővebben a 15. jegyzetet

hogy Pósházinak kezénél van „a Fejedelmek typusa”, azaz a pataki nyomda. Kis Imrének ez a *Tök, mak, zöld tromfjára....* című vitairata egyébként ugyancsak a nyomdahely feltüntetése nélkül Kassán jelent meg (14), és nyomdásza a kassai Johann David Türsch lehetett, ugyanúgy mint a már Pavercsik Ilona által kassai nyomtatványként meghatározott *Végsőképpen succumbalasa...* című, 1667-ből származó írásának is (19).¹⁰⁸

A Kis Imre és Pósházi között folyó hitvitába protestáns részről a kassai Czeglédi István is bekapcsolódott, feltehetően azért, mert a katolikus fél Kassán nyomtatta vitairatait. Czeglédinek *Egy veres tromfosdit játszó...*, ugyancsak 1666-ban megjelent vitairata sem árulja el nyomtatási helyét, de nyomdabetűi kétségtelenné teszik, hogy ez is a kassai sajtó terméke (15), Johann David Türsch nyomdász idejéből. Megjegyzendő, hogy míg a kassai nyomda egyaránt nyomtatott – természetesen „Kassa” megjelölése nélkül – a katolikusoknak¹⁰⁹ és a protestánsoknak, más a helyzet Patakon, ahol a fejedelmi nyomdában katolikus kiadvány egyetlen egy sem jelent meg.

A következő évben, 1667-ben is megjelent egy nyomdahely megjelölése nélküli mű Patakon, Komáromi Csipkés György Agricola Arbuteus álnéven írt *Való dolgok által-állatozása* című vitairata (18).¹¹⁰ Nemesak nyomdahelyét, hanem kiadási évét is eltitkolta. A fiktív „Mezopotámiában” nyomdahely mögött azonban a pataki nyomda rejtőzik, ezt a kiadvány nyomdabetűi és öntött díszei kétségtelenné teszik. A nyomtatás Rosnyai János fejedelmi nyomdász működése idején készült, pontos időpontja pedig a szerző saját műveit felsoroló *Catalogus*¹¹¹ szerint 1667. Ugyanebben az évben megjelent e művének latin nyelvű változata is,¹¹² de az nem titkolja el a pataki nyomdahelyet.¹¹³

1668-ban két újabb éles hangú protestáns vitairat jelent meg hely megjelölése nélkül Patakon: *X ut tök azaz bányász-csákány* címmel az egyik (27),¹¹⁴ és *Görtsös bot* címmel a másik (28).¹¹⁵ Az előbbinek címlapján szemléltető ábraként bányász-csákányos figurák láthatók egy téglalap alakú fametszeten. Ez az egyedi illusztráció bizonyára ehhez a kiadványhoz készült, a kötet többi könyvdísz és betűi a pataki nyomda más kiadványokból is ismert felszerelését tükrözi. Ugyanígy a *Görtsös bot* is, amelynek szövegét a nyomda által gyakran használt záródíszek, öntött cifrák és egy jellegzetes kisméretű, sávozott iniciálé díszít.

¹⁰⁸ Lásd erről GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 358.

¹⁰⁹ A kassai nyomda részvételét a katolikus kiadványok nyomtatásában Pavercsik Ilona elemezte, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 353–377. – Czeglédinek ezt a művét (RMK I 1052) ugyancsak ő határozta meg kassai Türsch-nyomtatványként, uo. 358.

¹¹⁰ RMK I 1060

¹¹¹ RMK II 1401

¹¹² RMK II 1112

¹¹³ V. ECSEDY Judit: *Titkos... i. m.* 17. tétel

¹¹⁴ RMK I 1072

¹¹⁵ RMK I 1073

A következő évben, 1669-ben protestáns részről tovább folytatódott a vita az *Igazság próba kövének nyert peri* című vitairat (31) sem árulja el kiadási helyét, de betűi és a kötetben található díszes kezdőbetű alapján kétségtávol a pataki fejedelmi nyomda kiadványával van dolgunk, Rosnyai János nyomdavezető idejéből.¹¹⁶

Rosnyai 1670–71-ben, zavaros állapotok között ugyan, de a pataki tipográfiában dolgozott Czeglédi István *Sion Vára* c. könyvének nyomtatásán (34), és a várost 1671 októberében a bujdosó diákokkal együtt hagyta el.¹¹⁷ Szabó Károly még ugyan-csak az utolsó pataki év kiadványai közé sorolta Pathai Istvánnak azt a név nélkül, *Amaz hétfejjü...* címmel megjelent vitairatát (33), amely mindössze a megjelenés évét (1671), de sem a nyomtatás helyét, sem nyomdászát nem árulja el.¹¹⁸ Szabó Károly indoklást is fűz e tételhez: „Mint már Bod Péter, M. Athenas 195. l. megjegyezte, Diaphanes és Scotudulos közötti párbeszéd alakjában van írva. Több azonkori s.-pataki nyomtatvánnyal történt összehasonlítás után bizonyos, hogy S.-Patakon Rosnyai János betűivel volt nyomtatva.”¹¹⁹ Ezt a megállapítást azonban Haiman György tipográfiai vizsgálata nyomán már Takács Béla helyesbítette. Valójában betűi és díszei alapján Kolozsvárott, a Veresegyházi Szentyel Mihály által vezetett református országos nyomdában készült,¹²⁰ ugyanott, ahol Czeglédi István *Sion Vára* című munkájának – Patakon kezdett – nyomtatását befejezték.¹²¹ A pataki tipográfia utolsó, bár csak félig elkészült nyomtatványának tehát a *Sion Várát* tekinthetjük (34).

Kevésbé ismert, hogy a felső-magyarországi hitvita kiadványainak nyomtatásában a debreceni városi tipográfia is részt vett. Külön érdekessége e vitairatok debreceni nyomtatásnak, hogy ekkor (1668) még működött a pataki nyomda is, hiszen, mint láttuk, a vitairatok egy része ott, más része – akár katolikus, akár protestáns oldalról – a kassai városi nyomdában jelent meg.

Két református vitairatról sikerült megállapítani, hogy tipográfiai sajátosságai alapján Debrecenben Karancsi György sajtója alól kerültek ki, 1668-ban. Az egyik Szöllösi Mihály *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek pajzsa* (25),¹²² a másik az ismeretlen szerzőtől származó *Az ötödik evangelistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonája* (26).¹²³ Mindkettőben Karancsi kopott, vegyes szövegtípusai

¹¹⁶ RMK I 1095

¹¹⁷ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189.

¹¹⁸ RMK I 1125

¹¹⁹ A Scotudulos és Diaphanes párbeszéd egyébként CZEGLÉDI István *Malach doctornak ... pajtársi szó-beszédében* is benne van (RMK I 946). Ez utóbbi 1659-ben jelent meg, nyomtatása helyét ez sem tünteti fel.

¹²⁰ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189. alatt idézi Haiman György – egyébként publikálatlan – kutatásainak eredményét. Veresegyházi Szentyel azzal a felszereléssel nyomtatta, amelyben túlnyomórészt Szenci Kertész Ábrahám egykori betűi és díszei fordulnak elő, de bizonyos típusokban (mint az A 98 húsz-sor-méretű antikva szövegtípus) már keveredés mutatkozik az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda azonos fokozatú betűivel.

¹²¹ RMK I 1187

¹²² RMK I 1068

¹²³ RMK I 1079

mellett több, az előző századból, még Hoffhalter Rafael idejéből származó betűsorozat árulkodik a debreceni nyomtatásról.

Ismeretes, hogy a debreceni város és református egyház is milyen éber figyelemmel kísérte a helyi nyomdában kiadandó könyveket. Nem csodálkozhatunk hát, hogy az 1668-as évben ott kinyomtatott két vitairtnál Karancsi György nyomdász nem érezte szükségét, hogy Debrecen nevét feltüntesse a címlapon. Ugyanígy a „bújdosók” papjának, Szőnyi Nagy István *Kegyes vitézének*¹²⁴ kinyomtatásakor sem, amely a svéd Gusztáv Adolf király példájáról szól (38). A Debrecen helyett választott koholt Christianapolis nyomdahely a svédországi városra (Christinapolis) és a keresztyén vitézre egyaránt utal (1675).

Nem tudunk arról, hogy Karancsi akár a debreceni tanácstól, akár a református egyháztól megrovást kapott volna, amiért (feltehetően azok tudta nélkül és természetesen a nyomtatás helyének és személyének felfedése nélkül) kinyomtatatta e két vitairatot. Ezzel szemben kései utódának, a debreceni nyomda felszerelését látványosan megújító Töltési Istvánnak nyomdavezetői állásába került egy (igaz, puritánus szemléletű) vitairat engedély nélküli kinyomtatása. Pósa-házi János *Syllabusának*¹²⁵ 1685-ben megjelent munkájáról van szó (41), amelynek kinyomtatását követően a nyomdászt a debreceni főbíró tömlöcbe vettette, majd szabadságát követően távoznia kellett Debrecenből. A debreceni város engedélye nélkül kiadott könyvért töltési Istvánnak – a Rosnyai Jánost követő, Németalföldön tanult városi nyomdásznak – börtönbüntetést kellett elszenvednie. Mindezt abból a folyamodványból tudjuk, amelyet a szerencsétlenül járt nyomdász érdekében jóakarói, a debreceni református lelkészek Apafihoz intéztek, akinek közbenjárása valóban megrövidült Töltési István börtönbüntetése. Korábban nem volt ismert, hogy melyik lehetett az a könyv, amellyel a tanács és egyház haragját a nyomdász magára vonta? Újabb kutatások eredményeképpen azonban előkerült az a korabeli feljegyzés, amely a debreceni főbíró intézkedésével foglalkozik, vagyis meg tudni, hogy Pósa-házi János Coccejus és Descartes ellen írott művét a cenzúra megkerülésével, tehát engedély nélkül nyomtatta ki.

Erre a korabeli adatra ugyan már Ballagi Aladár, majd Ballagi Géza is hivatkozott, de a forrás megjelölése nélkül. Így csak annyi volt ismert az egész ügyről, amennyit Komáromi István 1685. július 12-i levele elárult, amelyben Apafi Mihály fejedelemhez folyamodott kegyelemért töltési számára. A debreceni nyomda monográfusai nem találván a Ballagiék által közölt adat forrását, Csűrös Ferenc még nyitva hagyta a kérdést, a debreceni nyomda újabb összefoglalása viszont határozottan leszögezte, hogy „Pósa-házinak semmilyen munkája nem jelent meg Debrecenben.” Az újból előkerült egykorú adat, amelyet Barcza József közölt, végérvényesen tisztázza a helyzetet, mert indoklást is ad, hogy miért vetették bört-

¹²⁴ RMK I 1174

¹²⁵ RMK II 1567 H. n., de Szabó Károly feltételeken a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta.

tönbe Töltésit.¹²⁶ Valóban börtönbüntetésre ítélték, amelyre jogalapot a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti nemzeti zsinat¹²⁷ XXV. végzése képzett:

„Komolyan megtiltatik, hogy bárki is, bármely akár kicsiny akár nagy művet s bármi nyelven is, az egyháznak és attól e végre kinevezett bizonyos egyének még pedig tudósoknak bírálata és helybe hagyása nélkül sajtó alá bocsátani, vagy maga a nyomdász kinyomni ne merészeljen, a könyvek elkobzásának, vagy más... súlyosabb büntetésnek terhe alatt.”¹²⁸

Az erre vonatkozó egyházmegyei jegyzőkönyv Töltési büntetése indoklásaként Pósházi Jánosnak a Coccejus és Descartes ellen írott művének kinyomtatását hozza fel. Ez minden bizonnyal Pósházi *Syllabusa* volt (41),¹²⁹ amelyet a fentiek értelmében elkobozhattak. Apafihoz a debreceni református egyházmegye lelkészi kara írta a folyamodványt. Barcza nem vizsgálata a nyomtatványt, hogy az tényleg debreceni-e? Vajon mi lett a foganatja a debreceni lelkészek közbenjárásának? Külön érdekessége az ügynek, hogy a szinte fejedelmi nyomdászként alkalmazott Udvarhelyi Mihály reverzálisa, amelyet Apafi Mihálynak adott, még a nyomdász sújtó büntetések közt a halálbüntetést sem zárja ki.

Pósházinak, az egykor pataki tanárnak Coccejus és Descartes ellen írott műve nyomtatási helyének megjelölése nélkül jelent meg, a könyvészet feltételelesen a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta. Kiváló tipográfiai színvonala, új, éles vonalú betűi azonban egészen mások, mint a korszak kolozsvári nyomtatványainak meglehetősen kopott, vegyes betűtípusai. A könyv valójában Debrecenben jelent meg, és egyike azoknak a kiadványoknak, amelyek már a Töltési István által 1683-tól kezdve megújított nyomdai felszereléssel készültek. Valójában tehát Pósházi *Syllabus*ának nincs kolozsvári kiadása, hanem amit tévesen kolozsvárinak tartottak, azt Debrecenben nyomtatták. Hogy napjainkra csak néhány példánya maradt fenn, arra kellő magyarázatul szolgál, hogy a könyv példányait minden bizonnyal elkobozták: erre és a nyomdász megbüntetésére a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti zsinat XXV. végzése adott jogalapot. Külön érdekessége az ügynek, hogy a debreceni lelkészek közbenjártak Apafi fejedelemnél Töltési ki szabadulása érdekében.¹³⁰

Áttekintve az Apafi idejében készült erdélyi országgyűlési artikulusokat (46 kiadás), az az érdekes helyzet áll elő, hogy míg ezek nyomtatása mindössze két város Szében és Kolozsvár között oszlott meg, addig a nyomtatóműhelyek annál változatosabbak:

¹²⁶ Barcza József idézi az 1685. június 26-i egyházmegyei jegyzőkönyvet. L. MKsz 1978. 207–208. Pósházi János *Syllabus*ának ismeretlen 1685. évi debreceni kiadása

¹²⁷ RMNy 2260 – GELEJI KATONA István: *Canones*. (Gyulafehérvár 1649.)

¹²⁸ *A Szatmárnémetiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzése*. Ford.: KISS Áron. Kecs-kemét, 1875. 96–97., reprint kiadása: Debrecen, 1993. 1–100.

¹²⁹ RMK II 1567

¹³⁰ BARCZA József: *Pósházi János Syllabusának ismeretlen debreceni kiadása 1685-ből.* = MKsz 1978. 207–208.

a szebeni városi nyomda,
az egykori váradi, Szenci -Kertész-féle műhely
az egykori gyulafehérvári műhely
az erdélyi ref. országos tipográfia (a két fentiből
egyesítve), Versegyházi Szentyel Mihály idejéből
az egykori Heltai-műhely, némi újabb kiegészítéssel.

Ezeknek a legtöbb esetben impresszum nélküli kiadványoknak nyomdai meghatározását Fazakas József végezte el¹³¹ olyan módszerességgel és pontossággal, hogy nyomdai meghatározásait azóta sem kellett helyesbíteni. Mindössze néhány, általa kérdőjellel ellátott adatot, amelyek között bizonytalan nyomtatási hely ill. nyomdásznev szerepel, most már biztonsággal meghatározhatunk. E helyesbítéseket, adat kiegészítéseket azért végezhetjük el, mert időközben ismertté vált, egy újonnan felfedezett impresszumos nyomtatványnak köszönhetően, hogy a fejedelmi nyomda Gyulafehérvárról Szebenben talált menedéket, ugyanazt az utat járva be, mint utóbb az egykori váradi nyomda. A Fazakas által helyesen azonosított fejedelmi nyomdafelszereléssel tehát 1662–1664 között Szebenben nyomtattak (4, 5, 6, 7, 8). Ugyanakkor korabeli forrásokból azóta az is bizonyossá vált, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1667. május végén halt meg, tehát az év eleji, január–februári országgyűlési artikulusokat még az ő munkájának tarthatjuk (21). Utódáról, Udvarhelyi Mihályról pedig tudjuk, hogy 1668 novemberében vitte át az egykori váradi műhelyt Kolozsvárra, tehát az 1668. júliusi radnóti országgyűlési artikulusokat (29), amelyeket augusztus 3-i, Szebenből írt levelében is említ, még minden bizonnyal Szebenben nyomtatta – amennyiben kapott hozzá nyomdafestéket.¹³² De Udvarhelyi keze alól kerültek ki már az 1668. januári beszercei országgyűlés artikulusai is (24), amelyekért viszont az elmaradt fizetséget kéri ugyanabban a levelében.

4. Nyitva maradt kérdések

Abban a korszakban, amelyet most próbáltunk vázolni, tehát I. Apafi Mihály fejedelemsége idején, van néhány további kutatást igénylő, felderítendő terület.

Nem tudjuk, hogy a pataki iskola kurátorai Bocskai István főispán melyik zemp-léni birtokára menekítették a tipográfiát, ahonnan 1666 elején kerülhetett vissza. 1665-ben mindenesetre ezen az ismeretlen helyen volt a pataki tipográfia, de nyomtatványok hiányában nagyon valószínű, hogy már 1663–1664-ben is.

A második kérdés a Versegyházi Szentyel Mihály személye körüli bizonytalanság, pontosabban annak eldöntése, hogy hol dolgozott nagybányai könyvkötőségét megelőzően, melyik műhelyben dolgozott tipográfusként és kompaktorként: a vá-

¹³¹ FAZAKAS József: A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvénycikkek nyomdai meghatározása. = MKsz 1968. 201–209.

¹³² SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdánk történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 17. (Udvarhelyinek Bornemisza Anna fejedelemszonyhoz írt folyamodványa.)

radi-szebeniben vagy a patakiban? Ennek a kérdésnek tisztázása nem is annyira nyomdász mivoltát illetően érdekes, inkább könyvkötői stílusának eredete miatt. – amennyiben egyáltalán őt kell tartanunk annak a név szerint nem ismert mesternek, akinek keze alól a század utolsó harmadának jellegzetes legyeződiszes kötése kikerültek?

A 17. sz. utolsó harmadának kolozsvári nyomdászatával kapcsolatban ugyanis nem maradhat említés nélkül az erdélyi legyeződiszes könyvkötések kérdése. Ezeket az 1673–1684 időkörből származó, egységes stílusú köteteket először Ráth György mutatta be.¹³³ A kötetek egy kézirat kivételével mind kolozsvári nyomtatványok voltak, ezért Ráth a köteteket is kolozsvárinak tartotta. Majd őt követően Tolnai Gábor foglalkozott e kötécsoporttal részletesen. Egyrészt felhívta a figyelmet a stílus európai rokon vonásaira, másrészt az erdélyi legyeződiszes köteteket mint Apafi Mihály fejedelem környezetéhez köthető udvari köteteket határozta meg.

Mint hogy a legyeződiszes kötetekbe kötött könyvek többségének a kolozsvári Veresegyházi Szentyel Mihály volt a nyomdásza, így Herepei János benne látta a legyeződiszes kötés mesterét, akinek egyébként kolozsvári nyomdász-tevékenysége egybeesik a legyeződiszes kötetek megjelenésével. Bár Herepei meggyőződése szerint a kolozsvári kötetek mestere Veresegyházi Szentyel volt, a stílus első erdélyi mesterének Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi nyomdászt tartotta. Ez utóbbi feltevését arra alapozta, hogy egy Szenci Kertész özvegyétől 1667-ben Apafinának ajándékozott kötésen már ez a díszítés látható. Feltételezte tehát, hogy Veresegyházi már csak átvette, és alkalmazta a Szenci műhelyéből Kolozsvárra származó kompaktor-eszközöket. Sőt, ennél tovább is ment, időben visszafelé haladva valószínűnek tartotta, hogy Szenci Kertész Ábrahám nemcsak Szebenben, hanem azt megelőzően egykor virágzó váradi műhelyében is már ilyen stílusban készíttette, vagy készíttette saját nyomtatványainak kötését. Herepei szerint ugyanis nem valószínű, hogy éppen a sanyarúbb körülmények között, Szebenbe menekülve állt volna át más stílusra. Vagyis nem tartotta valószínűnek, hogy Váradon még a korábban hagyományos német reneszánsz stílusú köteteket készítették volna, és természetesen ehhez való szerszám-készlete lett volna, Szebenben pedig egysapásra újtott volna díszítési gyakorlatán és persze szerszámaikat is kicse-

¹³³ A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári vonatkozásairól lásd: TOLNAI Gábor: *Legyeződiszes könyvkötések Erdélyben.* = MKSz 1939. 247–265. – Név szerint nem ismeretes az a mester, aki az 1673. évtől az ún. kolozsvári legyeződiszes könyvkötések készítője lehetett. Herepei János egy 1667-ből származó legyeződiszes kötés alapján feltételezte, hogy ez Szebenben, a Szenci Kertész műhelye melletti kompaktóriában készült, feltételezve továbbá, hogy már Váradon is ugyanezekkel a díszekkel dolgozott a műhely (HEREPEI János: *Szenci Kertész Ábrahám.* In: *Apáczai és kortársai. – Herepei János cikkek.* Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2./ 159–167., és Uő: *Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása.* uo. 168–177. (ez utóbbinak változatát lásd az Erdélyi Múzeum 1942. 251–255). Mindaddig azonban, amíg egy Szenci Kertész korából, Váradon készült legyeződiszes kötés elő nem kerül, a műhelyével való kapcsolatot nem tekinthetjük bizonyítottnak.

relte volna. Még tovább folytatva a gondolatsort, Herepei azt sem tartotta kizártnak, hogy a Kolozsvárott, Veresegyházinál kiteljesedett stílus előfutára a gyulafehérvári nyomdavezető, az eredetileg kompaktor Effmurt Jakab lett volna, aki ezt a motívum-kincset külföldről hozta volna.

Le kell azonban szögeznünk, hogy sem a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kötésein, sem az eddig ismert váradi kötésekben nyomát sem látni a legyeződíszes motívumoknak. Ezek legkorábbi megjelenése egyelőre a már említett 1667-es, Szebenben készült könyv kötése, amelyet Herepei még meg tudott vizsgálni. Bár sok jel mutat arra, hogy az erdélyi legyeződíszes kötések mestere Veresegyházi Szentyel lett volna, (például ismert hogy előzőleg Nagybányán foglalkozott könyvkötéssel), mégsem vehetjük teljesen bizonyosnak, hogy személyében kell keresnünk azt, akitől a 17. század utolsó harmadának legyeződíszes kötései származnak.

Ugyanakkor a több kötésen is előforduló azonos motívumok valóban arra utalnak, hogy ugyanabból a műhelyből, de nem biztos, hogy csak egy személytől erednek e kötések. Hiszen az 1680–1690-es évekből Kolozsvárról három egyidejűleg dolgozó könyvkötő nevét is ismerjük: az említett Veresegyházi Szentyel Mihályét, Némethi Mihályét és Rácz Ambrusét.¹³⁴ Feltételezhetjük továbbá, hogy a Szenci Kertész Ábrahám műhelyét átvevő Udvarhelyi Mihály is értett a könyvkötéshez, és ezért vett magához kompaktor-szerszámokat, amikor Enyedre átköltözött.¹³⁵ Az ő személyét azonban nem hozták összefüggésbe a legyeződíszes stílussal.

Ugyanakkor ismerjük Veresegyházi Szentyelnek jónéhány olyan nyomtatványát is, amelyek korabeli, de nem legyeződíszes kötésben maradtak fenn. Ha azonban elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a gazdagon aranyozott legyeződíszes kötések az udvari reprezentáció részeként értékelhetők, és csak bizonyos megrendelői kör számára készültek, akkor nem csodálkozhatunk, ha a kolozsvári műhely egyszerűbb, más stílusú kötések is készített. Másrészt elgondolkodtató, hogy míg Bornemisza Anna fejedelemasszony számadásaiban többször szó esik Veresegyházi Szentyel járandóságáról, de egyetlen egyszer sem kompaktori minőségében, hanem mindig mint tipográfust díjazták.¹³⁶

A harmadik olyan kérdés, amelyben ma még nem látunk világosan, és amely a kolozsvári nyomdászatról meglévő ismereteinket bővíthetné, a kolozsvári Ghilányi-féle hagyaték dolga. Ghilányi Gergely fejedelmi étkemester I. Apafi Mihály sógora, minden vagyonát az erdélyi református egyházra hagyta. Ghilányi Gergely 1667-ben azzal a megkötéssel hagyta minden vagyonát unokaöccsére, Ghilányi Jakabra,¹³⁷ hogy az ennek [mármint unokaöccsének] halála után az erdélyi refor-

¹³⁴ *Erdélyi féniks...* i. m. 528–539.

¹³⁵ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez.* In: *Batthyaneum. II.* (Szerk.: GYÁRFÁS Tihamér) 159–160. – HEREPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere.* = MKsz. 1957. 155–156.

¹³⁶ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan...* i. h. 51, 53, 55

¹³⁷ *Erdélyi féniks...* i. m. 38, 189–195, 346–350, 403, 471.

mátus egyházra szálljon. Ghilányi Jakab fiatalon meghalt, 1676 körül Tofeus Mihály 1679-ben ténylegesen megszerezte a református egyház számára a Ghilányi Gergelytől hagyományozott tekintélyes vagyont. Ezzel az örökséggel itt azért foglalkozunk, mert több nyomdatörténeti vonatkozása is van. Horti István fogarasi lelkész rávette Tofeust, hogy az örökségben kapott készpénz egy részén nyomtassa ki a bibliát Hollandiában. Ezt követően kapott megbízást M. Tótfalusi, hogy intézze a hollandiai kiadás ügyét.

Ezenkívül úgy látszik, hogy az örökség egy részéből még Ghilányi Jakab nyomdai betűket is vásárolt a református egyház számára. Míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradványai és Szenci Kertész egykori nyomdája együttesen alkotta az erdélyi református egyház nyomdáját, azaz az „ország” vagy a „generalis eklézsia” tipográfiáját, emellett a kolozsvári református kollégiumnak és egyházközségnek volt egy közös nyomdácskája. Ez az, amit Ghilányi Jakab vásárolt, elsősorban tankönyvek nyomtatására. Erről a kisebb nyomdáról az első említés 1696. augusztus 5-ről maradt fenn, amikor a kolozsvári református egyház tanácsa úgy határozott, hogy

„amely tipográfiát néhai Ghilányi Jakab uram vött volt az kolozsvári eklézsia és kollégium számára, azt – noha kezéhez vötte Tótfalusi Kis uram – az ország tipográfiájával ne kofundálja, hanem külön tartsa és separálja a betűket aszerint, amint in compendio egy tipográfiácska kitelik belőle.”

Annak idején Tótfalusi ezeket a betűket Bot Mihály kezéből vette át, azzal, hogy „renoválja”, amit meg is kezdett. Hozzáfogott az erősen elkopott betűk beolvasztásához, így amikor a következő évben vissza is kéri tőle az eklézsia és kollégium betűit, akkor egy részét öntve, egy részét öntetlenül visszaszolgáltatta az eklézsiaának. Ugyanakkor Tótfalusi kikötötte, hogy az eklézsia az ő életében, az ő kárára ne használja ezt a tipográfiát, amelyet egyébként a kollégiumban raktároztak el, és amellyel a 18. század derekán Pataki József nyomtatott. Erről Pataki Sámuel professzor tájékoztatta Bánffy Farkas guberniumi tanácsost, de már ő sem tudta, hogy honnan származott Ghilányi vétele. Pataki Sámuel ezt írja róla: „az elmúlt évszázadban Ghilányi Jakab vette volt azt a kolozsvári eklézsiaának és kollégiumnak. Kitől? Nincs írás, se mások tradíciója róla...”¹³⁸ További kérdésként hozzátehetjük, hogy vajon mikor vásárolta Ghilányi Jakab ezeket a betűket? Ha ő már 1676 körül fiatalon meghalt, akkor feltétlenül valamikor az 1670-es évek első éveiben. További kérdés, hogy ugyan mitől koptak el annyira azok a betűk, ha alig használták?

Annak ellenére, hogy maga Tótfalusi is említi, hogy az eklézsia típusaival (tehát a Ghilányi-féle tipográfiával) bár nagyon kopottak voltak, szükségből nyomtattak, mégsem találni olyan nyomtatványt, amely ezzel az egyelőre azonosíthatatlan betűanyaggal készült volna. Így összetételéről, eredetéről semmit sem tudunk megállapítani, bár e „tipográfiácska” meglétét nem lehet kétségbe vonni. A kolozsvári nyomtatványok 1667-től 1683-ig vagy az egykori gyulafehérvári fejedelmi

¹³⁸ Erdélyi féniks... i. m. 403–406.

nyomda vagy az egykori Szenci Kertész-féle nyomda betűivel készültek, vagy vegyesen a kétfélével. 1684-től, Verebgyházi Szentyel Mihály utódának, Némethi Mihály könyvnyomtató munkába lépésétől kezdve jelentek meg a kolozsvári nyomtatványokon az egykori Heltai-nyomda betűi és díszei, de nem egyedül, hanem minden egyes ilyen nyomtatványon jelen vannak az egykori gyulafehérvári nyomda bizonyos típusai is. A Heltai-nyomda betűtípusainak egy része azonban, mindekelőtt a leggyakrabban használt szövegtípus eltérő sor távolságra átöntve jelenik meg ezeken az 1684–1687 közötti nyomtatványokon.¹³⁹ Felmerül a kérdés, hogy vajon Ghilányi Jakab nem a Heltai-nyomdából vásárolt-e? Ha így történt, akkor hogyan lehetséges, hogy erről a kortársak, mindenekelőtt M. Tótfalusi Kis Miklós nem emlékezik meg? Holott a Ghilányi-féle tipográfia a keze alatt is volt, amint láttuk. Vagy mégis létezett volna egy ismeretlen „tipográfiácska”, amelynek egyetlen kiadványa sem maradt fenn? Azt gondolhatnánk, hogy felismerhetjük ezt a tipográfiácskát, ha megvizsgáljuk a Pataki Sámuel professzor által említett Pataki József 18. századi kolozsvári nyomdász kiadványait: csak hogy azokban Tótfalusi saját metszésű, Kolozsvárott használt betűit találjuk.

A negyedik megválaszolendő kérdés ugyanis éppen a Heltai nyomda sorsával kapcsolatos. Frank Ádám már idézett leveléből¹⁴⁰ kitűnt, hogy 1667-ben a Heltai-nyomda kopott, elhasznált felszereléssel ugyan, de még megvolt, és az unitáriusok kezén volt. Amikor ez a levél íródott, már évek óta nem adott ki semmit, legalábbis 1660 és 1667 között kiadott nyomtatványa nem maradt fenn. De még ezután is évekig homály fedi, hogy mi történt a Heltai-nyomdával, és hogy az 1670-es években vajon a Heltai-család unitárius vagy református ága örökölte-e?¹⁴¹ Ki volt a tényleges tulajdonosa ennek a nagy múltú tipográfiának?

Mínt hogy erre a kérdésre nem ismerjük a választ, éppen ezért nehéz megmagyarázni, hogy hogyan kerülhetett a Heltai-féle felszerelés tekintélyes része (többféle betűtípus, iniciálé és könyvdísz) az 1680-as években az erdélyi református tipográfia birtokába (vagy használatába?). Ennek első nyomai 1684-ben mu-

¹³⁹ Korábbi közleményemben olyan típusokat tulajdonítottam a Ghilányi-féle tipográfiának, amelyekről időközben bebizonyosodott, hogy valójában a Heltai-nyomda 16. századi típusai: V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 336–339.

¹⁴⁰ A dolgozat első részében, = MKsz 2005. 3. sz. 305. Lásd még uo. a 46. jegyzetet. – Bár idézetemet ott Benczédi közléséből vettem át, az időközben újra fellelt 1667. február 15-i levelet B. Kis Attila doktori disszertációjában latinul és saját magyar fordításában is közölte, megállapítva, hogy Frank Ádám közvetlenül rokonát, az unitárius egyház szász prédikátorát, Stephanus Paulit szólította meg levelében (Eredetije: Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltára, Fasc. XLI. 6.) B. Kis Attila: A radikális pacifizmustól a nagyszombati béketárgyalásig. Egy 17. századi kolozsvári peregrinus-tipográfus – Erdély nyugat-európai ágense: Adam Franc (1639–1717). Pályaképe (Szeged 2003, doktori disszertáció, Kézirat). Ezúton is köszönöm Heltai Jánosnak, hogy felhívta rá figyelmemet, és Keszérű Gizellának, hogy a dolgozathoz hozzáférhettem.

¹⁴¹ KÉNOSI TÖZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32./ XX.

atkoznak a Kolozsvárott megjelent nyomtatványokon, akkor amikor a Veregyházi Szentel Mihályt követő Némethi Mihály lett ennek a tipográfiának vezetője. Így kerültek a Heltai-féle felszerelés darabjai utóbb Veregyházi István, majd az őt váltó M. Tótfalusi Kis Miklós keze alá. Érdekes, hogy Tótfalusi, akinek *Mentségéből* annyit megtudni a korabeli kolozsvári nyomdászatról, említés nélkül hagyja ezt a tényt, holott ő maga is gyakran használta az akkor már csaknem 150 éves fametszetes dúcokat. Sőt, egyik elődje, Némethi Mihály még a Heltai-nyomda betűit is használta, nemcsak díszait.

Az alábbiakban időrendben, sorszámmal ellátva jegyzékbe foglaljuk azt a 41 kiadványt, amely az önálló erdélyi fejedelemség utolsó harminc évében nyomdahely nélkül, vagy bizonytalan, néha hamis helynévvel jelent meg.

*A dolgozatban tárgyalt nyomtatványok jegyzéke**

- 1 *Szent Biblia*. Várad–Kolozsvár 1660–1661, Szenci Kertész Ábrahám
RMK I 970 OSzK
- 2 (Sedulus Peregrinus) [Patak 1660–1662 Rosnyai János]
RMK I 1617 OSzK: RMK I 1617
- 3 [Pósházi J] *Egy Posonbol repült* [Patak] 1662 [Rosnyai János]
Sztr. I. 245 MTA Ráth 274
- 4 *Articuli ... 1662. okt. – nov.* [Szeben] (1662) [Fejedelmi ny.]
Sztr. I. 239, Fazakas 58. OSzK: RMK I 998a
- 5 *Articuli ... 1663. febr.* [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]
Sztr. I 247., Fazakas 59. OSzK: RMK I 1007b
- 6 *Articuli ... 1663. szept.* [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]
Sztr. I. 246., Fazakas 60. OSzK: RMK I 1007c
- 7 *Articuli ... 1664. jan.–[febr]* [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]
Sztr. I 249, Fazakas 61. OSzK: RMK I 1017b
- 8 *Articuli ... 1664. nov.* [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]
Sztr. I. 250, Fazakas 62. OSzK: RMK I 1017c
- 9 [Pósházi J]: *A consequentiák felől ... rövid tudósítás* [Kassa 1665 Severina? J.D. Tüersch?]
RMK I 1616 MTA K
- 10 *Tankrédus király historiája* [Szeben 1662–1668, Szenci Kertész Ábrahám? Udvarhelyi Mihály?]
MKSz 1878.276 = Sztr. I 2184/390, OSzK: RMK I 1628b (töredék)
RMNy munkaközösség.: RMK I 1614q és RMK I 1611a
- 11 [Kis I.: *Cáfolata egy ca vinista professornak...* Kassa 1666 J. D. Tüersch]
MKSz 1881. 331–332. és MKsz 1932/34. 10. OSzK: RMK I 1035b (töredék)
OSzK Évk 1981. 358 RMNy munkaköz.: I 1035d

* A jegyzékben csak azok a kiadványok szerepelnek, amelyeknek nyomtatási helye bizonytalan: azaz hely nélküliek, töredékben maradtak fenn; vagy fiktív nyomdahelyűek. Némelyiket már korábbi kutatások eredményeképpen meghatároztak ugyan, a jegyzékbe mégis felvettük. Nem szerepelnek viszont a jegyzékben azok a nyomtatványok, amelyekből nem maradt fenn példány. Az OSzK-ban meglévő példányok jelzete azonos a Szabó Károly-féle számmal, csak az ettől eltérő jelzeteket adtuk meg.

- 12 Pósaaházi Jánosnak Kis Imre nevű jes. [Patak] 1666 [Rosnyai János]
RMK I 1046 MTA K
- 13 [Pósaaházi J.] A' három kérdésre-való...megrázogatója [Patak] 1666
[Rosnyai János]
RMK I 1050 OSzK
- 14 Kis I: Tök, mak, zöld tromfjára. [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1051 BpEK
- 15 Czeglédi I: Egy veres tromfosdit játszó [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1052, OSzK Évk 1981. 358. OSzK
- 16 Pósaaházi: Ben-sült veres kolop. [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1053 Kolozsvár EK
- 17 Kis I: Pósaaházi ... veres kolopja semmirekellő [Kassa] 1667. jan. 8.
[J. D. Türsch]
RMK I 1057, OSzK Évk 1981. 358–359. BpEK
- 18 [Komáromi Csapkés Gy] Agricola Arbuteus: Való dolgok [Patak 1667
Rosnyai János]
RMK I 1060 OSzK
- 19 [Kis I.]: Végsőképpen succumbalasa [Kassa] 1667 [Türsch]
Čaplovič 618, OSzK Évk 1981. 358 OSzK RMK I 1057a (töredék)
- 20 Moscorow: Oratio...Margaretæ Kroner. Claudiopoli (1667) [typ. Principis,
Brassai Major Márton]
RMNy Szerk.: RMK II 1082a Kolozsvár, AK
- 21 Articuli...1667. jan.-febr. [Szeben] (1667) [Szenci Kertész Ábrahám]
Sztr. I 262 OSzK: RMK I 1062a
- 22 Nadányi J.: Kerti dolgoknak [Szeben]–Kolozsvár [1667]–1669
[Udvarhelyi Mihály]–Veresegyházi Szentyel Mihály
RMK I 1087 OSzK
- 23 Nagysolymosi Koncz B: Hévízi István unitárius lelkész kinevezése
[Szeben 1668? Udvarhelyi Mihály] Dézsi, 326. sz. Kolozsv Unit Püsp Lt
- 24 Articuli...1668. jan. Beszterce [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
MKsz 1900. 200, 1916. 219 BpEK
- 25 Szöllösi Mihály: Sion leánya [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
RMK I 1068 OSzK
- 26 Az ötödik evangelistának [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
RMK I 1079 Kolozsv AK
- 27 Matkó I.: X ut tök [Patak 1668 Rosnyai János]
RMK I 1072 OSzK
- 28 [Pósaaházi J.]: Görtsös bot [Patak] (1668) [Rosnyai János]
RMK I 1073 OSzK
- 29 Articuli...1668. júl. Radnót [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
MKsz 1916. 219 = RMNy munkaköz. I 1079a EK
- 30 [Czeglédi I.] Redivivus Japhetke. [Kassa] 1669 [Susanna Türsch? Eric Ericson?]
RMK I 1082, OSzK Évk 1981. 359 OSzK
- 31 Igazság próba kövének nyert peri [Patak] 1669 [Rosnyai János]
RMK I 1095 OSzK
- 32 Alsted, J. H.: Rudimenta grammaticæ Latinæ [Claudiopoli 1668–1671,
Veresegyházi Szentyel Mihály]
RMNy Szerk: RMK I 1612v OSzK: RMK I 1618k (töredék)
- 33 [Pathai I.]: Amaz hétfejű [Kolozsvár] 1671 [Veresegyházi Szentyel
Mihály]
RMK I 1125 OSzK

- 34 Czeglédi I: *Sion vára*. Sáros-Patak–Kolozsvár 1671 [Fejedelmi Ny. – Református egyh. Nyomdája] Rosnyai János
RMK I 1187 OSzK
- 35 [Komáromi Csipkés György]: Thysanodes, G. N: *Molimen Sisyphium* Theopoli Hypozygiadae 1672 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály]
RMK II 1294 OSzK
- 36 *Austriaca Austeritas* – [Bethlen M.:] *Austriacae austeritatis continuatio* Venetiis 1672, typis Fratrum Veracii, constantinus Speracii – typis Haeredum Magnanimi Audacis et Bellicosi [Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály]
RMK II 1293 OSzK
- 37 [Pósaaházi J.:] *Austriaca austeritatis...continuationis confirmatio* 1673 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály]
RMK II 1319 OSzK
- 38 (Szönyi Nagy I.): *Kegyes vitéz*. Christianapolis 1675 ny.n.
[Debrecen, Karancsi György]
RMK I 1174 Debrecen, Ref
- 39 Alsted, J.H: *Rudimenta grammaticae Latniae* [Claudiopoli 1684–1690 Némethi Mihály? Veresegyházi István?]
RMNy Szerek.: RMK I 1087c OSzK: RMK I 1618a (töredék)
- 40 Bethlen, W: *Historiarum Pannonico-Daciarum...* [Keresd 1684–1690, typ. Bethlen, Székesi Mihály] – [Lemgo c. 1770, s. typ. Nom.]
RMK II 2036 és OSzK: 400 565
- 41 [Pósaaházi J.:] *Syllabus* [Debrecen] 1685 [Töltési István]
RMK II 1567 MTA K

JUDIT V. ECSÉDY

L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I 1661–1690. I–II.

La présente étude à deux parties examine les dernières trente ans de la principauté indépendante, c'est-à-dire, les années de 1661–1690. L'étude commence à esquisser les rapports d'imprimerie, ensuite résume les sources en relation des liens entre les officines de Sárospatak, de Debrecen, de Szeben et de Kolozsvár, y compris celles qui renvoient à la personne des imprimeurs. Une attention particulière est témoignée aux publications dont le lieu d'impression reste caché, oubien marquent un lieu imaginaire ou de faux nom, ou encore dont le caractère de fragments empêche la définition du lieu d'impression. Parmi ces derniers on trouve quatre pièces, dont l'impression a été commencée ailleurs que le lieu de l'achèvement de l'impression. Pour finir, se présentent certaines questions, où seulement l'état actuel de la recherche peut-être fixé, mais jusqu'ici l'explication adéquate manque. La liste ajoutée à la fin de l'étude passe en revue les imprimés récemment définis.

Par le panorama d'imprimerie de l'époque on voit que le produit total des officines actives sur le territoire de la principauté de Transylvanie est en somme quelques 650 ouvrages. La plupart des imprimés sont parus à Kolozsvár, dans l'imprimerie calviniste (plus de 200 pièces), y suit Szeben, avec 142, et Debrecen avec 125 livres imprimés. A côté de Szeben, Brassó reste un autre lieu d'impression important pour la nation saxonne de la Transylvanie, où pendant ces années 93 imprimés sont parus. Par contre à Sárospatak ne sont publiés que 53 livres à l'époque de Apafi, certes, l'activité de l'officine ne comprend qu'une seule décennie (1661–1671). L'officine franciscaine de Csíksomlyó à partir de sa fondation (1676) jusqu'à la mort du prince Apafi, produit 13 pièces, de l'officine de Keresd 8, de la typographie orthodoxe 6 imprimés sont connus.

L'auteur essaye de ramasser les sources contemporaines de l'époque du prince Apafi I., en connexion l'activité d'imprimerie, et le personnel des officines. Ainsi il présente les circonstances d'imprimerie et les personnes y travaillant aux dernières décennies du 17e siècle, période qui termine l'histoire du principauté indépendante. Les données disponibles, aussi bien que l'attention de l'auteur sont concentrés à Kolozsvár, d'autant plus que les autres officines de Szeben, de Keresd ou de Sárospatak et de Debrecen, possédaient toutes des rapports avec Kolozsvár.

Un chapitre s'occupe de la définition des publications à lieu d'impression incertain. 41 imprimés, parus à l'époque du prince Apafi, ont été définis d'après leurs caractéristiques typographiques. Dans certaines cas, le lieu d'impression a été déjà défini auparavant, alors des preuves typographiques y sont maintenant ajoutées.

Pour terminer restent quelques questions sans réponses. A l'époque examinée il reste certaines territoires à étudier, l'auteur en relève quatre: un problème touche l'officine de Sárospatak, les trois autres celle de Kolozsvár.

A la fin de l'étude se trouve la liste des imprimés analysés. Dans un ordre numéroté, chronologique on trouve les 41 publications qui aux dernières trente ans de la principauté de Transylvanie sont parus sans lieu oubien sous un nom de lieu imaginaire ou faux. Les chiffres qui se trouvent entre parenthèses dans le texte de l'étude, renvoient aux numéros de cette liste.

HILDEGARD STIFT

Joseph Stanislaus Albach

Deutschsprachig auf der ungarischen Kanzel

Joseph Stanislaus Albach erschien „als leuchtendes Meteor“¹ am Himmel der deutschsprachigen Predigtliteratur der ersten Hälfte des 19ten Jahrhunderts. Albach, „eine der sympathischsten Gestalten der ungarischen Vormärzzeit“² ist am 28sten Januar 1795 in Pressburg geboren; 1810 trat er in die marianische Provinz der Franziskaner ein, um zur „dauernden Ehre und Zierde“³ des Ordens zu werden. Er studierte Philosophie und Theologie, nach seiner Priesterweihe im Jahre 1818 verbrachte er 2 Jahre in Tyrnau, dann 2 Jahre in Eisenstadt, von wo er schon als berühmter Prediger nach Pest versetzt wurde.

„Vortrefflich!“⁴ – meint Széchenyi über die albachsche Predigt, Kazinczy lobt die „poetische Sprache“⁵ der albachschen Reden, Kertbeny setzt die Wirkung der Kanzelreden von Pater Stanislaus mit der eines „stillen, momentanen Regen in Sommernächten“⁶ gleich. „O, wie beneide ich Sie ob Ihrer Worte Kraft, die schon so viel Gutes gewirkt!“⁷ – schreibt Széchenyi in einem Brief an Albach. Kazinczy fasst den Grund der allgemeinen Begeisterung, die den Prediger umringt, so in Worte: „das ist Flamme, die die Mengen mit Macht hinreißt, ohne irgendwelchen rednerischen Kniff, eher voll flammenden Eifers, der aus persönlicher Überzeugung quillt.“⁸

Dreizehn volle Jahre⁹ predigte Albach jeden Sonntag in seiner Muttersprache, auf Deutsch zwischen 11³⁰ und 12³⁰ in der Franziskanerkirche zum hl. Peter von Alcantara. Hier hielt also Albach als Mitglied der berühmten Rednertrias: Gas-

¹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 408. (Die Bezeichnung stammt von Szerafin FARKAS)

² Ödenburger Zeitung, 1931. Nr. 23. 3.

³ WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977. Sonderheft

⁴ SZÉCHENYI, I.: *Naplók.* Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Budapest, (a továbbiakban: Bp.) 1934. Bd. III. /*Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris* (a továbbiakban: *Fontes H.H.Ae.R.*) / 186.

⁵ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy.* Hsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860. 138. Übs. H. S.

⁶ KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.

⁷ KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.

⁸ KAZINCZY, F.: *Pestre.* Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 20. Übs. H. S.

⁹ Irrtum bei Steinacker: nach ihm hätte Albach nur 10 Jahre lang hier gepredigt. Vg.: STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26.

parich – Gegő – Albach von 1825 bis 1838 (bis zu dem Zeitpunkt seiner Verban-
nung nach Eisenstadt) regelmässig seine Sonntagspredigten. Die Kanzelreden
von Albach wurden immer populärer, so daß man in der Kirche nicht einmal
Stehplätze finden konnte:

Wer sich nun aber, sei's aus Andacht sei's aus Neugierde oder Gewohnheit, be-
wogen fühlte, noch vor Beginn der Predigt mit einzutreten in die geweihten Hallen,
der fand, kam er nicht eine ganze oder eine halbe Stunde früher, in den um die Kanzel
herum bis an den Hochaltar hinan dicht besetzen und gefüllten Räumen der keineswegs
kleinen Kirche nach vielfachem Drücken und Drenge kaum mehr ein Plätzchen
zum Stehen, geschweige denn zum Sitzen.¹⁰

Kazinczy berichtet selbst darüber, daß es viele in der Menge ohnmächtig wer-
den¹¹; Steinacker¹² und Kazinczy¹³ reden davon, daß die meisten der ungarischen
Predigt des Remigius und danach noch einer Messe beiwohnen, um sich so einen
Platz zu sichern. Was für eine zentrale Frage es für viele war, die albachsche
Predigt regelmässig hören zu können, zeigt der Brief von Széchenyi an Tasner¹⁴,
in dem er Tasner darum bittet, mit dem Quardian des Ordens die Sache zu klären,
ob ein bestimmter Graf und seine Frau ein Recht auf eine Bank haben, ob sie
diese bezahlt und so für sich reserviert haben. Am Ende des Briefes macht er noch
folgende Hinzufügung: „Stanislaus muss man ganz aus dem Spiel lassen ... weil
er interessirt erscheinen könnte, indem man eigentlich – um die Wahrheit zu sagen –
seiner Predigen willen die Bank zu haben wünscht.“¹⁵

Albach konnte mit seinen deutschsprachigen Predigten breite Schichten der
damaligen ungarischen Gesellschaft ansprechen:

Man fand da bei genauerer Umschau nicht nur alle Stände, Alters – und Gesell-
schaftsclassen, sondern auch alle Nationen und Confessionen der Ungarischen Haupt-
stadt mehr oder weniger vertreten. Man gewährte in den Logen und Gitterstühlen der
Empore neben der streng lutherischen Erzherzogin Maria Dorothea, geb. Prinzessin
Württemberg, der dritten Gemahlin des damaligen Palatins Erzherzog Joseph, die ersten
und gefeiertsten Namen aus den Reihen der ungarischen Magnaten; neben der schön-
geputzten eleganten Welt von Pest die ernsten Männer der Wissenschaft, neben dem
schlichten Bürger und Handwerker im deutschen Rocke den bärtigen Magyaren in
seinem reichverschnürten Attila mit dem ungarischen Kalpag. Neben dem behäbigen
Ordensbruder und der andächtig ihren Rosenkranz betenden, eifrigen Katholikin er-
blickte man in großer Menge Protestanten, A. B. und H. B., wie sie in Österreich
genannt werden (dh. augsburgischen und helvetischen Bekenntnisses), ja sogar den
jüdischen Rabbiner, der selbst ein beliebter und vielbesuchter Kanzelredner, mit ge-

¹⁰ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹¹ KAZINCZY, F.: *Pestre*. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 19.

¹² STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*: = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹³ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy*. Hsg. v. Elek GULYÁS, Esztergom, 1860. 138.

¹⁴ Sekretär von Széchenyi

¹⁵ SZÉCHENYI, I.: *Döblingi irodalmi hagyaték*. Hrsg. Von Á. KÁROLYI. Bp. 1921. 255.

spannter Aufmerksamkeit jedem Wort und jeder Bewegung seines Musters und Vorbildes folgte.¹⁶

Wie ist aber eine Predigt, die so viele und so verschiedene Menschen von Sonntag zu Sonntag um die Mittagszeit in die katholische Kirche lockt? Die albachsche Predigt meidet jede Polemie, durch seine Reden wird Pater Stanislaus zum engagierten Befürworter der Einheit der Menschen. Kazinczy macht nach einer seiner Reden die Feststellung: „Er hätte diese Predigt in der Synagoge der Juden halten können!“¹⁷ Kazinczy stellt Albachs Bedeutung der des beliebten protestantischen Predigers Cleyermann¹⁸ gleich, er ist sogar zufriedener mit Albachs dynamischen Predigten als mit den bloß das Herz ansprechenden Reden des alternenden Cleyermann.¹⁹ Kazinczy, Steinacker, Pulszky, Deák, Kossuth, Cziráky, das Ödenburger Bürgermädchen (sein Tagebuch wurde berühmt) Etelka Slachta – nur einige Namen von den vielen, die Albach regelmäßig anhörten. Alle seine Zuhörer rühmen Albachs Erscheinung, seine hochgewachsene Figur, blauen Augen, vornehmen Geberden. Vom Außen gesehen, geht es hier um Schwärmerei, die die zweifellos guten Gegebenheiten Albachs unter der Wirkung seiner Reden zum Gegenstand der Bewunderung machte. Die Menschen, die im Herzen Ungarn waren, hatten eine einzige Klage: Albach predigte in deutscher Sprache. Kazinczy stöhnt so auf: „Ich wünschte, Pater Stanislaus verzauberte seine Hörerschaft in der Sprache des Lovassy.“²⁰

Er hatte ein großes Sprachtalent, er beherrschte 5 Sprachen: Deutsch, Latein, Französisch, Griechisch, Hebräisch, Slowakisch. Trotzdem wäre die Vermutung, Albach hätte auch auf Ungarisch predigen können (Csatka), vermessen. Albach bekennt die Unvollkommenheit seiner Sprachkenntnisse in dem Ungarischen selbst: „... verstände ich sie – (die ungarische Sprache) – nur besser!“²¹

In den 13 Jahren, die er in Pest verbringt, steigt Albach auf seiner Laufbahn immer höher. Er unterrichtet, musiziert, botanisiert, und natürlich predigt er auch. Zugleich ist er der Verfasser seiner im Druck erschienenen Werke. Dass dieses Oeuvre die Aufmerksamkeit von einem jeden verdient, bezeugt István Széchenyi, Freund und Verehrer von Albach, in der Sprache der Poesie:

Millionen Sonnen durchkreisen
Der ersten Sylbe unendliches Reich.
Aus ihrem Gebiete verweisen
Das Nichts sie in dunkler Nächte Bereich.

¹⁶ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 405.

¹⁷ KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidor és Kazinczy*. Hsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860. 138. Übs. H. S.

¹⁸ KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. = K. F. Művei Bd. 3. Hrsg. Von Lajos AIGNER. Bp. Singer és Wolfner, 1879. 156.

¹⁹ Vg.: KAZINCZY, F.: *Pestre*: Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 2.

²⁰ Vg.: KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. = K. F. Művei Bd. 3. Hrsg. Von Lajos AIGNER. Bp. Singer és Wolfner, 1879. 156. Übs. H. S.

²¹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 407.

Die zweite will ich näher zeigen,
 Sie ist der Landschaft Aug und Licht.
 Den müden Wanderer siehst Du neigen
 Zu ihr sich, wenn ihm Kraft gebricht
 Und preisend sich dann froh erheben
 Gestärkt durch sie zum neuen Leben.
 Dem stillen Dulder Trost ertheilend
 Das kranke Herz des Sünders heilend
 Die Nacht des Vorurtheils besiegend
 Des Himmels Höchstes kühn erfliegend
 So seh' ich es im reinen Glanze
 Soll nennen ichs? es ist *das Ganze*²²
 (Charade über Stanislaus Albach)²³

„Eine seiner frühesten Reden“ hielt Albach in der Dominikanerkirche von Ödenburg, „welche derart glänzend war, daß sich bald ein Mäzen [!] fand, welcher sie drucken ließ.“²⁴ Die Predigt *Über menschliche Unzufriedenheit* ist 1825 in Eisenstadt erschienen, sie beschäftigt sich mit einem Thema, das auch noch in den späteren Werken als zentrales Problem des Menschen behandelt wird. Kazinczy lobt die poetische Kraft seiner klar, sanft und blumig fließenden Rede²⁵ und holt dabei als Beispiel einen Satz dieser Predigt: „Nur auf Gottes Kraft gestützt gelingt es uns, so lange hier zu seyn, bis auch unser letzter Lebensfunke wieder vor seiner Allmacht Hauch erlischt.“²⁶

In der Chronologie der im Druck erschienenen Werke folgt eines, das der Form und dem Umfang nach wahrscheinlich die schriftliche Fassung von zwei Predigten darlegt, die aus dem Anlaß des feierlichen Jubiläums der Stadtpfarrkirche zu Pest 1826 gesprochen wurden. I. Was ist der Ablass? II. Ist es der Mühe werth, selben zu gewinnen?, heißt es in dem Titel, der das Thema in zwei Fragen angibt. Die Fragen klingen katheketisch und erwecken dadurch in dem Leser das Gefühl, daß er in den Predigten eine eindeutig überzeugende Antwort erhält. 1826 war das Jahr des Jubelablasses, das der Predigt eine gewisse Aktualität verleiht. Der Primas Alexander Rudnay schreibt nach der Erscheinung dieser Predigt die Worte der Anerkennung an Albach:

Ich bin schon durch mehrere autoritären Personen unterrichtet worden, daß du von dem Schöpfer hervorragende rednerische Fähigkeiten erhalten und Du diese deinen Fähigkeiten so schön zur Entfaltung gebracht hast, daß eine Menge von Gläubigen deine Worte begeistert anhören und daß deine Anstrengung die Früchte der religiösen Vertiefung und Fromme trägt. Ich betrachte Deine zwei Reden, die Du aus dem Anlaß des Jubiläums der inneren Stadtpfarrkirche zu Pesth gesprochen hast und die ich

²² Die graphische Hervorhebung – die bei Albach so oft vorkommt – gibt dem Gedicht einen Rahmen. Die Bilder des ersten Teils und die Melodie des zweiten Teils erinnern einen an den albachschen Stil.

²³ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 195.

²⁴ Ödenburger Zeitung, 1931. Nr. 23. 3.

²⁵ KAZINCZY, F.: *Pestre*. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 2. Übs. H. S.

²⁶ ALBACH, J. S.: *Über menschliche Unzufriedenheit*. Eisenstadt, 1825. 3.

neulich sogar im Druck mit Vergnügen und zur Befestigung der Leute Urtheil gelesen habe.[...]“²⁷

Im Jahre 1828 erschien die erste Ausgabe des Gebetbuches von Albach, das später in 5 Sprachen übersetzt (französisch, kroatisch, slowenisch, italienisch, ungarisch) und mindestens zwanzig mal ausgegeben wurde. Der Titel der ersten Ausgabe: *Heilige Anklänge Gebetformen zunächst für katholische Christen!* Das Gebetbuch wird in der Sekundärliteratur entweder nur kurz als *Heilige Anklänge* bezeichnet oder mit dem Untertitel, der in den späteren Ausgaben auftaucht, *Gebete für katholische Christen* versehen. Wenn wir die Empfehlung des Gebetbuches aus der Feder Albachs durchlesen, werden wir den Untertitel *Gebetformen* für treffender halten, geschweige davon, daß das auf den ersten Blick unbedeutende Wörtchen zunächst einen ökumenischen Sinn verrät, der aber bei dem veränderten Untertitel nicht zum Ausdruck kommen kann. In der „Vorerinnerung“ des Gebetbuches schreibt Albach:

„Gegenwärtige Gebete sollen keine Mußvorschriften seyn, die des Geistes heiligen Flug beengen; nur Winke die ihm die Richtung andeuten, und Anklänge die die verwandten Saiten im Menschenherzen anstoßen sollen: damit diese dann fort tönen wie es den Verhältnissen, der Gemüthsstimmung und den geistigen Bedürfnissen der Einzelnen entspricht.“²⁸

Dieses Gebetbuch ist eine Mischung vom Andachts – und Erbauungsbuch; das die Seele zu Gott emporhebt, zugleich aber erzieht und tröstet.

Das Gebetbuch besteht aus drei Teilen. Der erste Teil wird von einem Morgenbet eingeführt und vom Abendbet abgeschlossen. In diesem Rahmen, der einen Tag des Christen und symbolisch das ganze Leben zusammenhält, befinden sich Gebete, die mit der Liturgie bzw. mit dem liturgischen Jahr verbunden sind.

Der zweite Teil des Gebetbuches, der dem unter den verschiedensten Situationen und Lebenszuständen Herumkämpfenden eine Stütze geben will, wird von einer Ode „An die Religion“ eingeleitet und mit der Hymne „Glaube, Hoffnung, Liebe“ abgeschlossen. Die Religion signalisiert den Weg, die drei göttlichen Tugenden weisen aber schon auf die Freude des Ankommens.

Die ‘frei übertragenen’ Gedanken von Thomas von Kempen leiten uns in den dritten Teil hinüber, der eine Art Anhang ist, mit Litaneien und Kirchengesängen. Das kunstvoll auf Symmetrie gebaute Gebetbuch wertet das Verhältnis vom Schöpfer und Geschöpf durch seine Themen und durch den unmittelbar aufrichtigen Ton der Gebete grundlegend um, es stellt Religion und Religiosität in ein neues Licht. Diese Neuartigkeit ist es eben, die die *Heilige Anklänge* von anderen Andachts – und Erbauungsbüchern der Zeit abhebt und es zu seiner Zeit sogar in den höchsten intellektuellen Kreisen so beliebt macht. Széchenyi las das Gebetbuch mit großem Nutzen (es war in seiner Bibliothek in zwei Exemplaren

²⁷ KISS, E.: *Tűzcsóvak a magyar égen.* = Ifjúság (Szombathely) Jg. 8. Nr. 3. 213. Übs. H. S.

²⁸ ALBACH, J. S.: *Heilige Anklänge.* Pesth, Brüder A. und J. Müller 1. Vorerinnerung

aufzufinden), so daß er Albach um zwei weitere Exemplare bat: „Es sei für zwei Wesen, die mir unendlich werth und theuer sind – und deren Wohl und Glücke, zu meinem Leben nothwendiger sind, – als meine eigene Wohlfahrt und Zufriedenheit“²⁹ Die zwei Personen: Crescence, eine verheiratete Frau – Albach versuchte vergebens, Széchenyi von der Beziehung abzuraten – und ihre Mutter.³⁰ Széchenyi, der auf Crescences Wunsch Pater Stanislaus bittet: „in das Gebetbuch einer Person, die in seinen predigten Trost fand“³¹ etwas zu schreiben, verschweigt vor ihm für wen es sei: „P(ater) S(tanislaus) weiss nicht für wen die zwey Gebet Bücher sind, in die er sich schrieb.“³²

Das Gebetbuch erschien in ungarischer Sprache zuerst unter dem Titel *Szent Hangok* im Jahre 1834 (Übersetzer: Elek Gegő) es wurde aber später als *Szent Hangzatok* (Übersetzer: Antal Sujánszky) wirklich berühmt.

„Möge dieß kleine Korn aus den reichen Speichern des himmlischen Hausvaters sein 'gutes Erdreich' finden!“³³ – empfiehlt Albach seinen 1831 erschienen Predigtenband dem Leser. Der Titel des Bandes heisst: *Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*. „Es sind Kirchenreden“ – bei denen „Behufs der etwaigen Gebrauchsnahme für die Kanzel, die Kanzelform beibehalten worden.“³⁴

Die Predigten stehen „unter sich in keinem Zusammenhange“ – werden wir von dem Verfasser in dem Vorwort unterrichtet, „nur Nr. III., V, VI, IX fassen denselben Stoff von verschiedener Seite auf, weil, wie das Jeder eingestehen wird, der die allgemeinste Erscheinung im Menschenleben, die 'Klage der Unzufriedenheit' wahrgenommen hat, demselben das Besprochenwerden am meisten Noth thut.“³⁵ Nachdem man die Predigten gelesen hat, versteht man die Worte von Kazinczy ganz genau: Pater Albach redet „über die stillen Wünsche des Herzens“, über „das gemeinsame Übel“ von uns allen.³⁶ Gottes Fürsorge und Vergänglichkeit sind Themen, denen nicht nur ganze Predigten gewidmet werden, die aber in allen Predigten irgendwie auftauchen.

Klare Linienführung, mit scholastischer Folgerichtigkeit aufgebaute Argumentation, sinngemäße Strukturierung und Durchschaubarkeit auf der einen Seite, eine Fülle wunderschöner Verbildlichungen und sprachliche Spitzfindigkeit auf der anderen Seite. Den Predigtenband aus 12 Predigten empfiehlt Albach der Gräfin

²⁹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 276.

³⁰ Csatkai, der in einem Zeitungsartikel über Albach berichtet, irrt sich – unter anderem – auch da, wo er sagt: Széchenyi bat Albach, für Crescence und für seine Mutter ein Gebetbuch zu schreiben. (CSATKAI, E.: *Albach páter*. = Soproni Hírlap 25. Dez. 1941. 8.)

³¹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1926. Széchenyi I. Bd. II. /Fontes H.H. Ae.R./ 298.

³² SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Széchenyi I. Bd. III. /Fontes H.H. Ae.R. 276–277./

³³ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁴ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁵ ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott*. Pesth, Müller, 1831. Vorwort

³⁶ KAZINCZY, F.: *Pestse*. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929. 19. Übs. H. S.

Julia Forray³⁷ mit den Worten des Psalms: „Die mit Thränen tragen den Samen zum Ausstreuen; mit Freuden kommen sie einst zu ernten die Garben“ (Psalm 125.5)

Auch Széchenyi hat ein Exemplar von Albach geschenkt bekommen – mit der Eintragung:

Dem Freunde der reinen Religion,
Des Rechts und der Wahrheit,
Dem Beförderer jedes Grossen und Guten,
Dem edelsinnigen Bürger,
Dem hochachtungswerthen Menschen
Stephan Graf Széchenyi
mit inniger, tiefer Verehrung
der Verfasser³⁸

Albach hat nicht nur Széchenyi, den Menschen auch Széchenyi, den Politiker verstanden und hochgeschätzt. Zwei Jahre nach dem Schreiben dieser Empfehlung sagt er zu Széchenyi: „Goldene Früchte wird der Samen tragen, den sie streuen.“³⁹

Das Leben des Samens ist nur den Größten eigen; nicht nur Széchenyi, auch Albach war ein fruchtbarer Samen in dem ungarischen Boden; es kann kein Zufall sein, daß sie Beide ein ähnliches Schicksal erlitten haben. Széchenyi kannte seinen Beichtvater sehr wohl. An einem Punkte irrte er sich jedoch: „Hungarischen Sinn hat er keinen – ganz deutsch [!] –“⁴⁰ – bemerkt er über Albach. Diese Behauptung von 1828 hat er aber später sicherlich revidiert, wenigstens an dem Tage, als Albach ihm Folgendes sagte: „Der Ungar soll endlich auch ein Mensch werden – ich wäre es bereit mit meinem Blut zu kaufen –“⁴¹ (17. März 1832)

Der Predigtenband erschien 1835 in ungarischer Sprache unter dem Titel: *Emlékezetek az Istenről, virtusról, örökkévalóságról!*⁴² Der Predigtenband wurde 1833 in Form eines Gebetbuches ausgegeben: *Stunden der Andacht Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*⁴³, wobei der Titel in veränderter Form, mit der Einrückung der Konjunktion „und“ erscheint. Die ungarische Übersetzung von diesem (*Áhitat órái*) wurde 1864 in der Übertragung von László Toldy ausgegeben.

Albach war ein ausgezeichnete Pädagog, das kommt in seinen Predigten zum Vorschein und das bezeugen seine zwei Werke, die „anfangs“ „bloß zu seinem

³⁷ Julia Forray, Sternkreuz – und Palastdame war die Frau von Leopold Nádasdy und eine von den geistreichsten Wohltätigkeitsdamen der Zeit. Sie hatte Interesse für die Literatur und gehörte zu dem Kreis um Széchenyi (aufgrund: Nagy Übs. H. S.)

³⁸ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 172.

³⁹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 253.

⁴⁰ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1932. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 272.

⁴¹ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1932. Bd. III. /Fontes H.H.Ae.R./ 272.

⁴² Nur das Monogramm des Übersetzters ist bekannt: A. D. G.

⁴³ HUSZÁR, I. J.: *P. Albach J. Szaniszló O. F. M. Szeged*, 1944. 58.

eigenen Gebrauche beim Kinderunterrichte bestimmt“⁴⁴ waren. Wie modern Albach über den Unterricht meint, zeigt seine Feststellung: „das Gedächtnis der Kinder“ soll „wohl geübt, aber nicht überfüllt werden.“⁴⁵ Die zwei Lehrbücher: die *Kurze mathematische, physische und politische Geographie* und ihre Fortsetzung, die *Kurze Geographie von Ungarn* sollen – Albachs Absicht nach – den Schülern bei dem Lernen, den Erwachsenen bei der Erweiterung ihrer Kenntnisse Hilfe leisten. Beide Werke wurden ins Ungarische übersetzt, die *Kurze Geographie von Ungarn* noch im Jahre der Erscheinung derselben (1834) von Gegö⁴⁶, die *Kurze mathematische, physische und politische Geographie* nur zehn Jahre später (1844) von Schultz-Birányi.⁴⁷

Die letzte Predigt Albachs, die im Druck erschienen ist, führt den Titel: *Der Weise in der Zeit der Trübsal. Ein Wort des Trostes. Geschöpft am Kreuze Jesu.* Das Werk ist die gedruckte Form seiner Rede, die er nach der großen Überschwemmung 1838 zum Troste der viel gelittenen Pester gehalten hat. Albach spricht mit der Macht dessen, der an dem Übel mitbeteiligt, bei der Hilfeleistung mit voller Kraft tätig war, das Vertrauen an Gott aber bei aller menschlichen Besorgnis nicht verloren hat. In dem Anhang des Werks malt der Verfasser ein reales Bild über die schauerhaften Ereignisse der Tage, die der „Allweise“ als „den Gipfel der Prüfung zugesendet hatte“⁴⁸ betrachtet. Die Prüfung haben aber die Menschen, wie es Albach sieht, bestanden: die Gefahr einte die Stadt und sogar das Land und holte „die höchste Triumphe der Menschenliebe“⁴⁹ mit sich. Adlige, Bürger und die Ärmsten der Stadt kämpften gemeinsam und „still“⁵⁰ und nicht nur sie, auch „das väterliche Herz seiner k.k. Hoheit“⁵¹ neigte sich zu dem Volk und die „nimmermüde Kaiserstadt Wien“⁵² „verpflichtete sich“ durch ihre „ausgezeichnete Humanität“⁵³ „Pesth zu unauslöschlicher Dankbarkeit.“⁵⁴ Ein Zusammenhalten, das auch Albach so sehr gewünscht hat, ein Zusammenhalten, das 10 Jahre später wieder einmal verwirklicht wird, dann sich aber durch den Eingriff des kaiserlichen Wiens zur blutigen Revolution verwandelt. In seinem kurzen Bericht über die im März 1838 stattgehabte Überschwemmung⁵⁵ formuliert Albach die Forderung der authentisch-realen Informierung, zu seiner Zeit eine originelle Idee.

⁴⁴ ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn*. Pesth, Müller, 1834. Vorwort

⁴⁵ ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn*. Pesth, Müller, 1834. Vorwort

⁴⁶ Unter dem Titel: *Magyarország rövid földleírása gyermekek oktatására.*

⁴⁷ Unter dem Titel: *Rövid mathematicai, physikai és politikai földleírás.*

⁴⁸ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 35.

⁴⁹ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 38.

⁵⁰ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 47.

⁵¹ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 34.

⁵² ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 64.

⁵³ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 64.

⁵⁴ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 65.

⁵⁵ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 65.

Die Predigt regt nicht zum stillen Erdulden an, sie will aufmuntern, sogar begeistern, damit der Vergangenheit eine neue, vielleicht noch schönere Zukunft entwachsen kann. Albach lügt das Kreuz nicht ab, er zeigt nur die Blumen die dem Holze des Kreuzes entsprossen:

Sehen wir doch hin auf das Gewühl, das schon jetzt die Straßen unserer Stadt zu beleben beginnt, und wohl jahrelang beleben wird; und erblicken wir darin bereits den Anfang zur Erfüllung unserer Hoffnung. Erblicken wir darin zugleich noch etwas, das dem bessern Herzen gleichfalls nur ein freudiges Gefühl gewährt: die Ausgleichung, die der Herr jetzt eintreten läßt.⁵⁶

Das Jahr 1838 ist nicht nur in dem Leben der Stadt ein Wendepunkt, Albach wird nämlich einer Untersuchung unterzogen und zur Verbannung aus Pest verurteilt. Den eigentlichen Grund, warum ein Prediger von so grossem Format aus dem geistigen und politischen Zentrum des Landes verschwinden sollte, kann man nur ahnen. Széchenyi, der schon viel früher das Gefühl hatte: „den verlieren wir auch bald“⁵⁷ (1832) und Albach schon mehrmals gewarnt hat, sendet jetzt eine „Bittschrift“⁵⁸ im Interesse Albachs, aber alles vergebens.

Nachdem Albach nach Eisenstadt versetzt wurde, predigte er vor der Öffentlichkeit des Landes nur noch wenig. 1839 nahm er die Einladung von dem Bischof Sztankovits an⁵⁹ und predigte in dem Dom von Raab über das Vater Unser.

1840 hielt Albach seinen letzten Redezyklus in Pressburg. Pulszky berichtet darüber und sagt: die Damen der Aristokratie baten den Erzbischof Pyrker mit Nachdruck, Albach am Ende der Faschingszeit einzuladen, damit er den auf dem Landtag in Pressburg weilenden Magnaten Fastenpredigten hält.⁶⁰ Diese Predigten wurden nicht gedruckt, nur aus den Berichten der Zeitgenossen⁶¹ erfahren wir, dass die Reden von Albach zu dieser Zeit immer radikaler werden. Das Tagebuch von Albach, dessen Titel: *Denkwürdigkeiten meines Lebens*⁶² viel versprechend klingt, könnte sicherlich auch im Bezug zu dieser Zeit vieles verraten, das Tagebuch ist aber verschwunden. Da Wilhelm Kurtz darüber berichtet, dass er das Tagebuch um 1855 noch gesehen hat⁶³, können wir ziemlich sicher sein, dass Pater Stanislaus dieses im Gegensatz zu seiner Korrespondenz nicht vernichtet hat.

Albach war eindeutig von der Idee der Revolution hingerissen. Nach der Niederlage kommen keine schöne Zeiten auf die Brüder; in dem Hof des Klosters werden Galgen aufgestellt, auch Albach erhält Bedrohungen. Am 16ten Oktober 1850 schreibt Albach an Széchenyi:

⁵⁶ ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Pesth, Müller, 1838. 24.

⁵⁷ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1934. Bd. IV. /Fontes H.H.Ae.R./ 258.

⁵⁸ SZÉCHENYI, I.: *Naplók*. Hrsg. v. Gy. VISZOTA. Bp. 1936. Bd. V. /Fontes H.H.Ae.R./ 217.

⁵⁹ KISS, E.: *Tűzcsóvák a magyar égen*. = Ifjúság (Szombathely) Jg.8. Nr.3. 218.

⁶⁰ Vg.: PULSZKY, F.: *Életem és korom*. Bp. 1880. 177.

⁶¹ Pulszky F. I. Széchenyi

⁶² Vg: PROBST, F.: *Stanislaus Albach...* = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimatblätter, 41.

⁶³ Vg.: KURTZ, V.: *Albach József Szaniszló*. = Képes Újság 1865. Nr. 17.

Mein theuerster verehrter Graf!

Ja, Ungarn ist schwer und schmerzlich getroffen, es blutet aus tausend Wunden, es hat tausend grauvolle Anblicke vor sich, und einer der grauvollsten ist das trübe Geschick eines seiner edelsten Söhne, seines unvergesslichen Grafen Széchenyi [...] ⁶⁴

Nach 1850 wird Albach immer kränklicher, und erfüllt das Schicksal der mit Absicht Vergessenen, das Schicksal deren, die zu gross sind, um zu Lebzeiten verehrt zu werden. In der Hauschronik steht: P. Albach sei am 21ten November 1853 „pie“, das heisst fromm, also gottselig gestorben. ⁶⁵ Im Totenbuch des Klosters zum hl. Michael ist kurz zu lesen: „P. Stanislaus Albach, ständiger Provinzrat, emerierter Prediger, der berühmte Verkünder des Wortes Gottes im Lande, in seinem 59 Lebensjahr und 43 Ordensjahr in Eisenstadt.“ ⁶⁶

„Nur von alten Weibern wurde er zum Grab begleitet.“ ⁶⁷ Die Nachricht seines Todes wurde durch seinen Orden nicht, nur von einem Buchhändler (Müller) in zwei Sprachen (Deutsch–Ungarisch) bekanntgegeben. Nach seinem Tod ist ein kurzer Necrolog ⁶⁸ über ihn erschienen. Am 26sten November wurde für ihn in der innern Stadtpfarrkirche zu Pest eine Messe zelebriert. Der Mozart–Messe wohnten Viele bei.

In ihm ging ein reicher, in schweren Leiden und harten Seelenkämpfen geprüfter Geist, ein edles, für alles Wahre, Gute und Große hochbegeistertes, liebwarmes Herz der Welt verloren, aber das Gedächtnis dieses Franziskaners, der als leuchtendes Meteor am Himmel seiner Zeit und seines Vaterlandes glänzte, wird nicht untergehen [...], so wenig, wie der Geistessame, den er ausgestreut, zu Ernte einer bessern Zukunft. ⁶⁹

Bibliographie

- ALBACH, J. S.: *Über menschliche Unzufriedenheit*. Gesprochen in der Ordens – Kirche der E. E. W. W. Dominikaner zu Ödenburg am dritten Tage in der Bittwoche von J. S. A. Priester aus d. Ord. des h. Franz von Assisi. Eisenstadt, 1825. 30 S.
- ALBACH, J. S.: I. *Was ist der Ablass?* II. *Ist es der Mühe werth, selben zu gewinnen?* Beantwortet bei Gelegenheit des feyerlichen Jubiläums 1826 zu Pesth in der innern Stadtpfarrkirche von J. Stanislaus ALBACH, Priester aus dem Orden des h. Franz von Assisi. Pest, 1826. 59 S.
- ALBACH, J. S.: *Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit*. In: *Predigten*. Von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz v. Assisi. Pesth: Im Verlage bei Buchhändler Müller, 1831. 425 S.

⁶⁴ BÁRTFAI SZABÓ, L.: *Adatok gr. Széchenyi István...* Bp. 1943. Bd. 2. 725–726.

⁶⁵ Vg.: WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977. Sonderheft

⁶⁶ WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM.* = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt, 1977, Sonderheft

⁶⁷ PROBST, F.: *Stanislaus Albach...* = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimatblätter, 37.

⁶⁸ Der Necrolog ist in der ungarischen Zeitung *Pesti Napló*, in dem Teil *Élet és Tudomány* erschienen.

⁶⁹ STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch.* = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26. 408.

- ALBACH, J. S.: *Kurze Geographie von Ungarn*. Zum Unterrichte für Kinder. Nebst einem vierfachen Anhang für Erwachsene; betreffend die Grösse, Volkszahl und Schulanstalten der Gespanschaften, Städte und vorzüglichsten Marckflecken des Reiches, sammt einer Übersicht der Klösteranzahl desselben. Zusammengetragen von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz von Assisi. Pesth: Müller, 1834. 207 S.
- ALBACH, J. S.: *Kurze mathematische, physische und politische Geographie*. Als Einleitung zur Erdbeschreibung überhaupt, und besonders zur Geographie von Ungarn. Zum Unterrichte für Kinder zusammengetragen von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des H. Franz von Assisi. Mit einer Kupfertafel. Pesth: Müller, 1834. 84 S.
- ALBACH, J. S.: *Der Weise in der Zeit der Trübsal*. Ein Wort der Stärkung und des Trostes, geschöpft am Kreuze Jesu, und gesprochen am zweiten Tage der Ostern (16. April 1838) zunächst an Jene, die durch die Überschwemmung der kön. ungarischen Freistädte Ofen und Pesth im März desselben Jahres zu Schaden gekommen sind. Dabei als Anhang eine kurze Schilderung des Ereignisses, zur bleibenden Erinnerung an das Erlebte auch in späteren Jahren. Von J. S. Albach, Priester aus dem Orden des h. Franz v. Assisi. Der Ertrag ist für die Venuunglückten bestimmt. Pesth: Müller, 1838. 27 S. 66 S.
- ALBACH J. S.: *Heilige Anklänge*. Gebete für katholische Christen von J. S. Albach Priester aus dem Orden des heil. Franz v. Assisi. Zehnte nach der vermehrten achten unveränderte Originalauflage. Mit sechs Stahlstichen. Pesth: Brüder A. und J. Müller, 1848. 474 S.
- BÁRTFAI SZABÓ, L.: *Adatok gr. Széchenyi István és kora történetéhez* [Daten zur Geschichte vom Grafen I. Széchenyi und seiner Zeit]. Bd. 1, Bd. 2 Budapest, (a továbbiakban: Bp.) 1943.
- CSATKAI, E.: *Albach páter, Széchenyi István gyóntatója* [Pater Albach, der Beichtvater von I. Széchenyi]. = Soproni Hírlap 25. Dez. 1941.
- HUSZÁR, I. J.: *P. Albach J. Szaniszló O.F.M.* Szeged, 1944.
- KAZINCZY, F.: *Pályám emlékezete*. In: K. F. Művei [Werke]. Bd. 3 Hrsg. v. Lajos AIGNER Bp. Singer és Wolfner, 1879.
- KAZINCZY, F.: *Pestre* [Nach Pest]. Hrsg. v. Dezső REX. Bp. 1929.
- KAZINCZY, F.: *Guzmics Izidór és Kazinczy Ferenc közti levelezés 1822-től 1831-ig* [Korrespondenz zwischen I. G. und F. K. von 1822 bis 1831]. Hrsg. v. Elek GULYÁS. Esztergom, 1860.
- KERTBENY, K. M.: *Silhouetten und Reliquien. Erinnerungen an Albach, Bettina, Grafen Louis und Calimir Batthiányi, Bém, Béranger, Delaroche, Haunau, Heine, Petöfi, Schröder-Pedrient, Széchenyi, Varmhagen, Zolückokke u. fw.* von K. M. Kertbeny. Wien und Prag, Rober und Markgraf, 1861.
- KISS, E.: *Tűzcsóvak a magyar égen* [Lichtstrahlen am ungarischen Himmel]. = Ifjúság (Szombathely) Jg. 8 Nr. 3. 218.
- KLIER, K. M.: *Pater Stanislaus Albach O.S.F.* = Volk und Heimat 1965. Nr. 10. 2.
- KURTZ, V.: *Albach József Szaniszló* [Joseph Stanislaus Albach]. = Képes Újság 1865. Nr. 17
- Necrolog*. = Pesti Napló. Élet és Tudomány 1853. Nr. 1120.
- Ödenburger Zeitung 1931. Nr. 23 3.
- PROBST, F.: *Stanislaus Albach und die geistliche Kultur Eisenstadts*. = Eisenstadt 300 Jahre Freistadt 1948. Sonderheft der Bürgerländlichen Heimathblätter
- PULSZKY, F.: *Életem és korom* [Meine Zeit, mein Leben]. Bp. 1880.
- STEINACKER, G.: *Ein seltener Mönch*. = Die Gartenlaube, Leipzig, 1865. Nr. 26
- SZÉCHENYI, I.: *Naplók* [Tagebücher von I. Széchenyi]. Hrsg. v. Gyula VISZOTA. Bp. Bd. I. 1925. Bd. II. 1926. Bd. III. 1932. Bd. IV. 1934. Bd. V. 1936. /Fontes H.H.Ae.R./
- SZÉCHENYI, I.: *Döblingi irodalmi hagyatéka* [Lit. Nachlass von Széchenyi]. Bd. I–III. Hrsg. v. Árpád KÁROLYI. Bp. 1921.
- SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái* [Leben und Werke ungarischer Schriftsteller]. Bp. 1981.
- WEISS, M.: *Erinnerung an Pater Stanislaus Albach ORM*. = Kirchenzeitung Diözese Eisenstadt 1977. Sonderheft
- ZADJELI SLACHTA, E.: *Soproni naplója*. [Ödenburger Tagebuch von E. Zadjeli Slachta]. Hrsg. v. Endre CSATKAI. Sopron: Soproni Városszépítő Egyesület 1943.

HILDEGARD STIFT

Joseph Stanislaus Albach

A tanulmány tárgya Joseph Stanislaus Albach (1795–1853), a magyar reformkor egyik legnagyobb hatású ferences hitszónokának bemutatása.

Albach 1825-ben „világító meteorként” (Farkas Szerafin) tűnt fel a magyar kultúra és egyháztörténet egén. Ebben az évben helyezték Pater Stanislaust, már mint jó hírű szónokot Pestre, ahol 13 éven keresztül vasárnapról-vasárnapra csodálatos német nyelvű beszédekkel vonzotta a korabeli társadalom széles rétegeit, arisztokratákat és polgárokat, magyarokat és nem magyarokat, katolikusokat és protestánsokat az Alkantarai Szent Péterről elnevezett belvárosi ferences templomba.

Hallgatóságában megtaláljuk Széchenyi Istvánt, akinek rövid időn belül legfőbb bizalmasa és gyóntatója lesz, Kazinczy Ferencet, aki több írásában elismerően szól Albach költői nyelvéről, Deák Ferencet és Pulszky Ferencet, a zsidó rabbit, aki maga is híres szónok, a protestáns Maria Dorothea hercegnőt és a naplója révén elhíresült polgárleányt, Slachta Etelkát.

1825-től kezdve 1838-ig folyamatosan jelentek meg nyomtatásban Albach munkái, leghíresebb ezek közül az először 1831-ben kiadott prédikációs kötete és *Szent Hangzatok* címen magyarul is megjelent imakönyve, amelyet 5 nyelvre fordítottak le és több mint hússzor jelentettek meg.

Albach színes, sokoldalú, rendkívül széles érdeklődési körű személyiség. Egyházi szónoklatai mellett kiemelkedőt alkotott természettudományos területeken is. Botanikai és mineralógiai tevékenysége mellett zenével is foglalkozott, zongorázott és komponált, tiszteletteljes és baráti viszony fűzte Liszt Ferenchez.

Az 1838-as nagy árvíz után Albachot beszédei radikalizálódása miatt elhelyezték Pestről. A magyar arisztokrácia minden közbenjárása és tiltakozása ellenére Albach Eisenstadtba került, ahol 1840 után már kizárólag a természettudományos munkának szentelte életét.

1853-ban elfeledetten és magányosan halt meg, csupán egy rövid nekrológ emlékezik róla a *Pesti Napló* hasábjain.

Farkas Szerafin szavaival azonban:

Albach világító meteorként csillogott kora és hazája egén és szelleme nem tűnik el [...], nem tűnik el, ahogy az a szellemi mag sem, melyet egy jobb jövő számára elvetett.

KÖZLEMÉNYEK

Műfaji-formai kezdemények a pálos írásbeliségben. A pálos rend kialakulásának évszázadában a pécsi, a veszprémi és az egri egyházmegye remetéi keresték közös életük szabályozásának a lehetőségét. A keresés egyik mozzanataként a 13. század végén András egri püspöktől kaptak szabályokat. Kevéssel utóbb Gentilis bíboros, pápai követ engedélyezte számukra az augustinusi regula követését (vö. KRISTÓ szerk. 1994: 524). A továbbiakban ez a regula szabott irányt a rendtagok életének, tevékenységének.

A szellemi művelődés szolgáltatában elért eredményeiket érzékelteti írásbeliségük néhány irodalmi és irodalomtudományi mozzanata, különös tekintettel azokra, amelyek – kialakult vagy kialakulóban levő hagyományok sorába illeszkedve – műfaji-formai vonatkozásban maguk is hagyományteremtő szerepet vállaltak.

Mielőtt azonban a jelzett mozzanatokra rátérnénk, engedjék meg, hogy egy másik szerzetesrend méltán híressé vált képviselőjének, a Karthauzi Névtelennek a kódexéből idézzek egy viszonylag hosszabb részletet:

(...) Vala Diósgyőrben egy magabíró porkoláb, kinek Imre vala neve, vámosi vajda fia. Mikoron ugyanottan való kalastrombeli őseket nagy erősen háborgatná, szolgáljokat levervén és ennen magokat fenyegetvén, barmok fiait is levágtatván, látván az szegén konvent, hogy soha meg nem szénnék róla, esdének az Úristenhez és szent ősejőkhöz könyörögvén, hogy segítenék meg őket. Íme, nem feledtetének el az ő könyörgésekben. Dicsőséges Szent Pál ősenk neki jelenék, az kegyetlennek, ágyában fekvén, nagy szép vén ember képében, fejér palástjában, és egy mankót tartván ő kezében, úgy mint szomorú színnel tekintvén őreája, és monda: „Alussz-é, te kegyetlen? Ó, te gonosz napja fogyott, mire gyötrőd, kínozod az én fiaimat? Higgyed, hogy bosszúállatlan el nem múlatod, de ezennel ennen kezemmel eleget vészök, és végnapodon örökké el kell vesznöd.” Azt megmondván, annyéra kasztigálá őtet, míg nem megemészté, amit ett vala, és elenyészék előle. Az nyavalyás ember kedég felszököllék ágyából, és nagy üvöltést, kiáltást kezde tenni úgy, hogy az egész udvar mind feltámadá. És nagy csodálattal megbeszélé őnekik, mint járt volna, és megmutogatván őnekik mind hátát, vállait, miképpen felszakadoztak vóna az vereségben (...) Annak utána nem sok idő elmúlván, az hadba vesze, kinek még az testét sem tudhaták, hova lett vóna el (MADAS-KLANICZAY 2001: 366).

A pálosok ismertségét, idézetségét tanúsító példázat a magabíró (azaz öntelt) diósgyőri porkoláb kasztigálásáról (azaz megveretéséről) és kárhozatra meneteléről nemcsak az elégtételszerzés egyfajta vágyképét festi, hanem a rend történelmileg igazolható megbecsülésére is utal. Ez az anyagiakban is kifejezésre jutó megbecsülés tette lehetővé a rend legtehetségesebb tagjai számára a latin és magyar nyelvű írásbeliség értéksiholó művelését.

A magyarországi latin és magyar nyelvű irodalom, valamint a magyarországi irodalomtudomány történetében egyként számottevő és nem egy vonatkozásban úttörő szerepet játszik Gyöngyösi Ger-

gely néhai pálos rendfőnök és *Vitae fratrum heremitarum ordinis fratrum Sancti Pauli primi heremitaie* című befejezetlen rendtörténeti munkája a 16. század első évtizedeiből, amelynek anyaggyűjtését más rendtársak kezdték meg, s amelynek folytatására Gyöngyösi halála után megint csak más rendtársak vállalkoztak.

A rendtörténet másoktól származó folytatásából tudjuk, hogy Gyöngyösi Gergely, akit 1520-ban választottak generális előljárónak, a tudományok baccalaureusa volt. Erre a közlésre alapozva véli a kutatás azonosíthatónak Gyöngyösit azzal a Gregorius Benedicti de Gniges-szel, akit 1493-ban írtak be a krakkói egyetem anyakönyvébe (vö. TARNAI 1984: 198).

A *Vitae fratrum...* Gyöngyösitől származó része fejezetekre tagolható egységes műnek, egyidejűleg azonban többé-kevésbé egységes keretbe foglalt írások sorozatának is tekinthető. Irodalmi igényessége és irodalomtudományi vonatkozásai folytán külön említést érdemel eme írások közül a *Vitae fratrum...* előszava, Bátori László pálos írástudó és Szombathelyi Tamás generális előljáró portréja – vagyis az a két részlet, amely személyhez forduló fogalmazásából következően valószínűleg „más összefüggésből került át a rendtörténetbe” (TARNAI 1984: 202) –, valamint a Csanádi Adalbertől rajzolt portré keretében a jeles pálos költő irodalomelméleti vonatkozású levele és két himnusza. A Bátori- és a Csanádi-portré irodalomtörténeti utalásai további művek említését, adott esetben azok azonosítását is lehetővé teszik.

A Gyöngyösi-féle rendtörténet irodalomtörténeti adatainak egyik csoportja Bátori Lászlót állítja elénk, akiről az adatközlő tudatja, hogy a 15. század derekán „az egész Bibliát és sok szentnek az életét megírta magyarul” (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 139). Ezt a közlést egészíti ki, árnyalja, netalán pontosítja a rendtörténet egy régi másolatára hivatkozó, 18. századi feljegyzés Bátori Lászlónak a Biblia szövegéhez írott magyar nyelvű magyarázatairól. Tény, hogy Bátorinak a magyar nyelvű írásbeliség és általában a magyar nyelvű kultúra céljait szolgáló művei nem maradtak az utókorra. Magyar nyelvű Biblia-magyarázatából ránk maradt mégis – sajátos módon latin fordításban – az említett feljegyzést hitelesítő néhány mondat, éppen a *Vitae fratrum...* lapjain (vö. NEMESKÜRTY szerk. 1990: 62). Ezeket a mondatokat tehát kétszeres fordításban, azaz magyarra „visszafordítva” idézhetem:

Kedveseim, készítsétek föl szíveteket a küzdelemre, és mindenben jövevénynek tekintsetek magatokat a földön. Nézzétek csak az idő változékonyságát és a világ bizonytalanságát. Mert aki elad, olyan, mint aki menekül, és aki vesz, mintha attól félné, hogy tönkremegy. Aki kereskedik, mintha nem nyerne, aki épít, mintha nem szándékozna benne lakni, aki vet, mintha nem aratna, és így aki szőlőt metsz, mintha nem akarna szüretelni, akik házasodnak, mintha fiakat nem akarnának, és akik nem házasodnak, mintha özvegyek volnának (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 138).

A fenti ihletett sorok változó idők elbizonytalanító körülményei között vélhetően bármikor tükröt tartanak, tarthatnak bárki eszmélnedni, eligazodni kívánó elé.

A rendtörténet irodalomtörténeti adatainak másik csoportját a kis termetű Csanádi Adalbert testvéréről szóló fejezet tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy Csanádi Adalbert „igen ékesszóló előadó és prédikátor volt”, aki „Remete Szent Pál dicséretéről több beszédet gyűjtött össze”, s aki Remete Szent Pál életét „heroikus mértékben”, azaz hexameterekben is megírta. Gyöngyösi jellemzése szerint: „Ő volt (...) az akkor élt szónokok között a műveltebb, ékebben beszélő és a kiválóbb” (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 203; 215).

A fejezet betétjeként Csanádi Adalbertnek János generális előljáró-helyetteshez intézett levele, a levél függelékeként pedig – amint már jeleztem – két latin nyelvű himnusza olvasható. A levél tudatja, hogy Csanádi a két himnuszt 1513-ban fogalmazta, s a levél mellékleteként történő elküldés céljából szövegüket 1515-ben csiszolta. Ugyancsak a levélből tudjuk meg, hogy Csanádi népnyelven, azaz magyarul megírta Krisztus szenvedéstörténetét is, mégpedig „a szillabusoknak azon száma

szerint" (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 207), amely a „Philomena” címen említett ének jellemzője. Csanádi magyar nyelvű költeménye nem maradt ránk. Gyöngyösi egyébként „heroikus mértékben” írt, latin nyelvű alkotásáról is úgy tudta, hogy azt, a személyét és munkásságát ért támadások miatt, a pálos költő elkeseredésében a tűzre vetette. A mű megsemmisülését illetően a rendtörténeti fejezet szerzője, szerencsére, tévedett. Tudjuk ugyanis, hogy Csanádinak Remete Szent Pál átvitelének ünnepére hexameterekben és egy másik klasszikus versformában írott zsolozsmáját a pálos breviáriumok megőrizték.

A rendtörténetbe mint egészbe illeszkedő, önállóan is számba vehető írásközül Gyöngyösi Gergely előszavát nem hagyhatom említés nélkül.

Az előszó indítása korai magyarországi oklevelek arengájához kapcsolódik. Első, eredetiben fennmaradt, hiteles oklevelünkől, az 1055. évi „Tihanyi alapítólevél”-ből idézek:

Minthogy némely halandók (...) könnyelműen a feledésnek adták át, amit láttak és hallottak, ezért a tudósok, bölcselők s atyáink (...) rájöttek, hogy amit az emberi nem fia helyesen elhatároztak, azt a mindig szorgalmas írnokok keze által betűk emlékeztetere bízzák (...) (Holub József és Érszegi Géza fordítása; GYÖRFFY szerk. 1997: 106).

Idézhetem, természetesen, III. Béla 1181. évi ismert oklevelének a fentiekkel egybecsengő szavait is:

Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében (...) az elmúlt dolgok emlékeztetének helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak (...) (Kumorovitz L. Bernát fordítása; GYÖRFFY szerk. 1997: 140).

A rendtörténetet bevezető sorok, azonos formula változataként, mindkét előbbi idézettel összefüggésbe hozhatók:

Minthogy az idő múlandósága nem engedi meg, hogy emlékeink kincsestárát sokáig megőrizzük, mert mindnyájunkat elragad a halál, ezért régi szokás az eseményeket az írás tartósságára bízni, nehogy az elmúlt idők történetét nem ismerő kor bizonytalanul tévelyegjen (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 29).

A hagyományokra visszautaló mozzanatai mellett a Gyöngyösi-féle előszó több eleme is új hagyományok megteremtésének/meggyökereztetésének az irányába hat. Ilyen például a rendtörténet forráskutatói megalapozásában, valamint a mű szerzőségének vállalásában megnyilatkozó öntudat.

A szerzői öntudat kifejezésénél is figyelemre méltóbb azonban az előszónak az a részlete, amelyben Gyöngyösi Gergely az írásművekkel kapcsolatos elvárásait fogalmazza meg:

(...) Midőn a testvérek, de főleg a rendfőnökök életét írtam, némely felmerülő problémával késő éjszakába nyúlva lámpa fényénél foglalkoztam, hogy olvasóimat ne csak az elbeszélések változatosságával gyönyörködtessem, és Teremtőjüket szentjeiben csodáltassam, hanem ragyogó és dicső példájukkal az erények csúcsaira fölvezessem, és a tökéletesség állapotára ösztönözzem (Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 29).

Mindenképpen sokatmondó az a tény, hogy Gyöngyösi a művel kapcsolatos elvárások között kitüntetett helyen említi a gyönyörködtetést, s ennek megvalósításában a változatosságnak tulajdonít kiemelkedő szerepet. A változatosság pedig, művének tanúsága szerint, egyként lehet műfaji és formai, akár versformai is.

Az elméleti vonatkozású előszóval társítható Csanádi Adalbertnek a róla szóló fejezetbe iktatott levele is, amelyben – mint fentebb olvashattuk – a szerző a maga korában egyedülálló tudatossággal utal népnyelven írott passiójának versmértékére.

A levél után beiktatott két himnusz nemzetközi hagyományok folytatójaként vállalt kezdeményező szerepet a rímes versformák magyarországi meggyökereztetésében.

Aquinói Szent Tamás „Pange, lingua, gloriosi...” kezdetű ismert himnuszához kapcsolódik, annak kezdő szavait is megismétli Csanádinak a Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére készült éneke:

Pange, lingua, virginalis / uteri praeconium, / quem ingressus Rex caelorum / formam
sumpsit hominum, / et peperit sine viro / Virgo Mater filium.
(MADAS szerk. 1992: 270)

Zengjed, nyelv, a szüzi méhnek / anyagi dicséretét, / melybe szállva ég Királya / formát öltött, emberét, / és megszülte férfi nélkül / Szüzanyánk a gyermekét.
(Csonka Ferenc fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 207)

Azonos formában készült Csanádinak az angyalokról szóló himnusza is:

In superna regione / caelorum militia / gaudet Dei visione, / et firma in gratia / laudat
Deum, et aeterna / perfruitur gloria.
(MADAS szerk. 1992: 271)

A mennyeknek országában / égieknek serege / örvend Isten látásának, / s kegyelmének részese, / s tart örökké dicsőségük: / az Isten dicsérete.
(Csonka Ferenc fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 209)

A Gyöngyösitől elveszettnek hitt latin nyelvű verses zsolozsma a valóban elveszett magyar nyelvű verses szenvedéstörténettel együtt egy sajátos, két nyelven szóló költői életmű körvonalait sejteti.

Mint fentebb jeleztem, a zsolozsma részint hexameterekben, részint pedig egy klasszikus strófaformában, nevezetesen szapphói strófákban készült.

Hexameterekben szólalnak meg az antifónák, responzóriumok, verzusok, például az első vesperás antifónája:

Inclite confessor Christi, sanctissime Paule, / quo duce perfectis patuere silentia ruris, /
fac, pateant humili caelestia limina plebi, / quae tibi condignos depromit laudis honores.
(MADAS szerk. 1992: 292)

Ó, te dicsőséges hitvalló, Pál, ki vezérsz / minket a szent élet ragyogó szép tájain
egyre, / kérd, hogy az égi kapuk megnyíljanak egykor a népnek, / mely tisztel téged,
nevedet nagy dicsél övezve.
(Csanád Béla fordítása; MADAS-KLANICZAY 2001: 343)

A verses zsolozsma két himnuszának szapphói strófaformája nem példa nélküli magyarországi viszonylatban sem, a zsolozsma ritmikáját azonban mindenképpen változatosabbá, kifejezőbbé teszi.

Íme, az első himnusz első szakasza latinul, majd első, harmadik és ötödik szakasza magyar fordításban:

Inclitos Pauli recolens honores / concinat laudes populus fidelis, / atque caelestes
resonent canoro / carmine cives.
(MADAS szerk. 1992: 293)

Buzgó énekünk szava Pált dalolja, / együtt zeng velünk a hívők csapatja / és dicsérik
 őt a nagy ég lakói / tiszta dalokkal. // (...) Jézus Krisztusért odahagyta kincsét, / drága
 otthonát, szeretett hazáját, / Istenért akart egyedül csak élni / távoli tájon. // (...)
 Ő vezette a remetétet ősi / barlangok mélyén, hol az Úrnak éltek / egyszerű szívvel,
 hogy elérhessék az / égi hazát majd.
 (Csanád Béla fordítása; MADAS–KLANICZAY 2001: 345, 347)

A második himnusznak latinul az ötödik, magyar fordításban pedig az ötödik-hatodik szakaszát idézem:

Inde post vitae varios labores / inter orandum moribunda membra / spiritus linquens
 meritis coruscans / astra petebat.
 (MADAS szerk. 1992: 297)

Dolgos életét amidőn bevégezte, / imádság közben a halandó testet / lelke elhagyván, sok
 erénnyel ékes / szent megy a mennybe. // Szembe jönnek már az egek lakói, / és a pró-
 féták kara elkíséri, / fényes angyalok viszik énekelve / mennyei várba.
 (Csanád Béla fordítása; MADAS–KLANICZAY 2001: 357)

Magyarországi viszonylatban latin nyelven korábban Janus Pannonius írt szapphói strófákat egy Henrik nevű germán költőnek címezve (vö. JANUS PANNONIUS 1987: 240–243). A 16. században nagy számú „magyar szapphikus” is készült. Olyan versek, illetve énekek ezek, amelyeknek első három sorát az ötödik szótag után következetesen metszet tagolja. Baranyai Pálnak „Az tékozló fiúról” szóló, 1545-ben írt éneke már az időmérték érvényesítésének feltételezhető szándékáról tanúskodik (VARJAS szerk. 1979: 509–520). Utolsó előtti strófájának utolsó előtti, ténylegesen időmértékes sora így hangzik:

Csak te ő hozzá vigyed az te lelked.
 – ◡ – – – / ◡ ◡ – ◡ – –

27. és 37. szakaszának záró sorai mintha az adoniszi metrumra való rátalálás örömét jeleznék. Erre vall az a tény, hogy a két sor csak a 'mulatás' szó ragjában tér el egymástól:

Nagy mulatásnak. – Nagy mulatásban.

Hibátlan lejtésű szapphói strófákban több mint két évszázad múltán a „Békesség-óhajítás” pálos költője, a „magyar Horácnak” nevezett Virág Benedek szólalt meg:

Szállj le felséges palotád egéből, / Béke! mennyeknek koronás leánya! / Szállj le, s
 Európánk mezején jelenj meg / Már valahára!
 (MEZEI szerk. 1983: 774–775)

A Csanádi levelében említett magyar nyelvű verssel kapcsolatban a kutatás arra a feltevésre jutott, hogy tematikai és ritmikai mintája Szent Anzelm „Egy jámbor lélek verse Krisztus Urunk életútjáról” című alkotása (vö. GYÖNGYÖSI 1983: 309–328), amely Hadnagy Bálint pálos szerző Remete Szent Pál csodáiról összeállított könyvében olvasható. Szent Anzelm verse vágánssorokban készült. Valószínűleg vágánssorokban írta magyar nyelvű versét Csanádi Adalbert is. Sorai így hát egybecsenghetnek a Tétémi Pál nagyvásonyi vikárius keze vonását is viselő Peer-kódex egyik szövegének soraival, amelyek verses formában szólaltattak meg egy tévesen Beda Venerabilisnak tulajdonított prózai imádságot:

Áldott Krisztus keresztfán hét ígét megmonda, / Bínes népnek példáját kiáltani hagyja.
/ Krisztus testamentomba ez földön marada, / Írást róla mint fra bódog doktor, Béda.
(KACSKOVICS-REMÉNYI – OSZKÓ szerk. 2000: 194–195)

A rendtörténet Bátoriról szóló fejezetéből és Csanádi Adalbertnek a rendtörténetbe foglalt leveleiből egyaránt arra következtethetünk, hogy a pálos rendben a középkori frásbeliségnek számottevő műhelyei működtek. Ezek a műhelyek nem tekinthetők egyszemélyesnek még akkor sem, ha ténylegesen egy-egy kiemelkedő személyiség körül szerveződtek. Magát Gyöngyösi Gergelyt is egy ilyen műhely élén álló személyiségnek tételezhetjük, hiszen írásművei a rendi igényektől függetlenül nem jöhettek volna létre.

Hadd említsem itt külön nyomatékka Gyöngyösi Gergely 1515-ben készült „Directorium”-át, amelynek tizenegyedik, retorikai fejezete szónokoknak szóló utasításokat tartalmaz (vö. TARNAI – CSETRI szerk. 1981: 27–29). A szerző művében a többi közt arra inti társait, hogy amikor szólnak, mindig figyeljenek a körülményekre, arra, hogy mit, miért, kinek, hol, mikor és hogyan mondanak.

A rendtörténethez visszakanyarodva, annak egyik fejezetét – az anakronizmus kockázatát is vállalva – a lélektani realizmus korai előzményeként említhetem. Szombathelyi Tamás generális előljáró betegségről és haláláról szól ez a rész. Leírja a betegség testi és lelki tüneteit, a beteg kínok közötti magatartását, szenvedések okozta nyűgösségét, azt, ahogyan fájdalomaitól gyötörve alaposan megnehezíti az őt odaadón ápoló rendtársak dolgát. A Szombathelyi Tamásról szóló fejezet párbeszédekkel élénkített részletét idézem:

(...) Mégis mindannyiszor, ahányszor súlyosabb fájdalom érte, elfeledkezve önmagáról, néha kétségbeesett szavakban tört ki (...) Amikor ezeket a kísértéseket láttam, Salamont idéztem. „Mert megfenyíti az Úr, akit szeret, s megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.” Akkor ő így szólt:

– Az én ostromozásom most kezdődött, és sohasem ér véget.

Amikor másnap is gyöttrődött, panaszkodott, hogy Isten nem őt hallgatja meg, pedig mindig kérte, hogy senkinek se legyen terhére. Akkor azt mondtam neki:

– Rendfőnökséged alatt te sem hallgattad meg a testvérek minden kérését. – Hozzáfüztem az Úr mondását: – Ha valamit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.

Azt felelte:

– Ezek csak szavak, és semmi hatásuk nincs. – Harmadszor így beszélt: – Senki sincs nyomorultabb a világon nálánál. Ámde én akkor így szóltam:

– Fehéregyházáról jövet országúton láttam egy szegényt, mezítelenül és betegen a földön fekvő, és körös-körül hóval volt borítva. Mellette senki sem állt, és senki sem takarta be, szavait senki sem hallgatta meg, mégsem tört össze, és nem beszélt türelmetlenül (...)

Ezeket hallva nagy zokogva kérte, hogy gyóntassam meg, majd oldozzam föl. Ettől kezdve gyakran mondogatta, hogy a káromló szavakat nem akarattal mondta, hanem az ördög kísértésére és a kifárasztott testnek a nagy fájdalomából. Akkor a teremtető és megváltó kegyes Jézus (...) a különféle szorongatásokban (...) kipróbált atyát ennek a testnek a börtönéből kiszabadítani kegyes volt, és mint hisszük, örvendező angyalokkal a mennyországba vitette.

(Árva Vince fordítása; GYÖNGYÖSI 1983: 179–180)

Pálos műhelyben, a nagyvázsonyi kolostorban készült, a kolostoralapító felesége, illetve özvegye, Kinizsiné Magyar Benigna használatára, a Festetics- és a Czech-kódex. Az 1494 előtti Festetics-kódex szövegei közt kiemelkedő helyet foglal el Petrarca hét bűnbánati zsoltárának költői fordulatokkal teljes, prózai magyarázata. Az első bűnbánati zsoltár elejéről idézek:

Jaj nékem, mert haragossá énellemem töttem én Megváltómat, és ő tervényét kémséggel elmúlattam! Igaz utat akaratom szerént elhattam, és az járatlan utakon messze és szélesen forgottam. Menden darabosokat és belhatatlanokat általjártam, és mendenütt muka és nyavalya (...) Mast azért mit tegyek? Ennyi veszedelmekben hová forduljak? Én ifjúságomnak reménségi mind elestenek, és löttem tengerbe veszőthöz hasonlatos, ki jószága elvesztése után mezejtelen kiűsz (...) Hittem, hogy ifjúságnak ékes tévelgeni, és utat kevettem, valahová engemet viselt hertelenség (...) Mast az gonosz szokás az ő ünét megkéri és erővel elvonszja. Hejában ellene akarot. Hová fussak, nincsen utam! És én megkezeztettem, és én megmenekedésem igen távol. Meghaljak én bínembe, ha nékem segejtség nem jevend onnag felyől. Nem érdemlettem, én vallom, de Te, Uram, irgalmazj, és teríts ki kezedet elveszőnek. És megemlékezhvén te ígéretidről, szabadíts meg engemet pokolnak torkiból (...)

(N. ABAFFY szerk. 1996: 365–367, 370–371)

Gyémanként ragyognak az 1513-ban készült Czech-kódexben a brabanti Arnulphus de Lovanio „Salve mundi salutare...” kezdetű éneke nyomán magyarított, tévesen Szent Bernátnak tulajdonított sorok (vö. HORVÁTH éd. 1992: 620–621).

A szakirodalom megállapítása szerint a magyar szöveg, képeinek élénksége és a benne érvénysülő gondolatritmus folytán, költőiségben meghaladja mintáját (vö. N. ABAFFY szerk. 1990: VII). Méltán tekinthetjük tehát eredeti magyar versnek, amelynek több részlete a kor közköltészetével és a népköltéssel való termékeny kölcsönhatásban született.

Virágénekként idézhető a következő négy sora:

Nyljék szíved mint szép rózsza, / ki illatját távul adja, / én lelkömvvel eggyé légyön, /
hogy én szívem megszépüljön.
(N. ABAFFY szerk. 1990: 51)

A részlet virághasonlata és ismétlései mellett alliterációira érdemes figyelnünk.

Az alábbi részletben is több alliterációt, valamint négy szótagra terjedő alliterációs rímeket találunk:

Ím, jelönik te szerelmed, / mert mezételen te szent mellyed, / ki dicső és idvözleendő,
/ nagy félelmelel illetendő, / ki szentháromságnak széki, / nagy szerelmnek jelős helye,
/ erőtlennek erőssége, / félelmesnek békőssége, / fáradtaknak jó szállása, / szegényeknek nagy bév háza.
(N. ABAFFY szerk. 1990: 49)

A részletet záró, erőtlenekeket, megfáradtakat, szegényeket biztató sorok olyan bensőséges hangulatot árasztanak, mintha csak az ismert, „Erdő mellett estvéletem...” kezdetű bujdosóénekekben felcsendülő fohász meghallgattatásáról tanúskodnának:

Én Istenem, adjál szállást, / Mert meguntam a járkálást (...)
(KIRÁLY et al. szerk. 1979: 95)

A Czech-kódexbeli vers fent idézett részletében nem „hibátlan” sem a felező nyolcasok, sem pedig a rímek rendje. Amit azonban hibának vélhetnénk, az könnyűszerrel kijavítható lett volna. A körülmény, hogy javításukra nem került sor, nem feltétlenül szövegromlásra, hanem a kor más-fajta versigényére vall. Arra tehát, hogy a szigorúan kötött ütemhangsúlyos versforma a 16. század elején még csak kialakulóban volt.

Nemcsak alliterációkkal, félsorrímekkel és szuggesztív felsorolással, hanem hibátlanul sorjázó felező nyolcasokkal éri el hatását a következő versrészlet, amelyben az „Énekek éneké”-hez hasonlóan a szerelmi és az istenes költészet jellemzői elválaszthatatlanul összefonódnak:

Én szeretöm, hozzám hajolj, / megvigasztalj, és nekem szólj, / kérlek, neköm az szót
mondjad, / hogy bűnömet megbocsáttad. / Keményödött szegény johom, / lám, nem
tudok hálát adnom, / hogy imádjam teremtőmet, / hogy szeressem szeretőmet, / hogy
fizessem szolgálatját, / hogy háláljam szent halálát.
(N. ABAFFY szerk. 1990: 61–62)

Az idézett sorokban megnyilvánuló, bibliai ihletésű összefonódás – és ez a tény a pálos írásbeliség
s általában a kódexirodalom műfaji-formai kezdeményeinek szerepéről, hatásának tovább gyűrűzéséről
is sokat mond – több mint négyszáz év elteltével Dsida Jenő költészetében, közelebbről *Angyalok
citeráján* című kötetében vált ismét fontos szövegszervező erővé (vö. KABÁN 2004).

Szövegkiadások

- GYÖNGYÖSI 1983 GYÖNGYÖSI Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Árva Vince (próza) és Csonka Ferenc (vers) fordítása. (Csanádi Adalbert verses zsolozsmáját Csanád Béla fordította.) Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. /Magyar ritkaságok/
- GYÖRFFY (szerk.) 1997 GYÖRFFY György (szerk.): *Árpád-kori oklevelek. 1001–1196*. Bp., Balassi Kiadó, 1997.
- JANUS PANNONIUS 1987 JANUS PANNONIUS: *Opera omnia – Összes munkái*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp., Tankönyvkiadó, 1987.
- KACSKOVICS-REMÉNYI-OSZKÓ (szerk.) 2000 KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea-OSZKÓ Beatrix (szerk.): *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. /Régi magyar kódexek 25./
- KIRÁLY et al. (szerk.) 1979 KIRÁLY István [et al.] (szerk.): *Hét évszázad magyar versei. I. Bp.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- MADAS (szerk.) 1992 MADAS Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Bp., Tankönyvkiadó, 1992.
- MADAS–KLANICZAY (szerk.) 2001 MADAS Edit–KLANICZAY Gábor (szerk.): *Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból. II. Bp.*, Osiris Kiadó, 2001. /Millenniumi történelem. Források/
- MEZEI (szerk.) 1983 MEZEI Márta (szerk.): *Magyar költők. 18. század*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. /Magyar remekírók/
- N. ABAFFY (szerk.) 1990 N. ABAFFY Csilla (szerk.): *Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. /Régi magyar kódexek 4./
- N. ABAFFY (szerk.) 1996 N. ABAFFY Csilla (szerk.): *Festetics-kódex. 1494 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bp., Argumentum Kiadó–Nyelvtudományi Társaság, 1996. /Régi magyar kódexek 20./
- NEMESKÜRTY (szerk.) 1990 NEMESKÜRTY István (szerk.): *Magyar Biblia-fordítások. Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

- SARBAK 2003 SARBAK Gábor: *Miracula sancti Pauli primi heremite*. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003. /ΑΓΓΑΑ, 13./
- TARNAI–CSETRI (szerk.) 1981 TARNAI Andor–CSETRI Lajos (szerk.): *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. /A magyar kritika évszázadai I./
- VARJAS (szerk.) 1979 VARJAS Béla (szerk.): *Balassi Bálint és a 16. század költői. I*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. /Magyar remekírók/

Felhasznált szakirodalom

- HORVÁTH (éd.) 1992 HORVÁTH, Iván (éd.): 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. II*. Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992. /Ad corpus poetarum/
- KABÁN 2004 KABÁN Annamária: *Világ legszebb virága. Egy versszöveg intertextuális beágyazódása*. = Keresztény Szó (15.) 2004. 10. sz. 13–14.
- KRISTÓ (szerk.) 1994 KRISTÓ Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.
- TARNAI 1984 TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. /Irodalomtudomány és kritika/

MÓZES HUBA

Új ősnymotatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban. Legalább százötven éves adminisztrációs félreértés és néhány évtizedes ehhez csatlakozó nyilvántartási hiba következtében az Egri Főegyházmegyei Könyvtár egy igen értékes darabja elkerülte a kutatók figyelmét. A kötet három ősnymotatványt rejtett magában, amelyek négy korabeli művet tettek számunkra hozzáférhetővé.

A kötet első darabja a könyvtár leltárkönyvében a következőképpen szerepel: 3344/7002. *Tabula Alphabetica Martiniana (vulgo Lexikon). Argentina 1486. Formatum 4. Volumina 1.*¹ Sem a hajtani leltárkészítő, sem a nyomtatott katalógus összeállítója nem vette észre, hogy a mű tulajdonképpen kolligátum: nyomdai szempontból három darabnak számít, és a harmadik nyomdászati egység két művet foglal magában. Ezek az ősnymotatványok nem szerepelnek a magyarországi központi nyilvántartásban sem.²

A kolligátum első darabja:³

MARTINUS (STREPUS) POLONUS (MARTINUS OPPAVIENSIS): *Margarita seu tabula martiniana decreti*. Strassburg: typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner),

¹ Ugyanígy szerepel könyvtárunk nyomtatott katalógusában: MICHALEK Manó: *Az Egri Érseki Könyvtár szakszerű címjegyzéke*. Eger, 1893. Érseki Lyceum, 1280.

² *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur (CIH)*. Ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ. 1–2. Vol. Bp. 1970, Acad. Scient. Hung.

³ A nyomtatványok azonosításában végzett munkájáért Velencei Katalinnak (OSzK) mondok köszönetet.

die sancti Egidii confessoris. [1. Sept.] 1486. 2° 120 ff. CIH 2200, Hain 10843, BMC I. 135, BSB Ink M-232

Az első oldalon cím olvasható:

Margarita decreti seu tabula // martiniana edita per fratrem Mar//tinum ordinis predicatorum. dni pa//pe Penitentiarium et capellanum.

Kezdő sora (incipit):

Inter alia // quecumque ad fidelium // rpi doctrinas scripta // sunt liber decretorum

A mű végén található kolofonban ez olvasható:

Explicit Margarita decreti q/uae/ Martini//niana vocat/ur/. edita p/er/ venerabilem virum fr/atr/em // Martinum ordinis p/rae/dicatorum summi ponti//ficis penitentiarium et capellanum. Impressa // Argentine Anno domini. M cccc lxxxvi // finita in die sancti Egidii c/on/fessoris.

Az egri példányból egy lap hiányzik. Új jelzete saját katalógusunkban: H. IV. 49/1. Coll. 1.

A szerző, Martinus Polonus (Martinus Strepus, Martinus Oppaviensis) a sziléziai Troppauban (latinul: Oppavia, ma Csehországban: Opava) született és dominikánus szerzetes lett. Prágában és Rómában tanult. Négy pápának is volt gyóntatója. III. Miklós pápa Gnesen érsekének nevezte ki. 1278-ban Bolognában halt meg, és itt temették el. Leghíresebb műve történeti, a pápák és a császárok története (*Chronica summorum pontificum imperatorumque*). Ennek első kiadása 1476-ban jelent meg,⁴ első nem latin kiadása 1503-ban Párizsban,⁵ majd számos nyelvre lefordították és népszerű maradt a 17. században is. Kritikai kiadását 2003-ban vehettük kézbe.⁶

A most ismertetendő mű első kiadása 1482-ben látott nyomdafestéket,⁷ majd a 16. század végéig a jogi egyetemeken használták, természetesen modern átdolgozásokban. A mű tulajdonképpen az úgynevezett *Decretum Gratiani* című egyházjogi mű repertoriumának, illetve regiszterének tekintendő. Címfordítása a bevezető mondat és a kolofon alapján: „Gyöngyszemek jogi határozatokból, vagyis a Márton féle táblák, amelyeket kiadott a dominikánus rendhez tartozó Márton testvér a pápa úr gyóntatója és káplánja.”

⁴ MARTINUS OPPAVIENSIS – RICOBALDUS FERRARIENSIS – PHILIPPUS DE BARBERIS: *Chronica summorum pontificum imperatorumque* (Incipit Cronica summo[r]um Pontificum Imperato[r]um[que]: Ac des septe[m] aetatibus mundi ex. s. Hieronymo: Eusebio aliisq[ue] eruditius excerpta). Roma, Johannes Schurener, 10.II.1476 (HC 10858; BMC IV, 58; CIBN R-120; IG 2326; ISTC ir00188000)

⁵ MARTINUS OPPAVIENSIS, Trad.: Sébastien MAMEROT: *La Cronique martiniane de tous les papes qui furent iamaix et finist iusques au pape alexa[n]dre derrenier decede mil cinq cens et trois/ et avecques ce les additio[n]s de plusieurs croniqueurs. Cestassavoir de messire Verneron hanoyne de lyege/ monseign[ne]ur le croniquer castel/ monseigneur gaguin general des mathurins & plusieurs autres croniqueurs*. Paris, ca. 1503, Antoine Verard (ESTREICHER: *Bibliogr. Polska*, T. 22. 199.; *Cat. gén. des liv. impr. de la Bibl. Nat.*, T. 108. 598.)

⁶ IKAS, Wolfgang-Valentin: *Martin von Troppau (Martinus Polonus), O.P. (+ 1278) in England*. In: *Überlieferungs- und wirkungsgeschichtliche Studien zu dessen Papst- und Kaiserchronik*. Teil 1.: Wiesbaden, 2002, Reichert /Wissensliteratur im Mittelalter. Bd. 40./; Teil 2.: Hannover, 2003, Hahn /Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. N.S. Bd. 19./

⁷ Speyer, ca. 1482, Peter Dach der Mittlere (HC 10834)

A *Decretum Gratiani*, azaz Grácián féle joggyűjtemény a keresztény-katolikus egyházi jog egyik legfontosabb műve, annyira, hogy a kánonjog (egyházi jog) történetében mérföldkönek tekinthető. A tudományos egyházi jog is Gratianussal kezdődik. Nemcsak magyarázatokat ad az egyes jogi paragrafusok (kánonok) mellé, hanem a jog módszerét is kialakítja. Az addig szétszórta joggyűjteményekből teljes, összefüggő gyűjteményt alakított ki s egyben meg akarta oldani az egyes törvények összefüggéseinek, ellentéteinek kérdéseit. Tehát ez a mű a mai értelemben vett egyház-jog első kézikönyve. 1140 körül készült Bolognában.

Ehhez kívánt Martinus Polonus egy mai értelemben vett tárgymutatóval hozzájárulni, hogy az praktikusán áttekinthető legyen. Ez az index maga is terjedelmes mű.

*

A kolligátum második darabja:

GUILLELMUS PARISIENSIS: *Postilla super epistolas et evangelia*. Argentinae, 1. III. 1486, (Jordanus von Quedlinburg nyomdásza) 2° 140 ff. GW 11957; H 8263; BSB Ink H-154; BMC I. 134; CIH – Az egri példánynak 121 lapja van meg.

A meglévő rész kezdő sorai:

Vltam bonam et // exitum beatum. Ego frater Guiller//mus sacre theologie professor mi//nimus parisius educatus. Sacrorum euange//liorum ac epistolarum de tempore diebus dominicis et san//ctis. etiam super commune apostolorum martyrum // confessorum virginum, et pro defunctis exposi//tiones in unum colligere volumen [etc.]

Kolofon:

Postilla super euan//gelia dominicalia et super euangelia de san//ctis secundum sensum litterales collecta. Explicit. // Impressa Argentine Anno domini. MCCCC // LXXXVI. finita quarta feria post festum san//cti Matthiae apostoli.

Az első sorok és a befejezés fordítása:

Boldog életet és a világból való boldog eltávozást. Én Vilmos testvér, a szent teológia professzora, a legkisebb, a Párisban nevelkedett. Az egyházi év vasárnapjaira, valamint a szentek, apostolok, vértanúk és hitvallók, szüzek, valamint az elhunytak közös misékre rendelt misék szent evangéliumok és szentleckék magyarázatai egy kötetbe összegyűjtve... és Szentbeszéd a vasárnapi evangéliumok, valamint a szentek ünnepeire rendelt evangéliumokról, betű szerinti értelemben. Nyomdai előállítás befejeződött Strassburgban az Úr 1486. esztendejében Szent Máté apostol ünnepe utáni negyedik hétköznapon.

Megjegyzendő, hogy Récsey Viktor igen fontos ősnymotatvány katalógusának⁸ 131, és 132 számai alatt a jelen műről található említés, de ezek nem azonosak a kezünkben lévő kiadással. A magyarországi központi nyilvántartásban ez a kiadás nem szerepel.

A szerzőt Jöcher már említett híres életrajzi lexikonja⁹ dominikánus szerzetesnek mondja. Párizsban a Sorbonne teológia tanára volt, 1485/86-ban halt meg. Számos mű szerzője (rétorika,

⁸ RÉCSEY Viktor: *Ősnymotatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban*. Bp., 1904, Hunyadi M. Irod. Int. 52.

sermones, a hét szentségről szóló dialógusok stb.), amelyek külön külön és összegyűjtve már a 15. században Európa szinte valamennyi nyomdájában megjelentek. Összesen 206(!) 15. századi kiadás ismert műveiből. A 16. század első felében még ismerünk kiadásokat, de azután munkái aktualitásukat veszítették. Ennek ellenére összegyűjtött művei még a 17. században is megjelentek.¹⁰ Megjegyzendő, hogy a most kézben tartott műről többen állítják, hogy a szerzője Johannes Herolt (meghalt 1468-ban), és Pseudo-Guillelmus Parisiensis műnek tekinthető.¹¹

Első mondatával köszönti olvasóját. Művének célját, szerkezetét, forrásait precízzen közli. Ez csaknem olyanra tűnik, mint egy mai műtől elvárt bibliográfia. Úgy látszik, hogy nem törekszik eredetiségre, elismeri, hogy kompilátor. De hiszen annak az egyszerű papnak, akinek ő szánta művét nem biztos, hogy éppen ő tudja a legjobbat nyújtani, sőt jobb, ha éppen forrásainak bemutatásával utasítja a megfelelő helyre. Nem részletesen kidolgozott művet ad olvasója kezébe, hanem bő vázlatokat, illetve tovább építendő anyagot.

Forrásai nem egyenlő értékűek. A nagy szentatyáktól kezdve korának divatos írói is megjelentek, például az a Nicolaus de Lyra, akiről saját korában azt mondták a beavatottak: „Si Lyra non lirasset, totus mundus delirasset”. Ennek a mondásnak másik változata: „Si Lyra non lirasset, Lutherus non saltasset”.

A mondás helyes értelmét felderíteni nem könnyű, mivel a líra szónak igei használata meglehetősen ritka, s nem mindig lehet lírai-költői tevékenységként értelmezni. Jelentheti például azt, amikor valaki egy előre elkészített barázdába vizet vezet.¹² Finállynál is boronálással összefüggő tevékenységet jelent.¹³ A „Salto” ige pedig elsősorban a táncolást jelentette, amely azonban nem szórakozási célú, hanem a mozdulatművészetként értelmezett tánc. Ezeket figyelembe véve, a két mondás ugyanazt jelenti, két különböző oldalról: A híres ferences szerzetes Nicolaus de Lyra nagyhatású szónok volt, és sokan a protestantizmus előfutárát látják benne. Ezt fejezi ki a latin nyelven sokkal frappánsabbnak érzett mondás: Ha Lyra nem engedte volna el a víz folyását, a világ megtévelyedett volna. A második jelentés: Ha Lyra nem engedte volna el a vizek folyását, Luther sem kezdett volna táncba.

*

Ösnyomtatványokat tartalmazó kolligátumunk harmadik egysége két különböző szerző, két különböző művét tartalmazza:

CARACCIOLUS, Robertus: *Sermones de adventu domini cum multis aliis inclusis* ... – BOLLANUS, Nicolaus: *Tractus de conceptione Beatae Virginis Mariae*. Argentinae, Martin Schott, ca. 1485. 2° 118 ff. GW 6050; H 4471; BMC I. 95; CIH 906 Az egri példánynak hiányzik a kolofónja.

A kötet címlapja:

Sermones per adventum domini // cum multis aliis inclusis sermocio//nanti perutiles, famosissimi pre//dicatoris Maiistri Ruberti de li//cio italici ordinis minorum. Magyarul: Az igen híres, az Itáliai Leccéből való, a Ferenc-rendhez tartozó Rubertus Mes-

⁹ JÖCHER Bd. 4. 1978.

¹⁰ Münchenben 1641–1643-ban jelentek meg Wilhelm Alvern sajtó alá rendezésében.

¹¹ A szerző életrajzának legteljesebb összefoglalását lásd a GW hivatkozott helyén (11921-től).

¹² PÁRIZ-PÁPAI: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Posonii – Cibinii, 1801, Landrer. 373 l.

¹³ FINÁLY: *A latin nyelv szótára* 1147 h

ter hitszónoknak az Úrjövetre való beszédei sok más, elmondásra igen érdemes be-
széddel együtt.

Az incipit szövege a tartalomjegyzék első mondata, s voltaképpen nem más, mint a főcímlap
szövegének változata:

Incipit tabula predicationum de adventu cristi Magistri Ruberti ordinis mi//norum
cum nonnullis aliis predicationibus in hoc libro continens. Magyarul: Itt kezdődik
Rubertus Mester Krisztus eljöveteléről szóló prédikációinak tartalommutatója, amely
sok más, e könyvben lévő másféle prédikációt is tartalmaz.

Roberto Caracciolo (Roberto da Lecce) 1425-ben Leccében született, neves nemes családban.
A szerző nevének sok változata ismeretes a közhasználatban és a szakirodalomban.¹⁴ Mint a Szent
Ferenc rendjéhez tartozó hitszónok nagy hírnévre tett szert. Saját korában akkora híre volt, hogy
második Pál apostolnak mondták. A nem túl nagy Aquino város püspöke lett (1475). IV. Sixtus
pápa később Lecce érsekévé nevezte ki (1484), de a pápa halála miatt a nagyobb püspöki széket
már nem foglalhatta el. Szülővárosában 1495-ben halt meg, itt is temették el, sírja a S. Francesco
della Scarpa templomban található.

A mű, adventi elmondásra szánt, 1–28. sorszámmal ellátott beszédek tulajdonképpen krisztoló-
giai beszéd sorozatnak tekinthetők, bemutatva a Megváltóról kapott ős-kinyilatkoztatás beteljesedését,
s Jézus Krisztus személyiségét, működését. Szokatlan módon, de meleg emberi közvetlenségről
tanúskodik azt, hogy a sorozat egységeit felsorakoztatva nem a hüvös „fejezet”, hétköznapi „be-
széd” kifejezéseket használja, hanem mindegyiknél „fructus” azaz gyümölcsöt mond, amely nyíl-
vánvalóan az aktuális beszéd speciális hasznát jelenti. A második beszédcsoporthoz szintén sorozat,
amely az Isten szeretetéről szól, harmadik csoport valóságos teológiai antropológia, amelyben szó
van a lélek halhatatlanságáról, az élet értelméről stb.

A kolligátum harmadik tagjának második része Domenico Bollani (Bollano) munkája a Szeplőtelen fogantatásról. A szerző Velencében született 1445-ben, Padovában szerzett teológiai ma-
giszteri fokozatot. 1470-ben, Velencébe visszatérve írta ezt a művét.¹⁵ Ezután diplomataként
szolgált Velencét. 1481–82-ben Budán járt Mátyás király udvarában, Corvin János és Bianca
Maria Sforza tervezett házasságának szervezésében is részt vett. III. Frigyes és Mátyás háborújában
jószoigálati tevékenységet látott el, és ott volt Bécsben Mátyás halálakor. Ezután más terüle-
teken képviselte hazáját, 1496-ban halt meg.

Bollani művét Niccolo Marcellonak Velence dogejának (1473-ban választották meg erre
a tisztségre) ajánlotta, mivel jól tudja, hogy a „Serenissimus Niccolaus Marcellus” mennyire tisz-
teli Szűz Máriát. Ezért írt számára egy könyvet, amely egy éppen javában dúló teológiai vitát kíván
neki bemutatni. A vita a Szeplőtelen Fogantatás kérdése körül alakult ki.

A mű címe:

Dominici Bollandi artium et philosophie doctor filii Magnifici dni Candiani in questione
de conceptione gloriosissimi virginis Marie Prohemium. Az incipit: Non paruo dolore
animi afficio cum audio quosdam magistra in in insula decoratos viros pertinaciter

¹⁴ JÖCHER Bd. I. 1658; részletes életrajza: *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 19. Roma, 1976. 446–452.

¹⁵ *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 11. Roma, 1969. 289–290.; Vö. MITTARELLI, Johannes Benedictus: *Bibliotheca codicum manuscriptorum Monasterii S. Michaelis Venetiarum prope Mirianum una cum Appendice librorum impressorum Seculi XV. Venetiis, 1779. Pentina. 402–403.*

affirmare gloriosissimam intemeratamque virgines Mariam ab eterno Jesu Christi matrem electas a macula peccati originalis fuisse deturpatas:...

A mű tartalmáról: A római katolikus egyház mindig vallotta és tanította, hogy Krisztus Anyja, Mária létének első pillanatától kezdve mentes volt az eredeti bűntől, azaz szeplőtelenül fogantatott. Hittételként csak 1854-ben mondta ki IX. Pius pápa, de ősi tanítás volt. A 13. századi skolasztikusok és a ferences Johannes Duns Scotus nem egyformán vélekedtek arról, hogy mit jelent az ember létének első pillanata, s hogy Mária melyik pillanatban szentelődött meg: „lelkesítése” pillanatában, vagy egyedülálló abszolút rendeltetése következtében: *praeredemptio*.¹⁶

A kolligátum provenientia vizsgálata:

A műveket mai formában 1581-ben kötötték össze, fatáblás bőrkötésben. Az előtáblán ugyanis szerepel egy *supralibros*: GSB 1581. Sajnos a korabeli tulajdonost nem sikerült azonosítani, más könyve könyvtárunkból nem került elő.

A kolligátum első darabja (Martinus Polonus) első lapjának felső részén 18. századi kézírással írva, a könyvre és a szerzőre vonatkozó adatok olvashatók, a lap alján *possessor* bejegyzés:

Ex Libris Franciscus Kákonyi de (...) Ecclesiae Agrariae Hungaricae Aulicae Consiliarij Registratorij Anno 1753

Kákonyi Ferenc (meghalt 1760-ban) a Magyar Kamara lajstromozója volt 1753-tól haláláig.¹⁷ A kamarai alkalmazásának első évében szerezte tehát a kolligátumot, amelyet nem tudjuk mikor adományozott az Egri Főegyházmegyének. Talán tisztelte az egyetem alapítására irányuló egri törekvéseket, és gazdagítani akarta a gyűjteményt.

SURÁNYI IMRE

Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról.* A raktárrendezés során előkerült könyv tulajdonosa lehetett Matthias Flacius Illiricus (1520–1575) horvát származású héber filológus és protestáns teológus,¹ akiről egy tréfás alkalmi verset² olvashatunk a kódextöredékbe kötött,³ 16. szá-

¹⁶ A témát lásd bővebben SCHÜTZ Antal: *Dogmatika. II.*; Bp. 1937, Szent István Társulat

¹⁷ FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században.* = Levéltári Közlemények (41.) 1970. 297.

* Itt mondunk köszönetet Boross Klárának, Kulcsár Péternek, Monok Istvánnak és Szvorényi Róbertnek a kézirat értelmezésében nyújtott segítségükért. Külön szeretnénk köszönetet mondani Zsoldos Endre csillagásznak kiegészítéseiért és eligazító magyarázataiért.

¹ MIRKOVIĆ, Mijo: *Matija Vlačić Ilirik*. Zagreb, 1960. 487–549.

² „M.H.B. Nec Lyricum didicit / nec carmen Flacius ullum / Scribere Recte igitur / dicitur(?) Illyricus” Egy másik kézzel: „Ex dono Domini Seraphinj Gozновичh(?)”.

³ Azonosítása és leírása Lauf Judit munkája, akinek köszönettel tartozunk a segítségéért. Leírása: 15. századi *LECTIONARIUM CHORI* egy pergamenlapjának megmaradt felső harmada a kötet-táblán. Mérete: 248×160 mm. Írása gothica textualis két hasámban, háromsoros vörös H iniciálé tollrajzdíszítéssel. Tartalma: Fülöp és Jakab apostolok ünnepén olvasott homília. (Augustinus: *In Ioannis evangelium. Tract. LXX. PL. 35,1818–1819.*) f. 1ra inc.: [qui seipsum habet vi]tam eo quod ipse sit vita. f. 1rb des.: ... amodo dicerentur nosse [Patrem]. Mivel a pergamenlap alsó kétharmada hiányzik, a szöveg is sonka. A hátoldalára írt szöveg csak nyomokban látható, mivel a kötés megerősítésére egy 16. századi nyomtatvány papírdarabjait ragasztottak rá. A gerinc és a kötés megerősítésére további, más kódexből származó töredékeket is felhasználtak.

zadi nyomtatványokat tartalmazó kolligátum utolsó tagjának a címlapján.⁴ Ennek a hat tagból álló kolligátumnak a végéhez kötöttek egy latin nyelvű asztronómiai-teológiai kéziratot. Flacius, horvát nevén Vlačić a héber nyelv professzora volt Wittenbergben, s barátság fűzte Martin Lutherhez és Philipp Melanchthonhoz. Fő műve a *Centuriae Magdeburgenses* volt, amely 1559 és 1574 között, mint az első nagyszabású protestáns egyháztörténet jelent meg tizenhárom kötetben a bázeli Oporinus nyomdában.⁵ A könyv összeállításában segítségére volt többek között Johann Wigand (1523–1587) lutheránus teológus és bambergi püspök,⁶ kinek a műve után kötvé maradt fenn a három levélből álló kézirat. A most közlésre kerülő kéziratban említett új csillag azonos az 1572-ben megfigyelt szupernóvával, ami a Cassiopeia csillagképben tűnt fel. Ez az égi jelenség egyike a hét, az elmúlt kétezer évben a Földről megvizsgált, megbízhatóan dokumentált, galaxisunkban található szupernóvának.⁷ A közvélekedéssel ellentétben az 1572-es szupernóva megjelenése és legfőképpen másfél évvel későbbi eltűnése nagyobb sokkot okozott mind az európai tudományos életben, mind a teológiai gondolkodásban, mint a majdnem három évtizeddel korábban kiadott, az égitestek körforgásáról szóló Kopernikusz-mű, amelyet kortársai inkább matematikai hipotézisnek tekintettek.⁸ Az Arisztotelészen és Ptolemaioszon alapuló asztronómiai ismereteket alaposan összezavarta a feltűnt égi objektum, hiszen az új csillag születése ellentmondott a peripatetikus-skolasztikus világképnek, amely szerint az állócsillagok szférája változatlan.⁹ Tudomány- és művelődéstörténeti jelentősége ellenére egy friss és alapos monográfiát¹⁰ megelőzően mindössze pár kiváló tanulmány foglalkozott a kérdéssel az elmúlt évszázadban.¹¹ A magyarországi források esetében is csak néhány, többnyire egy-két mondatos, pontatlan vagy kétséges datálás megállapításokról volt eddig tudomásunk, amelyek egy kivétellel nem egykorúak, hanem 17. századiak.¹² A kézirat szövege 1572. december 15-e előtt készülhetett, hiszen jelen időben szól a Vénusz fényességéhez hasonlítható új csillagról, s a szupernóva fénye december közepétől fokozatosan elhalványult, majd 1574. március

⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 5334. coll. 6. WIGAND, Johann: *Septem spectrorum manichaeorum discussio*. Ienae, Excudebat Donatus Ritzenhan, 1571.

⁵ STEINMANN, Martin: *Johannes Oporinus: ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. Basel–Stuttgart, 1967. 69–73.

⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*. 42. Bd. Leipzig, 1897. 452–454.

⁷ A szupernóva természetesen mai elnevezés. Történetükről a legátfogóbb tanulmány GREEN, A. David–STEPHENSON, F. Richard: *The Historical Supernovae*. In: *Supernovae and Gamma-Ray Bursters*. Ed. Kurt W. WEILER. Springer Verlag, 2003. /Lecture Notes in Physics 598./ 7–19. – Rövid összefoglaló SIMONYI Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Bp., 1998. 188–190.

⁸ HELLMAN, C. Doris: *The Gradual Abandonment of the Aristotelian Universe: A Preliminary Note On Some Sidelights*. In: *Mélanges Alexandre Koyré*. Vol. I. Paris, 1964. 283–293. – HOOYKAAS, Reijer: *The Rise of Modern Science: When and Why?* = *British Journal for the History of Science*, (20.) 1987. 453–473.

⁹ ROSS, David: *Arisztotelész*. Bp., 1996. 86–148. – GRANT, Edward: *Planets, Stars, and Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687*. Cambridge, 1996. 189–219.

¹⁰ WEICHENHAN, Michael: *«Ergo perit coelum...» Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*. Stuttgart, 2004. /Boethius – Texte und Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften Band 49./

¹¹ HELLMAN, C. Doris: *Mauroluco's „Lost” Essay on the New Star of 1572*. = *Isis* (51.) 1960. 322–336. – METHUEN, Charlotte: *This Comet or New Star – Theology and the Interpretation of the Nova of 1572*. = *Perspectives on Science* 1997. vol. 5. 499–514.

¹² BARTHA Lajos: *Hol látták először a Tycho-féle szupernóvát?* = *Föld és Ég* (18.) 1983. 373–375. – ZSOLDOS, Endre: *The Beginnings of Variable Star Astronomy in Hungary*. In: *The European Scientist Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832)*. Ed. Lajos G. BALÁZS, Peter BROSCHE, Hilmar W. DUERBECK and Endre ZSOLDOS. Frankfurt am Main, 2004. 132–155.

15-én eltűnt a megfigyelők szeme elől.¹³ Mivel a kéziratban a szerző megemlítt egy pontosan datált eseményt, az ádventi prédikációt, így a szöveg keletkezését 1572. december 7–15. közé tehetjük. Sajnos a kézirat szerzőjét nem tudtuk azonosítani. Talán egy német anyanyelvű Peucertanítvány lehetett Wittenbergben, amit a szöveg tudományos színvonala, egy rövid német megjegyzése és a kézirat szereplőinek ehhez a német egyetemhez fűződő szoros kapcsolata is alátámaszt.¹⁴ A nevezetes dán csillagász, Tycho Brahe (1546–1601)¹⁵ összegyűjtötte az új csillagra vonatkozó európai megfigyeléseket, ami 1602-ben jelent meg először nyomtatásban, már a halála után.¹⁶ Ebből a könyvből kitűnik, hogy az első európai észlelés után egy hónappal a kéziratunkban szereplő Kaspar Peucer (1525–1602) német protestáns teológus¹⁷ is levelet írt Hieronymus Wolfhoz (1516–1580), a német humanista filológushoz, amelynek datálása napra pontosan meg egyezik a kéziratban szereplő, ádvent második vasárnapján elmondott prédikáció idejével. Ebben a levélben is beszámolt egy új és magányos csillag létrejöttéről, amely nem mozgott a Cassiopeia csillagképben, s a Vénusz kivételével az összes égitestnél fényesebb volt.¹⁸ Peucer korának elismert matematikusa és csillagásza volt, s már kortársai is beszámoltak arról, hogy Wittenbergben megfigyelte ezt az új csillagot. Ennek ellenére néhány levélben és egy kéziratban lévő epigrammán kívül ebből a szövegből ismerhetjük meg a wittenbergi matematikus friss és kételkedő véleményét az új csillagról.¹⁹ A kéziratban szereplő Esrom Rüdinger (1523–1590) német filológus és teológus, a görög nyelv professzora volt Wittenbergben.²⁰ Dudith András (1533–1589) magyar humanista többek között az ő unszolására írta meg nevezetes, 1579-ben megjelent traktátusát az üstökösről,²¹ így nem véletlen, hogy az új csillaggal Rüdinger is foglalkozott. Bár annak nincs nyoma, hogy Friedrich Widebram (1532–1585) német lutheránus reformátornak²² a közölt kéziratban szereplő ádventi prédikációja megjelent volna nyomtatásban, de a wittenbergi lelkész egy

¹³ BAADE, Walter: *B Cassiopeiae as a Supernova of Type I*. = *Astrophysical Journal* (102.) 1945. 309–317.

¹⁴ Melanchthon wittenbergi köréről, hatásukról bővebben WESTMAN, S. Robert: *The Melanchthon Circle, Reticus, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*. = *Isis* (66.) 1975. 165–193. – BROSEDER, Claudia: *Im Bann der Sterne. Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen*. Berlin, 2004. 11–25.

¹⁵ DREYER, John L. Emil: *Tycho Brahe. A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*. Edinburgh, 1890. 38–69. – THOREN, E. Victor: *The Lord of Uraniborg. A Biography of Tycho Brahe*. Cambridge, 1990. 40–73.

¹⁶ BRAHE, Tycho: *Astronomiae instauratae progymnasmata*. Francofurti: apud Godefridum Tampachium, 1610.² 9–822.

¹⁷ ADB 25. 552–556.

¹⁸ BRAHE 1610. 535. „Quibus nuper tuis respondi, eas te accepisse spero. Has ut submitterem, fecit Novum et insolitum Sidus, quod in Septimanam quartam sub Asterismo Cassiopeae conspicacatur(!) haerere, uno in loco Fixum, et Lumine Stellae similimum, sed puritate Lucis, Splendoreque radiante, Vibratu et Magnitudine, quoad visum, cunctis tam Errantibus quam Inerrantibus nitidius, Venere excepta.”

¹⁹ *Zwischen Katheder, Thron und Kerker: Leben und Werk des Humanisten Caspar Peucer 1525–1602. Katalog der Ausstellung im Stadtmuseum Bautzen 25. September bis 31. Dezember 2002*. Hrsg. KOCH, Uwe. Bautzen, 2002. 50–55.

²⁰ *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Bd. 1–24. Leipzig, 1896–1913. Bd. 17. 191–193.

²¹ DUDITHIUS, Andreas: *Epistulae*. Pars I–VI. Editae curantibus Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY. Bp., 1992–2002. P. VI. 108. „idem varia doctrina perpolitus Esromus Rudingerus.” Maga Dudith is foglalkozott az új csillaggal, s több levelében kitért a hozzá kapcsolódó hiedelmekre és magyarázatokra.

²² ADB 42. 338–340.

korábbi költeményét kiadták,²³ amely az 1566-os üstökösről szólt. A kéziratunkból kiderült, hogy az egyetemista nem érthetett meg mindent pontosan Peucer és Rüdinger magyarázataiból. Ezért helyenként zavaros megállapításából, az eredeti szövegek ismerete nélkül, nem lehet eldönteni, hogy mi az elírás, esetleg tévedés, mikor csillagászati távolságokról, vagy történelmi eseményekről beszél. A szöveg értelmezését az sem könnyítette meg, hogy jól láthatóan fontos részletek hiányoznak az egyes szakaszok között. Természetesen a wittenbergi tudósoknak is újdonság volt az új csillag megjelenése, s vitatkoztak helyzetéről, tulajdonságairól és létrejöttének okairól. A tőlünk 10 000 fényévre felrobbanó szupernóva, amelynek megmaradt kísérőcsillagát éppen tavaly sikerült megtalálniuk a csillagászoknak,²⁴ jelentőségéről, a magyar művelődés- és tudománytörténetben elfoglalt helyéről, forrásairól, s más egyéb, vele összefüggésben lévő korabeli csillagászati (az 1577-es üstökös, az 1595-ös rejtélyes csillag) és légköri (halo és parhelia) jelenségekről egy nagyobb terjedelmű munkában, később kívánunk beszámolni.

A szöveg olvasata

Opiniones Peuceri, Esromi et Widebrandi pastoris ecclesiae Wittebergensis de nova stella conspecta anno Christi 1572 a die 15 Novembris.

Dominus Peucerus 6 Novembris. Fulget sub asterismo Cassiopeae sidus novum, cuius simile nulla vidit aetas antea, cum specie et lumine similimum sit stellis, sed puritate nitoris, et vibrato radiatu et magnitudine quantum ad visum omnes tam errantes²⁵ quam inerrantes, superat, soli Veneri cedit. Haeret immobile in eo loco coeli, in quo primo effulsit, vel a nobis conspectum est. Nos aliter quam cometam nominare non possumus, etsi nondum satis habemus exploratam eius naturam et conditionem. Incidit in δωδεκατημοριον Tauri, et quia novum est, haud dubie fatales portendit mutationes, et tanto quidem maiores, quanto dissimilis est iis cometis, qui ab artificibus describuntur. Videtur autem accensum esse a Jove, quod sub δωδεκατημοριω Arietis fulget, ideo metuentum ne adferat Ecclesiae tetras illas religionum confusiones²⁶ quas filius Dei praedixit extremum diem antecessuras esse.

Anni sunt praecise centum, quando exarsit cometes sub Libra exigua primum specie, quae sensim aucta postea magnam molem attraxit et ingentia pericula non solum Europae, sed toti terrarum orbi attulit. Quia commissi sunt inter se potentissimi sive monarchae, sive Tyranni. Praecessit adventum Tamerlani in Asiam, pontifices commiserunt regem Ungariae et Poloniae. Germania tunc quoque turbata est facta irruptione Caroli Burgundi.

Hispania ingentibus bellis est implicata, et Alphonsus Mauritaniam invasit. Videtur igitur hoc novum sive sidus sive cometes allasurum ingentem et quidem universalem mutationem in omnibus regnis. Haec ideo moneo, ne securis animis illud aspiciatis. Sed de magnitudine periculorum impendentium cogitantes serio Deum pro mitigatione paenarum oretis.

Clarissimus Dominus M(agister) Esromus inquit se non posse sidus hoc inter usitatas stellas sive fixas sive erraticas numerare, quia minus prope accedit ad nos, utpote cum a terra deprehendatur 12 terrae semidiametris abesse. Insuper etiam idem

²³ WIDEBRAM, Friedrich: *Elegia de stella prodigiosa, quae interdiu coelo sereno apparuit Vinae in Durlingia 28. Martii, anno 1566*. Witebergae, Excudebat Laurentius Schwenck, 1566.

²⁴ RUIZ-LAPUENTE, Pilar (et alii): *The Binary Progenitor of Tycho Brahe's 1572 Supernova*. = Nature (431.) 2004. 1069–1072.

²⁵ et tantes – kihúzva

²⁶ de quibus – kihúzva

sidus conspectum²⁷ est solum caeteris stellis ne Luna quaedam apparentibus, unde Luna inferius censetur.

Cometam ut nominemus etiam sunt nonnulla quae ipsum faciunt dubium, praesertim positus et altitudo. Nimis-ne est a Sole remotum, et a terra tanta distat altitudine, quanta nullus legitur. Apud Pontanum autem, ait, esse locum, ubi quidam cometes novem semidiametris a terra elevatus fuisse scribitur, sed locus ille ab eruditioribus vocatur in dubium.

Hic autem tribus diametris deprehenditur altior: si autem pro comete est sub cuius analogo sit habendus, existimatum²⁸ a[utem] totam propter nimiam distantiam non posse a nobis conspici, cum sursum fortassis flammam spargat, und ubi sich brennet ideoque apparet iusto(!) vel usitatis cometis minor. Et ita potest fieri ut inter cometas locum habeat, et fortasse successu in alteram partem radios emittat pro usitata nova stella haberi non potest. Si extaret praedictio aliqua novam stellam praecessuram ultimum filii Dei adventum, sicuti primum, facile, ait se non posse pertrahi ut crederet eam esse stellam, sed cum praedictio facta sit nulla, non posse se hoc affirmare pro certo.

Reverendus Dominus pastor pro concione publice habita 7 decembris, id est secunda dominica Adventus haud obscure ostendit, cum omnes eruditi de hoc novo sidere dubitent, quid sit aut quo referendum, posse fieri ut novum sidus sit, quod ultimum Christi adventum, sicut nova stella primum eius adventum magis, praesagiet.

A szöveg fordítása

Peucernak, Esromnak és Widebrandnak, a wittenbergi egyház pásztorának véleménye a Krisztus 1572. évében, november 15. napjától észlelt új csillagról.

Peucer úr, november 6.²⁹ A Cassiopeia csillagkép alatt ragyog egy új csillag, amelyhez hasonlót sohasem láttak az előző korokban, mert alakja és fényessége a csillagokéhoz hasonló, de fényének tisztasága, sugárzó csillogása és nagysága, ami a látványt illeti, felülmúlja mind az állókat,³⁰ mind a bolygókat, csak a Vénusznak enged. Az égbolton mozdulatlanul függ, ott, ahol először felragyogott, vagyis ahol először megfigyeltük. Másként, mint üstökös nem nevezhetjük, jóllehet eddig még nem vizsgáltuk meg eléggé természetét és állapotát. A Bika jegyében³¹ tűnt fel, és mivel új, nem kétséges, hogy végzetes változásokat hoz, még hozzá annyival nagyobbakat, amennyivel különbözik az üstökösöktől, amelyeket a tudósok leírtak. Úgy látszik pedig,

²⁷ ibi – kihúzva

²⁸ tst – a szóban áthúzva

²⁹ Talán tévedés lehet a november 6-i dátum, ugyanis Peucer IV. (Bölcs) Vilmos (1532–1592) Hessen-Kassel őgrófjához írt levelében tíz nappal későbbi időpontról számolt be. BRAHE 1610. 605. „Nobis visum est primum die 16. Novembris.”

³⁰ Vagyis a csillagokat.

³¹ A δωδεκατημόριον szó egy tizenkettedet jelent, amelyet gyakran használtak a zodiákus jegyek szinonimájaként is. MANILIUS, Marcus: *Astronomica*. With an English Translation by G. P. GOOLD. Cambridge, 1977. /The Loeb Classical Library 469./ LI–LIII. – RICCIOLI, Giovanni Battista: *Almagestum novum*. Bononia: ex typographia Haeredis Victorij Benatij, 1651. P. I. 393. „a duodecim illis Zodiaci segmentis, quae Graeci δωδεκατημόρια(!), Latini Domus caelestes appellant.” A rómaiak égi háznak nevezték el az állatöv (zodiákus) tizenketted részét.

hogy a Jupiter gyújtotta lángra, amely a Kos jegyében fénylik,³² ezért félni kell attól, hogy az egyházra a vallás azon rút tévelygéseit hozza, amelyekről Isten fia megjósolta, hogy megelőzik az utolsó napot.

Éppen száz éve annak, amikor a Mérleg csillagkép alatt felizzott egy üstökös, amely először külsejére nézve kicsiny volt, később azonban hatalmas tömeget vonzva lassanként megnövekedett, és mérhetetlen veszedelmeket hozott nemcsak Európára, hanem a földkerekség egészére is.³³ Hiszen hatalmasokat, vagyis monarchákat, tiranusokat veszejtett össze egymással. Előre jelezte Tamerlán eljövételét Ázsiába,³⁴ főpapok ugrasztották össze Magyarországot és Lengyelországot.³⁵ Akkor dúlta fel Burgundiai Károly betörésével Németországot.³⁶

Spanyolország végeérhetetlen háborúkba keveredett, és Alfonz³⁷ Mauritániára³⁸ támadt. Látható tehát, hogy ez az új csillag, avagy üstökös hatalmas és bizonyára egyetemes változásokat okoz majd az összes királyságban.³⁹ Éppen ezért intelk titeket, nehogy gondtalan lélekkel szemléljétek ezt. Inkább a hatalmas veszedelmek bekövetkeztére gondolva komolyan kérleljétek Istent, hogy enyhítse büntetését.

A tiszteletre méltó mágiszter Esromus úr állítja,⁴⁰ hogy nem tudja ezt a csillagot a közönséges álló, vagy bolygó csillagok közé besorolni, mivel távolabb van tőlünk, tudniillik a Földtől tizenkét földszugárnyi távolságra látható.⁴¹ Ezenfelül pedig ez a csillag magányosan látszik a többi megjelenő csillag, sőt még a Hold között is,⁴² hiszen a Hold alacsonyabban van.

³² Az új csillag a Taurus jegye felett tűnt fel, a Jupiter pedig az Ariesben volt 1572 novemberében. GEMMA, Cornelius–POSTEL, Gulielmus: *Iudicia de peregrina stella, quae superiore anno primum apparere coepit*. [S.l.: s.n., ca. 1575.] A₂; A címlap verzóján lévő fametszeten láthatjuk a csillag és a Jupiter pozícióját. – TUCKERMAN, Bryant: *Planetary, Lunar, and Solar Positions. A.D. 2 to A.D. 1649*. Philadelphia, 1964. /Memoirs of the American Philosophical Society Vol. 59./ 804.

³³ Johannes Regiomontanus (1436–1476) német csillagász által megfigyelt 1472-es üstökösről van szó. THORNDIKE, Lynn: *A History of Magic and Experimental Science. IV*. New York, 1941. 359–360.

³⁴ Timur Lenk (1336–1405) megújította a mongol birodalmat 1370-ben, s magát Dzsingisz kán utódjának tartotta. A szövegrész feltételezhetően az 1402-es üstökösre utal, amely előre jelezte a halálát. THORNDIKE IV. 80–87.

³⁵ Utalás az 1471-es Vitéz János-féle összeesküvésre, amikor az esztergomi érsek meghívta Kázmér lengyel herceget a magyar trónra.

³⁶ Utalás Merész Károlynak (1433–1477), Burgundia uralkodójának 1474-ben a Svájci Államszövetséggel vívott háborúira.

³⁷ V. Alfonz (1432–1481) portugál királyról lehet szó, aki megkapta az afrikai melléknevet. A szövegben lévő utalás Alfonz kasztíliai trónkövetelése miatt kirobbant spanyol-portugál gyarmati háborúra (1474–1479) vonatkozhat.

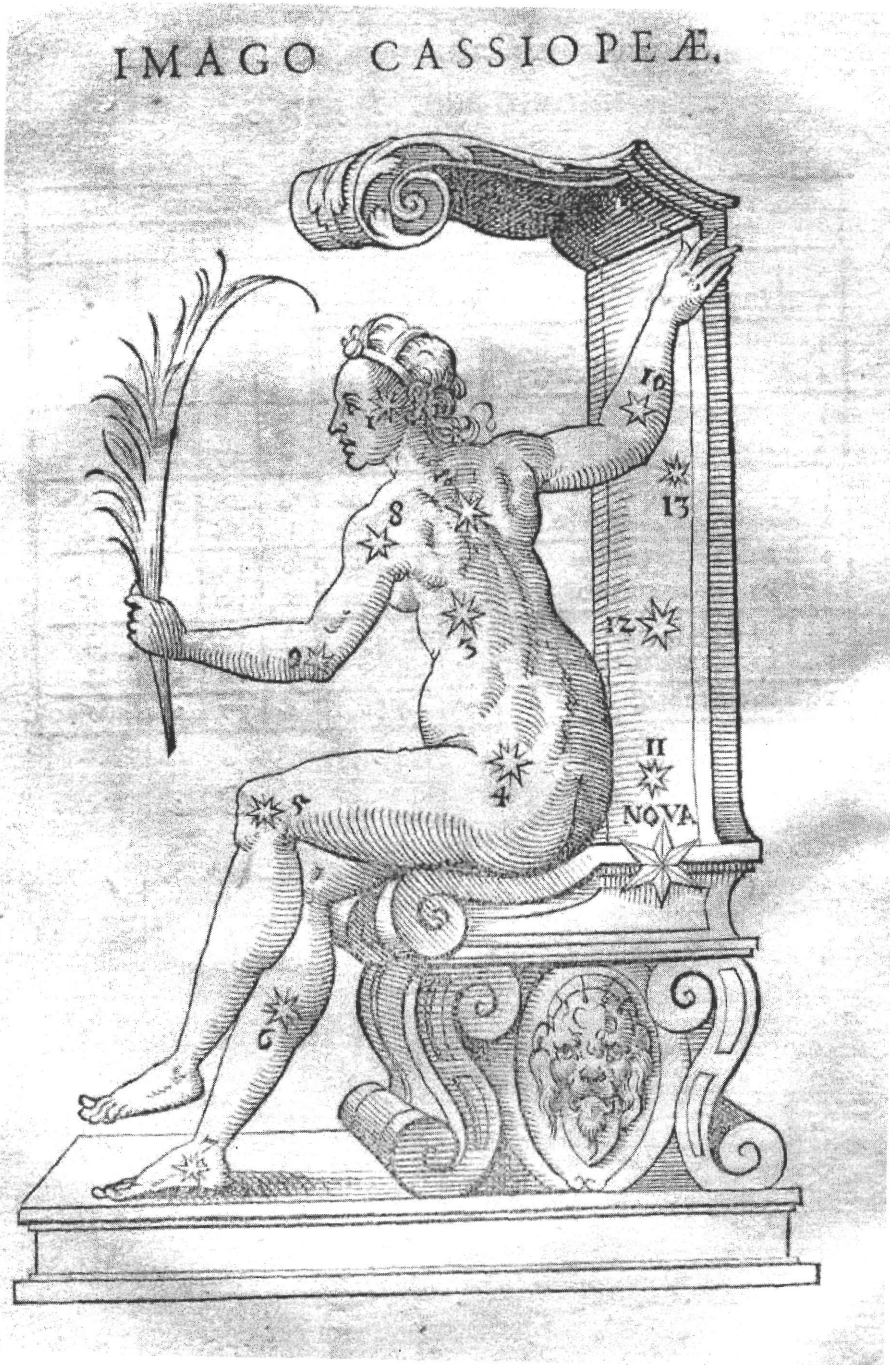
³⁸ „Mauritania” a mai Marokkót jelöli.

³⁹ Vö. LUCANUS, Marcus Annaeus: *Pharsalia*. I, 528–529. „Obliquas per inane faces crinemque timendi sideris et terris mutantem regna cometen.”

⁴⁰ Sajnos nem tudtuk kideríteni, hogy Rüdinger megfigyelései megjelenhettek-e nyomtatásban, ám a témával foglalkozhatott egy későbbi művében is. DUDITHIUS P. VI. 101. „Meteorologica tua videbo, cum tu aut amicus et discipulus aliquis tuus meam hanc explorare sitim volet, quae me iam pridem coquit. Legi de cometa. Praeclara sunt omnia.”

⁴¹ Egymásnak ellentmondó állítások, talán valamit félreérthetett a kézirat készítője. Már Ptolemaiosz is 20 ezer, Brahe pedig 14 ezer földszugárnyira becsülte a Föld és a csillagok közötti távolságot. HELDEN, Albert van: *Measuring the Universe. Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*. London, 1985. 27., 50.

⁴² Vagyis a Hold és a csillagok között.

EK, Ant. 2074. Hagecius: *Dialexis* p. 20.

Van néhány dolog, amely kételyt támaszt abban, hogy üstökösnek nevezzük, elsősorban a helyzet és a magasság. Nagyon messze van-e a Naptól, és van-e oly magasságban a Földtől, mint ami egyikről sem olvasható. Azt mondja, Pontanus⁴³ szerint van egy hely, ahol az olvasható, hogy egyes üstökösöket a Földtől kilenc földugárnyi távolságra írtak le, de ezt a helyet a tudósok kérdésesnek tartják. Ez pedig három sugárnyival magasabban található.⁴⁴ Ha pedig üstökösnek tartjuk, ehhez hasonlóknak kell gondolni, a megbecsült túl nagy távolság miatt nem láthatjuk, mivel fölfelé talán lángot szór „és ég maga felett”, ezért látszik az igazi vagy szokványos üstökösnél kisebbnek.⁴⁵ És így meglehet, hogy az üstökösök között van a helye. És talán a túlsó oldalon folyamatosan sugarat is bocsát ki, és nem lehet szokásos új csillagnak tartani. Ha léteznék is valamiféle jövedöls arról, hogy Isten fiának utolsó eljövételét új csillag előzi meg, amiként az elsőt,⁴⁶ öt⁴⁷ – mondja – nem lehetne könnyen rávenni arra, hogy elhiggye, ez az a csillag,⁴⁸ de mert jövedöls nincs, nem tudja ezt bizonyossággként állítani.

A főtisztelendő pásztor úr⁴⁹ nyilvános prédikációt tartott december hetedikén, ádvent második vasárnapján,⁵⁰ ahol világossá tette, hogy mivel az összes tudós bizonytalankodik abban, hogy ez az új csillag mi lenne, vagy mire magyarázható, meglehet, hogy ez az az új csillag, amely Krisztus utolsó eljövételét előre jelzi, mint ahogy új csillag jövedölte meg az első érkezését a mágusoknak.

BARS JÁNOS – FARKAS GÁBOR FARKAS

Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736. Als Sigismundus Nagy Borosnyai (1704–1774) am letzten Tage des Monats Mai 1736 („prid. Cal. M. Junij“) aus der Stadt Utrecht den drei Mitgliedern („Triumviri“) des siebenbürgischen Consistorium Supremum einen sehr ausführlichen Brief sendet, hat er mittlerweile schon sechs Jahre als Peregrinus an verschiedenen Universitäten „in Felici Germania et Glorioso Belgio“ studiert.¹ Er hoffe denn auch demnächst („brevi“) in sein geliebtes Vaterland zurückzukehren, so schreibt er in seinem Brief, wenn überhaupt das dazu benötigte Reisegeld („viaticum“) ihm wohlwollend („benigne“) zur Verfügung gestellt werde.

Ehe er aber nach Siebenbürgen zurückkehrt, will er noch ein Mal – als Probe seines Könnens und als Beweis seiner fortgeschrittenen Studien in theologicis – öffentlich disputieren. Der Gegenstand seiner Übungsdisputation steht schon fest: „Nunc igitur Tertiam, ‘De Originibus Symboli Apost[olici]’, publicam facere decrevi Disputationem“, so lesen wir. Den ersten Teil („Prima“) hatte er schon am 23. Februar 1735 verteidigt unter dem Utrechter Professor Hieronymus Simons

⁴³ Giovanni Pontano (1426–1503) latinul író olasz humanista. Utalás lehet az üstökösökről írott munkájára.

⁴⁴ Tehát tizenkét földugárnyi távolságra. Valójában a Hold kb. 60 földugárnyira van.

⁴⁵ Vö. DUDITHIUS P. VI. 110. „stella quidem infra apparente, coma autem supra fulgente“

⁴⁶ Mt. 2,9 „És ímé a csillag, amelyet napkeleten láttak, előttük megy vala mind addig, amíg odaérvén, megállá a hely fölött, ahol a gyermek vala.“

⁴⁷ Esrom Rüdinger

⁴⁸ Mt. 24,29. „És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen.“

⁴⁹ Friedrich Widebram

⁵⁰ 1572. december 7. SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve*. S. a. r. GAZDA István. Bp. 1985. /Tudománytár 15./ 163.

¹ Vgl. dazu SZABÓ, Miklós–SZÓGI, László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. 103 (Nr. 528).

van Alphen (1665–1742),² während die Verteidigung des zweiten Teils („Alter“) einige Monate später im fernen Franeker stattgefunden hatte (11.06.1735).³ Nun – ein Jahr später – wird also noch ein „dritter“ Teil über dasselbe Thema folgen, was auch tatsächlich geschieht. Anhand der gedruckten Disputation („Tertia“), die – wie er selber in seinem Brief bereits ankündigt – den Mitgliedern des Consistorium Supremum gewidmet ist, wissen wir, daß einige Wochen danach – am 27. Juni 1736 – die öffentliche Disputation in Utrecht stattfand, und zwar wieder unter der Leitung von Van Alphen.

Daß in dem Brief nicht von einer geplanten Promotion zum Doktor der Theologie die Rede ist, ist auffallend. Offenbar war zu dieser Zeit davon noch gar nicht die Rede. Blieb das benötigte Reisegeld länger aus als er gehofft hatte? Und hat unser siebenbürgischer Studiosus so aus der Not eine Tugend gemacht? Oder hat er, was seine baldige Rückkehr betrifft, seine Pläne geändert? Wie dem auch sei, am 23. November 1736 wird er noch in Utrecht die Doktorwürde erlangen. Und mit seiner Disputation *pro gradu* wird er wieder – und nun zum letzten Mal – seiner gediegenen Studie *‘e Originibus Symboli Apostolici’* einen umfangreichen Teil hinzufügen („Quarta et ultima“).⁴

Aus dem Obenerwähnten geht zugleich der *‘Status’*, beziehungsweise der *‘Sitz im Leben’* von Borosnyais Brief hervor. Das Stück ist *luce clarius* gedacht als eine Evaluation, oder besser, als eine genaue endgültige Verantwortung für seinen jahrelangen Studienaufenthalt in der Fremde („in peregrinis oris“), namentlich für die Zeit, in der er in den Niederlanden gewohnt hat (Leiden, Utrecht, Franeker, Utrecht). Daneben ist es ein unverkennbares Zeichen seiner großen Dankbarkeit den siebenbürgischen Wohltätern, den Mitgliedern des Consistorium Supremum, gegenüber, die es ihm einmütig und bedingungslos („communibus quasi jussistis suffragiis“) ermöglicht hatten an den berühmten ausländischen Universitäten einen Schatz an Gelehrsamkeit zu erwerben („ut thesauros sapientiae colligerem“) und sein Studium dort – zu den Füßen vieler berühmten Gelehrten („ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielium prostratus“) – endgültig zu vollenden.

In dieser Hinsicht ist der Brief zugleich eine wertvolle Informationsquelle. Nicht nur wissen wir jetzt genau wer in Utrecht (Prof. Hieronymus Simons van Alphen, Prof. Everardus Otto)⁵ und in Franeker (Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris)⁶ Borosnyais Lehrer gewesen sind, sondern wir

² Siehe über VAN ALPHEN: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band III. Kampen, 1988. 19–20 (s.v.). – Sigismundus [Nagy] Borosnyai „Hung. ex Transylv.“ ließ sich Anfang des Jahres 1735 als Student in Utrecht einschreiben, vgl. dazu das *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886*. Ultrajecti, 1886. 135.

³ Und zwar unter der Leitung von Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris. Siehe über ihn: BOELES, W.B.S.: *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Band II/2. Leeuwarden, 1889. 413–416. Siehe auch unten: Fußnote 6. – Borosnyais Einschreibung in Franeker wurde verzeichnet im – 1968 von S.J. Fockema Andreae und Th.J. Meijer publizierten – *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*. Franeker o.J., Nr. 12022.

⁴ Vgl. dazu das *Album Promotorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1815*. Trajecti ad Rhenum, 1936. 135. Prof. Van Alphen war dabei Borosnyais Promotor.

⁵ Everardus Otto (1685–1756) war seit 1720 Professor der Jurisprudenz in Utrecht, vgl. dazu AHSMANN, Margreet e.a. (Hrsg.): *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Utrechtse Universiteit tot 1811*. Amsterdam etc., 1993. 100–116.

⁶ Albertus Wilhelmus Melchioris (1685–1738) war seit 1724 Professor der Theologie in Franeker. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band V. Kampen, 2001. 365–366 (s.v.).

lernen auch seine früheren „Praeceptores“ in Leiden (Prof. Taco Hajo van den Honert,⁷ Prof. Albertus Schultens)⁸ näher kennen: Leiden, wo er sich schon am 12. September 1731 als Alumnus des Leidener Statencollegium „gratis“ in das *Album Studiosorum* hatte einschreiben lassen.⁹ Anders als in Utrecht und in Franeker hatte er da offenbar nicht publice disputiert. In dem genauen Verzeichnis seiner veröffentlichten Übungsdisputationen („publica nonnulla documenta“) stoßen wir ja auf keine Leidener Specimina (vgl. auch unten: Appendix II). Zwar werden in dem Brief drei Disputationes privatae erwähnt, u.a. ‘De Coccejanismo Hungarico’, aber aus der Umschreibung geht deutlich hervor, daß diese nicht im Druck erschienen waren. Schließlich werden in dem Brief noch kirchliche Predigten („Homiliae Ecclesiasticae“), über mehrere Textabschnitte („Pericopae“) aus dem Alten und dem Neuen Testament, genannt, die Borosnyai – exercitii gratia – in der Leidener ‘Pieterskerk’ („in Basilica S. Petri“) und im Statencollegium („in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico“) gehalten hatte.

Daß unser siebenbürgischer Student auch selber großen Wert auf den Inhalt seines Briefes legte, geht nicht nur hervor aus der sehr gewissenhaften Weise, in der er den Text – manu propria – abschrieb (auf ein zusammengefaltenes Stück Papier). Den Text des Briefes würde er ja wieder verwenden und als solchen in seiner „dritten“ Übungsdisputation ‘De Originibus Symboli Apostolici’ (27.06.1736) abdrucken lassen, sei es in (stilistisch) revidierter und geänderter Form, diesmal als Dedicatio – den drei Mitgliedern des Consistorium Supremum gewidmet (siehe auch oben). So lernen wir – dank dieser gedruckten Dedikation – schließlich auch noch Borosnyais siebenbürgische Wohltäter persönlich kennen, deren Namen wir hier der Bedeutsamkeit nach „devotissime ac humillime“ folgen lassen: comes Adamus de Bethlen, liber baro Sigismundus Banffy de Losontz Junior und liber baro Josephus Nalatzi de Nalatz, „Ecclesiarum in Principatu Trans-Sylvaniae Reformatarum Supremi Curatores et Patroni, etc. etc. etc.“.¹⁰

Von einer baldigen Rückkehr in sein Vaterland ist schließlich in der gedruckten Dedikation gar nicht mehr die Rede. Wie aus anderen Quellen hervorgeht, sollte es noch bis Oktober 1737 dauern, ehe Borosnyai im siebenbürgischen Nagy-Enyed ankommt und da am illustren Collegium („in Alma Enyedina Trans-Sylvanorum“) sein höchst ehrenreiches Amt („honestissima provincia“) als Professor antritt.¹¹

*

Gerne widmen wir Borosnyais Brief, den man zugleich als ein ‘Loblied’ auf die „Peregrinatio hungarica“ betrachten kann, dem Herrn Prof. Kálmán Tóth, der selber – einige Jahrhunderte später – Haus und Hof verließ und als „Peregrinus“ nach Utrecht kam (1938).

Deum ex animo veneratus, ut Sua providentia, favore, gratia, eum porro prosequatur,
atque lumine Spiritus Sui eum ducat ac collustret.

⁷ Taco Hajo van den Honert (1666–1740) war seit 1714 Professor der Theologie in Leiden. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Band V. Kampen, 2001. 255–258 (s.v.).

⁸ Albertus Schultens (1686–1750) war seit 1732 Professor für orientalische Sprachen in Leiden. Siehe über ihn: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Band I. Kampen, 1978. 330–333 (s.v.).

⁹ Vgl. dazu das *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875*. Hagae Comitum, 1875. 934. Borosnyai war damals 25 Jahre alt.

¹⁰ Vgl. dazu SIPOS, Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1736*. Kolozsvár, 2000. 101–102. Gemeint sind wohl die Curatores Ádám Bethlen (gest. 1748), Zsigmond Bánffy Jr. (gest. 1753) und József Naláczi (gest. 1748).

¹¹ Vgl. dazu ZOVÁNYI, Jenő–LADÁNYI, Sándor (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns egyháztörténeti lexikon*. III. Bp. 1977. 92–93 (s.v.).

Appendix I

Brief von Sigismundus N[agy] Borosnyai: Utrecht, den 31. Mai [1736].

In: Archiv des Consistorium Supremum Eccles. Reform. in Transsylvania [FőkonzLvt], Cluj-Napoca/ Kolozsvár/ Klausenburg (Siebenbürgen, Rumänien).

Excel[le]ntissimo.

Illustrissimis et Magnificis Triumviris.

Dominis. Dominis mihi humillime Colendis,

Ἐν πᾶττειν καὶ Χαίρειν.

Quanto conatu, quibus, Mercatores passim quaerant, curis, opes fluxas, et thesauros instabiles!, tanti profecto haberi hanc cuticulam, ut homines, pro ea delicate ac nitide conservanda, nullum refugiant laborem, et praesentissimis se exponant terra marique periculis, tam notum est, quam quod notissimum. Jam vero, Sapientissimo Regum testimonium perhibente, Prov. III. 13–15: „Beatus homo qui invenit sapientiam, et homo qui provehit intelligentiam; melior enim est negotiatio ejus, negotiatione argenti, et auro effosso proventus ejus; pretiosior est carbunculis, et omnia oblectamenta Tua non possunt ei aequari“. Quis ergo mirabitur?, si summae et vere salutaris sapientiae Studiosi, proluxa itinerum spatia, latronum insidias, ignotorum fraudes, insueta ciborum ac potulentorum fastidia, coeli et aëris injurias, pestilentemque fere mutationem, Fautorum, Parentum denique Cognatorum, Amicorum et deliciarum domi relictarum desideria, mille devoraturi molestias, post se relinquunt, et ad Sapientiae emporia, ad Bonae Mentis delubra, peregre se conferunt, quin et plures tribus annos illic morantur, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere sapientiae deesse sentiunt, et ad suam aliorumque salutarem instructionem profuturum constanter credunt. Et tamen, quod mirari subit, inveniuntur bene multi, qui optime collocatos hosce labores transversis nescio cur intuentur oculis, eosque acri saepe perstringunt oratione; dumque nemo, Mercatoribus, opes quales quales et undecunque allatas, vitio vertat: pretiosissimas interim has sapientiae merces, rarissimi sunt, qui aequa excipiant mente, quas Salomo, omni auro, argentoque contra cariores judicavit. Sciat nihilominus velim, [2] quicquid interim de nobis judicet, genus illud hominum: Eos solos optime nosse, quantum in rebus humanis valeat Dei providentia, quibus hanc faciem praeluxit peregrinatio, „divinioremque multo esse mentem, quae coelum imitatur ac motu gaudet“, Lipsius, Epist., Cent. I. Ep. 22. Nec certe alio, quam hoc pacto, posse vinci Subtiliss. Mathematicos, qui Lunae maculas, promontoria, sylvas ac profundissimos ejus fontes, aliorumque siderum conditionem exploraturi, dum pedibus in ea escendere nequeunt, beneficio tubi optici explorant, et quod proprio non possunt, mutatio et armato consequuntur lumine, ita tamen, ut iis fatentibus, semper aliquot gradibus a veritate aberrare cogantur. Vos vero, Excellentissime Domine!, Illustrissimi ac Magnifici Domini!, diversam prorsus, quam dicta Natio hominum, ut veriolem, calculo et opera Vestra semper approbastis sententiam, dum quotennis, magno satis numero, auctoritate Vestra munitos, in Academias Inlustres, ad promovenda quaevis studia, exmittitis Juvenes. Ex quorum me etiam numero esse libenter profiteor, utpote, quem publica examinatorum auctoritate, peregre proficisci, ut ibi, unde, orto Faustissimo Reformationis sidere, rivuli purioris Doctrinae ad Vos olim dimanarunt, thesauros sapientiae colligerem, non tantum permisistis, sed communibus quasi jussistis suffragiis: quod ipsum Deus illaudatum ac irremuneratum nunquam Vobis patiat. Ab eo tempore, per sex jam annos, in Felici Germania et Glorioso Belgio, ad pedes Magnorum omnique Sapientiae genere Instructissimorum Gamalielum prostratus haereo, decerpens ex iis ea, quae Ecclesiae ac studiosae Juventuti profutura olim existimo. Posteaquam vero, quae Illustrissimi Suprem. Vestri Consistorii fuit benignitas, Honestissima mihi provincia, Professio v.l. Historiar. Antiquit. Jud. et L. Graecae, in

Alma [3] Enyedina Trans-Sylvanorum adornanda, praeter spem, expectationem ac merita mea, oblata non tantum, verum, publica auctoritate interposita, demandata fuisset; meum id esse putavi, ut quam curatissime semper allaborarem, ne Vos beneficium apud me collocati paeniteat, nec unquam me pudeat accepti. Quare, praeter privatas quasdam, 'De Coccejanismo Hungarico', 'De concordia Apostolorum Pauli et Jacobi discordia', 'De L[ingua] Scriptorum N. T[estament]i authentica', Disputationes, praeter Homilias Ecclesiasticas, in varias V. et N. T[estament]i Pericopas, quas, partim Lugduni in Basilica S. Petri, partim in Collegio Illustrissimorum ac Praepot. Holland. et West-Frisiae Ordinum Theologico, sub Celeber. D[omi]no Taccone Haj. van den Honert atque Clariss. D[omi]no Alberto Schultens, Praeceptoribus meis Venerandis, habui; publica etiam nonnulla diligentiae meae edidi documenta, videlicet duas, 'De Originibus Symboli Apostolici', Theologicas; Juridicam, 'De Testamentis ad Pias causas' [[in margine: Hanc Illustris. Supremo dedicavi Consistorio]]; Historicam, 'Ad Illustr. quaedam Scriptorum Antiq. de D. n. Jesu Christo testimonia'; Philologicam, 'De holocausto Jephthae virgineo', Disputationes, quas Trajecti ad Rhen. et Franequerae defendi publice, sub praesidio Celeb. D. Hieronymi van Alphen, Celeb. D. Alb. Wilh. Melchioris, Celeb. D. Ever. Ottonis, Praeceptorum et Fautorum meorum humillime Colendorum. Philosophicam etiam paraveram Disputationem, 'De Praerogativis Philosophiae Newtonianae', quam tamen divulgari, turbulentiae temporis injuriae non sunt passae. Nunc igitur Tertiam, 'De Originibus Symboli Apost.' , publicam facere decrevi Disputationem. Cum vero sciam illam Aristidis vocem: „Deo quidem templa consecranda, Viri autem Eximii operum dedicatione venerandi sunt“, laudatque moris sit, ut eos, quos prae caeteris colimus, grati animi testimoniis, ad ulteriorem ac constantem invitemus benivolentiam. Hanc ideo ipse etiam, in Symbolum perpetuae devotionis, Magnis Vestris Nominibus consecro Disputationem, quam ut aequi bonique consulite, humillimis etiam atque etiam oro rogoque precibus. Ego interim brevi, si de Viatico mihi benigne provisum fuerit, in Patriam revertar; dum vero in peregrinis adhuc versor oris, erga dulcissimam Patriam, in qua natus, educatus et honestis Disciplinis innutritus fui, utroque defungar officio. Quorum primum esse arbitror, ut constanti eam, ubicunque locorum agam, amore complectar, felicitate ejus laeter, malis excrucier: haud secus, ac si praesens iis afficerer. Alterum, ut Proceres Magnificos, et Patres Patriae, quorum sapientia ac fortitudine Resp. nostra administratur, conservatur et exornatur, obsequiosis submisso cogitationibus ac debitis laudibus, quatenus occasio datur, fideliter [4] extollam, Deum, pro longa illorum vita, regimine quieto, Honoribus perennibus, prosperitate omnimoda, splendore Familiarum perpetuo, ardentissimis votis invocem. Quod, dum Excellentissime Domine, Illustrissimi ac Magnifici Domini, pro Patria, pro Vobis Vestrisque constanter facio, dicam verbo id, quod superest. Valete, atque sincerum hoc meae erga vos reverentiae et devotissimi obsequii pignus, clementer recipite. Conatibus meis favete, hosque ab insultibus eorum, quibus nihil nisi novum vel suum placet commentum, auctoritate Vestra propugnate. Dabam Trajecti ad Rhen., A. ejus Acad. Jubilari, prid. Cal. M. Junij.

Magnorum Vestrorum Nominum

Servus et Cliens minimus, semper humillimus,
Virtuti ac Glorae Vestrae devotissimus,

Sigismundus N. Borosnyai. [Manu propria.]

Appendix II

Bibliographische Angaben auf Grund des Briefes.

Erwähnte Übungsdisputationen in Utrecht und Franeker, in chronologischer Reihenfolge. Hinzugefügt wurde Borosnyais Disputation pro gradu:

1735 – Utrecht

* Unter Prof. Hieronymus Simons van Alphen (23.02.1735)

1. *Disputatio historico-theologica prima*, Περὶ τῆς πρώτης εὐκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, *de prima Symboli Apostolici adornatione*. *Ad d. 7 Cal. Martii* [1735]. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1735. 4to; [4], 1–34, [6] S.

Mit – am Ende – zwei lateinische Lobgedichte, von beziehungsweise Ladislaus Baktsi „Transylvano-Hungarus“ und Gabriel Wajai „Hung. ex Transylvania“. Beiden Lobgedichten folgt noch eine griechische Fassung des „Symbolum Apostolicum“, unterzeichnet: G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?].

* Unter Prof. Everardus Otto (23.03.1735)

2. *Disputatio juris canonici de testamentis ad pias causas, ad Cap. XI.10 de Testam. Ad diem 23 Martii* [1735]. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1735. 4to; [4], 25, [1], [10] S.

Mit – am Ende – ein (anonymes) lateinisches Lobgedicht („Monumentum Pietatis“) von neun ungarischen Studiosi: „Chorus IX Musar. Hungaricar. Trajectinarum“, [10] S.

1735 – Franeker

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (11.06.1735)

3. *Disputatio historico-theologica altera*, Περὶ τῆς πρώτης εὐκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, *de prima Symboli Apostolici adornatione*. *Ad diem 11 Junii*. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [4], 35–73, [5] S.

Mit – am Ende – Lobgedichte von G.B.D.M. [= Georgius Buzinkai, doct. med. ?], S.K. [= Sigismundus Kováts ?] und Gabriel Wajai „Hungarus Transylvanus“, alle auf lateinisch.

[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.3.]¹²

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (22.06.1735)

4. *Disputatio historica ad illustriora quaedam scriptorum antiquorum de D. n. J. Christo testimonia*. *Die 22 Junii*. Franequerae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [8], 24 S.

¹² Vgl. dazu POSTMA, F[erenc]–VAN SLUIS, J.: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden. Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. s.v. Borosnyai. – N.B.: *Die Disputatio historico-theologica altera* [121/1735.3] wurde verteidigt „ad diem II Junii“, was man lesen soll als „ad diem 11 Junii“.

Mit – am Anfang – Lobgedichte von M.A. [= Michael Ajtai ?] und Georgius Huszti „Hung. ex M.“, beziehungsweise auf lateinisch und auf griechisch.
[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.4.]

* Unter Prof. Albertus Wilhelmus Melchioris (25.06.1735)

5. *Disputatio theologico-philologica ad Cap. Jud. XI de holocausto Jephthae virginis. Die 25 Junii*. Franekeriae, Gulielmus Coulon, 1735. 4to; [4], 28 S.

Mit – am Ende – ein lateinisches Lobgedicht von Stephanus Makrantzi „Hung.“.
[= Auditorium Academiae Franekerensis: 121/1735.5.]

1736 – Utrecht

* Unter Prof. Hieronymus Simons van Alphen (27.06.1736)

6. *Disputatio historico-theologica tertia, Περι τῆς πρώτης εὐκοσμίας τοῦ Συμβόλου τῆς ἀγίας καὶ ἀποστολικῆς πίστεως, de prima Symboli Apostolici adornatione. Ad diem 27 Junii [1736]*. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4to; [16], 74–132, [21] S.

Mit – am Ende – zwei lateinische Lobgedichte, beziehungsweise von G. v. d. Broek und Johannes Gaal Markusfalvi „Transylvano-Hungarus“.

* Borosnyais Dissertation / Disputation *pro gradu* (23.11.1736)

7. *Disputatio theologica inauguralis de prima Symboli Apostolici origine et perfectione, ejusdemque speciali articulo: de Deo Spiritu Sancto [i.e.: Disputatio historico-theologica quarta et ultima]. A.d. 23 Novembris [1736]*. Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1736. 4to; [8], 133–164, [42] S.

Mit – am Ende – Lobgedichte von M.A. „Trans. Hungar.“ [= Michael Ajtai ?] und H. Hubert, beziehungsweise auf arabisch und auf lateinisch.

*

POSTMA, FERENC (Amsterdam)

* Eine Sammlung von allen hier genannten Disputationen befand sich damals in der Bibliothek des Református Kollégium in Klausenburg/Kolozsvár. Das bewußte Exemplar war von Sigismundus Nagy Borosnyai selber verfaßt worden („Disputationes academicae“) und mit einigen anderen Utrechter Gelegenheitsschriften auf eigene Rechnung mit einem schönen Einband versehen. Zur Zeit befindet sich dieses Exemplar in der Bibliothek der Rumänischen Akademie der Wissenschaften in Cluj-Napoca [Klausenburg/Kolozsvár], Buchsignatur: R 85478–85481.

** Zum ersten Mal in verkürzter Form auf holländisch publiziert in:

TENKE, Sándor–KARASSZON, István (Hrsg.): ‘Fölbuzog szívem szép beszédre’. *Tanulmányok D. Dr. Tóth Kálmán tiszteletére 80. születésnapja alkalmából* [Festschrift für Prof. Dr. Kálmán Tóth (KGRE Budapest) zum 80. Geburtstag]. Bp. 1997. 169–176.

*** Gerne möchte ich Herrn A. Vlieger (Amstelveen) an dieser Stelle recht herzlich danken für seine deutsche Übersetzung.

Tragikus nyomdászorszok, megsemmisült nyomdák. A nemzeti könyvtár irattárában fellelt adatok a magyarországi nyomdákat ért 1944–1945-ös háborús pusztításokról. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomatványok Bibliográfiai Szerkesztősége a közelmúltban arra vállalkozott, hogy a Kárpát-medence területén 1473 és 1948 között működő nyomdák, nyomdászok és nyomdahelyek adatait számítógépes adatbázisban összegyűjtse. A nemzeti könyvtári alapfeladat ellátását segítő nyomdász-adatbázis, a *Clavis typographorum regionis Carpathicae*¹ (CTRC) miközben segítheti a hiányos impresszumú kiadványok azonosítását és annak eldöntését, hogy az adott dokumentum beletartozik-e a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia gyűjtőkörébe, ugyanakkor igen hasznos segédlete lehet a hazai nyomdák, könyvkiadók és könyvkereskedők tevékenységének alaposabb feltárásához és megismeréséhez.

A munka jelenlegi szakaszában az adatok összegyűjtése és az adatbázisban való regisztrálása folyik. A nyomdák adatainak gyűjtése elsődlegesen a kétszáz éves nemzeti könyvtárban megőrződött irattári források, valamint a könyvtár működése során keletkezett könyvtártörténeti dokumentumok, másodlagosan a már publikált szakmonográfiák, helytörténeti adattárak, bibliográfiák alapján történik. Következő munkafázis a már gyűjtött adatok gondos és szakszerű vizsgálatát kívánja meg, amelynek eredményeként a nyomdákról pontos ismeretünk lesz. Ily módon térben és időben nyomon követhető az egyes nyomdaműhelyek egymás közti kapcsolata, a nyomdák élén bekövetkező tulajdonosváltások, valamint a nyomdászok vándorlásainak minden egyes állomása.

Az Országos Széchényi Könyvtár nyomda-adatbázisának munkálatai kapcsán a nemzeti könyvtár irattárában találtam rá a következőkben ismertetendő irat-együttesre.²

1947. február 4-én az Országos Széchényi Könyvtár akkor hivatalban lévő főigazgatója, Tolnai Gábor az alábbi hivatalos megkeresést intézte számos vidéki polgármesteri hivatalnak, községi elöljáróságnak:

„56/1947

Tárgya: Elsőfokú iparhatóságok
megkeresése nyomdavállala-
tok adatai tbn.

A Polgármesteri Hivatalnak,
A Községi Elöljáróságnak,

A tudományos célokra szolgáló kötelespéldányszolgáltatást szabályozó 1929: XI. tc.-re hivatkozva megkeresem a Hivatalt, mint elsőfokú iparhatóságot, szíveskedjék értesíteni, hogy az iparhatósága területéről Törzskönyvünkben nyilvántartott

.....
.....

nyomdavállalatok léteznek e.

Nevezett nyomtatók a hivatkozott törvényben meghatározott kötelezettségüknek a felszabadulás óta nem tesznek eleget. Sem a kötelespéldányokat, sem az esetleges

¹ A nyomda-adatbázis részletes ismertetését lásd BÁNYI Szilvia: *Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948*. In: *Fata libelli. Tanulmányok Borsa Gedeon 80. születésnapja tiszteletére*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. 150–157.

² Országos Széchényi Könyvtár, Irattár (= OSZK It) 56/1947.

jelentéseket nem terjesztik be a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárához.

Kérem szíveskedjék e nyomdavállalatok sorsára, működésükre, megszűnésükre, az üzemek esetleges megsemmisülésére, a tulajdonos- vagy felelős üzemvezető-változásra, vagy a szünetelésre vonatkozó részletes adatokat lehetőleg postafordultával tudomásomra hozni.

Budapest, 1947. február 4-én.

Az Országos Széchényi-Könyvtár
főigazgatója.”³

Az intézkedésre azért került sor, mert a második világháború végétől kezdődően nagyszámú nyomdából nem érkeztek be a köteles példányok. Sőt a nyomdák a törvényi előírásnak megfelelően kötelező nemleges választ sem küldték meg a nemzeti könyvtárnak.

„Számos vidéki nyomdavállalat sorsáról, létezéséről nem tudunk. Ezek a nyomtatók a felszabadulás óta felszólításainkra, körleveleinkre nem válaszoltak. Ezért megkereséssel fordultunk az illetékes elsőfokú iparhatóságokhoz a szóbanforgó nyomdavállalatok fennállásával, az esetleges bekövetkezett változásokkal kapcsolatos adatok jelentése tbn.”⁴

Az Országos Széchényi Könyvtárnak, mint a nemzeti emlékezet őrzőjének alapítása óta egyik legfőbb feladata a magyar vonatkozású sajtótermékek összegyűjtése, a jövő nemzedékek számára való megőrzése. Az alapító, Széchényi Ferenc akarata szerint is törekedni kell a hungarika minél teljesebb számban történő gyűjtésére. Ezért a királyi jóváhagyással megerősített alapítólevelének 2. pontja már rendelkezett az általa alapított nemzeti könyvtár számára biztosítandó köteles példányra való joggal.⁵ Sőt a kancellária 1802. december 28-án rendeleti úton intézkedett, hogy a beszolgáltatandó példányok közül egy további tudományos példányt⁶ az új nemzeti könyvtár kapjon meg.⁷ 1804-ben a helytartótanács rendelete fogalmazta meg az azóta is folyamatosan érvényesülő elvet, amely szerint a nyomda felelősége a köteles példányok beszolgáltatása.⁸

A nemzeti könyvtár állományának gyarapodása szempontjából a köteles példányok beszolgáltatása az egyik legfontosabb forrás. Jelentősége felbecsülhetetlen, ugyanis Magyarország kultúrájának, történetének pontos megismerésére csak a beküldött és megőrzött köteles példányok által nyílik lehetőség. A köteles példányok kitüntetett szerepét felismerve a korabeli kulturális kormányzat az 1929. évi 11. törvény 32. §-ban szabályozta, hogy az Országos Széchényi Könyvtár mellett még másik három nagy országos könyvtár: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Magyar Tudományos

³ A dokumentumokat, korabeli helyesírásukat tükrözve adom közre, csupán a gépelési hibákból adódó elütéseket javítottam.

OSzK It 56/1947 Fogalmazvány.

⁴ OSzK It 56/1947 Pro domo az iratcsomót összefogó pallium borítójának külső felén, alul olvasható.

⁵ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 46.

⁶ TÓTH András: *A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon*. Bp. 1964. 4.

Magyarországon ellentétben az európai hagyománnyal a cenzurális-privilégiális (kiadói tulajdont igazoló) példányok mellett azoktól teljesen külön úton fejlődött ki a tudományos célokat szolgáló köteles példány típusa.

⁷ TÓTH: *i. m.* 13.

⁸ TÓTH: *i. m.* 14.

Akadémia Könyvtára, valamint az Országgyűlés Könyvtára is tudományos célokra köteles példányt kapjon.⁹ Továbbá kimondta, hogy „a be nem szolgáltatott kötelespéldányokért” a nyomdát és a kiadót egyetemleges felelősség terheli.¹⁰

1897. évi 41. törvénycikk az első olyan jogszabály, amely a köteles példány beszerzéséről minden részletét rendezte. Végrehajtása ügyében a vallás- és közoktatási, valamint az igazságügyi miniszter által 1898. évi 5720. szám alatt kiadott rendelet kötelezte a közigazgatási hatóságokat, hogy küldjenek jelentést az Országos Széchényi Könyvtárnak a területükön működő nyomdákról. A nemzeti könyvtár a jelentések alapján a nyomdákról nyilvántartást vezetett. Ez volt az ún. nyomdai „Törzskönyv,” amelyben külön kötetekben vezették a főváros, Budapest, illetve a vidéki városok nyomdáinak adatait a nyomdahelyek betűrendjében.¹¹ A regisztrált adatokat az Országos Széchényi Könyvtár évente, a változásokat negyedévente köteles volt nyomtatásban is megjelentetni.¹²

Az Országos Széchényi Könyvtár a nyomdák adatait 1945 után is a „Törzskönyv”-ben vezette. Sajnos ma már ez a könyvtártörténeti forrásdokumentum nem hozzáférhető. Az alábbiakban Tolnai Gábor főigazgató megkeresésére, az elsőfokú iparhatóságoktól, illetve a polgármesteri hivataloktól beérkezett hivatalos válaszok közül a legjellemzőbb dokumentumokat közöljük. A felsorolásban szereplő levelek az 1945-től 1947 elejéig terjedő időszak alatt a területükön működő, vagy működött azon nyomdák sorsáról adnak tájékoztatást,¹³ amelyek többszöri felszólításra sem tettek eleget a köteles példányok beszerzésével kapcsolatos törvényi előírásoknak.

Ajka

Ajka Nagyközség

Benti megkeresésére ht. értesítem, hogy Imre Géza¹⁴ nyomdatulajdonos, ajkai lakos a felszabadulás óta üzletműködést nem folytat.

⁹ Magyar Törvénytár. 1929. évi törvénycikkek. Szerk. TÉRFY Gyula Bp. 1930. 119.

Az 1929: XI. t.c. 32. § (2) lábjegyzetében olvasható: „A Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárnak az 1897: XLI. t.c. alapján járó kötelespéldányjogosultsága minden kétségen felül áll, mert a könyvtár hivatása a magyar szellem mindennemű termékeinek s elsősorban a Magyarországon előállított nyomdatermékeknek a legnagyobb teljességre törekvő gyűjtése s ezért minden hazai nyomtatványt be kell szereznie, tekintet nélkül azok tartalmára, tudományos és irodalmi értékére.”

¹⁰ Uo. 120.

¹¹ „A törvény pontosan előírja, hogy a kötelespéldányokat évnegyedenként összegyűjtve, az évnegyedet követő 15 napon belül, vagyis legkésőbb január, április, június és október hónapok 15. napjáig kell kézbesítővel, vagy 20 kilogramm súlyt meg nem haladó bérmentesítetlen postacsomagokban közvetlenül az Orsz. Széchényi Könyvtár igazgatóságához nyomdatermékkimutatás kíséretében beküldeni. Ha pedig valamely nyomdatulajdonos üzemében az esedékes évnegyed alatt beszerzés alá eső nyomdatermék nem készült, erről nemleges jelentést kell tennie.” FITZ József: „Magyar könyvészet 1936”. In: Magyar Könyvészet. Bp. 1936. IX. lap.

¹² A nyilvántartott nyomdák adatait a Magyar Könyvszemle 1898–1914 között évenként külön függelékben publikálta, majd ezt követően 1934-ig már csak a változásokat adta közre. 1935–1941 között a Magyar Könyvészet éves kötetei közölték a működő nyomdák adatait.

¹³ OSzK It ad 56/1947 Az irattári dokumentumok közzétételénél a hivatalos címezést elhagyva csak a kibocsátó testület nevét, valamint a válaszok érdemi tartalmát közlöm.

¹⁴ Imre Géza nyomdáját 1935–1948 között működtette. MARKOS Béla: Az 1919 és 1948 között működött magyarországi nyomdák és kiadók jegyzéke. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Hung. 3727. 36.

Nevezett nyomdafelszerelését a felszabadulás előtti napokban elhurcolták s tulajdonos annak csak egy kisebb részét tudta visszaszerezni, amivel ezidőszereint üzletműködést kezdeni nem tud.

Ajka, 1947. febr. 19.

[Aláírása olvashatatlan]

Jegyző

Balassagyarmat

Balassagyarmat megyei város polgármesterétől

Fenti tárgyban és szám alatt kelt megkeresésére értesítem, hogy Gaál János¹⁵ ismeretlen helyen tartózkodik, felesége állítása szerint orosz hadifogságban van.

Nevezett nyomdája a háborús események következtében nem semmisült meg, hanem azt az Elhagyott Javak Kormánybiztossága /Budapest, VI. ker. Andrássy u. 2./ elhagyottnak minősítette és a Magyar Kommunista Párt balassagyarmati szervezetének¹⁶ üzemében meghagyta. Ezen határozattal Gaál Jánosné az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Elnöki Tanácsához /Budapest, VI. ker. Andrássy u. 2./ panasszal élt, amelynek elintézéséről ezideig választ nem kapott.

Közlöm, továbbá, hogy a Kommunista Pártnak Iparügyi Miniszter úr¹⁷ 1946 évi június hó 1 napjáig nyomdaműködési engedélyt adott, amelynek meghosszabbítását a Párt budapesti Központja állítólag kérlemelte.

Ezen kérelem elintézéséről ezideig leiratot nem kapott.

Sem közvetett, sem pedig közvetlen tudomásom nincs arról, hogy a kérdéses nyomdát a Kommunista Párt üzemben tartaná.

Balassagyarmat, 1947. február 18-án.

Polgármester helyett:

/Dr. Kiss Endre :/
tanácsnok

Békéscsaba

Békéscsaba m. város polgármestere

Fenti számra hivatkozással értesítem, hogy a tárgyban nevezett nyomdavállalatokat a kötelespéldányok betérjesztésére felhívtam.

Ezzel kapcsolatban közlöm, hogy Gesmey nyomda tulajdonosa Láng Sándor¹⁸ deportálásból csak az elmúlt évben tért vissza, s így az üzemet saját kezelésbe is csak a közelmúltban vette át, mely teljesen használhatatlan állapotban volt és annak

¹⁵ Gaál János nyomdáját 1943–1944 között működtette. MARKOS: *i. m.* 38.

¹⁶ A Magyar Kommunista Párt első városi szervezetét Balassagyarmaton 1945. március 7-én alapította meg. *Balassagyarmat története 896–1962*. Főszerk. BALOGH Sándor. Balassagyarmat, 1967. 401.

¹⁷ Bán Antal szociáldemokrata politikus, aki 1945. június 1. és 1948. február 26. között iparügyi miniszter volt.

¹⁸ Láng Sándor tulajdona volt 1936?–1948 között az 1909-ben alapított Gesmey nyomda. Az OSzK CTCRC nyomda-adatbázisa alapján. (A továbbiakban azoknál a jegyzeteknél, ahol nem történik más forrásra való hivatkozás, ott az adatokat mindig az OSzK CTCRC nyomda-adatbázisa alapján közöljük.)

rendbehozatala véglegesen csak most fejeződött be. Jelentése szerint a kötelespéldány beszolgáltatását a jövőben rendszeresen fogja eszközölni.

Friedmann Sámuel¹⁹ a „Rapid” nyomda tulajdonosa 1944 évben szintén deportáltatott, ahonnan ez idő szerint sem tért vissza, csupán felesége, aki működési engedély iránti kérelmét hatóságomnál 1946. évi április 20-án igazolta. Ügye folyamatban van, azonban a nyomda ez idő szerint üzemén kívül van helyezve, illetve nem működik.

A kötelespéldány beszolgáltatási kötelezettségének – ez időszerint – csupán a fenti akadályok miatt nem tett eleget.

Békéscsaba, 1947. március 17.

Lipták András
polgármester.

Bonyhád

Bonyhád nagyközség elöljáróságától

56/1947. számú megkeresésére értesítjük, hogy Jakubovits József²⁰ nyomdája nem létezik, illetve nem működik. A tulajdonos és családja deportálásból nem tért vissza.

Bonyhád, 1947. évi február hó 24.

Erményi János
főjegyző.

Takáts József
bíró.

Csorna

Csorna nagyközség

A bontiekre tisztelettel jelentem, hogy bentnevezett nyomdavállalatát²¹ egyenlőre szünetelteti és előreláthatólag meg sem tudja mondani, hogy mikor fogja újból üzembe helyezni.

Csorna, 1947. febr. 28.

[Aláírása olvashatatlan]
főjegyző

Debrecen

Debrecen és Vidéke Ipartestület

Debrecen és Vidéke Ipartestület, utalással a hivatkozási szám alatt kelt megkeresésre közli, hogy

Beke Zoltán²² nyomdavállalat, vagyon elkobzás miatt megszűnt.

Csuka László²³ nyomdája működik. (Vörös hadsereg útja 7.)

Nagy András²⁴ nyomdája megszűnt.

¹⁹ Friedmann Sámuel-féle Rapid nyomda 1929–1944 között működött. MARKOS: *i. m.* 40.

²⁰ Jakubovits József 1942–1944 között működtette nyomdáját. MARKOS: *i. m.* 43.

²¹ Lichtmann Lajos könyvnyomdáját 1935-től 1944-ig működtette.

²² Beke Zoltán 1933-tól 1944-ig működtette nyomdáját.

²³ Csuka Zoltán, majd Csuka László 1940-től 1948-ig működtette nyomdáját.

²⁴ Nagy András 1934-től 1942-ig működtette nyomdáját.

Pannónia nyomda²⁵ bomba találat következtében szünetel, helyrehozatala folyamatban van.

Tóth Ferenc²⁶ nyomdája megszűnt.

Wohlberg²⁷ nyomda megszűnt.

Debrecen, 1947. évi március hó 18.-án

[Aláírása olvashatatlan]
elnök

[Aláírása olvashatatlan]
jegyző

Derecske²⁸

Derecske község előljáróságától

Értesíti az előljáróság, hogy a Derecske községben nyilvántartott nyomda tulajdonosa Katz Sándor²⁹ a deportálás közben elpusztult, üzletvezetője Weisz Sándor pedig kivándorolt Palesztinába.

A nyomdaberendezés egyrésze még megvan Derecske községben, azonban tudomásunk szerint Katz Sándor örökösei azt eladták, idegen községbeli egyénnek, de az még nem szállította el. – A nyomda már régóta nincs üzemben. –

Derecske, 1947 febr. 20.

[Aláírása olvashatatlan]
jegyző.

Eger

Eger m. város polgármesterétől

56/1947. sz. megkeresésükre közlöm, hogy a Dobó István nyomda³⁰ Rt. Löw Nándor igazgató vezetése mellett, mint az Egri Szociál Demokrata Párt nyomdája működik. Üzemében a felszabadulás óta bejelentett szünetelés nem állott elő. A Hungária könyvnyomda³¹ Horváth Jenő vezetése alatt ugyancsak működik és üzemében iparhatóságomhoz bejelentett semminemű változás nem történt. Kérem a fent közölt szíves tudomásul vételét.

Eger, 1947. febr. hó 15-én.

polgármester h.
Dr. Korompai János

²⁵ 1906-ben a Libermann testvérek (József és Géza) által alapított Pannónia Nyomda 1944-ig működött.

²⁶ Tóth Ferenc 1938 és 1944 között működtette nyomdáját.

²⁷ Wohlberg Izidor által 1912-ben alapított nyomdát Wohlberg József és Jónás 1938-tól 1944-ig működtette.

²⁸ A korabeli papírhiányt jól jellemzi, hogy Derecske jegyzője válaszáat egy 1883. november 5-i keltezésű nyugta hátoldalára jegyezte.

²⁹ Katz Sándor 1932-től 1944-ig működtette nyomdáját.

³⁰ Az 1893-ban alapított Dobó István Nyomda Rt. 1947?-ig működött.

³¹ A Hungária Könyvnyomda 1934 és 1948 között működött Rabecz István és Horváth Jenő vezetésével.

Enying

Enying község előljáróságától

Tisztelettel értesítem, hogy a Petőfi Nyomda,³² illetve annak tulajdonosa semmiféle nyomdai tevékenységet nem fejt ki, nyomdája a hadműveletek következtében teljesen megsemmisült, jelenleg földműveléssel foglalkozik.

Enying, 1947. febr. 26.

[Aláírása olvashatatlan]

Jegyző.

Esztergom

Esztergom megyei város polgármesterétől

Értesítem címedet, hogy a Hunnia nyomda³³ működését az Iparügyi Miniszter úr nem engedélyezte és annak bezárása iránt intézkedett. A bezárásig előállított sajtótermékek köteles példányszámának beküldésére a nyomda bérlijét felhívtam. –

Esztergom, 1947. február 17. –

Dr. Bády István s. k.

mb. polgármester

Dr. S./M.

Győr

Győr thj. város polgármestere

Fenti számú megkeresésére való hivatkozással értesítem, hogy

Győr város házinyomdája,³⁴ városháza,
Széchényi könyvnyomda,³⁵ Géczy József, Megyeháza u. 1.

Victoria nyomda, Szép József,³⁶ Kaszárnya u. 5.
nyomdavállalatok jelenleg is működnek.

Egyúttal értesítem, hogy a két utóbbi nyomdavállalatot a hadifogságban lévő férfjek távollétében feleségeik vezetik.

Kérem fentiek szíves tudomásulvételét.

Győr, 1947. március 6.

Polgármester megbízásából:

Dr. Szalóky Sándor s. k.

h. tanácsnok.

A kiadvány hitelül:

Kóthy

irodatiszt.

³² Gaál János Petőfi Nyomdája 1940-től 1944-ig működött.

³³ A Hunnia nyomdát és könyvkereskedést 1893-ban alapította Gerenday József. 1936? és 1948 között a nyomda bérelője az Esztergomi Lapkiadó Vállalat volt.

³⁴ Győr város Házinyomdájának létezéséről csak ez a dokumentum tesz említést.

³⁵ Az 1934-ben alapított Széchényi nyomdát Fias István vezette 1941-ig, majd Gáczy József, illetve felesége működtette 1948-ig.

³⁶ Szép József 1928–1948 között Mercur, valamint Victoria néven működtetett nyomdát.

Hajdúnánás

Hajdúnánás m. város polgármestere, mint I. fokú Iparhatóság

Fenti számra hivatkozással értesítem t. Címet, hogy hatóságom területén lévő nyomdára Katona Ferenc³⁷ nyomdatulajdonos 76.261/II-1946. Ip. M. sz. alatt nyert a Magyar Iparügyi Miniszter Úrtól 1946. december hó 31-én működési engedélyt, azonban nyomdáját az alábbi okoknál fogva saját személyében nem működteti:

A fenti nyomdát 1945 tavaszán a Magyar Kommunista Párt Hajdúnánás szervezete vette kezelés alá, mivel Katona Ferenc nem tartózkodott a városba. A nyomda felelős vezetője Máyer Géza hajdúnánási lakos, ki 1945. december hó 17-én 814/1945. ip. sz. alatt kérte a nyomda ipar gyakorlására jogosító iparendelő kiadását. Nevezett ezen kérelmét Magyar Iparügyi Miniszter Úr 76.261/II-1946. Ip. M. sz. rendeletével elutasította azzal, hogy a nyomdára már Katona Ferencnek működési engedélye van.

Fenti rendelettel folyamodóval 20/1947. ip. sz. alatt 1947. január hó 7-én közöltem, azonban Máyer Géza az elutasító határozat ellenére még a mai napig sem adta át a nyomdát Katona Ferencnek.

Hajdúnánás 1947. február 17.

/Dr. Ormós Miklós/
h. polgármester.

Högyész

Högyész község elöljáróságától

Értesítem, hogy Engel Ferenc³⁸ högyéshi lakos nyomdája a háborús viszonyok alatt megsemmisült, azóta nem működik. –

Högyész, 1947. február 18.-án

Ezer Mihály
h.v. jegyző. –

Karcag

Karcag m. város polgármester

Tárgyban tisztelettel közlöm, hogy Klein Mór³⁹ Kuthen utca 1. szám alatti lakos nyomdája Klein Sándor⁴⁰ sokszorosító üzeme a volt Horthy Miklós út 33./Jelenleg Dózsa György út 33./ szám alatt nem működik. A vállalat tulajdonosait deportálással elhurcolták, s mind ezideig nem tértek haza.

A Turul könyvnyomda⁴¹ /Gyányi Lajos távolléte miatt / az orosz csapatok bevonulása óta, 1944. október 9-től üzemen kívüli, leszerelt állapotban Karcag Tökés utca 36. szám alatt van tárolva.

³⁷ Katona Ferenc 1924-ben alapította meg Hajdúvidéki Nyomda Vállalatát, amelyet 1944-ig működtetett.

³⁸ 1927-ben Engel József által alapított nyomdát Engel Ferenc 1948-ig működtette.

³⁹ Klein Mór 1912-től 1944-ig működtette nyomdáját.

⁴⁰ Klein Sándor sokszorosító üzeme 1937-től 1944-ig üzemelt.

⁴¹ Gyányi Lajos által 1939-ben alapított Turul Könyvnyomda 1944-ig működött.

Tekintettel arra, hogy fenti okok miatt a nyomdák nem működtek, így köteles példány szolgáltatási kötelezettségüknek sem tehetek eleget.

Karcag, 1947. évi március hó 7-én.

Dr. Farkas Sándor
polgármester.

Kiskunhalas

Kiskunhalas megyei város polgármesterétől

Fenti számú megkeresésükre közlöm az alábbiakat:

1./ A Kiskunhalas, Molnár ucca 2. sz. alatti nyomdaüzem Práger János⁴² kiskunhalasi lakos tulajdonát képezi, aki az 1944. évben megszűnt „Kiskunhalas Helyi Értesítője” c. helyi lapnak kiadója és tulajdonosa volt. Az említett nyomdaüzemben jelenleg a Ságody Győző kshalasi lakos felelős szerkesztésében megjelenő „Hírek”/: azelőtt: „Halasi Hírek”/: c. lap példányai nyomatnak, ezeknek köteles példányait a szerkesztőség, állítása szerint, rendszeresen beküldi Címnek. A nyomda felelős üzemvezetője: Borbás Imre.

2./ Kiskunhalas, Malom u. 6. szám alatt működött és Mészáros Dezső és Borbás Imre⁴³ kshalasi lakosok tulajdonát képező nyomdaüzemet a Magyar Kommunista Párt helyi szervezete 1945. március 23.-án birtokba vette és lezárta, azóta a nyomdagépeken ismeretlen tettesek rongálásokat vittek végbe, alkatrészek, így két motor is, hiányoznak, a teljes papírkészlet és egyéb gépalkatrészek hiányoznak, úgy, hogy a nyomda nem üzemképes, így abban semmiféle nyomdatermék elő nem állítható.

Kkhalas, 1947. március hó 7.

/:Dr. Gusztos Károly:/
h. polgármester.

Nagykálló

Nagykálló község elöljáróságától

Értesítem, hogy Bárány József⁴⁴ nagykállói lakos nyomdavállalata 1944 év ősszén a községben dúló harcok alatt tűz következtében teljesen megsemmisült.

Nagykálló, 1947. február 15.

Iklódy Gyula
s.jző

Orosháza

Orosháza megyei város Polgármesterétől

59/1947. számú átiratokra értesítem, hogy az orosházi Thomay nyomdát⁴⁵ a felszabadulás után a hatóságok lezárták. 1945- és 1946. év elején a nyomda engedély

⁴² Az 1881-ben, Práger Ferenc által alapított nyomdát 1936? és 1948 között működtette Práger János.

⁴³ Mészáros Dezső és Borbás Imre nyomdája 1940-től 1945. március 23-ig működött.

⁴⁴ Az 1880-ban alapított nyomdát Bárány József 1936? és 1944 között működtette.

⁴⁵ Thomay József Kultúra Szövetkezet Nyomdája 1923-tól 1948-ig működött.

nélkül egy darabig működött, azonban feljelentés után hatóságilag lezárattott. A nyomda ma sem működik. Vezetőjének és tulajdonosának neve változatlan.

Orosháza, 1947. február hó 17.

Polgármester megbízásából.
Dr. Papp Károly s. k.
közig. tanácsnok.

A kiadvány hitelül:
[Aláírása olvashatatlan]
v. kiadó.

Salgótarján

Salgótarján m. város polgármesteri hivatalától

Fenti számú és tárgyú megkeresésükre értesítem, hogy a „Munka”⁴⁶ nyomdávalat a felszabadulás óta működik. A nyomdatulajdonos jelenleg is Végh Kálmán salgótarjáni lakos. A nyomda 1945 évi augusztus hó végéig a M.K.P. salgótarjáni szervezete kezelésében volt, 1945 szeptember havában Végh Kálmán kezelésébe került vissza.

Salgótarján, 1947 február 17.

Dr.W/Brné.

Polgármester helyett:

v, tanácsnok
/Dr. Wanka Lajos/

Sárvár

Sárvár Község

Benti megkeresésre tisztelettel értesítem t. címet, hogy a községemben a Farkas Mihály⁴⁷ féle nyomda megszűnt. – A tulajdonos már régebb idő óta távol van.

A Hesz Alfréd⁴⁸ féle nyomda is megszűnt, mert a tulajdonos Németországba deportáltatott és onnét haza nem érkezett. Nevezettnek Hesz György nevű fia tért haza a munkaszolgálatból, s nevezett a nyomdát Budapestre szállította, ahol engedélyt fog kérni a nyomda működésére.

A sárvári Szabadság nyomda, mint ilyen megszűnt és visszaszállt régi tulajdonosára, – Milfai Ferncz⁴⁹ cégére, aki bemondása szerint a köteles példányokat a t. címhez előírás szerint betérjeszti. –

A Tinódy⁵⁰ féle nyomda, ifj. Nagy István nyomdász tulajdonában van, akinek bemondása szerint a köteles példányokat a t. címhez kellő időben betérjeszti. –

Sárvár, 1947. február 25.

/Budai László/
vezetőjegyző

⁴⁶ Végh Kálmán Munka Sajtóvállalat Rt. Nyomdáját 1925-től 1948-ig működtette.

⁴⁷ Farkas Mihály nyomdája 1937-től 1944-ig működött.

⁴⁸ Az 1860-ban alapított nyomdát Hesz Alfréd 1912-től 1944-ig működtette.

⁴⁹ Milfay Ferenc 1908-tól 1948-ig működtette nyomdáját.

⁵⁰ Tinódy Nyomda 1934-től 1948-ig működött.

Sátoraljaújhely

Sátoraljaújhely megyei város polgármesterétől

Megkeresésére értesítem, hogy a Zempénnyomda és Lapkiadó Rt.⁵¹ nyomdai üzeme működési engedélyt nyert a m. iparügyminiszter úrtól az 1946 évi január hó 4-én kelt 99.764/I.3–1945.sz. leiratában.

E nyomdavállalat jelenben a magyar kommunista párt sátoraljaújhelyi szervezete kezelésében áll „Egyenlőség” könyvnyomda néven és kiadja a jelenben a hetenként kétszer megjelenő „Zempléni Népújság”-ot és az 1945 évben ugyan ezt a lapot „Népújság” elnevezés alatt.

Sátoraljaújhely, 1947. február 19.

Dankó István.
polgármester.

K6.

Siófok

Siófok község jegyzőjétől

Tisztelettel értesítem, hogy Singer Károly⁵² nyomdász a háború alatt deportálva lett és ebben elpusztult. Nyomdáját volt segédje Krausz Imre⁵³ siófoki lakos vette át, aki saját neve alatt vezeti azt. Krausz Imre az előírt köteles példányokat beszolgáltatja és ezen a néven valószínűleg szerepelni fog nyilvántartásukban.

Siófok, 1947. febr. 19.

Főjegyző
Dr. Zákonyi Ferenc

Sopron

Sopron thj. város I. f. iparhatóságától

Megkeresésére értesítem, hogy a „Breuer”-féle nyomda⁵⁴ bombázás folytán megszűnt, tulajdonosa a deportálásból nem tért vissza.

„Gellis testvérek” nyomdája⁵⁵ nem működik, miután cégtulajdonosok szintén nem tértek vissza deportálásból.

Sopron, 1947. március hó 3.

Dr. Koltai Gyula
tb. tanácsnok

⁵¹ A Zemplén Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. (Zemplén Nyomda) 1870 és 1944 között működött, majd 1945 után a Magyar Kommunista Párt sátoraljaújhelyi szervezete „kezelésébe” került.

⁵² Singer Károly 1910-től 1944-ig működtette nyomdáját.

⁵³ Krausz Imre 1946 és 1948 között működtette nyomdáját. MARKOS: i. m. 93.

⁵⁴ Breuer Testvérek nyomdája (Dávid és Jakab) 1910-től 1944-ig működött.

⁵⁵ Gellis Mór 1882-ben alapította nyomdáját, 1908-tól 1944-ig a Gellis Testvérek működtették.

Soroksár

Soroksár község elöljárósága

Fenti számú megkeresésére értesítem, hogy a Soroksári könyvnyomda⁵⁶, Molnár István, Grassalkovich utca 74. nyomdavállalat már nem létezik. A nyomda Soroksár község kényszerkiürítése és a község hadszíntérre válása folytán elpusztult.

Soroksár, 1947 febr. 14.

Herendi János
aljegyző.

Szeged

Szeged Thj. Város Kultúrügyosztálya

56/1947 számú megkeresésükre értesítem, hogy a Metropol,⁵⁷ Árpád,⁵⁸ Burkus⁵⁹, Kultúra⁶⁰ nyomdák léteznek, azonban az említett négy nyomda közül csupán az Árpád Nyomda rendelkezik működési engedéllyel, míg a másik három nyomda működési engedély hiányában zár alá van véve. Az Endrényi Nyomda Részvénytársaság⁶¹ jelenleg Hírlapkiadó Kft. néven szerepel és erre a névre szóló működési engedéllyel rendelkezik. Nemzeti Sajtóvállalat⁶² és Széchenyi Nyomda⁶³ megszűntek. Wirth István⁶⁴ nem rendelkezik nyomdai iparengedéllyel, csupán gépiratos másolással.[! sic.]

Szeged, 1947. február 21.

Polgármester helyett:
[Aláírása olvashatatlan]
tanácsnok
vezető jegyző
Répási László.

Szolnok

Szolnok m. város polgármesterétől

Fenti szám alatt kelt megkeresésére hivatalos tisztelettel közlöm a következőket:
Özv. Rényi Dezsőné⁶⁵ a nyomdaműködési engedélyt 61.789/1946. II. Ip.M.szám alatt csak az 1946. évi október hó 11. napján nyerte.

⁵⁶ Molnár István 1931-től 1945?-ig működtette a Soroksári Könyvnyomdát.

⁵⁷ Metropol Nyomda 1942 és 1947 között működött.

⁵⁸ Árpád Nyomda és Lapkiadó 1933 és 1947 között működött.

⁵⁹ Burkus András nyomdája 1912-től működött 1944-ig. 1945 után működési engedély hiányában zárolták.

⁶⁰ Kultúra Nyomda és Hírlapkiadó Vállalat 1925-től működött 1948-ig. MARKOS: i. m. 97.

⁶¹ Endrényi Nyomda és Lapkiadó Rt. 1883 és 1944 között működött.

⁶² Szeitz Ferenc által alapított Nemzeti Sajtóvállalat 1936-tól 1941-ig működött.

⁶³ Schwarcz Jenő által alapított Széchenyi Nyomda 1916-tól 1944-ig működött.

⁶⁴ Wirth István nem rendelkezett nyomdai iparengedéllyel, csupán gépirásos másolással, amelyet 1938-tól 1947-ig alkalmazott.

⁶⁵ Rényi (Róth) Dezső által 1906-ban alapított nyomdát 1948-ig működtette özvegye.

Tisztelettel jelentem továbbá, hogy nevezett deportálva volt és a nyomda a deportálás és a háborús viszonyok következtében olyan állapotba került, hogy azt üzembehelyezni még a mai napig sem lehetett, így iparát szüneteltetni kénytelen.

Szolnok, 1947. március 1.

A kiadvány hitelül:
[Aláírása olvashatatlan]
v. kiadó

Zsemlye Ferenc s.k.
polgármester.

Veszprém

Veszprém m. város polgármesterétől

Fenti számra értesítem, hogy Fodor Ferenc⁶⁶ nyomdája jelenleg Nagy Ödön nyomdatulajdonos bérletében van. Nevezettet deportálták, ahonnan mindeztideig nem tért vissza. Ezért a rokonsága a nyomdát Nagy Ödön iparjogosítvánnyal rendelkező iparosnak adta bérbe, aki a nyomdára működési engedélyt meg is kapta. –

Pósa Endre⁶⁷ nyomda jelenleg Szabadság nyomda név alatt működik, a nyomdát a tulajdonostól az Elhagyott Javak Kormánybiztossága vette gondozásba, miután a tulajdonos a felszabadulás idején a városból távol volt. A nyomda jelenleg Veszprém vármegye dolgozóinak Szövetkezete használatában van és Szabadság nyomda név alatt működik. A nyomda vezetője Kádi Ferenc képesített és mesterlevéllel rendelkező nyomdász, akinek iparjogosítvány kiadása iránti kérelme az iparügyi minisztériumban van. –

Veszprém, 1947. február 15.

L:N.
E:H.Gy.

dr. Tekeres Lajos
h. polgármester.

Zirc

Zirci jegyzőségtől

Tisztelettel értesítem Főigazgató Urat, hogy Zirc községben Ott Lajos⁶⁸ nyomdája a harcok alatt tűzvész következtében teljesen megsemmisült.

Nevezett jelenleg azon dolgozik, hogy a nyomdát megindíthassa, tudomásom szerint a közeljövőben már működni fog újból a nyomda. –

Nevezettet felhívtam, hogy megindulás után a sajtótermék beszolgáltatási kötelezettségének tegyen eleget. –

Zirc 1947 évi febr. 15.

Varga Gyula jegyző. –

A helyhatóságoktól, illetve az elsőfokú iparhatóságoktól a területükön és a felügyeletük alatt működő, de köteles példányt be nem szolgáltató nyomdák sorsa felől tájékozódni kívánó, az Országos Széchényi Könyvtár által kiküldött kérdőívre 72 településről érkezett viszont válasz. A beérkezett

⁶⁶ Az 1894-ben alapított nyomdát Fodor Ferenc 1944-ig működtette.

⁶⁷ Az 1901-ben alapított nyomdát Pósa Endre 1945-ig működtette.

⁶⁸ Ott Lajos nyomdáját 1930 és 1948 között működtette.

adatközlések alapján százhuszonöt⁶⁹ nyomda sorsát követhetjük nyomon az 1944-es év közepétől az 1947-es esztendő elejéig. A fennmaradt irattári dokumentumok a háború alatti, valamint a háborút követő időszak politikai változásai miatt a nyomdák élén bekövetkezett sok esetben tragikus tulajdonosváltásokról, a nyomdák részleges, olykor teljes pusztulásáról tudósítanak. Negyvenhárom nyomda tevékenysége szűnt meg végérvényesen. Tizenkilenc nyomdász vesztette el nyomdáját, szabadságát, az esetek többségében az életét, mert haláltáborokba deportálták, illetve orosz hadifogságba hurcolták őket.

Az 1945-ös esztendőt követő időszak politikai történései a most közzétett dokumentumokban ugyancsak jól nyomon követhetők. Példaként említhetjük egy részről a kiépülő új politikai hatalom azon intézkedését, amely az iparügyi miniszter engedélyéhez kötötte, még a több éve, vagy évtizede tevékenykedő nyomdák esetében is, a nyomdai vállalkozások működését. Más részről a politikai csoportosulás viszonyát a nyomdai vállalkozásokhoz. Az irattári forrásdokumentumban hat alkalommal fordult elő, hogy a Magyar Kommunista Párt ekkor megalakuló helyi szervezete „kezelésbe vette;” „kezelésében áll;” „üzemében meghagyta;” „vette kezelés alá;” „szerezte meg;” „birtokába vette” a mások tulajdonát képező nyomdákat, amelyeket legtöbbször Szabadság, Egység, vagy Petőfi nyomda néven működtették tovább. Köteles példányt a kommunista párt által működtetett műhelyek a nemzeti könyvtár részére nem szolgáltattak be, így csak feltételezhetjük, hogy ezeket a sokszorosításra alkalmas vállalkozásokat saját ideológiájuk propagálására hasznosították, vagy e „nyomdafoglalásokkal” más nézetek terjesztését kívánták megakadályozni. A kommunista párt mellett a szociáldemokrata párt és egyéb baloldali szervezetek is éltek a „nyomdafoglalás” módszerével.⁷⁰

A szakirodalomból ismert, hogy a „magyar nyomdaipar egészét (nem a könyvszakmát!) 1938-as értékben számítva 33 millió pengős háborús kár érte.”⁷¹ A legnagyobb veszteség mégis, hogy „csaknem háromszáz szakember pusztult el: szerkesztők és könyvkereskedők, ügynökök és tisztviselők, cégfőnökök és alkalmazottak.”⁷² Közülük talán az egyik legjelentősebb és legismertebb nyomdászcsalád tagja, a gyomai nyomdász-kiadó, Kner Imre. Bár a fentebb közzétett iratok teljes képet nem adnak a vidéki nyomdákat ért háborús pusztítás mértékéről, hiszen tudott, hogy sokkal több nyomda és nyomdász szenvedte meg ezt az időszakot, mint a forrásban felsoroltak, ugyanakkor e dokumentumok mégis hitelesen rajzolják meg az 1944 és 1947 közötti időszak alatt a vidéken működő nyomdákat és nyomdászokat érő tragikus történelmi és politikai hatásokat és azok következményeit.

⁶⁹ Az 1938-as területgyarapodást megelőző, utolsó statisztikai adat 1937-ben készült, amely szerint Magyarország vidéki nyomdáinak száma 487 volt. SZOLLÁS Ella: *A magyarországi nyomdák és sokszorosító vállalatok jegyzéke*. In: *Magyar Könyvészet*. Bp. 1937. 9.

⁷⁰ Magán tulajdonban lévő nyomdák lefoglalására a korszakból egyéb példák is adódtak. Az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási osztályán őrzik azt a „Reklamációk” című könyvtártörténeti dokumentumot, amely az 1944-es esztendőől vezette a köteles példányt be nem szolgáltató nyomdákkal folytatott reklamációk nyilvántartását. Az 1945-ös év 289-es reklamálási tételénél szerepel az 1903-ban alapított mezőúri Corvina Nyomda, amely az 1944. év negyedik, valamint az 1945. év első és második negyedévi kötels példányaival nem számolt el. A magyar nemzeti könyvtár egykori munkatársának kézírásos bejegyzésével az alábbi szöveg olvasható: „A nyomda orosz kézben van. 1945. VI. 1-ig meg lettek semmisítve az oroszok által készült nyomtatványok.”

⁷¹ VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*. Bp. 1985. 45.

⁷² Uo. 45.

Az 1944-ben a nyomdai vállalkozásokat érő „sorscsapások” nem szűntek meg a háborút követő, demokratikusan induló új társadalmi kibontakozás eredményeként. 1948-ban a nagy nyomdávalalatok államosításával kezdetét vette az a folyamat, amely 1949-ben a kis és közepes nyomdák állami tulajdonba vételével a magán nyomdai vállalkozások felszámolásához vezetett. A háború poklából kivergődő, az újrainduláshoz nagy akaraterevel hozzáfogó nyomdai vállalkozók tragédiája ezzel tetetöződött.

BÁNFI SZILVIA

A szlovéniai magyar könyvkiadás. A szlovéniai magyar könyvkiadás 1961-től napjainkig a szlovéniai magyar irodalomból építkezik. Határon túli magyar könyvkiadásnak is nevezhető, amely a magyar nemzeti történelemből eredezteti a létét, de 1920 után, Magyarország trianoni elcsatolásától sajátos történelme is van. 1961-től 2004-ig összesen 80 szépirodalmi és tudományos magyar művet adtak ki Muravidéken. 1954-től napjainkig a Pomurska založba kiadó 81 magyar könyvet, főleg szépirodalmi műveket jelentetett meg szlovén fordításban. Ennek a könyvkiadásnak az arc-éle nemcsak esztétikai, hanem etikai, nemzetfenntartó mércékkel is mérhető.

Hogy miért megkésve, csak a 60-as években alakult ki a magyar könyvkiadás Szlovéniában? Ennek több oka volt. 1920 és 1961 között a politikai és a történelmi helyzet nem kedvezett a magyarságnak. Ez a korszak csak magyar sajtótörténetet hagyott maga után, könyvkiadást nem. 1945 után szinte légüres térben tevékenykedett a muravidéki magyarság és újra kisebbségi helyzetbe került. Ekkor más nyelvi és társadalmi közegben kellett élnie, mint korábban. A második világháború után a magyar értelmiség zöme elhagyta a vidéket, nem voltak magyar tanítók sem a kisebbségi iskolákban. A politikai igazgatást a munkások és a parasztok vették át, de nem tudtak kulturális téren emelkedni. Az 50-es években Magyarországnak nem volt hatása Muravidékre, hiszen a szovjet zónába került, vasfüggönnyel volt elzárva. Az itteni magyarságnak nem volt alternatívája ebben az időszakban. Elkezdődött az azonosulása a jugoszláv értékrenddel.

Ez a folyamat egészen a 70-es évekig tartott, amikor kialakultak a magyarság önszerveződési formái. Már 1954-ben megalakult a Magyar Közművelődési Bizottság, a magyarság első érdekvédelmi szervezete. Az 1974-es alkotmány alapján új kisebbségi jogokat fogadtak el, amelyek lehetővé tették a nemzetiségi öngazgatási érdekközösségek létrejöttét. 1975-től létezik a Magyar Nemzetiségi Oktatási és Művelődési Érdekközösség, amely felvállalta a magyar könyvkiadást is a műkedvelő csoportok támogatása, a tömegtájékoztatás és a hagyományörzés mellett. Ez volt a muravidéki magyarság kulturális autonómiája kialakulásának kezdeti szakasza.

A 60-as évek progresszív politikai fordulatai a 70-es és a 80-as években kezdtek el hatni, majd a 90-es években jutott el ez a folyamat addig, hogy önálló kulturális intézményeket hozzon létre. A politikai és művelődéstörténeti folyamatok kihatottak a magyar könyvkiadásra is.

Jugoszlávia szétesése után, a szlovén rendszerváltást (1991) követően 1991-ben alakult meg a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Öngazgatási Közösség nevű önkormányzati szintű érdekképviselő, amelynek két intézete lett társalapítás útján: 1993-ban alapították meg a Magyar Nemzetiségi Tájékoztatási Intézetet és 1994-ben a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézetet, amely felvállalta a magyar könyvkiadást is. Mindkét magyar intézet a magyarság közösségteremtésének érdekében jött létre és azóta is erősíti a magyarság túlélési stratégiáját. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet megalakulásával és működésével a magyar könyvkiadás önálló intézmény keretei közé került. Az intézet évi 70 milliós költségvetésének egyötödét fordítja könyvkiadásra. A kiadott magyar könyveket többnyire az 1998-tól működő Bánffy könyvesboltban árulják, 2004-től pedig a Bánffy Központban népszerűsítik őket. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet pályázati

kiírásokkal serkenti a könyvkiadást. A könyvek köteles példányait eljuttatja szlovéniai és a magyarországi könyvtárakba, közgyűjteményekbe. Tevékenysége túlterjed a Muravidék magyar lakta vidékein, hiszen együttműködik az egyetemes magyar értékrendet képviselő tudományos és kulturális magyarországi intézményekkel és a határon túli magyar intézményekkel is a Kárpát-medencében.

Ha korszakokként tekintjük a szlovéniai magyar könyvkiadást, akkor el kell mondanunk, hogy a 60-as évek korszakhatárt jelentettek. Vljaj Lajos költő hagyomány nélküli irodalmi közegeben kezdte el az irodalomteremtés feladatát. Hasonló szerepe volt, mint a vajdasági Szenteleki Kornél-nak, csak körülötte nem alakult ki mítosz. A 60-as években a szlovéniai magyar könyvkiadás még nincsen benne a magyarországi és a vajdasági könyvkiadási folyamatokban.

A 70-es években indul a *Tavaszwárás* nemzedék: Szúnyogh Sándor, Szomi Pál és Varga József már közösen lépnek az olvasóközönség elé. Továbbviszik a vlaji hagyományt. 1975-ben alakult meg a Szlovéniai Magyar Írócsoport mint önálló civil szervezet, elnöke Varga József lett. A kötettel rendelkező írók és költők közé tartoztak: Szúnyogh Sándor, Varga József, Szomi Pál, Bati Zsuzsa, Varga Sándor és Pivar Ella. Olyan kötet nélküli alkotók is tagjai voltak az írócsoportnak, akik publikáltak a *Népújságban* és a *Muratájban*: Bernjak Elizabeta, Bence Lajos, Sz. Kanyó Leona, Rozsmán Erzsébet, Gábor Zoltán, Völgyi János, Dobosics József és Toplák János. Közös vállalkozásként, a regionális irodalmat erősítve a muravidéki, vasi és zalai költők közösen adták ki az *Ősszhang* antológiát 1979-ben. A 70-es években összesen 7 magyar könyv jelent meg.

A 80-as években a *Tavaszwárás* nemzedék írói, költői kezdtek kibontakozni, hiszen ebben az évtizedben szinte mindegyiküknek két-három kötete is megjelent. Elsőkötetes alkotóként jelentkeznek Bence Lajos, Rozsmán Erzsébet, Gábor Zoltán és Szabó József. Újabb vállalkozásnak bizonyult az *Ősszhang* kétnyelvű antológia 1982-ben, amelyben a karintiai szlovén és a muravidéki magyar nemzetiségi költők versei jelentek meg. Új műfajként tűnik fel a könyvkiadásban az irodalomtörténet és a nyelvészeti tanulmány. Varga Sándor folytatja a helytörténetírást. Ebben az évtizedben összesen 19 magyar könyvet adtak ki.

A 90-es évek könyvkiadása már új társadalmi légkörben formálódott. Szlovénia megalakulásával új alkotmányra lett az országnak, és a rendszerváltás új követelményeket hozott a demokratikus, plurális szlovén társadalomban. A *Muratáj* (1988) folyóirat létrejötte után új alkotók is csoportosultak a folyóirat köré. Ebben az évtizedben 13 író alkotott publikálást rendszeresen: Balazsek Dániel, Bence Lajos, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Göntér János, Halász Albert, Hagymás István, Kercsmár Rózsa, Kocon József, Szabó Mária, Varga József, Varga Sándor, Vida János és Zágorec-Csuka Judit. Ezt az évtizedet a műfaji sokszínűség jellemzi. A szépirodalom mellett megjelentek a történelmi és helytörténeti, egyháztörténeti, irodalomelméleti művek, a néprajzi, a nyelvészeti munkák, a gyermekirodalom, a hagyományörző irodalom, a filmesztétika, az ifjúsági irodalom, a képzőművészet, a népmesegyűjtemények, a memoár-irodalom és a doktori disszertációk kibővített formában, illetve könyvformában. Ez műfaji fejlődésnek tekinthető, de még mindig nem keletkeztek nagyepikai művek, pl. nem írtak regényt. Annak ellenére, hogy kialakultak bizonyos irodalmi kapcsolatok és publikálási lehetőségek a magyarországi kiadókkal és szerkesztőségekkel, mint pl. a székesfehérvári *Árgussal*, a Zalai Írók Egyesülete lapjával a *Pannon Tükörrel*, a budapesti *Kortárssal*, vagy a kolozsvári *Korunkkal*, még mindig hiányzott a muravidéki magyar irodalom recepciója, vagyis befogadás-esztétikája, kritikái és irodalomtörténeti feldolgozása Magyarországon. Ezzel párhuzamosan hiányzott még a muravidéki magyar könyvek szélesebb terjesztése is az anyaországban, illetve csak ekkor kezdődött mindez kialakulni. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet intézményesen átvette 1994-ben a könyvkiadást a nemzetiségi önkormányzatoktól, és számos kapcsolatot alakított ki a magyarországi kiadókkal és intézményekkel pl. a győri Hazánk Kiadóval, a budapesti Hadtörténeti Múzeummal, a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának Magyar

Nyelvi és Irodalmi Intézetével, a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumával, a lendvai Studio Artis Kiadóval stb. Ebben a korszakban a szlovéniai magyar könyvek száma megsokszorozódott. Elsőkötetes szerzőként jelentkeztek: Bence Utrosa Gabriella, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Halász Albert és Zágorec-Csuka Judit. Folytatódott Bence Lajos, Kercsmár Rózsa, Szűnyogh Sándor és Varga József pályafutása. Sikeres törekvésnek bizonyult az *Igét őrizve* szlovéniai magyar költők antológiája, amelyet 1998-ban adtak ki, és három muravidéki magyar költőnemzedék verseit tartalmazta. A 90-es években összesen 34 magyar mű jelent meg.

A 2000-es évek (2000–2004) közötti korszak magyar könyvkiadására jellemző a műfaji változatosság és a könyrterjesztés hatékonyabbá válása, valamint az irodalmi kapcsolatok mélyítése. Bence Utrosa Gabriellának, Göncz Lászlónak és Zágorec-Csuka Juditnak kedvezően alakult az írói, költői, valamint tudományos pályafutása. Új műfajként jelent meg a történelmi regény: Varga Józseftől 2001-ben *A lendvai vár kapitánya* c. regénye és Göncz Lászlótól 2003-ban az *Olvadó jégcsapok* c. műve. Mindkét mű sikerkönynek számított Muravidéken. Új műfajként jelentkeznek még a könyvészeti, könyvtörténeti és művészettörténeti művek is, mint pl. Zágorec-Csuka Judit *Gábor Zoltán festőművész portréja* c. monográfiája (2000) és *A szlovéniai magyar könyvillusztrátorok* c. tanulmánykötete (2003). A Magyar Köztársaság Kulturális Örökség Minisztériuma és a Szlovén Művelődési Minisztérium támogatásával két történeti mű, azaz könyv formában kibővített disszertáció is megjelent: Göncz László *A muravidéki magyarság 1918–1941* (2001) című és Kovács Attila *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között* (2004) című műve. Létrejön a fordításiirodalom szlovén nyelvre, amely a megelőző korszakokban egyáltalán nem volt jelen. Zágorec-Csuka Judit két verseskötete jelent meg 2001-ben *V ognjenem kresu* és 2003-ban *Slepici na zemljevidu* címmel szlovénul, és Göcz János *Gyermekkorom faluja (Vaške slike mojega otroštva)* c. könyve. A muravidéki magyar könyvek vásárolhatók voltak már a győri, a zalaegerszegi és a budapesti könyvvásárokon is. Új tendencia kezdett kialakulni azzal, hogy Göncz László a pécsi Pro Pannonia, Varga József a budapesti a Krúdy Irodalmi Kör és a Bíró Famili Nyomda és Kiadvállalat, Zágorec-Csuka Judit pedig a pilisvörösvári Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület kiadóknál adták ki műveiket Magyarországon. A 90-es évekhez képest a 2000-es évek elején már gyakorlattá vált a szlovéniai magyar könyvkiadásban az állami támogatás mellett a szponzorok és a mecenatúra keresése. 2000–2004 között összesen 18 magyar könyv jelent meg, köztük Bence Lajos, Bence Utrosa Gabriella, Cimmermann Toplák János, Göncz László, Varga József és Zágorec-Csuka Judit művei. Hiányzó műfajnak számít ebben a korszakban még a szociográfia és az esszé.

A szlovéniai magyar könyvkiadásnak nagy szüksége van magyar nemzetiségű íróinak az érvényesülését, kibontakozását, szellemi felzárkózását segítő alapítványokra, pályázatokra és céltámogatásokra az anyaország és az összmagyar szervezetek részéről. A 90-es évektől Magyarországról érkezett is anyagi támogatás a magyar könyvkiadásra. A támogató szervezetek főleg a Magyarok Világszövetsége, az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, az Illyés Közalapítvány, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Főosztálya, a Határon Túli Magyarok Hivatala. Így lehet a szlovéniai magyar könyvkiadás jövőjét, intézményrendszerét megalapozni, megszervezését stabilizálni. A könyvkiadás erősíti a kulturális- és a nyelvi identitást, amely mindenkor a kultúrában gyökerezik és újul meg, teremt gondolkodási stílust. Az identitást a nyelv alakítja ki, az irodalom fejleszti, de a könyvek közvetítik. A szlovéniai magyar könyvkiadás sem kerülheti meg a jelenkori magyar kultúra megítélését, kritikai és esztétikai értékelését.

A könyvkiadásban is fontos a magyar és a szlovén kulturális kapcsolatok megbecsülése. Ezt az együttélésen alapuló víziót Pável Ágoston a „két nép hűséges fia” kezdte erősíteni életpályájával és munkásságával. 1991-ben Budapesten a kölcsönös megismertetés jegyében mutatták be a Gellért szállóban a muravidéki magyar irodalmat egy irodalmi est keretében, Dr. Czine Mihály irodalomtörténész

méltatta az alkotókat. Ennek keretében három konstelláció: a muravidéki-kisebbségi, vagyis a magyar nemzetiségi, az anyaországi és a szlovén, vagyis a többségi viszonyok, kapcsolatrendszerek kölcsönös megismerése indult el. Ez sorsélménynek is számított, hiszen megkezdődött a szlovéniai magyar irodalom és könyvkiadás integrálódása saját anyaországi kultúrájához.

A muravidéki magyar írók, költők, tanulmányírók intenzívebben a 90-es évektől kezdtek el publikálni a magyarországi irodalmi lapokban, folyóiratokban. A *Muratáj* mellett pl. a *Somogyban*, a *Hévízben*, a *Pannon Tükörben*, az *Árgusban*, a *Hitelben* stb. A cenzúra, vagyis a felelősség számonkérése írásaikért a rendszerváltás előtt (1991) főleg a többségi nemzet irányából érkezett, majd a rendszerváltást követően inkább a nemzetiség közegéből és a magyarországi könyves szakmából. A 2000-es évekre egyre inkább a belső szűrők által működik, a külső háttérbe szorul, vagy megszűnőben van. A szlovéniai magyar íróktól elsősorban a nemzeti sors felvállalását várják az egyetemes magyar könyvkultúra résztvevői és a muravidéki magyarság. Magyarország elvárása a határon túli könyvkiadással kapcsolatosan kétarcú. Az egyik a hagyományos, konzervatív nemzettudatra épülő eszmei vonulatot igényli. A másik a liberális, urbánus, kozmopolita, posztmodern, globalista vonulatot, amely az alkotói autonomitásból, vagyis az emberi individuumból indul ki. Mindkét elvárás a magyar irodalom, a magyar kultúra és a könyves szakma megosztottságát jelzi, s ezt is figyelembe kell vennie a szlovéniai magyar könyvvilágnak.

A szlovéniai magyar könyvek kiadói közül három évtizedes múltra tekinthet vissza a mura-szombati Pomurska založba Könyvkiadó és Könyvkereskedési Vállalat, amelyet 1954-ben hoztak létre. Ez a kiadó adta ki a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig a szlovén szerzők mellett a muravidéki magyar szerzők munkáit is: a *Naptár* évkönyvet és az *Összhang* kétnyelvű antológiát. Felvállalták a kétnyelvű tankönyvek kiadását is a muravidéki kétnyelvű iskolák számára. Hosszú évekig még a pécsi Jelenkor és a budapesti Európa kiadóval is együttműködtek. A hatvanas években veszteségesek voltak, raktáron maradtak a magyar könyvek, a csekély dotáció nem fedte a kiadás költségeit, ezért a kiadónak új programokat kellett kitalálnia. Mivel nem volt elegendő magyar értelmiségi a szlovéniai könyves szakmában a kezdeti időkben, kétnyelvű magyar szerkesztők hiányában az újvidéki Fórum és a budapesti Európa Kiadó segített a magyar könyvek megjelentetésében. A hetvenes években a Pomurska založba kiadó országos szintűvé vált, egyaránt nyitott volt a szlovén, a jugoszláv és a magyar kultúra, illetve a muravidéki magyar nemzetiség irányában. Kiadási koncepciói is ezekre a területekre terjedtek ki. A magyar klasszikusok és a kortárs írók lelkiismeretes fordítása hamarosan kellemes és mindenekelőtt hasznos feladattá vált a kiadó számára. Ennek az irodalomnak legismertebb fordítója Jože Haradil volt a sok más ismert fordító mellett. A magyar irodalom értékei addig ugyanis többé-kevésbé ismeretlenek voltak a szlovének előtt, vagyis olyan nevek, mint Petőfi Sándor, József Attila, Weöres Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Németh László és mások, akiknek értékei a nyelvi és egyéb akadályok dacára az európai irodalom részei. A budapesti Európa Kiadóval való munkakapcsolat következtében fellendült a fordítói munka, amelynek eredményeképpen olyan szlovén művek jelentek meg a magyar könyvpiacon, mint Prešeren válogatott művei, Oton Župančič költészetéből készült válogatás, valamint Iván Cankar, Matej Bor, Miško Kranjec, Ciril Kosmač és mások munkái. A fordításirodalom (magyar–szlovén) összterméke 81 mű volt a hatvanas évektől kezdve egészen a 80-as évekig. A Pomurska založba Kiadóval elégedetlen, s ezért a vele szakító írók új kiadói csoportosulást hoztak létre Szlovéniai Magyar Írócsoport (ill. Muravidéki Magyar Írócsoport) néven a szlovéniai magyar irodalom kiadására. Ők 1989 és 1997 között a *Muratáj* c. folyóiratot és a *Naptár* c. évkönyvet, valamint egyéb szépirodalmi munkákat is jelentették meg. 1995-től a kiadói tevékenységet a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, az érdekvédelmi teendőket pedig a Szlovéniai Magyar Írók Társasága vette át, amely 1997-ben alakult meg tizenhárom szlovéniai magyar író és költő közreműködésével, s szervezetileg a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézethez tartozik.

1998-ban a Bánffy Könyvesbolt megnyitásával lehetőség nyílt a szlovéniai magyar könyvterjesztésre is. A könyvesboltban magyar nyelvű könyvek és folyóiratok közt válogathatnak az érdeklődők. 2004-től pedig a Bánffy Központ létrejöttével a közönség alkalmakként rendezvényeken, író-olvasó találkozókon vehet részt. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet költségvetésének egyötödét fordítja évente magyar könyvek kiadására. 1994-től egészen napjainkig ez a kiadási tendencia érvényesül. Elvértve egy-egy lendvai intézet, pl. a Knjižnica Lendava – Könyvtár Lendva, a Galéria Múzeum Lendva kiad egy-egy magyar, főleg szakkönyvet annak ellenére, hogy a kiadás nem fő profiljuk, csak a tevékenységük esetleges melléktermékeként merül fel.

A Top-Print Grafikai Stúdió és Könyvkiadó 1997-ben nyílt meg Lendván Halász Albert vezetésével. Magánvállalkozásnak indult, elsősorban a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet megrendeléseit teljesítette. Egy év múlva Studio Artisra változtatta a nevét, a kiadást megtartva, de kibővített szolgáltatási körrel folytatták munkájukat: a grafikai tervezést, térképészetet, fordítást, lektorálást, s kiadtak egy hirdetési újságot is a magyarok területén. A magánvállalkozásban működtetett kiadó nem volt hosszú életű, nem tudta kinőni magát, részben személyi okok miatt, de alapvetően a kiadói megélhetéshez szükséges könyvtermés hiánya miatt is.

1992-ben alakult meg a muraszombati Franc-Franc Könyvkiadó Kft. a muravidéki szlovén kultúra és kiadás támogatására. Alapítói Feri Lainšček, híres muravidéki író és Franci Just irodalomtörténész voltak. Működését a Szlovén Művelődési Minisztériumtól kapott pályázati támogatás is segíti. Egyik sikerkönyvüknek számított a 2002-ben kiadott szlovén nyelvre fordított Márai-kötet, *A gyertyák csonkig égnek*, az „Új Hidak Magyarországgal” c. sorozatban. 2003-ban adták ki szlovén fordításban Zágorec-Csuka Judit egyik verseskötetét is.

A győri Hazánk Kiadóval a kapcsolat a 80-as évekre vezethető vissza. A 90-es évek elejétől ösztönözte és segítette a határon túli kiadókat, tartotta a kapcsolatot a muravidéki kiadói szakmával is. Így 12 muravidéki magyar könyvet adott ki az MNMI megbízásából. Igazgatója, Szabó József 1989-től jelentet meg a Győr-Sopron megyéhez kötődő értékekről írt műveket. A 90-es évek vége felé gazdasági okok miatt szakított az MNMI a Hazánk Kiadóval, de a szlovéniai magyar könyveket és szerzőket azt követően is bemutatják az évente megrendezett Győri Könyvszalonnán c. nemzetközi kiállításokon.

A szlovéniai magyar könyvkultúrában a kiadók illusztrálásának az igénye mindig jelen volt, de a körülményektől függően változó színvonalú kiadványokban valósult meg. Ha az elmúlt közel negyven év termését végignézzük, látható, hogy született igényes megjelenésű, nagyon szépen illusztrált kiadványok is. Az 1961-től megjelenő közel száz magyar kiadvány kb. a harmada illusztrált (ez az arány figyelhető meg az erdélyi, kárpátaljai, szlovákiai és délvideki magyar kiadványokban is).

A hatvanas évekre a fekete-fehér tusábrázolás (Gábor Zoltán festőművész, Gálcs István grafikus munkái) volt jellemző, majd a hetvenes évek pangása után, a nyolcvanas években a hatékony intézményi támogatások következtében változatosabb tipográfiájú és képanyagú kiadványok adtak ki úgy, hogy szinte minden évben készült egy különlegesen „szép” kiadvány is. Nem mindennapi illusztrációnak számítanak Czimmermann Toplák János nyolcvanas években készült haiku-zen rajzai, amelyekben a szöveg és kép teljes harmóniája figyelhető meg.

Az átütő változást a kilencvenes évek hozták meg, amikor a muravidéki magyar kiadásban egymásra találtak a szerzők, a kiadó, a technikai szerkesztő és a nyomdászok. A magyar kiadványok formatervezését Meszelics László tervező-grafikus vette át. A füzött kiadványok mellett megjelentek az igényesebben tervezett és kötött, kemény címlappal készült kiadványok. A Studio Artisban Halász Albert saját illusztrációval, Hagymás István pedig fotóillusztrációkkal látta el a magyar kiadványokat. A kilencvenes évektől lehetőség nyílt arra, hogy magyarországi képzőművészeti iskolákban tanulhassanak az érdeklődők. Közülük Orbán Péter tervezőgrafikus tehetséges formatervezőnek és kiadványtervezőnek ígérkezik, aki visszatért alkotni a szülővárosába, Lendvára.

Irodalom

A muravidék földrajzi névvel azt a ma Szlovéniához tartozó tájegységet jelölik, amely 1919 előtt a történelmi Zala és Vas megyékhez tartozott. – RUDAŠ Jutka: *Irodalom és kulturális identitás a Muravidéken napjainkban*. = Muratáj 2002. 57. – BENCE Lajos: *A szlovéniai magyarság*. www.hhrf.org/prominoritate/1996/osz03.htm – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – SZÉKELY András Bertalan: *Magyar–szlovén kapcsolatok*. = Társadalmi Szemle 1996/5. 64–65. – KIRÁLY M. Jutka: *Hang a Kárpát-medencében, kapcsolat itthon*. = Népújság 2003. jan. 16. 9. – ÁCS Margit: *Kölcsönös garancia*. = Pannon Tükör (6.) 2001. jan.–márc. 1. sz. 9–15. – BÁRDI Nándor: *A határon túli magyar társadalmak és magyarságpolitikák átalakulása a kilencvenes években. A muravidéki magyarság ma népszámlálási adatok tükrében*. Konferencia-anyag-előadás. Lendva, 2003. máj. 30. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – KRANJEC, Miško: *Találkozás a költővel*. In: VLAJ Lajos: *Versek*. Murska Sobota, 1961. Pomurska založba, 8–9. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. – SZÚNYOGH Sándor: *Szomi Pál (1936–1989). In memoriam*. = Népújság 1989. április 21. – Dr. VARGA József: *Szomi Pálra emlékezem*. = Népújság 2000. nov. 3. 11. – VARGA József: *A Petőfi Kultúrkör jegyzőkönyve*. Lendva, 1970. április. 12. – KOC SIS Gyula: *Naphívogató*. Utószó. Murska Sobota, 1974. Pomurska založba, 54. – PÉNTÉK Imre: *Szűnyogh Sándor: Hóvágy*. Murska Sobota, 1985. Pomurska založba, [Fülszöveg]. – GYURÁ CZ Ferenc: *Bence Lajos: Lételelet*. Lendva, 1989. [Fülszöveg]. – GUTTMAN Miklós: *Anyanyelvünkért*. Murska Sobota, 1983. Pomurska založba. [Bevezető]. – JUHÁ SZ György: *Előszó helyett...* In: SZABÓ József: *Nem is olyan régen történt*. Murska Sobota, 1987. Pomurska založba. – SZIJÁRTÓ Imre: *Igék a megmaradásért. Jegyzetek a szlovéniai magyar irodalomról*. = Tiszatáj 2002. 7. sz. 9. – SZARKA László: *Előszó Göncz László monográfiájához*. In: GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. MNMI. 6. – BENCE Lajos: *Ráolvasások. Válogatott és új versek*. Lendva, 2000. MNMI. [Fülszöveg]. – Dr. VARGA József: *Zágorec-Csuka Judit: Kiűzve az Édenből*. Lendva, 1997. MNMI. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *A Zrínyiek nyomában*. = Népújság 2004. jan. 8. 11. – GÖNCZ László: *Összmagyar és kisebbségi nemzeti kulturális értékeinkről*. = Muratáj 1997. 1. sz. 44–45. – Dr. CZINE Mihály: *A szlovéniai magyarság budapesti köszöntése*. = Muratáj 1991. 28–29. – SZÉKELY András Bertalan: *Az új magyar kisebbségpolitika, különös tekintettel a szlovéniai magyarságra*. = Muratáj 1991. 29. – TERNAR, Jože: *A kultúrhagyományokra alapozott fejlődés*. = Naptár 1980. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. 86–91. – HRADIL, Jože: *Az első könyvtől a Pomurska založba tizedik sorozatáig*. = Naptár 1980. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. 92–97. – SZABÓ Lilla: *A magyar könyvillusztráció Magyarországon határain kívül 1918-tól napjainkig című kiállítás és konferencia*. Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága. Bp. 2001. konferencia-körlevél. – P. SZABÓ Ernő: *Vizuális anyanyelv határok nélkül*. Magyar könyvgrafika kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. = Magyar Nemzet 2001. ápr. 21. 15. – CSUKA Judit: *Az ember egyedül születik. Beszélgetés Bence Utrosa Gabriellával, muravidéki novelláíróval*. = Népújság 1993. febr. 26. 9. – Dr. VARGA József: *Bence Utrosa Gabriella: Ki lakik a sötétben?* = Muratáj '96, Lendva. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. 1997. – SZIJÁRTÓ Imre: *Csodavárók – jegyzetek a Karácsonyi varázslat című filmről*. = Népújság 2001. jan. 25. – BENCE Lajos: *A szlovéniai magyar irodalom*. = Pannon Tükör 2000. szept.–dec., 5–6. sz. 11–12. – VARGA József: *Gábor Zoltán: Postagalamb*. Murska Sobota, 1982. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *Zágorec-Csuka Judit: Gábor Zoltán festőművész portréja*. In: GÁBOR Zoltán: *Elmondom*. 127–128. [Recenzió]. – KALAPIS Rókus: *Sóhajók a varázsló barlangjából*. = Horvátországi Magyarság 1996. febr., 2. sz. [Recenzió]. – SZARKA László: *Előszó*. In: GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. MNMI. 7. – PAP Gábor: *Előszó*. In: *Casanova napja. Fellini Casanovájának asztrálmitoszi vo-*

natkozásai. Győr, 1993. Hazánk, 5–7. – HAGYMÁS István: *Előszó*. In: *Utazások Fellinivel, a Zenekari próbára, a nők városában és a satyricon világába*. Filmelmzések. Pilisvörösvár, 2002. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 3–5. – Dr. KÜRTI László: *Előszó*. In: HALÁSZ Albert: *Az alsólendvai sajtó és néprajz 1889–1919*. Bp. 1994. MNMI és Hunga-Print Kiadó, 5. – Dr. GADÁNYI Károly: *Rozsmán Erzsébet. Vallomások, versek*. Murska Sobota, 1982. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – Dr. BENCE Lajos: *Szomi Pál emlékezete*. = Népújság 2001. ápr. 5. 18. – SZÚNYOGH Sándor: *Tavaszcímzés*. Antológia. Murska Sobota, 1972. Pomurska založba. 15–16. – KOCIS Gyula: *Halicanumi üzenet*. Versek. Murska Sobota, 1975. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – PÉNTÉK Imre: *Szúnyogh Sándor: Hóvágy*. Murska Sobota, 1985. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: „Nem történt semmi, fátylavivők voltunk.” = Népújság 2003. jan. 16. 11. – KOCIS Gyula: *Varga József: Naphívogató*. Gyermekversek. Murska Sobota, 1974. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – SZ. KANYÓ Leona: *Varga József: Páztörtézetek*. Versek-gyermekversek. Murska Sobota, 1979. Pomurska založba. [Fülszöveg]. – BENCE Lajos: *Utószó*. In: VARGA József: *Sorvadó népem*. Elbeszélések. Lendva, 1992. Szlovéniai Magyar Írócsoport. – GUTTMANN Miklós: *Előszó*. In: VARGA József: *Hangbona*. Gyermekversek. Lendva, 1995. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. – KRANJEC, Miško: *Találkozás a költővel*. In: VAI Lajos: *Versek*. Murska Sobota, 1961. Pomurska založba. 7–12. – BENCE Lajos: *Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve*. Lendva, 1994. Magyar Művelődési Minisztérium–Hazánk Könyvkiadó, 92–94. – VARGA József: *Szelíd intés*. Murska Sobota. 1968. Pomurska založba. 52. – GÖNCZ László: *Utószó*. In: ZÁGOREC-CSUKA Judit: *Viharverten*. Versek barátainknak. Lendva, 1997. MNMI. 7. – ZÁGOREC-CSUKA Judit: *Viharverten*. Versek barátainknak. Lendva, 1997. MNMI. [Fülszöveg]. – RUDAŠ Jutka: *Irodalom és kulturális identitás a Muravidéken napjainkban*. = Muratáj 2002. – BOKOR József: *Aki versben véli megtalálni önmagát*. = Muratáj 1998. 2. sz. 134–140. – VARGA József: *Zágoréc-Csuka Judit: V ognjenem kresu*. = Népújság 2001. aug. 9. 8.

ZÁGOREC-CSUKA JUDIT (Lendva)

FIGYELŐ

Búcsú B. Hajtó Zsófiától. Váratlanul távozott el közülünk Béládi Miklósné Hajtó Zsófia, az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa. Bár kegyetlen és hosszadalmas betegséggel kellett megküzdenie, távozása mégis váratlan volt, hiszen a nyár folyamán ő is bizakodott, és mi is reménykedtünk a gyógyulásában. Még a közelmúltban is szorgalmasan folytatta azt a munkát, ami korábban annyira összekapcsolódott vele: a magyar irodalomtörténeti bibliográfia folytatólagos szerkesztését. Szerette ezt a tevékenységet, amit egyesek nem mindig értékelnek eléggé, sőt le is nézik, pedig színvonalas végzéséhez valódi tudományos erények szükségesek: szakmai tájékozottság, pontosság, fegyelmezettség, tárgyilagosság, és az értékek elismerésének képessége. Munkájáért, egyéniségéért őt is sokan kedvelték és szerették. Az intézetben eltöltött évtizedek számára szorgalmas, becsületes és kitartó tevékenység időszaka volt, amit a zord időkben is, mint egy szigetén, emberi és európai légkörben lehetett végezni. Nem ilyen körülmények jellemezték élete korábbi szakaszát: fiatalon meg kellett ismerkednie a kiteszítottságnak és az igazságtalanságnak azokkal a megnyilvánulásaival, amelyekkel történelmünk és a diktatúra sötét évei oly sok embert sújtottak ártatlanul. Mégsem törte meg akaraterejét sem a kitelepítés, sem a továbbtanulás jogától való megfosztás. Amikor lehetősége nyílt, elvégezte a magyar–könyvtár szakot esti tagozaton. A diploma megszerzése előtt különböző fizikai és adminisztratív munkaköröket töltött be, és csak ezután került az intézetbe, ahol a Bibliográfiai osztályon egyik oszlopa lett az akkoriban megindított nagyszabású könyvészeti vállalkozásnak. A teljes magyar irodalomtörténeti szakirodalmat nyolc kötetben feltáró munkálatok során több kötet is az ő közreműködésével készült. A nagy bibliográfiai szintézis ötödik kötete pedig (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970. Általános rész.* Bp. 1997. 754 l.) teljesen az ő szerkesztésében látott napvilágot. E kötet, amely a 20. század nagyobbik részének a nem személyekre vonatkozó szakirodalmát tartalmazza, jelentős bibliográfiai és irodalomtörténeti felkészültséget igényelt. Hajtó Zsófia mindkettővel rendelkezett: könyvészeti ismereteit az egyetemen és a korábbi kötetek munkatársaként sajátította el, a huszadik századi magyar irodalom és művelődés pedig érdeklődésének fő területe volt. Nem csak megtanulta, hanem szívügyének tekintette a modern magyar irodalmat. Miként huszadik századi irodalmunk legkiválóbbjai, ő is többször látott benne egyszerű művészi ágna: a magyarság és emberség e korszakban oly nagymértékben veszélyeztetett ügyének a védelmezőjét is. Ezért állt ki, állását is kockáztatva, ő maga is a Duna és egyéb értékeink védelmében. A bibliográfiai munkát is ilyen értékméntésnek tekintette: elődeink véleményének, eredményeinek és eszméinek a jelenbe és a jövőbe való átmentésének, a szakmai véleménynyilvánítás kiterjesztésének. Emlékét ezért nemcsak családja, barátai és munkatársai, hanem időtálló kézikönyvek is meg fogják őrizni, egészen addig, amíg lesznek, akik érdeklődnek a magyar irodalom iránt.

KÓKAY GYÖRGY

Megindult az Österreichische Nationalbibliothek ősnymtatványai katalógusának megjelentetése. A retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia közreadásának első kötetről e folyóirat már korábban beszámolt.¹ Most újabb jelentős lépésről lehet nyugati szomszédunk háza tájáról tudósítani: napvilágot látott ugyanis az osztrák nemzeti könyvtár (ÖNB) 15. századi nyomtatványai katalógusának első kötete.² E gyűjtemény jelentőségét és nemzetközi súlyát nem kell külön hangsúlyozni, hiszen az egykori császári könyvtárról van szó, amelyhez 1920-ban a Habsburg család könyvtárát (Fideikommissbibliothek) is csatolták. Így magyarázható, hogy az ott ma őrzött ősnymtatványok száma meghaladja a 8000-et. Hogy ez a szám összehasonlítható legyen másokkal, ahhoz tudni kell egyrészt, hogy ma hazánk valamennyi könyvtárában összesen nincs ennyi 15. századi nyomtatvány,³ másrészt, hogy a világon csupán két olyan gyűjtemény létezik, ahol ezekből a legrégebbi kiadványokból ennél jelentősen több található: a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és a londoni British Library (korább a British Museum könyvtára). A bajor gyűjteményben – a különkezelt duplumokkal együtt – közel 20 000, míg az angolban több mint 13 000 darabot őriznek. Mindkettő rendelkezik nyomtatott katalógussal: a német csak a közelmúltban jelent meg,⁴ míg a londonit már közel száz éve elkezdték közreadni, és bár azóta már pótlás is jelent meg hozzá, az utolsó kötet megjelentetésére még ma is várni kell.⁵

Párizs, Róma és Washington egy-egy könyvtárában nagyjából a bécsivel azonos mennyiségű ősnymtatványt őriznek. A Bibliothèque Nationale katalógusa húsz éve füzetekben lát folyamatosan napvilágot, és a kiadvány közreadása most már közeledik a befejezéshez.⁶ A Library of Congress⁷ 15. századi nyomtatványairól azonban csupán közvetve, az országos összefoglaló katalógusból lehet egyelőre tájékozódni.

Ennek a hatalmas, bécsi gyűjteménynek létrejöttéről részletes és jól áttekintést nyújtó, időrendi összefoglalás található a kötet bevezetőjében,⁸ amely felér egy kis könyvtártörténettel a 14. századtól a mai napig. Természetesen már ebben is akadnak magyar vonatkozások. Az szinte magától értetődik, hogy Johannes Sambucus (Zsámboki János) többször is szóba kerül: aki maga is dolgozott a császári könyvtárban, tőle származik a bécsi könyvtár görög kéziratainak jelentős része, míg 2618 nyomtatott könyve az özvegytől került az uralkodó gyűjteményébe.⁹ Mindez persze nem újdonság,¹⁰ de jól rávilágít e tudós kiemelkedő bibliofil érdemeire. De még e sorok írója is említésre kerül a történeti bevezetőben, mint „aki számos ősnymtatványt ismert fel a korai nyomtatványok utáni keresése során”.¹¹

¹ BORSA Gedeon: *Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése.* = MKsz 2001. 373–376.

² *Österreichische Nationalbibliothek. Inkunabelkatalog.* Von Otto MAZAL, unter Mitarbeit von Konstanze MITTENDORFER. Bd. I. A–B. Wiesbaden, 2004. LV, 736.

³ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II.* Budapestini, 1970.

⁴ Bayerische Staatsbibliothek. *Inkunabelkatalog. BSB Ink. I–V.* Wiesbaden, 1988–2000.

⁵ British Museum (London): *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. I–X, XII.* London, 1908–1985.

⁶ Bibliothèque Nationale (Paris): *Catalogue des incunables. T.I–II.* Paris, 1985–

⁷ GOFF, Frederick Richmond: *Incunabula in American Libraries.* New York, 1964, Suppl. 1972. Repr. 1973. – A vatikáni könyvtár 15. századi nyomtatványairól ilyen áttekintés az olasz központi katalógusban sem áll rendelkezésre, mert a Città del Vaticano közjogilag nem része Olaszországnak.

⁸ IX–XXXVII.

⁹ XIV–XV.

¹⁰ Vö. GULYÁS Pál: *Bibliotheca Johannes Sambuci.* Bp. 1941.

¹¹ XXXVII. – Ez a bécsi könyvtár 16. századi nyomtatványainak kikeresésére vonatkozik, amelynek során mintegy háromtucatnyi ősnymtatványt sikerült azonosítani.

Igen érdekes az a kép, amelyet Mazal a mai ÖNB ősnymtatványainak különgyűjteményként történt kialakításáról felvázolt. Ennek során jól nyomon követhető, hogy ez a gyűjtemény a 20. század közepéig igen gyakran vált meg duplumnak tekintett példányoktól. Számos régi gyűjtőkötet is áldozatul esett ezeknek az akcióknak, amikor ezeket szétbontottak, hogy a feleslegesnek ítélt darabokat kiiktathassák.¹² A „duplumnak” minősítés nem került el a 15. századi kiadványokat sem. Az évszázadok során a „fölsőpéldány” fogalma jelentős szemléleti változáson esett át az egész világon. Míg korábban szinte egyedül a szöveget tekintették alapnak e kategória megállapításánál, később már a különböző kiadásokra is tekintettel voltak, hogy mára gyakorlatilag szinte minden régi nyomtatványt külön „személyiségnek” tekintsenek korábbi tulajdonosai, kötése stb. alapján. 1841-ben a császári könyvtárban a mintegy 7000 különkezelt 15. századi kiadvány mellett 2140 „fölsőpéldányt” tartottak elkülönített helyen. Amikor 1871-ben befejezték az ősnymtatványok katalógizálását az addigra az immár 2589-re gyarapodott „duplumok” revíziója során kiderült, hogy miután ekkor a felismert nyomdai változatokat nem tekintették már többé azonosnak, a fentiek közül csupán 581 volt tipográfiailag pontosan azonos, így többszempéldány.¹³

Ezek sorsáról Mazal nem ír. A székesfehérvári püspöki könyvtár azonban – a sors szeszélye folytán – több százat őriz ezekből. Bár közülük csupán néhányban látható a császári könyvtár bélyegzője, a ceruzával bejegyzett régi jelzetek, valamint a napra pontosan datált és szignált „duplumrevízió” alapján nagy biztonsággal állapítható meg a bécsi eredet. Pauer János püspök (1878–1889) ezeket Bécsben Kohn antikváriustól egyenként vásárolta. A vétel napját és az általa használt, saját nevének betűiből kódolt összeget ceruzával a kötetekbe gondosan bejegyezte. Mindez némi könyvtártörténeti adalékul szolgálhat Bécs és Magyarország között.

Visszatérve Mazal történeti bevezetőjére, abban a magyar nemességet elnyert, Trencsén megyében született Adam Franz Kollár (1718–1783) tevékenysége is ismertetésre kerül. Ő ugyanis 24 évi könyvtári szolgálat után annak igazgatója lett (1774–1783). Uralkodói rendelkezés alapján a pápa által felosztatott jezsuita rend könyvtáraiból az udvari könyvtár jegyzék alapján válogathatott.¹⁴ Még nagyobb lehetőség nyílt erre ennek a gyűjteménynek a rendkívül gyarapítására II. József idején, amikor is a több mint kétezer rendház egy harmadát a császár megszüntette. Feltűnő az a mértéktartás, amelyet ennek során az udvari könyvtár tanúsított. A kódexen túlmenően mindössze 3000 könyvet kért be, többségében a 15. századból.¹⁵ A Gutenberg-féle 42 soros Biblia példányát, amely az egyik dél-tiroli apácakolostorból Innsbruckba került, a beküldött jegyzék alapján természetesen szinte heteken belül Bécsbe rendelték.¹⁶ A történeti bevezetőben még egy, csupán közvetett magyar vonatkozás található. 1788-ban Fiume kormányzója, gróf Szapáry János a helyi

¹² Az indíték ehhez feltehetően az évszázadok során egyrészt a sokszor akadozó és elégtelennek bizonyuló ellátmány, másrészt az időnként nyomasztó helyhiány lehetett. Ennek tudható be, hogy mind az ősnymtatványok, mind a 16. századi kiadványok mintegy 90–95 százaléka egyetlen példányban van ma meg a bécsi gyűjteményben. Azonos kiadásban háromnál több szinte alig akad. Ezzel szemben a régi nyomtatványoknak két legnagyobb németországi gyűjteménye, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban a többes példányoktól nem vált meg. Akadnak ezért olyan kiadványok is, amelyek különböző forrásokból kerültek oda, így belőlük akár másfél tucatnál is többet őriznek ma ott belőlük.

¹³ XXXI.

¹⁴ XXIV.

¹⁵ XXV. – Ezzel szemben a 19. század első évtizedében lezajlott, napóleoni szekularizálás során valamennyi felosztatott intézmény könyvtárának teljes anyaga a bajor uralkodó müncheni gyűjteményébe került.

¹⁶ 475. = B-323.

Bibliotheca Benzoniana ajánlatát továbbította Bécsbe, amelyben az négy ősnymotványt¹⁷ ajánlott fel megvételre, vagy cserére német nyelvű tankönyvekért és szótárakért a császári könyvtárnak.

A történeti bevezetőt a katalógus felépítésének pontos ismertetése követi.¹⁸ Ez szinte mindenre kiterjedve, logikai rendbe szedve, rendkívüli igénnyel veszi számba a leírt kötettel kapcsolatban rögzített adatokat. A bevezetőt a hivatkozott irodalom jegyzéke zárja.¹⁹ A magyarországi ősnymotvány-katalógus „IBH” megjelöléssel a tételek leírásánál felsorolt szakirodalomban mindig szerepel. A kötet főrészében 662 „A” és 777 „B” betű alá sorolt 15. században megjelent munkának példányait írja le.²⁰ A kiadvány végén a négy legfontosabb bibliográfiai hivatkozás (GW, Hain, Copinger, Reichling) számainak konkordanciája áll.²¹ Itt érzékelhető legjobban, hogy Mazal a szerzői névforma megválasztásánál nem a GW-hez, hanem a német nyelvterület könyvtári feldolgozását rendező szabványhoz (RAK) igazodik.²²

A most napvilágot látott első kötet is már jó képet nyújt arról, hogy milyen gazdag az osztrák nemzeti könyvtár állománya a 15. századból. Elég volt ehhez kikeresni a latin nyelvű Biblia-kiadásokat. Kiderült ugyanis, hogy közülük a legrégebbi tizenegy kivétel nélkül mind megvan.²³

A magyar vonatkozások felkutatása az óriási adathalmazban – sajnos még mutató hiányában – nem könnyű. Azért következnek csupán néhány kiragadott példa ezek közül. B-354. 2. pld. Az 1480-ban Velencében nyomtatott latin Bibliát Nagylucsei Dóczi Orbán illuminált címere díszíti, majd több hazai tulajdonosi bejegyzést követően 1612-től a bécsi jezsuitáké volt. – B-311. Bertholdus *Horologium devotionis* c. műve [Köln c. 1500.] (GW 4176). A példányban „Ex Seminario Gyöngyösiensi Anno 1736.” bejegyzés olvasható. Mazal feltételezhetőnek tartotta, hogy az eredeti kötés Magyarországon készült, amely 1997-ben az antikváskereskedelemről történt vásárlás útján került a bécsi gyűjteménybe.²⁴ – B-690. A *Breviarium Strigoniense* 1480. évi kiadása (RMK. III. 1.) kötéséről a fentivel azonos következtetésre jutott Mazal. Korábbi tulajdonosról nem maradt fenn adat. A példányt 1968-ban a bécsi könyvkereskedésben vásárolták. – A-278. 2. pld. Ammonius Hermiae „Hypomnema” c. műve. (Velence 1500 – GW 1618) Sambucus egyik gyűjtőkötetének darabja, amelyet ő korábbi itáliai tulajdonosok után Firenzében vásárolt. Sajat kezű bejegyzése: „Wien 1536”.²⁵

A fentiekben említett és megjelentetett, legjelentősebb ősnymotvány-katalógusok mind szerzői betűrendben közlik adataikat. Akad azonban egyetlen kivétel: a londoni gyűjtemény, amely a megjelentetés kronológiájában országokként, azon belül városokként, majd egy-egy nyomdász fejezetén belül a kiadványok elkészültének időrendjében adja a rendkívül gazdag, a müncheninél is több, különböző kiadványt tartalmazó angol gyűjtemény darabjainak leírását. A könyvek nyomdászai jelentős arányban nem tüntették fel nevüket kiadványaikon. Így azután ez a fentiekben említett,

¹⁷ Ezek közül kimagasló érték a *Missale Romanum* 1475. évi római kiadásának hátrýára nyomott példánya.

¹⁸ XXXIX–XLV.

¹⁹ XLVI–LV.

²⁰ Az 1439 tételben azonban a többpéldányok miatt ennél néhány százzal több kötet leírása található.

²¹ 721–736.

²² Pl. GW: Colonna, Aegidius – RAK: Aegidius Romanus.

²³ GW 4201–4211 = ÖNB-Ink B 323–333.

²⁴ A központi magyar ősnymotvány-katalógus (CIH 606) e műnek egy korábbi kiadását (GW 4174) ismeri Gyöngyösről.

²⁵ Itt valahol tollhiba történt, hiszen ekkor ő még csak öt éves volt. (1556 helyett?)

a nyomdatörténeti alapokon álló ún. Proctor-rendszerbe az ősnymtatványok besorolása csakis rendkívül igényes munkával érhető el.²⁶

Itt kell megjegyezni, hogy a régi nyomtatványokban leggazdagabb, nyugati szomszédunknál is már évek óta folyik e feladat végzése. Ez a „Inkunabelzenus Österreich” a British Library vezette ősnymtatvány-nyilvántartásra (ISTC) támaszkodik, amely a szakirodalom alapján mintegy 29 000 ősnymtatványt regisztrál A-tól Z-ig. Ez igen jó alapot nyújt az áttekintéshez, amelyet a teljesség igényével utoljára már majdnem két évszázada jelentetett meg Ludwig Hain. Minden szempontból a véglegességre törekvés jellemzi a berlini Deutsche Staatsbibliothek által immár több mint egy évszázada készülő, monumentális művét, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW). A rendkívül igényes és kitűnő, részletes leírást is tartalmazó mű nyomtatásban megjelent kötetei azonban eddig csupán kb. 40 százalékát foglalják magukban a máig példányban fennmaradt mintegy 30 000-re tehető ősnymtatvány közül. Az osztrák census mintegy száz gyűjteményben őrzött összesen kb. 30 000 példány regisztrálására vállalkozik. A munka befejezése – a tervek szerint – 2005 végére készül. A folyamatosan bővülő adatbank azonban az Interneten már folyamatosan hozzáférhető az Österreichische Nationalbibliothek honlapján keresztül.

A példányok egyedi sajátosságainak leírására ezek az összefoglaló munkák természetesen nem vállalkozhatnak. Ezzel szemben az egyes gyűjtemények katalógusai az utóbbi évtizedekben már mind behatóbban törekednek a példány egyedi jellegzetességeit is feltárni. A fizikai sajátosságok (hátrára készült, hiányok, restaurálások stb.) mellett különösen fontosak a kéziratok bejegyzések, a könyvdíszítések és a kötés. Ehhez csatlakozhatnak még a példány történetére vonatkozó további adatok (pl. régi könyvjegyzékből), valamint az ismertett kötetről megjelent szakirodalom.

Az osztrák nemzeti könyvtár ősnymtatványainak most megjelent katalógusában mind a bibliográfiai rész, mind a példány egyedi sajátosságait ismertető leírások egészen kiválóak Mazal tolálából. Ez helyenként szükségszerűen odavezet, hogy a legapróbb részletek gondos ismertetése akár egy teljes nyomtatott lapot is megtölt. Ezekben rengeteg részadat lapul meg, amelyek felett azonban csak a teljes mű közreadását követő mutatók alapján lehet majd megfelelő áttekintést kapni. Az első kötet igényességét természetesen fenn kell tartani a továbbiakban is. Ez azonban rendkívüli, szinte nyomasztó terhet rak a következő generációk vállára, hiszen a mostani kötet folytatására alighanem még hosszú éveket, majd a befejezésére pedig évtizedeket kell majd várni. Az biztos, hogy a mutatók elkészítése nem csupán „kíváncsós”, amint ezt a szerző kötete bevezetőjében²⁷ szerényen fogalmazta, hanem egyenesen elengedhetetlen. Ellenkező esetben a kiváló megállapítások és rendkívül fontos részadatok tömege a most megjelentetett és a későbbiekben remélt kötetek rengetegében szinte elvesz.

Miután igen nagylélegzetű munkáról van szó, az ÖNB ősnymtatványainak e rendkívül igényes katalógusának megindítása is hosszú időre tekinthet vissza. Otto Mazal, mint a bécsi nemzeti könyvtár kézirat- és ősnymtatvány-gyűjteményének munkatársa, majd vezetője (1970–1992) 1957-ben kezdett ehhez hozzá, és ennek során a „C” betűig jutott. Miután felettesei a kéziratári katalógus fejlesztését sürögősebbnek ítélték, munkáját itt megszakította. Az ősnymtatványok katalógusának

²⁶ Ennek ellenére az angol nyelvterületen erre többen is vállalkoztak egy-egy gyűjtemény 15. századi nyomtatványainak leírása során. Az ebben a rendszerben felépített katalógusok közül minden szempontból kimagaslók: WALSH, James E.: *A Catalogue of the fifteenth-century books in the Harvard University Library. I–V*. Binghamton (New York) – Tempe (Arizona), 1991–1998. Ez a kiadvány több mint négyezer 15. századi nyomtatvány példányának gondos leírását tartalmazza (vö. MKsz 1992. 87–89.).

²⁷ XLV.

mércéjét – túlzás nélkül mondható – ő ennek során a legmagasabbra helyezte, mind az elméletben,²⁸ mind a most megjelent kötetben.²⁹

Végigtekintve az eddig megjelentetett ösnyomtatvány-katalógusok hosszú sorát, eltekintve a speciális, nyomdatörténetű szemlélet miatt más mércével mérendő British Museum katalógusától, egyetlen egy sem akad, amely igényességében akár csak meg is közelítené az osztrák nemzeti könyvtár most megjelentetett kötetét. Ez a módszertanilag előzetesen gondosan kiművelt szempontjaival minden reális, kutatási igényt a legmesszebbmenőig kielégít. Mazal rendkívül nagy felkészültséggel rendelkezik, amint ez a bevezetőben is olvasható, gazdag publikációs tevékenységéből is jól kiviláglik, nemcsak az ösnyomtatványok, de a kéziratok és a könyvkötések terén ki. A 15. századi kiadványok példányainak egyedi leírásához szükséges teljes körű ismeretanyag és szakmai gyakorlat birtokában a szerző rendkívüli, sőt túlzás nélkül mondható egészen egyedülálló teljesítménnyel kápráztatja el a kötet olvasóit. Bizton állítható, hogy közléseinek igényessége valóban felülmúlhatatlan.

BORSA GEDEON

Vita helyett.* Nehéz és dicsérendő feladatra vállalkozik az a szerző, aki nála idősebb, tapasztaltabb szerzők bírálatába kezd.

Ilyen jellegű munka csak a források teljes ismeretében végezhető el, a szakirodalmi tudnivalók lehető egészének birtokában. Enélkül hiányos marad a dolog, s ha a szerző még saját műveinek következetes felhasználásától is eltekint, – netán csak emlékezetének hiányossága miatt – munkája bizony súlyos fogyatkozásokkal teli, ingatag mű lesz. Vitára igencsak alkalmatlan már a „költői szabadság” határtalan igénybevétele miatt is.

Különös, furcsa helyzetben találja magát Gerics József és szerzőtársa, Ladányi Erzsébet, egykori hallgatójuk, Thoroczky Gábor legutóbbi írását látván a *Magyar Könyvszemle* 2005/2 számában.¹ Az egyik feltűnő dolog, hogy Thoroczky igyekszik a történetész Ladányi Erzsébetnek a nevét is törölni és „Gerics”-cselet helyettesíteni. Ritka vállalkozás! Megengedhető ez bibliográfiai tekintetben? Morálisan szerintünk nehezen védhető Thoroczky eljárása. Komolyan gondolja (a szerző), hogy igazolnunk kell a történetész Ladányi Erzsébet létét?

²⁸ *Aufbau eines modernen Inkunabelkataloges der Österreichische Nationalbibliothek.* = *Biblos* 1960. 194–203, majd átdolgozva = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1979. 470–475.

²⁹ Mint kuriózum megemlíthető, hogy Mazal – alighanem elsőként a külföldi szakirodalomban – a napra pontos dátumokat a különben csak a magyarok által használt, logikus sorrendben (év, hónap, nap) közli. A napon belüli időpont közlésében az adatok az egész világon és mindenkor a nagytól a kicsi felé haladnak (óra, perc másodperc). Ezzel ellenkező, de nem megalapozott logikát tükröz a nap, hó, év világszerte elterjedt jelölése. (Az amerikaiak ezen egyet „biccentettek”, amikor a napot immár a hónap után írják, de az év továbbra is a hónap után áll náluk is.) Csak remélni lehet, hogy Mazal felismerése el fog terjedni. Ha ez bekövetkezik, úgy már csak arra kell várni, hogy a családnév is a keresztnév előtt álljon világszerte. Ezt azonban – a magyarokon kívül – eddig csak a japánok és az indonézok gyakorolják. (Persze a névsorok esetében – telefonkönyv, könyvtári katalógus stb. – mindenki más ma is rákényszerül a teljes személynév egyes tagjainak erre a cseréjére, amelyet a logika megkíván.)

* A profilján kívüli vitát a szerkesztőség nem kívánja folytatni.

¹ THOROCZKY GÁBOR: *Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legendát datálásáról.* = *MKsz* 2005. 213–218.

A másik szokatlan tény Thoroczkaynak a saját korábbi tevékenységéről látszólag(?) megfélemező állítása. Mostani véleménye szerint ti. Gerics a *Magyar Könyvszemle* 2004. évi 4. számában „– hosszú pályafutása során először – határozottan állást foglalt a Hartvik-féle István-legenda keletkezési idejéről, erősen polemizálva egy szerzője szerint nem említett, vonatkozó véleménynyel”.²

Szeretnénk remélni, hogy ez a megnyilatkozás Thoroczkay sajnálatos megfélemezésének következménye, s nem tudatos hallgatás Gerics József és Ladányi Erzsébet 1999-ben megjelent dolgozatának bevezető mondatáról: „Történetírásunk kevés kivételtől eltekintve, általában nem szokta kétségbe vonni azt a híradást, amely szerint 1106 októberében Kálmán király a guastallai zsinaton a pápa tudomására hozta, hogy Isten törvényének alárendeltjeként a pápa intelme előtt meghajolva, lemond »a püspökök investitúrájáról, amelyet eddig ők birtokoltak (investituram episcoporum hactenus a maioribus nostris habitam)« »...ami pedig ha netán az ilyen választásokban nem kánon-szerűen, azzal ellenkezően történt, attól a jövőben Isten akarata szerint óvakodni fogunk (et si quid in electionibus huiusmodi minus canonice retroactum est, de caetero Deo volente cavebimus)«”.³

Kettőnknek ezt a tanulmányát Thoroczkaynak kettős okból ismernie kellett. Egyrészt a *Turul*-nak ugyanebbe a (Bertényi Iván tiszteletére kiadott) számába cikket írt maga Thoroczkay is „Anonymus latin nyelvű forrásai. Historiográfiai áttekintés” címen,⁴ másrészt ugyanebben a számban Thoroczkay az egyik társszerkesztője a Bertényi Iván műveinek bibliográfiáját tartalmazó résznek.⁵ A szám tartalmát többszörös alkalommal is módja volt megismerni. Gericsnek és Ladányinak a szóban forgó dolgozatát Thoroczkay bibliográfusként is számba vette „Gerics József műveinek bibliográfiája (1994–2001)” címen a *Turul* 74. kötetében a következő módon:

Gerics József–Ladányi Erzsébet, »Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért« (Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez) In: *Turul* 72. (1999) 3–4. 84–85. o. (Klly. is)⁶

Ha ezekről az adatokról Thoroczkay nem véletlen tévedésként felejtkezett meg, hanem tudatosan hallgatta el, annak az esetnek a megítélése nem a mi feladatunk. A tudatos elhallgatás a jóhiszeműséget kizárja.

Ugyanebbe a feladatkörbe tartozik Thoroczkaytól Szovák Kornél állásfoglalásának ismertetése, azaz „nem-ismertetése”, vagyis annak elhallgatása, hogy Szovák tagadja a magyar király lemondását az investitúra-jogról, és hogy szerinte Kálmán az 1110-es évek első felében adott utasítást Hartviknak az István-életrajz megírására.⁷

Más szempontból Thoroczkay írásművében – alighanem félreérthető fogalmazásként – legálább annak a látszata szintén feltűnik, hogy a katolikus egyháznak nemcsak egy pápája lehet egy időben. Ez így súlyos tévedés lenne. Az ellenpápák mindegyike önmagát vallja az egyetlen római pápának, s az egyetlen pápai trónért küzdenek mindnyájan, ahányan csak az adott időben fellépnek. Több pápa egyidejű elismerését a maga híveinek mindegyik tiltotta, elsőnek maga a császár. Henrik-párti pápának és antihenriciánus ellenpápának (vagy fordítva) egy időben hódolni képtelenség volt bármilyen kiváló diplomata számára is. Ezért tekintjük kizártnak a IV. Henrik által

² THOROCZKAY: i. h. 213. Megjegyzendő, hogy a Hartvik-legenda keletkezési idejének olykor fel-fellobbanó vita-irodalma van.

³ GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért”. Az investitúra és kánoni választás fogalmának történetéhez. = *Turul* (72.) 1999. 3–4. füz. 84.

⁴ *Turul* 1999. 108–117.

⁵ *Turul* 1999. 123–134.

⁶ *Turul* (74.) 2001. 3–4. füz. 76.

⁷ SZOVÁK KORNÉL: *Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században*. In: *Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának ezer éve*. (Szerk. ZOMBORI ISTVÁN) Bp. 1996. 24.

deznált prágai püspök-jelölt és a házas ember Prágai Cosmas történész 1099. évi esztergomi pappá szentelésének, mint nyílt és kemény antigregoriánus megnyilvánulásoknak az időbeli egybeesését a ravasz, simulékony és a római pápa iránt látszólag feltétlenül hódoló Hartvik-legenda megírásával és Kálmán jogfeladásával.

Az antigregoriánus alap gondolat gyökeresen másként való megszólaltatása Kálmán jogfeladása meg a Hartvik legenda (ezek egymással azonos, békülékeny, hódoló hangúak), mint az 1099-es esztergomi papszentelések.

Ami Kálmán László királyhoz való viszonyát illeti: személyes indulatainak lehetséges változásaitól függetlenül Kálmán királyi méltósága minden körülmények közt László döntésén alapult. Ez a körülmény szabta meg Kálmán viszonyát Lászlóhoz. Az életből esetleg már eltávozott Lászlóval való nyílt szembefordulása, aki királlyá tette, Kálmán uralmának törvényességét ingatta és buktatta volna meg.

Thoroczkay kétségtelen korrektori teljesítményét egy helyen (MKsz 2004. 320.) habozás nélkül elismerjük.

A cikk hangvétele kifejezi szerzőjének megingathatatlan véleményét irományának tévedhetetlenségéről is. Ám az egész, amint van, Kristó Gyula emlékéhez is méltatlan, és a honi történetíráshoz is, amely nem Thoroczkayval kezdődik még akkor sem, ha ezt az első helyet a maga számára akarná megszerezni a nála szerényebb, ám ismeretanyagokban annál nagyobb tudós kutatók félretételével és tudományos eredményeik tagadásával.

GERICS JÓZSEF

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2004-ben

Rövidítések:

BerlBeitr	= Berliner Beiträge zur Hungarologie
CartHung	= Cartographica Hungarica
DbDMúzÉvk	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
FSzEKÉvk	= A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve
JAMKÉvk	= A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKGy	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MM	= Magyar Média
MűvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
NóMeMúzÉvk	= A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
SSzle	= Soproni Szemle
Typ	= Typographia
Hagyomány, közösség, művelődés...	= <i>Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.</i> Szerk. ABLONCZY Balázs et al. Bp.: BIP, 2002. 579 p. ill.
János-Baranyai-Decsi-Festschrift...	= „ <i>Igniculi Sapientiae</i> ”. <i>János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag Erscheines der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998.</i> [Szerk. BARNÁ Gábor, STEMLER Ágnes, VOIGT Vilmos.] Bp.: OSzK: Osiris K., 2004. 288 p. ill. (Libri de libris)
A Koller József emlékkonferencia...	= <i>A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai.</i> Szerk. FONT Márta, VARGHA Dezső. Pécs: Pécs Története Alapítv., 2003. 309 p. ill. (Tanulmányok Pécs történetéből; 13.)

- A város könyvtárnoka... = *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10.* [... a kötet szerk. közrem. HORVÁTH Zsolt, KISS Bori, SÁNDOR Tibor]. Bp.: FSZEK, 2003. 134 p. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei; 2.)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- FUNKE, Fritz: Könyvismeret. Bp.: Osiris K., 2004. 487 p. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon I–II. Középkor és kora újkor. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp.: Balassi K., 2003–2004. 2 db. ill.
- RÁCZ Ágnes: Könyvtörténeti és könyvtártudományi szakirodalmi adatbázis kiépítése = *KF* 2003. 2. 295–306.
- ROZSONDAI Marianne: A 15–18. századi nyomtatványok feltárásának és digitalizálásának kérdései = *MKSz* 2005. 4. 402–406.
- SZÉCHENYI Ágnes: A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – adósságlista és javaslat = *Magyar Tudomány* 2004. 10. 1150–1163.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- ATKÁRINÉ MESZLÉNYI Zsuzsanna: A váci nyomdák Vác városára vonatkozó kiadványai a Vaciensis gyűjteményben = *Vaciensis helytörténeti gyűjtemény Vác városára vonatkozó dokumentumai*. Vác: Váci Egyházmegyei Hatóság, Váci Egyházmegyei Kvt., 2004. 53–71.
- Bényei Miklós szakirodalmi és publicisztikai munkássága 1964–2002. Személyi bibliográfia. Összeáll. BÉNYEI Miklós. Debrecen: DE Informatikai Int., 2003. 117 p.
- BIRKÁSNÉ VINCZE Rita: A Déri Múzeum Évkönyvei 1991–2000/2001. Repertórium = *DbDMúzÉvk* 77. 2004. 439–458.
- A Budapesti Nevelő repertórium 1992–2004. Összeáll.: BOGNÁR Edit = *Budapesti Nevelő* 2004. 1–4. 197–224.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2003-ban = *MKSZ* 2004. 4. 409–419.
- CSÉCS Teréz: Német nyelvű Spaier- és Landerer-kalendáriumok a Pilcz család levéltárában = *Arrabona* 2004. 2. 49–66.
- CSÉCS Teréz: Német nyelvű Streibig-kalendáriumok a Pilcz család levéltárában = *Arrabona* 2003. 1–2. 119–144. ill.
- EGEY Emese: A Turán című folyóirat 1913. 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója. Bp.: Tinta Kvk., 2002. 138, [12] p. ill.
- Erdélyi könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp.: OSZK, 2004. LII, 698 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 16/4.1)
- Erdélyi könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen. IV/2. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Schäßburg, Kleinere Orte. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp.: OSZK, 2004. [4], 699–1088 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 16/4.2)
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a sajtó tükrében. [1999–2001]. Összeáll.: SÁNTHÁNY ANTAL Sára = *FSZEKÉvk* 1999–2000–2001. 76–81.
- Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil 1–3. Neubearb. v. József VEKERDI. Bp.: OSZK, 2004. 3 db. ill.
- A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. A katalógust összeáll. KOVÁCS Mária [et al.] Szerk. és bev. ... írta SIPOS Gábor. Kolozsvár: Scientia K.: Bibl. Filialei Cluj-Napoca a Acad. Rom., 2004. 617 p. (Sapientia könyvek; 28.)
- Komárom-Esztergom megye könyvtáira vonatkozó újság- és folyóiratcikkek repertórium 2000–2003. Összeáll. TAKÁCS Anna = *JAMKÉvk* 2004. 218–237.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád megyei sajtóbibliográfia hódmezővásárhelyi kiegészítései = *MKSz* 2004. 4. 395–401.
- LAKATOS Éva: Szaklapok bibliográfiáinak szemléje 2. = *MM* 2002. 1. 77–85.
- Limes 1988–1997. Repertórium. Összeáll., szerk. KELECSÉNYI Péterné = *Limes* 2003. 4. melléklet 3–57.

Az magyar népnek: ki ezt olvassa. A Dunamel-
léki Református Egyházkerület Ráday Mú-
zeumának időszaki kiállítása 2004. június
27–december 31. Válogatás a Kecskeméti Re-
formátus Egyházközség Könyvtárának anya-
gából. A kiállítás vezetőjét összeáll. BÁN
Magdolna et al. Kecskemét: Ráday Múzeum,
[2004]. 40 p. ill.

A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke
a kezdetektől 1700-ig. Inventarium de ope-
ribus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis
ab initiis usque ad annum 1700. Bp.: Balassi
K.: OSzK, 2003. 812 p.

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiá-
ja 1850/51–1948/49. 12. kötet: Modor-Nagy-
szombat. Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉ-
CES Károly. Bp.: OPKM, [2004]. 337 p.

PÓCS Dániel, SERFŐZŐ Szabolcs: Képes köny-
vek. Régi nyomtatványok az Országgyűlési
Könyvtár gyűjteményéből. Kiállítás az Or-
szággyűlési Könyvtárban 2002. június 28.–
augusztus 1. Bp.: Országgyűl. Kvt., 2002.
101 p. ill.

SZÁNTAI Lajos: Ami az Atlas Hungaricusból ki-
maradt = CartHung 8. 2004. 68–74. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

RUSZOLY József: Móra Ferenc sajtópöre 1923-
ban = Jögtörténeti Szemle 2004. 1. 8–15.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BENITS Péter: A História jelen kiadása = Ist-
vánffy Miklós Magyarok dolgairól írt histó-
riája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.
Sajtó alá rend. BENITS Péter. Bp.: Balassi K.,
[2001.] 18–22. (Történelmi források; 1.)

CSAPODI Csaba: A müncheni clm. 15.733 jelze-
tű Livius-kódex problémája = MKsz 2004.
1. 52–53.

FRIVALDSZKY János, Id.: Egy kéziratok filozófia-
tankönyv 1626-ból = MKsz 2004. 2. 151–156.

GALLI Katalin: A könyv története. I. A kezde-
tektől a 15. század végéig. Bp.: Hatágú Síp
Alapítv., 2004. 169 p. (A könyves szakkép-
zés füzetei; 3.)

HAADER Lea: A Nyulak szigeti scriptórium mint
műhely = Magyar Nyelvőr 2004. 2. 196–205.

HOLLER László: A Képes Krónika első három
iniciáléjáról = MKsz 2004. 4. 325–352.

Képes Krónika. [Ford. BOLLÓK János... Az utó-
szót írta,... az irodalomjegyz. összeáll.: SZO-
VÁK Kornél]. Bp.: Osiris K., 2004. 278 p.,
[42] to. ill.

SZAKÁCS Béla Zsolt: From imago to historia: The
initials of the Istanbul Antiphonal = Acta
Historia Artium 2003. 1–4. 35–45. ill.

SZEBENI Olivér: A hutteri testvérek hazai kó-
dexéről = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
2002. 1–4. 23–38.

SZELESTEI N. László: Magyar ferencesek prédi-
kációs gyakorlata a 17. században. Csíksom-
lyói kéziratok prédikációk. Piliscsaba: PPKE
BTK, 2003. 198 p.

VESZPRÉMY László: Megjegyzések korai elbe-
szélő forrásaink történetéhez = Századok
2004. 2. 325–347.

ZOLTÁN András: Oláh Miklós Attila című mun-
kájának XVI. századi lengyel és fehérorosz
fordítása. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk.
Ukrán és Ruszin Filol. Tansz.: Veszprémi
Egyetem TFK: ELTE Ukrán Filol. Tansz.,
2004. 554 p. (Dimensiones culturales et ur-
bariales Regni Hungariae; 6.)

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

JÁNOSKA Antal: Kártyacsomagolások = MG 2004.
7. 87–89. ill.

MONOSTORI György: 230 éves a pécsi nyom-
dászat = Typ 2004. 2. 5. ill.

TIMKÓ György: A nyomdaipar „ezüstérmes” fel-
találói = MG 2004. 3. 71–75. ill.

15–17. század

V. ECSEDY, Judit: Jakob Klöss: The printer of
Decsi's Adagia – a printer and publisher in
Bártfa = János-Baranyai-Decsi-Festschrift...
66–83. ill.

V. ECSEDY Judit: A régi magyarországi nyom-
dák betűi és díszai 1473–1600. Bp.: Balassi
K.: OSzK, 2004. 640 p. ill. (Hungaria Typog-
raphica; 1.)

- LUKÁCS Olga: Apologia et protestatio = Hadtörténelmi Közlemények 2004. 4. 1259–1272. [Egy 1608-ban, Hanau-ban nyomtatott politikai röpiratról]
- PILINYI Péter: A könyvnyomtatás feltalálója = Typ 2004. 6. 4. ill.
- PILINYI Péter: A pápai nyomdászat kezdete = Typ 2004. 12. 8. ill.

18–19. század

- BORSA Gedeon: A debreceni rézmetsző diákok nyomdája = MKsz 2004. 3. 281–290. ill.
- GÉCS Béla: Pest-Buda nyomdái 1723–1895 = MG 2004. 3. 85–95. ill.
- HORVÁTH Géza: Adalékok Komárom nyomdászatának történetéhez (1850–1890) = Honismeret 2004. 3. 75–81.
- J. G.: Nyomdászok a forradalomban = Typ 2004. 3. 5. [Malatin Antal, Holmayer Ernő – 1848. márc. 15.]
- JÁNOSKA Antal: Kártyafestők Győrben = MG 2004. 6. 59–61. ill.
- A Nagyvárad Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Összeáll. és bev. tanulmányt írta EMÖDI András. Nagyvárad: Római Kat. Egyházmegyei Kvt.; Bp.: OSzK, 2004. 271 p. ill.
- PILINYI Péter: Az 1864. évi összeesküvés nyomdája = Typ 2004. 11. 5. ill. [ifj. Sógor György (†1888)]
- PILINYI Péter: A Landerer és Heckenast Nyomda március 15-i emléke = Typ 2004. 3. 5. ill.
- PILINYI Péter: Pest-Buda első nyomdája a törökök kiűzése után = Typ 2004. 3. 8. ill. [Landerer János Sebestyén]
- TAPOLCAINÉ SÁRAI SZABÓ Éva: Wéber Simon Péter komáromi nyomdája és kiadványai 1788–1794 = JAMKÉvk 2004. 100–126.
- TIMKÓ György: A „visszafelé is ható sajtó” = MG 2004. 4. 75–78. ill.
- datio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. [Szerk.: CSURGAI HORVÁTH József, DEMETER Zsófia, VIZI László Tamás]. Székesfehérvár: Önkorm.: Kodolányi J. Főisk., 2004. 113–137.
- GÉCS Béla: Könyvnyomdai festékgyárak megjelenése Budapesten = MG 2004. 7. 101–105. ill.
- ILYÉS Mihály: Nyomda- és papíripar. Bp.: Piacgazdaság Alapítv., 2003. 80 p. ill. (Vállalkozói tájékoztató sorozat)
- KERTÉSZ Péter: Kertész József (1875–1958) = Karcag a magyar művelődés történetében. Tanulmányok. Karcag: Önkorm., 2001. 91–110.
- MALATYINSZKI József: A gyulai Dürer Nyomda története. Gyula: Dürer Nyomda Kft., 2004. 128 p. ill.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Tevan Andor munkásságára emlékezünk. A könyv áhítatos rajongója = MKgy 2004. 10. 8–9.
- TIMKÓ György: Az ofszetnyomtatás kezdete Magyarországon = MG 2004. 6. 39–42. ill.
- TIMKÓ György: A százéves ofszetnyomtatás előélete = MG 2004. 6. 13–15.

Könyvművészet, illusztráció, exlibris

19–20. század

- BÁNDI László: Az ofszettechnológia bevezetése Veszprémben = MG 2004. 6. 45.
- Egri Nyomda. Hagyományok és megújulás. [Az Egri Nyomda Kft. jubileumi évkönyve]. [írta és szerk.: HEKELI Sándor]. Eger: Egri Nyomda Kft., 2003. 87 p. ill.
- FRIGYIK Katalin: Székesfehérvár harmadik nyomdája: a Csitáry-nyomda (1882–1949) = Lau-
- BASICS Beatrix: II. Rákóczi Ferenc ábrázolásai = Rubicon 2004. 1. 35–41.
- CSONTOS Nóra: Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig) = Magyar Nyelvőr 2004. 2. 242–256. ill.
- JANTSITS Gabriella: Állatorvosi könyveket díszítő képek = Orvostörténeti Közlemények 2004. 186–187. 149–153. ill.
- KNAPP Éva: A „rézmetsző poéta”. Grafikák Berei Farkas András életművében = MűvtörtÉrt 2004. 1–4. 81–107. ill.
- KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Populáris grafika a 17–18. században. Bp.: Balassi K., 2004. 270 p.
- KÖRMENDY Kinga: Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez = MKsz 2004. 2. 168–170.
- OJTOZI Eszter: Ex librisek, jelek, különlegesen használt címerek, supralibros a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 18. századi régi könyveiben = KK 25. 2003. 433–438. ill.
- PAPP Júlia: Egy metszet azonosítása. Blaschke János illusztrációja C. M. Wieland Aristípp

und einige seiner Zeitgenossen című regényének harmadik kötetéhez = MűvtörtÉrt 2004. 1–4. 170–172. ill.

Reich Károly (1922–1988). Élete és művészete. Szerk. KRATOCHWILL Mimi. [Bp.]: Holnap K., [2004.] 155 p. ill.

Soós Imre: Vertel József grafikusművész (1922–1993) kisgrafikai alkotásjegyzéke = Kisgrafika 2003. 2. 7–9. ill.

Térképészet

BARTHA Lajos: Az első magyar feliratú földgömbök szelvényei = CartHung 8. 2004. 10–13. ill.

DANA, Dan – RADU, Mariuca: Transylvania on the Hereford map (13th century?) = CartHung 8. 2004. 58–63. ill. [Erdély a herefordi „Mapa Mundi” térképen]

DEÁK Antal András: Marsigli gróf élete. 7. rész. (Marsigli és a határ térképezés) = CartHung 8. 2004. 14–16. ill.

GRÖF László: Bod Péter nyomában Erdélyben. (Bod Péter térképei) = CartHung 8. 2004. 40–57. ill. [B. P. „Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza...” c. művének (Bázel, 1760, 1777) térképeiről]

PLIHÁL Katalin – HAPÁK József: Európa térképei 1520–2001. Válogatás. Bp.: Helikon K.: OSzK, 2003. 230 p. ill. [Megjelent angol és német nyelven is.]

ŞTIRBAN, Sofia: Restoration of a collection of manuscript maps in the National Union Museum, Alba Julia = CartHung 8. 2004. 64–66. ill. [Boroskrakkó kézíratos térképeinek (18. sz.) restaurálása]

SZALAI Béla: A tizenöt éves háború metszet-ábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban (1593–1606) = CartHung 8. 2004. 18–39.

SZÁNTAI Lajos: Delisle 1703-as Magyarország-térképeinek rejtélyei = CartHung 8. 2004. 75–80. ill.

TÖRÖK Zsolt: Angielini Magyarország térképe: az 1570-es évekből = CartHung 8. 2004. 2–9. ill.

TÖRÖK Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Bp.: OPKM, 2003. 180 p. ill. (Mesterek és tanítványok)

Papír

PELBÁRT Jenő: A koronás magyar címer vízjel-változat-típusai 1729–1840 között = Turul 2003. 1–2. 35–46. ill.

TURÓCZI József: A Vizsolyi Biblia. 1–2. rész = Papírpár 2004. 2. 66–67.; 3. 109–111. [Másodközlés]

Könyvkötés-történet

SCHRAMKÓ Péter: A dúcnymásos papírokról = Papírpár 2004. 1. 16–17. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

KNAPP Éva: Popularitás és literátusság között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvárus = KK 25. 2003. 179–247.

KÖVES József: „Könyvnap rendeztessék”. Hetvenöt éves a magyar könyvünnep = Szeged 2004. 6. 6–8.

KÖVES József – MURÁNYI Gábor: Könyvhetek krónikája. Az ünnepi könyvhét 75 éve. Bp.: MKKE: Vincze K., 2004. 271 p.

A Magyar Könyvnap. Tervezet. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének 1927. évi miskolci nagygyűlése elé terjesztette SUPKA Géza = Új Holnap 2004. 2. 23–29. [Másodközlés]

POGÁNY György: A magyar könyvkereskedelem rövid története a XV. század végétől 1990-ig. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2004. 164 p. ill. (A könyves szakképzés füzei; 2.)

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

DUKKON Ágnes: A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában = MKsz 2004. 2. 119–130.

PACZOLAY, Gyula: János Baranyai Decsi and his Adagia = János-Baranyai-Decsi-Festschrift... 31–65. ill.

STEMLER, Ágnes: Sprichwörter- und Redensart-sammlungen nach dem Erscheinen des Adagiorums von János Baranyai Decsi. [Übersetzt v. Katalin RÁKÓCZI] = János-Baranyai-Decsi-Festschrift... 256–272. ill.

SZÉNÁSI Zsófia: „Fegyvert s vítézt éneklek”. A magyar hadtörténeti irodalom áttekintése. 1. = MKgy 2004. 7. 10–12.

SZÉNÁSI Zsófia: „Szerzé azért az Isten...” A magyar nyelvű bibliakiadás évszázadai = MKgy 2004. 2. 10–13.

16–18. század

BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi vész-törvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban = KK 25. 2003. 115–157. ill.

CSEPREGI Zoltán: Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány = MKsz 2004. 2. 171–174.

FEKETE Csaba: A pataki agenda és a Praxis pietatis = KK 25. 2003. 65–98. ill.

FEKETE Csaba: A pataki agenda két kiadása = MKsz 2004. 2. 156–164.

GALAVICS Géza: Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában = MűvtörtÉrt 2004. 1–4. 53–80. ill.

GYÖRI L. János: Kegyességi sikerkönyv a 17. században. A Praxis pietatis magyarországi útja = Doctrina és Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Debrecen–Sárospatak: Debreceni Ref. Hittud. Egyet., 2002. 38–50.

HOLLER László: Baranyai Decsi János ismeretlen Antithesise és jezsuitaellenes verse 1587-ből = Erdélyi Múzeum 2003. 1–2. 16–30.

KIRÁLY Péter: Egy ismeretlen hungarika: Giovanni Battista Mosto Báthory Zsigmondnak ajánlott zenei kiadványa 1590-ből = MKsz 2004. 4. 384–388.

RÁKÓCZI Katalin: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve = Orvostörténeti Közlemények 2004. 186–187. 63–76. ill.

REISZ T. Csaba: Magyarország rövid földrajza. A Compendium Hungariae geographicum ismertetése = Fons 2003. 2. 291–318. ill. [Pozsony, 1753]

SARBAK Gábor: Miracula sancti Pauli primi heremitaie. Hadnagy Bálint pálos rendi kézi-

könyve, 1511. Debrecen: Kossuth Egyet. K., 2003. 145, XVII p. ill.

VAJNÁGI Márta: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében = Világtörténet 2004. tavasz–nyár 3–30.

18–19. század

KIRÁLY Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulmányai 1777–1848. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Ukrán és Ruszin Filol. Tansz., 2003. 667 p. ill.

PRAŽÁK, Richard: A magyar református papok irodalmi tevékenysége Cseh- és Morvaországban a türelmi rendelet kiadása után = Széphalom 2004. 14. 65–74.

RÓZSA György: Rummy Károly György csak külföldön nyilvántartott műve = MKsz 2004. 1. 59–62.

SZÉNÁSI Zsófia: Lovak csatában, földeken és sportban. A magyar lovaskultúra múltja = MKgy 2004. 6. 10–13.

VINCZE Tamás: Mikszáth Kálmán népiszkolai tankönyve = Széphalom 2004. 14. 117–121. [Társalgási lecczék (Bp., 1895)]

19–20. század

10 éves a Szenci Molnár Társaság. 10 éves az ETO-Print Nyomda. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2003. 102 p. ill. (Misztótfalusi műhely; 1.)

BÁLINT Gábor: A Csáthy cég könyvkiadása a két világháború között = MKsz 2004. 3. 295–298. ill.

CSÁKY S. Piroska: Alkotás és könyvkiadás = Forrás 2004. 6. 70–75. [A vajdasági könyv- és lapkiadásról]

CSOKONAI Attila: A magyarságtudomány képeskönyvei. Az Officina Képeskönyvei = MKgy 2004. 5. 19–21. ill.

DALOS György: Eltűnt kiadók nyomában = 2000 Különszám 85–89. [NDK könyvkiadók]

DUKRÉT Géza: A kalendáriumok és iskolai évkönyvek művelődés- és helytörténeti szerepe Nagyváradon = Honismeret 2004. 4. 41–46.

Az első tíz év... Jubileumi emlék a Magyar Hivatalos Közlönykiadóról – képekben. [A kiadvány összáll. közreműk. a kiadó munkatársai NYÉKI József... irányításával]. Bp.: MHK, 2004. 104 p. ill.

Fejezetek a 175 éves akadémiai könyvkiadás történetéből. Összeáll. GAZDA István. Bp.: Akad. K., 2003. 43 p.

GÖMÖR Béla: Százéves, a Weisz Ede által írt első magyar nyelvű reumatológiai könyv = Orvosi Hetilap 2004. 46. 2347–2348. ill.

KAPROL', Mihail: Podkarpadszkoje obšestvo nauk publikacii 1941–1944. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főisk. Ukrán és Ruszin Filol. Tansz., 2002. 170 p. [Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok]

KÖBÖLKUTI Katalin: Körkép a vasi kalendáriumokról = Honismeret 2004. 4. 81–83.

LENGYEL Ágnes: A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban = NóMeMűzÉvk 2003–2004. 239–255. ill.

LENGYEL András: Kner Imre Mórának készített „Privatdruck”-jai = Tiszatáj 2004. 7. 75–83. ill.

SLÍZ Mariann: Szenzációgyártás kisvárosi módra. (Mezőtúri ponyvakiadók a 20. század első felében) = MKsz 2004. 3. 299–306.

SZUKITS Marianna: A Magyarországi Szlovének Szövetsége kiadói tevékenysége = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2002. 2. 71–74. ill.

ZÁGOREC-CSUKA Judit: A magyar könyvkiadás helyzete Szlovéniában = KF 2003. 2. 382–389.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

FABINY Tibor: Evangélikusok a protestáns publicisztika történetében = Confessio 2004. 1. 25.

HORVÁTH József: Fejezetek a győri időszaki sajtó és az irodalom kapcsolatának történetéből = Műhely 2003. 5. 101–109.

16–19. század

BARBARICS Zsuzsa: A kéziratos „Neue Zeitungen” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungen” alapján = Történelmi Szemle 2003. 1–2. 175–199. ill.

BARBARICS Zsuzsa: Kéziratos Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományaiban = Századok 2004. 5. 1255–1273.

HARGITAI Henrik: Képes sajtótörténeti adatbank = MM 2002. 1. 5–20. ill.

KARNER Katalin: Reklámhistoria. Szemelvények Budapest XVIII–XIX. századi hirdetéstörténetéből = FSZEKÉvk 1999–2000–2001. 173–198. ill.

OROSZ, Magdolna: „Wenn mehre sich gegenseitig ergänzende Naturen gemeinschaftliche Werke bildeten”. Romantische Vernetzungen: Das Athenäum-Projekt = BerlBeitr 2004. 14. 52–65.

19. század

DEDE Franciska: Személyiség és tartózkodás. A Hét első tíz évfolyamának címlapképei = Hagyomány, közösség, művelődés... 312–322.

FEHÉR Katalin: Egy reformkori egyházi lap történetéhez = MKsz 2004. 4. 388–392. [Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848)]

FEHÉR Katalin: Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés (1841–1849) = MKsz 2004. 1. 14–28.

KÓKAY György: Horváth János, Verseyhy Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat = MKsz 2004. 3. 213–225. [Egyházi Értekezések és Tudósítások (1819–1824)]

KOSSUTH Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841) Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc: Bfbor K., 2003. 342 p.

KOVÁCS Valéria: A műarchaeologia és sajtótója a 19. századi Magyarországon = KF 2003. 4. 788–806.

MIHALOVICSNÉ LENGYEL Alojzia: A reformkor Társalkodója művelődéstörténetünkben = Széphalom 2004. 14. 199–208. ill.

PILINYI Péter: A pesti polgárság harca a szabad magyar sajtóért = Typ 2004. 4. 4. ill. [Verhovay Gyula szerkesztő párbaja és következményei, 1880]

RÉVÉSZ T. Mihály: Deák Ferenc sajtópolitikája a reformkorban és a negyvennyolcas forradalom napjaiban = Jogtörténeti Szemle 2003. 1. 19–23.

19–20. század

BARKÓCZI Jolán: Közlekedési évkönyvek (Kiadványtípus és közlekedéstörténeti forrás) = A Közlekedési Múzeum Évkönyve 2001–2002. 340–349. ill.

GÁSPÁR Ibolya: A Tett – az első magyar avantgarde folyóirat = Kultúra és Közösség 2003. 2–3. 59–75.

GÉCS Béla: Szakirodalmunk lapjai, folyóiratai a kezdetektől napjainkig = MG 2004. 4. 99–107. ill.

KEREKES Amália: Das vorgestellte Leseublikum. Revolutionäre Grimassen in Frau Emmas Briefen an die Zeitschrift A Hét = BerlBeitr 2004. 14. 157–165.

LAKATOS Éva: Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések. Bp.: OSzK: Ballasi K., cop. 2004. 232, [60] p. ill.

SZARKA Géza: A művelődés egyéb tényezői = A székesfehérvári belvárosi plébánia története. Székesfehérvár: Székesfehérvár M. Jogú Város Levéltára: Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2003. 325–326. [A katolikus sajtó Székesfehérváron]

SZÖNYI György: A református időszaki sajtó mint gyakorlati teológiai feladat. Szemelvények A Választott nép szolgálatában. Tanulmányok a 80 éves Czeglédi Sándor teológiai professzor tiszteletére c. kötetből [(Debrecen, 1989)] = Confessio 2004. 1. 26–30.

TUBA László: A Moson megyei sajtó története (1848–1945) = Arrabona 2003. 1–2. 161–188.

20. század

Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez. (Részletek ANTAL István emlékirataiból) Közli: GERGELY Jenő = Múltunk 2004. 2. 243–287.

BÁLINT Gábor: Supka Géza folyóirata, a Literatura (1926–1938) = MKsz 2004. 1. 29–51.

CSOKONAI Attila: Lapok a könyvről, könyvbarátoknak = MKgy 2004. 9. 19–20. [Diárium, Könyvbarát, A könyv]

FERENCZES István: Egy előzmény nélküli folyóirat = Limes 2004. 2. 126–129. [Székelyföld (1997–)]

GALAMBOS Sándor: Bemutatkozik a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle = SSzle 2004. 4. 406–408. (Szemlék szemléje; 4.)

GICZI Zsolt: König Kelemen és Az Egység Útja című folyóirat indulása = Acta Historica 2002. 99–114.

GUNST Péter: Bemutatkozik a Debreceni Szemle = SSzle 2004. 2. 193. (Szemlék szemléje; 2.)

GYURÁCS Ferenc: A Vasi Szemle bemutatása = SSzle 2004. 3. 298–300. (Szemlék szemléje; 3.)

GYÜRE Lajos: Márai a Kassai Naplóban = Nyelvünk és Kultúránk 2004. 1. 49–53.

HORVÁTH Árpád: A Magyar Kultúra. Egy kis sajtótörténeti vizsgálódás = Távlatok 2003. 3. 443–452.

ILLÉNYI Éva: A kárpátaljai magyar sajtó és a Kárpáti Igaz Szó = MM 2002. 1. 21–30.

KONOK Péter: A Munka-kör szellemi, politikai hátszaga = Múltunk 2004. 1. 245–257. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]

KÖVÁGÓ Sarolta: Az avantgarde színház, a baloldal és Kassák = Múltunk 2004. 1. 283–292. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]

KULCSÁR Péter: Kéthly Anna és a londoni Népszava szellemisége = Valóság 2004. 6. 73–86.

LITVÁN György: A sajtó áthangolódása 1914 őszén = Századok 2004. 6. 1462–1467.

Már megint egy új lap! 1988-tól az EU-ig első évfolyam első számok tükrében. Összeáll. BALÁZS István. Bp.: Animus, 2004. 304 p., [8] t. ill.

MÁRFI Attila: Bemutatkozik a Pécsi Szemle. A várostörténeti folyóirat első öt évéről (1998–2003) = SSzle 2004. 1. 85–88. (Szemlék szemléje; 1.)

MARIK Sándor: Hatvanéves a Kelet-Magyarország = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2004. 4. 501–503.

MONOSTORI Imre: Lényegformáló jelenlét. Veckerdi László és az Új Forrás = Természet Világa 2004. I. különszám 48–52. ill.

- NÉMETH György: A Mozgó Világ története, 1971–1983. Bp.: Palatinus, 2002. 251 p. ill.
- PAÁL László: Somogy megye sajtója. 1945–1950. (Negyedik közlemény) = Somogy megye múltjából 2001. 269–294.
- PALOTAI Mária: Folyóiratok irodalmi estélyei Erdélyben a két világháború között = MKsz 2004. 3. 226–237.
- PAPP Z. Attila: Romániai magyar sajtóvilág a második világháború végétől 1989-ig = Regio 2004. 1. 45–63. ill.
- PILINYI Péter: A József körüti sajtóház történetéből. 1–2. = Typ 2004. 8. 5., 9. 5. ill.
- PINTÉR István: Adalékok Kassák és Munka-köre munkásmozgalomhoz való kapcsolatáról, 1927–1939 = Múltunk 2004. 1. 270–283. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- PRUKNER Zoltán: Elődünk a Magyar Grafika = MG 2004. 3. 67–69. ill.
- SIPOS Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp.: Napvilág, 2004. 251 p.
- SVÉD László: A Munka és az ifjúság = Múltunk 2004. 1. 257–270. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- SZÁLLASI Árpád: Egy rövid életű érdekes vidéki folyóirat = Orvosi Hetilap 2004. 50. 2539–2541. ill. [A nőgyógyászat és szülészet haladása (1917)]
- SZÉKELY Gábor: A Munka a fasizmusról = Múltunk 2004. 1. 292–309. [Kassák Lajos és a Munka című folyóirat története]
- SZERBHORVÁTH György: Sajtóprés. Az Új Symposion történetéből = Regio 2004. 1. 25–44.
- SZIGETI Lajos Sándor: Meghalt a Nagy Pán!? A Napkelet, a Periszkóp és a Páztortűz műhelypoétikája = Tiszatáj 2003. 7. 80–91.
- SZIRÁK Péter: Ember és lap. Németh László és a Tanu = Alföld 2004. 7. 59–74.
- TÓTHI Gábor: Magyar katonai sajtó az első világháborúban. 1–2. rész = Új Honvédségi Szemle 2004. 7. 87–94., 8. 102–115.
- TÓTH-BARBALICS Veronika: A Napkelet megalapítása = MKsz 2004. 3. 238–256.
- VALLASEK Júlia: Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben. Kolozsvár: Kriterion, [2003]. 111 p. [Páztortűz, Erdélyi Helikon, Hitel, Termés]
- VIRÁG Rita: A Magyar Könyvbarátok folyóirata, a Diárium = MKsz 2004. 3. 257–270.
- VÖRÖS László: Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986 = Tekintet 2004. 2. 47–59.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- Cz. FARKAS Mária: A néprajz mint magyarságképünk alakítója egy folyóirat tükrében = Hungarológiai Évkönyv 2004. 177–189. [Nouvelle Revue de Hongrie (1932–1944)]
- HORNYÁK Mária: Brunszvik Teréz óvodái és a sajtó = MKsz 2004. 4. 353–373.
- HORVÁTH Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti szocializmus Erdélyben (1932–1940) = Regio 2004. 3. 101–141.
- KOVÁCS Éva – KRIZA Borbála: Külföldiek és más „idegenek” a magyar sajtóban az 1945-ös, az 1990-es és a 2000-es években = Regio 2004. 4. 133–153. ill.
- MOLNÁR Tünde: A németiség elűzése Sopronból és környékéről a korabeli sajtó tükrében = SSzele 2004. 3. 242–255. ill.
- OPITZ, Antonia: Aspekte des deutsch-ungarischen Literatur- und Kulturaustauschs zwischen 1933 und 1944. Die Zeitschriften „Nyugat” und „Magyar Csillag” = Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2003. 13–42.
- RÓZSA Mária: A magyar irodalom az Österreich–Ungarns Zukunft (1916) című bécsi és az Ungarns Zukunft (1917–1918) című budapesti folyóiratban = MKsz 2004. 1. 75–83.
- UJVÁRI Hedvig: Az 1973-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain = MKsz 2004. 2. 174–184.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ATKÁRINÉ MESZLÉNYI Zsuzsanna: Vaciensis helytörténeti gyűjtemény Vác városára vonatkozó dokumentumai. Vác: Váci Egyházmegyei Hatóság: Váci Egyházmegyei Kvt., 2004. 95 p. ill.
- DUDÁS Anikó: Az ókortól a digitális korig. A Vatikáni Könyvtár és adatbázisa = KF 2003. 1. 125–138. ill.
- Egyetemi könyvtárak Magyarországon. Szerk.: SZÖGI László. Bp.: Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma, 2003. 171 p. ill.

FAZAKAS Gergely Tamás: A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék (Szerpel-e a szerző neve Medgyesi Pál: Rövid tanítás az presbyteriumról... című művében?) = MKsz 2004. 3. 271–278.

JUHANI NAGY János: Könyvritkaságok kincseskamrájában = MKgy 2004. 8. 17–19.

MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Hogyan kerül a múmia a könyvtárba. Újraéledt Dunántúl Athénja = MKgy 2004. 9. 4–6.

PERSOVITS József: Könyvtárak Magyarországon (X–XV. sz.) = Typ 2004. 10. 8. ill.

T. SÁRAY SZABÓ Éva: A csépi Pálffy-könyvtár = Honismeret 2004. 3. 86–93.

15–18. század

BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Pál (1677–1733) könyvtára. Bp.: OSZK, 2004. 300 p. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai; VII.)

HEGYI Ádám: „Az Oskolának és Eklésiának régibb könyvei...” Egy iskolai könyvtár kialakulása Mezőtúron a XVIII. században = KN 2003. 1. 103–107.

LÁNGI József: A földszinti termék falképei. Nagy könyvtárterem – Kis könyvtárszoba = BEREZ Ágnes – LÁNGI József: Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban. Bp.: Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003. 73–86.

PAJORIN Klára: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtár-ideálja és Mátyás könyvtára = MKsz 2004. 1. 1–13.

PERSOVITS József: Könyvtárak Magyarországon. Bibliotheca Corviniana = Typ 2004. 11. 7. ill.

SZELESTEI N. László: Koller József és a historia litteraria = A Koller József emlékkonferencia... 77–87. [A Függelékben: Giuseppe Garampi által (a Klimo-könyvtár számára) beszerzett könyvek jegyzéke]

19–20. század

CSÉCS Teréz: A berlini magyar egyesületekről = Arrabona 2004. 2. 101–106.

Documenta Rudnayana Strigoniensia I. Összeáll. TÓTH Krisztina. Esztergom–Piliscsaba: PPKE BTK Nyugati Szlav Kult. Kutatócso., 2001. 151 p. ill. (Pons Strigoniensis. Fontes)

[Többek között dokumentumok az érseki könyvtár történetéhez]

DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története különös tekintettel a könyvtári gyűjtemény alakulására. I. 1877–1933. Bp.: OPKM, 2003. 145 p. ill.

GYÁNI Gábor: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyűi = Hagyomány, közösség, művelődés... 358–366.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Könyvtári évszázad. Hódmezővásárhely 1880–1972. Hódmezővásárhely: Németh L. Városi Kvt., 2003. 96 p. ill.

MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Eötvös József mint könyvtáralapító. Látogatóban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen = MKgy 2004. 8. 4–6.

MERGZEL Erzsébet: Az Üllői Könyvtár története = Üllő könyvtári tükörben 1903–2003. [Üllő]: [Üllői Kvt.], 2003. 31–58.

MÉSZÁROS Eszter: Püspökladány közművelődési könyvtárügyének fejlődése a kezdetektől 1976-ig. Püspökladány: Városi Kvt., 2004. 69, [24] p. ill.

MONOK István: Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása = Századok 2004. 3. 739–748.

NEMES Erzsébet – RETTICH Béla: A könyvtári tájékoztatás eszközei – a könyvrajstromtól az integrált könyvtári rendszerig = Statisztikai Szemle 2004. 3. 280–295. ill. [KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat]

Az Országgyűlési Könyvtár. [Írta és szerk. JÓNÁS Károly, TOMCSÁNYI Zsuzsanna, VILLÁM Judit]. [Bp.]: Országgyűlési Kvt., 2003. 39 p. ill. [Megjelent angol nyelven is.]

SELMECZI Pálma: A Budapesti Evangélikus Gimnázium Arany János Köre Könyvtárának rövid története = KN 2003. 1. 34–43.

SIPOS Csaba: Somogy vármegye könyvtárának története. (A kezdetektől 1945-ig). Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2003. 65, [6] p. ill. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek; 5.)

SOMKUTI Gabriella: Könyvtári állások betöltése a Széchényi Könyvtárban 1896-ban = MKsz 2004. 1. 69–75.

SZAKÁTS István – VID Katalin: Battonya könyvtárügye kezdetektől 1989-ig. Battonya: Nép- és Barátsága Közműv. és Isk. Kvt., 2003. 51, LXIV p. ill.

20. század

- ASZTALOS István: Könyvtárak, szertárak = Az aszódai evangélikus középiskola története 1728–1948. Aszód: Pest Múz. Igazg. Petőfi Múzeum, 2003. 226–232. (Múzeumi füzetek; Aszód 52.)
- A Békés Megyei Könyvtár emlékkönyve. Szerk. CSOBAI László. Békéscsaba: Békés M. Kvt., 2002. 147 p. ill.
- BIRKÁSNÉ VINCZE Rita: Múzeum-könyvtár-közművelődés. A Déri Múzeum könyvtárainak története (1905–2000) = DbDMúzÉvk 2002–2003. 353–389. ill.
- CSISLÁR Miklósné: A helyismereti munka története Veszprémben az 50 éves Eötvös Károly Megyei Könyvtárban = Veszprémi Szemle 2003. 1–2. 79–88.
- DRUCKER Tibor: A Csepeli Általános Munkás-könyvtár [Csepeli Munkásotthon] = A közművelődés háza Budapest 2. Szerk.: SLÉZIA Gabriella. Bp.: Bp-i Műv. Közp., 2003. 39–49. ill.
- DRUCKER Tibor: A könyvtár [Fővárosi Művelődési Ház] = A közművelődés háza Budapest 1. Szerk.: SLÉZIA Gabriella. Bp.: Bp-i Műv. Közp., 2002. 153–157. ill.
- FUCHSNÉ BENÁK Katalin: Egy közművelődési könyvtár megújulása a rendszerváltozás idején. Mindszent: Keller L. Vár. Kvt., 2003. 76 p. ill. (Mindszenti füzetek; 5.)
- GÖRÖG József: Könyvtár = Jubileumi emlékkönyv. A kiskunfélegyházi József Attila Általános Iskola 50 éve. 1954–2004. Szerk.: SOMOGYI Sándorné. Kiskunfélegyháza: József. A. Ált. Isk., 2004. 110–114.
- HORVÁTH Sándor: Könyvtár = Senyétől Zsenyig, avagy miről mesélne az „Ezeréves” tölgy. Zsenye: Önkorm., 2003. 154 p.
- ILLÉS Ibolya – MISKOLCZI Zoltánné: Tamási város könyvtárának 50 éve. Tamási: Könnyű L. Vár. Kvt., 2004. 146 p.
- A József Attila Városi Könyvtár Emlékkönyve. Írták MAJOR Árpád et al. Zalaegerszeg: JAVK, 2004. 76 p.
- Jubileumi évkönyv. 50 éves a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtár 1952–2002. [Szerk. GYÖRGY Károlyné RABI Lenke]. Komárom: Önkorm., 2003. 72 p. ill.
- KATSÁNYI Sándor: A közkönyvtári hálózat létrehozása. Ideák és reáliák = A város könyvtárnoka... 121–134.
- MECSÉRINÉ DOKTOR Rozália: Így kezdtük... Morzsák a Faludi Ferenc Városi Könyvtár életéből = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 2003. 1. 31–33.
- A Munkásművelődési Központ és Könyvtár történeti évkönyve. [Összeáll. KLEIN András Miklós]. Dunaújváros, MMK Kht., 2004. 176 p. ill.
- MONOSTORI Imre – LEHRREICHNÉ DÜRGÖ Brigitta: A József Attila Megyei Könyvtár rendezvényei 1991–2003 = JAMKÉvk 2004. 80–99.
- Műhely. Helyismereti gyűjtemények a megye könyvtáraiban = Baranyai Könyvtári Info 2003. 8. 2–11.
- NAGY Júlia: Bolyongó könyvek. A szatmárnémeti Hildegard templomban őrzött ferences könyvtár kincsei = MKgy 2004. 5. 16–18. ill.
- A népkönyvtártól az információs központig. 1954–2004. Adalékok az 50 éves dombóvári könyvtár történetéhez. [Szerk. KOSZORUS Katalin]. Dombóvár: Vár. Kvt., 2004. 72 p. ill. (Dombóvári művelődéstörténeti füzetek; 1.)
- NIESSEN, James P.: Német nyelvű könyvek beszerzése három budapesti nagykönyvtárban 1900 és 1990 között. A kulturális viszonyok és a könyvtári szereposztás. 1. rész: 1900–1945-ig = KF 2004. 4. 851–860. ill.
- PAPP István: A magyar közkönyvtárak a 20. század második felében = FSZEKÉvk 1999–2000–2001. 91–102. [Másodközlés]
- REMETE László: Szabó Ervin külföldi könyvtári kapcsolatai = A város könyvtárnoka... 101–107.
- SIPOS András: Szabó Ervin Bárczy István „agytrösztjében” = A város könyvtárnoka... 84–100.
- SIPOS Csaba: A Berzsényi Társaság centenáriuma = Somogyi Honismeret 2004. 1. 29–37.
- SZÁMADÓ Emese: A komáromi Klapka György Múzeum Kecskés László könyvtára = JAMKÉvk 2004. 152–157.
- TABAJDI Márta: Könyvtárak = Művelődési intézmények Bács-Kiskun megyében az 1990-es években. Kecskemét: KSH Bács-Kiskun M. Igazg., 2002. 26–31. ill.
- TAKÓ Gábor: Könyvtár = Csákánydoroszló története. Az őskortól napjainkig. Csákánydoroszló: Önkorm., 2003. 160–163. ill.

- UNGVÁRY Rudolf: A Nemzeti Könyvtár számí-
tógépesítésének története 1969-től az ez-
redfordulóig = KF 2003. 1. 11–66. ill.
- VARGA Róbert: A csurgói könyvtár jubileumára
= Somogyi Honismeret 2003. 2. 93–98.
- VESZTRÓCZY Zsolt: Közművelődés és magya-
rosítás. (Esettanulmány a Felvidéki Magyar
Közművelődési Egyesület privigyei népkönyv-
tárának működéséről) = MKsz 2004. 2.
185–192.
- VOIT Krisztina: A nyilvános közkönyvtár esz-
ményének alakulása a 20. század forduló-
ján = A város könyvtárnoka... 108–120.

Bibliofília

- EREDICS Péter: Magyar vonatkozású könyvek
kora újkori holland professzori könyvtárak-
ban. Bibliotheca Venemania = KK 25.
2003. 425–431.
- FÖLDESI Ferenc: A „Kovácsnai-Teleki-corvina”
= MKsz 2004. 3. 290–295.
- GÖMÖRI György: Egy 18. századi magyar Lon-
donban = MKsz 2004. 3. 278–281. ill. [Me-
ző János]
- GÖMÖRI György: A Florus Hungaricus egy wa-
shingtoni példányáról = MKsz 2004. 1. 53–
56. ill.
- GRAUS, Igor: A polgár szabad ideje. Hogyan
töltötték szabad idejüket Besztercebánya pol-
gárai a 16. században? = Történelmi Szemle
2004. 1–2. 53–67.
- HARASZTI Mihály: Egy mezővárosi katolikus
plébánia könyvtára a 18. század végén =
JAMKEV 2004. 127–139. [Tata, Szent Ke-
reszt plébánia]
- HUDI József: Köznemesi magánkönyvtárak
a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében
= Hagyomány, közösség, művelődés... 367–
385.
- LENGYEL András: Egy újabb kötet József Atti-
la könyvtárából = Irodalomismeret 2003. 2.
56–57.
- A. MOLNÁR Ferenc: Ady Endre bibliájáról = Iro-
dalomismeret 2003. 1. 70–73. ill.
- MÓRÓ Mária Anna: Koller József hagyatéka =
A Koller József emlékkonferencia... 63–76.
- MRÁVIK László: A Jankovich-gyűjtemény könyv-
tári anyaga = Jankovich Miklós (1772–
1846) gyűjteményei. Szerk. MIKÓ Árpád.
Bp.: Magyar Nemzeti Galéria, 2003. 344–
347.
- MRÁVIK László: Plucked from the Abyss of
Oblivion (The Collections of Miklós Janko-
vich, 1773–1846) = The Hungarian Quarterly
2003. 169. 62–72. ill.
- NAGY Júlia: „Mert az igyeksző gyertyát gyújt
a másik gyertyájánál...” Pataki diákok könyv-
tárai a 18. században = MKgy 2004. 10. 4–5.
- OTTOZI Eszter: Adatok gróf Dessewffy József
könyvtáráról = MKsz 2004. 4. 392–395.
- OTTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi és Nem-
zeti Könyvtár 1750–1775 közötti francia
nyelvű könyvei és possessorai = KK 25.
2003. 377–385. ill.
- OTTOZI Eszter: A türelmi rendelet szövege C.
W. F. Walchtól. Ribay György possessori
bejegyzésével = KK 25. 2003. 439–440.
- POGÁNY György: Bibliofília és könyvművé-
szet. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2004. 161 p.
ill. (A könyves szakképzés füzetei; 1.)
- POGÁNY György: Könyvgyűjtők a két világhá-
ború közötti időszakban = MKgy 2004. 1.
17–20. ill.
- POGÁNY György: A középkori Magyarország
magánkönyvtárai. 1–3. = MKgy 2004. 4.
13–15., 5. 13–15., 6. 14–16. ill.
- POGÁNY György: A magyarországi magánkönyv-
tárak 1450 és 1526 között. 1–2. = MKgy
2004. 7. 13–16., 8. 13–16. ill.
- POGÁNY György: Magyarországi magánkönyv-
tárak a 19. század végén. 1–2. = MKgy 2.
14–17., 3. 14–17. ill.
- POGÁNY György: Az újkori magyarországi bib-
liofília. Tudóskönyvtárak a 18. század elejéig.
1–2. = MKgy 2004. 9. 15–18., 10. 12–14.
ill.
- SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere Já-
nos könyvtárának rekonstruálásához = Iro-
dalomismeret 2003. 5–6. 147–155. [Másod-
közlés]

Olvasástörténet

- FEHÉR Katalin: Iskolai újságolvasás Magyaror-
szágon a XVIII. században = MKsz 2004.
2. 131–150.
- Az írásgondolkodás születésétől a kultúra evo-
lúciójáig. Összeállítás VEKERDI László riport-
esszéiből. Szerkesztőriporter HERCZEG Já-
nos = Természet Világa 2004. I. különszám
59–67. ill.
- NAGY Júlia: Olvasóegyletek a Sárospataki Kol-
légiumban. Képek a Sárospataki Kollégium-

- ban működő olvasóegyletek életéből 1832–1950 = MKgy 2004. 9. 12–14.
- SZALAI Károly: Társas élet és szórakozás. Egyesületek = Dunaföldvár története az ókortól napjainkig. Dunaföldvár: Part-Oldalak Kult. Egylet, 2002. 145–146, 154–155. [Dunaföldvári Polgári Olvasókör]
- SZENTI Tibor: A metaforikus értelmű Kert-Magyarországból valóságos olvasóköri nemzet lehetnénk = CET 2003. 3–4. 61–78.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- CSATÁR Imre: Antalfy Gyula (1912–1997) = Karcag a magyar művelődés történetében. Tanulmányok. Karcag: Önkorm., 2001. 181–186.
- FODOR Béla: Budapest és környéke (1873) = Budapesti Negyed 2004. 3. 57–75. [Hevesi Lajos]
- HAJDU Tibor: Szabó Ervin és a szocialista mozgalom = A város könyvtárnoka... 31–39.
- HALMÁGYI Pál: Pulitzer József, a sajtócézár = Szeged 2004. 5. 42–43. ill.
- HIDEG Ágnes: Brósz Károly könyvtárnok = A Herman Ottó Múzeum évkönyve 2003. 653–658. [B. K. (1843–1918)]
- HUDI József: Fábíán József, a folyóiratszerkesztő és könyvkiadó = Fábíán-émlékkönyv. Fábíán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa: Pápai Ref. Gyűjt., 2002. 25–28.
- ILOSVAY Lajos: Nagyszigethi Szily Kálmán 1838–1924 = Természet Világa 2004. 7. 290–291. ill. [Másodközlés]
- KATSÁNYI Sándor: Könyves Tóth Kálmán (1900–1972) = FSzEKÉvk 1999–2000–2001. 161–172.
- KOROMPAI Gáborné – KORNYA László: Dr. Lengyel Imre (1910–1978) = KK 25. 2003. 519–527. ill.
- KOVÁCS Anna: Nagy Iván. Néhány vonás egy tudós portréjához = NóMeMűzÉvk 2003–2004. 7–12. [N. I. (1824–1898)]
- LITVÁN György: Tudomány és politika Szabó Ervin életművében = A város könyvtárnoka... 18–30.
- MUDRÁK József: Dr. Bertók Lajos (1903–1993) = KK 25. 2003. 529–537. ill.
- PILINYI Péter: Bél Mátyás polihisztor. Az első rendszeresen megjelenő hazai hírlap szerkesztője = Typ 2004. 9. 8. ill.
- POGÁNY György: Sándor István és a Magyar Könyvesház = KF 2003. 4. 719–733.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Habent fata sua libelli et bibliothecarii. Gyalui Farkas életútja és könyvtártani munkássága = KF 2004. 4. 763–793.
- RÓZSA Mária: Miklós Töltényi – ein vergessener ungarischer Journalist im Revolutionsjahr 1848 = BerlBeitr 2004. 14. 125–134.
- SAÁD József: A természeti törvény társadalma és a társadalom természeti törvénye. Somló Bódog és Szabó Ervin vitája 1903-ban = A város könyvtárnoka... 40–58.
- [TORDA István]: Fővárosi Parnasszus. Budapesti Hírharang (1844–1848) = Budapesti Negyed 2004. 3. 45–50. ill. [Nagy Ignác]

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

Vizkelety András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”. Bp. 2004. Akadémiai K., 301 l. + 12 t. /Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae 4./

Vizkelety András könyvét, az MTA–OSZK Fragmenta codicum kutatócsoportjának újabb publikációját azzal a jóleső érzéssel teszi le az olvasó, amely az alaposan átgondolt és kiérlelt, lenyűgöző kompetenciával megírt, gondos szerkesztése folytán kristálytisztán áttekinthető és igényesen kivitelezett kiadványok használatát követni szokta. Ráadásul a könyv olyan izgalmas olvasmányt kínál, hogy alig lehet nem egyvégében elolvasni.

A Leuveni Kódex neve általában csak az Ómagyar Mária-siralommal (ÓMS), az első magyar nyelvű verssel kapcsolatban hangzik el még a professzionalisták diskurzusában is. Kevesen szorgalmazták eddig a magyar szövegmélek legközvetlenebb kontextusában együtt olvasható – és egyébként további magyar glosszákat is megőrző – latin szövegkorpusznak a tanulmányozását abból a célból, hogy a vers leírásakor vagy lemásolásakor egy 13. századi magyarországi szerzetesi közösségben hozzáférhető eszmei horizontnak a versre is rávetülő konzekvenciái láthatóvá váljanak. Még kevesebben ismerték fel, hogy a kódexbe összemásolt prédikációk a verstől függetlenül is középkori szerzetesi műveltségünk feltárásának ritka lehetőségeit kínálják. Mind tartalmi, mind formai tekintetben sermo-típusú prédikációirodalmunk legkorábbi évszázadába enged bepillantást a gyűjtemény, a benne összemásolt pré-

dikációs minták teológiai műveltségünk európai forrásvidékeit, kapcsolódási pontjait teszik láthatóvá, a válogatás mikéntjének, a csoportosításnak, az átdolgozásnak, a hazai viszonyok közötti akkomodációnak a megfigyelése pedig az egyetlen lehetőség arra, hogy a dogmatikai tudnivalók és a valláserkölcsei normák feltehető célközönsége tekintetében az írástudók körében élő ítéletekről is megtudjunk valamit. A középkori vallási élet mindennapjaihoz hozzátartozó, tömeges recepcióban felszívott prédikációirodalom fontossága jóval nagyobb annál, mintsem hogy csupán első versünk hátszágának feltárása irányába igyekezzünk betájolni annak kutatását.

Az európai medievisztika is csak az elmúlt években nőtt fel igazán ahhoz a feladathoz, hogy az ehhez a hihetetlenül bonyolult feltáró és felmérő munkához szükséges kutatási segédeszközöket és módszereket kikísérletezze. Ebben a tekintetben Johann Baptist Schneyer (1908–1979) az 1150–1350 közötti latin sermoirodalom szövegeit rendszerező repertóriumának 1969-ben megindult sorozata hozta a döntő áttörést, annak a kitapasztalása pedig, hogy részint ezzel, részint a kilencvenes évek óta elektronikus formában is feldolgozott régi és már erre a médiumra megalkotott új szövegtárakkal és további feltáró eszközökkel mire is lehet menni, meddig is lehet eljutni, már lényegében az új ezredévre maradt. A Fragmenta codicum kutatócsoport tagjai világszínvonalon dolgoznak, és sorra jelentetik meg középkori irodalmunk szövegkiadásait és szintetizáló monográfiáikat is.

Vizkelety András kötete a Leuveni Kódex kutatástörténetének és a provenienciájáról tud-

ható tényeknek az összefoglalása után a kodikológiai és paleográfiai leírásra tér, és itt elsősorban a kötés makulatúraanyagához felhasználta latin közjegyzői okiratról és német urbáriumtöredékről ismert új adatokat. Az utóbbi egyértelműen a pettaui (szlovénül Ptuj) domonkosok 15. századi könyvkötői tevékenységével hozható kapcsolatba, feltehető tehát, hogy a kódex mai kötését itt és ekkor nyerhette el, de az is valószínű, hogy a könyv csak rövid ideig volt Pettauban. 15. századi egybekötése előtt a kézirat két külön részből állott, s mivel a magyar nyelvemlék az első rész utolsó levelének verzóján található, a sűrű használatban elzsírosodott, helyenként olvashatatlanra kopott. A két rész azonban az egybekötés előtti időben is összetartozott, hiszen azonos kezek írása mutatható ki bennük. A szövegeket lejegyző scriptorok közül kettőnek az esetében vannak magyar voltokra utaló indíciómok. Egyikük magát az ÓMS-t jegyezte le, a másik keze vonása a magyar glosszák írásában ismerhető fel, és mindketten számos latin szöveg másolója is a kódexben. Hogy egy időben, ugyanannak a szerzetesi konventnek voltak a tagjai, azt egyértelműen igazolja, hogy a kötet Damiani Szent Péter-homíliáját együtt, egymás írását folytatva másolták le. A többi előforduló kézírások – köztük jelentős szövegmenyiséget lejegyző ún. törzs- vagy szövegkezek – kizárólag latin nyelvű szövegeket másoltak, így esetükben semmiféle adat nem erősíti meg, igaz, nem is cáfolja, hogy szintén magyarországiak vagy akár a két magyar scriptor közvetlen munkatársai lettek volna. A konzultációra felkért külföldi paleográfiai szaktekintélyek sem tartják lehetetlennek, hogy akár az egész kódexet is másolták Magyarországon.

Vizkelety könyve a továbbiakban lényegében e paleográfiai megállapítások mentén bomlik két világosan elkülönülő részre. Előbb a kódex teljes tartalmának analitikus jegyzékét kapjuk a kézirat rendjében előrehaladva, és hozzá az összes adatot, amely a lemásolt szövegek azonosításának eredményes vagy eredménytelen voltáról számol be. A könyv második részében viszont kizárólag a két kétségtelenül magyar scriptor kap további szerepet. Vizkelety világos átirási elvek

alapján teljes terjedelmében sajtó alá rendezte a kódex összes általuk bemásolt magyar és latin nyelvű szövegét, pontosította hivatkozásait, felkereste hivatkozás nélküli auktoridézeteit, és ahol a nemzetközi sermokat az által regisztrált latin szövegeknek voltak megfeleltethetők, külön kritikai apparátusban azok legalább egy-egy, de olykor több elérhető változatával is összevetette őket. A könyvnek ez a második része előbb az ÓMS keze, majd a glosszázó kéz által leírt szövegek kéziratbeli sorrendjében halad.

A kódexbe lejegyzett prédikációk szerzőinek azonosításához maga a kódex csak egyetlen helyen ad segítséget, az összes többi szerzői név modern segédkönyvek segítségével volt kideríthető. E nevek csaknem mind a 13. század modern szerzői, vagyis sermoírók; homília-típusú prédikáció egyetlenegy van az egész kódexben, a 11. századi Damiani Szent Péter szövege, aki a kódex egyedüli bencés írója. Az azonosított 13. századi szerzők között van egy világi pap (Robertus de Sorbone), egy ciszterci (Leo Cisterciensis) és két ferences szerzetes (Szent Bonaventura és Johannes de Castello), a többiek mind, a kódex rendi származásának megfelelően, dominikánusok (Aldobrandinus de Cavalcantibus, Constantinus de Orvieto, Hugo a Sancto Caro, Johannes Balistarii, Johannes de Opreno, Petrus Remensis, Reginald de Piperno, Stephanus de Borbone, és az itáliai és franciaországi írók között egy sziléziai is lehet találni, Martinus Oppaviensis). A domonkos rend vezető tekintélye, Aquinói Szent Tamás kizárólag olyan prédikációkkal szerepel a kódexben, amelyeket a mai kutatás a neve alatt hagyományozódó, ám nem hiteles szövegeknek tekint. Természetesen a többi szerzői attribúció sem kétely nélkül való, és ez kitűnő alkalom Vizkelety számára, hogy rövid exkurzusban foglalja össze azokat a módszertani eljárásokat, amelyekkel az azonos vagy különböző szerzők dolgában, teljesítményüket az egyéni írásmódok, az eltérő rendi igények és az eltérő kódexfunkciók tengelyein mérve tájékozódni lehet.

Az analitikus tartalomjegyzék teljesen világossá teszi, hogy a kódexnek az ÓMS-sal záruló első részében de tempore sermociklusokat má-

soltak össze. Az első ciklus Hugo a Sancto Caro beszédein alapszik, de míg az evangéliumok és a szentleckék themáit követő két ciklusát a külföldi kéziratok általában külön-külön jegyezték le, a Leuveni Kódexben ezek egymásba fonódnak. A második, kevésbé teljes de tempore sorozat nagyrészt eddig azonosíthatatlan szövegeket tartalmaz. A következő ciklusban ismét főként Hugo a Sancto Caro szövegei találhatók, a negyedik, a leggazdagabb de tempore sor viszont egy 15. századra datált velencei kódex névtelen sermóival mutat nagyfokú egyezést. A kódex első részének végén, az ÓMS közvetlen környezetében néhány, különböző ünnepekre készült vegyes sermoszöveg áll.

A kódex második részében de sanctis ciklusok sorakoznak, amelyek közül az elsőkben alig akad más kézirat alapján azonosítható beszéd. E ciklus sorozatát időrendben a negyedik folytatja majd, közöttük két további beszéd sor áll. A négy ciklust üdvörtörténeti, teológiai, aszkétikai fogalmakhoz fűzött rövid megjegyzések, Vizkelety jogos gyűjtőmegnevezése szerint „materiae praedicabiles”, majd különböző beszédek, divisiók és dictumok követik. Még két nagybőjti ciklus is következik ezután, majd a kódex utolsó másfél tucat levelén elsősorban a glossázó és néhány más betoldó kéz különböző beszédeket, beszédvázlatokat, fohászokat, dictumokat, magyarázatokat jegyzett le.

Vizkelety Andrásnak a két magyar kéz által leírt szövegek kiadását tartalmazó rész egyes szövegei elé fűzött, rigorózus egyöntetűség helyett mindig a megvilágítani kívánt szöveg jellegzetességeihez igazodó bevezetői egytől egyig olyan mestermunkák, amelyek a tanpéldák tisztaságával mutatják be a Szent Bonaventura által kifejlesztett szerző-tipológia egyes eseteit, vagyis olyan helyeket, ahol a magyar szerzeteseket sorra hol egyszerű scriptornak, hol compilatornak, hol commentatornak, hol pedig tulajdonképpen auctorornak lehetne nevezni. Vizkelety levezetései sokat felfednek és megvilágítanak abból a sokrétű, izgalmas kalandból, azokból az átgondolni valókból, amelyek alapján egy efféle döntés megszülethet. Míg a két kéz által lejegyzett szövegek nagyon széles ívben szóródnak e tipológiai skála

mentén, a további kezek is lejegyezték a kódexbe két olyan latin szöveget, amelyekkel kapcsolatban kétségtelen bizonyossággal vagy erős érvekkel igazolva lehet beszélni magyarországi személy auctori minőségéről, így a szövegkiadásba a két magyar másoló által lejegyzett korpuszon túl e két további szöveg is bekerült. Az egyik az ÓMS keze által leírt Katalin-sermo után áll és talán egy hazai rendház évfordulós ünnepéhez kapcsolódik (ez érdemi megfontolásokat tesz szükségessé abban a tekintetben, hogy a másolás helye egy Szent Katalin patronátusa alá helyezett dominikánus konvent lehetett), a másik Szent Domonkos ünnepére készült, és szövegszerűen említi is az „etiam in nostra Hungaria” fordulatot. Egyébként magyar származású szentről is csak egyetlen prédikáció szól a kódexben, ez a Szent Erzsébet-sermo a glossázó kéz írása, talán a műve is (21. sz.). Minthogy egy másik olyan szövegnek, amelynek a glossator nemcsak szerkesztője, hanem bizonyos részeinek talán a szerzője is volt (16. sz.), a kódexben – közvetlenül magyarországi személyhez ez idő szerint nem kapcsolható – közele mintája is megtalálható, ezen a ponton ismét többletet kapunk: nemcsak a mintául szolgálhatott további szöveget a kódexből, hanem egy müncheni kézirat részletét is, amely a téma és a kidolgozás hasonlóságának nemzetközi mezőnyét szemlélteti.

A kódexbe a két szerzetes által bejegyezteteken végigtekintve világos, hogy két eltérő egyéniségről van szó. Az ÓMS kezével esetleg szerzői kapcsolatba hozható szövegek sok auctoritás-idézetükkel és exemplumukkal tűnnek ki, s mivel az utóbbit az ars praedicandi kézikönyvei inkább a laikusok számára készült beszédekben ajánlják, ez alkalmasint a *Planctus* magyar átdolgozásának közönségéről folytatott vitákhoz is hozzászólást jelenthet. A glossázó szerzetes esetében viszont mindenekelőtt kiváló bibliai ismeretei a feltűnőek, ortográfiája pedig olaszos hatásokat tükröz. Mindketten nagy számban jegyezték le és különös gonddal építették fel a Mária-ünnepekre szóló beszédeket.

A kötet végén, mindössze kilenc lapon Vizkelety András összegzi és értékeli is azokat az

eredményeket, amelyek a két magyar scriptor munkáját áttekintve az európai prédikációs irodalom hazai beágyazódásáról, sőt a magyarországi latin sermoirodalom európai recepciójának korai állomásairól most világossá váltak (az utóbbihoz bécsi és velencei kódexek a Leuveni Kódexével párhuzamos magyar vonatkozású anyaga szolgált adatokat). A magyar kódexíró szerzetesek munkája új fényben mutatja a 13. század végi teológiai műveltséget: „az európai, elsősorban itáliai, kisebb mértékben franciaországi, főképpen dominikánus sermoirodalom egykorú vagy közel egykorú legjobb művelőinek produktumai ismertek voltak hazánkban, sőt ezek mintájára magyar domonkosok nívós prédikációkat szerkesztettek.” (262–263.)

Úgy vélem, hogy a Leuveni Kódex prédikációinak magisztrális feltáró munkája, az e munkából levont tapasztalatok és az elegáns mértéktartással megfogalmazott következtetések egyben a vizsgálat új szakaszát alapozhatják meg. A nemzetközi sermorepertóriumot összeállító Schneyer nevéhez olyan publikációk is kapcsolódnak, amelyek a feltárt prédikációanyagnak a középkori homiletikai elméletekkel való összefüggéseit világították meg, vagy a magukban a szövegekben, például azok prothemáiban olvasható megállapításokból egész szinkrón elméleti rendszereket tettek rekonstruálhatóvá (*Die Erforschung der scholastischen Sermones und ihre Bedeutung für die Homiletik: Ein Hinweis auf die Bedeutung der scholastischen Sermones für die Theologie, Scholastik*, 39[1964]; *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern: Eine Homiletik aus scholastischen Prothemen*, München etc., Schöningh, 1968 /Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der Mittelalterlichen Theologie und Philosophie, N. F., 4/). E kezdeményezésekből azóta szintén virágzó kutatási témák lettek világszerte, amelyek az elsősorban a dogmatikai és hermeneutikai kérdéseknek, a szorosabban irodalmi jellemzők közül pedig főként a divisio és a belőle adódó diszpozíció vizsgálatának a főlénye uralta elemzéseket az implicit vagy explicit műfajelméleti tudatosság feltárását célzó irányokkal tudták kiegészíteni. Egyedül Vizke-

lety András nagyszerű könyvében is kitűnő anyag van együtt ezeknek a kontextusoknak a kibontásához.

KECSKEMÉTI GÁBOR

Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. Képzőművészeti Kiadó, 60 l.

Tomka Szászky János (1692–1762) a magyarországi pedagógiatörténet jelentős alakja, aki elsőként oktatta – 1734-től, a pozsonyi evangélikus líceumban – Magyarország történetét önálló tárgyként. Számos kiadott és kéziratban maradt írása ismeretes, ezek közül kettőt, az első magyar történelmi atlaszt és az ezt kiegészítő *Introductiót* tartalmazza a recenzált kötet, amelyben Klinghammer István akadémikus „Beköszöntő”-je (5.) után előbb Török Enikő írását olvashatjuk „Tomka Szászky János és atlasza” címmel (7–8.), majd Tóth Gergely alapos tanulmányát „Tomka Szászky János történelmi térképeinek forrásai”-ról (9–13.); ezt követik a jeles 18. századi kartográfus 1750/1751-ből cím nélkül ránk maradt történelmi atlaszának térképei Tóth Gergely magyarázataival (15–36.), majd Tomka Szászky *Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába* című, 1781-ben megjelent történeti földrajzi művének bőséges jegyzetanyaggal ellátott magyar fordítása (37–51.); a kötetet Rövidítésjegyzék (52.) és a „Bevezetés...” helynévanyagát tartalmazó Névmutató (53–60.) zárja.

Török Enikő tanulmánya tudtunkkal Tomka Szászky János eddigi legteljesebb életrajza, amely több ponton (pl. a születési dátummal kapcsolatban) korrigálja korábbi téves ismereteinket: részletesen kitér a jeles pedagógus magyarországi (zólyomi, füleki, rozsnói, besztercebányai, győri és pozsonyi), ill. német földön (Jénában) folytatott tanulmányaira, kiemelve, hogy Tomka Szászky 1717-től Bél Mátyás tanítványi köréhez tartozott – ami egyébként később szakmai pályájának alakulását is meghatározta –, továbbá ismerteti Tomka Szászky munkásságát, különös

tekintettel a kötetben is szereplő atlaszra, ill. történeti földrajzi vázlatra.

Tóth Gergely tanulmánya a kartográfiai jellegű kútfők számbavétele mellett a Tomka Szászky által használt elbeszélő forrásokat is elősorolja, és meggyőző példákkal mutatja be, hogy a jeles evangélikus pedagógus történelmi térképeire milyen hatást gyakorolt a 18. század közepén még tudományos nővumnak, újonnan felfedezett forrásnak számító – és egyformán megbízhatónak tekintett – anonymusi *Gesta Hungarorum* és Bíborbanszületett Konstantin A *birodalom kormányzásáról* írott művének magyar (ill. Kárpát-medencei és észak-balkáni) vonatkozású passzusainak anyaga. A Névtelen Jegyző munkáját, amelyet ma már nem (vagy csak igen csekély mértékben) tartunk hiteles kútfőnek a 9–10. századi magyar historiára, 1746-ban jelentette meg első ízben Johann Georg Schwandtner osztrák historikus; a bizánci bazileusz művét ezzel szemben korábban is számon tartotta az európai történetírás, csak éppen a magyar vonatkozású adatokra nem figyelt fel a hazai tudományosság, míg Kéri Borgia Ferenc 1740-ben kiadott Bizánc-történetében fel nem hívta rájuk a figyelmet. Historiográfiai szempontból különösen is érdekes, izgalmas vállalkozás, hogy Tóth Gergely egyszersmind Tomka Szászky munkamódszerének rekonstrukciójára is kísérletet tesz (még hozzá nézetünk szerint eredményes kísérletet), amikor részletesen is kitér arra, hogy az első magyar történelmi atlasz szerzője mely pontokon és hogyan próbálta közös nevezőre hozni a fenti két forrás közléseit, folyamatosan egyeztetve azokat korábbi ismereteivel, pl. a Thuróczy János krónikájából ismert adatokkal.

Tomka Szászky János három példányban fennmaradt, könyvészeti adatok nélküli „címlapból” és tizenkilenc térképből álló, az egyes térképlapokon 1750-es vagy 1751-es évszámot közlő atlaszát – mint az Török Enikő tanulmányából kiderül – *Regnum Hungariae, Parvus atlas Hungariae* vagy *Tabellae geographiae Ungariae antiquae* címen ismeri a korábbi szakirodalom; a recenzeált kötet összeállítója a *Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza* címváltozat alatt hozza. (A címloldal érdekessége egyeb-

iránt, hogy a magyar Szent Korona országai közt Erdély címerét egy igen ritka, csak a 18. század közepén előforduló és mindeddig csupán két példányban ismert variánssal mutatja: a közismert, vágott címerpajzs itt süvegezett változatban szerepel, amelyen a süveg heraldikai jobb oldalára jut az eredeti címerben a pajzs fő közepén látható sas – még hozzá a megszokott növekvő sas helyett teljes alakban megrajzolva –, a bal oldalra pedig a közkeletű magyarázat szerint a székelységet szimbolizáló naparc és félhold: Erdély címerének ilyképpen való megjelenítését a szakirodalom eddig csak egy 1741-ben vert emlékéremről és az Erdélyi Fejedelemséget nagyfejedelemség rangjára emelő 1765-i uralkodói oklevélből ismerte. Ugyancsak nem szokványos – bár kétségkívül nem is példa nélkül álló – heraldikai megoldás Halics és Lodomeria címerének egy hasított pajzsos történő egyesítése.) Az atlasz előbb két térképen Szkíthiát, vagyis a Prut és a Volga közé eső területet mutatja be, amelyet – ahogy azt Tóth Gergely bevezető dolgozatából is megtudhatjuk – a korabeli történetírás a „magyarság bölcsőjének” tekintett; majd hat térkép foglalkozik a Kárpát-medencének a magyar honfoglalást megelőző korai történetével; ehhez mérten meglepően kevés, mindössze három tábla mutatja be a középkori Magyarországot. Az atlasz közigazgatási jellegű része hat térképen részletezi a 18. század közepének megerendését, az ország részekre (partes) és kerületekre (districtus) való felosztását; végül két táblán a Kr. u. 4. századból való ún. „Tabula Peutingeriana” kelet-európai szelvényeinek részletei láthatók. Az egyes térképeket kiváló minőségű fényképeken tanulmányozhatjuk, címük latin és magyar nyelven is szerepel; alattuk pedig még ugyanazon az oldalon olvashatók Tóth Gergely történeti és kartográfiai jellegű magyarázatai, megjegyzései.

Az atlasz történeti térképei (2–12. és 19–20. táblák) ma már jobbára mint tudománytörténeti kuriózumok vagy historiográfiai-kartográfia-történeti források tarthatnak számot figyelmünkre. A kommentáranyag szerzője többek közt arra is felhívja a figyelmünket, hogy igen érdekes megfigyelnünk, miképp próbálja összhangba hoz-

ni Anonymus ma már koholtnak tekintett, a magyar honfoglalást megelőző korokra vonatkoztatott adatait egyéb, azóta is hitelesnek tartott ismeretekkel: érdekes látni, ahogy a 3. táblán a Bíborbanszületett Konstantinnál olvasható adatok a magyarok nyugat felé vonulásáról kontaminálódnak a Névtelen Jegyző által koholt históriákkal, mint pl. Kijev állítólagos ostroma Álmos serege által; a 8. táblán, az „avar Nyugat-Hunniát” bemutató térképen pedig egymásra vetül Balbulus („Hebegő”) Notker sankt-galleni szerzetes 9. századi művének Tomka Szászký által félreértett közlése az avar ringekről vagy hagiákról és a 9. századra bizonyítottan anakronisztikus anonymusi helynévanyag. A 10. táblán, a nyolc kapitányságra felosztott Magyarországot avagy Turkiát bemutató térképen, ahol a címben szereplő névhasználat (Turkia említése) Bíborbanszületett Konstantin hatásáról árulkodik, Tomka Szászy a magyarok nyolcadik törzseként a kunokat említi, pedig a bizánci uralkodónak A *birodalom kormányzásáról* írott műve alapján a kabaroknak kellene e minőségben szerepelniük: itt alighanem szintén Anonymus vezette félre szerzőnket, hiszen a kunok hét vezére és népük, amely valójában még Közép-Ázsiában élt a 9. században, csak az ő gestája szerint csatlakozott Kijev szintén csak általa vélelmezett ostroma után a magyarokhoz.

A 11. táblán az ún. Nagy-Magyarország látható, vagyis mindazon területek térképe, amelyek a magyar királyok titulátúrájában akár csak az igénycímek szintjén is jelentkeztek (a kommentáranyag itt is szerencsésen utal Schwartner Márton 1798-ban megjelent, *Statistik des Königreichs Ungarn* c. munkájára, amelyben a Tomka Szászkýnál nagyjából két generációval fiatalabb leíróstatisztikus az ilyesfajta országfogalmat a „legtágasabb értelemben vett Magyarországnak” nevezi). Feltűnő, hogy a Habsburgok örökös tartományainak jelölése a térképen sem színezés, sem felirat tekintetében nem különül el a magyar Szent Korona országaitól, sőt azonos módon szerepel a térképen pl. Macedónia is, amely sem korábban, sem a 18. században nem tartozott a középkori magyar királyok vagy a későbbi Habsburg-uralkodók felségterületéhez:

a térkép ebben a formában a Szent Korona országain túl alighanem minden olyan vidéket kíván tüntetni, ahová a magyar királyok vagy vezérek valaha is sikeres hadjáratot vezettek. Ugyanitt érdemes felfigyelnünk arra, hogy a Szent Korona országainak területén belül viszont Tomka Szászký önálló egységként tünteti fel a macsói és a szörényi bánságot, amelyek pedig sosem szerepeltek az uralkodói titulusok sorában: ennek talán az lehet az oka, hogy a többi 13–15. századi bánsággal szemben a fent nevezett kettő az érett és a kései középkorban kiemelt fontossággal bírt, előljáróik pedig az országbárók sorába számítottak (a macsói bán 1270-től, a szörényi pedig 1233-tól).

A 12. táblán a középkori Magyarország látható, „hercegi és királyi részre felosztva” – ahogy arra Tóth Gergely is felhívja a figyelmünket, ez a típusú országmegosztás csak a középkor egyes periódusaiban valósult meg. A térképen a hercegi terület (ducatus) a Tiszántúlt öleli fel, Szatmártól a Temes-vidékig: ezt a konstrukciót talán a 14. századi krónikakompozícióban és a Thuróczy-krónikában szereplő, de csak a 11. században adathozható bihari dukátusból alakította ki a történész-kartográfus alkotó képzelete. Erdély és Szlávia neve mellett ugyan nem szerepel a „hercegség” elnevezés, de Tomka Szászkýnak a recenziált kötetben foglalt másik írásából egyértelműen kiderül, hogy szerzőnk az előbbi esetében tudott róla, hogy időről időre azt is hercegek kormányozták; ráadásul mind az erdélyi, mind a szlávón területek eltérő színnel szerepelnek a közigazgatási térképen. Szlávia ezen a táblán (mint az atlasz több más helyén is) újkori határai között szerepel, a Dráva–Száva-közének középső és keleti harmadában; hasonló anakronizmust tapasztalunk több megye elhelyezésével kapcsolatban is, különösen az ország középső, alföldi területein: a kommentár alighanem ezúttal is helyesen feltételezi, hogy a tévedések javarészt a közigazgatás török kori és azt követő átalakulásának rovására írhatók, vagyis Tomka Szászký ezúttal saját korának viszonyait vetítette vissza a múltba. Ez utóbbi hipotézist bizonyítja az a körülmény is, hogy a következő, 13. táblán szereplő térkép a 18. század közepének

Magyarországról pontosan ugyanazon határok között ábrázolja Szlavóniát és számos „problémás” megyét (pl. Bodrog, Bács, Solt, Arad), mint a középkori közigazgatást bemutató. Feltűnő, hogy a 12. térképen Tomka Szászky a középkori bánságok közül csak a korábban a Szent Korona önálló országaként szerepeltetett macsóit és szörényit ismeri ’banatus’ titulus alatt, a többi (a szeberniki, az orbászi és a sosem létezett Haram elnevezéssel illetett orsovai bánsgót) egyszerűen megyének minősíti.

Történeti jellegű az atlasz végére illesztett 19. és 20. táblán látható térkép is: ezek, mint arról már volt szó, a „Tabula Peutingeriana” néven ismert, a Kr. u. 4. században keletkezett úttérképnek a Kárpát-medence nyugati felét és környezetét érintő szelvényeiről készített részleges másolatok.

Az atlasz közigazgatási része (13–18. táblák) csak a schwartneri definíció szerinti „legszorosabb értelemben vett Magyarország” állapotaival foglalkozik, vagyis nem jelöli a Drávántúlra (Horvátországra és Szlavóniára), ill. Erdélyre vonatkozó adatokat. Az ide sorolható hat térkép közül az első Magyarország közigazgatási beosztását mutatja be, a második a bírósági kerületeket tünteti fel, a továbbiak pedig az egyes bírósági kerületekhez tartozó megyékről adnak részletesebb képet. Meglepő módon ezek az egykorú állapotokat rögzítő táblák sem maradéktalanul pontosak. Tóth Gergely magyarázataiból bőségesen citálhatjuk Tomka Szászky tévedéseit: a 15. tábla pl. hibásan a Dunán inneni kerülethez sorolja Komárom megyét (amely aztán – helyesen – már a Dunán túli terület részeként szerepel a 16. táblán); a 16. tábla szintén téves adatot közöl, amikor Esztergom megyét a Dunán túli kerületen belülré helyezi; a 17. tábla szerint pedig a Tiszán inneni terület része lett volna Csongrád megye, míg a valóságban a Tiszán túli kerülethez tartozott.

Feltűnő, hogy Tomka Szászky milyen sokféle alaptérképet használt atlasza készítéséhez: különösen szembetűnő ez a 6. számú táblának a többiétől eltérő vízrajzi hálózataát szemlélve, itt ti. a szerző a Lázár deák 1528-i térképét nem ismerő 16. századi – 17. század eleji térké-

pészeti hagyományt követve mintegy kiegyenesíti Dunakanyart és hegyesszögben rajzolja meg a Duna és a Tisza összefolyását; ill. furcsa eltérés látható az európai és ázsiai Szkithiát bemutató 2. és a Nagy-Kunországot ábrázoló 3. számú táblán között is, amennyiben az egyébként szinte mindenben teljesen hasonló alaptérképeken a Krím (Chersonesus) jelentősen különböző keleti partvonallal látható. Az ország 18. század közepi közigazgatási és bírósági beosztását mutató 13. és 14. táblák alaptérképe szintén eltérő, ami azért is meglepő, mert másutt Tomka Szászky éppen e két nagyobb méretarányú térkép adatait egymásra vetítve mutatja be korának Magyarországot négy részletesebb térképen.

Tomka Szászky másik, az atlasz szerves kiegészítőjének tekinthető, *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* című munkájának magyar fordítását *Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába* cím alatt közli a kötet. A két részre osztott, tételszerű tömörségű írás az ókori állapotokról szólva a római kori viszonyokat tárgyalja: előbb Pannónia határait adja meg, ill. a két Pannónia provincia városait és kisebb településeit lajstromozza; majd a Kárpát-medence római uralom alá nem vetett részeiről szól hasonló szerkezetben, igaz, a vonatkozó források gyérebb volta miatt jóval szerényebb terjedelemben. A középkori Magyarország földrajzáról szóló második rész első négy fejezete a mai fogalmaink szerinti népvándorlás-korral foglalkozik: előbb a gót Nyugat-Hunniával kapcsolatos adatokat közölve tulajdonképpen a Kárpát-medence 5–6. századi viszonyait próbálja meg ábrázolni, mint a jegyzetapparátus is írja, elsősorban Bonfini műve alapján; az avar Nyugat-Hunnia bemutatása a 6–9. századot öleli fel, ugyanazon koncepció szerint (és ugyanazon tévedésekkel terhelve), mint a kötetben szereplő atlasz 8. tábláján; ezt követően Tomka Szászky Nyugat-Hunnia morva korszakáról beszél (mert szerzőnk korának meggyőződését követve úgy vélte, hogy a 9. századi nagymorva állam az egész Kárpát-medencére kiterjedt, sőt még azon is túl); végül a népvándorlás-kori jegyzékek sorát az anonymusi gesta

alapján összeállított lajstrom zárja a honfoglaláskorinak vélt települések listájával (és olyan, jellegzetesen a Névtelen Jegyző hatásától árulkodó tévedésekkel, mint [Ő]buda Ecilburg névalakkal történő említése vagy az Alpár homokján lokalizált Gyümölcsény erdejének szerepeltetése); a középkori állapotokat bemutató második rész és egyben az *Introductio* a középkori Magyarország bemutatásával zárul: itt megint megfigyelhető, hogy Tomka Szászky kora tudományos színvonalának megfelelően elsősorban a török hódítás által egyáltalán nem vagy csak részben érintett területek egykori topográfiájáról rendelkezett részletekbe menő ismeretekkel. Az *Introductio*hoz gazdag jegyzetanyag csatlakozik, amely szerencsés módon egyszerre kellőképpen informatív és mértéktartóan tömör; legfeljebb csak azt a jelentéktelen nyomdahibát tehetjük szövé, hogy a 49. jegyzethez tartozó indexszám a szövegtörzsben hibásan, 47-esként szerepel.

A Képzőművészeti Kiadó tavaly megjelentetett kötetével a földrajztudomány, a történettudomány, és a kettő határterületére eső kartográfia-történet és történeti földrajz is értékes könyvvel gazdagodott. Török Enikő és Tóth Gergely mintaszerű pontosságú bevezető tanulmányai, az atlaszhoz és az *Introductio*hoz írott részletes magyarázataik, ill. jegyzeteik, továbbá a kötet következetes szerkesztettsége a könyvet az egyetemi oktatásban is kiválóan használhatóvá teszi: a kartográfia-történeti kurzusok forráskiadványként, a történeti földrajzi szemináriumok pedig segédanyagként támaszkodhatnak és minden bizsonnyal fognak is támaszkodni rá. A recenzens örömmel idézi ismertetője végén a kötet „Be-köszöntő”-jének szerzőjét, Klinghammer István professzort: „Köszönet a Szerzőknek, hogy alapos munkájukkal elének tárták Tomka Szászky tevékenységét, és a Kiadónak, hogy hozzáférhetővé tette ezt az értékes művet!”

KÖRMENDI TAMÁS

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII. (Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae XII). Főszerk.: SZÖGI László. Bp., 2005. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 369 [2] l.

Újabb kötettel gazdagodott az Egyetemi Könyvtár kiadásában megjelentetett „Évkönyvek” sorozat. A kötet szerkezetét tekintve négy téma köré csoportosul: az Egyetemi Könyvtár Gyűjteménye, az Egyetem- és felsőoktatástörténet, Irodalomtörténet, irodalomelmélet és Művészettörténet.

A kötet tematikája színes, és nem csak laikus érdeklődők számára, de a szakmabelieknek is figyelemfelkeltő és hézagpótló, minthogy a szerzők új eredményeiket közlik tanulmányaikban, számos esetben cáfolva a korábbi téves megállapításokat, továbbá vázolják azokat a kérdéseket, amelyek továbbra is nyitottak.

Az első tanulmány szerzője Beregszászi Magdolna, felsorolja a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába tartozó Suetonius-kódexre (Cod.Lat.13.) vonatkozó kutatások eredményeit, és a korábban elfogadott véleményekkel szemben megállapítja, hogy az említett kódex nem eredeti korvina, hanem Vitéz-kódex, és csak 1472 után kerülhetett a királyi könyvtárba. Domokos György és Vida Máté tanulmánya a Magyarországon létező legrégebbi Dante-művet tartalmazó Dante-kódex (Cod.Ital.1.) nyelvéről nyújt képet, emellett tárgyalja a kódex fizikai jellemzőit, nyelvét, ezen belül is fonetikai, alak-tani és mondattani megfigyeléseit; a tanulmány külön érdeme, hogy először szerepelteti nyomtatásban az „Aphorismata” néven ismert hét lapnyi bölcs mondások gyűjteményét latin és középkori venetói volgarében írt szöveg átiratát. Németh András tanulmányának tárgya a Cod.Lat.20. jelzetű kódex, különös tekintettel a benne található „38. Phalarisz-levél”-re, amely első alkalommal jelenik meg nyomtatás-

ban. Németh András kutatási módszerében szakít a külső bélyegek összehasonlításának gyakorlatával – amely a korábbi kutatókat sok esetben helytelen következtetésre ösztönözte –, és helyette kizárólag a kódexet teszi vizsgálata tárgyává: ennek eredménye, hogy a kódexet 'áthelezyi' a 'nem hiteles korvinák' körébe, minthogy nincs bizonyíték arra nézve, hogy az említett kódex II. Abdul-Hamid szultán 1877. évi ajándékozása előtt Magyarországon lett volna. Az 1444-ből származó, Terentius hat megmaradt komédiáját tartalmazó Terentius-kódex (Cod.Lat.31.) a tárgya Tóth Péter tanulmányának. A papírkódex egyik korrektora, s talán possesora is, Vitéz János volt. A tanulmány gerincét egyfelől annak bemutatása jelenti, mivel magyarázható a kódex olvasatainak szövegkritikai jelentősége a Terentius-corpus rekonstrukciójában, másfelől föl hívja a figyelmet a zárórészben található olyan Terentius-kommentárokra, amelyeknek viszonylag kevés kézirata ismeretes.

Bibor Máté János tanulmánya az erdélyi fejedelmi udvart idézi, ahol Gyulaffi Lestár a kancelláriai titkári feladatokat látta el, és mint diplomata, számos esetben járt Lengyelországban. Gyulaffi jegyzetei Szamosközy István történetíró kézíratai között maradtak fenn. A jegyzetek nagyobbik része az erdélyi kül- és belpolitikával foglalkozik; jegyzetei mellett számos levél, okirat, és az ezekhez fűzött kommentár található. A kéziratok nagy része 1891-ben került az Egyetemi Könyvtárba. Gyulaffi lengyelországi követjárásainak egyik eredménye az a költemény, amelynek műfordítása is megjelent.

A tanulmánykötet második kérdéscsoportja az „Egyetem- és felsőoktatástörténet”, amelynek egyik tanulmányírója Fabó Edit. A szerző, a dualizmus-kori magyar élclapok karikatúráinak vizsgálatához végzett gyűjtőmunkájából adódóan írta meg „A hely szellemének humora” című tanulmányát. A tanulmány első része a 19. századi könyvtári karikatúrát és azokat a forrásokat tárgyalja, amelyek az Egyetemi Könyvtárat mint 19. századi intézményt, a társadalmi jelenség szintjén parodizálja. A második rész

a 20. századi Könyvtár mikrotörténetét látta. A keretet – a diktatúra hallgatóságos jóváhagyásával – eljátszott 'Műsoros estek az Egyetemi Könyvtárban' jelentik; a tanulmányt bőszes eredeti anyag teszi színessé – mai szemmel nézve szinte hihetetlennek tűnő – embereket megalázó fordulataival. Sipos Anna Magdolna „Változó határok, rehabilitált tanítóképzők” című tanulmánya az 1938–1944 közötti határmódosításokat követő közoktatási és felsőoktatási intézmények rehabilitációjával foglalkozik. Tanulmányát kiegészítik az egyes intézmények Évkönyveinek felsorolásai, a fontosabb könyvadományok, továbbá az egyes könyvtárak gyarapodási jegyzéke.

Pogányiné Rózsa Gabriella „Domanovszky Ákos (1902–1984)” című tanulmánya részletes pályaképet fest a budapesti Egyetemi Könyvtár hajdani igazgatóhelyetteséről, aki 1942-től harminc éven át dolgozott a Könyvtárban. Szakmai tudása és az 1947–1957 között a könyvek címléírásában végrehajtott feldolgozási reformja, katalógus-építése vetették meg a mai gépesítési lehetőségek alapját.

A tanulmánykötet sokszínűségét emeli a harmadik nagy kérdéskör, „Irodalomtörténet, irodalomelmélet” című fejezet két tanulmánya: Jakab Judit „Emlékezet- és identitáselméletek – kánon nélkül”: az 'emlékezet' és az 'identitás' közötti szoros kapcsolatot Csingiz Ajmatov *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című regény költői betétjével fémjelzi: milyen veszélyekkel járt, amikor az ősidőkben a 'najmán' nép egy részét megfosztották családi és törzsi emlékeitől... A tanulmány a továbbiakban a 'kollektív emlékezet' alapkutatásába enged betekintést, és külön érdeme, hogy a legújabb irodalomjegyzékkel is bővül. A III. fejezethez tartozó második tanulmány szerzője Cséka György, aki tanulmánya tárgyának „Tandori Dezső »És megint messze szállnak«” című regényének elemzését választotta. Az elemzésen túlmenően a tanulmány komoly érdeme, hogy a megjelent Tandori-művek mellett Cséka felsorolja a Tandori-művekre vonatkozó legjelentősebb szakirodalmat.

A kötet negyedik, „Művészettörténet” tárgykörébe tartozó két tanulmányból, sorrendben Knapp Éva „A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a XVII–XVIII. századi sokszorosított grafikában” című tanulmánya a 15–16. századi ábrázolások áttekintését követően arra ad választ, miként és miért következett be változás a 17–18. században. A gazdag kutatási anyag bizonyítéka, hogy az új képi megfogalmazások főként jezsuita környezetben születtek, és a szent király alakja az ellenreformáció és a nemzet függetlenségi törekvéseinek erőforrásává lépett elő: Szt. István királynak a korábbi tradicionális ikonográfiáját felváltotta az új, életteli jelenetek ábrázolása, és ezek változatos kontextusban történő megjelenítése, különös hangsúlyt adva történelmi személyiségének.

Papp Júlia az „Atlas Hungaricus”-ról írt tanulmánya Bernhard Paul Moll 18. századi térkép-katalógusában szereplő magyarországi vár- és városábrázolásokról szól; a szerző ismerteti Moll „Atlas Hungaricus”-át, annak a pozsonyi *Ungarisches Magazin*ban közölt fejezeteit, betekintést enged Moll munkamódszerébe, aki a topográfiai gyűjtés szerves részének tekintette azoknak az ábrázolásoknak a megszerzését, amelyek egy vár közelében hadgyakorlatot, ütközetet mutattak be; figyelme kiterjedt a hazai bányászatot bemutató kéziratos térképekre, ahol az egyes aknákat, tárnákat részletesen ábrázolták. A 18. század közepén összeállított 800 városábrázolást, alaprajzot tartalmazó katalógust Kéler Gottfried több mint 300 tétellel kiegészítette, adatai másolatokban és nyomtatásban terjedtek, és hatottak topográfusunk, Korabinszky János Mátyás vedutagyűjtésére.

A tanulmánykötet minden szerzőjét köszönet illeti, hogy kutatásaikkal olykor megdöntötték a korábbi félrevezető megállapításokat, más-szor 'csak' egyszerűen átadták eredményeiket, hogy azok a jövőben új kutatások kiindulópontjai lehessenek.

ROJAS MÓNIKA

Zeman László: Gymnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai. Somorja–Dunaszerdahely, 2003. 183 l., 8 t.

Eperjesről, az eperjesi evangélikus kollégiumról szól Zeman László legújabb könyve, arról a városról és arról az intézményről, amelyről költők, irodalmárok, politikusok századokon át oly elismerően nyilatkoztak. Kazinczy a „legbájosabb, legtündéribb” tájnak nevezte a várost és környezetét, ahol először érezte magát „boldog állapotban”. Petőfi úgy nyilatkozott a városról, hogy „ama városok egyike, ahol nyomban otthon érzi magát.” Kossuth, aki eperjesi diákéveit meghatározónak tartotta fejlődésére nézve, így nyilatkozott: „Ott virradott fel lelkemben azoknak az elveknek világossága, amelyek vezéreltek...” Ignotus pedig, aki a harmadik gimnáziumot Eperjesen végezte, ezt az évet „élete legszebb esztendejének” nevezte.

Nem csoda, ha e városnak és kollégiumának történetével már többen is behatóan foglalkoztak. Gömöry János, a főgimnázium egykori igazgatója három változatban is megírta a kollégium történetét. Zeman László, könyvének első fejezetében a főgimnázium egykori igazgatójának e munkáit ismerteti, de úgy, hogy bőséges kiegészítésekkel, jegyzetekkel kíséri az először a harmincas években megjelent kollégiumtörténetet, amelynek értékelő szempontjait ma is érvényesnek tartja. Mindkét szerző kiemelte azt a toleranciát, ami a különböző nemzetiségű és vallású diákok között magától értetődő volt. Ignotus visszaemlékezésében így írt erről: „Találni azonban a legmennyeibb békességet találtam ott, fajtáknak és felekezeteknek egyetértését...” Gömöry munkái Zeman szerint egy letűnt világ értékeire hívják fel figyelmünket, de – hozzátehetjük – ezek az értékek ma is alapvetőek, ha újra európai módon akarunk élni.

A kötet három fejezete a kollégium három tanárának portréját vázolja fel. A polihistor Ludmann Ottóét, aki több mint fél évszázadon át volt az iskola oktatója, Wallentinyi Samuét, akinek irodalmi hagyatékát és tanáregyéniségét

méltatja, valamint Schöpflin Gézáét, akinek egy Hviezdoslav-mű fordítását veti össze Zeman László az újabb átültetésekkel.

A kollégium alapításának évfordulói alkalmából tartott tudományos konferenciák ismertetése alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy az intézmény eszmetörténeti és oktatástörténeti jelentőségét összegezze. Ezek sorában különösen hangsúlyozza a kollégium eszmeiségének tengelyében álló tudományosság-igényt és azt a humanista örökséget, amelynek jegyében mindenkori a nemzeti-nemzetiségi és vallási tolerancia letéteményesének bizonyult. E fejezethez kapcsolódik a kollégium főgimnáziuma mellett működő magyar cserkészcsapat bemutatása is, amelynek egyik vezetője Maléter Pál volt.

A „Könyvekről – toldalékkal” című fejezet a zsidóságnak a kollégium életében történő rész-

vételéről szóló munkákat ismerteti, valamint a holocaust eperjesi kollégiumi áldozatainak állít emléket. Az „Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából” című részben Mirosław Okal Gyalui Torda Zsigmondról szóló munkáját tárgyalja.

Zeman László könyve az eperjesi kollégiumnak, amelynek ő maga is diákja volt, úgy állít emléket, hogy megismertet a neves intézményről szóló legkiválóbb munkákkal, tanulmányokkal, de úgy, hogy ezeket saját értékes kutatási eredményeivel egészíti ki. Ezzel jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az eperjesi evangélikus kollégium kiemelkedő szerepe ne menjen feledésbe, hanem példát mutasson az európai értékek átmentéséhez.

KÓKAY GYÖRGY

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Kertész Balázs</i> : Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gesztájának utóéletéhez	373
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.	385
<i>Stift, Hildegard</i> : Joseph Stanislaus Albach	410

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mózes Huba</i> : Műfaji–formai kezdemények a pálos írásbeliségben	422
<i>Surányi Imre</i> : Új ősnymtatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban	430
<i>Barsi János–Farkas Gábor Farkas</i> : Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról	435
<i>Postma, Ferenc</i> : Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai	442
<i>Bánfi Szilvia</i> : Tragikus nyomdászorsók, megsemmisült nyomdák	449
<i>Zágoréc-Csuka Judit</i> : A szlovéniai magyar könyvkiadás	463

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Búcsú B. Hajtó Zsófiától	470
<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult az ÖNB ősnymtatványai katalógusának megjelentetése	471
<i>Gerics József</i> : Vita helyett	475

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben	478
---	-----

SZEMLE

<i>Vizkelety András</i> : Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp. 2004. (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	491
<i>Tomka Szászky János</i> : Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. (<i>Körmendi Tamás</i>)	494
<i>Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII.</i> Bp. 2005. (<i>Rojas Mónika</i>)	498
<i>Zeman László</i> : Gimnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai. Somorja – Dunaszerdahely, 2003. (<i>Kókay György</i>)	500

SOMMAIRE

<i>Kertész, Balázs</i> : Osualdus de Lasko de l'arrivée des Hongrois en Pannonie. A propos de la postérité de la gesta de Anonymus	373
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I 1661–1690. II	385
<i>Stift, Hildegard</i> : Joseph Stanislaus Albach	410

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mózes, Huba</i> : Initiatives de genre et de forme dans l'art d'écriture pauliste	422
<i>Surányi, Imre</i> : Incunables récemment acquis dans la Bibliothèque Archidiocésaine de Eger	430
<i>Barsi, János – Farkas, Gábor Farkas</i> : Manuscrit ignoré de la supernove de l'année 1572	435
<i>Postma, Ferenc</i> : Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai	442
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Destins d'imprimeur tragiques, officines anéanties	449
<i>Zágorec-Csuka, Judit</i> : L'édition de livre hongrois en Slovénie	463

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : A la mémoire de Zsófia B. Hajtó	470
<i>Borsa, Gedeon</i> : La parution des catalogues des incunables de ÖNB a démarrée	471
<i>Gerics, József</i> : Au lieu d'une discussion	475

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2004	478
--	-----

REVUE

<i>Vizkelety, András</i> : La réception de la littérature de sermon européenne dans le Codex de Louvain. Bp. 2004. (<i>Kecskeméti, Gábor</i>)	491
<i>Tomka Szászky, János</i> : Le premier atlas historique de la Hongrie. Bp. 2004. (<i>Körmendi, Tamás</i>)	494
Les Annales de la Bibliothèque Universitaire. XII. Bp. 2005. (<i>Rojas, Mónika</i>)	498
<i>Zeman, László</i> : Gymnasiologie. Le collège de Eperjes et ses traditions transmises. Somorja – Dunaszerdahely, 2003. (<i>Kókay, György</i>)	500